

મારો મિત્ર પ્રભુ જ્યોતિષિ પ્રાગણ મુસિંહ મોખવંચમાળી, શ્રી. અદ્વિનારાયણની યાત્રા કરી આવી, અને તે સર્વોત્તમ પ્રદેશની નૈસર્ગિક અદ્ભુત લિલાથી વારંવાર મોહિત કરવા લાગ્યા, અને હાજન સોહુચરિત નારાયણ હૃદયદ્રે તેને પુષ્ટિ આપી મારી સાથે તે પ્રદેશમાં આવવા ઉત્કંઠા બતાવી અને નિશ્ચયી કર્યો. ભાવિ હસ્તવરાધીન છે. નારાયણનું અંધિત જવરમાં સપડાવું, મારું મરાઠા હોરપીટાલમાં ગુર્જર-ગિરાના નિસિમ ભક્તને એકલા, કોઈની પણ સહાયતા વગર, પડેલા ભેલું, અને જગત્ સ્વાર્થમય છે આવું અનુભવવું ને નારાયણનું અવસાન, આ મારી યાત્રાના કૃતનિશ્ચયનું ખીજ.

યાત્રાના આરંભથી તે અંત સુધી. યાત્રા સંબંધી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા સંકલ્પન નહોતો કિંબહુના તે સંબંધી કાંઈ લખવું આવે પણ નહોતો. આથી માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારની નોંધ લેવાની મેં આવશ્યકતા જોઈ નહિ. યાત્રાથી પાછા ફર્યા બાદ કોટલાક મિત્રોના આગ્રહથી યાત્રા સંબંધી થોડોક લેખ "મુંબઈ સમાચાર" ના અધિપતિ થર મોકલ્યો એમ જણાવીને કે, "આ લેખ દાખલ થયે સંપૂર્ણ લેખ કટકે કટકે આપ્યો જઈશ." અને જણાવવામાં આવ્યું કે, "સંપૂર્ણ લેખ આપ્યે તે દાખલ કરવામાં આવશે." આથી સંપૂર્ણ લેખ રમણશક્તિ અનુસાર લખી કઢાડ્યો અને તે પ્રસિદ્ધ થઈ સોડાની જાણમાં આવ્યો.

સોડા આવા યતિચીત્ લેખથી સંતોષ પામી, તેને પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવા આગ્રહ કર્યો આવી કલ્પના લેખ લખતી વખતે પણ નહોતી. પણ હસ્તવેચાનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી. મારા લેખના આરંભમાં મેં શ્રીકનકેશ્વરના જળાશયની સુધારણા કરવા સંબંધે લેખ કર્યો હતો અને આ કામ કોઈ પરમાર્થ જુદિના સમજન ઉપાડી એવી સૂચના પણ કરી હતી. અને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં હતો ને સૂચના કરી છું તે પાર પાડવાનો બોલો પણ મારેજ ઉપાડવો એકાનો પુસ્તક બહાર પાડવાનો આગ્રહ અને શ્રીકનકેશ્વરના

ધર્મભિમાનીઓને જાણવાની 'કેટલીક' હકીકતો નહોતાં દર્શાવ્યાં આમાં દર્શાવ્યાં છે, આખા ભારતવર્ષનાં તીર્થો, દર્શનીય સ્થળો, સુગમ માર્ગો, વ્યાપારને લગતી હકીકતો આ પુસ્તકમાં અગત્ય જોગ સમાવેલ છે. ખનતાં સુધી સર્વને આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય. એવી સંકલ્પ મારી યથાશક્તિએ કરી છે બાકી તેનો નિર્ણય તો વાચક વર્ગની તુષિ અંગેજ થઈ શકે.

આ પુસ્તકનો સર્વ નફો શ્રીકનકેશ્વરના જળાશયની સુધારણામાં વાપરવાનો સંકલ્પ પાર પાડવો આ ઇષ્ટદેવ અને સન્નતો સદિચ્છાપર આધાર રાખે છે. હું તો આ મર્વ પુસ્તકો, જે કોઈ કે કામ ઉપાડી લેવા ખુશી હોય તો તેને, આપવા તત્પર છું અને તે વ્યવસ્થા તે કરે તેમાં મારો કશો એ વાંધો નથી.

આ મંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું જાહેર થતાં જોએ અગાઉથી પોતાનાં નામો નોંધાવી મને ઉત્તેજિત કર્યો છે તેનો, "મુખ્ય સમાચાર" ના અધિપતિને અને મંથ પ્રસિદ્ધ કરવા આગ્રહ કરનાર સન્નતોને હું ઉપકૃત છું. પેટલેથી થએલા આહ્વાન, તેમના હાથમાં આ મંથ આવતાજ જોઈ શકશે કે એકે રૂપીઆની નજીવી કિંમતે એક રૂપીઆનો ખર્ચ બેડો હોય એવું પુસ્તક તેઓ મેળવી શક્યા છે. પાછળથી બે રૂપીઆ ખર્ચાને પુસ્તક લેનારને સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બેઉ સરે એમ છે છતાંયે તેઓને અસતોષ મળે એવું તો નથીજ.

છેલ્લે આ પુસ્તક વાંચતાં, યાત્રાનો ગ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, પુસ્તક સાથે રાખી યાત્રા કરતાં સુખ, સગવડ મળી ધર્મભાવ વધે, યાત્રા ન કરી શકાય તો યજ્ઞ ભાવની પ્રજ્વળતાએ યાત્રાતુલ્ય ફળલાગી થાય એજ મારા પરિશ્રમની સાક્ષ્યતા સમજ્યું છું. આ પુસ્તકમાં કોઈ દોષ, અપૂર્ણતા કે સુધારા વધારા કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો તેથી મને વાકેફ કરનારનો હું ઉપકૃત થઈ દ્વિતીયાવૃત્તિમાં તેમને સંતોષ આપવા અવશ્ય તત્પર થઈશ દુષ્ટિદોષ, શુદ્ધિદોષ, લેખદોષ, સત્વરતાને અંગે થતા દોષ, સન્નતો હંશકીર ન્યાયે સુધારી વાંચશે આવી તેઓ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવામાં જોતો જોતો અંગારા સંજ્ઞ છે તે સર્વને હૃદયપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું અને શ્રીકનકેશ્વર પ્રાસાદરૂપ આ મંથ સર્વના હસ્ત કમળમાં હો એવી પ્રજ્વળિરમું છું.

"સ્વધર્મનિષ્ઠ" જાણખાતું
મોઢવી, મુખ્ય, આસ્થિન
શુદ્ધ ૧૦ (વિજયાદશમી)
ગુરવાસર, વિક્રમાદિ
સંવત ૧૯૬૨.

ગિરિજાશંકર કાશીરા

રેતલામ, બવરા, મહેસર, નીમચ, ઝાંઝરાપાટણ, પ્રતાપગઢ,

વાંસવાડા, હુમરપુર ૭૫-૭૮

મીતોડગઢ-ગીનામણ-હિંદુર-કેશરીઆણ ૭૮-૮૧

અજમેરે-પુષ્કરણ ૮૧-૮૮

મુંબાઈથી પાલધર અને વચલાં રમણી, ખોઠસર, વાનગામ,

બીલાડ, દમણ, ઉદવાડ, વલસાડ, નવસારી અને સુરત... ૮૮-૧૦૭

સરય-શુકેવતીયે-આણોદ કરનાળી ૧૦૭-૧૧૧

વડોદરા ૧૧૧-૧૧૫

ચાંપાનેર-માવાગઢ-મહાકાળી-કાંઠેર-આનંદ-વડતાળ-નડીઆદ

-મંસાલ-કપડવંજ-મેમદાવાદ-ખેડા ને અમદાવાદ ૧૧૫-૧૨૧

શ્રી ઠાઠપકે તથા શામલાણ તીથે ૧૨૧-૧૩૧

વીરમગામ, મહેસાણા, પાટણ, રાધણપુર, બહુચરાણ

વિસનગર-વડનગર-ભોવણી પારડી વગેરે ૧૩૧-૧૩૫

સિંધપુર ૧૩૫-૧૩૮

પાલણપુર, આણ, અંબાણ, દેસવાડ, સીરોહી ભેરનપુરા રેડ

અને મારવાડ જંગલ ૧૩૮-૧૪૮

કીમનમઢ, નરીઆનાં ટુનેરા ને જયપુર ૧૪૦-૧૫૨

આશા ૧૫૩-૨૨૪-૨૨૭

કાઠારસી, દુર્ગગાખાડ, દ્વિપ ભેટપાલ મઢીણ, સાચી

બીવડા ને બીના ૧૫૪-૧૬૨

જામવપુર, કાંતી, અમરકંઠકે ૧૬૩-૧૬૬

માણેકપુર, મીનકંઠ, કરવીને કાલિંગરે ૧૬૬-૧૭૧

જાંઢસી, ગાલીવર, ધોળપુર ૧૭૧-૧૭૬

મદવાણ, વાંકાનેર, સાવલા, મુળી, મોરબી, રાજકોટ,

જામનગર કારિકાં, બેડ ૧૭૬-૧૭૯

મેરનંદરે, માધવપુર, પ્રભાસપાટણ, તુલસીરયામ, ખલિસર,

ગોપનાથ, વળાળ નિષ્કલ કેસર ૧૭૯-૧૮૨

જુનાગઢ, ગીરનાર ૧૮૨-૧૮૪

લાવનગર, સીહોર, પાવીશણ (ચતુર્થ) ગઢડા, જલકણ,

વળા, ભીમનાથ વગેરે ૧૮૪-૧૮૭

કાંઠ, માંડવી, મુન, નારીકપુર ૧૮૭-૧૮૯

ભેથપુર ૧૮૯-૧૯૦

વિષયાનુક્રમાંણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠાંક.

યાત્રા-તેની આવશ્યકતા અને તેનો હેતુ...	૧-૪
ભારતવર્ષ-હિતપતિ, મર્યાદા અને ઉત્તમતા...	૪-૭
પાત્રીઓને હિપયોગી સૂચના...	૭-૧૪
ભારતવર્ષનાં મુખ્ય સ્થળોનું રેલવે ભાડું દર્શાવનાર કોષ્ટક...	૧૪-૧૮
રેલવેની મુસાફરીને લગતી સૂચના...	૧૯

દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગો.

અંબકેશ્વર-૪૦, હુમ્મેશ્વર ૬૨. ઝંઝારેશ્વર ૬૪, મંદાકાળેશ્વર ૭૭, સોમનાથ ૧૮૦, કેદારેશ્વર ૨૬૯, ત્રિશ્વેશ્વર ૩૧૦, વેંજનાથ ૩૪૮, નાગેશ ૩૭૦, મહિષકાળુંન ૩૭૩, રામેશ્વર ૩૮૯, ભીમાશંકર ૩૫૩-૪૧૦

સપ્તપુરીઓ.

હજીમન (અવંતિકા) ૭૨, દારિકા ૧૭૭, મથુરા ૨૨૮ હરદ્વાર ૨૪૮, અયોધ્યા ૨૯૯, કાશી ૩૦૯, કાચી ૩૭૬.

ચાર ધામો.

દારિકા ૧૭૭, બદ્રીનારાયણ ૨૭૬, જગન્નાથ ૩૫૯, રામેશ્વર ૩૮૯.

અન્યતીર્થો અને સ્થળો.

મુંબઈથી થાણા અને વચલાં સ્થળો...	૧૯-૨૪
અનેરી કનેરીની ગુફાઓ...	૨૪-૨૭
દક્ષ્યાણ્ણી, વલ્કેશ્વરી (પરુરામ ક્ષેત્ર), મુંબઈને પાણી પુર પાડનાર	
ઠાનસા લખાવ, હસારા, ધગતપુરી, ઘોઢી (પક્ષીતીર્થ), વ્યાસા-	
વધી, દેવશાધી...	૨૭-૩૨
નારાયણ અંબક...	૩૨-૪૬
લાસજીગામ, મનમાડ, નાંદિગામ, વાલીરાગામ, કાજગામ, પાચોરા,	
માહેજ, જળગામ...	૪૬-૪૮
અજંતાની ગુફાઓ...	૪૯-૫૧
જુશાવલ, પુરાનપુર, ચાંદની, ખંડવા...	૫૧-૫૫
કોણ્ટાગ્રાફ, કસોરાની ગુફાઓ, હુમ્મેશ્વર...	૫૫-૬૪
ચેર-ડહરોડ, ઝંઝારમાંધાતા, મહા, ઈદાર, ધાર, દેવાસ, રવેહાગ્રાફ...	૬૪-૭૨
મંદાકાળેશ્વર...	૭૨-૭૩

કરાંચી, હિંગલાજ, હેદરાબાદ, (સિંધ)	૧૯૭—૨૦૨
મુલતાન લાહોર, અને પંજાબ પ્રદેશ	૨૦૨—૨૧૦
અંબાલા	૨૧૦—૨૧૧
ધાનેસ્વર (કુરુક્ષેત્ર) કર્નાલ, પાણીપત, સીમલા, પતીઆલા, નાભા વગેરે	૨૧૧—૨૧૬
જલંદર, કપુરથલા, જવાલામુખી, વ્યાસ તીર્થ અમૃતસર, જમુ, રાવળપીંડી	૨૧૪—૨૧૯
શ્રીનગર (કાશ્મીર) અમરનાથ... ..	૨૧૯—૨૨૧
અટક અમરકંઠ તીર્થ (કટાસરાજ)	૨૨૧—૨૨૨
મથુરા બોકુલ વૃંદાવન, વનપાત્રા, દિગ, હાપરસ વગેરે દિલ્હી	૨૨૮—૨૩૬ ૨૩૬—૨૪૦
સોનપુર, ગોરખપુર, મગહર, બલરામપુર, દેવી પાટણ, ગોકલ્લેનાથ, સંડિલા, નૈમિષારણ્ય, હરિતનાપુર, મુરાદાબાદ, અલીગઢ, કનોજ વગેરે	૨૪૧—૨૪૬
ખાથુર (જહાવર્તી તીર્થ)	૨૪૬—૨૪૭
હરદાર, કનખલ, હવિકેશ	૨૪૮—૨૫૫
હિમાલયપર જવા ઈચ્છનાર યાત્રીઓને ઉપયોગી વિગત પરાક પરની અટીઓ, વચ્ચેનો અંતર અને ખીજી ઉપયોગી વિગત -	૨૫૫—૨૬૨ ૨૬૨—૨૬૬
વ્યાસઘાટ, ગંગોત્રી, દેવપ્રયાગ, શ્રીનગર, રૂદ્રપ્રયાગ	૨૬૬—૨૬૯
ત્રિજુગીનારાયણ, ગૌરીકુંઠ, કેદારનાથ	૨૬૯—૨૭૩
ઉખીમઠ, તુંગનાથ, સ્વપ્નવન, ગોપેશ્વર, લાલસાંગા ચીપલદોદી, વિંછુપ્રયાગ, પાંડુકેશ્વર	૨૭૩—૨૭૫ ૨૭૫—૨૮૦
બદ્રીનારાયણ, વસુધારા, સ્વગારોહણ	૨૮૦—૨૮૪
હિમાલયપરના તીર્થો, હૃતપતિ અને મહાત્મ્ય સાથે તથા ખનીજ, કૃષિ, ઉદ્યોગ વગેરે	૨૮૪—૨૮૫
હલદવાની, લખનૌર, અયોધ્યા, પ્રજાબાદ	૨૮૫—૩૦૨
કાનપુર, પ્રયાગરાજ, વિંધ્યવાસીની, મીરજપુર મુનાર... ..	૩૦૨—૩૦૬
કાથી, મંચકોશીપાત્રાકમ, નિત્યયાત્રાકમ, અંતરજીહ્વકમ... ..	૩૦૬—૩૩૩
ગયા, આદ્યવિધિ, તીર્થમહાત્મ્ય, બૌદ્ધગયા	૩૩૩—૩૩૯
બક્ષર (વિશ્વામિત્ર આશ્રમ) કુમરાવ, આરાહ, રઘુનાથપુર, દીનાપુર, પટણા, વીરાટનગર, રાજગૃહી	૩૩૯—૩૪૨
ખેતીઆહ, દરભંગા, જનકપુર, અહલ્યાતીર્થ, સીતામઢી, વારાહકેત	૩૪૨—૩૪૪

નેપાળ, પ્રાશુપેતિશ્વર, ગંડકી (સાંલિયામજ્જેન) ...	૩૪૪-૩૪૬
જમાલપુર સુવર્ણનગર, સાગલપુર, સાહેબગંજ,	
રામમહેશ, માલદાહ, નલદેવી, ચંપાનગર, મુરસીદાબાદ	૩૪૬-૩૪૮
વૈજનાથ (ઝાઝખંડી)	૩૪૮-૩૫૦
સમતચીખર, તારકેશ્વર, ઠંચકતા	૩૫૦-૩૫૨
દીનાજપુર, દારમજીંગ, અલપુતલીયે, કામાક્ષી, હાકા,	
નંદીઆ, વિદ્યાનગર	૩૫૩-૩૫૪
ખરગપુર, નાગપુર, ઉમરાવતી અને ખરગપુરથી બુરાવલ	
સુધીની લાઈનની હકીકત	૩૫૪-૩૫૭
ભદ્રક, બાલાસોર, કટક, બુવનેશ્વર, જાજપુર ..	૩૫૮-૩૫૯
જગન્નાથપુરી, કોલ્કત્તે, વાલટર, બેજવાડા સીંકાચલ, પાદમયા,	
કોકનાડા રાજમહેન્દ્રી,	૩૫૯-૩૬૮
અંડાવતીની ગુફાઓ, વરંગળ સીકંદરાબાદ હેદરાબાદ દક્ષિણ,	
જાલના, પરમણી, ઘોરગાબાદ, પેઠણ, પરલીવેજનાથ,	
નાગેશ	૩૬૮-૩૭૧
મંગલગીરી (પલ્કા નૃસિંહ)	૩૭૧-૩૭૩
મક્રાસ, ચિમલપટ, પક્ષીતીર્થ, શીવ, વિષ્ણુકાંચી ...	૩૭૩-૩૭૭
ચિંદાખરમ, માયાવરમ, કુલકોનમ, ભવિષ્યવેદા ગોવીંદચેદી,	
તાન્જેર, ત્રિચનાપથી, શ્રીરંગજી, જંબુકેશ્વર, કીંડીગલ	
અને મહુરા (મીનાક્ષીદેવી)	૩૭૭-૩૮૮
રામનાદ, રામેશ્વર, ધનુષ્ય તીર્થ, તામ્રપર્ણી નદી, તુતીકેરીન,	
લંકા, સુબ્રહ્મણ્ય તીર્થ, તીરચેદુર, પાપનાશનતીર્થ, તેન	
કાશી, કુદીલમ, તોતાકી, કુમારી તીર્થ, પદ્મનાભ ...	૩૮૮-૩૯૬
રંગમંદાર ભગવાન, ત્રિપથી (બાલાજી) ત્રીવેલુર ભુતપુરી, કાલ-	
હરતી, વ્યંકટગીરી, ઉતાકામંદ નિલગીરી ...	૩૯૬-૩૯૯
કોચીન, અલપાઇ, કલિકટ, તાપચરી, કમ્પા, તાડપની, શુંદી,	
ગુટકલ, અંટોની	૩૯૯-૪૦૦
બેલારી, હાસપેટ, ગડગ, દુબવી, ધારવાડ, કિંકંધા, કુમારસ્વામી	
દુટગી, બદામી, વિજયપુર	૪૦૦-૪૦૩
શૃંગેરી, બેંગલોર, શ્રીરંગપટન, મહિસુર, ગોકર્ણેશ્વર, બેલગામ,	
મીરજ, કોલ્હાપુર, સતારા, વાઇ, મહાબલેશ્વર, નેરરી,	
જરસેપાઇના ધોધ, રાયસુર, ગુલમર્ગા, શાહબાદ, અકલકોટ,	
સોલાપુર, ને પંદરપુર (વિડલનાથજી)	૪૦૪-૪૦૮
કરમાલા, અહમદનગર, વાંઘોરી, ઉશ્લી ને પુના	૪૦૮-૪૦૯
ચીંચવડ, સેઘારવાડી, તળેગામ, બીમાશંકર, અંડાલા, કાર-	
લીની ગુફાઓ, લાનોલી, કરજટ, અમરનાથ, માથેરાન,	
નેરલ, દનકેશ્વર, ધારાપુરી અને મુંબઈ	૪૦૯-૪૧૬

ॐ श्रीकुलदेव्यैनमः

श्री भारतवर्षनी यात्री

देशाटनं पंडितमित्रताच चारांगना राज्यसभाप्रवेशः ॥

अनेकेशास्त्राणि विलोकितानि चातुर्यमूलानि भवन्ति पंचः ॥

પરમાત્માની પરમલીલાનું અદ્ભુત દૃશ્ય આ - વિશાળ જગત છે. શિક્ષણની શાળા આ જગત કરતાં બીજી ગ્રેષ્ઠ કોઈજ નથી. કુપ મંડુક ન્યાયે (કુવાના દેડકા તુલ્ય) જેઓ પરમાં ગોંધાઈ રહી છતાં આંખે, દેખતા છતાં, અંધ બને છે અને પોતાની આસપાસ શું છે તે જોતા નથી તેઓ પુરુષાર્થહીનજ છે. જગતમાં પત્કિંચિત્ ગણાતી ધૂળ પણ વિશાળ હૃદયવાળાને એવું શિક્ષણ, પ્રસંગે આપે છે કે, જે શિક્ષણ તેના જીવનક્રમનું સૂત્ર બની જાય છે. મનુષ્યને હૃદયરે જે બુદ્ધિચેતન્ય આપ્યું છે તે, કેવળ વિપ્રકૃમિન્યાયે જીવન ગાળવા આપ્યું નથી. પરમાત્માનો ગુઢ હેતુ માનવ જીવન માટે શું છે આજ જે સમજી શકે છે તેજ સમજી શકે છે આમ કહેવું અતિશયોક્તિ નહિજ ગણાય.

વિપૂળ દ્રવ્ય, વિદ્યા, બળ, સંઘશક્તિ, સત્તા આદિ માનવ જીવન ઉન્નત કરનારાં નથી આમ સર્વ કોઈ કષ્ટુક કરે છે. કષ્ટુક કરતાં છતાં, આચારમાં લાવનારા ભાગ્યેજ કોઈકજ નિકળે છે. સસાગરા પૃથ્વિનો જે વિસ્તાર છે તેનાં કરતાં વિશેષ વિસ્તાર માનસશિનો છે છતાં, તે સંબંધે જોદાસિન્ય જણાય છે આ માનવ પ્રકૃતિનું દૈર્ઘ્ય છે. માનવ પ્રકૃતિનું આ દૈર્ઘ્ય વિદગ્ધ વિદ્વાનો સારી રીતે સમજ્યા છે, સમજે છે અને મમજશે. બાળકને વાતસલ્પભાવથી માતા કદુ ઔષધ, ગોળના કે સાકરના ગાંગડાની લાલચે, જેમ આપે છે તેમ મંત્રજનો પ્રજ્ઞના કલ્યાણ માટે, ઉપરથી લાલચ બતાવી કદુ ઔષધ આપે છે. આ ઔષધ આપવામાં ત્રાગ નિવૃત્તિ માતાના પક્ષે છે તેમ સજ્જનોના પક્ષે દૈર્ઘ્ય દ્વાસ છે. સ્વર્ગની, લક્ષ્મીની, કલ્યાણની, મોક્ષની લાલચ સાકરના ગાંગડાતુલ્ય છે. પાપનું આ પરિણામ છે, પાપીની આ દશા થાય છે વીગેરે કદુ ઔષધો છે અને, એ જોડે સાધનોદ્વારા દૈર્ઘ્યદ્વાસ આ ઇષ્ટિત હેતુ છે.

આ ભૂમંડળના સમસ્ત ધર્મવેતાઓએ, આ હેતુ, યાત્રાદ્વારા પોર પાડવા ઇષ્ટ માન્યું છે. બીજા વિષયોમાં ગમે તેવા મતભેદ હોય પણ શું કીર્તન કે શું મુસલમાન, શું યાહુદી કે શું પારસી, શું જૈન કે શું બૌદ્ધ, શું હિંદુ કે શું અન્યધર્મ, બધા યાત્રાનું ગૌરવ એકસરખી રીતે સ્વીકારે છે. મુસલમાનો મકા મદીના કે કરળા જાય છે આ યાત્રાર્થે, કીર્તનોદ્ધાર કે નરસેલમ જાય છે આ યાત્રાર્થે, બૌદ્ધો ગયા વીગેરે સ્થાનોમાં જાય છે આ યાત્રાર્થે, સારાંસા એટલે કે યાત્રા સંબંધે સર્વ ધર્મ અને ધર્મવેતાઓ એકમત છે અને સર્વની દૃષ્ટિએ આ આદરણીય છે. આ વિષયનું મહત્ત્વ આથી વધારે સિદ્ધ કરવાનું હવે પ્રયોગનજ શું રહે છે ?

યાત્રાનો પ્રથા સર્વત્ર છે. તે પ્રથા સારો સર્વને સ્વીકૃત છે. કાળના બધે પ્રથા સંબંધે લોકના આચરણમાં મહત્ત્વ અંતર જોવામાં આવે છે આ સત્ય છે પણ આંખ દુ ખતી હોય તોપણ તે જોઈ શકી નથી નખાતી તેમ આ પ્રથાના દોષની નિવૃત્તિ કરવી આ આપણું કર્તવ્ય છે પણ પ્રથાનેજ નિર્મૂળ કરવા કેટલીક તરફથી પ્રયાસ થાય છે આ ઇષ્ટ નથીજ નથી

યાત્રા, મુસાફરી, દેશાટન વીગેરે પર્યાય શબ્દો છે વ્યવહાર ની- નિમાં ચતુરાઈના જે પાત્ર મૂળો ગણાવ્યાં છે તેમાં દેશાટન પ્રથમ છે, પુરમાર્થ નીતિમાં યાત્રા પ્રથમ છે દેશાટન એટલે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે, વિદ્યા માટે, સુખ માટે, વેપાર માટે પ્રવૃત્તિ તે છે. યાત્રા એટલે પાપક્ષય માટે, ઇશ્વરી અલૌકિક ચમત્કાર જોઈ મનને ઇશ્વરલીલામાં સ્થાપી, જગતની ચિત્ર વીચિત્ર લીલા જોઈ મનને સતોષી કરી, રનાન, દાન, જપ, હોમ, દર્શન, બ્રહ્મભોજન, શ્રાદ્ધ વીગેરે સત્ક્રિયા ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કરવા તે યાત્રાને અંગે પણ દેશાટન થાય છે પણ યાત્રા શબ્દ દેશાટનનો પર્યાય શબ્દ હતાં તેનો સંવિશેષ ભાગ જે ઉપર વ્યક્ત કર્યો છે તે છે અને તેટલાજ માટે “ ભારતવર્ષની યાત્રા ” આવા મયાળાં નીચે હું દેશાટન અને યાત્રા બેઉને (દેશાટને લખવા ઇચ્છુ છું.

યાત્રા અગર મુસાફરી પ્રિય નહીં હોય એવા જગતમાં યોગજ પ્રાણી હશે પણ યાત્રા સર્વથી જની શક્તી નથી એવું કારણ કાળ, દ્રવ્ય, શરીરસંપત્તિ, કૌટુંબિક સરળતા વીગેરે છે આ બધા સાધનો હોય અને જે બેસી રહે તેને આગમુજ ગણવામાં હોય નથી. કહેવામાં આવે છે કે મુસાફરી કંતો પ્રકીરની કે કંતો અગીરની છે. આ કહેવું

સર્વથા 'જોડું' નથી. અમીર કરતાં પ્રકીર જે મુસાફરી કરે છે તે વિશેષ જ્ઞાનપ્રદ છે આ ધારતવિક છે. પણ જે કાળમાં એ કહેવત નીકળી હશે તે કાળમાં અને હમણાંનાં કાળમાં ફેર છે. હમણાં રેલવે, તાર, સ્ટીમરો, દેશની શાંતતા, સર્વત્ર અનુકુળ સાધનોની પ્રાપ્તિ, ધર્મશાળાઓ, જળાશયો વીગેરેનાં સાધનો મોજુદ છે અને તેથી સાધારણ માણસ પણ માફક ખર્ચમાં મુસાફરી કરવા ધારે તો કરી શકે એમ છે. પેહેલાં એ સાધનોની તાણ હતી તેથી કેવળ એવાં સાધનો અમીર પૈસાના બળે મેળવી શકે એમ હોવાથી અગર પ્રકીર એવાં સાધનોના અભાવે પણ સંતોષપૂર્વક પ્રીતિ શકે એ કારણથી એ કહેવત ચાલી હશે પણ અભાવે એ કહેવત માની બેસી રહેવું અને આ વિપુલ જગતમાં શું છે આ ન જોવું આતો કેવળ કાયરપણું છે. યાત્રાથી લાભાલાભ શું છે આ સંબંધે વિચાર કરીયે તો તે સંબંધી એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકાય એમ છે પણ સંક્ષેપમાં આટલું તો સર્વ કોષ કબુલ રાખશે કે યાત્રાથી કામના બોજમાં કચરાયલા મનને આરામ મળે છે, સુસ્ત શરીરના મંદ પડી ગયેલાં અવયવો જનરલ થાય છે, જુદી જુદી હવા અને જળથી લોહી સુધરી લોહીનું યોગ્ય સંરક્ષણ થાય છે, અનેક પ્રદેશ, ત્યાંના લોકો, તેની રીતભાત, ભાષા, વ્યવહાર વીગેરેનું જ્ઞાન થાય અને તેથી બુદ્ધિકૃતશક્તિ વિસ્તાર પામે છે.

ગતિ આ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. જાણ્યે અજાણ્યે ગતિ થયાજ કરે છે, પશુ પક્ષી પણ ગતિ કરે છે; માણસપણુ ગતિ કરે છે. યોગ્ય રસ્તાની ગતિ સુખદ છે; અયોગ્ય રસ્તાની ગતિ દુઃખદ છે. પ્રકૃતિ યોગ્ય રસ્તે ગતિમાન થાય તેટલાજ માટે સૂર્ય, ચંદ્ર, દિપાદિક પ્રકાશો છે. એ બધા કરતાં જ્ઞાન પ્રકાશ વિશેષ જળવતર છે. જ્ઞાન પ્રકાશ સ્વતંત્ર છે; અન્ય પ્રકાશ અન્યોન્યાશ્રિત છે. યાત્રાનો અર્થ પણ ગતિ-વાચક છે. આ વિષયમાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પાડવો એ આ વિષયનો હેતુ છે.

મનુષ્ય એકથી ધીજી જગ્યાએ અનેક વાર આવ જ કરે છે. પોતાનો આવવા જવાનો હેતુ સર્વો એટલે હતિકર્તવ્યતા માને છે. માણસ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં પોતાના હેતુની સિદ્ધિ કરવા સાથે વિશેષ જાણે તો તેથી તેમને લાભજ થાય એમ છે. મુંબઈથી એક જહાઝ કોઈ ગામડામાં જાયતો ત્યાંના આબાલવૃદ્ધ મુંબઈની હકીકત સાનંદ-અર્પ પૂર્વક પુછે છે અને સાંભળી આનંદ પામે છે. બાળકો વૃદ્ધોને યાત્રાની હકીકત પુછે છે અને વૃદ્ધો યથાનુભવ જણાવે છે આ પણ

બાળકને આનંદનો વિષય થાય છે. આ આનંદના વિષય વખતે પ્રેમ-સાહનું જેવું જ્ઞાન આપવામા આવે તો તેથી અતીવ સાલ થાય એમ છે. કિબહુના જીવનનું ઉત્કર્ષ પણ થઈ શકે છે.)

યાત્રાના પ્રકાર અનેક છે પણ સર્વ સાધારણ અને સર્વ માન્ય આ પ્રમાણે વર્ણવી શકાય —

- ૧ મહાપુરુષતા જન્મનું અને મૃત્યુનું સ્થાન.
- ૨ વિદ્યા પીઠનું સ્થાન.
- ૩ દેવી અમરકારનું સ્થાન.
- ૪ ઉત્તમ નદીઓ કે પર્વતનું સ્થાન.
- ૫ તપશ્ચર્યાનું સ્થાન
- ૬ ઇતિહાસિક જન્યોત્થાનનું સ્થાન.
- ૭ સમુદ્ર.

યાત્રા સંબંધે પૂર્વોક્ત માત્ર સ્થાનોજ છે એમ નથી પણ સર્વ માન્ય તેજ દહી શકાય. આમાં પણ દેગમાન્ય, સર્વમાન્ય અને જાતિ-પંથમાન્ય આવા બેદો છે આ ઉપરાંત પણ કેટલાક સ્થાન નિત્ય યાત્રાના છે, કેટલાક પ્રસંગાનુસાર યાત્રાનાં છે આ સર્વ સ્થાનોની માહિતી તે તે સ્થાનોમાં ગયા છતા પણ કેટલાકને મળતી નથી. કારણ કે તે સ્થાનોમાં તેઓ અજાણ્યા જેવા છે. જેને આધારે તેઓ જાપછે તે સ્વાર્થપદ્ધ હોય છે અને પોતાનો સ્વાર્થ ન સરે તેવી બાબતમાં તેઓ પ્રાપ્તને માથું મારવાજ દેતા નથી. યાત્રાના સ્થાનોમાં બીજાં સ્થાનો-પછી તે બીજાં ધર્મના હોય તો પણ-જેવાથી લાભજ થાય છે. યાત્રામાં ધર્મનો હેતુ મુખ્ય રાખી, વ્યવહારની બાબતમાં પણ અંતુ-પ્રવેશ કરવાથી હાની દશીએ નથીજ થવાની.

અત્ર હુ ભારતવર્ષની યાત્રા લખુ છુ. ભારતવર્ષ કેને કહેવો ? તેની હદ કેલી ? ભારતવર્ષ નામ શાપરથી પડ્યું ? ભારતવર્ષ શું છે ? વાંચેને જાણવાની આસ જરૂર હોવાથી સરવ્યાતમાં તે સંબંધી દુક દકીકત અત્રે આપવી નિરપયોગી નહિજ ગણાય

ભારતીય પ્રજા ઇતિહાસ ધરાવતી નથી આવેા દોષ અત્યારના કેટલાક વિદ્વાનો અપણા પર મુકે છે મી બાળ મંગાધર તીલક અને કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ દોષનું નિરસન કરી જણાવે છે કે અત્યારની પ્રજાની જેમ તારીખવાર અને હકીકતનો ઇતિહાસ ભતે ન જાણતો હો પણ વેદથી માંડીને પૂરાજ સુધીમાં ભારતીય પ્રજાનો

ઇતિહાસ એવી રીતે ગુપ્ત્યો છે કે તે ગુપ્તણી જોતાંજ આશ્ચર્યચકિત થવાય છે. આ બાબતમાં લંગાણી ઉતરવાનો મારો હેતુ નથી. હું ભારતીય પ્રજાનો ઇતિહાસ છે એવા વિચારવાળા માંહેનો એક છું. આ ભારતવર્ષ સંબંધે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે, તેટલા માટે, ઉલ્લેખ કરું છું.

પૂરાણો અને ઇતિહાસ દ્વારા જાણવામાં આવે છે કે, રાજા પ્રિયવ્રતના મોટા પુત્ર આગ્નિદ્રે જંબુદ્વિપના નવ ખંડ કરી, હિમાલય યુક્ત દક્ષિણ ખંડ પોતાના મોટા દીકરા નાભીને આપ્યો. નાભીનો પુત્ર રૂપણ અને રૂપણના ૧૦૦ પુત્રમાંથી ભરતને આ ખંડ મળ્યો. ખંડને વર્ષ પણ કહે છે. ભરતના નામ ઉપરથી આ ખંડનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું. તે પહેલાં તેનું નામ અજનાભ હતું.

ભારતવર્ષની ઉત્તરમાં હિમાલય, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમમાં, મોટે ભાગે સમુદ્ર અને પ્રહરપુત્રા ને સિંધુના કિનારાનો પ્રદેશ છે. સિંધુને અટક કહે છે અને અટકના ખીજા કિનારાની બહાર જવાની મનાઈ કરેલી જણાય છે. પ્રહરપુત્રાના ખીજા કિનારા બહાર પણ જવાનું ઇષ્ટ મનાતું નહોતું. આચારે કેટલોક ફેરફાર થયો છે છતાં તે મર્યાદા ચાલુ જોવાઈ છે. અર્થાત્ રામેશ્વરથી હિમાલય અને હારકાથી જમનાય આ ભારતવર્ષની હદ છે.

ભારતવર્ષની કર્મભૂમિ ગણાય છે. આ ભૂમિમાં પૂર્વના પુણ્યોદયેજ જન્મ થાય છે. વિદુષિ એની બીસેટ જોવાં પણ આમજ કહે છે. આ કથનને આત્મપ્રશંસા માનીએ તો પણ કેટલીક બાબતમાં તો આ ભારતવર્ષ જોવું સ્થાન સમસ્ત ભૂમંડળમાં નથી આમ સર્વ કબુલ કરે છે. પર્વતો, નદીઓ, વિપુલ વનસ્પતિઓ, રતુઓનું યથાથોગ્ય દર્શન, સોડાનો અનુકરણીય આચાર વિચાર, ધર્મશ્રદ્ધા, બુદ્ધિઔસલ્ય, અતુલ બળ વીગેરે ભારતના ગૌરવના વિષયો છે અને તે સમગ્રનો મુગ્ધભાવે સ્વીકારે છે. કાળના બળે આમાં એકકારક ફેરફાર થયો છે છતાં સર્વ વિદ્યા, કળા, સદ્ગતિ, શૌર્ય, ધર્મજિજ્ઞાસ, ધૃતિશક્તિ, શૃંગારબંધ સ્થિતિ વીગેરેનો આદર્શ આ ભારતવર્ષ છે એ નિર્વિવાદ સત્ય છે.

યાત્રા સંબંધે આટલું બધું પાંડિત્ય કરું પણ તમે પોને આ યાત્રા કરી છે કે માત્ર પરોપદેશે પાંડિત્ય કરી જાણો છો ? આવો પ્રશ્ન સદગત કેટલાકોના મનમાં ઉત્પન્ન થશે. હું નિર્ભયપણે આનો ઉત્તર આપીશ કે આ સેખ મોટે ભાગે મારી યાત્રાના અંગે યયક્ષા અનુભવને

આભારી છે. માત્ર જુઓ ભાગ જ્યાં જવા હું સામ્યશાળી થયો નથી તત્ત્વબંધી હકીકત, આ મંથ અપૂર્ણ ન જણાય તેટલા માટે, ખાખા-ખાખા કરી દાખલ કરવાની જરૂર પડી છે.

આ મંથ મુખ્યત્વે ગુર્જર પ્રજાને માટે છે. યાત્રાની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી આ સંબંધે મને કેટલોક વિચાર કરવો પડ્યો છે. મેં આ શરૂઆતનું સ્થાન મુંબઈ પ્રસન્ન કર્યું છે તેનાં કેટલાંક કારણો છે. આ કારણમાં મુખ્ય, ભારતવર્ષનું અત્યુત્તમ, અત્યુદ્યોગિ, અતિસુશોભિત શહેર મુંબઈ આ છે મારી જીંદગીનો મોટો ભાગ મુંબઈમાં વ્યતિત થયો છે અને થાય છે. મુંબઈ સ્થિતિના વ્યાપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે સરકારની માન્યતાએ ભારતવર્ષનું દ્વિતીય કક્ષાનું મુંબઈ શહેર પણ જન સમૂહ તેને ભારતનું પ્રથમ શહેર ગણે છે. દરદર પ્રદેશના લોકો, નાનો વિષ ભાષાઓ, અનેક પ્રકારના વ્યાપારો અને અનેક લોકભિરચિને યોગ્ય સહજ પ્રાપ્ત થતી અનેક વસ્તુઓને લઈને મુંબઈ-મોહમધી-મોહક નગરી ગણાય છે. ગુર્જર પ્રજાના પેણલુનો મુખ્ય આધાર મુંબઈ છે અને તેથી મારી યાત્રાનો આરંભ પણ મુંબઈથીજ કરવો ઈષ્ટ લાગે છે.

૧ મુંબઈથી યાત્રાનો આરંભ કરતા શરૂઆતમાં મુંબઈ સંબંધે કાંઈ લખવું કે કેમ આ સવાલનો નિર્ણય કરવાનો રહે છે. મુંબઈથી અનુભવા લોકોને, મુંબઈ સંબંધી કાંઈપણ ન જણાવવું આ જેમ ઠીક નથી તેમ, મુંબઈથી વાકેફ લોકોને, તે જણાવવાથી શરૂઆતમાં નિરસી બનાવવા આ પણ ઠીક નથી. આથી મુંબઈ સંબંધી સર્વ હકીકત, મંથસમાપ્તિમાં મુંબઈ આવતી વખતે જણાવવાનું રાખી હાલ યાત્રાનો કેમજ શરૂ કરું છું.

મુંબઈથી યાત્રાનાં સાધનો બે જાતનાં અને માર્ગો ત્રણ છે. સાધનમાં રેલવે-આગમડી અને રીડીમર-આગમોટ છે. માર્ગમાં મુંબઈથી ઠેઠ દક્ષિણમાં રામેશ્વર થઈ પૂર્વે કિનારાને રસ્તે જમનાથ પુરી થઈ, ઉત્તરમાં ચંદ્ર, પંજાબ સિંધ થઈ હારકાં થઈ મુંબઈ આવવાનો એક માર્ગ; મુંબઈથી અમદાવાદ પર થઈ હારકાં જઈ કાંતો રીડીમરમાં કરાંચી થઈ રીંધ, પંજાબ, વાંઘપ્રાંત, પૂર્વ, દક્ષિણ થઈ મુંબઈ આવવું અથવા તો પાછા અમદાવાદ આવી પૂર્વેના માર્ગનાંથી મુંબઈ આવવું. કાંતો રીડીમરમાં હારકાં જઈ, કરાંચી જઈ સર્વે સ્થળે પ્રરી મુંબઈ આવવું. મુંબઈથી દક્ષિણમાં પણ રીડીમર રસ્તે જવાય છે, ત્યાંથી રેલવેમાં મુસાફરી કરાય

છે. આ માત્ર સંક્ષિપ્ત માર્ગરેખા બતાવી છે. અમે અમારી મુસાફરી રેલવે રસ્તે અને તે પણ છ. આઇ. પી. રેલવે રસ્તે શરૂ કરી.

રેલવેમાં મુસાફરી કરવાનું જ્ઞાન હમણું સર્વને છે અને તે સંબંધી વિશેષ લખવું. આ નિષ્પેગી છે આટલું છતાં કેટલીક અગત્યની સૂચના કરવી જરૂરની ધારૂં છું. રેલવે કે સ્ટ્રીમરો મુસાફરીનાં સાધનો છે, તેનો નિભાવ મોટે ભાગે આ દેશની પ્રજાથી થાય છે છતાં આ દેશની પ્રજાને, 'જેવું જળદનું' ગાડું મુખરૂપ થાય છે તેવી રેલવે થતી નથી. અત્યારે મધ્ય એશીઆમાં રશીઆ જે રેલવે વધારવા લાગ્યું છે અને તે પરથી ઇંગ્લાંડમાં જે ચર્ચા જાગી છે તે તેમજ જાપાન રશીઆની 'લડાઇમાં રેલવે મારફત રશીઆ દૂર દેશાવરમાં જે સંહેલાઇથી' લશ્કર મોકલી શક્યું છે તે પરથી દરેક વિચારશીલ માણસ જોઇ શકે છે કે રેલવેની ઉત્પત્તિના રહસ્યનાં રાજકીય તત્ત્વ પ્રથમ દરજ્જે ધરાયે છે. શાંતિના વખતમાં રેલવે લોકોને આવવા જવાના વ્યવહારમાં તથા વેપાર રાજગારમાં મોટા સાધન રૂપ છે પણ રેલવેની મુસાફરી, એકંદરે જોઇ ખરચની જાણાય છે છતાં વધુ ખરચાણુ અને પરતાંત્રાવાળી છે. રેલવેની મુસાફરીથી, મુસાફરીનો ખર્ચ હેતુ પાર પડતો નથી. કલ્પ્યશ-ન્યાયે સંતોષ માનીએ તેટલુંજ પુરતું છે. અત્યારે જળદનાં ગાડાની મુસાફરી સારી કે રેલવેની આ લખવાનો મારો હેતુ નથી. મારો હેતુ રેલવેની મુસાફરી અત્યારના તેના સ્વરૂપમાં વધારે મુખરૂપ કેવા પ્રકારે બનાવી શકાય તે સંબંધે કેટલીક સૂચના કરવાનો છે.

રેલવેની મુસાફરી કરનારાઓને ધ્યાનમાં,

રાખવાની રેલવેના કાયદાઓ તથા

ખીજી અગત્યની હકીકત.

૧ હિંદુસ્થાનની સર્વ રેલવેમાં પેહેલા, ખીજી અને ત્રીજી આમ ત્રણ વર્ગ સાધારણ છે અને કેટલીક રેલવેએ ખીજી ને ત્રીજીની વચ્ચે ઇન્ટરમીડીએટ એટલે મધ્ય વર્ગ રાખેલ છે

૨ પેહેલા વર્ગનું વધુમાં વધુ ભાડું ૧૮ પાઇ ને જોઈમાં જોઈ ૧૨ પાઇ, ખીજી વર્ગનું વધુમાં વધુ ૯ પાઇ ને જોઈમાં જોઈ ૬ પાઇ, મધ્ય વર્ગનું વધુમાં વધુ ૪૫ પાઇ ને જોઈમાં જોઈ ૩ પાઇ અને

ત્રીજા વર્ગનું વધુમાં વધુ ૩ પાઇ અને ઝોજામાં ઝોજું ૧૥ પાઇ સાધારણ રીતે ૬૨ માઇલે લેવામાં આવે છે. આ બાકું બધી રેલવે સરખી રીતે લેતી નથી પણ તેમાં ફેરફાર હોય છે પણ તે ફેરફાર વધારાની દૃઢની ઉપર કે ઝોજાની દૃઢથી નીચે નથી હોતો. આ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૩ પેટેલા કલાસમાં ૧૨૦ રતલ, ખીજા કલાસમાં ૬૦ રતલ, ત્રીજા કલાસમાં ૪૦ રતલ અને ત્રીજા કલાસમાં ૩૦ રતલ બોલે વધુ પૈસા આપ્યા વગર મુસાફર પોતાની સાથે લઈ જઈ શકે છે. જે વર્ગની અડધી દીકીટ હોય તે વર્ગના વગનથી અડધું વજન વગર દરે લઈ જઈ શકાય છે. હાથમાં ઉપડી શકે એવા ખાવાના કંડીઆ, ડમા કે પાણીનાં વાસણો તેમજ ખીજાનાનો સામાન જેવાં કે રંગદ, બ્લાંકેટ, બનુસ વીગેરે વગર ખરચે લઈ જઈ શકાય છે.

રેલવેના દેશી ઉતારઝોઝે આ ત્રીજા કલાસ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની છે. રેલવેની મુસાફરીમાં જે હાડમારી દોઢને ભોગવવી પડતી હોય તો તે દેશીઝોઝ છે. આ હાડમારી ભોગવાવના પછુ દેશીઝોઝ છે કે જે દેશીઝોઝને સરકારી દોઢો આપવા, નેસનલ કમિશન જેવાં ખાતાઓથી અને વર્તમાનપત્રોથી આપણે પૈકાર ઉઠાવીએ છીએ. આ લેખકે ધણી વખત નજરો નજર નોંધું છે કે ગોરી આમડીને નોંધને સીપાઈદાદા તો બીડે પણ રેલવેના દેશી નોકરો પણ બીડે છે અને તેઓ કેટલો સામાન લઈ જાય છે આ પ્રુછતાજ નથી અને દેશીઝો પાસે જામે ઝોજો સામાન હોય તો પણ તેને દરવાજાપર સીપાઈ "સામાન કાંટા પર મેં જાઓ." આમ કહી રોખ મારે છે. સામાન કમતી હોય તે રોકતક કરે કે "આમાન વધુ નથી" પણ જે આના સીપાઈના હાથમાં ન પડે ત્યાં સુધી તેને પ્લાટફોર્મ ઉપર જવા દેવાનાં જ કાંટાં ત્રીજા કલાસના ઉતારઝો સાથે આમ વરતવામાં આવે છે એમ નથી પણ દરેક કલાસના દેશી ઉતારઝોને કોઈ કોઈ વખતે આવો અનુભવ મળ્યોજ હશે આ બાબતમાં ઉતારઝોનો પણ ચોટો દોષ હોય છે. તેઓ બધો સામાન સાથે રાખવા બહુ આતુર હોય છે. મુરોપીયનો જરૂર નોગો સામાન સાથે રાખી બાકીનો બધો જોખાવી બેકમાં નાંખે છે. આથી સામાન જોખાવ્યા બાદ સામાન અડાવવાનો, રસ્તામાં ગોડી બદલતાં સામાન ઉતારી બીજા ડમામાં મુકવાનો, નવાં ઉતારીએ ત્યાં ઉતારવાનો ખરચ બેચાવવા સાથે કાયદા પ્રમાણે ૨૪ કલાક આવે.

સામાન રેશનપર રહી શકે છે તો થોડો વખત ક્યાંક ઉતરી ફરે મારી બીજી ગાડીમાં જવા પણ સગવડ મળે છે તેમજ થોડા કલાક કામ હોય તો જતાં આવતાં સામાન સાથે લઈ જવા ને લાવવાનો ખર્ચ બચી શકે છે. આની સાથે છુટાં બીજાનાં કે ખાવાની ચીજનાં બંડલો સાથે હોય તો કોઈ ભાવ પુછતું નથી આ તો જુદું. મારા અનેક દેશી બંધુઓ રેલવેની મુસાફરી કરે છે પણ તેઓમાંથી ધણાક થોડાજ આ બાબત જાણતા છતાં લાભ લેતા હશે. પૈસાનો ઉગારો, સાથવવાની શીકર ઝોળી અને આપદા ઝોળી આટલું રેલવેએ સુખ કરી આપ્યું છે તે તરફ શા સારું દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું હશે ? ચોતાની પાસનું જોખમ, એકાદ જોડ કપડાં, પાણીનું વાસણ અને ખાદ્ય ઝો. રાકી સાથે બીજાનાનો સામાન પાસ રાખતાં દશ રતલ ઝોલામાં આપું વજન કમતી કરાય છે કે ને દશ રતલનો લાંબી મુસાફરીએ રૂપીઓ વધારે આપવો પડે છે અને ચડતાં બચ્યા તો ઉતરતાં રૂપીઆના બદલે બે આપવા સાથે, મશવ લઈ જવાના વજનનો પણ ચાર્જ આપવો પડે છે. પાંચ દશ માણસની મંડળીમાં આવી ગાત્યની બાબત ધ્યાનમાં હોય તો કુટલો લાભ મેળવી શકાય છે. આ હક બધા વર્ગના રેલવેના મુસાફરોને માટે સરખો છે તો તેને લાભ લેવાથી એસવાની સગવડ થાય અને સુખ પણ મળેજ

૪. ત્રણ વરસની ઉંમર સુધીનાં છોકરાંઓનો ચાર્જ લેવામાં આવતો નથી; આર વરસ સુધીનાંનો અડધો ચાર્જ લેવામાં આવે છે.

ઉંમરની બાબતમાં દેશી ઉતારોએને હમેશ તકરાર થતી ધણાકોએ જોઈ હશે. થોડાક પૈસાની લાલચે દેશીઓ જુદું જોલેજ છે આવે. ખ્યાલ ખુદ રેલવેના દેશી નોકરો ધરાવે છે. તેઓનો આ ખ્યાલ સર્વથા ખોટો છે એમ પણ હું કહી શકતો નથી. આ સંબંધે દેશી ઉતારોએ પૈસાના લોભે અસલ જોલવાથી અચકવું જોઈએ છીએ. તેમજ રેલવેના નોકરોએ પણ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી આકળા થઈ જઈ, સત્તા ખતાવવા પેહેલાં થોડો વિચાર પણ કરવો જોઈએ છીએ. આ લેખકને લાવનગરથી મુંબઈ આવતાં વઢવાણ કેંપમાં આનો જાતી અનુભવ મળ્યો હતો, વઢવાણ કેંપમાં દીક્રીટ કલેક્ટરે દીક્રીટ ચેક કરી લેખકના છોકરા પાસે અડધી દીક્રીટ હતી તેને બદલે આખી માંગી. લેખકે કહ્યું કે આ કામ ગેરબ્યાજબી છે ત્યારે રેશન માસ્તરે લાવનગરથી વઢવાણ કેંપ સુધીનો એક્સટ્રા હાઈ દીક્રીટનો સેકંડ ક્લાસનો ચાર્જ લેવા ઉપરાંત દંડના પૈસા

લેવા પણ બજાવ્યું. આ લેખકે જો વખતે પૈસા તો આપી દીધા પણ રેલવે કંપનીને ફરીઆદ કરી. રેલવે કંપનીએ પેટેલાં તો લેખકને છાકરો મોટી ઉમરનો છે આમ બજાવ્યું પણ લેખકે રકુલ રજીસ્ટરથી અને સેવીંગ બેંકના ખાતામાં ક્રેડિટ વખત પહેલાં આપેલી તારીખથી ખાતરી કરી આપવા તૈયારી બતાવી ત્યારે પૈસા પાછા આપ્યા. આ લેખક જોતો આવે અનુ-વબ મળ્યો છે ત્યારે ખીજાઓની શી દશા હશે ? ઘણાંક દેથી ઉતારાઓ વખત પર ખીસામાં વધુ પૈસા રાખતા નથી અને તેમાં બી વર્ગ તો ખાસ. આવી વખત, વચમાં વધુ પૈસા માંગવામાં આવે ને ન આપેતો, અટકાવી રાખવામાં આવે અને સ્ત્રી વર્ગ એકસો, હોય તો તેની કંઈ દશા થાય ? આ સંબંધે વર્તમાનપત્રો અને ધારા સભાના સભાસદોએ વધુ નહિં તો આવી વખતે ઉતારા બધાં ઉતરનાર હોય ત્યાં તેની પાસથી પૈસા લેવાય એવી રીતે રેલવે કામ લે આટલું તો ખાસ કરાવવાની જરૂર છે. રેલવેના ઉતારાઓના કુ ખની દાદ લેવાવનાર કોઈ જો. મી. ગોકલદાસ કટ્ટાનદાસ પારેખ જેવા બહાર આવશે કે ?

૫ રેલવેના દરેક વર્ગમાં રીઝર્વ-ખાસ હવાયદી-જગ્યા કાંઈ પણ વધુ ખરચ આપ્યા વગર, ફક્ત થોડા કલાક અગાઉ વ્યવસ્થા કરવાથી, મેળવી શકાય છે. લાંબી મુસાફરીવાલાઓને આ સગવડકારક બાબત છે, આ રીઝર્વ જગ્યામાં ન લાભ મળે છે ને એ છે કે ૧૦ માણસનો ગાળો બાક દીકરીના પૈસા લઈ રીઝર્વ કરી આપવામાં આવે છે અને તેમાં આડજ માણસ બેસે છે એટલે બેસવાની સગવડ થાય છે, એ ડખામાં બીજું કોઈ બેસી શકતું નથી તેથી ધર્મ સચવાય છે અને ખાવાપીવામાં અડચણ પડતી નથી. છ માણસની કંપની હોય તો બાકના પૈસા આપી એક ગાળો રીઝર્વ કરાવી લેવાથી મુલાતી પણ સગવડ થઈ શકે છે. આઠથી વધુ બેસવા ન જોઈએ બાકી જોઈએ ગમે તેટલા બેસો તેનો વાંધો નથી. પ્રસૂ અને સેંકડ કલાસના ગાળાઓ તેમાં નેટલા બેસવાના રોય તેનાથી અડધાથી જોછા નહીં અને ધોણાથી વધુ નહીં એવી રીતે બેસનારાના પૈસા લઈ રીઝર્વ કરી આપવામાં આવે છે. ઘણાંક દેશીલાહઓ આવી રીતે મળતો લાભ લેતા નથી આ કેટલું જોડું છે.

૬ કેટલીક રેલવેમાં આગળથી દીકરી ખરીદી પેતાની બેસવાની જગ્યા લાંબી મુસાફરી માટે " રજીસ્ટર્ડ " કરાવવામાં કોઈ વધારે પૈસા આપવા પડતા નથી પણ આજો બેઝ બેસનારાને મળતો હુવાથી તે નિરાંતે સુઈ શકે છે.

૭ ફર્ટ કે સેકંડ કલાસના સ્ત્રી ઉતાર સાથે, ત્રીજી કલાસની દીકરી. લીધેલા નોકરને. બેસવા દેવામાં આવે છે. એજ કલાસનો પુરુષ ઉતાર ને ખીમાર હોય અને ડાક્ટરનું સરદીશીકેટ હોય તો ત્રીજી કલાસની દીકરીવાલા નોકરને સાથે બેસવા દે છે. દેશી સ્ત્રીઓને એકલાં બેસવાની ધારતી લાગે છે તેને આ ધ્યાનમાં લેવાની બાબત છે; ખીમાર માણસને થોડા વધુ પૈસા ખર્ચતાં મુખ્ય મળે છે અને સાથ માણસ કાંઈ પણ વધુ ખર્ચ વગર રાખી શકાય છે આ સર્વે લક્ષમાં લેવા જોગ છે.

૮ કટકે કટકે દીકરી લેવાથી વધુ ખર્ચ બેસે છે વાસ્તે જગ્યા પેતાનો વખત સાચવી શકે એવા હોય છે તેઓએ, અથવા રસ્તામાં થોરાજ કલાકની રોકાણ હોય તેઓએ, સળંગ દીકરી લેવાની જરૂર છે. આમ કરવાથી પૈસાનો ખર્ચ થાય છે. કદાચ ખીમારી સળંગ રોકાણ પડે તો ડાક્ટરના સરદીશીકેટથી નેટલી મુસાફરી ન કરી હોય તેટલીના પૈસા અરજી કર્યે કેટલીક રેલવે પાછા પણ આપે છે. દર સો માઇલે એક દિવસ રોકાણ શકાય છે. એટલે મુંબઈથી અમદાવાદ ૩૦૦ માઇલ ગણી. મુંબઈથી અમદાવાદની સળંગ દીકરી લઈ ગમે ત્યાં રસ્તામાં એક એક એમ ત્રણ જગ્યાએ ત્રણ દિવસ અથવા એકજ જગ્યાએ ત્રણ દિવસે રહી શકાય છે. આ બાબતમાં સો માઇલની મુસાફરી કર્યા પછીજ રહેવાય એવું કાંઈજ નથી માત્ર દીકરી ૩૦૦ માઇલની હોય તો ત્રણ દિવસ એક કે દસ જગ્યાએ ઉતરીને પણ રહી શકાય છે.

૯ દીકરી લેવાની સાથજ દરેક ઉતારએ પોતાની દીકરીનો નંબર નોટ બુકમાં નોંધી રાખવાની જરૂર છે. આમ કરવાથી દીકરી જોવાઈ જાય તો પ્રસંગે ધણીજ લાભ થાય છે. આ લાભમાં મુખ્ય દીકરી વગર મુસાફરી કરનારને બેવડો ચાર્જ આપવો પડે છે આ બચે છે, વખત પર રેલવે નોકર સારો હોય તો તારથી પુછાવી પૈસા આપવાની ફરજ પાડતો નથી. કદાચ આપણે તારના પૈસા આપીએ તો, પૈસા આપવાથી બચીએ છીએ. એમ કરતાં પૈસા આપવા પડે તો પણ અરજી કર્યે પાછા મેળવી શકીએ છીએ.

૧૦ ઉતાર સળંગ દીકરી લઈ રસ્તામાં ઉતરે તો તેણે કાંતો હેલ્થે પોતે જ્યાં જનાર હોય ત્યાં, પોતાનો સામાન ઉતારવાજ નજાવવું જોઈએ. આવા દાખલામાં ઉતારનો સામાન મુસાફરીની મુદત સુધી વગર ખર્ચે રહેશન પર રહી શકે છે. જોખાવેલા સામાનમાંથી વચમાં

ઉતારવાના દાગીના હોય છે તો તે વચમાં પણ ઉતારી મકાય છે. સજમ દીકરી લીધા છતાં દાગીના પોતે જોમ ઉપર તેમ ઉતારવાનું પણ યની મકે છે.

૧૧ કેટલાક મોટાં સ્ટેશનમાં ઉતારઓ પેહેલા દિવસ માટે દર દાગીને એ આના આપી પોતાનો સામાન રાખી શકે છે. ખીજા દિવસનો ચાર્જ રોજનો દરેક દાગીને એક આનો આ પ્રમાણે છે. આ દાગીના રાખતી વખતે રમીટ લેવી પડે છે અને પાછા સેતી વખતે પાછી આપવી પડે છે. જોવાજોમ જગ્યા જોવા જનારાઓને આ દીક લાખકારક થાય છે.

૧૨ પેહેલા અને ખીજા વર્ગના પેસેન્જરો જો ગાડીને અગાઉથી ખબર આપી મુકે તો તેઓને જ્યાં ઉતરવું હોય ત્યાં તેમને મુતા હશે તો જગાડવામાં આવે એવી ગોઠવણ થઈ શકશે.

૧૩. જ્યાંથી ગાડી ઉપડી હોય ત્યાં જો ઉંચા ક્લાસમાં દીકરી બદલવી હોય તો લીધેલી દીકરી પાછી આપી વધારે પૈસા આપી ઉચ્ચ ક્લાસની દીકરી મેળવી શકાય છે. વચમાં ગાડીને ખબર આપી અથવા સ્ટેશન માસ્તરને ખબર આપી વધારેની મુસાફરીના વધુ પૈસા આપી ઉચ્ચ વર્ગમાં બેસી શકાય છે. આ વધારાના પૈસાની રતીટ આપવામાં આવે છે.

૧૪. લીધેલી દીકરીની જગ્યા કરતાં આમળ જવું હોય તો ગાડીને ખબર આપવાથી કે સ્ટેશન પર વધુ પૈસા આપી રતીટ સેવાથી જઈ શકાય છે.

૧૫. વખત પર ગાડી સ્ટેશનમાં આવી પોહોંચી હોય, દીકરી મળી શકે એમ ન હોય અને ગાડીમાં બેસવાની રજા મેળવી શક્યા હોય એ તો, ગારડને ખબર આપી ગારડ પાસેથી સરદીરીકટ મેળવેથી હંડ તરીકે ડગલ ભાડું આપવું પડતું નથી.

૧૬. વગર દીકરી, વગર રજા, જ્યાંની દીકરી લીધી હોય તેથી આમળ, એક કરતાં ખીજા ક્લાસમાં બેસવામાં, હંડની રકમ તરીકે ઠરાવેલા પૈસા, દર કરતાં વધુ આપવા પડે છે.

૧૭. સામાન પેહેલેથી જોખાવ્યો ન હોય અને પછી દરેક ક્લાસ માર મશત સામાન લઈ જવાનું લખ્યું છે તેથી વધુ સામાન નિકળે તો સામાન લઈ જવાનો હંડ ગુમાવી બધા સામાનનો ચાર્જ આપવો પડે છે.

૧૮. રેલવેના ડયામાં જેટલા માલસોને બેસાડવાનું લખ્યું હોય છે તેથી વધુ બેસાડનાર અને બેસનાર અથવા તેથી ઓછા હોય તો ન બેસવા દેનાર રેલવે કાયદાસર ગુન્હેગાર ગણાય છે.

લોકલ ટ્રેનોમાં, યાત્રા પ્રસંગે અને કોઈકોઈ વખતે દૂરની ગાડીમાં, લોકોને બહાર માફક પુરવામાં આવે છે. આ વખતે પાંચ પચીસ માણ-સોએ એકસંપ કરી આવા કેસો કોર્ટમાં લાવી, રેલવેનો અત્યાચાર અટકાવવાની જરૂર છે. રેલવેએ દીકીટ આપ્યા પછી તે જગ્યા આપવા બંધાએલી છે. આ સંબંધમાં કાયદાસર નિર્ણય મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. અગર આ અખત ધારાસભામાં લાવી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

૧૯. ઉડતા રોગવાળો દરદી બેઠો હોય તો તેને કાયદા પ્રમાણે ગાર્ડ કે સ્ટેશન માસ્તરને અરજ કરવાથી ખસેડી શકાય છે. ઉડતા રોગ એટલે ખુજલી-રક્તપીત, કોલેરા, પ્લેગ વગેરે.

૨૦. આલતી ગાડીએ અડવું, ઉતરવું આ રેલવે કાયદા પ્રમાણે ગુન્હો છે અને જીવતું જોખમ છે.

૨૧. સાથેના ઉતાર વધો લે તો ખીડી ખીવી આ પણ ગુન્હો છે.

૨૨. નીશામાં અકચુર હોય તેને, અસહ્ય લાપા બોલનાર કે એન આળા કરનારને, પાસેનજરના સુખને અડચણ કરનારને, બતી જાલવી નાખનારને, રેલવે કાયદા મુજબ સજા કરાવી શકાય છે.

૨૩. અગત્યના કારણ વગર સ્ત્રીઓ માટે ઇલાયદી રાખેલી ગાડીમાં પ્રવેશ જાય તો તે ગુન્હેગાર ઠરે છે.

૨૪. જે રેલવેના ડબ્બામાં પીસાળની કે સંડાસની જગ્યા ન હોય તેનો પાસેનજર, તેવા ડબ્બામાં, તેજ કારણસર જાય તો, કાયદો સજા કરી શકે આમ આ લેખક માનતો નથી પણ આ લેખક તો એટલે સુધી હિમતથી કહે છે કે ઉતારોમાં હિમત હોય તો પ્રર્ટ અને સેકંડ ક્લાસનો પણ લાભ લેવો. આવી રીતે કરવાથી જે ચાર કેસ ઉત્પન્ન થશે ત્યારેજ ત્રીજા વર્ગને માટે પીસાળ પાણીની છુટ થશે.

૨૫. રેલવેમાં સામાન મુકવાનો, બદલવાનો અને ઉતારી બહાર કાઢવાને દર કુટીએ વધુમાં વધુ જે આના અને ઓછામાં ઓછો એક આનો આપવો આ કાયદાસર ગણાય છે.

૨૬. રેલવેના નોકરોનો અત્યાચાર મુજે મોઢે ખમ્યા કરતાં તે સંબંધે દ્રાષ્ટીક મેનેજરને અરજ કરી પુરાવો આપવાથી ખીન્નઓનું હિત કરી શકાય છે.

૨૭. એક સ્થાનકે બેઠેલા ઉતારને ખાસ અગત્યના કારણ શિવાય રેલવે નોડર ઉતારી શકતો નથી. ખાસ કારણમાં જે જગ્યાએ ને જે ક્લાસમાં બેઠો હોય તેથી નીચી ક્લાસમાં બેસાડી શકાયજ નહીં; ભલે

ઉપલી કલાસમાં સગવડ કરી આપે. પોતાના લાગતા વળગતાને સગવડ કરી આપવા કેટલાક રેલવે નોકરો ખીચારા અગ્નિને એકથી ખીજી જગ્યાએ ફેરવે છે આ અત્યાચારજ છે.

રેલવેની મુસાફરીના સંબંધમાં અનેક બાબતો લખવાની છે પણ તેને માટે આ જગ્યા અનુકૂળ નથી. અહીંઆ માત્ર અગત્ય જોગજ મૂચના કરી છે. આથી વધુ હકીકત વાંચવાની જરૂર હોય તો તેમણે રેલવે ગાઇડ જોઈ લેવી. આ રેલવે ગાઇડ અંગ્રેજીમાં બને ટેકાણે મળી શકે છે. આટલી મૂચના પણ જો બસજર લક્ષમાં લેવામાં આવશે તો તેથી મુસાફરોને ધણીજ લાભ થશે.

મુસાફરીની અમારી હકીકત આગળ ચાલે તો પેટેલાં મુંબઈથી હિંદુસ્થાનનાં મુખ્ય શહેરોનું સર્જંગ વ્યવહારમાં કેટલું ગાડી ભાડું આપવું પડે છે તેની કુંક નોંધ અત્રે ઉપયોગી થઈ પડશે.

મુંબઈથી નીચે લખેલા ગામોનું ભાડું કેટલું છે ? જતાં કેટલે

વખત લાગે છે ? અને હેટું કેટલું છે ?

ગામનું નામ.	હેટું વખત		ભાડું રૂ. જ. પા.	કઈ રેલવેનું
	માઈલ,	ક. મી.		
			રૂ. આ. પા.	
આમુ	૪૨૫	૧૪-૫૦	૬-૦-૦	ખી. ખી. †
આમી	૮૩૯	૨૭-૧૧	૧૦-૬-૦	જ. આ.
અમદાવાદ	૩૧૦	૯-૪૦	૪-૧૩-૦	ખી. ખી.
અહમદનગર	૨૫૭	૧૨-૨૭	૩-૯-૦	જ. આ.
અજમેર	૬૧૫	૨૨-૧૫	૮-૦-૦	ખી. ખી.

* આ ત્રીજી કલાસનું મેલનું ભાડું છે. મેલના ભાડાનો ૪ થો ભાગ બાઈ કરીએ તો પેસેનજરનું ભાડું/આસરે નીકળી શકે છે. અથવા જેટલા માઈલ છે તેને બેએ ગુણીએ તો/ તેટલી પાઈ પેસેનજરનું ભાડું થાય છે. સૈંકડ કલાસનું ભાડું ત્રીજી કલાસથી અડી ગણ્યું છે. જોને જો સગવડ-દારક રેલવે હોય તેમાં જઈ શકાય છે. ભાડામાં આઠ આના રૂપીઆ ઉપરાંત ફેર પડતો નથી. પાસેનજરમાં વખત વધારે લાગવાનો. †ખી. ખી. એટલે બેખે બેગેડ સેટલ પડીયા રિલવે: જ. આ. એટલે એક ઇન્ડિયન પેનીનસુલા રેલ

આકોલા	૨૬૩	૧૨-૩૦	૫- ૪-૦	શ્રી, આ.
અલાહબાદ (પ્રમાગ)	૮૪૪	૨૮- ૦	૧૩-૧૩-૦	"
અમરાવતી (ઉમરાવતી)	૪૧૯	૧૫ ૪૦	૬- ૮-૦	"
અમરતસર	૧૨૫૨	૩૮-૨૮	૧૩- ૪-૦	"
ઔરંગાબાદ	૨૩૩	— — —	૩- ૫-૦	"
બાંગસોર	૬૯૨	૩૯-૫૦	૯-૧૨-૯	"
બરોડા (વડોદરા)	૨૪૮	૭-૧૫	૩-૧૪-૦	ખી. ખી.
બેલગામ	૩૬૪	૧૮-૫૯	૫- ૧ ૦	શ્રી. આ.
બનારસ (કાશી)	૯૪૧	૩૨-૩૧	૧૫- ૮-૦	"
ભોપાલ	૫૨૧	૧૬- ૮	૮- ૨ ૦	"
ભરતપુર	૮૦૭	૩૨-૧૬	૧૦- ૦-૦	"
બૂગાવળ	૨૭૬	— — —	૪- ૫-૦	"
બીજાપુર	૩૫૦	૧૫- ૩	૪- ૯-૦	"
બીલામપુર	૭૭૬	૨૭-૫૫	૧૦ ૧૩ ૦	"
ભરૂચ	૨૦૪	— — —	૩- ૩-૦	ખી. ખી.
બુરાનપુર	૩૧૦	૧૦-૧૦	૪-૧૨-૦	શ્રી. આ.
કલકત્તા { બે. ના. લા. જામલપુરથી	૧૨૨૧	૪૨-૨૭	૧૫-૧૦-૦	"
	૧૪૦૦	૪૫ ૩૦	૧૬- ૮-૦	"
કલિકટ	૧૧૨૨	૬૪-૧૨	૧૪- ૭-૦	"
કાનપૂર	૮૩૯	૨૭- ૫	૧૩- ૨-૦	"
ચંદૌસી	૯૭૩	૩૨-૩૭	૧૨- ૩-૬	"
ચીંગલપટ	૭૯૧	૩૪-૪૦	૧૧- ૬ ૯	"
કડપા	૬૩૨	૩૫-૨૦	૯- ૬-૦	"
દારનલીંગ	૧૪૯૧	૬૪-૧૫	૨૬- ૭-૯	"
ડીસા	૪૧૦	૧૫-૩૧	૫-૧૪-૦	ખી ખી.
દોહી	૮૯૦	૩૩-૩૦	૧૦-૧૩-૦	"
કલિચપૂર	૪૧૯	૧૫-૪	૬- ૩-૩	શ્રી. આ.
ધટાવા	૯૧૨	૩૬-૪૪	૧૧- ૦-૬	"
ફરકાબાદ	૯૨૫	૩૩-૩૪	૧૪ ૦-૦	"
ફાતીઆબાદ	૪૬૫	૨૦-૨૦	૬-૧૧-૦	શ્રી. આ.
ફૈઝાબાદ (અયોધ્યા)	૯૬૫	૩૩-૨૦	૧૫- ૨-૦	"
ગડગ	૪૬૫	૨૩- ૦	૬- ૫-૦	"
ગોધરા	૩૧૯	૧૦-૩૪	૪-૧૦-૦	ખી. ખી.

ગુડી	૫૩૬	૨૧-૨૪	૮-૨-૦	જી. આ.
ગાલીચર	૭૬૩	૨૪-૩૮	૧૮-૬-૦	"
ગયા	૧૧૧૯	૪૨-૨૪	૧૭-૫-૦	"
હરડા	૪૧૭	૧૩-૪૯	૬-૮-૦	"
હરદોષ	૯૪૯	—	૧૪-૧૪-૦	"
હરદાર	૧૧૯૦	૩૮-૧૬	૧૭-૧૪-૬	"
હરીહર	૫૩૪	૨૯-૬	૭-૨-૦	"
હાસપેટ	૫૪૨	૩૩-૫૩	૭-૦-૦	"
હાથરસ	૮૮૬	—	૧૧-૨-૦	"
હુમંગાપાદ	૪૭૬	૧૪-૧૫	૭-૮-૦	"
હુખની	૪૫૩	૨૪-૧૭	૬-૨-૦	"
હેદરાગાદ (દક્ષીણ)	૪૯૧	૧૯-૫૫	૭-૬-૦	"
ધંધાર	૪૪૦	૧૭-૨૦	૬-૭-૦	"
ધંધારશી	૪૬૪	૧૫-૩૩	૭-૪-૦	"
જામનપુર	૬૧૬	૨૧-૦	૮-૧૦-૦	"
જાલગામ	૨૬૧	૮-૩૮	૩-૬-૦	"
જોનપુર	૯૭૭	૨૯-૪	૧૫-૧૪-૬	"
જોપુર	૬૯૯	૨૫-૩૧	૮-૧૪-૦	બી. બી.
જાંઠલી	૭૦૨	૨૨ ૨૫	૧૧-૦-૦	જી. આ.
જોધપુર	૫૯૨	૨૩-૪૧	૭-૧૨-૦	બી. બી.
કાંમટી	૫૨૯	૧૯-૩૦	૮-૪-૦	જી. આ.
કાંઠગોડામ	૧૦૯૮	૪૩-૫	૧૭ ૨-૦	"
જામગામ	૩૪૮	૧૨-૨૦	૫-૩ ૦	"
ખંડવા	૩૫૩	૧૧-૨૨	૫-૮-૦	"
કોલ્હાપુર	૩૦૮	૧૬-૩૫	૪-૦-૦	"
કરાચી	૯૯૩	૪૮-૧૯	૧૦-૧૧-૯	બી. બી.
કાની	૬૭૩	૨૩-૪	૧૧-૦-૦	જી. આ.
લાહોર	૧૧૮૮	૫૬-૨૭	૧૨-૧૪-૦	બી. બી.*

* બી. બી. સી આઈ. અને જી. આઈ. થી ના દર માધ્યમે જોનાં કોઈને એમ લાગેશે કે જી. આઈ. પી. નો દર વધારે છે પણ બી. બી. લાઈનમાં નાની ગાંઠ છે અને તેમાં કન્ટરમીટીએટ કસાસ ગણીએ તો

લાહોર	—	૪૩-૨૯	૧૭ ૨-૦	અ. આ.
તલુકસર	૧૧૦૨	૩૯-૩૮	૧૨-૦-૦	"
લખનૌ	૮૮૫	૨૮-૪૦	૧૩-૧૪-૦	"
મદ્રાસ	૭૮૪	૩૨-૩૦	૧૧-૮-૦	"
મદુરા	૧૧૦૧	૫૩-૫	૧૫-૮-૦	"
માણિકપુર	૭૮૩	૨૬-૧૩	૧૨-૧-૦	"
મીરત	૧૦૦૧	૩૩-૮	૧૨-૫-૦	"
મઉ	૪૨૭	૧૬-૩૦	૬-૪-૦	"
મીરજાપુર	૮૯૧	૨૯-૫૫	૧૪-૧૦-૦	"
મોગલસરાધ	૯૮૧	—	૧૫-૫-૦	"
મુલતાન	૧૨૯૬	૬૭-૧	૧૩-૧૪-૦	બી. બી.
મુશકાનાદ	૧૦૮૭	૪૧-૩૦	૧૫-૧૧-૬	અ. આ.
મનમાડ	૧૬૨	૫-૪૯	૨-૯-૦	"
મોતીદરી (અંપારણ)	૧૨૫૯	૪૧-૩૬	૧૭-૦-૦	"
મસુરી	૧૧૨૭	૪૦-૨૦	૧૩-૫-૦	"
મથુરા	૯૧૪	૩૩-૩૦	૯-૧૧-૦	"
માધસેર	૯૩૦	૪૭-૫૦	૧૦-૪-૦	"
નાગપુર	૫૨૦	૧૯-૦	૮-૨-૦	"
નર્સિંગમ	૧૭૮	૬-૨૦	૨-૧૩-૦	"
નાશીક	૧૨૦	૬-૩૦	૧-૯-૦	"
નીમચ	૫૧૮	૨૨-૨૭	૬-૧૫-૦	બી. બી.
નશીરાબાદ	૬૨૯	૨૬-૫૧	૮-૨-૦	"
પાલનપુર	૩૯૩	૧૩-૩૨	૫-૧૧-૦	"
પતીઆલા	૧૧૩૯	૪૦-૧૭	૧૪-૧૦-૦	અ. આ.

ચોથા કલાસનું લાડું ગણાય છે બી. બી. માં ઇટરમીડીએટમાં જઈએ તો એક રેલવેનું લાડું સરખું થાય છે. એક જરૂરીવાલાએ ઇન્ટરની ટીકીટ લેવી અને બી. બી. માં જવું એ નાની લાઝન પર વધુ સગવડકારક છે.

† હરદારના ૧૭-૧૪-૬ લાડું છે. લુક્સર ખીજે રરતે ગાડી જાય છે. લુક્સરથી હરદારના ચોડા આનાજ પડે છે. હરદાર જનાર લુક્સરની ટીકીટ લઈ હરદાર-જાય તો કમમાં કમ પાંચ રૂપિયાનો ફાયદો થાય છે

પેટલાં	૧૦૬૮	૩૫-૧૮	૧૮-૧૪-૦	છ. આ.
પેશાવર	૧૫૮૦	૬૩-૧૯	૨૧-૧૨-૦	"
પેટલાદ	૨૮૪	૧૨-૪૭	૪-૭-૦	બી. બી.
પોંડીયરી	૮૭૮	૪૦-૨૫	૧૨-૧૦-૦	છ. આ.
પુના	૧૧૯	—	૧-૧૪-૦	"
રાયપુર	૪૪૩	૧૭-૨	૬-૧૫-૦	"
રાયપુર	૭૦૮	૨૫-૪૯	૧૦-૧-૦	"
રાજકોટ	૪૬૭	—	૬-૧૫-૦	બી. બી.
રાવલપીંડી	૧૪૭૨	૫૨-૧૭	૧૮-૮-૦	છ. આ.
રાનીગુટા	૭૧૦	૨૮-૩૨	૧૦-૭-૦	"
રૂઢી	૧૦૯૧	૪૩-૦	૧૩-૧૨-૦	"
રતલામ	૪૩૫	૧૬-૫	૬-૨-૦	બી. બી.
સાલેમ	૯૧૫	૪૩-૪૫	૧૧-૧૪-૦	છ. આ.
સંબલપુર	૮૩૩	૪૬-૫૦	૧૨-૭-૦	"
સાગર	૬૫૪	૨૮-૦	૧૦-૨-૦	"
સીકંદરાબાદ	૪૮૭	૨૦-૨૫	૭-૭-૦	"
સોલાપુર	૨૮૩	૧૦-૧૮	૪-૭-૦	"
સિમલા	૧૧૮૯	૪૮-૫૦	૧૯-૬-૬	"
સકર	૧૦૬૬	૫૫-૨૧	૧૧-૨-૦	બી. બી.
સુરત	૧૬૭	૩-૧૫	૨-૧૦-૦	બી. બી.
સટના	૭૩૪	૨૪-૪૮	૧૧-૩-૦	છ. આ.
તાંજોર	૯૭૪	૪૫-૨૧	૧૩-૧૪-૦	"
ત્રીવીનાપોલી	૧૦૦૫	૪૭-૧૨	૧૪-૪-૦	"
તીનવલી	૧૧૮૯	૫૮-૨૧	૧૬-૧૨-૦	"
ટુંડલા	૮૫૫	૨૭-૪૬	૧૦-૯-૦	"
ટુટીકોરીન	૧૧૯૯	૫૮-૧૫	૧૬-૧૨-૦	"
અલવાર	૭૯૨	૨૮-૫૯	૯-૧૩-૦	બી. બી.
અંબાલા	૧૧૧૯	૩૬-૨૮	૧૪-૩-૦	છ. આ.
વરધા	૪૭૨	૧૬-૫૯	૬-૧૪-૦	"

થોડીક સૂચના.

ઉપર જે માઇસો આપ્યા છે અને સળંગ દર આપ્યો છે તે સળંગ દીકીટ લઇ સો માઇસે એક દિવસ રોકાવાને સવળ પડે માટે આપ્યા છે. સળંગ દીકીટનો દર, છુટક દીકીટ લેવાથી, એકંદરે ઓછોજ જણાશે. સામાન પણ સળંગ જોખાવી મોકલાવી શકાશે.

ઉપર મુખ્ય મુખ્ય જગ્યાનાં ટ્રેલ્ડાંક નામો આપ્યાં છે. આજ પ્રમાણે વધારે વીગત રેલવે ગાઇડમાંથી જોનારને મળી શકશે.

મુસાફરીના કલાકો સળંગ મુસાફરીના આપ્યાં છે અને તે પ્રમાણે ભાતું વગેરે સાથે રાખવાની સગવડ મળી શકે.

ઉપર ખી. ખી. સી. આઇ. અને જી. આઇ. પી. રેલવેનાં નામો આપ્યાં છે તે એવી રીતે આપ્યાં છે કે તે લાઇનમાંથી દીકીટ લઇ જવાથી વ્યર્થ રોકાયા વગર સળંગ જઇ શકાય છે.

પાસેનજર ટ્રેનમાં જનારાને સળંગ ગાડી ન મળતાં ટ્રેલ્ડીક જગ્યાએ કલાકોના કલાક ઓટી થઇ રહેતું પડે છે અને આવી વખતે બહુજ હેરાન-ગતી ભોગવવી પડે છે. રહેવાનું ઠેકાણું નહીં, ખાવાનું મળે નહીં, ગરમી અને વરસાદની બીક અને સામાન પણ જતા રહેવાની બીક રહે છે. આથી બે પૈસા વધારે પડે છતાં સળંગ દીકીટ લેવી સગવડકારક છે. માઇલ પ્રમાણે વધારે દિવસ ન રોકાવું હોય તો સવાર સાંજ ઉતરી ખીજે દિવસે જઇ શકાય છે. આ રીતે નાવા ધોવાની સગવડ મળી રસોઇ કરી પણ જમી શકાય છે અને આરામ પણ મેળવી શકાય છે.

મુખ્યધી ઉપડયા.

ઉપર થોડીક અગત્યની હકીકત આપ્યા બાદ હવે હું વાંચનારાઓને મારો યાત્રાક્રમથીજ, જણાવતા કરવાની જરૂર જોઈ છે. મુખ્યધી સર્વ હકીકત પાછળથી આપવાની હોવાથી જી. આઇ. પી. રેલવેનું મુખ્યધનું પ્રથમ સ્ટેશન વીક્ટોરીઆ ટરમીનસ અથવા જીનું બોરીજંદર, ખીજું મસજીદ, ત્રીજું મજગામ અને ચોથું ભાયખાલા આ સંબંધી હકીકત લખતો નથી. ભાયખાલા પછીનાં ઠેક યાત્રા સુધીનાં સ્ટેશનોને મુખ્યધનાંજ સ્ટેશનો ગણીએ તો ગણી શકાય પણ હું અત્ર ભાયખાલા સુધીનીજ હદ બાંધું છું. મુખ્યધી મેલ્ટેન (ગાક ગાડી) મેહેલા સ્ટેશનથી ભાયખાલા ઉભી રહે છે અને ત્યાંથી દાદર ઉભી રહી

કલ્યાણી જાય છે પણ વાચનાસંજોને સાચખાલા પછીનાં સર્વ રોશનનું
 યોડું થણું વર્ણન આપવાનું હોવાથી અધારે હું પાસેનજરમાં જાઉં છું
 આમ માની લઉં છું

ચીચપોગલી.

સાંચખાલા પછીનું રોશન ચીચપોગલી છે. આ રોશન અને તેની
 વસ્તી મુબદ્દ "સાંચ જોડાએલીજ છે અને તે મુબદ્દજ ગણીએ તો
 ગણી શકાય પણ પેહેલાં આ વિભાગ મુબદ્દથી જૂદો હતો. આ સ્થાનમાં
 એક આંખીનું ઝાડ હતું. આંખલીને મરાઠી ભાષામાં 'ચિંચ' કહે છે.
 આ એકાંત જગ્યામાં વસ્તી થવા માંડી તે પરથી ધાટી લોડા મચ્છરીમાં
 'ચિંચ ડુગથી' એટલે 'આંખથી ડુલી' આમ કહેવા લાગ્યા તે પરથી ચિંચ-
 પોગલી કહેવાય છે. આખા મુબદ્દ ગહેરને જે પ્રકાર આપવામાં
 આવે છે તેનું અહીં આ કારખાનું છે. મુબદ્દને જે પ્રકાર આપવામાં આવે
 છે તે ગ્યાસ (વરાળ) નો છે. આ ગ્યાસ આ કારખાનામાં ઉત્પન્ન કરી
 લોખંડના નળ મારફત દરેક જ્ઞાનમાં પેહોંચાવી કરાય છે. મુબદ્દના
 જ્ઞાનસોમા બતી કે તેલની જરૂર પડતી નથી. જૈન ધર્મના બે વિભાગોમાં
 એક ફેરાવાની એટલે મૂર્તિપૂજક છે અને બીજા મૂર્તિપૂજક નથી તે સ્થા-
 નકવાસી કહેવાય છે. આ સ્થાનકવાસીનું એક ઉત્તમ સ્થાન ચીચપુગલીમાં
 હાલમાં થયું છે. શેઠ રાનશી મુલજી જે. પી. એ પરોપકાર સુધ્ધિથી એક
 વિશાળ બંગલો અને ઘાડ પાનથી બરપૂર કમ્પાઉન્ડવાળું સ્થાન લઈ
 લેડી નાઈકોટા હિંદુ ઓરફનેજ (અનાયસાળા) ને બેઠા આપ્યું છે.
 આથી આ ઓરફનેજ બંને થઈ છે. આ અનાયસાળા જોવાની
 અત્તે તેમાં થયેલા કિત, મદદ આપવાની હું દરેક પરોપકાર સુધ્ધિના
 સન્નનોને સલામતુ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. ચીચપોગલીમાં કાપડ
 મુતરની કટવીક જોવા જેવી મીસો પણ છે.

કરીરોડ.

જેવું ચીચપોગલી તેવું કરીરોડ રોશન મુબદ્દનેજ લગતું છે.
 આ રોશન ગવર્મેન્ટ હાઉસ તરીકે જાણખાતા જુના સરકારી મકાન
 જોવા જનારને નજીકનું રોશન મળ્યાનું છે. મુબદ્દમાં આવતી દામમાડીનો
 અહીં આ છેડો છે. આ રીતે આ વિભાગ જેમ રેલવેથી તેમ દામથી
 પણ મુબદ્દ સાથે જોડાયેલો છે. કરીરોડ રોશનથી ગવર્મેન્ટ હાઉસ
 પાસેનું માચીન ક્ષી, માંધેધરી, માતાનું સ્થાન, માસે પડે છે અને રેલવે
 રસ્તે જતાર અહીંનું ઉત્તર છે. રેલવે કરતાં દામ વધારે અનુકૂળ છે.

અત્યારે આ વાઘેશ્વરીના સ્થાનની આસપાસ વસ્તી થઇ ગઇ છે છતાં તે બહુજ મનોહર લાગે છે. દર વર્ષે-અહીંયાં યાત્રા સરાય છે અને તેમાં મુખ્યત્વે નવરાત્રીના દિવસોમાં મુંબઇના પણ ધણાક લોકો દર્શને જાય છે. અહીંયાં શેખીનો ઉગણીએ પણ જાય છે. વાઘેશ્વરીનું મંદીર નાનું અને જુની ઢાંચનું છે છતાં આ સ્થાન દૈવી છે. અનેક માધુસોને શુદ્ધાન્તઃકરણની સક્રિયતા ધમ્મિત્ત ઇળ મળે છે અને તેથી આ સ્થાનની માન્યતા પણ સારે ચાલે છે. અહીંયાં પણ કેટલીક મિત્રો આવેલી છે.

પરેલ.

પરેલ મુંબઇથી ટ્રામનો સંબંધ ન હોવાથી જુદું પડે છે આ ખરું છે પણ મુંબઇ સાથે જોડાયેલું સમજવાનું છે. પરેલમાં જી. આઇ. પી. રેલવે અને બી. બી. સી. આઇ. રેલવેની ગંજાવર વર્ક-શોપ આવેલી છે અને હજારો માણસોનો ગુળરો થાય છે. આ લાઇનનું આ સ્ટેશન બી. બી. સી. આઇ. રેલવેના એલફીનસ્ટન સ્ટેશનની બહુજ પાસે છે. અત્યારે પરેલમાં વસ્તીની ભરભરાટી ધણીજ થવા લાગી છે.

દાદર.

પરેલ અને દાદર વચ્ચે હવે ખાલી જગ્યા જીર્ણોદય રહી છે છતાં તે જુદું છે આ સહજ જણાઇ આવે છે. દાદર જંકશન સ્ટેશન ગણીએ તો ગણી શકાય છે. જી. આઇ. પી. રેલવે, બી. બી. સી. આઇ. રેલવેનાં સ્ટેશનોની, સર્જંગ ટીકીટ આપી શકે છે. આવાં પેસેનજરો અહીંયાં બી. બી. સી. આઇ રેલવેના દાદર સ્ટેશને તે લાઇનની ગાડીમાં બેસે છે. આ બેઠું સ્ટેશન વચ્ચેનો રસ્તો માત્ર બે મીનીટનોજ છે. દાદરનું હમણાં આ લાઇનનું નવું સ્ટેશન શોભામય થયું છે. દાદરમાં હમણાં કેટલીક મિત્રો પણ થઈ છે. લાંબા વખતથી પોતાના લકોને ધમ્મિત્ત ઇળ આપનાર માદુંગાના પ્રસિદ્ધ હનુમાનનું સ્થાન અહીંયાં દશ મીનીટના રસ્તા પરજ છે. માદુંગાનું સ્ટેશન હમણાં હમણાં થયું છે પણ માદુંગાના હનુમાનનાં દર્શન કરવા જતાં રને દાદરનું સ્ટેશન પાસે તેમજ અત્યંત પડે છે. આ હનુમાનનું સ્થાન ઘણુંજ પ્રાચીન છે જેહલાં આ સ્થાન ખાખી બાવાના હાથમાં હતું અને મુંબઇના અનેક વ્યાપારીઓ અનાજ વીઝેરની મદદ કરતા હતા અને રોજ જેટલા માણસો જાય તેને નિત્યબોજન આપવામાં

આવતું હતું. આ સ્થાનમાં હમેશાં અનાજનો ઢગનો ઢગ પડેલો જોવામાં આવે છે. અત્યારે આ સ્થાન આંધ્રજૂના સ્વાધીનમાં છે અને આવી જગ્યા ઉપર ધમારતો કરી સ્થાનની ઉત્પન્ન વધારવામાં આવી છે છતાં નિત્યભોજનનું તો બંધ મડ્યું જણાય છે. દર ગ્રામીણે હજુ પણ આ સ્થાનનાં દર્શને સેંકડો લોકો આવે છે આ સ્થાનની આસપાસ જોસ્વામી શ્રી જીવજી લાલજી તથા ચીમનલાલજીના બગીચા ને બંગલા ધણીજી જોવા જોગ છે. આ બંગલાની દેખરેખ, બનાવનારની હયાતીમાં, જેથી રહેતી હતી તેવી અત્યારે નથી. દાદરના બેઠ રેલવે સ્ટેશનની વચ્ચે શેડ દેવકરજી નાનજીએ એક શીવ મંદિર તથા ધર્મશાળા બંધાવી છે. અત્યારે દાદર ઉપર અનેક સુંદર મુકામો થયાં છે અને વસ્તી પણ વધતી આવી છે. સીટી હામ્બુવમેટ ૧૨૮ અને પ્લેમનો આ અમલકાર છે. બાકી આજથી ચોડા વર્ષ પેહેલાં તો આ સ્થાનો ઉજડ જોવાં હતાં.

માદુંગા

દાદર પછીનું સ્ટેશન માદુંગા છે. આ સ્થાનમાં હમણાં વસ્તી વધવા લાગી છે અને મુકામો થવા લાગ્યાં છે તદુપરાંત વિશેષ જાણવા જોગ નથી. વસ્તીને લઈને દેવ મંદિરો પણ એકાદ બે ધમેલાં જણાય છે. અહીં આ કીશ્વરનાં દાટવાની જગ્યા છે.

શીવ

માદુંગા પછીનું સ્ટેશન શીવ છે. શીવ રણીઆમણું અને વન-સ્પતિથી ભરપૂર ગામડું હતું પણ હમણાં વસ્તીના વધારાથી અને નવા નવા મુકામોથી જીર વધારે મનોરંજક થયું છે. અહીં આ એક ટેકરી પર શેડ વરજીવનદાસ માધવદાસ જેઓ મુખ્યના નગરમેડ ગણાતા હતા તેઓએ મોટી રકમ ખર્ચી એક સેનીટરીઅમ-આરોગ્યલુવન હિંદુ પ્રજા માટે બનાવ્યું છે. આ મુકામ ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગાડીમાંથીજ આ મુકામ એક મેહેલ જેવું જણાય છે પણ અંદર જઈ જોવાથી તેમાંની સર્વ સગવડ જલુજ મનપસંદ છે. મજકુર મેહેલ અત્રે એક ધર્માદા દવાખાનું સ્થાપ્યું છે જ્યાં અનેક દુખીઓ અને દરદીઓને લાજ મળવા લાગ્યો છે. આ સ્ટેશન પાસે ધારાવી કરીને ગામ છે ત્યાં ચામડાંનું મેદું કરખાનું છે.

આ બધા ગામોમાં દેટલીક જગ્યાએ મીઠા પાણીના કુવાઓ છે છતાં પાણી સર્વત્ર નળનું વપરાય છે. અહીં સુધીનો લનો જાણે

મુંબઈને સંયુક્ત હોય એ રીતે આવી રહ્યા છે, વસ્તુતઃ આ બધાં મુંબઈની પાસેના ગાંધાંઓજ છે.

કુરલા

સીવ પછીનું સ્ટેશન કુરલા છે. સીવ સુધીનાં ગામો મુંબઈની હદમાં છે. કુરલા થાણા ડીસ્ટ્રીક્ટનું ગામ છે. કુરલામાં પણ અત્યારે ધણીજ વસ્તી મુંબઈની જરાણી છે. મુંબઈ અને સીવ સુધીનાં ગામોને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે તે વીહારના તળાવમાંથી અત્યાર સુધી પુરું પાડવામાં આવતું હતું. પાછળથી તુલશી અને ટાનસાના તળાવો વધ્યાં છે પણ પેહેલાં તળાવ વીહારનું હતું. કુરલાથી વીહારના તળાવ સુધી પાણી સડક છે. આ તળાવ જોવા જનારાઓને કુરલાનો રસ્તો ધણોજ અનુકુળ છે. આ તળાવની પાળે પાળે દોઢેક માઇલ ચાલતાં તુલસીના તલાવને પણ જોઈ શકાય છે. વીહારના તલાવ ઉપરનો દેખાવ મન પ્રસન્ન છે. તલાવમાંથી પાણીના ઝરણાં સર્પાકારે વહ્યાં જાય છે. ઝાડોની ઘટા લાગી રહી છે. આજુ બાજુ કુંગરો ઉભા છે. કુરલામાં પણ મોટી અને પેહેલા દરજ્જાની મીલ છે.

ધાટકુપર અને ભાડુંપ

પ્લેગને લઇને મુંબઈની વસ્તીને બહાર રહેવાનો શોખ ધણોજ વધ્યો છે. અત્યારે ધાટકુપર કે જે એક વખત ઉત્તર હતું તે રમણીય સ્થાન બની રહ્યું છે. ભાડુંપની પણ આજ સ્થિતિ છે. આ બે સ્થાનોથી પણ વીહારનું તળાવ જોવા જઈ શકાય છે પણ રસ્તો ભારે વીકટ છે ને કંઈ ભોગવવું પડે છે.

થાણા

મુંબઈ તેની અત્યારની હાલતે નહોતું આવ્યું કિંબદ્ધના જણાવું નહોતું તે પેહેલાંનું થાણા એક પ્રસિદ્ધ શહેર હતું. પેહેલાં એ એક રાજ્યધાનીનું શહેર હતું. ઇતિહાસદારા જણાવ્યામાં આવે છે કે મુખ્યારક ખીલજીએ સન ૧૩૧૮ માં થાણા જીતી લીધું હતું. ત્યાર પછી આ મુસલમાનો પાસેથી દેશીઓ પાસ, દેશીઓ પાસથી શીરંગી પાસ, શીરંગી પાસથી મરાઠાઓ પાસ, તેમની પાસેથી અંગ્રેજો પાસ, તેમની પાસેથી પેશવા પાસ અને છેલ્લે અંગ્રેજો પાસ આવ્યું છે, થાણા મુંબઈથી ૨૧ માઇલ દૂર છે. થાણા જિલ્લાનું તે સદર સ્ટેશન છે. થાણામાં અત્યારે ૨૫૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. થાણામાં મોટી જલ નેને સેન્ટ્રલ જલ કહે છે તે છે અને ત્યાં લાંબી મુદતના કેદીઓને રાખવામાં આવે છે. ગ્રમિત માણસોને રાખવાનું એસાઇલમ શેડ

હરકીસનદાસ નરોત્તમદાસે લાખોના ખરચે યાજ્ઞાની પાસે બનાવી આપ્યું છે. યાજ્ઞામા તંબાકુ અને ચોખાનો વેપાર મોટો છે. યાજ્ઞામા કચેરીઓ, હોસ્પીટલ, પોલીસ સ્ટેશન, છાપખાના, વર્તમાનપત્રો, હાઈસ્કુલ વીગેરે ખાતાઓ છે. યાજ્ઞાની જોલમા કેદીઓ પાસ ને કારીગરી કરાવવામા આવે છે આ બહુજ સુંદર યાય છે અને તેની કિંમત પણ સારી ઉપજ છે. યાજ્ઞામાં અમાઉ રેશમી વણાટનું કામ ધણુંજ સારું થતું હતું. અત્યારે આ ઉદ્યોગ પડતી દશામાં છે છતાં યાજ્ઞાની ખીર્તાબરી, ખંડ, ચંદ્રકળા અને ખીજાં કામો અત્યારે પણ વખાણાય છે. યાજ્ઞાની મધ્ય ભાગમાં શ્રી શંકર ભગવાનનું એક ભવ્ય મંદીર છે. આ મંદિરની જગ્યા જોમ વિશાળ છે તેમ શીવલિંગ પણ મોટું છે. આ મંદિરની પાસે એક વિશાળ મોટું તળાવ છે અને આ તળાવમા અસખ્ય કમળો થાય છે. ચાંદની રાત, કમળનું ખીલવું, મંદિરની અદરના જય, શંકર, હરહર મહાદેવના ભક્ત જનોના અવાજ, ધંદ, ઝાલર ને દીડીના સ્વરો, મંત્રપુષ્પાજલીના વેદોક્ત મંત્રો જયથેય ઇત્યાદિ પ્રસંગો અનુભવ અનિર્વચનીય છે મહાશીવરાત્રીની અત્રે મોટી જત્રા ભરાય છે જુની શૈલીનું પ્રાચીન સ્થાન આ યાજ્ઞા જોના જોગ છે યાજ્ઞાનો સખધ સમુદ્રથી મુખધથી સાથ જોડાએલો છે તેથી નાના મહવા મુખધ યાજ્ઞા વચ્ચે આસે છે

અનેરી કનેરીની વખણાતી ગુફાઓ જોવા જનારને આ લાઇનમાં યાજ્ઞા અતુકુળ સ્થાન છે. યાજ્ઞાથી બેલ ગાડીમાં જુજસીના તલાવના બધ સુધી જઇ રાખાય છે. લાથી પગકેડીએ દોઢેક માઇલનો અડાવ છે. અનેરી કનેરીનો બીજો રસ્તો બી. બી સી આઇ. રેલવેના બોરવલી, સ્ટેશનનો છે. એ સ્ટેશનનો રસ્તો વધારે પ્રિય થઇ પડે. યાજ્ઞાનો રસ્તો વનસ્પતિથી ભરપુર છે વચમાં જુજસીનું તળાવ પણ જોઇ શકાય છે સુંદર ફવાઇ, ગરમી, જણાવી નથી, ચંદાવ પણ બહુ ઠંડુ નથી. અનેરી કનેરીની હકીકત અત્રેજ આપવી ઠીક જણાય છે

યાજ્ઞાથી પાચ ૭ માઇલ અને બોરવલથી ૩-૪ માઇલ દુંગરની ટેકરી જણાય છે છેટેથી દુંગર રહીઆમણા આ મુજબ આ દુંગરને છેટેથી તમસ્કાર કરનારા તો મજાક, નિકળે પજુ, જરા તસદી લઈ દુંગર ચઢવા, મેહેનત જેણે, તે તેઓને તેમની મેહેનતનો બદલો, ખાસ વગર નહીજ રહે મુખધની પાસે આ સ્થાન છે છતાં મુખધમાંથી પણ આ જગ્યા જોવા જનારે ધણાજ થોડા નિકળે છે આ આશ્ચર્યકારક છે.

આ સ્થાનમાં નાની મોટી ૧૦૦ ઉપરાંત ગુણો ડુંગરમાં કોરી કાઢેલી છે. આ ગુણો જોનારાઓ માંહિના કેટલાક તેને દૈવીકૃતિ માને છે, કેટલાક તેને પાંડવોએ બનાવેલી સમજે છે અને કેટલાક તેને આઠમી કે નવમી સદીમાં બૌદ્ધોએ, કારણીમાંથી લાગી આવી, બનાવી હોય એમ ગણે છે. પાછલે વિચાર રાજ્યકોમમાંહિના વિદ્વાનોનો છે અને અસારે જોમ સર્વ પાશ્ચાત્ય તેજ ખરું આમ માનવાનો લોકોનો મંડળ થયો છે તેમ આ પણ અદિત સત્ય સમજે છે, આ સ્થાનની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ આ નિશ્ચય કરવાનો પ્રયાત્ન કરવો આ આવશ્યક નથી. આ સ્થાન સંબંધેજ અત્રે કેટલીક હકીકત આપવાની છે.

ડુંગરની કંઠાલમાં પથ્થરમાંથી કોરી કાઢી મોટી વીશાળ જગ્યાએ બનાવવી, તેમાં પણ થાંભલાઓ, ગેલેરીઓ, પાણીના ટાંકા, ચોકો, ખેડકો વીગેરે મનપસંદ કરવાં આ કૃતિ માનવ જાતની વિશાળ બુદ્ધિની ગણાય છે. આ ગુણો અડ ઉતર બનાવવામાં આવી છે એટલે કે નીચેની હારમાં કેટલીક, તેની ઉપરની હારમાં કેટલીક, તેની ઉપરની હારમાં કેટલીક આ રીતે. પ્રત્યેક ગુણોમાં જવા માટે સુંદર પગ રસ્તો છે. ઉપરની ગુણો એકજ દિશામાં નથી પણ જોમ અનુકુળ આવે એમ જુદી જુદી દિશામાં છે. આમાંની મોટામાં મોટી ગુણ ૮૮ ફીટ લાંબી અને ૩૮ ફીટ પોહોળી છે. ૪૦ ફીટ ઉંચાઈની છે અને ૩૪ તો થાંભલાઓ છે. આને દરબાર ગુફા કહે છે. આ ગુણમાં સિંહાસન, કચેરી, ધોડાર, કેટલેય વીગેરે છે. બીજાં વિહાર સ્થાનો છે. વીહાર સ્થાનમાં મહાત્મા બૌદ્ધની ૨૩ ફીટ ઉંચી મૂર્તિ છે. બીજી પણ કેટલીક લઘુ મૂર્તિઓ છે. ખુલ્લાં ચોગાનમાં વાડીઓ હોય એવો ભાસ થાય છે. આ ગુણોની ઉપર મોટું તળાવ આગળ હોય એવો ભાસ અત્યારે પણ થાય છે. આ ગુણોમાં જટલાં ટાંકાં છે તેમાં પાણી એકજ જગ્યાએથી જાય છે અને તે સંબંધી એ તળાવની જગ્યા પાસે જ નીક જોવામાં આવે છે આ ખાત્રી આપે છે. આ સ્થાનનું પાણી ઉત્તમ છે અને તેના દાખલા તરીકે આજથી કેટલાક વર્ષ પહેલાં મે મહિનામાં અત્રેથી આ લેખક, રા. માણિકલાલ અમરતલાલ દવે, મુની ત્ર્યંબકલાલ ત્રીભોવન, સ્વર્ગીય શાસ્ત્રી શામજી વાલજી અને રાધવજી જયકૃષ્ણ વ્યાસ અને જો મારી યાદદારત જસેજર હોય તો ગી. મોરારજી આનંદજી ટના કે જેઓ હાલમાં ભાવનગર રાજ્યમાં છે તેઓ ગયા હતા. આ વખતે સ્વર્ગીય ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી હયાત હતા અને તેઓએ પોતે પ્રાચીન

રોધક દેવાથી દેટવીક સૂચનાઓ કરી હતી આ સૂચનાને અંગે અમને તપાસ કરવા વખત નહોતો મળ્યો પણ કુદરતી રીતે અમને જે એક લાભ મળ્યો તે એ હતો કે સ્વર્ગીય રાધવજી જ્યેષ્ઠ વ્યાસ કમળાના દરદથી પીડાતા હતા તે ત્યાં પાણી પીવાથીજ તેથી મુક્ત થયા. આ ઉપરથી આ પાણી દેટનું ઉત્તમ છે તેનો ખ્યાલ સર્વને થયે.

આ લેખકે આ સ્થાનની ખીજ વાર પણ મુલાકાત લીધી હતી અને પોતાની ખુદ્ધિ અનુસાર તપાસ કરતાં એવી ખાત્રી થઇ છે કે આ સ્થાન ઇ. સ. પેરુવાનું છે આ સ્થાનમાં ચોદમી સદીનો એક લેખ એક જગ્યાએ મળે છે. બૌદ્ધધર્માનુયાયી અહીં આ રત્નાના મીનો છે મધુ આ સ્થાન તેથી પેરુવાનું હોય એવું અનુમાન થાય છે. આ સ્થાનમાં બૌદ્ધોએ પોતાને અનુકુળ દેરશાર કપો જણાય છે હિંદુસ્થાનમાં ધર્મીક જગ્યાઓમાં આ દેરશાર સહજ દૃષ્ટિએ આવે છે વેદધર્માનુયાયીઓએ પોતાના જળ વખતે બૌદ્ધની જગ્યાઓ અનુકુળ આવે એમ દેરવી નાખી છે બૌદ્ધોએ વેદધર્માનુયાયીઓની જગ્યાની પણ એજ રિધતિ કરી છે. સ્થાન ગમે ત્યારે થયું હોય કે ગમે તેણે બનાવ્યું હોય પણ અવસ્થા જોરા લાયક છે, શીવરાત્રીના દિવસોમાં અહીં આ નાની મરખી જત્રા જરાય છે. આ સ્થાનમાં પાચ દરા માણસો સાથે જઇ એકાદ બે દિવસ રહે ત્યારેજ સર્વ બરાબર જોઇ શકે છે રસોઇ પાણી, મીઠું સામાન સાથે લઇ ગયા હોઇએ તો થઇ શકે એમ છે.

આ સ્થાનમાં તમે શું જોયું? એવું જો જોઇ પુછે તો તેનો ઉત્તર મારા કેટલાક ભાઈઓ આટલોજ આપે છે કે પથ્થર ડોરી કોરી મોટી મોટી ગુણાઓ, મુબળો અને દરિયાનો ઉત્તમ દેખાવ, મોટી મોટી મૂર્તિઓ, સુનાતું કે રમતું જર્જરીભુત દેખાતું કામ, મોટા ધાનવા વીંગેરે જોયું, ખીજું શું જોઇએ? આ ઉત્તર બહાર ની આંખે જોનારાનો છે, ખરી-જોવાની આંખ અંદરની છે અંદરની આંખથીજ જોવાથી હૃદય પ્રકૃતિ થાય છે અંદરની આંખથી જોનારા શું કહેશે એ જો સાબળવા ધમ્મ હો. તો સંજગત સરસ્વાતમાં બહારની આંખ બંધ કરે. જ્ઞાનમાં આગળ નાંખો, હૃદયને શાંત કરો. તુરત પ્રકૃતિની વાતચીતનો ન સમજી શકાય તેવો અજાત સંજગત લાગશે નથી સમજાતું કરી નિરાશ થનાર કાંઈ મેળવી શકશે નહીં. જરા વધુ પ્રયત્ને આટી ખુલવા માડશે. તરત સમજાશે કે જે પ્રમાણુ તમારામાં છે તેજ આ તમે જુઓ છો માત્ર ચૈતન્ય અસ વગર અમે અહીં આ તમારી રમત રમતાં રનરમે જની મયાં છીએ. તમારા જુદી જુદી ચૈતન્યના યોગ સંરહારે અમારા અન્ય મણિ કરતા, અમે આદરણીય મધ પડ્યા છીએ તમે આ ચૈતન્યનું નિવાસસ્થાન છો. આ

ચૈતન્યને યત્કિંચિત્ સમજી, રાજોડીમાં જન્મ અગ્નિ નિસ્તેજ થઇ જાય છે તેમ, તમે તેને નિસ્તેજ ન કરો. તેને સદ્વિચાર રૂપ ધૃધનથી જાળવવ્ય- માન કરો. તમારા બધુઓની આ કૃતિ જીવો. તમો પણ તેજ છો. પોતા પ્રત્યે વિસ્વાસનિર્ભર થાઓ. પ્રકૃતિ સર્વત્ર સાધનરૂપ મોજીદ છે, તમો જગતને આરા વિચારે મંત્રમુગ્ધ કરી શકશો. તમારાં સમાનની સહાય પર આધાર રાખી તે સર્વનું મૂળ જ ચૈતન્યપ્રભા છે તેને વિસારી ન દો. ઉન્નતિનો આજ માર્ગ છે. આ ગુણજ તમારું મંત્રનું સ્થાન છે, પ્રકૃતિ તમારું સાધન છે, ચૈતન્યથી સાધનને સાધ્ય કરી દ્યો દત્યાદિ. આ શિવાય પ્રકૃતિની અનેક વાતો સંભળાય છે, સમજાય છે. હું તે સ્ફુટ કરી શકતો નથી.

કલ્યાણી.

મુંબઈથી ૩૪ માઇલ છેડે, *ભાડું ત્રીજા કલાસ મેલનું ૦-૬-૦ ખીછ ગાડીનું ૦-૭-૦ ■

જી. આઈ. પી. રેલવેનું આ જંકસન રેશન છે. અહીં આથી દક્ષિણ તરફની અને ઉત્તર પૂર્વ તરફની ગાડીના બે રસ્તા ધંટાય છે. કલ્યાણી માં ગાડી જોડી પણ વધુ થાય છે. મુમાઈરેને મળમુત્રત્યાગ કરવાનો વખત મળે છે મુંબઈથી કલ્યાણી મેલમાં આવતા પોણા કલાક અને ખીછે ગાડીમાં દોઢેક કલાક લાગે છે. કલ્યાણી સુધીના મંજુસો નોકરી અર્થે, ધંધા રાજગાર અર્થે, મુંબઈ આવવા કરે છે જોડે કલ્યાણી જવા આવવા માટે ગાડીઓ પણ ધણી મળે છે. થાણા ને કલ્યાણી વચ્ચેના મુમ્બઈ, દીવા, દામખીવડી આ રેશન કાંઈ અગત્ય નેવાં નથી સમજ તે સંબંધે કાંઈજ લખ્યું નથી. કલ્યાણી પ્રાચીન શહેર છે. ઇ. સ. ના પેહેલાં પણ તેનું નામ જોરામાં આવે છે. કલ્યાણના રાજા જીવડે ગુજરાત પાટણ ના રાજા જયશીખરી ઉપર ચડાઈ કરી હતી આ વાત સંજે જાણે છે. કંસોલંકી વંશની રાજ્યધાની કલ્યાણીમાં હતી અને

* થાણા સુખીનો ભાગ મુંબઈને લગતા જેવો હોઈ તેનું ભાડું અને છેડું થોડું હોવાથી તે સંબંધી કાંઈજ લખ્યું નથી. હવે માઇલનું ભાડું અત્રે આપવામાં આવશે વખત વખતોવખત ફરતો હોવાથી તે આપવો નિરપયોગી છે.

કંસોલંકી વંશની રાજ્યધાની અત્યારે નીજામહેદરાગાદની હદમાં આવેલા બેદર પામતા કલ્યાણીમાં હતી આમ કલ્યાણ ઇતિહાસ કંતાનું કહેવું છે. આધુનિક વંશની રાજ્યધાની ૧૦ માંથી ૧૨ મા સૈદા સુધીનાં

તે એક કિલ્લાબંધ શહેર હતું. પાછળથી આ શહેર મુસલમાનોના કબજામાં ગયું અને તેનું ઇસલામાબાદ નામ પણ જોવામાં આવે છે. પાછળ પેર-સુગીજ, મરાઠા, પેશવા અને અંગ્રેજોના હાથમાં આમ ફેરફાર થયા કર્યો છે. આ શહેર પ્રાચીન વખતમાં બહુજ વૈભવવાળું ગણાતું હતું. હાલમાં ત્યાં ઠંઢેરી વગેરે છે પણ પહેલાનું સ્વરૂપ નાશ પામ્યું છે અહીં આ સ્ટેશન પાસે ધર્મશાળા પણ છે. શહેર સ્ટેશન વચ્ચેના તટારત અડધો માઇલ છે. ચોખાનો, તંબાકુનો અને કપડાનો વેપાર સારો ચાલે છે.

વજ્રેશ્વરી માતા.

કલ્યાણીની ખાડી ઉતર્યા બાદ સામે કિનારે ભીમડી જવાને ટાંકા મળે છે. વેપાર રોજગારની બાબતમાં કલ્યાણી કરતાં ભીમડી ચડે છે. ભીમડીમાં ચોખા, તંબાકુ અને કપડાનો વેપાર કલ્યાણીથી વધે છે. વસ્તી પણ કલ્યાણી કરતાં ભીમડીમાં વધારે છે. ભીમડીમાં શ્રીનાથજીનો ધ્વજસ્તંભ અને છપ્પનભોગ પણ અગાઉ થયો હતો. ભીમડીમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની હવેલી છે. અમારી પૂર્વોક્ત અનેરી કનેરીની મંડળામણિથી એક સાચી રચામણ વાલજી શિવાયના ખીજ બધા અમે એક રાત્ર ભીમડીમાં રહ્યા હતા. આ વખતે મી. ટના 'અમારી સાથ ખાત્રીપૂર્વક હતા. ભીમડીમાંથી અમે એક જગદની ગાડી કરી શ્રી વજ્રેશ્વરી ગયા. ભીમડીથી વજ્રેશ્વરી આસરે ૨૦ ગાઉ છે. ગાડીમાં રસ્તામાં એક રાત્ર ભાંગે છે. અમે ખીજ દિવસે સવારના આઠ વાગ્યે પોહ્યા. વજ્રેશ્વરીનો ખીજો રસ્તો ધાણાથી પણ છે. ધાણાનો રસ્તો જરા લાંબો છે પણ રસ્તાનો કુદરતી દેખાવ બહુ દીવપસંદ છે. ભીમડીનો રસ્તો પણ કાઠી નાંખીએ એવો નથી. માત્ર ભીમડીનો રસ્તો બાધેલો નથી તેથી ગાડીમાં થોડાં ધણાં હાડકાં જોખરાં થવા સંજવ ખરો. વજ્રેશ્વરીમાં મેડીબંધ સુંદર ધર્મશાળા છે. દર વર્ષે ચૈત્ર વદ ૦)) ની મોટી જત્રા અહીં આ ભરાય છે અને આં વખતે કંમમાં કમ વીસ હજાર માણસો એકત્ર થાય છે.

આ કલ્યાણીમાં ઠલી એવા લેખો મળે છે. ચાલુક્ય વંશ અને સોલંકી વંશ એક જ કુળે આ એક ખીજે સવાય છે. નીજામની હદના કલ્યાણીના રાજ્યોએ ગુજરાત કદાચ લીધું પણ હોય પણ સોલંકી વંશની રાજધાની તો આજ કલ્યાણી છે એમ મારું માનવું છે. આ કલ્યાણીથી ગુજરાતપર આક્રમણ કરવું નેટકું સહેલું છે તેટલું પાછલા કલ્યાણીથી નથીજ.

આ વન્દેશ્વરીનું દેવી સ્થાન છે. પરંતુરામના હાથથી આ માતાની સ્થાપના થઇ છે આમ કહેવાય છે. અહીં આ આ માતાના સ્થાનમાં પાંચ પચીસ માણસની વસ્તી છે. તદુપરાંત વધારે વસ્તી નથી. કચી ચીજ પણ યાત્રા શીવાય બીજે વખતે મળવા સંભવ નથી. માત્ર માતાના પૂજારી જે ગુસાઇ છે તેની પાસથી જે મળે તે પરજ સંતોષ પકડે તે ઠીક નહીંતો બીમડીથી સાથે રાખી લેવાની જરૂર છે. સ્થાનક ટેકરી ઉપર છે અને માતાનું મંદિર જુની શૈલિનું છતાં માતાનાં દર્શન ખરેખર મનમાં તરકાલ ભકિત ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. સ્થાનની પાસ પાણીની નદી વહે છે. આ નદીમાં ઉના પાણીના કુંડો છે, અને આ પાણીમાં ગંધકની વાસ આવે છે. પાણીનો રંગ કાળાસ પર છે અને પાણીમાં નાવાથી અંગપરના દાગીના કાળા પડી જાય છે. નદીને સામે કિનારે વિભુતીનો મોટો ડુંગર છે. આ ડુંગરપર કોઇ વખત પરંતુરામનાં દર્શન થાય છે આમ કહેવાય છે. આ સ્થાન પર કોઇ વખત જ્વાળામુખી હોવો જોઇએ. જરૂરના ડુંગરપરથી કોઇક વખત પ્રકાશ નજરે પડે છે અને આ જોનારાઓ તો અનેક માણસો મળી ગયે છે. આ સ્થાન એકાંતમાં છે. શુધ્ધાન્તઃકરણથી ભકિત કરનારને ઇષ્ટિત પ્રજા મળે છે. કુદરતી દેખાવ બહુજ ઉત્તમ છે. એક વાર આ સ્થાનનાં દર્શન લેવાની અવસ્ય જરૂર છે. કલ્યાણથી તરીમાં જવાનો ૦-૧-૦ બીમડીએ જવાને ટાંગાનો જણ દીડ ૦-૪-૦ થી ૦-૬-૦, વન્દેશ્વરી સાર ગાડીના આવવા જવાના ૩-૦-૦ થી ૫-૦-૦ પડે છે. ગાડીમાં ચાર માણસ સુધે જઇ શકે છે; છ પૃથ જઇ શકે છે.

આટગામ.

૫૯ માઇલ, મેલનું ભાડું ૦-૧૪-૦ બીજી ગાડીનું ભાડું ૦-૮-૦. કલ્યાણીથી ટીટવાસા, ખઠાવલી, વાસીદ, આસનગામ અને આટગામ આ નાનાં સ્ટેશનો છે. વાસીદથી થળધાર સર થાય છે. થળધારનો કુદરતી દેખાવ ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં જોઇ શકાય છે. આટગામ આ ટાનસા વોટર વર્ક્સ જોવા જનાર માટે અગત્યનું સ્ટેશન છે. મુંબઇ રોડેરને પાણીની તાણ પડવાથી ટાનસાનું ગળવર સરોવર મોટો ખર્ચ કરી બાંધ્યું છે. તે અહીં આથી આઠ માઇલ દૂર છે. આટગામથી રસ્તો સારો છે અને જોવા જનારને કુદરતી દેખાવ જોવાની મળ પડે છે. પાંચ દશ માણસોની મંડળી સાથે ઉમણીની મોજ કરવાની આ સારી જગ્યા છે. ચીજ સર્વે સાથે રાખવી જોઇએ, આ ટાનસા જનાર

માટે મુજબથી રાતના અગીઆરની ગાડી સારી છે. આટગામ એક માલુમ આગળ મોકલી વાહનનો જોદોગસ્ત કરવાની જરૂર છે. આટગામમાં રાત રહી સવારના વહેવા જવું સુવોચન છે પણ આટગામ રાત રહેવામાં દુઃખ ભોગવવું પડે એમ છે.

કસારા,

૭૫ માઇલ-લાડું મેલનું ૧-૩-૦ ખીજી ગાડીનું ૦ ૧૩-૦.

કસારા જી. આઇ. પી. રેલવેની જગલપુર જતી ગાડીનું અગત્યનું સ્ટેશન છે. વચ્ચેમાં ખરડીનું એક નાનું સ્ટેશન આવે છે. કસારામાં ધર્મશાળા પણ છે. કસારા ઉતરવાની જરૂર જેનું નથી પણ કસારા આવનાંજ મેનુષ્યોએ કુદરત અને કરામત બેઉ જોવા તૈયાર થવાની જરૂર છે. વાસીદથી થળવાટ શરૂ થાય છે તે, ઠેક ધગતપુરી સુધી પોંદોંચે છે. આ થળવાટે, મરાડા અને પેશવાજાને, લડાઇના વખતમાં ધણીજ મદદ કરવા ઉપરાંત રક્ષણ પણ પુરૂ આપ્યું હતું. આ ધાટ વધુમાં વધુ એક હગર શીટથી ઢાંચે છે. આ ધાટ આટલો ઢાંચે છતાં તેમાંથી રેલવે પસાર થાય છે. કસારા સુધીમાં જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે સરે સાધારણ છે પણ કસારા મુક્યા પછી ભોંયરાંઓ આવવાં શરૂ છે. કસારાથી જા માઇલ સુધીમાં ત્રણ ભોંયરાંઓમાંથી પ્રસાર થઇ રસ્તા પરના રીવરસીંગ સ્ટેશન પર આવી પોહ્યાંથીએ છીએ. રીવરસીંગ સ્ટેશન એટલે જ્યાંથી. આવ્યા ત્યાંજ પાણું જવું. કસારાથી ધગતપુરી સુધી કુંગર પર નીચે ઉતરવું અને ઉપર ચઢવું આવોજ માર્ગ આવે છે. અને આ વખતે રેલવેમાં કેટલીક જગ્યાએ આગળ પાછળ ઇનજન જોડવામાં આવે છે, કેટલીક જગ્યાએ બે ઇનજન જોડવામાં આવે છે. આ આખા ધાટ ઉપર ૨૬૫૦ વારની એકંદરે લંબાઇનાં ૧૨ ભોંયરાંઓ છે. કેટલાક નાનાંઓ અને પુલો છે. ચોમાસાના દહાડામાં જ્યારે વરસાદ આવે હોય, નીચેની જમીન લીસાતરીથી ભરપૂર હોય, ભોંયરાંમાંથી પાણીના પોષા પડતા હોય, અને અંધારા ભોંયરાંમાંથી બહાર નીકળતા હોઇએ ત્યારે ઘણોજ આનંદ આવે છે. આડે જિવસે પણ ગાડીમાંથી જે રસ્તેથી આવ્યા તે રસ્તો, ઉપર ચડતાં નીચે દેખાય, કાંઈ ગાડી ચાલતી દેખાય, આપણે પાછા ફરીએ છીએ આવો ભાસ થાય, બાંધેલા પુલો ઉપરથી નીચે નજર નાંખીએ અને જોઇએ, આજી બાજીના ગામડાંઓનો દેખાવ, બનરપતિથી બરપુર કુંગર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બહુજ મનોરંજક બાજતો છે. કવિઓને

કદપનાતી કેડીએ મુકનાર, લકતોને ઇશ્વરી લીલામાં લીન કરનાર, અશ-
કતને આ કામ પણ માણસોએજ કર્યું છે એવા વિચારે બળિષ્ઠ અને
સમય મૃત્યક બનીતી સાહસિક બનાવનાર આ બૃહદેશ ખચિત દર્શનીય છે.

ધગતપુરી.

માઇલ ૮૫, ભાડું મેલનું ૧-૫-૦; બીજી ગાડીનું ૦-૧૪-૦.

ધગતપુરી યજ્ઞઘાટ ઉપરનું આરોગ્યસ્થાન ગણાય છે. તે દરિયાની
સપાટીથી ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચી જમીન પર આવેલું છે. અહીં આ
રેલવેનાં કારખાનાને લઇને યુરોપીયનોની વસ્તી ધણીજ છે. સ્ટેશન
ઉપર ગાડી વધુ વાર એટલે પા કલાક ઉભી રહેતી હોવાથી સોકોને
મળમુત્તયાગ કરવાનું ઠીક પડે છે. સ્ટેશન ઉપર સાધારણ ખાવાની
વસ્તુઓ પણ, ખર્ચે તેને માટે મોજુદ હોય છે. ધગતપુરીથી અડધા
માઇલ ઉપર એક સુંદર સરોવર છે કે જેમાંથી ધગતપુરી અને કસારાને
પાણી પુરું પડે છે. ધગતપુરીથી બે માઇલ પરના પીંપરીમાં અને ત્રણ
માઇલ પરના બાગોડીમાં વાર્ષિક મેળાઓ બરાબ છે જે વખતે આ-
જીઆજીના ધણીક હિંદુઓ ભાગ લે છે. ધગતપુરીમાં પારસીઓની વસ્તી
પણ સારી છે. બીજા દેશી વેપારીઓ પણ છે પણ તેઓ ત્યાંના યુ-
રોપીયનોના બરનો સામાન વેચવાની દુકાનો રાખે છે. અહીંનો સ્થાનીક
વેપાર પણ ઠીક છે પણ હજી બજાર ભેદએ તેવી થઈ ગણાય એમ
નથી. હિંદુ, મુસલમાનોને સેનીટેરીયમ કરવા લાયક આ સ્થાન છે
અહીં આ ધગતપુરી તાલુકાના મામલતદારની કચેરી છે.

ઘોટી

માઇલ ૯૧, ભાડું મેલનું ૧ ૭-૦; બીજીનું ૦ ૧૫-૦.

ઘોટી વ્યાપારનું સારું સ્થાન છે. અનાજનો, ઘાટની તંબાકુનો, કાપ-
ડનો વ્યાપાર અહીં આ સારો છે. ઘોટી ગામ નાનું છે, ગામમાં એકાદ બે
દેવસ્થાનની જગ્યાઓ છે. ત્યાં ઉતરવું હોય તો ઉતરી શકાય છે. ઘોટી-
થી ૨૦ માઇલ દૂર પક્ષીતીર્થ છે. ઘોટીમાંથી ગાડી કરી આ તીર્થનાં
દર્યાન સ્નાન કરવાની જરૂર છે. તીર્થની જગ્યામાં રહેવા કારવવાની સારી
સોય છે. આ પક્ષીતીર્થની ઉત્પત્તિ સંજોગે કશો જાણુવા ભેગ ઇતિહાસ
મળતો નથી. રામાયણમાં જટાયુ અને સંપાતી નામના બે પક્ષી બાંકુ-
ઓની વાત આવે છે. તેઓની ઉત્પત્તિનું કદાચ આ સ્થાન હોય એવું
અનુમાન હું કરી શકું છું. સોકોતો જટાયુના મોક્ષનું આ સ્થાન છે
આમ કહે છે.

અંસાવલી આ ઘાટી પછીનું સ્ટેશન, મુંબઈથી ૧૦૧ માઈલ છે. ભાડું ૧-૬-૦ મેલનું; ખીજી ગાડીનું ૧-૧-૦ બેસે છે. સ્ટેશન ખાસે ધર્મશાળા છે. જ્યાં રહી શકાય છે. અહીંથી ૧૨ માઈલ અંજેનીરા નામનું, ડુંગરી સ્થાન છે. આરોગ્યને માટે આ ઉત્તમ જગ્યા છે અને મોંઘા તેમાં ખાસ કરીને નાશકના કેટલીક વખત પાણી ફર કરવા અહીં આ આવે છે. આશાવલી મુકાબા બાદ બહુજ ચિતાકર્ષક ડુંગરોની હારો આવે છે. આમાં સહ્યી ઉચ્ચે આલશીલાઈ કરીને છે તે ફરીખાની સપાટીથી ૫૪૨૭ ફીટ ઉચ્ચે ગણાય છે.

દેવલાલી (મગુર) માઈલ ૧૧૩; ભાડું મેલનું ૧-૧૨-૦; ખીજીનું ૧-૩-૦. આ સ્થાન લશ્કરી કાંપનું છે. વ્યાપારને અંગે પારસી હિંદુ વીગેરેની દુકાનો છે તંદુરસ્તીની બાબતમાં આ સ્થાન વખણાય છે.

નાશીક.

માઈલ ૧૧૭, ભાડું મેલનું ૧-૧૩-૦ ખીજીનું ૧-૪-૦; (પાપધોની ખાંચમાંથી ટીકીટ લઈએ તો ખીજી ગાડીમાં ૦-૧-૦ જોડો પડે છે).

નાશીક આખા હિંદુસ્થાનની હિંદુ પ્રજાનું તીર્થનું સ્થાન છે. સ્ટેશનથી નાશીક શહેર પાંચ માઈલ દૂર છે. સ્ટેશનથી શહેર સુધી ટ્રામ આવે છે. ટાંગાઓ પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે છે. ભાડું બે આનાથી આઠઆના સુધી વખત પ્રમાણે જણ દીડ લે છે. રસ્તામાં ચુનીસીપાલ કરતા દર જત્રાણુ પાસથી ૦-૪-૦ લેવામાં આવે છે. સ્ટેશનથી પોહોચતાં ૧ થી ૨ કલાક લાગે છે. ટાંગાના ઘોડા સારા હોય તો કલાકમાં પોહોચાડે છે નજળા હોય તો વધારે વાર લાગે છે.

આશાકા ધર નાશક આવી કહેવત ધણાકેએ સાંભળી હશે પણ તે કહેવતનું મુળ વપાસવા યોગ્યેજ તસદી લીધી હશે. આશક શબ્દ અત્યારે જે અર્થમાં વપરાય છે તેના કરતાં કોઈ વિશેષ અર્થમાં, આગળ ના મોટા મોટા સાગ્યેરોએ, જે શબ્દ વાપર્યો છે, ખરી આશકતા ઇશ્વર પ્રત્યેની આશક્તા એજ છે અને એજ અર્થમાં તે શબ્દ વાપરવો યોગ્ય છે. આશક શબ્દ નાશકને અંગે એજ સાત્ત્વરથી વપરાયેલો છે આ સીધ કરવું મુશ્કેલ નથી. મુંબઈના અનેક હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વીગેરેએ નાશક જોયું હશે, પણ નાશકની ખરી ખુખી બારીકીથી વપાસનારા યોગ્ય હશે. નાશકની ભૂમિ ઇશ્વરી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. પહેલાં તો આ ભૂમિ અતિ પ્રાચીન છે. મહારાજ રામચંદ્રજીના વખતથી આ ભૂમિ પ્રસિદ્ધ છે, અને તે દંડકરણના નામથી પ્રસિદ્ધ

છે. મહારાજ રામચંદ્રજીને થયાને કેટલાં વરસ થયાં આ સંબંધે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. બેનટલી કહે છે કે " રામનો જન્મ ૪૦ સં ૫૦૦ પૂર્વે ૯૬૧ વરસ ઉપર થયો હશે." રોબર્ટ હંટર જણાવે છે કે " રામ સૂર્યવંશી રાજાના વંશના હોય, ઇક્ષ્વાકુ પછી પ૮ મી પેઢીએ ચયેલા છે તો બેનટલીએ કહેલો સમય બરાબર નથી " અત્યારે મહાભારતનું કૌરવ પાંડવનું યુદ્ધ આજથી ૫૦૦૦ વરસ ઉપર થયું હતું, આ વાતમાં વધારે વાંધા જેવું લાગતું નથી અને હું આ વાત સપ્રમાણ લખીશ. અને રામના જન્મની હકીકત જાણવાની છે. રામ યુધિષ્ઠર પહેલા થયા હતા અને તેમના જન્મના મહો વીગેરે ગણિતશાસ્ત્રની રીતે વિચાર કરી રામના જન્મને હજારો વર્ષ પહેલાં સાબીત કરનારા થયા છે. આપણે જે જાણવાનું છે તે એટલુંજ કે નાશકની ભૂમિ આજ હજારો વર્ષથી પ્રસિદ્ધ છે, અને એ ભૂમિ પ્રસિદ્ધ હોય પવિત્ર પણ લાંબા વખતથી મનાય છે. અને એ પવિત્રતાનું કારણ માત્ર ત્યાંની ગોદાવરી નદી કે દેવગોળ નથી પણ તે ઉપરાંત ખીર્જી પણ કારણ છે. અને એ પવિત્રતા કેવળ હિંદુઓને જ માટે નથી પણ ઇસ્લામ માટે પણ છે. આ લુપ્તપ્રદેશ એવો છે કે તે સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં દરેકના હૃદયમાં ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ઉપત્ત કરે છે. આરોગ્યતા આપનાર છે આ સાબીત કરવાની જરૂર નથી. આ સ્થાનનાં હવા પાણી સારાં હોય દેવાલાલીની લશ્કરી કાંપ, નાસક સેનીટેરીયમ અને ગમે તે જાતનાં માણસો નાદુરસ્ત હાલતમાં તે સ્થાનમાં જઈ તંદુરસ્ત થઈ આવે છે આ સિદ્ધ ચંચેલી ખાખત છે. આરોગ્યતા આપનારી ભૂમિ દેવભૂમિ છે અને દેવભૂમિને મનુષ્યને માટે જનાવનાર ઇશ્વરનો આભાર ન માનનારા યોગાજ હશે. ખીર્જી આ સ્થાન અનેક વનસ્પતિઓથી ભરપૂર છે. ખોરાકની જાણી સ્વચ્છ ને સરતી પુરી પાડે છે, આજુ બાજુ ડુંગરાથી દેદિધમાન લાગે છે. પાંડવ ગુફા જેવાં પ્રાચીન જોવા લાયક સ્થાનો છે. ગોદાવરીના પાણીનો દુધ જોવો ઘાંધી ગંગાપુરમાં પડે છે, તે જોઈ ઇશ્વરના અનંત મહિમાનો અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે. રામશયાના પહાડપર અત્યારે પણ ઉગતું ધાસ ઉઝું ન ઉગતાં પડતું હોય છે આ આશ્ચર્યકારક છે. સીતાં સરોવર પાસે આંબરાઇઓ, ટાકલીના હનુમાન, કે જેની સ્થાપના મહારાજ શીવાજીના ગુરૂ રામદાસ સ્વામીએ કરેલી કહેવાય છે. તે તરફનો રમણીક ભૂભાગ, તપોવન અને દંડકારણ્યનો પ્રદેશ, સીતાગુફા અને પંચવટીનો ભાગ, ચંબકમાં ગંગાદાર, નીલદેવી, પ્રસન્નગીરી, કુશાવર્ત અને કુદરતથી ભરપૂર દેખાવો વિગેરે વિગેરે

બાબતો તપુ વખત નહીં. તો થોડો વખત પણ પાળાજી હૃદયી મંજુસોના
હૃદયમાં હાથરના અગાધ મહિમાનો ભાસ કરાવી તેને સાપસાસનાથી તેડે
વખત મુક્ત રાખે છે. આ સ્વરૂપ કાષ્ઠ રહે તો 'હાથર પ્રત્યેની ખરી
આશક્તતા ઉપત્તિ યથા વગર નજ. રહે અને તેથીજ "આશક્ત ધર
નાશક" આમ કહેવાયું હોય એવું વાચકની અનુમાન કરી શકાય એમ છે.

આ હંકારરૂપ ભૂમિનું નાશક નામ પણ સમાવલના સમય પછી
તુરંતજ પડ્યું સામે છે. સમાવલમાં મુર્ખિયા (મુપત્તિ જેવા નખવાળી)
રાવલની બેન આવે છે આ સર્વના જલુવામાં છે. સમર્થદ્રશ્ય વનવાસના
પ્રમંગમાં અગસ્તાશ્રમમાં આવી, પટ્ટોચ્યાં બાદ અગસ્ત્ય મુનીને પુજા
લાગ્યા કે હે મહારાજ આ પ્રદેશમાં રહેવા કાષ્ઠ સ્થાન હોય તો રૂપાકરી
બનાવો. અગસ્ત્ય મુનીએ કહ્યું કે જોદાવરી પાસે મહુમ્મનાં ઝાંઢો દેખાય છે,
ત્યાં વડ છે તે પંચવટી કહેવાય છે. તમે ત્યાં રહો અગસ્ત્ય મુનિના
ઉપદેશાનુસાર સમર્થદ્રશ્ય અહીંઆ રહ્યા હતા તે વખતે, આ મુર્ખનખા
સમર્થદ્રશ્યના સ્વરૂપથી મોઢ પાળી સમર્થદ્રને પોતાને પરજુવા કહેવા લાગી
સમર્થદ્રશ્ય એકપત્નિવ્રતતાના મુદાથી લક્ષ્મણને વિનવવા લાગી અને
લક્ષ્મણએ કોપમાં તેણે નાક કાપી લીધું. નાક ને નાચીકા કહે છે
નાશિકા કૃપાઈ તે હિપરથીજ નાચીક પડ્યું આમ કહેવામાં આવે છે.
ત્યારથીજ નાસિક પ્રસિદ્ધ થયું છે.

નાસિકનું તીર્થ તરીકેનું મહાત્મ્ય પણ ધણુંજ પ્રાચીન છે. મહા-
ભારતમાં પંચવટી તીર્થનો ઉલ્લેખ વનપર્વમાં જણાય છે. ત્યાં પંચવટી
તીર્થ સ્વર્ગદાતા હોઈ ત્યાંના વૃષાહન અંકરની પ્રભાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય
છે આમ લખેલું છે. આ થી કૃપાલેશ્વર (કૃપાલેશ્વર) મહાદેવ હોય એમ
અનુમાન કરે છે. જોદાવરી રંગન અને તેમાં પણ જોદાવરી અને વેણુના
સંગમનું રનાન મુન્યકારક માન્યું છે. આર્ય પ્રજાના પ્રસારે મથેમાં
સર્વત્ર આ તીર્થ મહાત્મ્ય જોવામાં આવે છે.

નાસિક જોદાવરીના આ કિનારાના ભાગને કહે છે. જોદાવરીના
સામા કિનારના ભાગને પંચવટી કહે છે. નાસિકના ભાગમાં બાવાજી,
સુંદર નારાયણ, સમમહિર, દેવશામસત્તવાસ્તુ મહિર વીજેર ઉત્તમ મહિર
છે. મહિરની બાંધણી, કારીગરી અને આજુમાજુના ભાગે, સભામંડપો
વીજેર બહુજ ઉત્તમ પ્રકારના છે. પંચવટી ભાગમાં કાળાગમ, મુરલીધર,
કૃપાલેશ્વર, નાશિકાસ્તુ મહિર અને બીજા નાનાં મોટાં મંદિરો છે.
શ્રી વસ્ત્રબાચાર્ય સંપ્રદાયનું મંદિર પણ પંચવટીમાં છે.

રાવણુ કાંઈ જતો હતો અને તે વખતે રસ્તામાં જટાયુ સાથે યુધ્ધ થયું છે. પક્ષીતીર્થ અહીંથી ૬૦ માઇલ છે અને અહીં આ જટાયુની પાંચો રાવણુ કાંપી નાખી હતી જ્યોતે પડયો હતો. રામચંદ્ર સીતાને શોધતા આ તરફ આવતાં જટાયુનો મેળાપ થયો હોય અને જટાયુને અંત મોક્ષ મળ્યો હોય અને તે પરથી ઘોટી પાસેનું પક્ષીતીર્થ થયું હોય તો તે કેવળ અસંભવિત બીના નથી.

તપોવન પંચવટીમાં જોદાવરીથી બે ત્રણ માઇલ પર છે. આ તપોવન ગૌતમરૂપિનુ આશ્રમ હતું. અત્યારે પણ આ પ્રદેશ વનલીલાથી ભરપૂર છે. જોદાવરીના કિનારાપરનો આ પ્રદેશ દંડકારણ્ય કહેવાય છે. પંચવટીથી આમળ સડકપર થોડુંક ચાલ્યા પછી હનુમાનજીનું મંદિર આવે છે. તેની પાસેથી પગકેડી તપોવન તરફ જવાની છે. તપોવનમાં જીનું, રથાનો અહુજ જીજ છે. પણ બે ચાર મોટા મોટા મંદિરો સાધુઓએ બનાવેલાં છે. અહીં આ જોદાવરી અને કપિલા (મહાભારતની વેણુ) નો સંગમ છે. અહીં આ પાપ પુણ્યની કોડીઓ છે. નદીમાં પયરમાં પાણીનાં ટાંકા બનાવી વચમાં બાકોરા જેવું કરી એક બાજમમાં જવાય આવી જોડવણુ કરેલી છે. આને પાપ પુણ્યની કોડી કહે છે. ખરી રીતે તો આ પંચતીર્થ છે. બ્રહ્મોની, ત્રિપુરોની, શ્વેતોની, મુક્તિયોની અને અગ્નિયોની આ તેનાં નામ છે. આ પંચ તીર્થમાં ગૌમાગ્યતીર્થ, કપિલાસંગમ અને સુર્પનખા તીર્થ મળી આઠ તીર્થ પણ થાય છે. અહીં આ સપ્તારણિનું સ્થાન છે. સુર્પનખાની પણ મૂર્તિ અહીં આ છે.

આઠ્રાલ્હા નામનું ગામ જે નાસિકથી કેટલાક ગાઉ પર છે ત્યાં અગરત્ય આશ્રમ છે ત્યાં અગરત્યકુંડ, સુતિકલ્પમુનિનું આશ્રમ અને અમૃત વાહીની નદી આ નીચેરનાનો છે. આઠ્રાલ્હા પાસેનું સાંઈબેડા મારીચનું મૃત્યુસ્થાન છે.

ગંગાપુર નાસિકથી પંચ માઇલ પર છે. અહીં આ જોદાવરી પર કેટલાક મંદિરો છે. અહીં આથી પાણીનો ધોધ પડે છે અને કુષ જેવું મૃદ્ધ પાણી જળાય છે. પાણીનો સુસવાટ પણ ધણેજ ભારે થાય છે.

રામરાય્યા રામચંદ્રને સુવાનો જગ્યા નાસિકથી આઠ માઇલ પર છે. એક કુંઝરપર આ સ્થાન છે. કુંઝરમાં બે ત્રણ ગુફાઓ કાતરી કાઢી છે. ગુફામાં એકાદ બે કુંડ છે. આ કુંઝર પર અત્યારે પણ પાસ સિધું ન ઉગતાં પડતું હોય છે. રામરાય્યા જનારે સાથે ખાવાનું રાખવાની જરૂર

છે. ખરના યુદ્ધ વખતે લક્ષ્મણ સાથે સીતાને રામે અહીં આ મોકલ્યા હોય તો તે બનવા ભગ છે.

સીતાસરોવર નાશકથી ચાર માઇલ પર છે. અહીં આ એક બાબુ નદી વહે છે. બીજી તરફ ત્રણ ચોર કુંડો છે. આજી બાબુ આંબાઓનો આંબરાઇ છે. અહીં આ વરસમાં એકવાર યાત્રા ભરાય છે અને નાશકના ધણીક માણસો ધરથી આવવાનું લેઇ જઇ ત્યાં નાહી, ખાઇ પી પાછા ફરે છે.

ટાકડીના હનુમાન નાશકથી ત્રણ માઇલ છે. રામદાસસ્વામીના સ્થાપિત આ હનુમાન છે આમ કહેવાય છે. હનુમાનની મૂર્તિ ભીંતમાંથી કોરી કાઢી જણાય છે. આ સ્થાનમાં એક કુંડો છે આ બહુજ પવિત્ર ગણાય છે. પાસે નદી છે. આ તરફનો બૂખેશ બહુજ રમણીય છે.

નાશકમાં પ્રત્યેક સોમવારે કપાલેશ્વરની પાશ્વખી નીકળે છે તે વખતે જોદાવરી પરનો દેખાવ ખૂબીત બહુજ મોહક હોય છે.

જોદાવરીમાં રામકુંડ, પ્રજાકુંડ, રૂદ્રકુંડ આવા કુંડો બાંધેલા છે, રામકુંડ ઉપર ગ્રાધ, રનાન. દાન વીગેરે કરાય છે.

પંચવટીમાં નિત્ય સવારમાં બજાર ભરાય છે. ત્યાં શાક ભાજી વીગેરે સર્વ ચીજો મળે છે. ચોમાસમાં સામે કીનારે બજાર ભરાય છે.

નાશકમાં તાંબા પીતલના વાસણનું કામ સર્વોત્તમ થાય છે. આ કામ આખા હિંદુસ્થાનમાં વખણાય છે. નાશકના વાસણનો આપ, ચિત્રામણ વીગેરે બહુજ સુંદર છે. નાશકમાં સુતરાઉ તથા રેસમી વણાટકામ પણ સાંઈ થાય છે પણ અત્યારે આ ધંધો પાયમાલ દશામાં આવતો જાય છે. નાશકમાં અડવાડીયામાં બે વાર મોટી બજાર ભરાય છે. જોદાવરી પર હાલમાં પુલ બાંધવામાં આવેલો હોવાથી પંચવટી નાશકનો સળંગ વ્યવહાર આવુ છે. રહેતી ગ્રામ નાશકમાં છે જ્યાંથી દીકાટ ખરીદી શકાય છે.

પાંડવગુફા આ નાશકમાં જોવા જેવી જગ્યાઓ માંહેની એક છે. નક્ષત્રથી માંડે સમગ્ર દૂર છે. જગાદી કુદી સંસ્કૃત કુશરતી મહુસાં નાની મોટી ૨૧ ગુફાઓ કોતરી કાઢેલી છે, લોકો આને પણ પાંડવોએ બનાવેલી કહે છે. કેટલાક જાણીતી ખનાવેલી જણાવે છે. આમાં કેટલીક ગુફાઓ બહુજ મોટી છે. તેમાં કેટલીક કોટડીઓ પણ છે. આ ગુફાઓમાં પાંડવોની, વિશ્વકર્માની અને ગૌતમમુનિની મૂર્તિઓ છે. ઉપર પાણીના કુંડ પણ છે. શંકરપાર્વતી અને કૃષ્ણની મૂર્તિઓ પણ છે. નાશક જનારાઓએ આ સ્થાન જોવા વગર નજર રહેવું.

નારાકમાં સિંહના બૃક્ષપતિ થાય છે ત્યારે મોટી જંગલ ભરાય છે અને મિંહરૂંચ ગુરના વર્ષમાં ખીજનં બધાં તીર્થો અદી'આ આવે છે આમ કહેવાય છે. આ વખતે રામકુંડ ઉપર મોઢાવરીનું જે મંદિર છે તે ઉપર છે. તે પર ધ્વજ ચડે છે તે વખતે સારે બીડ થાય છે અને અનેક દૂર દેગના મહાપુરુષો અને આવે છે.

અગત્યની ઘોડી સૂચના.

નારાકમાં અત્યારે વેદ ને સંસ્કૃત પાઠશાળા છે. આ પાઠશાળામાં સાંકે શિક્ષણ અપાય છે. વિદ્યાપ્રિય યાત્રાગુઓએ આવી જગ્યાઓની મુલાકાત લઈ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

નારાકમાં કેટલીક જગ્યાઓમાં સાધુ વીરેરેને રાજ તૈયાર રસોઇ જમાડવામાં આવે છે. આમાં અનાયતું પૈસા જાય તેમ વૈષ્ણા નદી પશુ મરતના મલિદા ખાઈ આજસુ યતારાઓને ઉત્તેજન આપતું જોઈતું નથી.

નારાકમાં કિંદુઓની અને તેમાંજે આઠસુની વરતી ધણીજ છે. અગત્ય નારાકના આઠસુ વિદ્વાન ગણાતા હતા પણ હાલમાં તે વિદ્યા ધટવા લાગી છે. ઉપાય યાત્રાગુઓએ વિદ્વાનનો સત્કાર કરતા રહેવાનો અને મૂર્ખને અમતા કરવાનોર્જ છે.

નારાક અને ઘોડીઆ વ્યાપારના સંબંધમાં પણ પ્રસિદ્ધ રથાનો છે. દક્ષિણમાં અને ખીજ ભાગેમાં અમુક દિવસોએ અમુક ગામેમાં બજાર ભરવાનો રીવાજ છે. મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવતી સર્વે બીજ વેચાય છે. આથી નીરૂપયોગી બીજ બદલી ઉપયોગી લેવાની, થોડા વખત માટે જોઈતી બીજ સરી રાખવાની અને વ્યાપારને માટે જોઈતી બીજ ખરીદી લઈ ખીજ દેશવેશમાં મોકલવાની ઠીક સંચી મળે છે. નારાકમાં મુંબઈ વાળાઓની ખરીદી નહીં જરી છે. પણ ઘોડીમાં ઠીક ખરીદી થાય છે. નારાક અંગ્રેજી રાજ્યને અંગ્રે આગળ કરતાં વધારે સુધર્મ છે અને સુધર્મ જાય છે. કેજરહીનો સારો પ્રસાર થયો છે અને ત્યાંની પ્રજા સુજરાતી મરાઠી મીઠા ભાષા બોલે છે નારાક મુંબઈ પાસે હોવાથી મુંબઈની પ્રજા ઠીક લાલ લે છે. હાલમાં નારાક ખાતે લેનાતા કરના સબધમાં પ્રજા પોકાર ઉઠ્યો છે. જોયો યાત્રા માટે નથી જતા તેઓ જે કંઈ કે હું યાત્રાગુ નથી તો તેઓ કાવદસર કર લઈ રાકતા નથી. માત્ર યાત્રાગુ હોય તે ચાર આના આવે છે તો તેથી વધુ નુકશાન થાય એમ હું સમજતો નથી. માત્ર આટલું ખરૂં કે તે કરનો ઉપયોગ

યાત્રાશુભોના સુખને માટે થવો જોઈએ તે થતો નથી. મારાજ અનુભવની વાત કહું તો સંવત ૧૯૫૩ માં દુકાળ હોવાથી અને મુંબઈમાં મરકી હોવાથી, મુંબઈની પ્રજાનો મોટો ભાગ નાશકમાં હતો. નાશકમાં જોઈ મદીનામાં કાસેરા આશ્યો, અને સેંકડો ગરીબો નાશકમાં મુંબઈવાળા-ઓએ આપવા કાઢેથી ખીચડી ખાતા લાગ્યા. તેઓ કાસેરાનો ભોગ થઈ પડ્યા. તેમનાં મુકદ્દાં એવી જગ્યાએ દટાવ્યાં કે તેથી કાસેરાને જોશમાં શાદી નીકળવા હિતજન મળ્યું. યાત્રાશુભોના સુખને માટે ધ્યાન આપી કરં સે તો, તે કર ચલાવી લેવાય એમ છે અને તેથી વધારે જોવાનું પણ નથી. કરનો ઉપયોગ યાત્રાશુભોના સુખને સાફ કરાવવા માંગણી કરવાની જરૂર છે એમ માફ માનવું છે. તેમાં ઉપલી બાબતો સાચી નીચલી બાબતો પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. —

૧-જોદાવરીનું જે પાણી યીતમાં આવે છે તે મલીન હોઈ સ્વચ્છ પાણી મળે એવી જોડવણ કરવી.

૨-જોદાવરી ઉપર મ્યુનીસીપાલ સીપાઈઓ હિમા રહી, રામકુંડ અને તેની આજુબાજુના કુંડો બ્રાહ્મણો માટે અનામત જાણે કેમ ન હોય તેમ ખીજને નાવા દેતા નથી તે બાબત.

૩-પંચવટીમાં યાત્રાશુભોનો મોટો ભાગ રહેતો છતાં ત્યાં જાનર, બતી વીજેરની પુરતી જોડવણ નથી તે માટે.

૪-યાત્રાશુભોને મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી જરાજર દવાદારૂ મળે એટલા માટે પંચવટીમાં મ્યુનીસીપાલ ડીસ્પેન્સરી જોલવા માટે.

પંચવટીની ધર્મશાળાઓ.

નાશકમાં હિંદુ પ્રજાને માટે, મુંબઈના કેટલાક પરેશ્વરી પ્રદેશોએ પંચવટીમાં ધર્મશાળાઓ બંધાવી છે. આ ધર્મશાળાઓમાં વાસજી, બિછાનાં વિજેરની સારી સગવડ છે પણ આ સગવડ ધર્મશાળાવાળાની સ્ત્રી લઈ રહેતા જનાર રૂઝવોનેજ મળે છે. આ ધર્મશાળામાં રહેવાની મુશ્કેલી પણ કાંઈ નિર્બંધ નથી. જ્યારે કેટલાક મદિનાઓ પડ્યા રહે છે ત્યારે કેટલાકને યોગ્ય વખતમાં રૂખસત મળે છે. આ સંબંધે ધર્મશાળાનાં માલીકોએ તેમના વહીવટ ઉપર બારીક નજર રાખવાની જરૂર છે જેમ મુંબઈના પરીપશરી રૂઝવોએ ધર્મશાળા, વામજી, બિછાના વિજેરની જોડવણ કરી સગવડ કરી આપી છે તેમ બેલીઆઈ ડીસ્પેન્સરીથી ઠીક યાવદો યાવ છે.

જે પ્રમાણે હાંદુઓની ધર્મશાળાઓ વીગેરે છે તે પ્રમાણે પારસી, મુસલમાન વિગેરે કોમના પરોપકારી શુદ્ધરથો માયેસન ખંડાતા, મહા-બગેસ્વર, લાનોપી જેવા સ્થાને ધર્મશાળા, સેનીટેરીઅમ વીગેરે બાધે છે તેઓએ નાશક જેવા સ્થાનમા પોતાની કોમ માટે તેવીજ ગોડવણ કરવાની જરૂર છે આમ કરવાથી એ કોમનો મરીમ વર્ગ નાશકમાં થોડા ખર્ચથી પોતાનો ગુજારો થઈ શકતો હોવાથી પર્વનો પરના મોટા ખર્ચને લીધે દુ ખ ભોગવતો મુબમ્મા રીબાય છે તે ત્યાં રહી દુ ખ મુક્ત થઈ તેવા પરોપકારી શુદ્ધરથોને દુવા દેશે નાશક પણ ઉપના સ્થાન જેવું આરામ્ય દેનારું સ્થાન હોઈ, બધી વાતે બધેસવુ થાય તેમ છે

અન્યક.

નાશકથી ૨૧ બક રૂ૦ માઈલ છેટે છે ૨૫ બક જવાને નાશકથી ગાડાં અને ટાંગાઓ મળે છે ગાડાનું ભાડું રાજનો શ્પિઓ અને ટાંગાનું ભાડું ત્રણ રૂપીઆ પ્રમાણે લેવાય છે ૨૫ બક જવા આવવાના બે દિવસ અને ત્યાં રહેવાના એકથી ત્રણ દિવસ આ રીતે ત્રણથી પાંચ દિવસ લાગે છે ભાડુ દિવસ પર ઠરાવ્યા કરતા ઉધકુ ઠરાવવું વધારે સારું છે યાત્રીઓની બીડ પ્રમાણે ભાડાનો દર વધુ ઓછો થાય છે ૨૧ બક નાનું ભામકું છે અને વરતી મોટે ભાગે બાઈઓની હોઈ, તેનો નિર્વાહ યાત્રીઓ પરજ ચાલે છે નાશકથી ૨૫ બક જવાનો રસ્તો બહુજ રળાઆમણા છે. આજીમાજી નાનાવિધ કુગરાગ પ્રદેસ વનખીલા, ખેતરોમ્મ અનાજ, શેલડી વીગેરેના ઉમા દેખાતા પાકો નાની નાની નદીઓ/ કુવાઓ, વાનો વીગેરેના દેખાવો આ પ્રદેસના લોકોની રીતમાત રિપતિ, ઉદ્યોગ વીગેરેનો અનુભવ ગાડાની મુસાફરીનારા ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે અને અત કરજ પ્રકૃતિલત થાય છે ૨૫ બકથી કુગરી રસ્તો ગુજરાતમાં આવવાનો છે. વાસદા ધરમપૂરના રાનો અને ૨૧ બક ૧૨ રાનો ૨૫ બકથી થોડાક દૂર ચાનતા એકત થાય છે સુરત પર મહારાજ શિવાજીએ હલ્લો કર્યો ત્યારે કેનુંક લખર આ પ્રદેસમાંથી પણ ઉતારું હતું. પેસવાનું લશ્કર પણ આ તરફથી ધણીક વાર ગુજરાત તરફ ગયું હતું

નાંતક કરતાં ૨૧ બક તીથ મહાત્મમા પણ વધે છે રેલવેના સાધનથી નાશક વધુ છે પણ તીથ મહાત્મની પ્રાચીનતામા ૨૫ બક સખધે નાશક કરતા વધારે લેખે શાસ્ત્રમાં મળે છે ૨૧ બકેસ્વર-બાર, જ્યોતિર્લિંગ માંહેના એક છે બાર જ્યોતિર્લિંગ નીચે મુજબ ગણાય છે -

સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથં ચ શ્રીશૈલે મલ્લિકાર્જુનમ્ ।
 હજ્જયિન્યાં મહાકાલમોંકારમમલેશ્વરમ્ ॥
 'પરલ્યાં વૈજનાથં ચ ઢાકિન્યાં મોમશંકરં ।
 'સેતુબંધે તું રામેશં નાગેશં દારુકાવને ॥
 વારાણસ્યાં તુ વિશ્વેશં ત્ર્યંબકં ગૌતમીતટે ।
 હિમાલયે તુ કેદારં ઘૃષ્ણેશં તુ રૈલાપુરે ॥

સૌરાષ્ટ્ર-કાઠીયાવાડમાં સોમનાથ, નિઝામહેદરાબાદ પાસ શ્રીશૈલ પર્વતપર મલ્લિકાર્જુન, ઉજ્જનમાં મહાકાળ, ઓંકાર નર્મદાના કિનારાપર મોંકારનાગરમાં, (મોરટંકા રેલવેસ્ટેશનથી જવાય છે.) ધૃવલીમાં વૈજનાથ, ડાકિનીમાં ભીમાશંકર, સેતુબંધમાં રામેશ્વર, દારુકાવનમાં નાગેશ્વર, કાશીમાં વિશ્વનાથ, જાતમીના કિનારાપર ત્ર્યંબકેશ્વર, હિમાલયમાં કેદાર અને ધૃષ્ણેશ્વર હલ્લા નગરીમાં છે.

શિવભક્તોજ માત્ર નહિ પણ સર્વ આર્યધર્માભિમાનીઓ જ્યોતિર્લિંગ પ્રત્યે ધણીજ શ્રદ્ધા રાખે છે. જ્યોતિ એટલે પ્રકાશ. જ્યોતિર્લિંગનો અર્થ પ્રકાશિત લિંગ આવે યાય છે. આર્ય પ્રભુ જ્યોતિર્લિંગને સ્વયંભૂ-પ્રેતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલ કહે છે. જોડલાં જ્યોતિર્લિંગો છે અને તેનાં જ જો સ્થાનો છે તે જોતાં, તે તે સ્થાનોનાં દર્શન કરનારના મનમાં એક જાતનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયા વગર નજ રહે એવું છે. આ પ્રકાશ વ્યવહાર અને ધર્મ બેઉમાં યાય છે. સંસ્કારાનુસાર એ પ્રકાશ ઢકે છે. વસ્તુતઃ તીર્થમહાત્મ્યમાં જ્યોતિર્લિંગની પ્રકાશ શક્તિનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. શાસ્ત્રની ભાષા અલૌકિક છે. તે તેના શબ્દાર્થમાં સમજી શકાતી નથી. શબ્દાર્થ સમજી સંતોષ માનનાર કદિ પણ પરિણામભાગી થનાર નથી. ગુરુગમ્ય વિદ્યાનું રહસ્ય આત્મારે વિસરાવા લાગ્યું છે. જ્યોતિર્લિંગ એટલે પ્રકાશનું લિંગ આવે અર્થ કરવાનો નથી પણ લિંગનો પ્રકાશ આવે કરવાનો છે. લિંગ જો દેખાય છે તે પધ્ધતિનું છે આમ આત્મારના કેટલાક નવીન મતવાળા દે-છે. પણ વાસ્તવિક રીત્યા લિંગ દેહ આ, આ દ્રવ્ય દેહથી જુદો દેહ છે. તેનો પ્રકાશ આ લિંગ ઉ આવે અર્થ કરવાનો છે. લિંગ દેહને જન્મનું જો સેવન છે. આ શરીર ઉપર તમે વસ્ત્ર દાગીના પેટેયે પદ્મ લિંગ દેહને તેનું કાંઈજ નથી. તેને માટે તો જરમજ છે, લિંગ દેહનું સ્થાન

મશાન પણ છે અર્થાત્ સ્મરણમાં આ દેહ બળી ગયા પછી પણ લિંગ
 રહે છે. નાગનાં આલુપણો શંકરને છે; યોગિઓનાં નાલી શકે
 કે લિંગ દેહના સ્થાનપર કુંડલિનિ વગેરે નાગસ્વરૂપી શકિત આ-
 મુપણ તુલ્ય રહેલી છે. માંધાપર ગંગા છે. ઇંડા, પીંગળા અને સુપુમ્બા
 આ ત્રણ નાડીને ગંગા, યમુના અને સરસ્વતિ કહે છે. ઇંડા આ ગંગા
 કે અને તે લિંગ દેહના ઉપરના ભાગનાર ઝલાઈ રહી છે. અર્ધચંદ્ર
 પ્રકરના લલાટમાં છે. પરમુખી મુદ્રા માત્ર પાંચ મિનિટ દરે એટલે અર્ધ
 ચંદ્ર પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશે. આ બધા ગંભીર સ્થાનો સમજાવનારાં આ
 સ્થાનો છે. લકતો કિંવા ચાત્રીઓનાં હૃદય આ વિષય સમજાવનાં
 સંસ્કારવાળાં હોવાં જોઈએ. નટલાં જ્યોતિર્લિંગો છે તે આ સત્ય
 સમજાવે છે. તેનાં સ્થાનો સાંભળી રૂપ છે. અગાનોને જ્ઞાન આપવા
 અને આંતરમયજી બોલવા, પેહેલાં આવાં સ્થાનો મહાત્માઓ તપસ્વીઓ
 અને જ્ઞાનીઓથી વસાએલાં હતાં; આપારે સર્વત્ર વિપરિતજ જોવામાં
 આવે છે આ એટલું કારણ છે.

અંબિકામાં મુખ્ય દેવ ત્ર્યંબકેશ્વર છે. ત્ર્યંબકેશ્વરનું મંદિર બહુજ
 વિશાળ છે. મંદિર કિલ્લા તુલ્ય છે અને કાળા પથ્થરની લીંતી અને
 પ્રરમ બાવિલ મોડું પથ્થરનું સીખરબંધ મંદિર છે. આત્મારનું મંદિર
 પેહેલા બાહ્યરાવના વખતનું બંધાવેલું છે. પેહેલા બાહ્યરાવનો સમય
 આજથી પોણાબસે વર્ષ પેહેલાનો મણી શકાય. ત્ર્યંબકેશ્વરનું લિંગ નધી
 પણ જલાધારીમાં જુદી જુદી ત્રણ આકૃતિ મુકારે રહેલી છે. ત્ર્યંબ-
 કેશ્વરની પુજા માત્ર બ્રાહ્મણ કરી શકે છે અને તે બ્રાહ્મણને નિદાન
 ગાયત્રી તો આવડતીજ જોઈએજ. પેહેલાં આ સંબંધે પકડો બંદોબસ્ત
 હતો; આપારે સોમવશ થઈ બ્રાહ્મણોએ આ બંદોબસ્ત કામ પુરતોજ
 રાખ્યો છે. ત્ર્યંબકેશ્વરની પાલખી દર સોમવારે નીકળે છે અને ત્ર્યંબ-
 કેશ્વરની ધાતુમય મૂર્તિને કુશાવર્તમાં સ્નાન કરાવવામાં આવે છે.
 કથું છે કે:-

ગંગાદારે કુશાવર્તે નિલકે વિલ પર્વતે .

સ્નાત્વા કનચલેતિયે પુનર્જન્મ ન વિચતે ॥

ગંગાદાર, કુશાવર્ત, બીલ પર્વત પરનાં નિલકેથી પાસના જલા-

* આ ગંગાદારાદિ ત્રીયો આજ છે કે હરદાર પાસનાં આ
 સંબંધે શંકા જોવું છે; આ સંબંધે બીજી જગ્યાએ વિસ્તારથી લખ-
 વામાં આવશે.

શયમાં અને કનખળતીર્યમાં નાવાથી પ્રરી જન્મ થતો નથી અથવા જન્મમરણનો ફેરો ટળી જાય છે. કુશાવર્ત એક ચોખ્ખો મોટો કુંડ છે. માત્ર ફેર આટલોજ છે કે કુંડમાં ચોમાસામાં આવેલું પાણી ભરું રહે છે અને અહીંઆ પ્રસંગવસાત્ પાણી લાવવા અને કાઢવાની ગોઠવણ કરેલી છે. કુશાવર્ત પથ્થરથી ઉત્તમ રીતે બાંધેલ છે અને ઉપર ગેલેરી જની બેઠકો કરી છે કે જે બેઠકોમાં રહેવું હોય તો રહી શકાય છે. યાત્રી પાસ ગંગા બેઠ અત્રેજ કસવાય છે. અત્રે સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દાનાદિક થાય છે. બ્રાહ્મણો દર્ભાશન પર બેમી સંધ્યા, જપ બીજેરે અત્રેજ કર્યા કરે છે અને તે દેખાવ ખચીતજ ચિતાકર્ષક હોય છે. મુખ્યાત્મે કરીને મોમવારના ત્ર્યંબકેશ્વરના સ્નાનના પ્રસંગે સેંકડો લોકો પ્રેમલક્ષણાભક્તિમાં લીન થઈ તાળીઓ પાડતા, હરહર મહાદેવ કરતા, શંકરના સ્નાનના જળનું નમન લેતાં એટલે જળ આજે અડાડી માથા પર માર્જન કરતાં, પુષ્પાદિક ચડાવતાં, પાલખીમાં દેવના ચરણસ્પર્શ કરતાં જે અપૂર્વ ભાવ દેખાડે છે તે પરદિપ્તચો કે તેના જેવા વિચારવાળાને તો ઘેલછા જેવુંજ જણાયે. પણ શુદ્ધ આર્ય જાતિ તો તે વખતે પ્રેમનિમગ્ન થઈ દોષ અપૂર્વ આનંદ ભોગવશે કે જે આનંદ અનિર્વચનિયજ ગણાયે. કુશાવર્ત એટલે દર્ભથી કરીને આવર્તન થએલ. એમ કહેવાય છે કે ગોદાવરી બ્રહ્મગીરી પરજ અટકી રહ્યાં અને આગળ ન ચાલ્યાં ત્યારે ગાત્રમ રૂપિએ અહીંઆ દર્ભથી આવર્તન કરી ગંગાજીને ચલાબ્યાં અને તે પ્રેથી આ કુશાવર્ત કહેવાય છે.

કુશાવર્તની પાસેજ કનખળ તીર્ય કરીને એક વાવ છે. આ વાવમાં પીઠા નંખાય છે. આ વાવનું પાણી સ્વચ્છ ન હોવાથી લોકો સ્નાન કરવાને બદલે આયમન માર્જન કરી ચલાવે છે.

ત્ર્યંબકથી એક માધલથી સહેજ વધુ ઊંચી પર્વત છે. આ ખીલ પર્વતપર નીલદેવીનું મંદિર છે. આ નીલ દેવી જતાં રસ્તામાં એક તળાવ આવે છે. આ તળાવમાં સ્નાન કરી કે માર્જન આયમન કરી નીલદેવીનાં દર્શન કરવા યાત્રીઓ જાય છે. નીલદેવી કુંગર પર છે. ચડવાનો રસ્તો પથ્થરનો મજબુત બાંધેલો છે. ચડાવ સીધો હોઈ કંઠે પહોંચી પહોંચી જાય નથી. નીલદેવીનાં દર્શન કરી થોડો વખત ત્યાં બેસી આજુબાજુ દૃષ્ટિ કરવાથી નીચેનો સુંદર ભૂપ્રદેશ જોઈ શકાય છે.

ત્ર્યંબક બ્રહ્મ ગીરીનું તળાવીનુંજ ગામ છે. કુશાવર્તથી આગળ ચાલતાં એક તળાવ આવે છે અને તળાવથી જરા દૂર ગયા એટલે બ્રહ્મ-

ગીરીનો અર્ધ શરૂ થાય છે. આ અડાવનો રસ્તો મજબૂત પથરથી સારી રીતે બાંધેલો છે અને તે રેલ ગંગાદ્વાર સુધી છે. ઉપરથી અહીં આ પાણી પડે છે. અહીં આ પાત્રીઓ રનાન દર્શન કરે છે. અને વાનરાઓનો ત્રામ ધણીજ છે. અહીં લઈ જનારાને વધારે ત્રાસ બોગવનો પડતો નથી. ગંગાદ્વાર પાસ કુટલીક મૂર્તિઓ પેટ અથે આધુનિક જનાવેલી જોવામા આવે છે અને પાત્રીઓને દર્શન કરવા આમદથી લઈ જવામા આવે છે અને અહીં આ પૈસો મુકા ઇત્યાદિ કહેવામા આવે છે ગંગાદ્વાર સુધીજ જનારા પાત્રીઓને માટે આ પગથીનો રસ્તો સારો છે પણ જોને બ્રહ્મગીરી જવું હોય તેને માટે બીજો પગ રસ્તો છે. બ્રહ્મગીરીપર જોડા પેહેરી જવાતું નથી અને જોડા પેહેરી જાય તો ગોંચળ માલુમ પડે. લયકવાપી પ્રાણુ પણ શુભાવી કે જોડુ છે આ સેખરે તો બ્રહ્મગીરીપર જવા છતાં જોડા પગમા રાખ્યા હતા પણ તેમ કરવામાં સાહસ કરું હતું આમ અત્યારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી.

અંબકથી થોડો પગકેડીનો રસ્તો તો ફીક ફીક છે પણ જેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમ રસ્તો વીકટ જણાતો જાય છે માત્ર અડધા માઇલનો એક અડાવતો એવો છે કે દુગરમાં પગથી કોરી કાઢેવી છે અને પગથીના જે હોડા ઉપર ખાડા પાડેલા હોય છે આ ખાડામાં હોય નાંખી તેને પકડી ઉથું ને ઉથું ચડવું પડે છે. આ અડાવ જીવના જોખમ જોવો છે. ત્રાસ ચડે તો પણ બેસવાતું પણ મળે એમ નથી. પગથીઓ દુકા ને સાંકડી છે. આ જાંબુ દુખ વેડી ઉપર ત્યારે જઈએ છીએ ત્યારે જ દુખનો સંપૂર્ણ બદલો મળ્યો હોય એવો સંતોષ થાય છે. આ અડાવ ખાસ કરીને એક બાજુ પેશાવાનો જીનો પણ મજબૂત કિસ્સો દેખાય છે. બીજી બાજુ નીચેનાં ચારે દિશાનાં ગંગાનો, નદી નાળાંઓ, અરબીયો વીતેરે દેખાય છે આની સાથે મંદ સુગંધી પવન પર્વતના શીખરોને અથડાઈ રાજ્યાપમાન થતો આપણને સંત કરે છે. થોડો વખત વિશ્રામ લઈ પછી આમગ વધતો બ્રહ્મગીરીપર શંકરે જટા પછાડેલી હોય આવો આમેદુજ દેખાય જોવામાં આવે છે જટાની વીજ-રાયથી નાની મોટી લટાં પર્વતપર પડેલી જણાય છે. જટાના રચળમાં દુગરમા ખાડા પડી તેમા જળ ભરાએલું રહે છે અમે સાશવું હતું કે આ જળ કાપમ રહે છે અને ગંગાદ્વારમાં જે જળ પડે છે તે અહીં-થીજ પડે છે આ સ્થાનપર જટાવાળા સામપર, અથાનાં ઝાડનાં ફુલો અસ્તવ્યસ્ત પડેલાં જોવાય છે. આ સ્થાનથી થોડે દૂર એક ખંધ જળામા

ગૌતમ કુંડ છે. અહીંઆ ઉંબરાનું ઝાડ છે. આ ગૌતમ કુંડ ગૌતમી, ગોદાવરી 'કે ગંગાનું' ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. અહીંઆ રનાન કરવાનું મોહું પુણ્ય લખેલું છે. ગોદાવરીની ઉત્પત્તિસ્થાનના, શંકરની જટાના નૈ-સર્ગિય દૃશ્યનાં દર્શન કરી આડે રસ્તે પહોંચ પરથીજ ગંગાદ્વાર અવાય છે ને ગંગાદ્વારથી બાહેલ રસ્તે નીચે આવવું વધારે અતુકુળ છે.

તીર્થ અને તેના મહાત્મ્ય વિષે કુંકમાં, આટલું લખવું બસ થશે કે ગૌતમરૂપિનું આ તપશ્ચર્યાનું આશ્રમ સ્થાન છે. ગૌતમ, રૂપિએ બ્રહ્મા, પાસથી વરદાન મેળવ્યું હતું કે તેનું આશ્રમ અનન્ય પૂરું રહે. એક વખત ૧૨ વર્ષ ઉપરાઉપરી દુષ્કાળ પડવાથી અતેક રૂપિ મુનીઓએ આ આશ્રમનો આશ્રય કરેલો. વર્ષા થઇ પૃથ્વી અંતર્ગત્યુકત થતાં અહીંઆ આવેલા રૂપિ મુનીઓએ ગૌતમના શિષ્ય પાસેથી જવા રજા માંગી. 'શિષ્યે ગુરૂની આજ્ઞા લઇ જવા જણાવ્યું. રૂપિઓએ કોથ કરી જણાવ્યું કે અમે કાંઈ કોઈના વેચાણ નથી. અમને આજ્ઞાની કાંઈજ જરૂર નથી. અમે મરજી પડશે તેમ કરશું. આ ઉપરથી રૂપિઓએ એક બનાવટી ગાય 'કરી અન્નશાળામાં મુકી અને ગાયના પર પાણી છાંટી પુનઃ કરતાંજ તે મરણ પામી. આથી ગૌતમ પર રૂપિઓએ ગોહત્યાનો આરોપ મુક્યો ને તેની પાસથી જતા રહ્યા. ગૌતમે ગંગાજી પ્રકટ કરી ગાયને જીવતી કરી અને પોતાનો દોષ નિવૃત્ત કર્યો. ગૌતમે શંકર ઉપર તપશ્ચર્યા કરી ગંગા માંગી. શીવજીએ પોતાની જટાનો એક ભાગ આપ્યો. તે યજ્ઞાડવાથી ગંગા પ્રકટ થઈ. ગાય જીવતી થઇ. ગૌતમની પત્નિ અહમ્યા, અમને દુર્યયન કહે છે. આમ અન્ય રૂપિપત્નીઓએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું અને તેઓએ ગણેશની સ્તુતિ કરી ગણેશને પ્રસન્ન કર્યા. ગણેશ ગાયનું રૂપ લઇને આવ્યા. આ ગાયને જોતરમાં અન્ન ખાતાં જોઇ ગૌતમે 'દર્શનું તરખનું' કુંકું ને ગાય મરણ પામી. આ ગોહત્યાનું પાપ પણ ઉપર મુજબ નિવૃત્ત કર્યું. આ પૂરાણની આખ્યાયિકા છે અને ઉપર ઉપર જોતાં રૂપિ-પત્નીઓ, રૂપિઓ બધા જુડા અને તરકટી, ગૌતમ આવા અસત્યને સત્ય સમજી કાયર બની જનારા નિર્બળ વીરો સમગ્રજ છે પણ આનાં રહસ્ય તરીકે આખું યોગ્યશાસ્ત્ર આ આખ્યાયિકામાં ભરેલું છે અને તેમાં વેદાંતશાસ્ત્ર જોતજોત સમગ્રજ છે. ગો એટલે ઇદ્રિઓ અને તમ એટલે અંધારૂં-ઇદ્રિયોનું અગ્નિ-આટલોજ અર્થ લઇ ઉંડા ઉતરે એટલે આપોઆપ સર્વ કુંબીઓ મળી જશે અને તાળાં ખુલવાં લાગશે.

બ્રહ્મગીરી પર પ્રકટ થઇ, કુશાવર્તમાં આવી જે જળપ્રવાહ ચાલે છે, તે અંબકથી ૮ માઇલ પરના ચકતીયમાં પ્રકટ થાય છે. રામચંદ્ર-જીએ ચક્ર મારી અહીંઆથી ગંગાને માર્ગમાંથી ફેરવે છે. આ ચકતીય જ્યાંનો રસ્તો બહુ સારો નથી. બળદની ગાડીમાંજ જવાય છે. રસ્તામાં જાડી પહોં મળે છે, ડુંગરની બજોલમાં એક મોટા કુવા જેવું આ ચકતીયનું સ્થાન છે. પાણી ધુમરી ખાધા કરે છે અને પાણીનો થાક થણુ લાગતો નથી. ચકતીય જનનાર માણસે ગાડી ઢેઠ લઇ જવા બોક્ષી કરવાની જરૂર છે નહીં તો આગળ ગાડી જશે નહીં એમ કહી રસ્તામાં ઉતારી નાંખે છે ને બે એક માઇલ ચાલવું પડે છે. આ ચકતીય જનનારે સવારેના દશ પછી જવું અને ત્રણ ચાર વાગે પાણું આવવું આજ સલામત છે. રસ્તો જોખમકારક હોઇ જનાવરો ને છુટારાઓનો ખણુ ભય રહે એવો છે.

અંબકથી નાશિક પાણું આવવું પડે છે. જે સોઠો ગંગા-જળ નથી લાવતા તેઓ નાશિકથી થણુ મંગાળજી ભરી શકે છે. નાશિકથી ચાલો હવે રેલવેમાં આગળ વધીએ.

લાસણુગામ.

જોધા, ખેરવાડી, નીરાડ, આ નાનાં ગામો મુક્યા બાદ લાસણુ ગામ આવે છે. મુંબઈથી લાસણુ ગામ ૧૪૭ મહલ છે ને ભાડું મેલવું ૨-૫-૦ ને બીજીનું ૧-૭-૦ છે. લાસણુ ગામ, અનાજના વેપારનું મોટું મથક છે. લાસણુગામથી ૧૦-૧૨ ગાઉ કલવણુ નામનો એક મહાલ છે. આ મહાલમાંથી અનાજ અહીંઆ આવે છે. કલવણું જંગલી ગામ છે. કલવણુમાંથી પગ રસ્તે તાપ્તી વેલી રેલવેમાં થણુ જઈ શકાય છે. કલવણુમાં જંગલી મધ, રાસાનું તેલ બીજેરે જથ્થાબંધ અને છુટક મળી શકે છે. લાસણુગામ રેશન પાસે એક ધર્મશાળા છે. લાસણુગામથી ૩ માઇલ મરાઠા સરદાર વીંચુરકરનો વિંચુરનો કિલ્લો છે. આ કિલ્લો અને તેની આસપાસની જગ્યા વનચીલાથી ભરપૂર છે અને તે જોતાં મનને અત્યંત આનંદ થાય છે.

મનમોહ,

લાસણુગામથી સમીટ રેશન મુક્યા પછી મનમોહ આવે છે. હેડું ૧૬૨ માઇલ, ભાડું મેલવું ૨-૭-૦ બીજીનું ૧-૧૦-૦. મનમોહ વેપારનું સ્થળ છે. અહીંઆ બે ત્રણ છતીંગ ફેકટરીઓ છે.

ગામ અગર જોકે નાનું છે છતાં વેપાર સારો આવે છે. સ્ટેશન પાસ એક ધર્મશાળા છે. સ્ટેશન પાસ એક દક્ષિણ બ્રાહ્મણની વીથી છે. દક્ષિણમાં વીથીને ખાણાવળા કે ખાણુવળ કહે છે. મુસાફરોને વીથીમાં રહેવાની સગવડ નથી પણ બીજી રીતે ખાવાની સગવડ થઇ શકે એમ છે. મનભાડથી ૪ માઇલ ઉપર અંકાઇ ટાંકીઆ નામનો ઉત્તર કિલ્લો છે અને આ કિલ્લામાં ૫-૭ સધારણુ ગુણ છે. આ ગુણ અને સ્ટેશન વચ્ચે રામ ગુલહની નામની પરવતની દાર અને ઝાડી છે. મનભાડથી ૩-૪ ગાઉપર અગરત રૂપીનું આશ્રમ છે. અહીં આ અગરત રૂપીનું અને રામનું મંદિર છે. રામચંદ્રજીના વનવાસ વખતે અત્રે અગરત રૂપિનો સમાગમ થયો હતો આમ કહેવાય છે. મનભાડથી માલેગામ અને અહમદનગર જવાનો પાકો પગ રસ્તો પણ છે.

મનભાડથી ધોંડની એક રેલવે લાઇન જાય છે. બીજી નીઝામહેદ-રાખાદ ગોદાવરીવેલી રેલવે લાઇન જાય છે. આ લાઇનો પરની મુખ્યત્વે હાઇકલ અતઃપર આપવાનું રાખી હાલ તો આણ જ લાઇન લેવી એજ ઠીક લાસે છે.

નાંદગામ

મનભાડથી હીસવાલ, પંજદાન મુકયા પછી નાંદગામ આવે છે. મુ'બઇથી છેડું ૧૭૮ માઈલ; ભાડું મેલનું ૨-૧૩-૦, બીજીનું ૧-૧૪-૦ છે. નાંદગામ વેપારનું સ્થળ છે વેપાર મોટે ભાગે રૂનો છે. મુ'બઇના દેલ્હાક વેપારીઓની પેઢી છે. નાંદગામનો મારો મુ'બઇની બજારમાં મોટે ભાગે વેચાય છે. આ તરફ દુધ ધી વીગેરે સસ્તાં મળે છે. નાંદગામથી શાકભાજી અને ફળફળાદી મુઝઈ સુધી આવે છે.

ચાલીશગામ.

નાંદગામથી પીમ્પરજેડ, નયરોંગરી, હીરાપુર મુકયા પછી ચાલીશગામ આવે છે. છેડું મુ'બઇથી ૨૦૪ માઈલ; ભાડું મેલનું ૩-૩-૦ બીજીનું ૨-૨-૦ છે. ચાલીશગામથી ધુળાઆની એક ધ્રાંચ લાઇન છે. ચાલીશગામમાં ધર્મશાળા પણ છે. ચાલીશગામ ૩ અને અનાજના વેપારનું સ્થાન છે. મુ'બઇના વેપારીઓ ગોસમમાં રહે છે. જીનીંગ ફેક્ટરી પણ અહીં આ છે. ચાલીશગામનાં હવા પાણી સારાં છે. આ તરફની જમીન ફળદ્રુપ હોઇ પાક સારો આવે છે. અહીં આથી ખાનદેશ જલ્લાની શરૂઆત થાય છે.

કાજગામ.

ચાવીશગામથી, વાઘજી રેશન મુક્યા બાદ કાજગામ આવે છે. કાજગામ વેપારનું અને તેમાં ખાસ કરી રૂના વેપારનું મોટું મથક છે. કાજગામમાં ગ્રેસો, અને જીનીંગ ફેક્ટરીઓ થઈ છે રેશન પાસ એક ધર્મશાળા છે મુળાઈથી ૨૧૬ માઈલ, ભાડું મેલનું ૩-૬-૦ બીજનું ૨-૪-૦ છે

પાયોગ

માઈલ ૨૩૨, ભાડું મેલનું ૩-૧૦-૦ બીજનું ૨-૬-૦ છે કાજગામથી ગાલના મુક્યા બાદ પાયોરા આવે છે પાયોરા પણ વેપારનું અને ખાસ કરીને રૂના વેપારનું મોટું મથક છે ગામમાં ધર્મશાળા પણ છે ગ્રેસો અને જીનીંગ ફેક્ટરીઓ નજીક છે પાયોરાથી ૧૮ માઈલ છે બાજીરાવ પેશવાના ગુરૂના વગજ દિલિતના તાળુનું શેઠારની કરીને ગામ છે અહીં આ વાર્ષિક નગ્રા ભરાય છે અને તે પંદર દિવસ સુધી ચાલે છે. આ જામમાં દૂરના જાગથી ધણીક ચીજો આવે છે આ વખતે આ મુલકની પેદાશ જોનાની અને અહીંના લોગની રીતભાત તપાસવાની સારી સંધિ છે નજીકની પ્રસિધ્ધ ગુણો જોવાનો અહીં આ રસ્તો છે તેમજ નજગામથી પણ છે અહીં આથી અજાલ ૩૪ માઈલ છે અને નજગામથી ૩૮ માઈલ છે, રસ્તો પાયોરા કરતા નજગામનો સારો છે તેમજ વાહન વીજે રૂની સારી સગવડ થઈ શકે છે આ ગુણ સળધે નજગામમાં પ્રીતારથી હાથવામાં આવ્યું છે

માહેજી.

માઈલ ૨૪૧ ભાડું મેલનું ૩-૧૦-૦, બીજનું ૨-૭-૦ રેશનથી દૂર ૧ માઈલ પર માહેજીનું મંદિર છે માહેજીની મુરતી પીતળની હોઈ મોટી છે માહેજીનો મેળા બહુજ પ્રસિધ્ધ છે દર વર્ષે જાન્યુઆરીની ૧૫ થીથી આખા ફેબ્રુઆરી મહિના સુધી અહીં આ જગા રહે છે આ જગા ખરોખર જોના લાયક છે

જળગામ.

માઈલ ૨૬૧ ભાડું મેલનું ૪-૧-૦, બીજનું ૨-૧૨-૦ છે માહેજી અને જળગામ વચ્ચે પહાણવડ અને સીરસો સીના રેશનો છે આ જળગામ જળગામ મેક તરીકે જાણાય છે ખાનદેશ જીલ્લાનું જળગામ વેપારનું ઉત્તમ મથક છે અહીં આ દર અડવાડીએ મોટી જગર ભરાય છે અને

ખાનદેશની સર્વ પેદાશ વેચાવા આવે છે. જળગામમાં કંટલાક પ્રેસો, જીર્નીંગ ફેક્ટરીઓ અને સ્પીન્નિંગ વીર્વીંગ મીલ પણ છે. ગામ નાનું છે અને મુકામે એહી શેલીનાં છે છતાં વેપારના મથકને લઈને મુંબઈની ધણીક પેદીઓ અહીંઆ છે. જળગામમાં એક ખાંજરાપોળ પણ સ્થાપવામાં આવી છે અને તેની વ્યવસ્થા સારી ચાલે છે. મીલ શેઠ મુલજી જોડાની કંપનીની છે. જળગામમાં ધર્મશાળા પણ છે. જળગામથી બે માઇલ ઉપર માંડનું સરોવર છે અને આ પરથીજ જળગામ માર કહેવાય છે. રેશનથી થોડે દૂર ગીરના નદી વહે છે.

જળગામ ગુજરાત અને ખાનદેશને જોડનાર ગામ છે- જળગામથી એક અમલનેર ધ્વાંચ જાય છે અને અમલનેરથી સુરત, તાપ્તીવેલી રેલવેથી જવાય છે. આથી જળગામથી સુરત કે સુરતથી જળગામ મુંબઈ શીવાય બારોબાર જઈ શકાય છે. જળગામનો મુખ્ય વેપાર રૂનો ગણાય છે છતાં અનાજનો વેપાર પણ નાનો નથી. મુંબઈની કંટલીક યુરોપીઅન પેદીના આડતીઆઓ પણ અહીંઆ રહે છે.

અજંતાની ગુફાઓ.

નીઝામ હેદરાબાદની હકુમત નીચે ફરદાપુર કરીને ગામ છે. અજંતાની ગુફા જોવા જનારને પાચેરાને રસ્તે કે જળગામને રસ્તે અહીંઆ તો આવવુંજ પડે છે. અહીંઆથી આ ગુફાઓ ચાર માઇલ છેડે છે. ફરદાપુરમાં રહેવાની સાધારણ જગ્યા છે. ફરદાપુર સુધી બજારની માડી, ઘોડાના છકડા કે ઘોડા પર જઈ શકાય છે. આ સંબંધે જળગામ કે પાચેરાના મામલતદારને અમાલથી લખવાથી બંદોબસ્ત કરી શકાય છે. અગર એ બેહ ગામોમાં થોડો વખત ઝોટી થઈએ તો જાતે બંદોબસ્ત કરી શકાય છે. જાતે બંદોબસ્ત કરવામાં બે પૈસાનો ફાયદો પણ થાય છે. ફરદાપુરથી ઘોડા પર થોડુંક જઈ શકાય છે અને પછી પગથી ચડાવ ચડવો પડે છે. ફરદાપુર એક દહાડામાં જઈ શકાય છે. ખાવાપીવાના સોખ્ખીનોએ પોતાને અનુકુળ ચીજો પાચેરા, જળગામથી સાથે રાખવાની જરૂર છે. ફરદાપુરમાં જ ચીજ મળે તેપર સતોષ રાખવાનું નિરૂપયોગી છે. ફરદાપુરમાં રાત રહી સવારનાજ આ સ્થાન જોવા જવાય છે. બીજાનું વગેરે પણ સાથેજ રાખવાની જરૂર છે.

અજંતાની ગુફાઓ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની છે આતો સર્વ સંમત છે પણ તે ક્યારે બની આ સંબંધે ખાત્રી લાયક કહી શકાતું નથી. બીજી ગુફાઓની માફક આને પણ બોધોએ બનાવેલી કહેવાય છે.

આ ગુણઓમાં 'રંગ' જે સુંદર કામ હજી સુધી જળવાઈ રહ્યું છે તે જોઈ પાશ્ચાત્ય પ્રજા આશ્ચર્ય પામે છે અર્ધગોળાકાર દિવાલમાં પાંખીની નીક બનાવી તે પાણી સાત ટાંકાઓમાં લાવવામાં આવ્યું છે, અહીંઆ નાની મોટી ૨૭ ગુણઓ છે. આમાં ૨૨ માં રહેવાની જગ્યા, મોટા, ઉપદેશની જગ્યા વીજેરે હાઈ પાંચ માત્ર દેવગૃહ જેવીજ છે. આ બધી ગુણઓ કુંગરામાં ખોદી કાઢેલી છે, સૌથી મોટી ગુણ ૯૪ ફીટ લાંબી ૪૧ ફીટ પહોળી છે દરેક ગુણઓમાં પાંખલાઓ જોવામાં આવે છે. કુટલીક ગુણઓમાં દીવાનખાનાંઓ, કોટડીઓ વીજેરે વિલાસો જોવામાં આવે છે. 'એક' સિંદાસન ઉપર બાધની મૂર્તિ છે. બહારના ભાગમાં ૪ શીલાસેઓ અને અંદરના ભાગમાં ૧૬ લેખો સંસ્કૃત ભાગધી ભાગમાં છે. કુટલીક ગુણઓનું કામ અપુરું પણ જણાય છે.

સાતમી ગુણ પાસે જે કોડી જાય છે ત્યાંથી પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુની ગુણઓ તરફ જવાનો રસ્તો છે. ૧ લા નંબરની ગુણમાં હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય, શીકારીઓ વગેરે પથ્થરનાં બનાવેલાં જોવામાં આવે છે. વચ્ચે દિવાનખાનું ૬૪ ફીટ લાંબું છે, બાજુબાજુ નાની કોટડીઓ છે. એક જગ્યાએ ઉપદેશ કરતા વખતની બુધ્ધની મૂર્તિ છે, ૨ જા નંબરની ગુણ પણ મોટી છે. આ ગુણમાં રામ ને રાક્ષસના બુધ્ધની, દેવતાઓની, સ્ત્રી પુરુષાદિકની મૂર્તિઓ પથ્થરના દારી કાઢેલી જોવામાં આવે છે, નંબર ૩-૪-૫ ની ગુણો ઉપલીને મથલીજ છે. નંબર ૬ ની ગુણ બે મંજલાની છે. ઉપલા મંજલામાં જવાનાં પગથીયાં તુટી ગયાં છે. અહીં-હુદારાઓ આગળ રહેતા હતા અને ત્યાં જવું અત્યારે પણ જોખમકારક છે છતાં જોખમ ખેડી જઈ આગળથી પણ વિશેષ ધ્યાન 'ખેંચવા' જેવું તેમાં કાંઈજ નથી, નંબર ૭ ની ગુણમાં ખુદની મહાધિરય દશાની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ દર્શનીય છે. નંબર ૮-૯ ની ગુણો પણ બીજી ગુણો જેવીજ છે. નંબર ૧૦ ની ગુણમાં એક જુનો શીલા લેખ છે, નંબર ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ અને ૧૫ ની ગુણો પ્રાચીન કારીગરીની ખુબી સમજવા જોવી હોય તો જુવો બાકી બધી ગુણો કુટલાક ફરફાર શીવાય એક ખીજના અનુકરણ રૂપ છે. નંબર ૧૬-૧૭ ની ગુણમાં પ્રાચીન શીલા લેખો છે. આ ગુણો પણ મોટી છે. આમાં જુદા જુદા રંગનાં ઉત્તમ ચિત્રો છે. જુદા જુદા નંબરની જુદી જુદી ગુણો જોઈ નંબર ૨૬ ની ગુણમાં તેવીજ ફીટ લાંબી બુધ્ધની મૂર્તિ જોવામાં આવશે.

આ બંધી હકીકત વાંચવાથીજ, આ ગુણજો જોવાજો સંતોષ કદી-
પણ થવાનો નથી. આ ગુણજો ખાસ જોવા જોગ છે. એકતો પ્રાચીન પુર-
ષોની કૃતિ, બીજું પ્રાચીન તત્વજ્ઞાન કેમ નાશ પામ્યું તે, એકાંતમાં પણ
સુખથી રહેવાનાં સાધનો કેવાં અને કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તે, આર્ય
ગ્રન્થ ૨૦૦૦ વર્ષ પર દરેક વિષયમાં કુશળ હતી તે અને અત્યારે કેવી
પતિત દશામાં આવી પડી છે તે, આવાં એવાં કાળ અને મેહેનતથી
બનેલાં સ્થાનોની પાછળથી અગાનોએ કેવી દુર્દશા કરી છે તે વીગેરે
પ્રત્યક્ષ જોવાથીજ સમજી શકાય એમ છે અનેક પરિપરચો અત્રે ખાસ
અભ્યાસ કરવા આવે છે. અહીંનાં રંગનાં ચિત્રો પાડી લેવામાં આવ્યાં
છે અને તે યુરોપ ખાતે મ્યુઝીયમમાં જોવાં મુક્યાં છે. દૂર દેશાવરની ગ્રન્થ
બંધારે માત્ર ચીત્ર જોઈ આનંદ પામે છે ત્યારે તે આપણે નજરે પણ ન
જોઈએ આ થોડું એકદમ કેટલું ? પાચોરા અને જળગામમાં વેપાર અર્થે જઈ
રહેલા પણ આવાં સ્થાનો જોવાની દરકાર કરતા નથી આ કેટલું એકદમ કે-
ટલું ? આ તરફ જોવા જનારને ખરો અનુકૂળ વખત મહા પ્રાગલ્ભ્ય મહિનાનો
છે. ચોમાસા શિવાય ગમે તે સ્થળે અહીં આ જવામાં વાંધો નથી.

જુસાવળ.

માઇલ ૨૭૬ બાકું મેલવું ૪-૫-૦ બીજીનું ૨-૧૪-૦

જળગામ ને જુસાવળ વચ્ચે લાડલીનું સ્ટેશન આવે છે. આ લાડલી નશી-
રાખાદની પાસે છે. નસીરાખાદમાં ૩૦૦ વર્ષનું જીવું દેરું છે. નસીરાખાદ
હલકા સુતર માટે પ્રખ્યાત છે બાડલીમાં ધર્મશાળા પણ છે. જુસાવળ જી,
આઇ. પી. રેલવેનું મોડું સ્ટેશન છે. નાગપુર લાઇનની ગાડી અહીં આવી
જીંદી પડે છે. મેલ શીવાયની બીજી ગાડીના પાસેનજરને અહીં આ થોડો
વખત રહેવું પડે છે. સ્ટેશન પર છાપરું છે તેમાં ચેસેનજરે રહે છે.
સ્ટેશન પર ખાવાની ઝીજ પણ મળે છે તેમ પાણીનો નળ તેમજ
જરો દૂર કુવો પણ છે, જુસાવળના સ્ટેશનની આસપાસ રેલવેના
નોંકરોને રહેવાની લાઇન આવી છે. સ્ટેશનથી થોડે દૂર ધર્મશાળા છે.
આ ધર્મશાળામાં એક પુસ્તકાલય ત્યાંના દેશીજોએ ઉધાડ્યું છે.
ગામ સ્ટેશનથી બહુ દૂર નથી. ગામમાં દુકાનો ઘણીજ છે અને સર્વ
ઝીજ મળી શકે છે. જુસાવળનો મોટો વેપાર અનાજનો છે. જુસાવળથી
જળગામ અમલનેર યધને સળંગ ગાડી સુરત જાય છે. જુસાવળથી
૨ માઇલ ઉપર તાપી વહે છે. આ તાપી ઉપર રેલવેનો મોટો ગંજવર
પુલ આવી રહ્યો છે. જુસાવળમાં યુરોપીયન વસ્તી પણ મોટી છે. રસ્તા
બમ્બર, ચોક્ક વીગેરે મુંદર છે. જુસાવળ શેઠીનું ગામ છે દાસદાસ હમત
રિયલ્ટીમાં આવડું જાય છે.

[પુરાનપુર.

માઇલ ૩૧૦, બાકું મેલનું ૪-૧૪-૦ ખીન્નું ૩-૪-૦

દરાખેડ, સાવડા, નીમબોરા, રાવર, વાધોડા આ બુસાવળ અને પુરાનપુર વચ્ચેનાં રેલ્વેનાં છે. સાવડા રૂના વેપારનું સ્થળ હોઇ ત્યાં પ્રેસો અને જીર્નીંગ ફેક્ટરીઓ છે. સાવડાથી પાંચ માઇલ ઉપર ફેઝપુર કરીને એક ગામ છે તે ખાસ કરીને ધીના વેપારનું મુખ્ય મથક છે. સાવડાથી ૧૮ માઇલ ઉપર સાવપુડા પર્વત પર બીચની વસ્તી અત્યારે પણ ધણીજ છે. આ પહાડમાં ધાતુ ધણીજ છે એમ કહેવાય છે અને અહીંઆથી આરસ પણ નીકળી શકે એમ છે આ સંબંધે ચોખ્ખા તપાસ કરી સાદેસ ઉઠાવવા જોવું છે. રાવર આ ઇન્ડિયાપુર જવાનું રેલ્વેશન છે. રેલ્વેશન પર ધર્મશાળા છે ઇન્ડિયાપુર રાવરથી ૧૧ માઇલ થાય છે. ઇન્ડિયાપુરમાં ઇન્ડિયાદેવનાં દર્શન કરવા જોય છે. ઇન્ડિયાદેવની વાર્ષિક જાત્રામાં ખાનદેશના દૂર દૂર ભાગના ભોકો આવે છે મધ્ય પ્રાંતના મુખ્ય આગળ તાપી નદીને કિનારે પુરાનપુર છે રેલ્વેશનથી ગામ ત્રણ માઇલ દૂર છે. પુરાનપુર નીમારે જવાનું મુખ્ય મથક છે. ઇ. સ. ૧૪૦૦ આ રોહર નાશીરખાને વસાવ્યું હતું. આ રોહર મુસલમાન બાદશાહો અને હિંદુ રાજાઓના હાથમાંથી ફરતાં ફરતાં છેલ્લે સીધીઆના હાથમાં પાંચ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું છે. આગલા વખતમાં આ રોહર ધણુંજ મોટું હતું. અત્યારે આ રોહર આગળના જોવું નથી રહ્યું અને જુના વખતનાં ખંડેરા અત્યારે પણ ધણાક જોવામાં આવે છે. આ રોહરની ભરભરાટી વખતે ગુજરાતની અને તેમાં મુખ્યત્વે કરી સુરત જાણીની વસ્તી વસી હતી. અત્યારે પણ અહીંવા ગુજરાતી વસ્તી સારી વસે છે. જુનો હિંમો, બાદશાહી મકાનો અને તેવી ખરાબ હાલતમાં પણ જોવા લાયક છે પુરાનપુરમાં કીનખાખનું કામ ધણુંજ ઉત્તમ થાય છે અને સુરતમાં આ કામ પુરાનપુરથીજ આવેલું માનવામાં આવે છે. પુરાનપુરમ રેશમી, સુતરાઉ વણાટનું અને રંગનું કામ ધણુંજ ઉત્તમ થાય છે. જરીનાં શેલાં, પાધડી, સાડીઓ વીગેરે ઉત્તમ બની દૂર દેશાવરમાં જાય છે અને પુરાનપુરના નામે વેચાય છે પુરાનપુરમાં વાસ્ચો પણ સારાં બને છે સુગંધી સાગાન પણ મારો બને છે. પુરાનપુરમાં ઠંવેરીઓ વીગેરે છે પ્રેસો અને જીર્નીંગ ફેક્ટરીઓ પણ છે. વેપારના સંબંધમાં પણ પુરાનપુર અગત્યનું મથક છે પુરાનપુરમાં આખા વરસમાં જુદા જુદા તેહેવારો પર અનેક મેળાઓ ભરાય છે. આ મેળાઓ હિંદુ

મુસલમાન, બેઉ જાતોના ભરાય છે. મુસલમાનોના મુખ્ય મેળો હુરગટશા ખીકરીનો, ભરાય છે.

ચાંદની.

માઈલ ૩૨૨, ભાડું મેલનું ૫-૧-૦ ખીજનું ૩-૬-૦.

ધુરાનપુર અને ચાંદની વચ્ચે ચલખાનનું એકજ સ્ટેશન છે. આ શીરગઢનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કિસ્સો મજબુત હોય જોવા જોગ છે. ઇ. સ. ૧૩૭૦ માં, આ કિસ્સો આશા ભરવાડે આપેલો કહેવાય છે અને એ ઉપરથી આશીરગઢ કહેવાય છે. આ કિસ્સો મુસલમાનોના હાથમાં, તેમની પાસથી મોગલોના હાથમાં અને તેમના હાથમાંથી પેશવાના હાથમાં અને છેલ્લે અત્યારે અંગ્રેજોના હાથમાં છે. આ કિસ્સામાં નાગપુરના મોસલા વંશના આપા સાહેબે આશ્રય લીધો હતો. ગાદીમાં બેઠાં પછુ આ કિસ્સો જોઈ શકાય છે, આ કિસ્સામાં અત્યારે અંગ્રેજી લશ્કર રહે છે. આ કિસ્સાની ખુબી એ છે કે તેમાં જવાના માત્ર બેજ માર્ગ છે. આ માર્ગનો કબજો રાખી રહેલું લશ્કર ગમે તેવા મોટા લશ્કરને હરાવી શકે છે. કિસ્સાનો અંદરનો વીસ્તાર ૬૦ એકર જેટલો છે અને પાણી કાયમ મળી શકે એમ છે. આ કિસ્સામાં ભોંયરાંઓ હતા આમ કહેવાય છે જે અત્યારે પુરી નાંખવામાં આવ્યાં છે. અહીં આ દ્રાક્ષાદિ મેલો પણ થાય છે.

ખંડવા.

માઈલ ૩૫૩, ભાડું મેલનું ૫-૮-૦, ખીજનું ૩-૧૧-૦.

ખંડવા, કુંગરગામ, આગમાર આ નાનાં સ્ટેશનો મુખ્યા પછી ખંડવા આવે છે. સ્ટેશન પાસે એક મોટી ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળામાં જુદી-જુદી કોટડીઓ પણ છે. ગામમાં ભાડેની જગ્યા પણ મળી શકે છે. ગામમાં દક્ષિણી બાલજુની, ખાણાવળ (વીશી) છે. આ વીશીવાળો પણ રાજનું ભાડું લઈ રહેવાની જગ્યા આપે છે. બી. બી. સી. આઈ. રેલવેના હસ્તકની રજપુતાના લાઇન અંતે જ. આઈ. પી. રેલવે સાથે જોડાય છે. માલવા, ગુજરાત, રજપુતાના અને માળવા આ રીતે આ ખાનદેશના નીમાર વીલાગ માથે જોડાય છે.

ખંડવા આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર પહેલાં મેં જોયું હતું ત્યારમાં અને અત્યારમાં મોટો ફેરફાર થયેલો મેં જોયો. પહેલાં ખંડવા એક નાનું ગામ હતું, અને મુંબઈવાલાઓની પાસે દસ ફુકનો હતો. તેની જગ્યાએ અત્યારે એક સાધારણ શહેર જેવું થઈ પડ્યું છે અને રસ્તાઓ

ઉપર પાણી બાંધણીમાં ઘસે મેંદા મુંબઈ નેવા બજારનો દેખાવો આવે છે. ખંડવા ધણના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ છે. અંત્યારે ત્યાં બે ત્રણ જીર્ણોગ્રેસ પણ થયા છે અને સુસાવળની બરાબરી કરે એવું શહેર થયું છે. આત્રી સાથે શહેરમાં પાણીનું કુખ હતું તેને બદલે અંત્યારે નળથી પાણીનો સુકોળ થઈ પડ્યો છે.

મહાસારતાદિ ઇતિહાસમાં અર્જુને ખંડવ વન બાળ્યુ આમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ખંડવ વન બાળ્યા બાદ આ પ્રદેશ વસ્યો છે અને તેના ઉપરથીજ ખંડવા બદલાઈને ખંડવા એવું નામ પડ્યું હોય આમ બ્યાનંબી અનુમાન કરી શકાય એમ છે. એટલુંજ નહીં પણ હજી આ પ્રદેશના લોકો ખંડવાઓ કહે છે. ખંડવાની ચાર માઇલ ઉપર વૃક્ષના ભવાનીનું દેવાલય છે તે તરફ જતાં આ પ્રદેશનું દીક અવસોકન કરી શકાય છે અને બારીક રીતે જોતાં આ પ્રદેશ બજેલો હોય એવું અંત્યારે પણ જોઈ શકાય એમ છે. આ રીતે આ પ્રદેશ પ્રાચીન છે અને તે બેય કર વન હશે એવી ખાત્રી થાય છે અને તેનો વધુ પુરાવો ખંડવાથી ઇંદોર તરફ જતાં રસ્તાપરનો ડુંગરી પ્રદેશ અને વન લીધા જોતાં મળે છે. આ પૂર્વતનો પ્રદેશ ઇંદોરથી બોપાલ લાઇનમાં જતાં પણ આવે છે તેથી તે એટલો બધો લંબાયલો હશે એમ ખુબ જોઈ શકાય છે.

અહીં આ ખંડવે આવ્યા પછી યાત્રીએ વિચાર કરવાનો છે કે કયો રસ્તો લેવો. આર. એમ રેલવેમાં અહીંથી જવા ઇચ્છનાર ઉંઝાર માંધાતા અને મહાકાળેશ્વર આ બે જ્યોતિર્લિંગ અને સપ્તાપુરીમાંથી એક ઉત્તરજનથી પુરીમાં જઈ શ્રીવશ્વભાગ્યે સંપ્રદાયના મુખ્ય પીઠ શ્રી નાથજીનાં દર્શન કરી અજમેરમાં પુઞ્જર તીર્થ કરી આગ્રે જઈ શકે છે. જૈન ધર્મીઓ ઉલ્લન, મક્ષીજી, આશીવર બીજેર તીર્થ કરી ઉદેપુર ઉપરથી ઇંદોરથી આજી તીર્થ કરતા કરતા આણુ આવી શકે છે. અજમેર તરફ જ જતાં ઇ. મી. રેલવેમાં યદને ચીત્રકુટ યદ પ્રયાગ જઈ શકાય છે. ખંડવાથી જળવપુર સુધીમાં તીર્થો નથીજ કહી એ તો ચાલે. આટલા વાસ્તે વેપારી અને મુસાફરોને માટે ખંડવેથી જળવપુર જવું ઠીક છે. પણ યાત્રીઓને માટે તો અત્રેથીજ માડી બદલવી આ સાઈ છે. હું આટલા માટે અત્રેથી વાંચકને આર. એમ. રેલવેમાં લઈ જવા ધારું છું. પણ આમ કરવા પેહેલાં ઇલેક્ટ્રીક લાઇનો સુધી દાખી છે તે લાઇનો પર મુસાફરી ન કરવા ઇચ્છનારને પણ ચોક્કસ ખરચે અંગામનાં સ્થાનો નેવા સાંપર માટે તે સંજોગો ઘોઠીક દખાવત અગ્રે આવવા ખાતે છું. આ

‘રહુ’ છતાં જો લાઇનની સર્વ હકીકત નથી આપવી આમ મારો વિચાર નથી. તે હકીકત પ્રસંગવસાત આપવામાં આવશેજ.

મુખ્યમાંથી ચાલનારને પેહેલું જંકશન સ્ટેશન કલ્યાણી આવે છે. કલ્યાણીથી યુના તરફ જે લાઈન જાય છે તે લાઇનમાં પાછા ફરતાં આવવાનું છે ને તેથી તેને અત્યારે રહેવા દઇ મનમાડ¹ જંકશને આવીએ છીએ. મુખ્યમાંથી મનમાડ ૧૬૨ માઇલ છે અને તેનું ભાડું મેલનું ૨-૦-૦ ને ‘બીજી’ ૩. ૧-૧૧-૦ છે આમ અગાઉ આવી ગયું છે. મનમાડથી દોલતા. ‘બીજી’ ૫૦ માઇલ થાય છે અને તેનું ભાડું ૦-૧૦-૦ પડે છે. દોલતાબાદ આવી નીચે મુજબ અનુભવ થયો —

‘દતિલાસ’ જાણનારા જાણે છે કે તેરમી સદીની શરૂઆત સુધી મું-સલમાન¹ રાજ્યકર્તાઓ દક્ષિણમાં આવેલા નહોતા, ખીલજી વંશના રાજા ‘જલાલુદ્દીન’ના વંશતમાં તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીને માળવા અને ‘બીજી’ પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને આજ વખતે તેણે આ દેવગીરી અથવા દોલતાબાદ લીધું હતું. આ વંશતમાં રામ રાજા થઈ ગયો છે અને તેણે ‘અલાઉદ્દીન’ સામે લડાઈ કરી હતી છતાં તે હાર પામ્યો હતો, અને અમા-લુદ્દીનને પૈસા અને હલીચપુર આપી ખસતો કર્યો હતો. આ અમાલુદ્દીન મજી ‘મહમદ તખલજી’ દેવગીરી પોતાના તાબામાં લઇ તેને દો-લતાબાદ નામ આપ્યું હતું અને દોલ્હીની ગાદી ત્યાં આણી હતી. દોલ્હીના મોગલ બાદશાહોની પડતીમાં આ દોલતાબાદ અહમદનગર અને વિજયપુર રાજ્યના તાબામાં હતું, અને ત્યાંથી નીઝામના તાબામાં અને ત્યાંથી પેસ્વાના તાબામાં અને છેલ્લે હમણાં નીઝામના તાબામાં છે આ રીતે આજ ૬૦૦ વર્ષથી તો આ શહેર જાણીતું છે.

દોલતાબાદ

દોલતાબાદ જોનારને અત્યારે પણ તે પેહેલાં મોટું શહેર હશે એમ તેનાં ખંડેરા જોઇ લાગ્યા વગર રહે એમ નથી. મનમાડથી નીઝામ જોવાવરી વેલી રેલવે જે વાડી તરફ જાય છે તે લાઇનનું દોલતાબાદ સ્ટેશન છે. નીઝામની સરકારે હજી ક્વોરેન્ટાઇન રાખ્યાથી દોલતાબાદ જનારે સૌંકડ કલ્લાસ રીટરન ટીકીટ લઇ જવું એ મરજીને લીધે વધારે સલામતી ભરેલું છે દોલતાબાદ સ્ટેશનથી ગામ એક માઇલ આશરે દુર છે. ગામમાં રહેવા લાયક જગ્યા મોડીજ છે. દતિલાસ પ્રસિદ્ધ સાધુઓના મઠ કે જે મઠની મદદથી ભરાકાઓએ આ કિસ્તો

લીધો હતો. તેજ ધર્મશાળા તમિલે વધરાય છે. જે ગાલુસ ગમે તેવી જા-
 ય્યામાં ગુજારે કરવા ધારે તો તેને જગ્યા કેવળ ન મળે એમ તો નથીજ
 પણ જેઓ દોલતાબાદ અને ઇલોરા કેવળ જોવા ઇચ્છતા હોય તેઓ, તો
 ખોરાકી સાથે લઈ આવે તો, રેશનપર રહેતોજ સારું છે એમ મારો મત
 છે. અમર જેઓ હિંદુ શિવાય, ખીજી જાતના છે અને પૈસા ખરચી શકે
 એમ છે તેઓ, ઈલોરા કેન્દ્ર પાસેના મુસાફરી જગ્યામાં રહે તો સુખથી
 રહી શકે એમ છે દોલતાબાદના રેશનપર તેમજ ગામમાંથી વાસણ
 મળી શકે એમ છે. દોલતાબાદ ગામમાં જતા પહેલાં ગામનો અને મુખ્ય
 કિલ્લો જોઈ શકાય છે પણ તેની ખરી ખુબી અંદર જઈ કિલ્લો જોવાથી
 જણાય છે. દોલતાબાદનો કિલ્લો મજબુત હોઈ જ્યે પડતો છે અને બહારની
 અને અંદરની બાજુએ ખાઈ દોવી જોઈએ આવા ચિન્હ ખુબ જણાય
 છે. દોલતાબાદમાં પેસનારને દરવાજાની વાંકમાં થઈ ખુલ્લી જગ્યામાં
 આવવું પડે છે, આ ખુલ્લી જગ્યામાં આવનાર કુંગરપરના કિલ્લાના
 તોપના મારથી, ઝાંઝપણ રીતે બચી શકે એમ નથી; એમ કરતાં બચે
 તોપણ ખીજો કિલ્લો જોળંગી જતા બચાવનાં યોડાં માણસો પણ તેમને
 ભારી પડયા વગર રહેજ નહિ આમ આ કિલ્લો જોનાર તરતજ જોઈ
 શકે છે. ધારે કે ગામના બેક કિલ્લા વઢાવ્યા, તો પણ હલ્લો લાવનાર
 પ્રતેહમંદ થાય એમ નથી કુંગરપરનો કિલ્લો જે ગામમાંથી શર થાય છે,
 તે આપારે પણ લાજો માણસોને જાળવી શકે એમ છે, આ કુંગરપરના
 કિલ્લાને ફરતી જે ખાઈ છે તે મોજુદ છે અને તે પાણીથી ભરપુર
 હોય તો એક નાની નદી જેવી દોષ બહુજ ઊંડી છે આ તુરત જોઈ
 શકાય એમ છે કુંગરપરના કિલ્લાના દરવાજામાં પેસતાં ત્યાંના દેખાવ
 ખરેજ લય ને આનંદ આપનાર છે, જેમ ગામનો કિલ્લો બેપડનો છે
 તેમ આ કિલ્લો ત્રણ પડનો છે અને દરેક પડોની જુદી જુદી ખુબી
 જોવા લાયક છે

ચીતોડગઢ સાથે સરખામણી.

“ ગઢમાં ગઢ ચીતોડ જોર સમ જઢપઆ ” આવી એક કહેવત
 છે મેં હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રથાનો જે કાઈ જોઈ છે તેમાં ચીતોડ પણ
 એક છે ચીતોડના, આગાના, અલહાબાદ વિગેરના કિલ્લાની ખુબી જુદી
 જુદી છે, અને તે ખુબી તે સંબંધે લખતી વખતે જતાવીશ. અત્યારે આ
 દોલતાબાદનો કિલ્લાની ખુબી લખવા બેઠો છું, અને તે બતાવવા પહેલા

તે કાણુ બંધાવ્યો આ સંબંધે થોડો વિચાર કરવાનો છે. દોલતાબાદ ગામનો કિલ્લો તો મહમદ તખલજે બંધાવ્યો છે આમ ઇતિહાસ કહે છે અને તે સંબંધમાં તો શકન નથી પણ હુંગર ઉપરનો કિલ્લો હિંદુ રાજાએ બંધાવેલો હોય અને જે મરાઠાઓ અને મોગલોના વખતના પહેલાંનો ધરુક કાળનો બનેલો હોય આમ જણાય છે. કારણ કે તેની બાંધણી હિંદુ ધાટની છે. આપારે આ ગામ અને કિલ્લો નીઝામ સરકારના તા. બામાં છે અને મોગલાર્ધની પડતી વખતમાં તે તેના તાબામાં આવેલો જણાય છે. કારણ કે ઔરંગઝેબના વખતમાં તે તેના તાબામાં હતો. આ કિલ્લો બળવાન હોવાથી મરાઠા અને પેશવાથી પણ તે ખુલ્લી લડાઈથી તો લઈ શકાયો હોય એમ જણાતું નથી. અગર જોકે તે પેશવાના તાબામાં હતો, આ દોલતાબાદ પહેલાં દેવગીરીના નામથી પ્રસિધ્ધ હતું. અને કિલ્લા ઉપર આપારે દાથીબુડ પાણીનો મોટો હોદ છે તે અગાઉ રામ રાજાનો ખજાનો હતો એમ કહેવાય છે. તે અને સર્વથી ઉપર ગુરુ દત્તાત્રય અને જનાર્દન સ્વામીના અદ્ભુત સ્થાનો છે તે એ કિલ્લો પહેલાં હિંદુઓના હાથમાં હતો અને હિંદુઓએ જ બંધાવ્યો હતો તેની ખાત્રી આપે છે. આ કિલ્લાનાં ત્રણ પડો છે અને તે દરેકને દરતી ખાઈઓ છે. આ ખાઈઓમાં મે મહિનામાં મેં પાણી ભર્યું હતું એ ઉપરથી એટલું તો ખાત્રીપૂર્વક અનુમાન કરી શકાય છે કે કિલ્લામાં પાણીનો કુકળ પડે એમ નથી.

ઇન્જીનરી કળાનો નમુનો.

આપારે વિદ્યા કળાના કાળમાં ઇન્જીનીયરીંગ વિદ્યા બહુ વધી ગઈ છે અને યુરોપ અમેરીકામાં આવા ઇન્જીનેરોના હાથથી ધણુંક ચમત્કારિક કામ થયાં છે અને યાચું પણ આપારે પાછળ પડેલા હિંદુસ્તાનમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં કેવાં અદ્ભુત કામો થયાં છે, તેનો આ કિલ્લો મનબુત પુરાવો છે. આ કિલ્લો તેના અસલ સ્વરૂપમાં આપારે નથી રહ્યો અને તાજમહેલ જેવા કેટલાક ખુરજો, દિગના ભુવનના જેવા ઘોડારો અને તોપખાનાનાં સ્થાન, આગ્રાના કિલ્લા અને સિંકદરા જેવા બેસવાના મહેલો અને સ્થાનો છે, તથા મસીદો વગેરે છે પણ તે છતાં આ કિલ્લો પોતાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ કેટલેક અંશે જાળવી રહ્યો છે. નીઝામની સરકાર તરફથી, લૉર્ડ કર્ઝનની સરકાર માથેક પ્રાચીન સ્થાનોની મરામત અને તેને યોગ્ય સ્થિતિમાં જાળવી રાખવાની અગર જો કે કાળજી રહેતી

નથી, અને તેથી જો જંગલોમાં ઘણાંક ભાગ ખીસખીસ હોય તેમાં છે, હતાં
 જો સ્થાન નીકામ સરકાર તરફથી રહેતા સીપાઈઓ તથા અમલદારોની
 દેખરેખ નીચે હજી પણ ચોગ્ય સ્થિતિમાં રહ્યું છે આંટલું, સંતોષકારક છે.
 આ કિસ્સામાં જવા સારું પરવાનો લેવાની જરૂર પડે છે અને તે-
 ના ચાર આના આપવા પડે છે. આ કિસ્સો જોવા જવાનો અનુકૂળ વ-
 ખત સવારનો અગર ખપેરના ત્રણ વાગ્યા પછીનોજ છે. કિસ્સાના દરવાજા
 કુદી આપણે ઠાંગપર જઈ શકીએ છીએ અને ઠાંગમાંથી હિતરતા
 આપણે દરવાજામાં પેસીએ છીએ કે દરવાજામાં આપણી પાસ પરવાનો
 માગવામાં આવે છે અને પરવાનો આપ્યા બાદ આપણી પાસે દીવાસળી
 છે કે કેમ આમ પુછવામાં આવે છે. બીડી, ચીરટ, દીવાસળી અને બાંકડી
 વગેરે હોય, તેને સીપાઈ પાસે મૂકી દેવાં પડે છે. આ દરવાજામાંથી
 આપણી સાથે જ મસાલથી અને ભોમીઓ સામેલ થાય છે. એ ત્રણ
 દરવાજાઓ, જે એક પછી એક હિંચાઈમાં છે તે મુક્યાં પછી રામરામના
 ખળનાવાળા હોદ્દા પર આપણને, હજી જવામાં આવે છે. આ હોદ્દા હાથી-
 પુર હોય છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવાનું, બીજું સાધન ન હોવાથી
 માત્ર ભોમીઓ કહે છે તે પર વિશ્વાસ રાખવોજ પડે છે પણ એ હોદ્દા
 જોતાં મોઢામાંથી વાહવાડ થયા વગર રહેવાનું જ નથી. પેહેલાં તો એ હોદ્દા
 પાસે આવતાં બે ત્રણ આંગડા રસ્તા વટાવવા પડે છે. એ એવી રીતે બ-
 નાવેલા છે કે વગર ભોમીઓએ ત્યાં જવાયજ નહિ. તેની સાથે ખતાર
 ઠાનસા અને વીહાર જેવાં તળાવોથી મુંબઈને પાણી પુરું પડે છે તે
 કટલાંકને આશ્ચર્યકારક જણાય છે પણ આ દેશમાં કટલીક સદીઓ
 પહેલાં આવા કામો થયલાં છે તે આ હોદ્દા પરથી જણાય છે. દોલતાબાદથી
 ધોલોરાની ગુફા તરફ જવાનો રસ્તો હુંગરાની હારોથી ભરપૂર છે અને આ
 હુંગરાની હાર પર તોપખાનું જોડવાય તો નીચેનો પ્રદેશ ગમે તેવા ખસવાન
 શત્રુને પણ હમો રહેવા દે એમ નથી. આ હુંગરાની હાર વચ્ચે એક વિ-
 શાળ સરોવર બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ સરોવરમાંથી આ હોદ્દામાં
 પાણી લીધેલું છે. આ હોદ્દાનું પાણી વળી હોદ્દાના સમાન ઉંચાઈના
 પ્રદેશમાં નળથી પોહોંચાડવામાં આવ્યું છે. આ હોદ્દા આ કિસ્સાની ઉ-
 ચાઈના સાગને અને તેટલી ઉંચાઈના તેની નીચાણના સાગને
 લાંબો વખત પાણી પડું પાડી રહે એમ છે. આ હોદ્દાની લંબાઈ પો-
 હવાઈ પણ પુષ્કળ છે અને તે જોઈ એને ખળનાની જગ્યા માનનારના
 મનમાં આગળનાં સમજાઓનો ત્રવ્ય વેશવં કેટલો હશે તેનો ઠાંધક આજો
 ખ્યાલ આવે એમ છે.

આ હોદ્દાથી આગળ વધવાનો રસ્તો જમીનમાંથી ખોદી કાઢેલો છે. કસારા અને કરજતાના રસ્તાના રેલવે યુગદાઓ જોનારને કાંઈક જમીનના અંદરના રસ્તાનો ખ્યાલ થશે. માત્ર અહીંયાં જે કાંઈ જુદા-પણું છે તે એ છે કે અંધારા રસ્તામાં અજવાળું આવવા બાકારાં રાખેલાં છે અથવા કેટલીક જગ્યાએ મસાલની જરૂર પડે છે, અને તે વગર જઈ શકાય એમજ નથી. ચાલતાં ચાલતાં ભોમીઓ અને મસાલચી કહે છે કે, આ દારૂખાતું રાખવાની જગ્યા છે અને અહીંયાં દારૂખાતું ભરી રાખેલું છે. તેથી બીડી દીવાસળી લાવવાને મના કરે છે અહીંયાં ખોરાકની ચીજ રહે છે. અહીંથી ભોંયરું છે અને જે ભોંયરાદ્વારા પાણી અને અનાજ આગળ લાવવામાં આવતું હતું. ભોમીઓ લોકો કેટલાક માધલનું આ ભોંયરું જણાવે છે, પણ હું તો વ્યાજબી અનુમાન એટલુંજ કરી શકું છું કે, કદાચ હોદ કોઈ દુષ્મનના હાથમાં જાય તો આ ભોંયરાદ્વારા બહારના પ્રદેશના સરોવરમાંથી પાણી લાવી શકાય એટલી હદમાં તો તે હોવુંજ જોઈએ. આ ભોંયરાની જગ્યા એવી જગ્યાએ છે કે જ્યાં કોઈ દુષ્મન જઈજ શકે નહિ, ધરણુ કે આ ભોંયરાના મોં આગળ એક સીડી છે. આ સીડી ઉપર અત્યારે પણ લોખંડનું મજબુત પતરું છે. નીચેથી અહીં સુધી આવનાર માણસ એવી રીતે આવે છે કે, આ ભોંયરાની જગ્યા સુધી આવતાંમાં તો તેને હવા વગર ગભરાટ થાય છે. આ સીડીનું મોં લોખંડનાં પત્રાંથી બંધ કરી ઉપર કોલસા સળગાવવામાં આવતા હતા અને તેથી દુષ્મનો શુંગળાપ્રતે મરી જતા હતા. આ ભોમીઆતું કહેવું ખરું હોવુંજ જોઈએ એવી મારી ખાત્રી થઈ હતી. આ પતરું બંધ કરી તે પર કોલસા સળગાવવાથી નીચેના પ્રદેશમાં અસાધારણ ગરમી ફેલાઈ રહે છે અને આવી રીતે ગરમી ફેલાવી ભોકોને પુરા કરવાની સુકિત પ્રાચીન કાળમાં લોકો જાણતા હતા આ ખુલ્લું જણાય છે. આવી વ્યવસ્થા હજી ખીલ કિલ્લાઓમાં મેં તો જોઈ નથી. આ ભોંયરાની જગ્યાથી બહાર નીકળતાં ખુલ્લો પ્રદેશ આવે છે અને મન પસંદ હવા અને કુદરતી દેખાવો જે નજરે પડે છે તેથી મનને ખેડદ આનંદ થાય છે. આ પ્રદેશથી આગળ વધતાં બાહરાહી મુકામો આવે છે. આ મુકામો અગર જે કે મારાં છે પણ ઉત્તર દિંદુસ્તાનના મુકામો જોનારને તે બહુ સારા ન લાગે આ કુદરતી છે. આ મુકામોએ પોહોંચતા પણ કેટલાંક પગથીયાં ચઢડવાં પડે છે આ મુકામો પછી સૌથી ઉંચી જગ્યાએ લગભગ ૧૨ થી ૧૫ ફીટની તોપ અત્યારે પડી છે. આ તોપ આ જગ્યાએ કેવી રીતે ચડી હશે આજ

આશ્વર્યનો વિષય છે. સાધારણ જોનારોએ આટલેથી આમજ વધતા નથી અને બોમીએ પણ ત્યાંથી જુદો પડે છે અમારા ખાસ આમદથી મસાલથીએ મસાલ સળગાવી અમને ગુરદત્તાત્રય અને જનાર્દન સ્વામીની જગ્યા બતાવી આ જગ્યા ગુરામાં છે અને જતી લક્ષનેજ જવાઈ એમ છે તેની સાથ જવાની જગ્યા પણ એવી સાકડી અને અડચણ વાળી છે કે સાવધાની વગર કાંતો માર્યું કુટવા કે કાંતો ધગ ભાગવા ધાસ્તી રહે છે અને તેમાંએ જે જગ્યામાં ઉતરવા પાણીમાં ઉતરવું પડે છે આ પાણી કમરથી કંધકે જોણું છે છતાં એવું ઠંડું છે કે તેમાં પગ મુકાજ સરે યાક હારી જાય છે અને વધારે પાણી હશે એવી ધાસ્તીથી મસાલથીની પાછળ સલાળી ચાલવું પડે છે અમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ જગ્યાએ અત્યારે એક બ્રાહ્મણ રોજ પ્રભુ કરવા આવે છે અને તેને વર્ષાશન મળે છે તેમજ આ સ્થાનનાં દર્શન કરવા યાત્રા વખતે હજારો માણસ આવે છે આ સ્થાન ઉપર જતા ત્રણ કલાક ચડતા લાગે છે અને એક કલાક ઉતરતા લાગે છે સ્થાનમાંથી જઈ આવના બ્રાહ્મણનામની લાવએ બોમીએ સિપાઈ, મસાલથી આપણી પાસે આવે છે અને તેને પણ તેની મહેનતનો પગાર મળવા છતાં અને આપણને પરવાતાના પૈસા આપવા પડતા છતાં કંઈક આપવું પડેછેજ. આ દોષતામાદનો કિસ્સો હું ખાસ જોવાની લલામણ કરું છું. આ કિસ્સાની બીજી કારીગરી પણ વખાણવા લાયક છે પણ તેનું બારીક વર્ણન કરવાનું મને વ્યાજની લાગતું નથી. કિસ્સો ઉપર પણ કેટલાક કુદરતી દેખાવો જણાય છે અને આજુમાજુના કુદરતી દેખાવો તે અચીત મનહરણ કરનાર છે ગામમાં વસ્તી હિંદુ મુસલમાનોની છે અત્યારે ગામમાં મુબબની વસ્તીને અત્યુકુળ ચીજ પણ મળતી નથી છતાં કિસ્સો જોનારી સર્વ મહેનતનું ફળ મળ્યું હોય એવો સત્તાર સ્વાભાવિક થાય છે દોષતામાદથી છનારો ૧૦ માઇલ છે આઠ માઇલ ઉપર રાસા કરીને મુસલમાની ગામ છે આ ગામમાં કેટલીક કનરો જેવા જેવી છે આ ગામથી આગળ જતા મુસાફરી જગતો છે અને ત્યાંથી આગળ છત્તોરાની ગુરાઓ છે આ રસ્તો પાકો હોઈ ચડ હારનો છે અને તેથી કેટલીક જગ્યાએ પગથી ચાલવું પડે છે રસ્તાપરનો કુદરતી દેખાવ પણ મનોરંજક છે

ધોલારાની ગુફાઓ.

ધોલારાની ગુફાઓ પણ કુંગરામાંજ કારી કાઢેલી છે. મુંબાઈની બાજુમાં અનેરી કનેરીના નામથી જાણખાતી ગુફાઓ ધણાએ જોઈ હશે તેમજ નારાક, પાસની પાંડવ ગુફા પણ ધણાકેએ જોઈ હશે છતાં આ ગુફાઓ, આગલી ગુફાઓ કરતાં ધણીજ વિશાળ અને ઉત્તમ કારીગરીથી ભરપૂર છે. એકંદરે ૩૦ થી વધુ ગુફાઓ છે પણ તેમાં લંકાવાળી, સુતારની ગુ-
પડીવાળી, મહાદેવવાળી અને બીજી આઠ દશ ગુફાઓતો ખચીતજ હેરત ઉપજવનારી છે. ગુફાઓ મોટા ભાગે બૌદ્ધોએ બનાવેલી છે આમ કહેવાય છે અને ગુફાઓમાંહેની મૂર્તિઓ બૌદ્ધની મૂર્તિઓને મળતી આવે છે છતાં જોમ બધે બને છે તેમ દરેક ગુફાઓને જેવા ભોક્ષા તેવું સ્વરૂપ દેવામાં આવે છે. બૌદ્ધોને આ ગુફા બૌદ્ધના સ્વરૂપમાં સમજાવવામાં આવે છે. જમ્બોને જમ્બના સ્વરૂપમાં અને હિંદુઓને હિંદુઓના સ્વરૂપમાં સમજાવવામાં આવે છે. બીજી કેટલીક ગુફાઓ અંધારી હોય છે તેમ આ ગુફાઓ ન હોઈ પ્રત્યેક ગુફામાં અજવાળું અને હવા આવજનો રસ્તો હોય છે. મુંબઈ શહેર જોઈ તેના ચાર ચાર પાંચ પાંચ માળવાળાં ઘરો જોઈ જોમ ગામડીઆઓ આશ્ચર્ય પામે છે તેમ દરેક શહેરવાસી આ ગુફાઓ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા વગર નહીંજ રહે. આ ગુફાઓમાં રામાયણ, મહાભારત અને બીજાં પુરાણોનાં ચિત્રો, ઋષિ મૂર્તિઓના તપના દેખાવો, લંકાનું સ્વરૂપ, ભવ્ય મૂર્તિઓ અને પાંડવ કૌરવના દેખાવ ખરેખર જેવા લાયક છે. આના કરતાં પણ વિશેષમાં સંસાર વ્યવહારનાં જ ચિત્રો છે તે જોઈને વધારે સમજવા લાયક છે. આમાંના એકાદ બે ચિત્રોનું જ હું અહીં વિવેચન કરું છું. એક કંજુસનું ચિત્ર છે. કંજુસ કંજુસાઈ કરી નથી કરતો દાન પુણ્ય કે નથી કરતો ઉપભોગ; છતે પૈસે આ કંજુસને ચિયરેદાલ, ભોહી માંસ વગરનો દેખાડયો છે. આ કંજુસના એકઠા કરેલા પૈસા બરબાદ થતાં તેની જે હાલત થાય છે તે આબેહુળ બતાવી છે જેનું વર્ણન કરવા કરતાં તે જોવાથીજ સિદ્ધિ થાય એમ છે. બીજું ચિત્ર સંસારના પાપી પુણ્યનું છે.

સંસારમાં અનેક પાપો કરી યમ રાજને ત્યાં જતાં દેવી સ્થિતિ થાય છે તે આબેહુળ અત્રે ચિત્રમાં બતાવ્યું છે. ત્રીજું ચિત્ર એક પુ-
રુષ, તેની સ્ત્રી અને તેની બેનનું છે. પુરુષ સ્ત્રીની સિખવણીથી ચોત્તાની

બેનને લાત મારી કાઢી મુકે છે લાત મારેલો થગ સહે છે, જીવડા પ-
 ટ છે અને ગંધ મારે છે સ્ત્રી આવી હાલતમાં પતિની સંભાળ ન લેતા
 તેને પડતો મૂકે છે, બેન આટલું અપમાન થયા છતાં એજ બાઈનો
 પગ પોતાના હાથમાં લઈ સંભાળથી ધ્રુવે છે, જીવડા કાઢે છે અને રાત
 દિવસ જીવડોડ મહેનત કરે છે માઈટેય મપિતું ચિત્ર પણ જોવા જેવું
 છે શકરની તપશ્ચર્યા વખતનું ચિત્ર પણ અદ્ભૂત છે આવી રીતે અનેક
 ચિત્રો પથ્થરમાં કાતરી કાઢેલાં છે આ ઉપરાંત બીજી પથ્થરની બારીક
 કારણી ખચીત અત્યારની કારણીને નીચું જોવરાવે એવી છે આની સાથે
 પથ્થરની કારણીઓના મોટા મોટા માળાઓ, ગેદરીઓ, ઝડખાઓ, દાકરો
 અને વિશાળ ચોદા, અને ઝોરડાઓ વિગેરે જોઈ એમ થાય છે કે
 આ કામ ક્યારે પૂરું કરી રહ્યા હશે. આ ગુફાઓ એટલી બધી વિસ્તાર
 વાળી છે કે આવી બીજી ગુફાઓ હશે કે કેમ આ સંબંધે મને શક
 છે. આ ગુફાઓમાં એક સિવાય બીજી જગ્યાએ પાણીની સગવડ
 નથી. મહાદેવની ગુફાનું અને દેરાનું કામ કારીગરીમાં સર્વથી વધે છે
 અને આને કૈયાસ કહે છે સુતારની ઝુપડી અથવા વિશ્વકર્માની ગુફાનું
 સ્થાન કે જેને સુતારો પોતાના હાથેવ માને છે અને જેની પુજા
 વગેરેને માટે અને ધર્મશાળા માટે પ્રેફેસર કે ટી ગલ્લરના પ્રમુખપણા
 નીચે મુબબમાં કેટલાક વખત પહેલાં સુતારોએ એક ગંજવર સભા
 ભરી ૧૬ ઉશ્કેર્યું હતું, તે પણ જોવા લાયક હોય બહુજ વિશાલ
 છે આ ગુફાઓ તેની કારીગરી-બારીક અને મોટી-વીગેરે જોઈ હિં-
 દુસ્તાનની પ્રાચીન કારીગરીની વાહ વાહ કથો વગર કાઢી જ રહી શકે
 એમ નથી.

1

5

આ હસોરાની ગુફાની કેટલીક મૂર્તિઓ તથા બીજાં ઉત્તમ સ્થા-
 નોને મુસલમાન રાજકર્તા બગાડતાં સૂક્યા નથી આજ એકકારક છે
 અત્યારે આ સ્થાન નીચામ સરકારના તાબામાં છે અને દરેક જોનાર
 ખાસેથી એક આનો સેવામાં આવે છે છતાં ભોમીઆના કહેવા મુજબ
 અત્યારે પણ કેટલાક અટક્યાળાઓ તરફથી મૂર્તિઓની લાગણી થાય
 છે તેના બંદોબસ્ત માટે સિપાઈ વગેરે સખવામાં નથી આવતા આ
 દામગીરી ભરેલું છે

આ ગુફાથી એક માઈલ જેટલે દુર્ગેશ્વર નામનું પ્રાચીન સિવાલય
 છે. હિંદુઓનાં બાર જ્યોતિર્લિંગ કહેવાય છે તેમાં આ એક છે.
 આ દેવાલયનું બાંધકામ સુવર્ણ જાણાય છે દેવાલય ખાસેના કુંડનું

આંધકામ પ્રસિદ્ધ અહમ્યાઆઇ હોલકરિણે કરેલું છે. ધૃષ્ટેશ્વરમાં શિવરાત્રીની મોટી યાત્રા ભરાય છે અને તેમાંજ તેની પાસેના નાના ગામનો ગુળરો થતો જણાય છે. બાકી ગાંધમાં તો કંઈજ મળે એમ નથી. આ ગાંધમાં પ્રાદ્યુષિની વસ્તી છે અને વાણીઆ મારવાડી વગેરે છે તે, આ પ્રાદ્યુષિને લીધે છે આમ 'હું' અનુમાન કરું છું. આ દેવાલયની આજુબાજુનો કુદરતી દેખાવ અને મહાદેવનાં દર્શન શિવાય આ સ્થાનકે બીજું ધ્યાન આપવા લાયક થોડું જ છે. એમ કહેવાય છે કે પહેલાં આ સ્થાનમાં ઇલા નામની મોટી નગરી હતી કે જે નગરીનો અને તેના રાજ્ય કર્તાઓનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં કરેલો છે. આ ઇલોરાની ગુફા પણ તેજ વખતની છે. આ કહેવામાં કેટલું સત્ય છે તે જણાવવા હું અશક્ત છું પણ આટલું તો કહી શકું છું કે આ સ્થાન અને તેની આજુબાજુનાં કામે પ્રાચીન હોવાં જોઈએ અને શ્રી મચ્છંકરાચાર્યના વખત સુધી તો તે જણાવવાં હતાં.

ધૃષ્ટેશ્વરની ઉત્પત્તિ સંબંધે શ્રીવપુરાણની ગ્રાન સંહિતાના ૫૮ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

દક્ષિણ દિશામાં દેવ સંગક (દેવગીરી) પર્વતની પાસે સુધર્મા નામનો પ્રાદ્યુષ રહેતો હતો. બ્યારે એને કંઈ સંતાન ન થયું ત્યારે તેણે પોતાની સ્ત્રી સુદેહાના અત્યંત આગ્રહથી ધુસ્મા નામની બીજી સ્ત્રીથી પોતાનું બીજું લગ્ન કર્યું. ધુસ્મા પોતાના સ્વામીની આરાધાથી નિત્ય ૧૦૮ પાર્થિવ પ્રજા કરવા લાગી. અને નિત્ય પાર્થિવનું પૂજન કરી તળાવમાં નાખી દેતી હતી. આ રીતે એક લાખ લીંગોનું પૂજન કર્યું. કેટલાએક દિવસ બાદ શિવજીની કૃપાથી ધુસ્માને એક સારો પુત્ર થયો, જિમર યર્તા ઓકરાનાં લગ્ન કર્યાં અને કુટુંબીઓ ધુસ્માની પ્રશંસા કરવાં લાગ્યાં. ધુસ્માની પ્રશંસા થવાથી સુદેહાને ભારે દુઃખ થયું અને પોતાની સોડના ઓકરાનો દેશ કરવા લાગી. એક દિવસે તે સુતો હતો ત્યારે સુદેહાએ તેને મારી નાખ્યો અને જે સરોવરમાં, ધુસ્મા પાર્થિવોને પૂજન કરી નાખી દેતી હતી તેજ સરોવરમાં નાખી દીધો. સવાર યર્તા પ્રાદ્યુષના ઓકરાના મૃત્યુના ખબરે જધા લોકને દુઃખી કર્યા. ધુસ્મા તથા પ્રાદ્યુષ આ સમાચાર જાણતાં છતાં પણ શિવ પૂજનનો ત્યાગ કરીને પોતાના સ્થાનથી હટ્યાં નહિ. ધુસ્માએ જ્ઞાનજળથી પ્રમન્નતાપૂર્વક પાર્થિવ લીંગોને લઈ જઈ આગળ મુજબ એજ સરોવરમાં નાખ્યા. બ્યારે તે પાંછી શ્રવણ લાગી ત્યારે સરોવરના કિનારાપર તેનો ઓકરો નજરે પડ્યો અને પોતાની માને આવી મળ્યો. આજ વખતે ધુસ્માની દ્રઢ ભક્તિ જોઈ

શિવજીએ જ્યોતિરૂપ યજ્ઞને દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે તારી શ્રેષ્ઠ, તારા હાકરાને મારી નાખ્યો હતો. તારી જામિયી હું પ્રસન્ન થયો છું. ને ને. હજી તે વરદાન માગો. હુશમા બોલી: “ હે નાથ, લોકોની રક્ષા માટે આપ અહીંઆજ બીરા-જમાન થાઓ ” માહાદેવજીએ કહ્યું કે “ તારી ભક્તિ જોઈ હું આજથી અહીંઆજ રહું છું અને તારા નામપરથી અત્રે મારું નામ હુખેશ્વર કહેવાશે અને આ સરોવરનું નામ શિવાલય કહેવાશે. ”

એરંડલ રોડ.

જળગામ અમલનેર બાંચ, જે જળગામથી અમલનેર મુધી જાય છે અને અમલનેરમાં તાપ્તી વેલી રેલ્વે સાથે જોડાય છે તે લાઇનનું એરંડલ રેલ્વે સ્ટેશન છે, જળગામથી તે ૧૯ માઇલ છે અને ત્રણ આના લગભગ માડી ભાડાના પડે છે. અહીંઆ ઉનાખદેવ નામના ગરમ પાણીના ઝરાઓ છે. સાતપ્રગ પહાડમાં અજાયબી ત્રણ માઇલ ઉત્તરમાં ઝરાઓ આવેલા છે. આ ઝરાઓ એક પ્રાચીન મંદિરના નક્કર ભાગમાંથી વહે છે. અને અહીંઆ જે મંદિર છે તે ત્રણ ખાસ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. જળગામ આવનારાએ આટલા દુઃખ ખર્ચમાં આની મુલાકાત સેવા સુકવું જોઇતું નથી.

આ પુરતકના પાના ૫૩-૫૪ માં ખંડવા સંબંધી હકીકત આપી છે ત્યાં જણાવ્યા મુજબ અમલની થોડી હકીકત આખા બાદ હવે તેના જ અનુમંધાને આર. એમ. રેલ્વેની લાઇન શરૂ કરે છે.

અંકાર માંધાતા.

ખંડવાનું મુંબઈથી મેલનું ભાડું ૫-૮-૦ બીજનું ૩-૧૦-૦ છે અને છેલ્લું ૩૫૩ માઇલ છે આમ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. મોરટંકા ખંડવાથી ૩૮ માઇલ છે અને મુંબઈથી ૩૯૧ માઇલ છે. ભાડું મેલનું * ૬-૧-૬ અને બીજનું ૪-૧-૦ છે.

* આર. એમ રે. લાઇનમાં મેલનું ભાડું એટલે ઇન્ટરમીડીએટ ક્લાસ સમજવો. મેલમાં ચડકલાસમાં જારને ભાડું એણું પડે છે. ઘખલા તરીકે મુંબઈથી ખંડવાનું મેલનું ભાડું રૂ. ૧૦ છે અને ખંડવાથી મેલમાં આ લાઇનમાં ચડકલાસમાં જઈએ તો માત્ર ૦-૬-૬ પડે છે એટલે મેલનું ભાડું ૫-૧૪-૬ થાય. મેલ શિવાય બીજ માડીમાં વચ્ચે કલાસ રાખતા નથી.

અજંતી, અત્તાર, નીમારખેડી, સનાવડ અને પછી મોરટંકા આવે છે. સનાવડ પાસે નર્મદાનો મોટો જોવા જોગ પુલ રેલવે કંપનીએ બાંધેલો છે.

સનાવડ આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં એક નહાનું ગામડું હતું, અને ભાગ્યેજ ૫૦ ઘરો હશે. તેની જગ્યાએ આજે શહેર થઇ રહ્યું છે. તે જોઈ મોજુસો જમ અરવોદ્યના ચક્રમાં આવે છે તેમ જમીનને સ્થળો પહોં આવે છે તેની ખાતી થઇ. મેસર્સ રાજીવધર્મ અને બીજાઓની ફેક્ટરીઓ આ શહેરમાં થઇ છે મોટી મોટી ધમારતો, ટપાલ ઓફીસ, તાર ઓફીસ વેપારીઓની પેઢીઓ વીગેરેથી આ શહેર આબાદ થયું છે. સનાવડથી જોમકાર જવાનો પાકો રસ્તો નથી અને ત્યાંથી આઠ નવ માઇલ જવું પડે છે. જ્યારે મોરટંકાથી પાકો રસ્તો હોઇ છ માઇલજ જવું પડે છે. સનાવડથી જતા રસ્તામાં વનસ્પતિઓથી ભરપૂર પ્રદેશ આવે છે આ જોઇ કુદરતી લીલાના શોખીન આનંદ પામે છે આ ખરું છે.

સનાવડ અને મોરટંકા વચ્ચે નર્મદા નદી વહે છે. સનાવડ આ કિનારે છે જ્યારે મોરટંકા સામે કિનારે છે, આ સ્થળેથી હોડીમાં પહોં જવા ધારે તો જઇ શકાય એમ છે પણ અમે ગાડીમાં ગયા અને મોરટંકા આવ્યા એટલે નર્મદાના કિનારાના બેઠે બાળ્યુંના પ્રદેશો જોઇ શક્યાં જમ સનાવડની સ્થિતિનો ફેરફાર જોયો તેમ જોમકારનો પણ ફેરફાર જોયો.

સત્યુગમાં માંધાતા રાજ થઇ ગયા છે આ હિંદુલોકો સારી રીતે જાણે છે. આ માંધાતા રાજએ અનેક યજ્ઞો કર્યા છે અને આખી પૃથ્વીનો જય કર્યો હતો એમ જણાય છે. આ માંધાતા રાજની યજ્ઞભૂમિ આ જોમકારનાથ પાસે હતી અને તેથીજ જોમકારમાં માંધાતા નામથી આ સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે અત્યારે આ ભૂમિનાં કથાં પણ ચિન્હ જણાતાં નથી, જોમકારનાથ જોતોતિલિંગ માંડેના એક છે અને નર્મદાના સામેના કિનારે છે.

નર્મદાના કિનારાની આ બાજુએ અત્યારે હોલકર સરકાર અને બીજાઓનાં ભવ્ય મુકામો થયાં છે, અને આ બાજુનો ભાગ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે છતાં સામી બાજુ જ્યાં જોમકારનાથનું મંદિર છે તે જ આ બીજા રાજના તાબામાં છે અને તેનાપર તેનોજ અધિકાર છે. આ બીજા રાજ પાસ કુટલાંક ગામે પહેલાં હતાં પણ અત્યારે ચોડાંજ ગામે રહ્યાં છે. જોમકારનાથની ઉપજ અને ખર્ચ આ બીજા રાજના સ્વાધિન.

હો અગર જો કે મહારાજા દોલતર અને સીંધીઆદ્વારા પુખ્તો ખર્ચ આપવામાં આવે છે અને તેમની પણ પુખ્તો ચડે છે. આ ઝોમકારનાથ આવતાં હોડીમાં આવતું પડે છે અને આ સ્થળે નર્મદામાં કેટલું જળ છે તેના તામ આવતો નથી. નર્મદાનું જળ કાળાશ પડતા લીલા રંગનું છે. અને તેમાં જીવ નાખીએ તે નજરે જોઈ શકાય છે. નર્મદામાં કેટલાક બીલોના છોકરાઓ અપણે પાછ પાડે. નાખીએ તે હુમકી મારી લઈ આવે છે. આ જોઈ આશ્ચર્ય પામીએ છીએ અને વધુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું તો એજ છે કે કેટલીક બીલોની છોકરીઓ પણ આ કામ કરે છે. ઝોમકારમાંથી નર્મદાના કિનારાથી જસો શીટ જમી ટેકરી પર છે. ઝોમકારનું મંદિર ઉત્તમ કારીગરીનો નમુનો છે. અને ત્યાંના કાળા મંત્રાનું પથરનું તે બનેલું છે. ઝોમકારનાથ જસો શીટ ઉપર છતાં નર્મદાનું જળ ઉપર ચડે છે અને સ્નાન કરાવે છે આમ કહેવાય છે.

ઝોમકારનાથથી ચાર પાંચ કોશ ઉપર નર્મદામાં આમળ વધીએ તો નર્મદેશ્વરનાં શિવેનાં બાણો તૈયાર કુદરતી આકારની ત્રણ આંગ્રો, જનોઈ વગેરે સહીત મળે છે. નર્મદાના આ પ્રદેશમાં જમણીલા બહુજ સુંદર છે અને અડોઆં સાગ, સીસમ, ચંદન રતાંજળી વગેરે થાય છે. સાગ વગેરેનો વેપાર ગોરટકામાં ચાલે છે. માળવાના પ્રદેશમાં નર્મદા પુર ગંબીર જળથી ભરેલી છે. અને તેના પ્રદેશમાં ઉત્તમ ધાટો લાંબા વખતથી બનેલા છે. આજથી ૨૨ વર્ષ પહેલા મહારાજા તુકાજી દોલતરના વખતમાં હું માહિસર અને માલેસર ને દોલતર સરકારના માલસો છે તે પ્રદેશનો નર્મદાના ધાટો દેખાવ જોઈ હતો પણ આનંદમાં લીન થાઉં છું. આમાનું મોકું કામ અલભ્યાનાથએ કરાવ્યું છે. આ મહાત્મા દુર છે અને ચાલીને જનારજ જોઈ શકે છે. ઝોમકારમાંથી પવિત્ર ઉત્તમ અને રમણીય સ્થાન હાલ તંદુરસ્તીને પણ શાયદાકારક સ્થાન છે. ઝોમકારનાથમાં અમે સમજાઈ કે ત્યાંથી ચાર પાંચ માઈલ ઉપર એક મહાત્મા છે, આ મહાત્માનાં દર્શન કરવા અમે હોડીમાં ગયા. હોડીમાં આ સ્થાને જતાં નર્મદાના જોસગંધ પાણીના તાલુમાં અને વચમાં કેટલીક સાંકડી જગ્યામાં હોડી લઈ જતા હોડીને જોખમ લાગવાનો દરેકને ભય રહે છે છતાં તે વખતની ખુશી જોવા જેવી છે અમે મહાત્માને સ્થાને ગયા અને મહાત્માનાં દર્શન કર્યા. કેહે છે કે આ મહાત્માની ઉમર કેટલી છે આ કોઈને ખબર નથી. આલણુ કહે છે કે સો વરસ ઉપરાંતથી આ સ્થાનમાં છે. મહાત્માને જોતાં તે દુઃખ જણાય છે પણ

શરીર સુદૃઢ છે અને સમાધિષ્ઠ પુરુષનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે. સ્વભાવે શાંત, સર્વપર સમાન દૃષ્ટિવાળા, નિરભિમાની, એક વ્યાસને લાંબા વખત બેસી રહેનાર અને જંગલમાં રહ્યા છતાં પરોણા ચાકરી કરવામાં અદ્વિ-તીય એવી વ્યક્તિ અમે અહીંયાં જોઈએ. અમોને પોતાના સ્થાનમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો, અમે ના કહિતાં પ્રસાદી આપી અમને વિદાય કર્યા પણ અમારી પાસેથી એક પાછ પણ લેવાની ઇચ્છા જણાવી નહીં. અમોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે સીધું સામાન લાવવા માણસ આપ્યું. આ મહાત્મા જ્યાં રહે છે ત્યાં ઠાકોરજીની સેવા કરવાનું એક મંદિર છે અને એ મંદિરમાં અનેક દેવતાઓનાં દર્શન કરવા સાથે આશ્વર્થનો જે એક વિષય જોયો તે એજ કે એ સ્થાનમાં એક ચંદ્ર ઉપર સેંકડો બલકે હજારો નિરૂપયોગી ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન કરી રાખવામાં આવ્યું છે. આનું શું કારણ હશે તે અમે સમજી શકતા નથી. અને અમને કોઈ સમજાવી શક્યું પણ નથી. આ મહાત્માએ જે ચીજ સંગ્રહી છે તેવી ચીજ દરેક માણસોને જ્યાં રોજ કચરાની પેટીમાં પડતી હશે, ઝોમકારનાથ જનારને આ મહાત્માનાં દર્શન કરવા અમે ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ. હોડીમાં જવાનો ભય લાગે તો પગ રસ્તે પણ જઈ શકાય એમ છે. બાકી હોડીમાં જવાથી નર્મદાના કિનારાનો સુંદર દેખાવ, નર્મદામાં મળતી એક ખીજ નદીના સંગમનો દેખાવ, પાણીના જોસનું જ્ઞાન વીગેરેનો લાભ થાય છે આ વિશેષ પ્રાયઃકારક છે.

ઝંઝારનાથનું મંદિર જે કુંગર ઉપર છે એ એક ટાપુ છે. નર્મદા અને ઠાવેરી આ બેટની બાજુબાજુ વહે છે. નર્મદાની આ બાજુ જ્યાંથી નાવ-હોડીમાં બેસી આ ટાપુમાં જવાય છે ત્યાં અમરેશ્વર કરીને પ્રાચીન દર્શનીય શીવ મંદિર છે.

ઝંઝારનાથના મંદિરમાં એક બાજુ શ્રી મહાદેવજીનું જ્યોતિર્લિંગ છે અને ખીજ બાજુ એક શય્યાગૃહ છે જ્યાં પદ્મંગમાં શ્રી મહાદેવજીને રાત્રીએ પધરાવે છે. એક તરફ મહાત્મા શુકદેવજીની મૂર્તિ છે અને એક તરફ માંધાતા રામની મૂર્તિ છે. પાર્વતિની મૂર્તિ પણ મંદિરમાંજ છે. ઝંઝારેશ્વરની બાજુમાં મહાકાળેશ્વરનું શીવ મંદિર છે, અવિમુક્તેશ્વર, જગલેશ્વર, કેદારેશ્વર, ગણપતિ, કાલિકા આદિ દેવતાઓનાં મંદિરો છે. આ મંદિરોની નીચે નર્મદાનો કોટિતીર્થ નમનો ખાઠો ધાઠ છે જ્યાં સ્નાનદાનાદિ થાય છે.

ઝોંકારપુરીની નાની મોટી બે ભતની પરિક્રમા છે. આ પરિક્રમા ઝોંકારનાથના મંદિરથીજ આરંભાઈ ત્યાંજ પાછી પુરી થાય છે. પરિક્રમા કરતાં રસ્તામાં ૧ તિલ લાઢેશ્વર, ૨ રક્ષમુકતેશ્વર, ૩ ગૌરી-સોમનાથ આ ત્રણ સ્થાનોમાં યજ્ઞ ઝોંકારનાથમાં આવીએ, તો નાની પરિક્રમા કરી કહેવાય. મોટી પરિક્રમામાં ૪ સિદ્ધેશ્વર યજ્ઞ લૈરવજયની જગ્યામાં યજ્ઞ ઝોંકારનાથમાં અવાય છે. આ પરિક્રમાની જગ્યામાં કેટલીક જગ્યાઓમાં બહુજલ હિતમ નકશી કામ છે. ભીમ અર્જુનની મોટી મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. એક જગ્યાએ શંકરનું મોટું બાણ અને મોટો નંદી જોવામાં આવે છે. લૈરવજયની જગ્યા નર્મદાના કિનારા પર છે. એક સિધી ટેકરીને લૈરવજય કહે છે. અહીંઆથી કેટલાક સોઠા પડેલું મુકી મુકિત મેળવતા હતા. આ બાળત ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં સરકારે બંધ કરી છે. આ લૈરવજયની જગ્યા અત્યારે વનરપતિથી ભરપૂર છે અને અહીંઆ જવું ધણું જોખમકારક છે. જનાવડોનો લાચ ભારે છે અને તેમાં પદ્મરના વીંછીની વેદના તો ભોગવવી પડેજ છે.

જ્યાં નર્મદામાંથી કાવેરી નીકળી છે ત્યાં વિષ્ણુના એવીશ અવતારોની મૂર્તિઓ છે. શંકરનું પણ દેવાલય છે. આગળ શવજી નાણું આવે છે, કહે છે કે અહીંઆ રાવણે તપશ્વર્ય કરી હતી. ઝોંકારપુરીની એક બાણુ બ્રહ્મપુરી અને બીજી બાણુ વિષ્ણુપુરી છે. એની વચ્ચે કપીલધારા નામની ધારા છે.

સામી બાણુએ બ્રહ્મપુરીમાં અમરેશ્વર, બ્રહ્મેશ્વર અને બ્રહ્માનું મંદિર છે. વિષ્ણુપુરીમાં વિષ્ણુ ને લક્ષ્મીજીનાં મંદિર છે. કપિશરપિતું પણ મંદિર અહીંઆજ છે. કાશી વિશ્વેશ્વરનું નવું બનેલું મંદિર પણ અહીંઆજ છે. માંકડેય શીલા પર યાત્રીઓ યમના મારથી બચવા આ ભોટ છે. અહીંઆ માંકડેય શરિતું નાનું મંદિર છે.

માંકડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે—કુમેરજી એ ૧૦૦ વર્ષ સુધી જ્યાં તપ કર્યો છે તે નર્મદાના કિનારા પરના ઝોંકારનાથ અને અમરેશ્વર સારા પાપનો નાશ કરનાર છે. નર્મદા ને કાવેરીનો સંગમ મહાન પવિત્ર છે. શોવપુરાણમાં વિદ્ય પર્વત ઝોંકારચંકમાં પાંચેવ પુજન કરતો હતો તે પરથી શંકરે પ્રસન્ન થઈ વર માંગ્યા હતાં. ત્રિઘ્નની માંગણી અનુસાર શંકરે બાત્રે વામ કબો છે આમ કહેવું છે. બીજા પુરાણોમાં પણ આ રથામહું હિતમ મહામય વર્ણવેલું છે. યાત્રીઓએ આ સ્થાને અવકાશ

જવાની જરૂર છે. આ સ્થાનમાં જવાથી મનની પાપ વાસના દૂર થઈ મન પવિત્ર થાય છે. નર્મદાનાં પવિત્ર જળનું સ્નાનપાન મનને પ્રશુલિત કરે છે.

અહિંઆં મોદી લોઢો સિંધુ સામાન આપે છે. અને ઉતારાની જગ્યા પણ આપે છે. અત્રેનું સીંધું સામાન માફકસર છે. સાઈ જોષએ તેણે સાથે રાખવું એજ ઉત્તમ છે. બાકી અહિંઆં ધી તો ખીલકુલ સાઈ મળતું નથી. અત્રે આ પ્રદેશમાં બનતાં વાસણો ઠીક જથ્થામાં વેચાય છે. અત્રેના બીજા રાજના સ્થાનનાં પણ લોઢો દર્શન કરે છે. રાજની મુલાકાત લેતાં સંતોષ ઉપજે છે.

આંકારમાંધાતા થઈ યાત્રીએ પાછા મોરટંકા આવી રેલવેમાં બેસવાનું છે. બરવાહા, મુખતીઆરા, ચોરલ, કાલાખંડ, પાતાળપાણી અને પછી મહિ અવાય છે. મોરટંકાથી મહિ મુધીના રસ્તામાં રેલવેમાં બેઠાં બેઠાં અનેક કુદરતની લીલા જોઈ શકાય છે. ચોરલથી પાતાળપાણી મુધીનો રસ્તો ચડી ઉતરનો છે. જે પ્રમાણે કસારા રેલવે સ્ટેશનથી યુગદમાં ગાડી જાય અને જે ઇન્જન લાગે છે તે પ્રમાણે અહિંઆં પણ છે. પાતાળપાણી આગળ મોટું પાણીનું ઘરણું ગાડીમાંથી જોઈ શકાય છે. આ પાણી એટલું નીચું દેખાય છે કે નજર પણ ઠરતી નથી. આ ઉપરથીજ પાતાળપાણી નામ મળેલું સમજાય છે. આ ભૂભાગની વનલીલા બદ્ધજ આનંદદાયી છે.

મહિ.

છેતું મુખપથી ૪૨૭ માઈલ; ભાડું ૬-૧૧-૦ અને ખીજનું ૪-૭-૦ છે.

મહિ લસ્કરી કાંપ તરીકેજ પ્રસિદ્ધ છે અને વેપારનું સ્થળ છે. આ શિવાય ખીજનું વધારે જાણવા કે જોવા જોગ અત્રે નથી. અહિંઆં ૩ જૈન દેરાસરો તથા ધર્મશાળા છે. અહિંથી જ ગાઉ પગ રસ્તે હાસલપુર જૈન લોકો દર્શનાર્થે જાય છે. જૈન યાત્રીઓ પગ રસ્તે દશ ગાઉ નાલયા જઈ દર્શન કરી માંડવગઢ જાય છે. આ માંડવગઢ એ તેજ જગ્યા છે કે જે પેડેલાં માળવાની જુની રાજધાની ગણાતી હતી. અસારે આ જગ્યા જોવાનું મેદાન જેવી છે. છતાં મુસલમાની બાદશાહોના જુનાં મુકામો જોવા જોગ છે. અહિંઆં જૈન લોકોનું દેરાસર ઉત્તમ છે. જે સાશાહે સાતમા પાર્શ્વનાથની સેનાના મૂર્તિ અત્રે સ્થાપન કરી અને તેથી જૈન યાત્રીઓ ખાસ દર્શન કરવા આવે છે.

૭૨૨

છેલ્લું મુંબઈથી ૪૪૦ માઈલ, લાંડું મેલનું ૬-૧૪-૦ અને
ખીજનું ૪-૮-૬ છે.

પેશવાના મુખ્ય કર્મચારીઓ માંહેનો હોલ્કર એક છે. અહમદશાહ
દુરાની સાથના પાશ્વીપતના યુદ્ધમાં સદાશીવરાવ ભાઉએ મલ્હારરાવ
હોલ્કરને ભરવાડ કહી અપમાનિત થયો હતો. અસારનું ઇંદોર એ
હોલ્કરની રાજ્યધાનીનું શેહેર છે આ શેહેર પ્રસિદ્ધ અહમ્યાબાદએ
૪૦ સ. ૧૭૭૦ માં વખાળ્યું છે. આ પેઢેલાં હોલ્કરની રાજધાની
માહેશ્વરમાં હતી. આ માહેશ્વર કિલ્લાનું ધામ છે અને નર્મદા પરના
ઉત્તમ ધાટો અને હોલ્કરના જીના રાજ્યજીનનું જોવા લાયક છે. હોલ્કર
અસલ તો ખરેખર ભરવાડની જાત હતી. પુના પાસે નીરા નદીના
કિનારા પર હોલ્કર નામનું ગામડું છે 'લાં કુંદજી' નામનો આ ધંરાનો
મૂળ પુરુષ થયો છે. હોલ્કરના રહેવાસી તે હોલ્કર કહેવાયા આ પુરુષો
એ પેશવાના લશ્કરમાં પોતાના બાહુબળથી નામના કાઢી કેટલોક મુલક
મેળવ્યો અને તલવારના જોરે સાચવ્યો, માળવા, રજપુતાના અને
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હોલ્કર અને સિંધીઓએ પેશવાનો કીર્તિધ્વજ
પ્રસ્થાપ્યો હતો, ગુર્જરાતમાં ગાયકવાડે અને નાગપુર જીલ્લામાં ભોંસલાએ
પેશવાની કીર્તિ ફેલાવી હતી. પેશવાઈ વખતની રાજનીતિ એવી હતી
કે જે સરદાર જે મુલક જીતે તે પોતાને સ્વાધીન રાખે અને તેના
રક્ષણ સાર જે લશ્કર રાખવું પડે તેનો ખર્ચ તે સ્થાનની ઉપજ-
માથી જ નીકાળે અને પેશવાને અમુક વાર્ષિક રકમ આપે. આટલું
છતાં જરૂર પડે તો, પોતાના લાલ લશ્કર સાથે આ લોકો પેશવાની
આકરીમાં હાજર થાય. એ વખતના પ્રસંગને લઈને આ રાજનીતિ
વખાણવા લાયક હતી અને આજ રાજનીતિને લઈને મોટા મુગલ બા-
દશાહના મૈન્યને આગળ લઈવામાં ભારે અટકાવ થયો હતો તેમજ
જીતાએલો મુલક ખીનના હાથમાં જતો અચ્ચો હતો પણ પુણાના પે-
શવાના દરબારમાં રાજ્ય અટપટ વધી પડી અને આવા બલાદય મૈનિ-
કોની આશા સ્વર્ગ જ ચવાની થઈ છે એવું જ્યારે રાજનીતિનિપુણ નાના
પડનવીસે એવું સ્વારે આ લોકોની સત્તા અંકુશિત કરવા વિચાર થએલો
અને તેમાંજ મહત્વાકાંક્ષાને લઈને અનેક કાગલવા ચાલી, આખરે
ખાત્રાવના વખતમાં પેશવાઈ છુટી અને કાંચેજીને હાથ પેશવાઈ

મુલક આપ્યો તેજ વખતે આ લોકોને સ્વતંત્ર થવા સંધિ મળી. આ લોકોનો સ્વતંત્ર અધિકાર અંગ્રેજ સરદાર ન સ્વીકારે તો તેમનાથી પેશવાઈ જાળવી શકવાનું મુશ્કેલ હતું. આ સરદારપાસ સૈન્ય અને દ્રવ્ય વૈપુલ્ય પુષ્કળ હતું. આથી આ લોકોને સ્વતંત્ર બનાવી તેમના સાથ સંધિ કરી અંગ્રેજોએ પોતાની ખીજ સમાવી લીધી. આટલું છતાં હોલકર અને ભોંસલાએ અંગ્રેજો સાથે પારંવાર હાથ મેળવ્યાનું ઇતિહાસ જણાવે છે. હોલકર અને ભોંસલાને એકલા પડી લડતાં યશ નહીં આપ્યો. હોલકરે દરેક મુદ્ધમાં થોડો થોડો મુલક છોડી દધ સંધિ કરી અને અત્યારનું રાજ્ય જાળવી રાખ્યું. ભોંસલાએ પોતાનું મર્વસ્વ ગુમાવ્યું. હોલકરના રાજ્યની કીર્તિ તેના બાહુબળથી જોટલી જળવાઈ રહી છે તેથી વિશેષ અહમ્યાબાદ હોલકરીજીની ધર્મબુદ્ધિ, દાનશિલ્પતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જળવાઈ રહી છે.

૧ ઇદાર અલારે સબ્ય શહેર થઈ પડ્યું છે. કાન નદી શહેરની પાસે સર્પાકારે વહે છે. સ્ટેશનથી શહેર પોણા માઇલ દુર છે. છતાં તે વચસો રસ્તો બગીચાઓ, બંગલાઓ અને વીશાળ રસ્તાથી સુંદર જણાય છે. ઇદારમાં જોવાલાયક સ્થાનોમાં રાજ્યમહેલ, ગોપાળ મંદિર, ટંકશાળ, હાઈસ્કુલ, બજાર, હોસ્પિટાલ, લાલબાગ, ફોલેજ, રાજકુમાર ફોલેજ વીજરે છે. રેસીડનસીનું સ્થાન પણ સુંદર છે. ઇદાર વેપારનું મુખ્ય મથક છે. અનાજ અને રૂનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અપ્રીજીના વેપારીઓ પણ અહીંઆં ધણા છે. ઇદારમાં રૂની મીલ છે. ઇદારના રસ્તા પહોળા અને શોભીતા છે. શહેરમાં પ્રાનસોની હાર લાગી રહી છે. રાજમહેલ સાતમાળનો અને જોવા જોમ છે. બગીચા વિશાળ અને જુદી જુદી જાતની વનસ્પતીથી બરપુર હોઈ કુવારાઓના ઉડવાથી મનહર જણાય છે. સ્ટેશન પાસે મુમાદરે સારે સાધારણ ધર્મશાળા પણ છે. જૈન લોકોનાં સુંદર મંદિરો ઇદારમાં બનેલાં જોવામાં આવે છે. ઇદાર ઉતરી જોવાથી અસંતોષ થાય એમ નથીજ.

ધાર અને દેવાસ.

ઇદારની આજુ બાજુમાં રેલવેથી ન જોડાએલ પણ પથીદાને જોવા યોગ્ય સ્થાનોમાં ધાર અને દેવાસ મુખ્ય છે. ધારનું અસલ નામ ધારાનગરી છે અને તે મુપ્રસિદ્ધ દાનવીર ભોજની રાજધાની હતું. અત્યારે આ ધાર એક નાનું સરખું રાજધાનીનું શહેર છે. અનાજ રૂ

અને અશીલુનો વેપાર અહીંના સારો ચાને છે છતાં આગળની મોટાઇ તો રહી નથી. અત્યારનું ધાર કિલ્લાવાળું ગામ છે. જવા વાહનો ધત્તા-દિક મળે છે. મહત્તી કિંવા ઇંદોરથી થમ રસ્તે જઈ શકાય છે. પ્રસિધ્ધ ગોપીચંદનનું આજ રાજસ્થાન હતું. ધારમાં જીના ખડેરામાંથી હજી પણ દટલીક એવી વસ્તુ હાથ લાગે છે. કે તે જોઈ તેની પ્રાચીન મોટાઇનો ખ્યાલ આવે છે. જૈન લેકેનું ધાર આ યાત્રા સ્થાન છે અને ત્યાં સારા દેરામરો છે અહીંઓ એક સોનાની જૈનોના મૂળ નામકની મૂર્તિ છે. અહીંઆથી દેલ્હાક જૈન યાત્રીઓ પાસેના રાજગઢ પણ જવા સુકતા નથી. દેવાસ આ પણ નાનું રાજ્ય છે. દેવાસમા પહાડની ટેકરી ઉપર આમુંડા દેવીનું મંચ અને દર્શનીય સ્થાન છે. પહાડની ગુફામાં આ સ્થાન આવેલું છે અહીંઓ પણ અનાજ, અશીલુ અને રૂનો વેપાર સારો ચાલે છે. અવધ આ સ્થાન જોવાની જગ્ગર છે.

કેતેહાખાડ.

હેતું મુંબઈથી ૪૬૫ માઇલ; શાહુ મેલનું ૭-૧૦-૦ અને બીજીનું ૪-૧૩-૦ છે.

આ જંકશન સ્ટેશન છે. અહીંઓ મુસાફરોને સળંગ ગાડી ન મળે તો કેટલોક વખત ખોટી થવું પડે છે. ઉજ્જન જનારને અહીંઓ ગાડી બદલવી પડે છે, સિધ્ધા અજમેર જનારને ગાડી બદલવી પડતી નથી. ખંડવાથી અજમેર સુધી સળંગ ગાડી જાય છે. હિંદુઓ-પછી તે વેદાનુયાયી હો કે જૈન હો—ને અત્ર ઉતરી ઉજ્જન ગયા વગર ચાલતુંજ નથી. અહીંઓ સ્ટેશનપર વેટીંગરૂમમાં મુસાફરો પાંચ છ કલાક ઝાંઝે છે. મેસમાં જનારને ખોટી રહેતું પડતું નથી.

ઉજ્જન.

હેતું મુંબઈથી ૪૭૯ માઇલ, શાહુ મેલનું * ૭-૮-૦ બીજીનું ૫-૦-૦

ઉજ્જન અત્યારે મહારાજ સીંધીયાના તાબામાં છે અને તે વિક્રમની રાજગાદી તરીકે આજ વરસો થયાં પ્રસિધ્ધ છે અયોધ્યા, મથુરા, હરીદ્વાર, ઠાથી, ઠાંગ, ઉજ્જન, દારકાં આ સાત પુરી ગણાય છે અને તે મોક્ષદાતા છે આમ હીંદુ સમજે છે. ઉજ્જન અત્યારે પણ મોટું મંચ સદેર છે તો પ્રાચીન વખતમાં તે કેટલું મોટું હશે આ સદન સમજી શકાય છે.

* આ શાહુ કટકે રીઝીટ લેવાના કિસ્સાને મુક્યું છે. સળંગ રીઝીટ લેવાથી પાંચ સાત આનાનો પ્રક આવે છે,

મહાકાળેશ્વર આર જ્યોતિર્લિંગ માહેના એક મહાદેવ છે. ક્ષિપ્રા નદી, સિદ્ધવડ, હરસિદ્ધ માતા આ ઉજ્જનનાં પવિત્ર સ્થાનો છે. આ સ્થળોમાં સ્નાન, દાન, ધર્મભોજનનું મોકું મહાત્મ્ય છે. શ્રી મહાકાળેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર તો મુસલમાન રાજ્યકરતાએ તારા-જ કરેલું જણાય છે અને મૂર્તિ પણ પ્રાચીન છે કે કેમ આ શક્ય પડતું છે. કારણ કે જ્યોતિર્લિંગ જે જે સ્થાનોમાં છે ત્યાંની મૂર્તિઓ મોટા ભાગે કુદરતીજ નેવામાં આવે છે. અત્યારની મહાકાળેશ્વરની મૂર્તિ ભોંયરામાં છે અને બતી લઈ દર્શન કરાય છે. ઉપર ઓંકારનાથની મૂર્તિ છે. એ એ મૂર્તિ વચ્ચે મારગ છે કે નથી ઓંકારનાથનાં દર્શન સાથે મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન થઈ શકે છે. આ બેઉનાં દર્શન સાથે કરવાથી પુણ્ય થાય છે આવું મહાત્મ્ય છે. આ ઓંકારનાથ અસલ ઓંકારનાથની પ્રતિનિધિ તરીકેની મૂર્તિ જણાય છે. ઉજ્જનમાં હરસિદ્ધ માતા અને બીજાં સ્થાનો છે તે બધાં આધુનિક જણાય છે અને લાંબા કા-લથી પોતાની મહેનત બચાવવા બનાવ્યાં હોય એમ જણાય છે. અત્યારના ઉજ્જનથી જીવું ઉજ્જન ત્રણ માઇલ દુર છે. જીના ઉજ્જનમાં જતાં રસ્તામાં કેટલાંક ભોંયરાઓ, ધરો, સ્થાનો મળે છે. એમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ સ્થાનોમાંથી કેટલીક વખત ઝવેરાત, મોતી, પૈસા વગેરે પણ મળે છે. જીના ઉજ્જનમાં હરસિદ્ધ માતા, કાલકા, ભત્રીહરીની ગુરા, સિદ્ધવડ અને ક્ષિપ્રાના ઘાટ આ જોવાન્નેગ છે. સિદ્ધવડના સંબંધમાં એમને એમ જણાવવામાં આવ્યું કે આ વડ આજ કેટલાક યુગ થયાં આજ સ્થિતિમાં છે. વડ હમેશાં વડવાઈથી દર વર્ષે વધે છે. થડ, મુળ, પાતરાં વગેરે વગેરે વધે છે. મેં વીસ વર્ષ પહેલાં આ વડ જે સ્થિતિમાં જોયો હતો તેજ સ્થિતિમાં અત્યારે પણ છે. આ વડમાં કશી પણ વધઘટ થતી નથી આતું કારણ વનસ્પતિ વિદ્યાના અભ્યાસીઓએ શોધી કાઢવાની આવશ્યકતા છે. બીજું આ સ્થાનમાં એક મહાદેવ છે. આ મહાદેવની મૂર્તિ જમીનમાં અંદર પેસતી જાય છે. જમીનની બહાર બે ત્રણ હાથ મૂર્તિ જોનારા અત્યારે હયાત છે. આ મૂર્તિ અત્યારે જમીનની અંદર બે હાથ હંડા ખાડામાં છે. એમ કહેવાય છે કે આ મૂર્તિ જમીનમાં ઉતરી અદ્રશ્ય થશે ત્યારે પ્રલયકાળ થશે.

ઉજ્જનમાં વેપાર રોજગાર પણ સારો છે. ઉજ્જનની સ્થાનીક બનાવરોમાં બહુ વખાણવા જેવું અત્યારે થોડુંજ બને છે છતાં અત્યાર,

તેલ ગુલકંદ વીજેરે આજ પખુ જ્યામધ જડાર દેતાવર જાય છે. ર અને અનાજનો વેપાર મોટો છે અને મુખ્યથી ઘણીક યીજે અત્રે નીકાશ કરવામા આવે છે આ રીતે ઉત્તરન નવું અને જીનું લેવા જવું છે અને ત્યાંના જીના ખડેરો અભ્યાસ કરવા જોગ છે ઉત્તરની બોપાનની લાઇન થઇ છે, તે લાઇનમા સીધા જઇ બોપાલથી માણેકપુર થઇ ચિત્રકુટ જઇ રાકાય છે અને ત્યાંથી અલ્હાબાદ-પ્રયાગ જવાય છે, અગર ઉત્તરની રૂનેદપુર પાછા આવી રતનામ નીમચ ચીતોડ થઇ શીનાપહા જવાય છે અને ત્યાંથી આજેર થઇ જોડુળ મથુરા થઇ અલ્હાબાદ જવાય છે '

ઉત્તરન જ્યોતિષશાસ્ત્રદષ્ટિએ બહુ અમત્યનું સ્થાન છે અત્રે જયપુરના મહારાજની એક વેધશાળા છે આર્ય જ્યોતિષિઓએ ઉત્તર-નને સમાન્તર માન્યુ છે, અને સારણી વખતે ઉત્તરનનાજ અંશોને અદિત તરીકે લે છે પણાજ પ્રાચીનકાળથી ઉત્તરન વિદ્યાપીઠ ગણાતુ આવ્યુ છે શ્રીકૃષ્ણ અને મુદામા સદિપન રાત્રિને ત્યા વિદ્યા લલ્લવા અત્રેજ આવેના આ સદિપન મહાસાજનું સ્થાન અને મૂર્તિ અત્રે છે ઉત્તરનનું પ્રાચિન નામ અવતિકા છે અને મહાભારતના પ્રમિદ્ધ સુધ વખતે અત્રેના વિન્દ અને અનુવિન્દ રાજા દુર્યોધન તરફથી લડવાનું અને અર્જુનના હાથથી મરાયાનુ મહાભારતમા જોવામાં આવે છે

ઉત્તરનમાં સાત તળાવો છે તેમાના કેટલાક આપારે તુલીકુદી હાનનમા શિવિસાગર, રૂદ્રસાગર ગોવર્ધનસાગર પુરષોત્તમસાગર, ક્ષીરસાગર, પુષ્કરસાગર અને રતનાકરસાગર આ તેના નામો છે

ઉત્તરનમા કાર્તિકી પુનમની મોટી જત્રા જરાય છે જ્યારે વૃશ્ચિક રાશીના જૃહસ્પતિ યાય છે ત્યારે અર્ધોઆ ભારે મોગી જત્રા જરાય છે એતુ કહેતુ છે કે દેવતા અને રાક્ષસોના યુદ્ધ વખતે જૃહસ્પતિ અમૃતનો ઘડો લઇ માત્રા આ ધડાનું અમૃત લાગીરથી ગગા યમુના અને સરસ્વતિ આ ત્રિવેણી સંગમમા, ગોદાવરીમા અને ક્ષિપ્રામા જૃહસ્પતિના હાથમાથી ધડાની એ ચતાણુ કરતા દોળાયુ આ પરથી કુલના જૃહસ્પતિમા હરહારમાં, વૃજના જૃહસ્પતિમા પ્રયાગમા સિંહના જૃહસ્પતિમાં નારામા અને વૃશ્ચિકના જૃહસ્પતિમા ઉત્તરનના કુબયોગ થાય છે આ કુબયોગમા સર્વ તીથે આ સ્થાનોમા આવે છે આથી આ સ્થાનોમા તેર વર્ષ ભારે યાત્રા જરાય છે અને આમા હિંદુસ્થાનના લોકો આવે છે

ઉત્તમના પ્રાધાન્ય દેવોમાં ક્ષિપ્રાના-કાંઠે રામધાટમાં રનાન, દાન, આદ્યદિક થાય છે. હરસિધમાતા, અગરલ્ય મુનિ, મહાકાળેશ્વર, ઝોંકારેશ્વર, નાગચંદ્રેશ્વર, શેષશાયી ભગવાન, રામ લક્ષ્મણ અને જાનકી, ગોપાલ મંદિર, રણમુકતેશ્વર, સંદિપન ઋષિ, શ્રીકૃષ્ણ બળભદ્રની મુર્તિ, રામ ભાઈદરીની ગુફા, કાળકા, સિદ્ધવડ આદિ દર્શનનાં સ્થાનો છે.

શુનું ઉત્તમ અને વિક્રમાદિત્યનો કિન્હો આ જોવા જોગ છે.

શ્રી મહાકાળેશ્વરની ઉત્પત્તિ સંબંધે શિવપૂરાણમાં કહ્યું છે કે અવંતિમાં એક શિવ ભક્ત હતા. આ વખતે રત્નમાળ પર્વત પર કુપલુ નામનો રાક્ષસ બ્રહ્માથી વરદાન મેળવી શીવભક્તોને કુ.ખ દેવા લાગ્યો. આ રાક્ષસે ઉત્તમ પર ઘેરો ઘાથો પલ્લુ બ્રાહ્મણ ધ્યાન બ્રહ્મ ન થયા. તેમના રક્ષણ માટે શંકર પ્રકટ થયા અને બ્રાહ્મણની પ્રાર્થનાથી ભાંજ રહ્યા.

અહીંઆ જોનાના ૩૨ દેરાસરો છે. તેવીશમા ભગવાન અવંતીજી નામથી પ્રખ્યાત પ્રાચીન તીર્થ છે. જૈન યાત્રીઓમાં ઉત્તમ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

ઉત્તમમાં મીસો, પ્રેસો વીગેરે છે. ઉત્તમમાં સીંધીઆ સરકારની પેટેલા રાજ્યધાની હતી. ઉત્તમ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શહેર છે અને અલ્લાઉદ્દિનથી કરીને હાલકર અને સિંધઆબે લડાઈઓ કર્યાના કામલા ઇતિહાસના પૃષ્ઠ પર મોજુદ છે. ઉત્તમ અત્યારે પડતી હાલતમાં આવતું જાય છે. વેપાર રાજગાર અને કુશર તુટતા જાય છે.

રત્નમા.

મુજબથી છેડું (ખી. ખી. સી. આઇ. લાઇનમાં) ૪૩૫ માઇલ; ભાડું મેલનું ૬-૨-૦ ખીજનું ૪-૮-૦; (જી. આઇ. પી. મા) ૫૧૪ માઇલ; ભાડું મેલનું ૮-૨-૦ ખીજનું ૫-૭ ૦

ઉત્તમથી પહેલાં રત્નમાદ થઈને રત્નમા જવાતું હતું પણ હાલમાં બારેબાર રત્નમા જવાય છે. રત્નમા ગુજરાત અને માળવા વચ્ચેની હદ મુકરર કરતા મોટું શહેર અને રાજધાની છે. રત્નમા શહેર રાજ્યધાની હોવાથી સારું છે. અહીંથી તથા ઘડોના મોટા વેપાર અહીંઆ ચાલે છે, રત્નમાનાં સરકારી મકાનો અને બગીચાઓ જોવા લાયક છે. રત્નમા રેશનથી દોઢ માઇલ દુર છે.

રતલામમાં મેહેલાં મર્મશાળા હતી પણ તે મુસાફરોને સગવડકારક નહોતી. હાલમાં મુંબઈના પ્રસિદ્ધ જાડીયા રૂઢરથ ચેઠ ઠાકરસી મુળજીના કુટુંબની એક પરોપકારીજાઈ તરફથી એક મર્મશાળા બાંધવામાં આવી છે તે મુસાફરોને સગવડકારક થશે. શ્રી. આઈ. પી. ટ્રે. બી. બી. ના મુસાફરોએ અહીંયા એકાદ દિવસ આરામ લેવાથી સુખ થશે. રતલામ જેઠેર પાધડીપને હોષ મોટું છે. અંદનીચોક વેપારીઓનો લતો છે. રાજમેહેલ જેવા, જેમ છે. અમૃતસાગર નામનું સુંદર સરોવર છે. જેનો ચોમાસામાં મનોરંજક દેખાવ જેવા લાપક ચાલે છે. જેનોનાં દેરાસરો તથા દર્શનની જગ્યા છે.

જાવરા.

છેડું

જાડું

૪૫૬ માઇલ. { બી. બી. સી. આ. ઇ. } મેલનું ૬-૩-૦ બીજીનું ૪-૧૨-૦
૫૩૪ " { શ્રી. આ. પી. રે. } " ૮-૫-૦ " ૫-૮-૦

। રતલામથી નામદી રેશન મુક્યા પછી જાવરા આવે છે. જાવરા આ એક મુસલમાનની રાજ્ય છે. રેશન ઉપરથીજ આ રાજ્ય-સ્થાન હોય જેમ નજરે પડે છે. જાવરામાં અશીલુ અને અનાજનો મોટો વેપાર ચાલે છે. જાવરા નાનું રાજ્ય હતી ગામ શોભાપમાન છે. અશીલુ તોળવાની અત્રે એક દુકાન છે. આ રાજ્ય અસલ હિંદુ રાજ્ય હતું પણ હોલકરે પોતાના મુસલમાન સરદારને બક્ષિસ આપ્યા બાદ તે મુસલમાની રાજ્ય થયું છે. અહીંયા જેનોના દેરાસરો છે.

મંદોસર.

છેડું

જાડું

૪૮૮ માઇલ. { બી. બી. સી. આઈ. } મેલ. ૬-૧૦-૦ બીજીનું ૫-૧-૦
૫૬૬ " { શ્રી. આઈ. પી. રેલવે. } " ૮-૧૧-૦ " ૫-૧૩-૦

આ પ્રાંતમાં વેપાર રાજગારની ખાજતમાં વખાણતું આ ગામ છે. જાવરા ને મંદોસરની વચ્ચે ધોધાર, દાણુડા આજ નાનાં રેશનો છે. મંદોસર અસલનું જીના વખતનું ગામ છે. અહીંયા જેનો તથા વેદાનુ-યાયીઓની દર્શનની જગ્યા છે. ગામની આજુબાજુ જીની રોષ ખોળ કરનારને અગત્યની ધણીક જાણવા લાયક બાબતોથી ભરપૂર રયાનો છે. મંદોસરમાં ઝીણા કાપડના વજાટનું કામ સાફ ચાલે છે. અસલના વખ-તમાં પાપડી ચોક્કા વીગેરે અન્નેનાં બનેલાં અદેરીનાં ખેપતાં હતાં.

નીમચ.

છેડું

સાડું

૫૧૮ માઇલ } બી. બી. લાઇનમાં { મેલ. ૬-૧૩-૦ બીજીનું ૫-૬-૦
 ૫૯૬ " } જી. આઇ. પી. { ,, ૯-૫-૦ ,, ૬-૪-૦

મંદોસરથી ચારોદ, પીપલીઆ, મહુદારગઢ, હારકીઆખાલ
 મુકયા પછી નીમચ આવે છે. નીમચ ગ્વાલીપરના રાજમાં અંગ્રેજ લ-
 સ્કરી છાવણીનું રેશન છે. આ કિલ્લાવાળું શેર છે. ૧૮૫૭ ના
 બળવામાં અહિંની અને મંદોસરની ફોજ બળવામાં સામેલ થઇ હતી.
 નીમચ અને છાવણીમાં જૈનો અને બીજા હિંદુઓની દર્શનની જગ્યા છે.

ઝાલરાપાટણ—પ્રતાપગઢ—વાંસવાડા—

કુંગરપુર.

રતલામથી નીમચ સુધીમાં જુદાં જુદાં રાજ્યસ્થાનો ઉપર લખેલાં
 છે તે છે. ઝાલરાપાટણ નીમચથી ૮૦ માઇલ છે. જવાનો રસ્તો પાકો
 હોઇ વાહનો મળી શકે એમ છે. ઝાલરાપાટણનો પ્રદેશ કુંગરાઓ અને
 કુદરતી લીલાથી ભરપૂર છે. ઝાલરાપાટણ ગામ કિલ્લાબંધ હોઇ સુશોભીત
 છે અને વાડી બગીચાઓ પુષ્કળ છે. આ ભાગમાં લોહું અને રંગના
 કામમાં આવતી લાલ પીળી માટી પુષ્કળ મળે છે. અહીંયાં દારકાનાથ-
 જીનું સુંદર મંદિર છે. આ તરફ ધણીક જમીન ખેડવા વગરની પડી
 છે તે ખેડવા લાઇ જઇ ખેડાવનારને લાભ થાય એમ છે. અહીંયાં વેપારના
 બરની ધણીક મળે છે. મંદોસરથી ૧૯ માઇલ પ્રતાપગઢ
 છે. પ્રતાપગઢમાં ૩ વૈષ્ણવોનાં મંદિર, ૩ શૈવ મંદિર અને ૪ જૈન
 મંદિર છે. પ્રતાપગઢમાં મીણાકારી કામ ધણું જ ઉત્તમ થાય છે. આ
 તરફનો પ્રદેશ કુંગરાળ હોઇ બીસોથી વસેલો છે. કુંગરમાં ધાતુઓ મળી
 શકે એમ છે. અત્રે પણ વેપાર રાજ્યગાર અને ખેતીનું સાર ક્ષેત્ર છે.
 વાંસવાડા રતલામથી ૫૦ માઇલ છે. આ કિલ્લાવાળું ગામ છે. શાહિ-
 વીલાસ નામનું રાજ્યભવન જેવા જોગ છે. અહીંયાં તળાવો પણ સુંદર
 છે. કારતક મહિનામાં અહીંયાં મોટી જત્રા ભરાય છે જે પંદર દિવસ
 સુધી રહે છે. આ વખતે આ તરફ બનતી મળે સર્વ પ્રકારની જોવા
 મળે છે. હિંદુઓ અને જૈનોના દેવ મંદિરો પણ સારી ઠારીગરીથી બનાવેલાં
 છે. વાંસવાડાથી ૪૫ માઇલ કુંગરપુર છે. મુબબમાં ને પાણી પાનારા
 મહાઓ જોઇએ છીએ તેમાંનો મોટો ભાગ કુંગરપુર તરફનો છે. કુંગરપુર

રમાં નાગર અને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણની સારી વસ્તી છે. ડુંગરપુર મહી નદીને કિનારે છે મહીનદી પરના બાલેશ્વર મહાદેવની દર વર્ષે મોટી જત્રા ભરાય છે. જે પંદર દિવસ રહે છે. અહીંયાં સોમ નામની બીજી નદી છે, જે ચોડી જગ્યાએ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે અને ચોડી જગ્યાએ દેખાય છે. આ તરફના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પથ્થરો ધણાક મળ્યુત નીકળે છે અને કેટલીક જગ્યાએ આરસના જેવા પથ્થરો મળે છે. આ પથ્થરની મૂર્તિઓ, ખરસો વગેરે ઉત્તમ ધાટો બને છે. નાગરોની છ ભાતમાં ડુંગરપરાની એક ભાત છે તે મૂળ અહોધીજ યજ્ઞેલી છે. ડુંગરપુરનું રાજ્ય પ્રાચીન હોઈ અત્યારના રાજ્યકર્તા સિસોદીઆ વંશના અહીંયાં અડધી ગુજરાતી અને અડધી મેવાડી ભાષા બોલાય છે. ખનીજ પદાર્થના અભાવે આ તરફ જવાની જરૂર છે.

ચીતોડગઢ.*

ઉંડું -

ભાડું -

પંપડ માઇલ } બી. બી. લાઇન { મેલનું. ૭-૫-૦ બીજીનું ૫-૧૨-૦
૬૪૧ " } ઇ. આઇ. પી. { " ૯-૧૪-૦ " ૬-૧૧-૦

કેશરપુર, નીંબાહેરા, અને રાંછુપુરા આ સ્ટેશન મુખ્ય પછી ચીતોડ આવ્યા છે. ચીતોડના સ્ટેશન પર કેટલીક દુકાનો છે ત્યાં ઉતારો કરી શકાય છે. અજંબતાં અહીંયાં પૈસા આપવા પડે છે. ગામ સ્ટેશનથી માઈલ એક આસરે છે. ગામમાં ધર્મશાળા છે પણ ધર્મશાળામાં રહેવા કરતાં સ્ટેશન પર રહેવું સારું છે. ગામમાં જૈનોનાં અને હિંદુઓનાં દેવસ્થાનો છે.

ચીતોડ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. અને તેનો કિસો વખણાયેલો છે તો તે સંબંધે ચોડુંક લખવાની જરૂર છે. " ગઢમે" ગઢ ચીતોડ ઔર સબ ગઢવાં " આવી કહેવત છે. આ ચિતોડ ખરી પાડે છે. ચીતોડનો કિસો ડુંગરપર છે અને ખુદ ચિતોડમાંજ ગવરનર રહે છે તેનો પરવાનો લીધા વગર કિલ્લામાં જવાનું નથી. આ પરવાના માટે કાંઈ

* અહીંયાં કેટલીક જગ્યાએ બેઠે રેલવેનું ભાડું આપ્યું છે અને તેમાં ફેર શું પડે છે આ બતાવ્યું છે પણ યાત્રીએ વખત દેટલો લાગે છે તથા ગાંડી કેટલી વખત બદલવી પડે છે આ જાણવું છે. પૈસાના કોભે વધારે વખત ગાંડી બદલવા પડ્યું રહેવું પડે તો સમાનની મજૂરી અને ખાધોશાકીના ખર્ચને લઈને સરખાનું થઈ રહે છે.

'પૈસા આપધા પડતા નથી.' એકામાં કિલ્લામાં બધું શકાય છે અને તેથી
 ચુકવતરની ઝાઝી મહિનત પડતી નથી. આ કિલ્લાની નીચે ચીતોડ
 ગામ છે અને ગામને પાદરે સર્પાકારે વહેતી સુંદર નદી છે. આગળ
 કહી ગયો છું કે દરેક ગઢની ખુખી જુદી જુદી છે તે અત્રે ખતાવું છું.
 દોલતાબાદનો કિલ્લો દુસ્મનને દુર્ગમ થાય એવી રીતે બનાવ્યો છે અને
 તેના રસ્તા ભૂલવર્ણીના, અધારા અને દુસ્મનો જલદી નાશ પામે એવા
 છે ત્યારે આ ચીતોડનો કિલ્લો દુસ્મનોને બહાદુરીથી જીતવાને ઉપયોગી
 થઈ પડે તથા દુસ્મનો પણ બહાદુરી ખતાવી શકે એવી રીતે બાંધવામાં
 આવ્યો છે. ચીતોડના કિલ્લામાં જે ખુખી છે તે એ છે કે તે કિલ્લામાં
 વર્ષો સુધી સલામતીથી રહી. દુસ્મન સામે બચાવ કરવા ધારે તો થઈ શકે
 એમ છે. ચીતોડના કિલ્લામાં અત્યારે પણ સેંકડો ખેતરો, વાડીઓ,
 જળાશયો છે અને લાખો માણસ કિલ્લાનો આશરો લઈ, ખુદ કિલ્લા-
 માંજ ખેતીવાડીથી અનાજ વગેરે ઉત્પન્ન કરી પોતાનો ગુજરા કરી
 દુસ્મનને કાયર કરી પાંચમાલ કરી શકે એવી ખુખી આ કિલ્લાની છે.
 અને તેની સાથે કિલ્લામાંથી નાસી જવાની બારી ટેકી મેવાડીઓએ
 ખીલકુલ રાખી જણાતી નથી. શરઆતમાં કિલ્લાના દરવાજામાં પેસતાં
 એક બાજુ મળખુત દીવાલ અને બીજી બાજુ કુંગર ઉપરની મળખુત
 દીવાલની વચમાં સીધા ને સીધા જવું પડે છે, આ જવાનો રસ્તો ૧૦
 શીટથી વધુ પહોળો છે. આ સીધો રસ્તો અડધા માઇલનો છે અને
 આખો રસ્તો કમમાં કમ ૫૦ હજાર થોડેસ્વારો કે લાખ પાયદળ લશ્કરથી
 ભરાઈ જાય એમ છે. દરવાજામાં પેસતાં ડાબા હાથની દીવાલ કરતાં
 જમણા હાથની દીવાલ કમમાં કમ, ૩૦ શીટ ઉંચી જણાય છે. આ રીતે
 ડાબા હાથની દીવાલ જે મળખુત પથ્થરની છે તે નીચેનાં ગામડાંથી ૧૨
 થી ૧૫ શીટ ઉંચી છે. આ લીંત પાસે જે રસ્તો તેની જમણી
 બાજુ ૧૨-૧૫ શીટ કુંગરની જમીન ઉંચી છે અને તેના પર ૧૨-૧૫
 શીટ મળખુત પથ્થરની દીવાલ છે. આ દીવાલ પર જોડવાઈ લગાઈ કર.
 નાર દીવાલની અંદર આવી પોંદાએવાને બેઘડક મરજુપયારીએ સુ.
 વાડે એ ખુલ્લું છે. હવે સીધા અડધા માઇલ સુધી ગયા બાદ મળ-
 ખુત દરવાજા પાસે છે. આ દરવાજાને વટાવી આગળ જવાનું બંધ થાય છે
 પણ આવતી વખતે જમણા હાથ તરફ જે ઉંચી દીવાલ પાસથી
 આમણે જઈએ છીએ તેજ દીવાલ આવ્યા એજ રસ્તે વાંક લઈ ઉપર
 ચઢતાં, જમણા હાથ ઉપર રાખી દિશા ફેરવી સામે જોડે આવતાં

પાછી મગે છે. હવે આ દીવાલની સામે જીજીદીવાલ નથી, પણ કુંઝ-
રની કંડણ છે. આટલે મુઘી આવેલા દુશ્મનો સાથ હાથોહાથની લડાઈ
કર્તા વગર છુટકોજ નથી એવી આ રજપુત કિલ્લાની ગોઠવણ છે. રજ-
પુતો જે દીવાલપર ચઢી, આવતાં લશ્કરને મારતા હતા, તેજ દીવાલપર-
થીજ સામેના યુધ્ધમાં યાદોગ કરી શકે છે. આ દીવાલપરથી માર મારતા
રજપુતો દુશ્મનોની વચ્ચે કુદી પડી કચરવાણુ કાઢતા હતા અને મરતા
હતા તેની નીશાનીઓ પાળીઆઓથી અત્યારે પણ છે અને અત્યારે
આ દરવાજા પાસે અમુક વીર પડ્યો, અહીં અમુક પડ્યો હતો, આમ
કહેવામાં આવે છે. આ જગ્યા વટાવ્યા પછી એક ત્રીજો દરવાજો આવે
છે અને તે દરવાજામાંથી બહાર નીકળતા ખુશી જમીન આવે છે કે
જે જમીન હાથોહાથની તરવારનાજ યુધ્ધને લાયક છે આમ ખુશું જોઈ
શકાય છે, અત્યારે પણ જય અંબે, હરહર મહાદેવ. અલાહો અકબર
વીજેરે રાખ્દો પ્રભુતી કેમ પ્રકાશી ન હોય એવો ભાસ થાય છે. આથી
આગળ સરદારો અને રાણાના મહેલો છે. આ મહેલો અત્યારે ઉજડ
નવા છે, છતાં પોતાની મોટાઈ જળવી રાખતા દેખાય છે. કિરત મહેલ
જે રાણી કીરતીજીએ જન્મ્યાં હતા તેનો એક પુરજ એવા તો હમદા
પથરનો બંધાવ્યો છે કે જે પથર જાણે સોનાના કેમ ન હોય તેવા
જણાય છે. કાલકાનું મંદીર દર્શન કરવા જેવું છે. અત્યારે કાલકાજનાં
ધ્યાનપૂર્વક દર્શન કરનારને કાલકાજનાં કોથી નેરો, વીક્ષણ રૂપ, ઉદાસિ-
નવૃત્તિ વગેરે સ્પષ્ટ જોવાય છે. કાલકાજનાં મંદીર પાસે મેવાડની શેઠકો
રાણીઓ જીહારવર્તથી બળી મુલેશીઓ તે સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં
મહાદેવની પ્રતિમા છે પણ અંદર ઉતરીને જોતાં ખરેજ લપાનક લાગે
છે. આ કીલ્લાના જળાશયોમાં પણ જે ત્રણ મોટા સરોવરો જોવા લાયક
છે. અત્યારે પણ આ કીલ્લામાં હજારો માણસ રહે છે અને ખેતીવા-
ડીથી પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે
રાણા પ્રતાપના વખતે કીલ્લો મુસલમાનોએ લીધો ત્યારે મેવાડી પ્રજા
પ્રતિજ્ઞા કરી નીકળી હતી કે જે વસીએ તો કીલ્લામાં વસીએ નહીં
તો ગામમાં વસીએજ નહીં અને એ પ્રતિજ્ઞાને - અત્રે હજી કેટલાક
વસવડ્યા, સુધાર, હુવાર વીજેરે ગાઢામાં ઘર કરી ગામોગામ, ૪૨ છે
અને એક ઢેકણિ રહેતા નથી. અત્યારે આંતોડ મેવાડના હાથમાં છે.

* કેટલાક આ મહેલ કે પુરજ કુંભારાણાએ બંધાવેલો માને છે.
મને ત્યાંના લોખીયાદારા જે હકીકત મળેલી તે ઉપર આપી છે.

પણ આ લોકો અસ્સલ પ્રતિજ્ઞાના અંતરને આગવીજ હાલતમાં પડ્યા રહ્યા છે. મેવાડની લૂમિજ જાણે શરવીરોને હતપત્ર કરનાર, શરા નરોને પોષનાર અને શરવીરોનું રક્ત પીનાર કેમ ન હોય એવી જણાય છે. મારવાડનો મુલક જ્યારે રૈતાળ, પાણી વગરનો અને બહુ રસાળ નથી ત્યારે મેવાડને મુલક સપાટ, ડુંગરાળ, વીપુળ જળવાળો અને રસાળ છે. પાણી બળવાન અને માણસો મજબુત છે. ચીતોડ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું છતાં મેવાડનું સ્વાતંત્ર્ય અકબર જેવા શરવીર બાદશાહથી પણ હરાયું નહોતું. મહારાણા પ્રતાપસિંહે પોતાના અતિ ધૈર્યથી, અદ્વીતિય સાહસથી, પ્રેમશૌર્યથી મેવાડની દરેક પ્રજાને સ્વાતંત્ર્યપ્રીય બનાવી હતી. ભાટ ચારણો સ્વાતંત્ર્યનાં યશોજ્ઞાન કરતા હતા, સ્ત્રીઓ પારણામાં બાળકોને હોંઝકાવતાં સ્વાતંત્ર્યનાં ગાયન ગાઈ સ્વાતંત્ર્યપ્રીય બનાવતી હતી. રમતમાં સ્વાતંત્ર્યની વાત, સરતો પણ સ્વાતંત્ર્યની. આ સ્વાતંત્ર્યતાની દેવબૂમીની દૈવીપ્રજા કદાપિ પણ પરતંત્રતાની સાંકળથી બંધાય નથી. પોતાનું પ્રીય ચીતોડ પડ્યું. અરબ્ય અને પહાડોમાં અન્ન, જળ અને હાથ વગર અનેક દિવસો વીતાડ્યા છતાં પોતાનું રાજ્ય, પોતાની વહાલી લૂમી, પોતાનો સ્વાતંત્ર્ય જીરસો, પોતાનો ટેક ગુમાવ્યો નહોતો. સિંહ લૂંચે મરતા છતાં ધાસ ન ખાય પણ હાથીનાં ગંડસ્થળ ચીરવા ધડે તેમ આ પ્રજા પોતાનું ગયલું રાજ્ય, નીચ યુક્તીથી નહીં પણ ખરા શૌર્યથી મેવા તલપી રહી હતી. તેઓએ ચીતોડની જગ્યાએ હિંદુ પુર સ્થાપ્યું અને ત્યાં રાજ્યગાદી સ્થાપી પોતાનું અસ્તવ્યસ્ત યજ્ઞ ગયેલું સૈન્ય પાછું એકત્ર કર્યું, બળ જમાવ્યું અને ફરી પણ ચીતોડ લીધું આ ઇતિહાસ જાણનારા સારી રીતે જાણે છે.

ચીતોડગઢની કેટલીક અગત્યની હકીકત અત્રે આપવાની જરૂર છે. ઉપર જે લખ્યું છે તે સંક્ષેપથી લખ્યું છે. ચીતોડના કિલ્લામાં જવાનો એકજ રસ્તો છે. રસ્તામાં સાત દરવાજા છે પણ તે ભાગી ગયા જેવા છે. આ દરવાજાની કારીગરી હતમ છે અને તે કીર્તિરચના જેવા છે. ત્રીજો દરવાજો ફાટા તરીકે જાળખાય છે. અહીંઆ જયમલ અને પટ્ટાએ અકબરે આ કિલ્લાને ઘેરો ઘાત્યો તે વખતે કરેલી બહાદુરીનો એક શીલાલેખ જેવામાં આવે છે. રજપુતોના વિજય સાર આશ્વાર્પણ કરનાર રગડની અહીંઆ સમાધિનું ખીજું સ્થાન છે. આ રગડ દેવતા તરીકે પુજાય છે. ચીતોડની અધિષ્ઠાની દેવીએ ચીતોડના રણ ભાટે રાજ્યવંશીનો બળા આપવા કહેયું છે અને રગડએ

પોતાનો બળા આપેલો આમ કહેવાય છે. રામરૂથળ નામનો છેલ્લો 'દરવાજો એક સવ્ય સ્થાન છે. અહિં આ દરવાજા ઉપર અને આજુબાજુ એકું કામ કરેલું છે કે જે શાંતિમાં વખતમાં સમા સ્થાન તરીકે 'કામ આવે અને વિગ્રહના વખતે યુદ્ધમાં પણ કામ આવે. અહીં આ રાણાના મહેલો છે. અહીં આ ચીતોડની પડતીનું, રાણા ઉરસીને, હૃદયદ્રાવક જન્મદોષા દેવીએ વર્ણન કીધું હતું અને રાજવંશીનો બળા આપવાથી ચીતોડ ખચેરો આમ જણાવ્યું હતું. જારકાની જાતિ ઉત્તર વીરોનાં પરાક્રમોનાં સુંદર દૃશ્ય જોવામાં આવે છે.

કિલ્લાના અંદર કાળકાનુ મનોહર દેવાલય છે. તેની પાસે સેના-ધિપતિ, કિલ્લેદાર અને તોપખાનાની પુરાતન જગ્યાઓ છે. એથી આગળ નવલખીનું સ્થાન છે. આ નવલખીમાં તેજુરી રહેતી હતી. છેલ્લી ટુંગાર આવડી પાસ ઉત્તમ જૈન મંદિર છે. આ મંદિરની ભિંત ઉપર સુંદર નકશીનું કામ છે.

કુંભારાણના રાજ મહેલની જગ્યા ધણીજ વિશાળ છે. 'આ મહેલ સાદો છતાં પ્રાચીન રજપુતોના ધરોની શીલ્પકળા અને રહેવાની વ્યવસ્થાનું સારું દાન મળે એમ છે. મહેલમાં સમારચના છે. બેઠકો પણ સુંદર બનાવેલી છે. આગળ ચાલતા પ્રજ્ઞનાથનું ઇ. સ. ૧૪૫૦ માં મીરાંનાથએ બંધાવેલું શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર છે. આ મંદિરના લેખ પરથી જણાય છે કે મંદિરની શ્રી ચીતોડ પાસના પાંચ માઇલ પરના નગરમાંથી લાવવામાં આવી છે. આ મંદિર પાસે બે મોટા પાણીના કુંડો છે. સૂર્યકુંડ પાસે કીર્તિસ્થંભ છે. આ નવમાળનો છે અને દરેક માળ છત્ત જળાશય વીગેરેથી સુશોભિત કરેલા છે તેની હચ્ચાર્ ૧૩૦ શીટ છે. પુરાણોના સર્વ આખ્યાનો આ કીર્તિસ્થંભ ઉપર કાતરેલા છે. રાણાની વંશાવળી અને કાર્યોની હકીકતના શીલાલેખો પણ અહીં આ જોવામાં આવે છે. સંવત ૧૫૦૭ માં આ કીર્તિસ્થંભ શરૂ થયો અને ૧૫૫૦ ના માધ માસમાં પુરો થયો લેખ છે. આ કીર્તિસ્થંભ ઉપરથી આજુબાજુનો પ્રદેશ જોઈ શકાય છે પોતાના પીતા મોકળના સમર્પણે બંધાવેલું એક મંદિર આ કીર્તિસ્થંભ પાસે છે. અહીં આથી ખડક અને ઝાડીમાં ઘસેને ગોમુખકુંડ પર જવાય છે. અહીં આ જોડારનું બોયડું છે. અહીં આ ૭૦૦ રાણી બગી મુછ હતી. આગળ બીમસી અને પદ્મણીનો મહેલ છે. વિશાળ સરોવર પર આ મહેલ છે. આગળ ચીતોડ નગર સ્થાપનાર ચીતમોદીનો રાજમહેલ છે. આ રાજા દુવાર વંશનો હતો. સાથી

પ્રાચીન આજ નજ્યા છે. અસલનું નગર જે અહીંઆથી જાણાય છે ત્યાં ખાવા બીબનો એક સ્થંભ ૮૯૬ ની સાબનો છે. આ સ્થંભ જૈન તીર્થંકર આદિનાથને અર્પણ કરેલો છે. આની પાસે રાજ કુકરેશ્વરે ૭૫૫ માં બંધાવેલું પ્રાચીન દેવાલય છે. આ શીવાય ખીર્ન પલ્લુ અસંખ્ય ભાગ્યાંતુટમાં મુકામો છે. ચીતોડમાં હજી પણ ૩૦૦ થી ૪૦૦ સારી હાલતનાં મુકામો રહ્યાં છે. ચીતોડના કિલ્લા પાસે એક ટેકરી છે જે ટેકરીપરથી તોપોનો મારો ચલાવી દુસ્મનોએ વારંવાર ચીતોડને તારાજ કરેલ છે. આ ટેકરી દક્ષિણાદિ ભાગે છે. અલાહુદિનથી કરીને છેલ્લે સિંધિયા સુધીના લશ્કરે આ ટેકરીનોજ આધાર લીધો હતો. આ ટેકરી જે ન હોત તો હજી ચીતોડ અજીત જેવુંજ છે. સોનાની યાળામાં લોખંડની મેખ એ આવુંજ નામ કહેવાય. ચીતોડ ખાસ કરીને મુસા-પ્રદેને જેવા લાયક છે. ચીતોડ ન જોયું તેણે કશુંજ જોયું નથી આમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ કરી કહેવાય છતાં ચીતોડ હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન સ્થળો માંહેનું એક જોવા લાયક સ્થાન છે.

ચીતોડથી ગોસંડા, કાપાસીન, સનવાર આ સ્ટેશન મુક્યા પછી માવલીનું સ્ટેશન આવે છે. શ્રીનાથજીના પ્રસિધ્ધ તીર્થસ્થાનનાં દર્શન કરનારાઓ અહીંઆં ઉતરે છે. માવલીથી શ્રીનાથજી ૧૫ માઇલ થાય છે અને જવા સાફ ઉંટ, ગાડીઓ મળે છે. ભાડું બેથી ત્રણ રૂપી-આ કે તેથી વધુ બાકું યાત્રીઓની બીડ પ્રમાણે પડે છે. આ ભાડું એક ગાડાનું કે જેમાં ચારથી છ માણસ બેસે છે તેનું સમજવું. ઉંટ ઉપર બે માણસ ઉંટ હાંકતાં આવડે તો બેથી શકે છે. ઉંટનું પણ એકનુંજ ભાડું સમજવું.

શ્રીનાથજી.

ઉડું

ભાડું

૫૯૮ માઇલ { બી. બી. લાઇન { મેલનું ૮-૨-૦૦ ખીજનું ૬-૪-૦
૧૭૬ „ { જી. આ પી. „ { „ ૧૦-૬-૦ „ ૭-૨-૦

શ્રીનાથજીનું સ્થાન વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાન છે. વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની સેના પુત્ર મોટા ભાગે રાજસી વૈલવની છે અને તેનો અગ્રે ખુલ્લો ભાસ થાય છે. શ્રીનાથજીનું સ્થાન બનાસ નદીના કિનારે છે. વસ્તી પણ સારી છે. પણ તે વસ્તીનો ઉપજીવીકાનો આધાર યાત્રાજી પર છે. શ્રી નાથજીની ગ્રમ્ય સમયની પુત્ર ઉત્તમ કાકથી થાય છે. કેસર, કેસરી, અંબર, બ્રાસ વગેરે મોંધી ચીજો સામગ્રીમાં વપરાય છે. અનેક

પ્રજા ને ખીજ જાણાએ ઝાતુ વગર મળતાં નથી તે અત્રે વૈષ્ણવો તર-
ફથી આવ્યાજ નહય છે અને વગર ઝાતુએ ઠાકોરજીની સામગ્રીમાં વપ-
રાય છે. ઠાકોરજીનો નેક ભોગ પણ મોટો છે. અને તેથી અનેક યાત્રા-
ળુઓ અને પુજારીઓ ઠાકોરજીની પ્રસાદી ઉપરજ પોતાનો ગુજારો કરે
છે. ઠાકોરજીને નૃંગાર પણ મોઢા મૂલ્યના ધરાય છે અને હું ત્યાં હતો
ત્યારે ઠાકોરજીનો મોતીનો હાર કે જે જે લાખ રૂપીઆનો ગણાતો હતો
તે ચોરાયો હતો તેની તપાસ આવડી હતી, વસ્ત્રમાયાર્ય સંપ્રદાયનું આ
મુખ્ય મંદિર દોવાથી અડીઆં સેવા પુજા ખરેખર વખાણવા લાયક છે.

આ શ્રીનાથજીનું સ્થાન ઉદેપુરના રાજ્યને વાગે છે. શ્રીનાથજી પ્રથમ
ગિરીરાજ ઉપર હતા, અડીઆંથી મુસલમાની રાજ્યના વખતે અડીઆં
આવી વસ્યા છે. આ ઉપરથી મેવાડની ભૂમિજ રક્ષણ આપે એવી છે
એવી આગવા વખતમાં સમજાણુ હતી આવું અનુમાન થાય છે અથવા
કૃષ્ણ આજ ભૂમિ સ્વતંત્ર કાયમને માટે રહી શકશે એવું જાણતા
દોવાથીજ અડીઆં આવી રહ્યા છે આવું અનુમાન કાઢી શકાય છે.
સ્થાન ઉદેપુરને વાગે છે પણ સ્થાનપરની સત્તા છે સ્થાનની છે અને તે
સત્તા સરકારે પણ સ્વીકારેલી જણાય છે. અત્રેનો માછલેટ પોતાની
હઠમા ફોજદારી શુન્હાણી તપાસે છે. શ્રીનાથજીની સ્વારાજ છે. મરહુમ
મહારાજ ગીરધરલાલજીને પદમ્પટ કરતી વખતે ઉદેપુરની સત્તા સામે
અવાજ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો પણ એ અવાજનું કંઈજ ફળ આવ્યું
નહોતું. અસારે આ મળેલી સત્તાનો ગેરઉપયોગ થતો નથી પણ અ-
ગાઉના વખતમાં ગેરઉપયોગ થતો હતો આવી દરીયાઈ ઉડી હતી.
અત્યારે પણ શ્રીનાથજીની યાત્રા કરનારને રજા ચીડી ન મળે ત્યાં સુધી
શ્રીનાથજીની ખડાર નીકળવું મુશ્કેલ પડે છે. અગાઉ આ રજા ચીડી
મહારાજ કહે તેટલા પૈસા આપવાથીજ મળતી હતી. અત્યારે યાત્રીઓપર
આવું દમાણુ નથી થતું પણ યાત્રીઓ પાસેથી વધુ જેટલા પૈસા લેવાય
તેટલા લેવાનો પ્રયત્ન થાય છે. કોઈ પાસ પૈસા ન હોય તો કૃષ્ણમંડાર
ધીરે પણ છે. મોઢ પામથી હુંડી પણ લેવાય છે આખા હિંદુસ્તાનમાં
પ્રમળ ધર્મ સત્તા જે અડીઆં જોઈ. રોમના પોપની સત્તા જેવી ખ્રીસ્તી
પ્રજાપર છે તેવી સત્તા અડીઆં છે.

શ્રીનાથજીના અત્યારના મહારાજ ગોસ્વામી, વીલક ગેરધનલાસજી
નિધાવિલાસી, હસમુખા, શાહ રસલાવના અને યાત્રીઓને મુખ્ય મળે
તેની રીતે સર્વને વરતાના કુકમ હરે એવા છે તેમજ તેમની પાસ ફેરલાક

અધિકારીઓ પણ સારા છે. છતાં અગાહિના વખતથી યાત્રીઓ પાસેથી પૈસા કઢાવી મોજ માનનારા હજી પણ પોતાનું કામ કર્યા જાય છે. આ સ્થાનમાં અનેક સુધારા કરવાની જગ્યા છે અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો છૂલ્લોદ્ધાર કરવા માટે છાપખાનું વગેરે દાખલ કરેલા છે. પણ તે અત્યારે નિરપયોગી યદ્ય પડ્યું છે. માત્ર ત્યાંનું કાંઈ કામ કરવું હોય તો હોય. આ સ્થાનના પુજારીઓ ધર્મશિક્ષણે એવી ધરજ પાડવામાં આવે તો ધણું ધન મળે એમ છે. શ્રીનાથજીમાં સારી ગોશાળા છે. આ શિવાય શ્રીનાથજીમાં ધર્મશાળા વગેરે સારાં સ્થાનો છે અને હવે રેલ્વે થવાથી જવામાં પણ સુગમતા યદ્ય છે. શ્રીનાથજીનો કૃષ્ણભંડાર આ ત્યાંની કચેરી છે અને ત્યાંના અધિકારી તે કારભારી જેવા છે. આ અધિકારી સેવાપુજા, યાત્રીઓની દેખરેખ, પૈસા સંબંધી વ્યવસ્થા વગેરેનો પ્રબંધ કરતા છે. અને તેના હાથ નીચે એક ન્યાય ખાતા શિવાયના બધા અમલદારો ગણાય છે. અધિકારી મુશિલ અને મજબુત હાથે સ્થાનના સુધારાનું કામ કરવા ધારે તો કરી શકે એમ છે અને મહારાજશ્રી પણ અનુકુળ થાય એવા છે પણ આવું અત્યાર સુધી થતું નથી અને આથી ધણાક વૈષ્ણવો ઉદાસ થાય છે. શ્રીનાથજીથી થોડેક દુર કાંકરોલીનું વૈષ્ણવ ધામ છે. આ ધામમાં ઠાકોરજીનાં દર્શન અને મોટું રાજસાગર તળાવ છે. “તાળમાં તાળ ભુપાત ઝોર સખ તલકપા ” આમ કહેવાતું હતું પણ આ રાજસાગર અત્યારના ભોપાળના તળાવથી મોટું છે અને એ તળાવમાં વહેતા પાણીથી કેટલીક માછલો સુધી એતીતું કામ થાય છે અને તે નહેરવું કામ કરે છે.

શ્રીનાથજી અને ઉદેપુરની આસપાસ બીભોની મોટી વરતી છે. આ બીભો શ્રીનાથજી ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ રાજી છે અને કેરીઓના વખતમાં જંગલમાંથી કેરીઓના ટોપલા ભરી શ્રીનાથજીમાં લઈ આવે છે. આ બીભોના સ્વભાવનું અને સ્થિતીનું ખરું જ્ઞાન કરવાનો વખત કારતક સુદી ૧ છે. આ વખતે શ્રી નાથજીના અબકોટનો ભાત છુટવામાં આવે છે. આ ભાત છુટવા હજારો બીભો આવે છે. અને તેઓ વાંદરાઓની માફક દરવાજાપર ચઢી, તુટાતુટ કરી જે ગમત ઉઠાવે છે તે ખરે જ જેવા લાખક છે.

ઉદેપુર.

શ્રી નાથજીથી એકઠાંગી ઉપર યદ્ય પગ રરતે ઉદેપુર જઈ શકાય છે અગર માપદંડી પાછા આવી રેલવેમાં બેસી એમણી કરેશન

પછી દેખારી રેશન આવે છે ત્યાંથી ઉદેપુર જવાય છે. દેખારીથી ઉદેપુર આઠ માઈલ પગ રસ્તે ગાડીમાં જવું પડે છે. હું તો યાત્રી-ઓને ચીતોડથી ઉદેપુર જઈ ત્યાંથી એકલીંગીજીનાં દર્શન કરી શ્રીનાથજી આવી ત્યાંથી માવલી થઈ ગાડીમાં મુસાફરી આગળ ચલાવવી અગર માવલીથી શ્રીનાથજી જઈ એકલીંગીજીનાં દર્શન કરી ઉદેપુર થઈ ગાડીમાં એસવાની સલાહ આપીશ. આમ કરવાથી ખરચમાં ફાપદો થાય એટલુંજ નહીં પણ ઉદેપુરની આજુબાજુનો ભૂમિદેશ, તેની કુદરતી લીલા સાથે જોઈ પણ શકાય. મી નાથજીથી ઉદેપુર જવાનો ખરચ ચાર રૂપીઆ વધુમાં વધુ લાગશે અને એ ચાર રૂપીઆમાં ચાર માણસ જઈ શકશે.

ઉદેપુરનું તળાવ, જગનિવાસ અને જગમંદિરના મેહેલો અમર રાજ્ય જીવન, તેની પછવાડેનો બગીચો, બંગલાની અંદરના ઉત્તમ ચિત્રો, ઉદેપુરનો જીનો રાજ્યમહેલ, રાજમહેલની અંદરના જીવવણીના રસ્તાઓ, ઘોડાઓ, હાથીખાનાઓ, મ્યુઝીયમ, બગીચો અને લાયસેરી વીઝેરે મારાં દ્રષ્ટીબિંદુ નહોતાં છતાં તેમાંની એક જે બાળતોનીજ અદ્ભુતતાએ મારું મન આકર્ષ્યું હતું.

ઉદેપુર જ્યાં અત્યારે છે ત્યાંનો ભૂમિદેશ આખા હિંદુસ્તાનમાં નથી અને પૃથ્વીરાજરાક્ષામાં હિંદુસ્તાનનું લવિષ્ય કહેતાં કહેલું છે કે અંગ્રેજ રાજ્ય પછી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તામ્રમુખી પ્રદેશી અને હિંદુ રાજાના હાથમાં આવશે. આ હિંદુરાજ ઉદેપુરનાજ હોવા જોઈએ આમ દેહલાક અનુમાન કરે છે. કારણ કે આ ઉદેપુરની ભૂમિ સ્વતંત્ર રહેવા સક્તિપણી છે, આમ કુદરતે બોધ કરે છે. મિત્ર વાંચનારાઓને કોઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવવા હું તેનું ચિત્ર આપું છું. ઉદેપુર શહેર ખાડામાં છે, તેની આસપાસ કિલ્લાની માફક મજબુત કુંગરો આવેલા છે અને તે કુંગરોપર કિલ્લો કરી સેવામાં આવ્યો છે. આ કિલ્લામાં દરવાજા અથવા બારી છે અને આ દરવાજા શિવાય આ પ્રદેશમાં જવાનો બીજો રસ્તો નથી. આ કિલ્લાનો વિસ્તાર કમમાં કમ ૧૪૪ ચોરસ ગાઉ થાય છે. અત્યારે રસ્તે થઈ છે પણ હું આ પ્રદેશમાં પ્રવેશી હતો ત્યારે ઠાગામાં પ્રવેશી હતો અને તેથી પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોઈ શક્યો હતો. હું બીલવાડાને રસ્તે શ્રી નાથજી થઈ, એકલીંગી થઈ ઉદેપુર આવ્યો હતો. અને ઉદેપુરથી ચીતોડાને રસ્તે રેલવેમાં બેઠો હતો આપી આ પ્રદેશ મારા હૃદયમાં રમી રહ્યો છે. આ રીતે ઉદેપુરથી દરેક દિશાએ બાર ગાઉ

દુર કુંગર ઉપર કિલ્લો છે અને કુંગર ને કિલ્લાના સંરક્ષણથી કરી ઉદેપુર અજીત ગણી શકાય છે. હિંદુનીતિશાસ્ત્રો રાખના બળમાં કિલ્લાને પહેલું બળ માને છે. કિલ્લાથી ઉતરતું દ્રવ્યબળ, તેથી ઉતરતું સૈન્યબળ વીગેરે છે. આથી જુના વખતના રાજ્યકર્તાઓ કિલ્લાઓના શોખીન હતા. અત્યારે પણ કિલ્લાઓ ધણીક જગ્યાએ જોવામાં આવે છે પણ કુદરતી કિલ્લો તો ઉદેપુરની આસપાસ છે.

કિલ્લો દુશ્મનો પોતાના રાજ્યપર ચડી આવે તે વખતે બચાવમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એવા હેતુથી ઉત્તમ માન્યો છે. આ એ વખતની સમજ છે કે જે વખતે તોપો જેવાં ભયંકર હથિયારો નહોતાં અને કિલ્લાના દરવાજા ઉઠા આડાં રાખી હાથીઓનાં માથાં મરાવી ભંગાવાતા હતા. અત્યારે આ કિલ્લાઓ આગળના જેટલા ઉપયોગી થઈ પડે એમ નથી આ ખરું છે પણ, ભરતપુરના હલ્લા વખતે કિલ્લાએ બખ્તવેલાં કામ ઇતિહાસ જાણનારા જાણે છે એટલે કિલ્લાવાળો પ્રદેશ તદ્દન નિરૂપયોગી તો નથીજ. આ રીતે ઉદેપુરનો કુદરતી કિલ્લો તેના કુદરતી સ્વાતંત્ર્યની સાક્ષી આપે છે. આ કુદરતી કિલ્લા ઉપરાંત એ કિલ્લાની બહારનો પ્રદેશ પણ ધ્યાનમાં લેવાનો છે ઉદેપુરના કિલ્લાની બહારનો પ્રદેશ સપાટ છે અને જે તરફ પ્રદેશ હંચો છે તે તરફ કોઈથી પણ જઈ શકાય એમ નથી. ઉદેપુરનો કુંગરી કિલ્લો, તેની બહારનો અને અંદરનો પ્રદેશ તે ભૂમિમાં રહેનારને કુદરતી રક્ષણ આપનાર છે. ઉદેપુરની આજુ-બાજુના પ્રદેશના કુંગરે પણ વનરખતીથી ભરપુર છે અને એ વનરખતીવાળા પ્રદેશથી વાકેફગાર પોતાને ધણીજ લાભ કરી શકે છે આ ખુલ્લું છે. ઉદેપુરના કુંગરી કિલ્લાની દરેક વખાણના જોગ ખુબી છે તે એ છે કે હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા કિલ્લાઓ માત્ર શહેરનીજ આસપાસ હોય છે ત્યારે આ કેટલાક માઉ દુર છે અને આનું કારણ મેવાડી રજપુ-તોની અટકી ટેકનુંજ જણાય છે મેવાડી રજપુતો કિલ્લામાં ભરાઈ રહી, દુસ્ત્રનો અનાદિક બંધ કરે તો રીંચી મરવાનું કદિ પણ પસંદ કરનાર નથી આમ ચીતોડ અને ઉદેપુરની તેમની ભૂમિની સ્થિતિ પરથી ખાસ જોઈ શકાય છે. કિલ્લાની અંદર અને બહાર તેઓ યુધ્ધ કરી શકે એવી ખુલ્લી જગ્યાઓ રાખવાનું પસંદ કરે છે આ ખુલ્લું જોઈ શકાય છે. આની સાથે કિલ્લાના મધ્ય પ્રદેશમાં તેઓ પોતાની આધિપત્યની ઉત્પન્ન કરી શકે આવી ગોડવણ કરી રાખતા જણાય છે.

હોદપુરના રાજ્યશુવનમાં મુખ્યત્વે કરી જોવાનું ને છે તે તેની પ્રા-
ચીન બાંધણી છે. હોદપુરનું રાજ્યશુવન બોમ્બે આ વગર જોઇ રાકાય એમ
નથી. રાજ્યની સર્વે કચેરી આ રાજ્યશુવનમાં અત્યારે પણ છે એ સીધું
કરે છે કે સમજી રાજ્યના પોતાનું રાજ્યતાંત્ર પોતાની દૃષ્ટિ બહાર ન
રહે તેજ જોવા આતુર હતા. રાજ્યશુવનમાં અત્યારે માણસ પેસે તો
તે રાજ્ય શુવનમાં રહેતા માણસો અને જણસોને સહેજ મેળવી ન શકે
એવી ઇચ્છા જુના રાજ્યોની હતી આ બુદ્ધવદ્ધીના રસ્તા ઉપરથી જોઇ
રાકાય છે. રાજકુટુંબનાં સર્વ માણસો આ રાજ્યશુવનમાંથી સહજ
ધોડાર છે ત્યાં જઈ શકે આવી જોડવણ છે. આ બીજાનું અને
પોતાનું સ્વાર્તાત્ર્ય આપત વખતે મહજ બચાવી રાકાય એવી જુના વખ-
તના રાજ્યોની કાળજી હતી આમ બતાવે છે. હોદપુરમાં અત્યારે પણ
પડકારો રીવાજ છે. અને પ્રજા પણ રાજનું અનુકરણ કરે છે. હોદપુરમાં
હથીઆર રાખવાની સર્વેને છુટ છે. હોદપુરનું તળાવ કે સરોવર વિપુળ
જગથી ભરપુર છે અને કાંકરોથીના રાજસાગરથી સહજ નાનું છે. તળાવમાં
હોઢીઓમાં બેસી અંદરના રાજ્યશુવનમાં જવાય છે. આ રાજ્યશુવન નાનું છે
અને ત્યાં પ્રાચીન મહારાજાઓની છબીઓ વગેરે જોવાલાયક છે. મહારાજાના
ભાગમાં કુવારાઓની જોડવણ કરેલી છે જે તાજમહાલના કુવારાઓ અને
દીમના કુવારાઓને મળતી છે. આ પરથી આ એક બીજાના અનુકરણથી
થઈ જણાય છે અને પૂર્વાપરનો નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ છે. હોદપુરનો
મગીઓ વધારે ધ્યાન એવનાર છે. અત્યારે સર્વે જગીયામાં કુત્રિમ
શોભાઓ જોવાય છે ત્યારે અહાંમાં કુદરતી શોભા ભરપુર છે. આ
રીતે હોદપુર બારીકથી જોનારને ધણું જ શિક્ષણ આપે એમ છે.

હોદપુરના રાજના ઇષ્ટદેવ એકલીંગી મહાદેવનું સ્થાન છે. રાજ્ય-
કુટુંબના ઇષ્ટદેવ હોવાથી આ સ્થાન સર્વોત્તમ કરવામાં કરી કચારા
રાખવામાં આવી નથી આ એકલીંગીનું સ્થાન ફેલાસ જેવું શોભીતું
છે. સ્થાન મોટું વિશાળ હોઇ અંદરના ભાગમાં જેવા તાજમહાલમાં
કુવારાના ચોક કરવામાં આવ્યા છે તેવા ચોકો પાડવામાં આવ્યા છે.
આ ચોકોમાં દીવા કરવામાં આવે કે ફલકાડો જોડવવામાં આવે તો
એવો રમણીય દેખાવ થઈ શકે છે કે તે વર્ણવવું મુશ્કેલ છે. આ સ્થાનનો
આજુબાજુનો પ્રદેશ કુદરતી લીલાથી ભરપુર છે અને વનરપતી લીલાતરી
વગેરેથી મનને આનંદ પ્રાપ્ત થાય એમ છે. આની સાથે આ મહાદેવની
પુજા પ્રત્યેક દિવસે અવેસતથી કરવામાં આવે છે, આ મહાદેવની પુજા

રાજ્યકુટુંબ કે પુત્રારી શિવાય ખીજ કાઢને કરવા દેવામાં આવતી નથી. સોમવારે હિરાની, મંગળવારે માણે કની, બુધવારે મણિની, ગુરુવારે નીલ-મની; શુક્રવારે મોતીની, શનીવારે શનીની, અને આદિતવારે પોખરાજની એમ જુદી જુદી પુજા જુદા જુદા દિવસે જુદા જુદા ઝવેરાતથી થાય છે. આ સ્થાન જોવા લાયક છે. અહીંથી થોડે દુર માણીનું સરોવર છે ત્યાં અનેક મંદિરો છે.

આત્મારે કેટલાક વૈષ્ણવોમાં શિવનું નામ લેવાથી પણ પાપ લાગે છે એવી સમજ દાખલ થઈ છે અને કેટલાક મરનાદીઓ કપડું શિવડાવવું આમ પણ કહેતા નથી, પણ 'ખીલવું' આમ કહે છે. આવા વૈષ્ણવોને સમજાવવા, ગોસાંકવાથી પંડિત ગડુલાલજીએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ગોસ્વામીતીલક ગોવરધનલાલજી તથા દેવકીનંદજી જેવા પ્રયત્નો કરે છે છતાં હજી કેટલાક હઠ મુકતા નથી. આ ભોડા જાણીતે આશ્ચર્ય પામશે કે તેઓના પ્રાધાન્ય શ્રીનાથજીના રાજભોગ વખતે પહેલાં શ્રીએકલીંગીજીને ભોજન લેવા બોલાવવામાં આવે છે.

ઉદ્દેપુરના રાણાનો રાજ્ય મેહેલ એક દેશી કારીગરી અને શીક્ષા વિધાની અદ્ભુતતાનો ઉત્તમ નમુનો છે. રાજ મેહેલની એક બાજુ સુંદર સરોવર આવી રહ્યું છે. રાજ મેહેલ એક હંચા શીખર પર આવી રહેલો છે. આ શીખરની જમીન સરખી સપાટ ન હોવાથી ત્રણ કમાનો કારી ખડખડી જમીનને સપાટ કરેલી છે અને તેના પર આખો મેહેલ આવી રહ્યો છે એટલે કે આ કમાનવાળો ભાગ જરાએ નરમ પડે કે આખો મેહેલ ઉપલાઈ પડે એમ છે પણ કમાનોનું કામ એવું તો ઉત્તમ છે કે તેને કશી ઇજા આવવા સંભવજ નથી અને કદાચ ઇજા આવે તોએ મેહેલને ખીજ તરફથી એવી ખુખીથી ગોઠવેલો છે કે તેને કશી અડચણ જણાયજ નહીં. આ મેહેલનું સર્વ કામ સફેદ આરસનું બનાવેલું છે. નકશી કામ અગર જો કે થોડું છે છતાં વિશાળ આરસનાં મોટાં ચોસલાં, અખંડ સ્થંભો વીગેરે આશ્ચર્યકારક છે. શેહેર કિલ્લાબંધ છે. ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાઓ છે. હાથીપોળ, ખેરવારા, સૂર્યપોળ અને ત્રિપોળીઆ આ દરવાજાનાં નામો છે. દરવાજાના આરણા મજબુત લોખંડી કામથી ભરપૂર છે. ઉદ્દેપુરની આસપાસ અનેક સરોવરો અને વાડી બગીચાઓ આવી રહેલા છે. શ્રીજગદીશનું ઉત્તમ મંદીર શેહેરમાં આવી રહેલું છે અને શ્રી જગદીશનાં દર્શન કરવા સાથે આ મંદિરની ઉત્તમ કારીગરી જોવાથી મનની તૃપ્તિ થતી નથી. હાથીપોળમાંથી બન-

રનો દેખાવ જોતાં જોતાં રાજ મેહેલમાં અવાય છે. સૂર્યપોતથી બગરમાં થઇ ગુલાબબાગમાં આવતાં ત્યાં એક સુંદર સરોવર અને અનેક વન-સ્પતિથી દેદિપ્યમાન થયેલું સ્થાન જોઇ શકાય છે. ગુલાબબાગથી દુધ તળાવ જવાય છે. આ દુધ તળાવ પીરોલા સરોવરની એક શાખા છે. પીરોલા સરોવર રાા માઇલ લાંબુ અને ૧૧ માઇલ પોહોળું છે. આ સરોવરમાં જ જગનિવાસ અને જગમંદિરના સુંદર મેહેલો આવેલા છે. આ મેહેલમાં શાહજાહે પોતાના પિતા બદલગીરની સામે થઇ રહ્યો હતો. આ સરોવરના કીનારા પર શાહી મહેલ છે. આ મહેલમાં મણિશ દ્વારમાંથી પેસાય છે. મેહેલની અંદર વાડીમેહેલ, શીશમેહેલ (જર્મી સીસાનું જ કામ છે) અને શંખુનિવાસ આ સ્થાનો છે. સરોવરથી ત્રણ માઇલ ઉપર મહા સતી સ્થાન છે જર્મી મૃતસણાએને બાળવામાં આવે છે. આ સ્થાન પરની છત્રીઓનું કામ જોવા લાયક છે. આ રાજમાં અનેક પાણીનાં બાંધકામો અને સરોવરો છે. આમાં સૌથી મોટું ઢેબર તળાવ શાહવાથી સાબરમતીમાં ભારે રેલ આવી હતી અને અમદાવાદમાં મોટું નુકસાન થયું હતું. અમદાવાદની સાબરમતીનું મૂળ અહીંથી જ છે. આ ઢેબર તળાવ ૯ માઇલ લાંબુ અને પાંચ માઇલ પોહોળું છે. આ તળાવ હુંગરોના પાણીને રોકી બનાવવામાં આવ્યું છે. મુ'બઇના બીકાર અને ટાનસાને મળતું આ તળાવ છે. આ તળાવનો પાકો બંધ ૧૦૦૦ ફીટ લાંબો અને ૯૫ ફીટ ઉંચો છે. રાજસાગર કાંઠેણી પાસે છે તે ત્રણ માઇલ લાંબુ ને દોઢ માઇલ પોહોળું છે. ઉદેપુરથી પાંચ માઇલ છેડે ઉદયસાગર તળાવ રાા માઇલ લાંબુ ને ૧૧ માઇલ પોહોળું છે. ઉદેપુર અને તેની આજુબાજુની ખારીક વીગતો આપી શકાય એમ નથી. મેવાડનો પ્રદેશ ઇશ્વરી લીયાની અલૌકિકતાનો એક અદ્ભૂત નમૂનો છે. ઉદેપુરમાં જૈન દેરાસરો ધણાં જ છે અને તે પશુ સુંદર કારીગરીથી બનાવેલાં છે જૈનોનાં ૩૦-૩૨ દેરાસરોમાંથી ત્રણ ચાર તો ખાસ જોવા લાયક છે. ઉદેપુર વેપારનું પણ સારું સ્થળ છે. મકાઇ, ધઉં, અડદ, શેરડી, અપીલ, જીવાર, બાજરી અને કઠોળના પાકો થાય છે, અહીંયા જેવીને લાયકની ધણીક જમીન ઉગડ પડી છે. ઉદેપુરની આસપાસ બીજા લોકોની મોટી વસ્તી છે અને તેઓ ઉદેપુરના રાજાને મુખ્ય ભાવથી નમે છે અને તામે રહે છે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ આ સ્થાન અને લૂંપદેશનું યથાચોગ્ય ચિત્ર અનેક ક્ષરણોથી હું આપી શકતો નથી, પણ આ ચિત્ર માસ જદવમાં એવું ચીત્રાયું છે કે તેના

રંજો પ્રસંગવસાત્ પ્રલક્ષ થાય છે. ઉદેપુરથી ૮૦ માઇલ કનેરા ગામ છે ત્યાં ગરમ પાણીના કુંડ અને શુક્રદેવજીનું મંદિર છે.

કેસરીઆજી.

જૈનોનું પવિત્ર કેસરીઆજીનું સ્થાન ઉદેપુરથી ૩૨ માઇલ પર છે. અહીંઆ જનારાઓને પરવાનો લેવો પડે છે. રસ્તામાં નવ ચોકીઓ આવે છે. રસ્તામાં પરસાદ ગામ આવે છે અને ત્યાંથી ધુલેવા અથવા રામપુરા આવે છે. અહીંઆ ધર્મ શેઠે ૭૫ લાખ રૂપીઆ ખર્ચી પારસનાથજીનાં બે મંદિરો બંધાવ્યા છે. અહીંઆ પારસનાથજીને અતુલ કેસર ચઢે છે તે ઉપરથી કેસરીઆજી કહેવાય છે. અહીંઆ બે મંદિરો છે તેમાં નાનું મંદિર લાંબુ ચોખ્ખું છે જેમાં એક દરવાજો છે. મોટું મંદિર લંબાઈમાં ૨૬૦ ફીટ અને પહોળાઈમાં ૨૪૪ ફીટ છે. ચારે બાજુમાં ૪૬ કોટડીઓ છે. દરેક કોટડીમાં પારસનાથની મૂર્તિ છે. દરવાજો પશ્ચિમ બાજુ છે ત્યાં ત્રણ ગુંબજ છે. આગળની વચમાં ૪૨૦ થાંભલાઓ છે. જેના દરેક ખુણામાં મૂર્તિઓ છે. મંડપની વચમાં સુંદર નકશીદાર મુખ્ય મંદિર છે. આ મંદિરને ચાર દરવાજા છે. દરેક દરવાજાની સામે પારસનાથની આરસની મૂર્તિઓ છે. ઈત્રી પુનેમ અને કાર્તિકી પુનેમ ઉપર અહીંઆ મોટી જાતના ભરાય છે. અહીંઆ કેસરીઆજીથી બીજા પગ રસ્તે પાંચમાઢ પર શામળાજી થઈ ટીટાર્ડ ઉપર થતાં ગુજરાતમાં ઇડર પરથી અવાપ છે પણ અત્યારે આ રસ્તો પડતો મુઠ્ઠી ધરી ઉદેપુર આવવું પડે છે. કેસરીઆજીનું સ્થાન જૈનોએ જોવા જોગ છે આમ નથી પણ અન્ય ધર્મીઓએ પણ આ સ્થાનની મુલાકાત લેવાથી ધણું જ શીખવાનું મળે એમ છે. ઉદેપુરથી કેસરીઆજી જતાં આવતાં એક માણસને રૂ. ૧૦ ખર્ચ લાગે છે. અંગ્રેજ રાજ્ય નહોતું થયું અને રેલવે લીગેરે નહોતું ત્યારે આ પ્રદેશ ગુજરાતના મુસાફરોનો રસ્તો હતો. આ રસ્તો બીલોની વરતીવાળો હોઈ ધણે જ લયકર ગણાતો હતો.

અજમેર.

ઉડું

લાડું

૧૧૫ માઇલ } બી. બી. લાઇનમાં { મેલનું ૮-૦-૦ બીજીનું ૬-૭-૦
૭૪૬ " } જી. આઇ. પી. " { " ૧૧-૩-૦ " ૮-૦-૦

ઉદેપુરથી ચીતોડ પાછા આવી અજમેરને રસ્તે ચડવું. ચીતોડથી અંદરીઆ, ગંગારા, હમીરગઢ આ સ્ટેશન મુક્યા પછી લીલ.

વાડા આવે છે. પેહેલાં લીલવાડા ધીનાયજી જવાનું સ્થળ હતું. બીજાવાડામાં વાસણો પર પાકી કથક સરસ રીતે ગઢાવવામાં આવે છે અને વાસણો પણ સારાં બને છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં પાકી કથક ગઢાવવાના કામમાં વખાણુડાં જોઈ રયાનો છે અને તે મુરાદાબાદ ને લીલવાડા છે. ત્યાર બાદ માંડલ, લાંબીઆ, સરેરી, રૂપાહેલી, ખાર્લ, સીંગાવલ, બનદનવાડા અને નસીરાબાદ આવે છે. નસીરાબાદ લસરી જાવણી છે. નસીરાબાદની આજુબાજુમાં યુંદી કોટાના દેશી સંસ્થાનો છે. આ સંસ્થાનોમાં હિંદુઓ અને જૈનોનાં મંદિર છે. અહીંઆ પણ રસ્તે જતું પડે છે. નસીરાબાદથી અજમેર આવે છે.

અજમેર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ગ્રામીન સ્થાન છે. મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ગુજરાત અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનના રસ્તાનું આ કેન્દ્રસ્થાન છે. ઇતિહાસનુસાર સંવત ૨૦૨ માં અજયપાળ નામના ચોઢાણુ રાજાએ તારાગઢની પાહાડીની ખડોશમાં અજયમેર નામનો કિલ્લો બનાવ્યો હતો અને તેનું નામ ગઢખીટલી રાખ્યું હતું. અને ઇંદ્રદોટની ધાડીમાં એક ગોહેર વસાવી પોતાના નામ ઉપરથી અજમેર નામ રાખ્યું હતું. દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ પૃથીરાજના પિતા સોમદેવ અજમેરમાં રાજ્ય કરતા હતા. સોમદેવે તુવાર વંશના દિલ્હીના રાજા અનંગપાળની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. અનંગપાળે પોતાના દોહિત્ર પૃથીરાજને કતક કીધો હતો. દિલ્હી અને કનોજ વચ્ચેના કુસપે અને પૃથીરાજના સ્ત્રીપ્રેમપાશને કીધે મુસલમાનોએ ભારતવર્ષમાં પગપેસારો કરવા માંડ્યો. થોડો વખત તો હિંદુ રાજાઓ જયશાળી થયા પણ છેવટે શાહજુહીનગરીની કૃતમતાને કીધે હિંદુ સામ્રાજ્યનો અસ્તમળ આવી પહોંચ્યો. મહમદગઢની અને અરબસ્તાનના મહમદ કાસીમની સામે પણ અજમેરના રાજાઓ લડ્યા હતા. છેવટ છેક અકબરના સમય સુધી એટલું જ નહિ પણ પેશવાઈ સુધી પણ અજમેર હિંદુ મુસલમાન રાજ્ય રહ્યું હતું. અને છેલ્લે સિંધીઆના હાથમાંથી આ સ્થાન અંગ્રેજોને સ્વાધીન આવ્યું છે.

અજમેરનું બી. બી. લાઇનનું રે. ૮-૦-૦ લાડું આપ્યું છે તે અમદાવાદ ઉપરથી જવાનું છે. આનંદથી રતલામ ઉપરથી જતાં બાડું વધું પડે છે. જી. આઇ. પી. નું લાડું ખંડવા ઉપરથી જવાનું છે. ખંડવાથી અજમેર સુધી બી. બી. લાઇનનું મળે છે. જી. આઇ. પી. ની બીજી

અનભેર અત્યારે દિનપર દિન ચડતી સ્થાિતિમાં આવતું સ્થાન છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં આ હિંદુસ્થાનનું ૫૦ મા નંબરનું શહેર ગણાય છે. અનભેરનો વેપાર પણ મોટો છે. વડોદરા રેલ્વેનું મુજરાતનું, માળવાનું, મારવાડનું અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનનું જર્કશન સ્ટેશન હોવાથી સ્ટેશન પણ મોટું છે. રેલ્વેની ઝાણીસો પણ અત્રે ઘણીજ ઉત્તમ બનાવવામાં આવી છે. આર્યસમાજઝોનું પણ અનભેર કેન્દ્ર છે. સ્વામી દયાનંદનું આ સમાધિસ્થાન છે. અનભેરમાં આજ રજપુતાના રાજાઓના, વેપારીઓનાં સુંદર મકાનો છે. શહેર કિલ્લા બંધ છે અને હમારતો મોટે ભાગે પથ્થરની હોય છે. શહેરમાં નળથી પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે, સ્ટેશન પાસે ધર્મશાળા પણ છે. અનભેરમાં જોવા લાયક સ્થાનોમાં:-

આનાસાગર સરોવર કે રાજા આનાસાએ અગીઆરમી સદીમાં બનાવેલું કહેવાય છે આ છે, આ સરોવરમાંથી ટાંકીઓમાં પાણી લાવી નળથી ગામમાં પુરું પાડવામાં આવે છે. મઝગામ અને ભંડારવાડાની સુબખની ટાંકીઓને કેટલેક અંશે મળતી પણ ઉપરથી ખુલ્લી આ ટાંકીઓ છે. આ સરોવર પાસે ઝાંઝીર બાદશાહનો બનાવેલો દોલતાબાગ નામનો સુંદર બગીચો છે. આજુબાજુ સુંદર આરસનાં મકાનો છે. અહીંયાં અત્યારે કમીશનર રહે છે. અકબર બાદશાહનો મહેલ પણ સ્ટેશનથી થોડે દુર જોવા જોવા છે.

ખ્વાજાની દરગાહ આ અનભેરનું મુસલમાન લોકોનું ખાસ યાત્રા સ્થાન છે. આ દરગાહ અત્રે હિંદુઓ પણ પુણ્ય ભાગ ધરાવે છે. આ દરગાહમાં બે લોખંડના દેગ છે. આ દેગમાં એક નાનો અને એક મોટો છે. મોટો દેગ ૬. ૨૦૦ ની સામગ્રીથી ભરાય છે અને નાનો દેગ ૬. ૧૦૦ માં ભરાય છે. કહેવાય છે કે યાત્રાના પ્રસંગે આ દેગમાંથી સર્વને ખાવાનું પુરું પાડવામાં આવે છે. આ દેગમાં એ વખતે અપ્રુટ અનાજ ભરાપા કરે છે. ખરી વાતતો એજ છે કે આ દેગમાં દરેક જાતના પોતાનો હિસ્સો નાંખ્યા જાય છે અને તેથી તે બરપુર રહે છે. સફેદ આરસનો આ મકરબો છે. દરવાજાપર રૂપાની મેહેરાબો છે. આગળની ભીંતમાં સોનેરી કામ છે. મકરબામાં ખ્વાજાનીચીસ્તી, તેની બે સ્ત્રી ને કન્યા, હાશીજ જમાલ અને ચીમની બેગમ તથા બાદશાહ શાહજાહની દીકરીની કબરો છે. દરગાહ પાસે એક મોટું તળાવ છે. ચીસ્તીની દરગાહની બાજુમાં શાહજાહ બાદશાહની બનાવેલી સુંદર મસીદ છે, અહીંયાં પથ્થરમાં બોદેશ લેખો આરેખીકમાં છે,

મોઘદીન મીસ્તીનો જન્મ હીજરી સન ૫૩૭ (સન ૧૧૪૨) માં સાજીહું નામના સ્થાનમાં એશીયાખંડમાં એક ગરીબ માળાપને પેટ થયો હતો. તેની એક બાળીઆ પ્રકીર સાથે મુલાકાત થઈ. પોતે પ્રકીર થઈ બુખારો, ખુસરાન, ઇસ્તરાખાદ, ઇપહાન, બગદાદ ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં પ્રકી મહાત્માઓના સંગમાં ગાન લામ લેવા લાગ્યા અને સોડાને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. આ પરથી તેનું જ્વાળ (પત્ર) એવું નામ પડ્યું. બગદાદથી પોતાના ગુરુ સાથે મક્કા મદીના થઈ પ્રસ્તા પ્રસ્તા હેરાતમાં આવી રહ્યા. પર વર્ષની ઉમરે જ્વાળ સાહેબ અજમેર આવ્યા ત્યાં આના સાગરપર રહેવા લાગ્યા પણ સોડાની પ્રાર્થનાથી અત્રે દરગાહના સ્થાન ઉપર આવી રહ્યા. અને ૯૬ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયા અને જ્યાં ગુજરી ગયા ત્યાંજ કબર કરી. અકબર બાદશાહે માનતા કરી હતી કે જે તેને દીકરો થશે તો પમ પ્યાદલ જ્વાળ સાહેબના મકરખામાં આવીશ. આ પ્રમાણે અકબર બાદશાહ આવેલ હતા. દર વર્ષે અકબરબાદશાહ અહીંઆ આવતા હતા. અજમેરનો કિસ્સો પાકવામાં પણ આ જ્વાળ સાહેબનો કરામતી હાથ હતો આમ કહેવાય છે, આ દરગાહ જેવા જોગ છે.

અહીં દિનની સુંપડી આ ખાસ જેવા લાયક સ્થળ છે. આ સ્થાન પ્રાચીન કારીમરીનો આછો ખમાલ આપે છે. અસલ આ જૈન દેરાસરો હતાં અને તેને પાડી અહીં દિવસમાં મસ્તીક બનાવી તે પરથી તે અહીં દિવસની સુંપડી કહેવાય છે. આ સુંપડીની દીવાલપર વીસલહેવ રાગના કેટલાક સેજો જળવાઈ રહ્યા છે. આ સ્થાનમાં ધણીક દેરશર થયો છે છતાં તે ખીજા ત્રીજા સેકમાં બૌદ્ધોએ બનાવેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે. બૌદ્ધો પછી જૈનોએ પોતાનું સ્થાન કર્યું હોય એમ લાગે છે અને મુસલમાનોએ દેરશર કર્યા છતાં હજી મારીઠાથી જોનારા તેનું અસલ સ્વરૂપ જોઈ શકે છે.

જુનું અજમેર, શહેર તારાગઢની ધાટીમાં છે પણ અત્યારે ત્યાં કાંઈ નામ નીશાન જેવામાં આવતું નથી.

તારાગઢ અજમેર પાસનો કુંગરી કિલ્લો છે. ઘોડા ઉપર કે ટોળામાં જઈ શકાય છે. અત્યારે જુની નિશાનીઓ અહીંયાં પોડીત છે. આ કિલ્લો લશ્કરને માટે આરોગ્યશુભ તરીકે પ્રપ્રચલ છે. આ કિલ્લામાં મીરકુસેનની દરગાહ છે.

મેયોકોલેજ નામની રાજકુમાર કોલેજ જેવા જોગ છે.

તારાગઢની પહાડીમાં સીસું, તાંબુ અને લોહું નીકળે છે. સીસાની ખાણ અત્યારે પણ જોઈ શકાય છે. આ પ્રદેશમાં પથ્થરો ઉત્તમ ગતના મળી શકે છે.

પુષ્કર.

પુષ્કર અજમેરથી ૭-૮ માઈ છેટે છે. અજમેરથી એકકાઓ મળે છે. અને તેના આવવા જવાના ૨ થી ૩ રૂપીઆ પડે છે. એકકામાં ત્રણ માણસ સુધે દુઃખે રહી શકે છે. અજમેરમાં ધર્મશાળામાં, રેશનપરના વેદીગૃહમાં કે રેશન પાસની વીંચીમાં સામાન મુકી સવારના પાંચ ૧૦ વાગ્યે નીકળ્યા હોઈએ તો દશ અગીઆર વાગ્યે અજમેર પાછા આવી શકાય છે. આખા ભારત વર્ષમાં પુષ્કર તીર્થરાજ ગણાય છે. બ્રહ્માનું પૂજન અત્રેજ થાય છે. માર્તિંકી પુનમે અહીંઆં મોટી જત્રા ભરાય છે. જે વખતે લક્ષાવધી માણસો આવે છે તેમજ વેપાર રોજગારની ધણીક થીજે અને અત્ર દેશરથ માલ જોવા મળે છે.

પુષ્કર તીર્થનું મહાત્મ્ય આર્યધર્મશાસ્ત્રોમાં સર્વોત્તમ ગણ્યું છે. હિંદુઓમાં મુખ્ય પાંચ સરોવરોને અતિશય પવિત્ર માનવામાં આવે છે. દીમેટમાં માનસરોવર, અજમેર પાસેનું પુષ્કર, સિંધપુરમાં ખિંદુ-સરોવર, ઠંઠનું નારણસર અને કિંકધાનું પંપાસર આ, પાંચ પવિત્ર સરોવર છે. આ બધાં સરોવરોમાં પુષ્કરજીનું મહાત્મ્ય વેદથી માંડીને પુરાણ સુધીમાં વર્ણવેલું છે. નારાયણના નાળી કમળથી બ્રહ્મા પ્રકટ થયા અને હાથમાં કમળ લઈ યજ્ઞને સાર જમીન શોધવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. જ્ઞાન દૃષ્ટિથી આ પુષ્કરની જગ્યાજ યજ્ઞને સાર પવિત્ર સમજી હાથનું કમળ અહીંઆં પછાડ્યું. કમળનું ખીલું નામ પુષ્કર અને અને કમળ પડવાથી આ તીર્થ પુષ્કર તિર્થ કહેવાયું. બ્રહ્માના યજ્ઞની વેદી સાર ઇશ્વરે વારાહ રૂપ ધારણ કરી જળમાંથી પૃથ્વી બહાર કાઢી અને પોતાના શીંગડાપર ધરી રાખી. બ્રહ્માજીએ આ પૃથ્વીપર યજ્ઞ કર્યો. પુષ્કરજીમાં વારાહભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન થાય છે. શાસ્ત્રની અગમ્ય વાણીના મૂળમાં ઉતરવાનું મુકી દઈએ અને અહીંના ભુપ્રદેશ તપાસીએ તો આજીબાજી ડુંગરાઓ એ વરાહના શીંગડા તુલ્ય અહીંઆં ભાસે છે. ખીજી જમીનનો ભાગ આખા વરાહના શરીરના સ્વરૂપનો કેમ ન હોય એમ અત્યારે પણ મૂઢમ રીતે જોતાં સદગ જણાય છે.

બ્રહ્માના યજ્ઞના સમયમાં તેમની ઓ સાવીત્રી મહર્તપર ન આવી શકવાથી અધ્વરૂને તેણા મોકલ્યા અને અધ્વરૂએ બ્રહ્માની આજ્ઞા કરી

સંભળાવી ત્યારે સાવીત્રીએ કહ્યું કે લક્ષ્મી, ઇન્દ્રાણી, અરંધતિ, ગૌરી
 ઇલાદિ મારી સહચરીઓ હજી આવી નથી તેથી હું એકલી આવી શકતી
 નથી. બ્રહ્માજીને મૂહુર્ત મોડું રાખવા કહ્યો. અધ્વર્યુએ આવીને બ્રહ્માને
 આ હકીકત કહી તેથી બ્રહ્માને ક્રોધ ચડ્યો અને ઇંદ્રને બીજી સ્ત્રી
 લાવવા કહ્યું. ઇંદ્ર એક આદિત્યની રૂપવતી, કન્યા જગરદસ્તીથી લઇ
 આવ્યા. ગાંધર્વલગ્નથી આ કન્યા સાથ લગ્ન કરી બ્રહ્મા પાસ બે-
 સારી યજ્ઞ શરૂ કર્યો. આ સ્ત્રીનું નામ ગાયત્રી પડ્યું. બ્રહ્મા યજ્ઞ કરતા
 હતા એટલામાં સાવીત્રી આવી પોહોંચ્યાં અને બ્રહ્માનું કૃત્ય જોઇ
 ક્રોધે ભરાઇ શાપ આપ્યો કે આ સ્થાન શીવાય તમારું બીજું કોઇ પણ
 જગ્યાએ પુજન થશે નહીં. ગાયત્રીને હાંધી કાઢવાથી તેણે પણ ક્રોધ
 કરી તપની તૈયારી કરી. વિષ્ણુએ સાવીત્રી અને ગાયત્રીના મનનું સ-
 માધાન કરી યજ્ઞ શરૂ કર્યો એટલામાં શંકર હાથમાં ઝોપરી લઇ અ-
 તિતને વેશે અન્ન માટે આવ્યા. શંકરને અન્ન આપી લાંબી જવા કહ્યું.
 શંકર ગયા પણ ઝોપરી મુકતા ગયા. યજ્ઞ સ્થાનમાં બ્રહ્મ સ્ત્રીજ ન
 જોઇએ તેપરથી એક બ્રાહ્મણે તે નાંખી દીધી તો તેની જગ્યાએ બીજી
 થઇ. આમ હજારો ઝોપરી થતાં તે દેવ કાર્ય સમજી શંકરને પ્રસન્ન
 કરી બ્રહ્માએ યજ્ઞ પુરો કરીધો. બ્રહ્માના યજ્ઞના સ્થાન તરીકે આ
 તીર્થનું મહાત્મ્ય વિશેષ છે. અહીંઆ શ્રાદ્ધ, દાન અને તેમાંજે ગોદા-
 નનું મહાત્મ્ય ધર્ષણ કહ્યું છે. પાંડવો અને રામચંદ્રાદિક અત્રે આવ્યાનું
 જણાય છે. પરિક્ષીતના પુત્ર જનમેજયે સર્વયજ્ઞ પણ અત્રેજ કર્યો
 હતો એમ પ્રસાદિા પરથી જોવામાં આવે છે. આ સ્થાનમાં વજ્રનાભ
 નામનો રાક્ષસ બાળલક્ષક હતો તેને બ્રહ્માએ કમલ પછાડી મારી
 નાંખ્યો હતો.

જેઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ આવા ત્રણ કુંડો બે પર્વતની એટલે
 વરાહના સીંગડાની વચ્ચે છે અને તે ત્રણ પુષ્કર કહેવાય છે. આમાં
 જેઠ પુષ્કરનું સરોવર ઘણુંજ મોટું અને સુશોભીત છે. તળાવના ઠાંઠ
 ઉપર રજપુતાનાના રાજાઓનાં પુષ્કર મુકામો, દેવસ્થાનો, ઘાટો વીગેરે
 કિલ્લાની દિવાલતુલ્ય શોભી રહ્યા છે. આ મુકામોનું પ્રતિબિંબ સરોવરના
 જળમાં પડતાં એવો સુંદર ચીતાર આપે છે કે જાણે જળની અંદર
 પણ બીજું ગામ કેમ ન હોય. પુષ્કરનાં પ્રાચીન સ્થળોનો ઔરંગઝેબે
 નાશ કર્યો છે અને તેની જગ્યાએ નવાં સ્થાનો થયાં છે. સિંધપુર
 પાસ પ્રકટ દેખાતી સરસ્વતિ નદી આ પુષ્કરમાંથીજ નીકળી છે.

પુષ્કરના કીનારા પર ગોધાટ, બ્રહ્મધાટ, કપાલમોચનધાટ (શી-
વજીની ખોપરી ન્યાં હતી તે) યજ્ઞધાટ, બદરીધાટ, રામધાટ
અને કોટીતીર્થધાટ વીજેરે યથ્થરના બાંધેલા છે. જેઠ પુષ્કરથી બે
માઇલ પર મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પુષ્કર છે. એની સામે શુદ્ધવાપી
નામનો ગયાકુંડ છે. ત્યાંથી ૧૦ માઇલ પર સરસ્વતિ અને નંદાનો
સંગમ થયો છે.

પુષ્કરજીમાં બ્રહ્મા, બદરીનારાયણ, વરાહજી, આત્મેશ્વર મહાદેવ
અને સાવિત્રીનાં મુખ્ય પાંચ મંદિરો છે. આમાં બ્રહ્માજીનું અત્યારનું
દેશ સિંધીઆના દિવાને બનાવ્યું છે. આમાં ચતુર્ભુખી બ્રહ્માની મૂર્તિ છે.
જમણા હાથ તરફ સાવિત્રી અને ડાબા હાથ તરફ ગાયત્રીની મૂર્તિ છે.
સજા મંડપમાં સનકાદિક ચાર ભાઇઓની મૂર્તિઓ છે, નાના મંદિરમાં
નારદજીની મૂર્તિ છે, ખીખ નાના મંદિરમાં આરસ પાણના હાથી પર
ઈંદ્ર કુબેરની મૂર્તિ છે. બદરીનારાયણ અને વરાહજીના જીનાં મંદિરો
જાંહગીરે ભાંગી નાંખેલાં છે. અત્યારનાં મંદિરો જ્ઞેષ્ઠપુરવાળા ભક્ત-
સિંહે બનાવેલાં છે. આત્મેશ્વર અથવા કપાલેશ્વરનું મંદિર મહારાષ્ટ્ર
સુબેદાર ગોમારાવનું બનાવેલું છે. ભોંયરામાં યજ્ઞને અંદર જવાય છે.
આ શીવાય વિશલદેવ, અમરરાજ, માનસિંહ, અહલ્યાબાઈ, ભરતપુરના
રાજા જવાહરભાઈ અને મારવાડના રાજા વિજયસિંહનાં બનાવેલાં અનેક
મંદિરો શોભી રહ્યાં છે. જેઠ પુષ્કરજીની પ્રદક્ષિણા કરતાં પહાડીની
નીચે નાગકુંડ, ચક્રકુંડ, ગંગાકુંડ નામના નાના કુંડો છે. આમાં નાગ-
કુંડમાં આવણુ શુદ્ધ પ ના સ્નાનનો મોટો મહિમા છે. આવણુ સુદ્ધ પ
મે નાગકુંડમાં સ્નાન કરનારને સરય કરડતોજ નથી અને કરડે
તોપણ ઝેર અડતુંજ નથી. પહાડની ટેકરી ઉપર સાવિત્રીનું મંદિર
આવેલું છે. સાત સરસ્વતિ કહેવાય છે તેમાં પુષ્કરમાં સુપ્રભા, સરસ્વતિ
છે જે કેટલીક જગ્યાએ દેખાય અને કેટલીક જગ્યાએ ન દેખાતાં આ-
ખર કછના રણમાં અદૃશ્ય થાય છે. નૈમિષારણ્યમાં કાંચનાક્ષી સરસ્વતિ
છે, ગયામાં વિશાળા સરસ્વતી છે, અમોઘ્યામાં મનોરમા સરસ્વતિ
છે, કુરુક્ષેત્રમાં ઝોઘવતી સરસ્વતિ છે. ગંગાદ્વારમાં સુરેણ સરસ્વતિ છે,
અને હિમાલયમાં વિમલોદ્ધતા સરસ્વતી છે પુષ્કરના તળાવમાં મગરો
પુષ્કળ છે અને ઘણીક વખત સોડાને ખેંચી જવાના બનાવો પણ બને
છે. પુષ્કરના જળમાં જીવહિંસા થઇ શકતી નથી. પુષ્કર ને આગ્રમેર
વચ્ચેનો રસ્તો પહાડી હોવાથી હુંટાવાનો સંભવ છે વારંતે યાત્રીએ

આવી જગ્યામાં જતાં જોખમ અને સંગ્રામનો ખાસ વિચાર કરવાનો છે. ખુદ મારાજ એક મિત્ર મી. શામળજી નાનજી આ રસ્તામાં લુટાયા હતા અને ગાંડનો ગર્વ ગુમાવ્યા સાથે થોડુંક શરીરને યજ્ઞ સોસવું પડ્યું હતું.

પુષ્કરમહાત્મ્ય સંબંધી એક બીજી વાત પણ નોંધી લેવા જોગ છે. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે બેમાં મોટું કોણ આ સંબંધે ઝગડો થયો. આ ઝગડાનો નિર્ણય કરતા મધ્યસ્થ શંકર નિમાયા. શંકરે કહ્યું કે પરમાત્માનું મૂળ જે શોધી લાવે તે મોટા દેવ. વિષ્ણુ એ નિરભિમાનથી કહ્યું કે પરમાત્માના મૂળનો પાર પામી શકાય એમ નથી. બ્રહ્માએ કહ્યું કે હું પાર પામ્યો છે અને ગાયે તેની સાક્ષી પુરી. આ પરથી શંકરે બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખી શાપ આપ્યો કે તમારું પુનઃન થશે નહીં. બ્રહ્માના કરગરવાથી અત્ર પુષ્કરમાં પુનઃન થશે આમ કહ્યું. વિષ્ણુને બ્રહ્માથી મોટા ઠરાવી તેનું પુનઃન સર્વેજ ઠરાવ્યું.

પુષ્કરનું આચારનું તળાવ અને ઘાટ મદિરના નહારરાય નામના રાજાના ખંધાવેલાં છે. આ રાજા મૃગયા કરતાં અહીંયાં આવી ચડ્યો અને તૃપા લાગરાથી જળપાન ક્રીડું. જળમાં હાથ ભેળવવાથી તેનું રક્તપીત મદી મધું તેથી તેણે આ તળાવ ખંધાવ્યું છે. આ કથાનના જળની ઉરપતિ સાવિત્રીના રૂદનના જળથી થએલી ગણાય છે.

પુષ્કરની પાસેના નાગપહાડના સંબંધમાં કહેવાય છે કે અન્નમેર વસાવનાર અન્નપ્રધાણે આ પહાડપરે કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો હતો. દિવસના કરેલું કામ રાતના પડી જતા માંડ્યું. આમ વારંવાર થવાથી તેણે આખરે અન્નમેર વસાવ્યું. આ પહાડપર હજી જુના કિલ્લાનાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે. આ પહાડ ઉપર અનેક ગુફાઓ છે તેમાં ભતૃંહરીની ગુફા જોવા જોગ છે. એક શિલાપર ભતૃંહરી સુતો હતો તેને અત્યારે માત્રીઓ સહર્ષ સુખે છે.

વાંચનારાઓને અહીંયાં મુંબઈથી છ. આઇ. પી. રેલ્વે લાઇનમાં ખંડવા ઉપર થઇને લઇ આવ્યો છું. હવે અત્રે અટકવાની જરૂર છે. કારણકે છ. આઇ. પી. લાઇનને બદલે બી. બી. સી. આઇ. લાઇનમાં મુસારરી કરનાર તેજ લાઇનમાં અન્નમેર આવી શકે છે. આથી મુંબઈથી બી. બી. સી. આઇ. લાઇનમાં વાંચનારાઓને અન્નમેર લાવવા આ ઠીક છે એમ જાસતાં, હવે તેજ લાઇનનાં અન્નમેર સુધીનાં રથાનોનું વિવેચન કરી પછી તેમને મારવાડ અને બીજાં રમાનો ખતાવતાં ખતા-

વતાં આગ્રે લાવવા આજ વારતવિક લાગે છે. ખંડવાથી ઘટારસી થઇ ત્યાંથી આગ્રે વાંચનારાઓને લઇ ગયા બાદ, વચમાંની તુટેલી સાંકળ સાંધી અલાહાબાદ (પ્રમાગ) ઉપર થઇ આગ્રે, ગોકુળ મથુરાં કરાવતાં લાવીશ. આગ્રેથી દિલ્હી, કુરુક્ષેત્ર પંજાબ, કાશ્મીરમાં લઇ જઇ હરદ્વારથી હિમાલયની મુસાફરી કરાવી અયોધ્યાપરથી કાશ્મી લાવી પ્રયાગ અને કાશ્મીનો ખાંચો પુરી નાખીશ.

મુંબઇથી બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેની મુસાફરી.

વડોદરા રેલવું મુંબઇમાં છેડાનું સ્ટેશન કોલાબા છે એટલે કે બહાર દેશવરથી આવેલી ગાડી કોલાબેથી આગળ વધી શકતી નથી. અને મુંબઇથી ઉપડેલી ગાડી કોલાબેથી ઉપડે છે. મુંબઇમાં આવનાર કે મુંબઇથી જનાર પ્રજાને કોલાબાનું સ્ટેશન ખાસ અગત્યનું નથી. કારણ કે સારી જગ્યા મેજરવાની લાલચે કોલાબેથી બેસે તો જુદી વાત છે પણ કોલાબે બેસવા જતાં ગાડી ભાડું વધારે આપવું પડે છે અને વેહેલું જવું પડે છે. કોલાબામાં મુખ્ય વસ્તી મુરોપીયનોની છે. કોલાબા પછીનું સ્ટેશન ચર્ચગેટ છે. ખાસ કોટના લતામાં રહેનારને ચર્ચગેટ ચડવું ઉતરવું ઠીક પડે છે. મુંબઇની વસ્તીનો ભાગ બહાકોટમાં વધારે છે. બહારકોટના લોકોને મરીનલાઇન અને ચરનીરોડનાં સ્ટેશનનો અનુકુળ હતાં પણ હાલમાં ત્યાં મેલ ઉભી રહેતી નથી. ખીજી ગાડીમાં આ સ્ટેશનોપરથી ચડવા કે ઉતરવાનું બને છે. મેલને માટે ગ્રાંટરોડ સ્ટેશનજ ચડવા ઉતરવા માટેજ ઠીક છે. મુંબઇની હકીકત છેલ્લે આપવાની હોવાથી ગ્રાંટરોડથી ઉપડ્યાજ આમ સમજી લેવું. મહાલક્ષ્મી, પેરેલ, એલફ્રીડસ્ટનરોડ આ સ્ટેશનો મુક્યા પછી દાદર આવે છે. ગ્રાંટરોડથી ઉપડેલી મેલ દાદર ઉભી રહે છે. મહાલક્ષ્મી સ્ટેશને ઉતરી વરલીમાં માર્કેટેચરવર મહાદેવનાં અને મહાલક્ષ્મી માતાનાં દર્શન થઇ શકે છે. સ્ટેશનથી એક માઇલ દુર આ સ્થાનો છે. આ સ્થાનો મુંબઇનાં જિ હતાં સ્ટેશનેથી જનારને સુગમ પડવા આટલો નિર્દેશ કર્યો છે. મુસલમાન લોકોનું આમાહાલઅહલીનું સ્થાન પણ અહીંઆજ છે. આ સ્થાન દરિયામાં બેઠ રૂપ છે અને અહીંઆં તાંદુરસ્તીના સુધારા માટે ધણાક મુસલમાન લાઇઓ રહે છે. પેરેલમાં બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેની વર્કશોપ છે. જી. આઇ. પી. લાઇનની હકીકતમાં આ સંબંધે લખેલું હોવાથી વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. દાદર બી. બી. સી. આઇ. અને જી. આઇ. પી. રેલ્વેનું જંકશન સ્ટેશન છે. જી. આઇ. પી. ના પા.

સેન્ઝર અહીંયાં બી. બી. લાઇનમાં બેસી શકે છે. અને બી. બી. લાઈ-
નના પાસેન્ઝર અહીંયાં જી. આઈ. પી. માં બેસી શકે છે. મુંબઈના
પૂર્વ વિભાગમાં રહેનારાઓ જી. આ. પી. નાં સ્ટેશનો પાસે હોય તે
દાદર ઉત્તરી ગાડી બદલે છે. માહીમ દાદર પછીના માટુંગા પછીનું
સ્ટેશન છે. અહીંયાં મુસલમાન લોકોનો ઉરસ બહુજ ઠાંધી વરસમાં
એકવાર થાય છે અને આઠ દિવસ રહે છે. ઉરસ એટલે જાત્રા. વાંદરા
માહિમ પછીનું સ્ટેશન છે. પોગને લીધે અત્યારે લોકો વાંદરાથી આગળ
રહેવા ગયા છે પણ વાંદરાની આ બાજુએ મુંબઈ શહેરની હદ પુરી
થાય છે. વાંદરા થાણા જીલ્લામાં ગણવામાં આવ્યું છે. આપણે વાંદરા
સુધીની મુંબઈની હદ ગણીશું. દાદર પછી વાંદરે મેલ ઉભી રહે છે.
અહીં સુધી છેડું અને લાડું આપવાની કચી. જરૂર નથી. મુંબઈના
ધનિકો વાંદરામાં બંગલા બાંધી રહ્યા છે.

પાલધર.

છેડું ૫૮ માઇલ * લાડું મેલનું ૦-૧૨-૬ બીજીનું ૦-૧૨-૦
વાંદરા પછી મેલ પાલધર ઉભી રહે છે પણ પાલધર અને વાંદ-
રા વચ્ચે ઘણાંક સ્ટેશનો આવી જાય છે. સાન્તાક્રુઝ, અંધેરી, ગોર-
ગામ, મહાડ, બોરવડી, લાઇન્ડર, વસઇ, નાલાસોપારા, વી-
રાર, સોપારા આ વચલાં સ્ટેશનો છે. આમાં ગોરગામથી યોગેશ્વ-
રીની પ્રાચીન ગુફાઓ જોવા જેવી છે. આ ગુફાઓ બીજી ગુફાઓની
માફક ડુંગરમાં ખોદી કાઢેલી નથી પણ જમીન ખોદી તેના પેટામાં
ભોંયરાની જેમ ખનાવેલી છે. આ ગુફાઓ વિસ્તારમાં બહુજ મોટી છે.
અને તેમાં દેટલીક જુની મૂર્તિઓ ખંડિત હાલતમાં જોવામાં આવે છે.
અંદર થાંભલાઓ ડોરી કાઢેલા છે. અજવાળાની વ્યવસ્થા કરી છે.
પાણીની ગોઠવણ કરી છે. એક મૂર્તિવો અધુરી જણાય છે. મુંબઈમાં
ધર્મે લાંબાં પ્રસ્નો કાઢી શાસ્ત્રાર્થ કરાવનાર રામેશ્વરનાં દેને-હું પેહેલાં
એકલો અને પછી મારા મિત્ર ઠા. હગન બેરાજ કે જે હાલમાં જાપા-
નમાં છે તેની સાથ મળ્યો હતો. અને ત્યાં તેમની લીલા જાણવા સંકિત-
વાન થયો હતો. આ ગુફામાં બેથી ત્રણ હજાર માણસ અણદિડ
રહી શકે એમ છે. આ ગુફાથી ત્રણ માત્ર ૫૨ બીજી ગુફા છે. પણ તે
બહુ અગત્યની નથી. અંધેરીથી પણ અહીંયાં આવી શકાય છે. બો.

* આ છેડું અને લાડું મુંબઈથી વાંદરા રેલવેનું સમજવું.

રવલી પાસ મોન્ટપેરીની ગુફા છે. અને તે અસલ હિંદુ હોઇ રોમનકે યોલિદે સ્વરૂપ બદલાવી પોતાની બનાવી છે. આ લાઇનમાં અહીંઆંથી કેનરીની ગુફા ભેંધ શકાય છે જેનું વર્ણન આ પુસ્તકના પાના ૨૪ માં આપવામાં આવ્યું છે. અહીંઆંથી જે ગાઉ ઉપર મંડપેથરની ગુફાએ જોવા યોગ્ય છે. અહીંઆં એક મોટી બીમની મુર્તિ છે. કુંડ છે જેમાં પાણી કાયમ રહે છે. અહીંઆં એક સ્થાનમાં બ્રાહ્મણ પુત્ર કરે છે અને તાળું મારી ચાલ્યો જાય છે. ભાઈન્ડર ગીડાના વેપારનું મોટું મથક છે. વસઇ આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શહેર છે અને તેનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. અહીંઆં એક શીવ મંદિર પણ છે, વસઇ પ્રાચીનકાળમાં મોટું શહેર ગણાતું હતું. પોરચુગીઝ, મરાઠા અને પેશવાએ આ શહેર ઉપર ધજાક દુમલાએ કર્યા હતા. અસારે જીતું વસઇ તો ખરેખર જીતું જ છે. બાકી વસ્તી નવા વસઇમાં છે. વસઇ પાસ અગાસીમાં જૈનોનું દેરાસર છે અને મુંબઇના જૈનો દર્શન માટે ત્યાં જાય છે. વસઇનો પ્રદેશ પ્રજાકુપ છે અને પાન, કેળાં, શાકભાજી વીગેરે જમ્યાબંધ થાય છે અને દૂર દેશાવર જાય છે. અહીંથી નાહારોરપારા છે જ્યાંથી નિર્મળેશ્વર જવાય છે. આ નિર્મળેશ્વર પ્રાચીન સ્થાન છે અને પ્રદેશ બહુજ રમણીય છે. અહીંઆ વર્ષમાં એક મોટી જત્રા ભરાય છે જે આઠ દિવસ રહે છે.

વીરારે આ પણ કેળાં, નાળાએર અને પાનતી પેદારાતું સ્થળ છે.

સોપારા આ પ્રાચીન સ્થાન છે. મુંબઇ વસ્યા વેહેલાં તે એક મોટું નગર હતું અને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મોમાં તથા જીનનાં મુસાદરોએ આ સ્થાનનું નિદર્શન કરેલું છે. પાલધર આ પણ પાન, કેળાં અને નાળાએરની ઉત્પત્તિનું સ્થળ છે. અહીંઆં રહે આવતાં જતાં દીક ખોટી થાય છે. અને પીશાખ પાણી કરી શકાય છે. પ્લેગની તપાસ અહીંઆં કરવામાં આવતી હતી.

બોઇસર

વાનગામ

ઉટ્ટુ માઇલ ૬૫ ભાડું * ૦-૧૩-૬ ઉટ્ટુ માઇલ ૭૧ ભાડું ૦-૧૪-૮

* આ સ્ટેશનોએ મેલ ઉભી રહેતી ન હોવાથી ભાડું બીજીનું જ આપ્યું છે. જ્યાં મેલ ઉભી રહે છે ત્યાં મેલ ને બીજીનું ભાડું આપવામાં આવશે. મેલનું ભાડું ન હોય ત્યાં બીજીનું સમજવું.

દેહુ

ગોલ્ડવડ

છેલ્લું માઇલ ૭૮ લાડું ૧-૦-૦ છેલ્લું માઇલ ૮૫ લાડું ૧-૨-૦

વેપણ

સંજાન.

છેલ્લું માઇલ ૯૧ લાડું ૧-૩-૦ છેલ્લું માઇલ ૯૪ લાડું ૧-૪-૦

લીલાડ

છેલ્લું માઇલ ૧૦૨ લાડું ૧-૫-૦

આમાં સંજાન પારસીઓનું પ્રાચીન સ્થાન છે. હિંદુસ્તાનમાં પારસીઓ આવી વસ્યા તે અહીંજ વસ્યા હતા. તેઓએ આ સ્થાનને ખોતાનું વતન બનાવ્યું હતું અને તેના રક્ષણ માટે હયાઆર લખ લડ્યા હતા. પારસી કોમ હજી પણ સંજાનને પુન્યભાવથી જુવે છે. દેહુ આ ઓખાના અને ઇમારતી લાકડાના વેપારનું ઉત્તમ સ્થળ છે. ચીચજી તારાપુર કરીને પાસેના ગામો છે ત્યાં પ્રાચીન દર્શનીય સ્થાનો છે.

દમણ.

છેલ્લું માઇલ ૧૦૯ લાડું મેલનું ૧-૧૧-૦ બીજાનું ૧-૭-૦

હિંદુસ્તાનના પોરચુગીઝનાં જે સ્થાનો છે તેમાંનું દમણ એક છે. અહીંયાં તેમનો ગવરનર રહે છે. નાની દમણ અને મોટી દમણ આવા બે ભાગ છે. દમણ ગંગાના બંને કિનારાપરની વસ્તી આ રીતે વેહે-આધ ગાંધ છે. એક તરફ ઓફીસરો રહે છે. અને બીજી તરફ પ્રજા રહે છે. શેહેર કિલ્લાનાંધ છે. અને દારૂગોળો તોપો વગેરે રહે છે. વેપાર રોજગાર અગાઉ સારો હતો પણ હાલ પડતી હાલતમાં આવી ગયો છે. અહિંઆથી રાતની મહુલકમી કરીને એક પવિત્ર સ્થાન છે લાં જવાપ છે, અહીંઆં વાર્ષિક જત્રા ભરાય છે. અને હજારો સોડો આવે છે. રસ્તો વીકટ અને જનાવરોનો ભય રહે એવો છે. માતાનું સ્થાન ધાણુંજ અલૌકિક છે અને સોડોની ઇચ્છા શુદ્ધ ભક્તિથી પુરી પાડે એવું છે. વચલા સ્ટેશનોથી પણ અહીંઆ જામ રાખ્યો છે. દેહુ, ગોલ્ડવડ વીગેરે સ્થાનોથી પણ લોડો જાય છે.

ઉદવાડા.

છેલ્લું માઇલ ૧૧૫ લાડું ૧-૮-૦

ઉદવાડા આ પારસીઓનું પવિત્ર સ્થાન છે. પારસીઓ અગ્નિ પૂજક છે. પારસીઓ ઉપર ઇરાનમાં મુસલમાની શાસનો તરફથી જુલમ.

યવા લાગ્યો ત્યારે તેઓ પોતાના અગ્નિ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા. આ અગ્નિની સ્થાપના તેઓએ હદવાડામાં કરી. પારસી લોકોના આતસ બહેરામનો અગ્નિ કોઇ કાસે જોલવાતો નથી. આર્ય પ્રજાના અગ્નિ-હોત્રનો અગ્નિ વંશપરંપરા ચાલતો હતો અને કદિ જોલવાતો નહોતો અને શુભાશુભ કર્મ યજ્ઞનારાયણના અગ્નિથી થતાં હતાં તેજ પ્રમાણે પારસીઓની પણ પરંપરા જણાય છે. અહીંયાં આદર અને અરદીએ-હેસ્ત મહીનામાં પારસી લોકો જથાખંધ આવે છે. રોશનથી ગામ ચાર માઇલ છે.

વલસાડ.

છેટું માઇલ ૧૨૫ ભાડું મેલતું ૧-૧૫-૦ ખીજતું ૧-૧૦-૦

હદવાડા અને વલસાડ વચ્ચે પારડીનું રોશન આવે છે. વલસાડ વેપારનું મોટું રોશન છે. વળી, વાંસ, સાગ, ગોળ, શેરડી, ચોખા અને તલ, ઝેરંડી વીગેરે ખીઆં અને ખીજીં અનાજ વલસાડથી ખીજી જગ્યાએ જાય છે. વલસાડ પાસે ચોરંગા નદી છે કે જે નદીમાં ખોટો ચામે છે અને તેની મારફત આજીબાજીનો માલ બરાબ આવે છે. વાંસદા અને ધરમપુરનાં દેશીં સંસ્થાનો વલસાડની આસપાસ છે. આ સંસ્થાનોના જંગલમાંથી કાઠ પુષ્કળ આવે છે. વલસાડ પાસે તીથલ કરીને હવા ખાવાનું સ્થાન દરીઆ કિનારે છે. અહીંયાં ઉનાળામાં હવા ખાવા ધ-જીક માણસો આવે છે. વલસાડનાં હવા પાણી સારાં હોવાથી અશકત લશ્કરી સિપાઇઓને અહીંયાં મોકલવામાં આવે છે. વલસાડમાં શંકરનાં અને ખીખાં હિંદુ મંદિરો તથા જેન મંદિરો સારાં છે રોશન પાસે ધ-મંશાળા પણ છે. વલસાડથી થોડે દૂર ધર્મપુર છે તે રાજ્યની હદ અને દક્ષિણના ત્ર્યંબકની આસપાસની હદ સંયુક્ત છે. ધર્મપુર યદ્ય ત્રંબક આવી શકાય છે.

નવસારી.

છેટું ૧૪૯ માઇલ. ભાડું મેલતું ૨-૫-૦ ખીજતું ૧-૧૫-૦

વલસાડ મુક્યા બાદ ડુંગરી, ખીલીમોરા, અમલસાડ, વેડછા આ રોશન બાદ નવસારી આવે છે. ખીલીમોરા આ પારસીઓની મોટી વસ્તીનું સ્થાન છે. સંજનથી લગ્ય સુધીમાં શરૂઆતમાં પારસી-ઓ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા, પણ તેમને મોટો વસવાટ નવસારી સુધીમાંજ હતો. પછી તેઓ લગ્ય સુધી અને મુંબઇ સુધી વધ્યા હતા.

અહીંયાં તેઓનાં આગસ ગેઢેસમ તથા જરતા વીગેરે છે. નવસારી ગાયકવાડી રાજ્યનો કસબો છે. પૂર્ણ નદી અહીંયાં વેપારના કામમાં ઠીક આવે છે. નવસારી ગણદેવી આ વેપારની સારી જગ્યા છે. અહીંયાં ગોળ, તંબાકુ, શેરડી અને અનાજ વીગેરે સારા જથ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યારે નવસારી ચડતી સ્થિતિમાં આવતું જાય છે.

મુરત.

હું ૧૬૭ માઈલ; જાડું મેલ ૨-૧૦-૦ બીજું ૨-૩-૦
નવસારી મુક્યા બાદ મરેલી, સચીન, આ બે સ્ટેશનો બાદ મુરત આવે છે. સચીન એ એક નાનું મુસલમાની રાજ્ય જળવાઈ રહ્યું છે. સોનાની ખૂબ ગણતું મુરત શહેર તાપી નદીને કિનારે આવી રહ્યું છે. જે વખતે મુંબઈ નેહરું વસ્યું તે વખતે પરદેશીઓને પગ મુકવાની જગ્યા મુરતજ હતું. વલંદા, પોરબુગીઝ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજોએ વેપારી તરીકે આ શહેરમાંજ પ્રથમ પગથિ ક્યો હતો. અત્યારે મુરત પડતી હાલતમાં આવી ગયું છે અને મુરતનો હસ્તકૃત વેપાર પાપભાજ દશામાં આવી ગયો છે છતાં, એકવાર મુરત તે મુરતજ હતું અને તેની ઝાહોઝલાહી અપૂર્ય હતી. મુરત પાસે કામરેજ કરીને એક ગામ છે. તે ગામનો હિંદુ રાજા ઇ. સ. ૧૩૪૭ ના ગુજરાતના દિલ્હીના બાદશાહ સામેના બળવામાં સામેલ હતો. ૧૩૭૩માં બીજોથી રક્ષણ માટે કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. ૧૨ મી સદી સુધીમાં આ પ્રદેશ બીજોથી વસાયેલો હતો અને અત્યારે પણ ધરમપુરના જંગલમાં બીજો વસે છે. મુરતનાં દુબળાં આ બીજોનીજ ઓળાદ છે. અત્યારનું મુરત ગોપી નામના એક હિંદુ ગૃહસ્થે ૧૫ મી સદીમાં વસાવ્યું જણાય છે. મુરતનું ગોપીપર આ તે વખતનો મોરોસો હતો જળવાઈ રહ્યો છે. આ ગોપીની રાણી નામની સ્ત્રીએ રાણીતળાવ બંધાવ્યું જણાય છે. કેટલાક મુરત નાયકણે વસાવ્યું છે આમ કહે છે. મુરતના વસાવ્યા સંબંધી બીજી પણ કેટલીક દંતકથાઓ ચાલે છે.

મુરત સ્ટેશનથી પાકી સડક ગામમાં જાય છે. મુરતમાં હિંદુઓનાં મંદિરો, જૈનોનાં દેરાસરો, મુસલમાનોની મસજિદો અને ક્રીશ્ચનોનાં દેવળો છે. મુરતનો ડચ લોકોએ બાપેસો કિલ્લો અત્યારે સરકારી ઓશીસો તરીકે કામમાં લેવાય છે.

મુરત મોગલબાદશાહને તાબે હતું. અને ત્યાં તેનો મુખો રહેતો હતો. મોગલ બાદશાહની પરવાનગીથીજ વિદેશીઓએ મુરતમાં પોતાની

કોઠીઓ રચાવી હતી. સુરતમાં રેશમી કાપડ, કીનખાખ, જરી ને કલાખ-
વનું કામ અત્યારે પણ ઉત્તમ થાય છે. સુરતના લોકો ખાવા પીવામાં
બહુ ખર્ચ કરે છે. “સુરતનું જમણું” એ હજી સર્વોત્તમ ગણાય છે.
સુરતની પ્રજા મોજ શોખ વાળી છતાં હુન્નર ઉદ્યોગમાં બેપરવા નથી, કરક-
સર આ આ લોકોનો ખાસ ગુણ છે. સુરતમાં શાકભાજી, અનાજ વગેરેનો
મોટો વેપાર છે. સુરતમાં મીસો પણ વધ છે. સુરતમાં રંગનું નક્સીનું
અને બીજી હાથની કારીગરીનું કામ વખાણવા લાયક થાય છે. હજી પણ
સુરતમાં લાખેક માણસની વસ્તી છે. સુરતમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર,
પાતાળી હનુમાન, વલ્લભાચાર્યની હવેલી, અંબાજી વગેરે ઘણાંક દેવ મંદિરો
છે. સુરત અત્યારે પડતી હાલતમાં છે છતાં તે જોવા લાયક શહેર છે.
આ શહેર જોવાથી તન ધન જોખનના અભિમાનીને શિક્ષણ મળે એમ
છે. સુરતના ઉપર દેવી દ્રોણ છે. છેલ્લે પેશવા સુધી સુરત હુઠાયા
કર્ણુ આતો બાજુએ રાખીએ છતાં રેલ ને અગ્નિની સુરતને બારે સોમલું
પડે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં સુરતમાં બપોરે આગથી ૧૦૦૦૦ ઘરોનો
નાશ થયો હતો. બે પાંચ ઘરસે રેલથી અને આગથી સુરતની
પાયમાલી થતીજ રહે છે. અંગ્રેજોના હાથમાં સુરત આવ્યા બાદ પણ
સુરત સુધારવા ઝાઝું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. સુરતના માજી
કલેક્ટર મી. ટી. સી. હોપની મમતા સુરત પ્રત્યે ઘણીજ હતી અને
રેતીથી પુરાતી તાપી બોદાવી સુરતને મોટું બંદર કરવા તેની ઇચ્છા
હતી પણ તે ઇચ્છા પાર પડી નથી. ગુજરાતી વર્ગમાં કવિ નર્મદાશંકર
નવલરામ, નંદશંકર વીજેરે નરસનો સુરતેજ પુરાં પાડ્યાં હતાં અને
હજી પણ પુરા પાડે છે. સુરત દરેક ગુજરાતીને અભિમાન ધરવા જેવું
સ્થાન કહી શકાય.

સુરતથી બે ત્રણ માઇલ અશ્વનીકુમારનો ઘાટ છે, આ ઘાટ બહુજ
પવિત્ર ગણાય છે. સુરતના હિંદુ લોકોને અહીંયાં અગ્નિસંસ્કાર કર-
વામાં આવે છે. અહીંયાં અગ્નિસંસ્કાર પામેલાની અસદ્ગતિ થતી નથી.
સુરતથી નવ માઇલ દૂર ભીમપોર અને હુમસ આ બે હવા ખાવાનાં
અને તંદુરસ્ત કરનારાં સ્થાનો છે. ભીમપોરના હનુમાનની ગ્રાવણ મહિના-
માં સુરતના લોકો બહુજ લાવથી પુજા કરે છે. તાપીને સામે કિનારે
રાંદેર આ જુના વખતનું સ્થાન છે. અગાઉ સુરત ને સરયથીજ કા-
ઠીઆવાડના બંદરે ખાતે આગબોટો જતી હતી, હાલ તે બંધ થઇ
મુંબઇથી જાય છે. સુરતથી ૨૦ માઇલપર ભગવા કરીને ગામ છે ત્યાંથી

અહીંયાં તેઓનાં આતસ જેહુરામ તથા ભસ્તા વીજેરે છે. નવસારી ગાયકવાડી રાજ્યનો હસનો છે. પૂર્ણા નદી અહીંયાં વેપારના કામમાં ઠીક આવે છે. નવસારી ગણદેવી આ વેપારની સારી જગ્યા છે. અહીંયાં ગોળ, તંબાકુ, ચેરડી અને અનાજ વીજેરે સારા જથ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે. આત્યારે નવસારી ચડતી રીતિમાં આવતું જાય છે.

સુરત.

છેડું ૧૧૭ માઈલ; ભાડું મેલનુ ૨-૧૦-૦ બીજનું ૨-૩-૦

નવસારી મુક્યા આદ મરોડી, સચીન, આ બે સ્ટેશનો આદ સુરત આવે છે. સચીન એ એક નાનું મુસલમાની રાજ્ય જળવાઈ રહ્યું છે. સોનાની મૂરત ગણાતું સુરત ચેહુર તાપી નદીને કિનારે આવી રહ્યું છે. જે વખતે મુંબઈ નહોતું વસ્યું તે વખતે પરદેશીઓને પગ મુકવાની જગ્યા સુરતજ હતું. વલંદા, પોરચુગીઝ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજોએ વેપારી તરીકે આ શહેરમાંજ પ્રથમ પગલ કપ્યો હતો. આત્યારે સુરત પડતી હાલતમાં આવી ગયું છે અને સુરતનો હરતકૃત વેપાર પાયમાલ દગામાં આવી ગયો છે છતાં, એકવાર સુરત તે સુરતજ હતું અને તેની જાહોઝવાહી અપૂર્વ હતી. સુરત પાસે કામરેજ કરીને એક ગામ છે. તે ગામનો હિંદુ રાજા હ સ. ૧૩૪૭ ના ગુજરાતના દિલ્હીના બાદશાહ સામેના બળવામાં મારેલ હતો. ૧૩૭૩માં બીલોચી રક્ષણ માટે કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. ૧૨ મી સદી સુધીમાં આ પ્રદેશ બીલોચી વસાયેલો હતો અને આત્યારે પણ ધરમપુરના જંગલમાં બીલો વસે છે. સુરતનાં દુબળાં આ બીલોચીનાં ઓશાદ છે. આત્યારનું સુરત ગોપી નામના એક હિંદુ ગૃહસ્થે ૧૫ મી સદીમાં વસાવ્યું જણાય છે. સુરતનું ગોપીપત્ર આ તે વખતનો મોરોલો હતો જળવાઈ રહ્યો છે. આ

કોઠીએ રથાપી હતી. સુરતમાં રેશમી કાપડ, કીનખાખ, જરી ને કલામ-
તુનું કામ અત્યારે પણ ઉત્તમ થાય છે. સુરતના સોઢા ખાવા પીવામાં
બહુજ ખરચ કરે છે. “સુરતનું જમણું” એ હજી સર્વોત્તમ ગણાય છે.
સુરતની પ્રજા મોજ શોખ વાળી છતાં હુન્નર ઉદ્યોગમાં બેપરવા નથી. ઠરક-
સર આ આ સોઢોનો ખાસ ગુણ છે. સુરતમાં શાકભાજી, અનાજ વગેરેનો
મોટો વેપાર છે. સુરતમાં મીઠો પણ થઈ છે. સુરતમાં રંગનું નક્સીનું
અને બીજી હાથની કારીગરીનું કામ વખાણવા લાયક થાય છે. હજી પણ
સુરતમાં લાંબેક માણસની વસ્તી છે. સુરતમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર,
પાતાળી હનુમાન, વલ્લભાચાર્યની હવેલી, અંબાજી વગેરે ધર્મીક દેવ મંદિરો
છે. સુરત અત્યારે પડતી હાલતમાં છે છતાં તે જોવા લાયક શહેર છે.
આ શહેર જોવાથી તન ધન જોખનના અભિમાનીને શિક્ષણ મળે, જોમ
છે. સુરતના ઉપર દેવી દોષજ છે. હવે પેશવા સુધી સુરત હુંડાયા
કર્ચું આતો બાજુએ રાખીએ છતાં રેલ ને અગિનની સુરતને ભારે સોમવું
પડે છે. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં સુરતમાં ભયંકર આગથી ૧૦૦૦૦ ઘરોનો

ગણાવ્યું છે. તાપીનો સર્વ કિનારો પવિત્ર છે. અને આઘણોએ તાપીના કિનારાની દેહલીક જગ્યાને પ્રાચીન નામો આપ્યાં છે.

સુરતથી અમલનેરની નવી લાઇન જે તાપ્તીવેલી રેલવે તરીકે ઓળખાય છે તે લાઇને ગુજરાત ને ખાનદેશ જોડી દીધાં છે. આ રેલવેની આ શાખાના સ્થાનોનું કુંઠ વિવેચન અગ્રેજ કરી લેવું ઠીક થઇ પડશે એમ સમજી હવે તાપ્તીવેલી લાઇન લઉં છું. આ લાઇનના માધ્યમ અને ભાડું સુરતથીજ આપું છું આ વાંચનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સુરતથી

ગામનું નામ.	છેકું માઇલ	ભાડું	ખાંડખારા	જા	૧-૨-૦
ચલધાન	૧૦	૦-૨-૦	નંદરખાર	૧૦૦	૧-૫-૦
ખારટોલી	૨૦	૦-૪-૦	રનાલા	૧૧૨	૧-૭-૦
મઢી	૨૯	૦-૬-૦	દોનદેવી	૧૨૧	૧-૯-૦
વ્યારા	૩૮	૦-૮-૦	સીંદખેડા	૧૩૩	૧-૧૨-૦
સોનગઢ	૫૦	૦-૧૦-૦	નારદાના	૧૪૨	૧-૧૪-૦
નવાપુર	૬૫	૦-૧૪-૦	ખેટાવડ	૧૪૭	૧-૧૫-૦
ચીંચપાલા	૭૪	૦-૧૫-૦	અમલનેર	૧૫૯	૨-૧-૦

આ લાઇનના ચલધાજી ખારટોલી આ સ્થળોમાં હિંદુઓનાં પ્રાચીના દેવાયો જોવા જોગ છે. વ્યારા અને સોનગઢ આ ગાયકવાડી રાજ્યના મહાક્ષો છે. સોનગઢ લશ્કરી મથક જેવું સ્થાન છે. ચીંચપાલાથી અંબિક પગ રસ્તે ૨૦ ગાઉજ યાય છે ને જે દિવસમાં જવાય છે. નંદરખાર અને અમલનેર આ વેપારનાં સ્થળો છે. આ લાઇનની રેલવેની મુસાફરી ખુબજ આનંદ ઉપજાવે એમ છે. રેલવેમાંથી કુદરતની બલીહારી જોવાનું અને આનંદ પામવાનું સાંપડે છે. આગળના વખતમાં પેશવાઇ અને મરાઠા લશ્કર આ રસ્તે થઇ ઝંખક ઉપરથી આવતું હતું. સોનગઢ તેમના લશ્કરી મથક જેવું હતું. ગુજરાતના પેશવાઇ સુખા ગાયકવાડ અને પેશવાઇ લશ્કર વચ્ચે આ રસ્તાથી અનુસંધાન રહેતું હતું.

ભરૂચ.

છેકું ૨૦૪ માઇલ ભાડું મેલનું ૩-૩-૦ બીજનું ૨-૧૧-૦

સુરતથી અમરોલી, સાયન, કીમ, કોસંબા, પાનોલી અને અંકલેશ્વર મુક્યા બાદ ભરૂચ આવે છે. સુરત ને અમરોલી વચ્ચે તાપીનો વિશાલ પુલ જોવાય છે. અને અંકલેશ્વર ને ભરૂચ વચ્ચે નર્મદાને

ગંજીવર પુલ જોવાય છે અને અમરેલીમાં રેલવેનું કારખાનું અને તાર શીખવવાની સ્કુલ છે. અંકલેશ્વર એક સારો અગત્યનો કસબો છે. અંકલેશ્વરથી 'સાળપીપળાના' રાજ્ય તરફ એક રેલ્વેનો 'શટી' ગયો છે. અંકલેશ્વર નર્મદાના આ કિનારાપરનું સુંદર ગામ છે. રોશન પણ રમણીય છે નર્મદા ઉતરતાંજ તુરત ભર્યનું રોશન આવે છે. ગામ રોશનને લગતુંજ છે. રોશનપર ધર્મશાળા છે. ભર્ય તીર્થ તરીકે, વેપારી સ્થાન તરીકે, હજી પણ પોતાની મોટાઇ જળવી રહ્યું છે. ભર્યના જીના કિલ્લાનો દેખાવ પણ હજી જણાય છે.

ભર્ય આ પ્રાચીન મહેર છે. આયેરીયન અને ટોલેમીએ આને યેરીગેઝા જણાવ્યું છે તે જૂગુરુપુરનો અપભ્રંશ શબ્દ છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ડોહલના રાજાઓ સાથે ગ્રીક લોકોએ સંધિ કરી પ્રથમ જે બંદરોમાં આવવાની છૂટ મેળવી હતી તે બંદરોમાંનું ભર્ય પણ એક બંદર હતું. ભર્યને, જૂગુરુ પણ કહેવામાં આવતું હતું. સન ૬૦ થી ૨૧૦ સુધીમાં ભર્યને બહુગળ કહેતા હતા આમ પણ જોવામાં આવે છે. કદાચ બહુગળ પરથી યેરીગેઝા નામ પ્રાચીન મુસાફરોએ આપ્યું હોય. પ્રસિદ્ધ ચીનાઈ મુસાફર હુએનસંગ લખે છે કે "ભર્યમાં ૧૦ બૌદ્ધ મઠ, ૩૦૦ બૌદ્ધ સાધુ, ને ૧૦ મંદિર છે." ભર્યમાં અત્યારે જૂગુરુપિતા આશ્રમ તરીકે નર્મદાના કિનારા પર એક સ્થાન છે, આ સ્થાનમાં અત્યારે શંકરનું મંદિર છે. આ સ્થાનની બાજુમાં ભર્યના ભાગેવ બ્રાહ્મણોનો એક નાનો બંમલો છે. આ બંમલોમાં રહેનાર નર્મદાનો ઉત્તમ દેખાવ જોઈ શકે છે. શ્વેતના વખતમાં આ જૂગુરુપિતા આશ્રમમાં કવેરે-ટાઇનનાં છાપરાંઓ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. દશાશ્વમેધ કરીને ભર્યમાં જે બિવારો છે આ બહુજ પવિત્ર ગણાય છે અને ત્યાં રનાન, દાન, આદિક કરવામાં આવે છે. આ સ્થળે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કરવામાં આવ્યા હતા. ભર્યમાં લેનોનાં મંદિરો, સ્વામી નારાયણનું મંદિર અને વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની હવેલીઓ પણ છે. ભર્ય લાંબો વખત હિંદુ રાજાઓને સ્વાધીન હતું પણ તે આખરે મુસલમાનોને તાબે થયું મુસલમાન નરણો તરફની નવાઇની ચીજમાં ચાંદી મસીદ છે. આ મસીદ વ્યારસની હોઇ ચાલીના પતરાથી મઢેલી છે. ભર્ય ઉંચાણ જગ્યા પર હોવાથી સુરતની માફક રેલથી પાંચમાથ થયું નથી આ ખરી વાત છે છતાં ભર્યને પણ રેલથી ધણીક વખત નુકશાન થયું છે. પેશાવા અને મરાઠાઓ તેમજ મુસલમાન લોકોએ ભર્યને ધણીક

મખત હુટયું હતું આવી સાક્ષી ઇતિહાસ પુરે છે. સુરત, અમદાવાદ અને વડોદરા પેહેલાંનું ગુજરાતનું જહોજલાલીવાળું પ્રાચીન શહેર ભર્ય છે. ભર્યમાં નર્મદા નદીનો પટ મોટો હોય ભર્યથી ચોટેજ દુર સમુદ્ર હોવાથી દરીઆઈ વેપારને માટે ભર્ય ઉત્તમ બંદર પ્રાચીન વખતમાં ગણાતું હતું. ભર્યના નવાખના હાથમાંથી ભર્ય અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું છે. અંગ્રેજ લશ્કર શહેર સુધી આવતાં ભર્યનો નવાખ બેદરકાર રહ્યો અને ભર્ય ગુમાવ્યું આ પરથી કેટલાક બેદરકારને જો તો ભર્યના નવાખ છે આમ હજી પણ કહેવામાં આવે છે. " હમખી નવાખ ભર્યકે " આમ અઝડબાજોને કહેવામાં આવે છે તે પણ આ પરથીજ હોવું જોઈએ.

વેપારની બાબતમાં અત્યારે પણ ભર્ય ચોતાની મોટાઈ જળવી રહ્યું છે. ભર્યનો મોટો વેપાર રૂનો છે. ભર્યનું રૂ પ્રદેશ પણ જાય છે. ભર્યી રૂ સારું ગણાય છે. ભર્યમાં પણ મીઠો થએલી છે. અનાજ, તેલનાં બીઆં, મહુડાં અને ધી વગેરે ભર્યનો વેપાર ધીકતો છે. ભર્યનો તંબાકુનો વેપાર પણ સારો છે. ભર્યમાં પ્રાચીન કારીગરી માહેનું અત્યારે કાંઈ પણ અવશેષ રહેલું જણાતું નથી. સુરત ને ભર્ય પાસે છતાં સુરતે હજી કેટલીક પ્રાચીનતા જળવી રાખી છે ત્યારે ભર્યે ગુમાવી છે. ભર્યમાં કાપડનું વણાટ કામ હજી નહિ જોવી સ્થિતિમાં છે. ભર્ય અત્યારે વસ્તી અને વેપારની બાબતમાં સુરતથી વધે એમ છે. ભર્યમાં કાંઈનો વેપાર પણ સારો ચાલે છે. ભર્યમાં છોટો, માદીનાં વાસણો વગેરે સારાં બને છે પણ આ ધંધો કુંભારોને હાથ રહ્યો છે તેથી ખીલતો નથી. આ સંબંધે કેળવાયેલો વર્ગ દિલ લગાડે તો ભર્યની માદી અને અને રેતીના સયોગથી કાચ કામ પણ થઈ શકે એમ છે.

નર્મદાનાં તીર્થ સ્થાનો.

શુક્લતીર્થ ભર્યથી દસ માઇલ છે. ભર્યથી નર્મદામાં હોડીથી કિંવા પગરસ્તે અહીંઆં જઈ શકાય છે. શુક્લતીર્થમાં કાર્તિકમાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. અહીંઆં શુક્લ, ઈંદ્રારેશ્વર અને કવિ આવા ત્રણ કુટો છે. અનેક દેવમંદિરો હોય ઈંદ્રારેશ્વર પાસે શુક્લનારાયણની એક મૂર્તિ છે. ચંદ્રગુપ્તે અને અલ્પહિલવાડના રાજાઓએ પોતાના પાપના પશ્ચાતાપ માટે અહીંઆં આયુષ્ય વ્યતિત કર્યાનું ઇતિહારદ્વારા જણાય છે. પુરાણાદિકમાં શુક્લતીર્થનું મહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. શુક્લતીર્થ,

થી એક માઇલ પર મોટો કબીરવડ છે. આ કબીરવડનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. ૧૮૨૫ની રેવથી વસાઈ ગયો છે છતાં હજી પણ આ કબીરવડ જેવું ખીજું મોટું વૃક્ષ ભાગ્યેજ જણાયે. આ વૃક્ષે ૨૦૦૦ ફીટની આશરે જગ્યા રોકી હોવી જોઈએ. આ વડ પામે એક નાનું મંદિર છે. આ વડ નીચે આપારે પણ પાંચ હજાર માણસો એથી રોકે એમ છે. શુક્લતીર્થ ખેટ જેવું છે. અનુસૂયા માતાની ટેકરી નર્મદાની મધ્યમાં છે. આ સ્થાન અઝોદિક હોઈ સ્થાન પરથી આ તરફનો પ્રદેશ બહુજ ઉત્તમ જાણે છે. શુક્લતીર્થથી ત્રણ ચાર ગાઉ પર રતનપુર કરીને ગામ છે. ત્યાં અડીકની ખાણ છે. આ અડીકનો આગસો વેપાર સારી પેદાશ આપતો હતો. શુક્લતીર્થ પાસનું વ્યાસનું સ્થાન પણ અદ્ભુત છે.

ચાંણોદ કરનાળી.

અગાઉ જ્યારે રેલવે ન હતી ત્યારે પાત્રીઓ શુક્લતીર્થની ચાંણોદ જતા હતા પણ હવે સરયથી અમરગામ, પાલેજ, લાડોદરા અને મીઆગામ રેલવેના થઈ મીઆગામથી ડોહા હપર થઈ ચાંણોદ જવાય છે. મીઆગામ મુંબઈથી ૨૨૮ માઇલ છે. અને લાડો ૩-૦-૦ થઈ છે. મીઆગામથી ૨૦ માઇલ ડોહા નામનું ગાયકવાડી ગામ છે. આ ગામમાં મહાકાળી, નરનારા-પણ, લક્ષ્મી વગેરેના મંદિરો છે. આ ગામ કિશોરપંથ છે. આ કિશોર અશ્વહિલવાડના રાજાને કરાવેલો કહેવાય છે. આ ગામનું મા-ચીન નામ ધર્મવતી જણાય છે. ડોહા પાસના સોનગીરીમાં આરસના પથ્થર નીકળે છે. ડોહાથી ચાંણોદ ૧૦ માઇલ છે. મીઆગામથી ડોહા થઈ ચાંણોદ આવાય છે, નર્મદા અને ઝીરના સંગમ પર આ ચાંણોદનું પવિત્ર સ્થળ છે. અહીંમાં મોટી પાત્રા ભરાય છે. ચાંણોદમાં અનેક દેવાલયો, પાઠશાળાઓ અને ધર્મશાળાઓ છે. અગાઉ ચાંણોદ વિદ્યાપીઠ ગણાતું હતું. વેદવિદ્યા એ અત્રનું ખાસ શિક્ષણ હતું. અથર્વ-વેદ જાણનાર આખા હિંદુસ્તાનમાં યોડાજ મળે છે તેમાં ગુજરાતમાં તે કાઠજ નથી છતાં અહીંમાં તેવા પ્રાણીઓ મળે છે. ચાંણોદ ગાયકવાડી ગામ હોવાથી ધર્મદાપર ગુજરા કરનારા અત્રે ધણક હોય છે. અત્રેના જોરો પાત્રીઓની ધણીજ સરભરા રાખે છે. કરનાથી અને ચાંણોદ પાસે પાલેજ છે અને તે એકજ ગણાય છે. કરનાસીમાં સંન્યાસીઓનું ભરણું વિરૂપ રહે છે. આ સંન્યાસીઓમાના કુટલાક વિદ્યાનો છે અને કેટલાક જડતરખ જેવા છે. ગુજરાતનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ આજ ગણાતું હતું.

અહીંયાં હજુ પશુ કેટલાક પોતાની હિતરાવસ્યા શાંતપણે ગુજારવા આવી રહે છે. ચાણોદથી શુળપાણેશ્વર જવાય છે આ શુળપાણેશ્વરને રસ્તો વિકટ છે છતાં આ સ્થાન અવસ્થ દર્શનીય છે. નર્મદાની પરિક્રમા અમરકંટક સુધી ન કરી શકનાર શુળપાણેશ્વરનાં દર્શન કરવાથી પરિક્રમાનું ફળ મેળવી શકે છે. ચાણોદમાં નર્મદાના ધાટો બહુજ ઉત્તમ રીતે બાંધેલા છે અને એ ધાટો ઉપર ધ્યાન ધારણા અને સ્નાન સંધ્યાદિક કરતા યતિ અને બ્રાહ્મણો જોતાં મન ક્ષણિક શાંતિ મહત્ત્વ કરે, છે. સ્ત્રીઓ પશુ સ્નાનાદિક કરે છે તે વખતનો દેખાવ મનહરજી છે.

વડોદરા.

છેલ્લું માધ્યમ ૨૪૮ ભાડું મેલનું ૩-૧૪-૦ બીજીનું ૩-૪-૦

મીઆગામથી મુખ્ય લાખનમાં ઇટોલા, મકરપુરા અને વિશ્વામિત્રી રેશનો મુખ્યા બાદ વડોદરા આવે છે. ડબોઇથી લીલપર, દીલાનપર, ગધામેટ ને વિશ્વામિત્રી રેશનથી વડોદરા અવાય છે. આમાં મીઆગામ, પાલેજ, ઇટોલા આ રૂના વેપારનાં સારાં સ્થળો છે અને અહીંયાં ઝર્નીંગ પ્રેસો છે. ચાણોદ જનારે મારી સલાહ પ્રમાણે પગરસ્તે શુક્લતીર્થથી ચાણોદ જવું અને ત્યાંથી ગાડીમા ડબોઇ ઉપર થઇ વડોદરા આવવું. ગુજરાતના સામ્રાજ્યના હિંદુરાજ્યની રાજ્યધાનીનું સર્વોત્તમ શહેર વડોદરા છે. વડોદરા આ વડોદરાનું પ્રાચીન નામ છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ “વટ છે જોના પેટમાં” આવી થાય છે. ગુજરાતમા વડોનો છતારો છે. વડોદરાનો પ્રાચીન વડ અત્યારે કપાઇ જોવામા આવતો નથી. વડોદરા કિલ્લાવાળું શહેર છે. કિલ્લાની બહાર રેશન સુધી વસતી ફેલાઇ છે. રેશન પર એ ધર્મશાળાઓ છે. રેશનથી જતાં ડાબા હાથ ઉપર રેસીડન્સીનો રસ્તો જાય છે. વડોદરાના રેશનથી શહેરમાં જતા વડોદરાની મુખ્ય નદી વિશ્વામિત્રી પેહુલા નજરે પડે છે ડાબા હાથ ઉપર ગાયકવાડ સરકારનો મોતીબાગ અને જ્વહરજી દાથ ઉપર લિયા પુલ ઉપરથી વિશ્વામિત્રી નદીના સુદર ધાટો. અને તે પરનાં દેવમંદિરો જોવામા આવે છે આ મોતીબાગમાં વિશ્વામિત્રને ઘેરવામા આવી છે અને તેથી આ બાગના ઝોરોને પ્રકુલિત રહેવામા મદદ મળે છે. બાગની અંદરના નદીના સાગ પર દોરખાનું ફાડવામા આવે છે તારે અદ્ભુત દેખાવ નજરે પડે છે. લોરડ ડશરીન બ્યારે વડોદરા આવેલ તારે આ લેખકે આજ સાગમા “જામેજમસેદ” ના સુરતના ખખરખત્રીને લોરડ ડશરીનનું વડોદરા આવવાનું ખરૂં કારણ શુ

છે આ જાણીયું હતું એટલુંજ નહિ પણ હું જીવતો ન હોઈ તો એ
 ખબર મેં મારેજ હાથે લખ્યા હતા. વાઘસરોયનું વડોદરા આવવાનું
 કારણ દારકાનું-જંદર લેવાનું છે આવી ખબર જામેમાં પેહેલી બહાર
 પડી ત્યારે ચારે તરફથી આશ્ચર્ય બતાવવામાં આવ્યું હતું પણ રજતે
 રજતે આ ખબર વખત જતાં ચક્રે થતી ગઈ. લોરડ કશરીનના આવા-
 ગમન વખતે આ બાગમાં જે રમત ગમનો થઈ હતી તેનો હજી પણ
 ઝાંખો ચીતાર મારો હૃદય ઉપરથી ભુંસાયો નથી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં
 પરાઓમાં કોઠી આવે છે. આ કોઠી અત્યારે કચેરી અને કોરટ તરીકે
 વપરાય છે પણ તે પેહેલાં લશ્કરી ખરાબો હોય એવી લાગે છે. પછી
 દરવાજામાં થઈ વડોદરા શહેરમાં જવાય છે. વડોદરાની બાંધણી અને
 દરવાજા અને વચ્ચેના મોડીની ભાગ જોઈ તરત એવો ખ્યાલ આવ્યા
 વગર રહેતો નથી કે કાંતો જેપુરની બાંધણીનું અનુકરણ કરવામાં
 આવ્યું હોય અમર વડોદરાનું અનુકરણ જયપુરની બાંધણીમાં થયું હોય.
 આ બાબતનો નિર્ણય કરવા આપણને જરૂર નથી પણ વાંચનારાઓના
 ધ્યાન પર આટલીજ બાબત લાવવા ઇચ્છું છું, કે રસ્તાની સાંકડાઈ
 અને પહોળાઈનો, સામસામા દરવાજાનો અને ધરની સરખી બાંધણીને
 હચ્ચાઈનો વિચાર મુકી દઈએ તો વડોદરા અને જયપુરને ધણેજ
 દરજ્જે સરખાવવું છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. રોશનથી દરવાજા થઈ
 મોડી સુધી આવતાં જે રસ્તો આવે છે તે, ચાંપાનેર દરવાજાથી વધુ
 લાંબો છે. મોડી પાસે રાજમેહેલ છે પણ રસ્તા પર દેખાતા જરૂખાઓ
 તો કચેરી અને તેજુરીનું મુકામ છે. એ મુકામથી આગળ રાજમેહેલ
 છે. આ કચેરીની સામે સરકારી સંસ્કૃત પાઠશાળાનું મુકામ મેં જોયું હતું.
 અહીંયા વેદ અને શાસ્ત્ર શીખવાતાં હતાં. ચાંપાનેરના દરવાજા તરફ
 જતાં જે દરવાજા આવે છે તેમાંથી રાજમેહેલમાં જવાય છે. આ
 દરવાજામાં પેસતાં બગીચો આવે છે. દાદર ચડી ઉપર જતાં પ્રાધવેટ
 સેક્રેટરીની ઓફીસ છે અને તેની મારફત ગાયકવાડ સરકારની મુલાકાતની
 અરજ કરવી પડે છે. શહેરની વચ્ચેમાં સુરસાગર નામનું એક વિશાળ
 સરોવર છે આ સુરેશ્વર દેશાઈ નામના જોદિય્ય બ્રાહ્મણે બંધાવેલું
 છે. આ સુરેશ્વર આગળના વખતમાં ગાયકવાડ રાજ્યમાં સારી પ્રતિષ્ઠા
 ધરાવતા હતા. તેઓ જગીરદાર હોઈ, તેમના વંશજો હજી મોજુદ છે.
 ઉદિય્ય બ્રહ્મસાજના કામમાં તેઓએ હવેલર ભાગ લીધો હતો.
 ચાંપાનેર દરવાજા તરફ તોષખાનમાં ગાયકવાડ સરકારની સેના રૂપાની

જાભાનીં તોપો જોવામાં આવે છે. આ તોપો હમણાજ મળાવી નાંખી છે. લાંબી દરવાજો સુધી જહાર નીકળીએ કે અગડનું સ્થાન ડાબા હાથ ઉપર છે. આ અગડનું સ્થાન જોવા લાયક છે. આ સ્થાનમાં મલયુદ્ધ, હાથી સીંહનું યુદ્ધ; જેડાનું યુદ્ધ વીંચેરે ચતાં હતાં. અહીંઆ આં સાઠમારીના સ્થાન તરીકે જાળખાય છે. આ સ્થાનની એક બાજુએ ગાયકવાડ સરકારના રાજમેહેલનો ભાગ આવી રહ્યો છે કે જે ભાગની ઉચ્ચી બારીઓ પરથી રાજ્યકિય પુરુષો આ સાઠમારી જોતા હતા. વડોદરામાં હિંદુ રાજ્ય હોવાથી દેવમંદિરો પણ અનેક છે. વડોદરાના મંદિરોમાં તૃસિંહજી, ભીમનાથ, બહુચરાજી, સ્વામીનારાયણ, વલ્લભાચાર્યજીની હવેલી, કાલિકા, રામમંદિર, ખંડોબા, વીઠલેશજી, સિંધનાથજી ગોવર્ધનનાથજી, બળદેવજી, કાશીવિશ્વેશ્વર, ગણપતિ વીંચેરેનાં ધણાંક મંદિરો છે. ભીમનાથ અને ખીજા મંદિરોમાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રાદ્યક્ષેપદારા અહાંનિશ અભિષેક યજ્ઞ કરે છે. ધણાંક મંદિરોને ધર્મોદિ વર્ધારાન કે જગીરો મળેલી છે. ગાયકવાડ તરફથી રાજ અપાતી ખીચડી પણ આ મંદિરોમાં અપાય છે. વડોદરામાં જહન દેરાસરો પણ સારાં છે.

વડોદરાના રાજ્યે પુનાતું અનુકરણ કરી વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાનું આજ લાંબા વખતથી શરૂ કરેલું છે. અત્યાર સુધી વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણાદિકમાં વિદ્યાનોની પરીક્ષા લઈ તેમને દક્ષિણને બાને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું. આ ઉત્તેજનના કામમાં અને પરીક્ષામાં મામા માસીનું યજ્ઞની પ્રીયાદ ઉઠી હતી અને ઉત્તેજન ગ્રેજવનારા પોતાનો હક દરાવી ખીજાને ઉત્તેજન મળતાં અટકાવતા હતા. આ ઉપરથી આ બાબત હાલમાં ખંધ થઈ છે. આ બાબતની ખામી સુધારી તે ચાલુ રાખવી આ, આ પતિત દશાના કાળમાં આવશ્યક છે. એકવાર દક્ષિણ મળેલા ખીજાવાર તે લેવા આવે તો તેણે શું વધારો કર્યો આ પુછી તેમાં તેની પરીક્ષા લઈ દક્ષિણ સાથે ખીજું ઉત્તેજન મળે એવું કરવાથી પ્રાચીન વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું ગણી શકાય. અથવા પોતાના રાજ્યની ઉકુમતની નીચેના પ્રાદ્યક્ષેપનેજ આવી દક્ષિણ આપી ઉત્તેજન આપી ભણવવા આ સંભવર છે. અગર જો કે પ્રાચીન વિદ્યાને ઉત્તેજન નથી અપાતું આમ કહેવું એ અયોગ્ય છે છતાં તે તરફનો ગ્રેમ આગળના જોવા તો નથી રહ્યો. આટલું છતાં સંતોષ લેવા જોગ એટલુંજ છે કે અત્યારના મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ આધુનિક વિદ્યા અને દેશની

હારીગરીને ઉત્તેજન આપવા પછાત પડતા નથી. વડોદરામાં ટ્રેસેજ, ઉદ્યોગશાળા, સંસ્કૃત પાઠશાળા, હાઇસ્કુલ વીજેરે વીજેરે સ્થાપ્યા છે.

વડોદરામાં જોવા લાયક સ્થળોમાં મોતીબાગ, રાજમેહેલ, નગર બાગ, લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ છે. આમાં લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ હાલના ગાયકવાડ સરકારે ઉત્તમ હારીગરીથી બંધાવેલો છે. આજવાનું તળાવ કે તેમાંથી વડોદરા શહેરને તળાવના પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે તેનું બાંધકામ પણ જોવા લાયક છે. આ આજવાના તળાવના બાંધકામ સંબંધે વડોદરા રાજ્યના માત્ર અધિકારી ગાર્ડન મેં એક વાર સાંભળી હતી તેની અત્ર નોંધ કરવી નિશ્ચયોગી નહીં ગણાય. આ વાર ખરી છે એમ માની લેવાનું નથી અને ખરી હોય તો તે અત્યારના રાજ્યકર્તાની કુશાગ્રતુષ્ઠિ, રાજ્યનીતિનિપુણતા અને ચતુર્તા પ્રકૃતિ સાથે પ્રત્યક્ષિતની આતુતમ કાળજીના સર્વોત્તમ પુરાવા જેવી છે. પણ આવા અંધોમાં તે વાર નોંધવાનું શું અપોજન છે? આવો સહજ પ્રશ્ન થાય એટલા માટે અત્ર એટલેજ, ખુલાસો કરીશ કે દેશમાં દેવમંદિરો, જળાશયો, રાજમેહેલો ઇત્યાદિ, જેની પાસ વિપુળ દ્રવ્ય છે તે, કરે છે તેમાં અર્ધશાસ્ત્ર દૃષ્ટીએ બહુ વાધા જેવું નથી એમ ગાયકવાડની સરકારના દૃષ્ટાંત પરથી બોધ લેવાનું છે સજન તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરું છું.

ગાયકવાડ સરકારની તેજુરીમાં દ્રવ્ય પડી રહેલું છે આવું ત્યાંના રેસીડેન્ટના જાણવામાં આવતાં લેણે તે બાબત સરકારના કાનપર આવેલી. જેમ મહારાજ સિંધીઆની તેજુરીમાં, કરોડો રૂપિયા પડ્યા રહેવાથી સરકારે તેને લેવા લેવા શરૂ પાડેલી અને જે પરથી દેશી વર્તમાનપત્રોએ પુકાર ઉઠાવી પોતાની પ્રજા માટે આ નાણું ખરચવા પૂરક જગ્યા છતાં સરકારે શરૂ પાડી છે તે એરબ્યાનની હતું છે આમ જણાવ્યું હતું તેમ ગાયકવાડ સરકાર માટે બોલવા કાઢને વખત નથી મળ્યો આ ખુશી થવા જોગ છે. ગાયકવાડ સરકારે આ બાબતમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે તેજુરીની પુરાત મુદ્દાસર છે અને તે લેણપયોગી કામને સાર એકઠી કરવામાં આવી છે, આ કામમાં મુખ્ય કામ પાણીની જરૂરીઆતનું જતાવ્યું હતું. ને આ આજવાના પાણીનું બાંધકામ પુરતજ હાલ ધરવામાં આવ્યું હતું. અને વધારાનાં નાણાં રહેવા વીજેરના કામોમાં ખરચવામાં આવ્યાં હતાં. જેદરથ કે રાજ જેને આવકનાં સાધનો હોય તેઓ પૈસા ન ખરચતાં વ્યાજખાઉં બને તેઓને આ ઉદાહરણ

લક્ષમાં લઈ વિચાર કરવા જોગ છે. યાત્રા વીગેરેનો ખર્ચ પણ સિધ્ધે કે આડકતરો ચોતાના બંધુઓના હિરસામા આવે છે આ પણ આ પરથી વ્યક્ત થાય છે.

વડોદરા આપાત અને નિકાશ વેપારનું સારું સ્થાન છે. જકાતનો લીધે વડોદરાના સ્થાનિક વેપારને મોટો ધક્કો પેહિાચ્છો હતો. વડોદરામાં અત્યારે મીસો છે. અગાઉ વડોદરામાં હાથના વણાટનું કાપડ સાઈ થતું હતું. વડોદરામાં નક્સી કામ કરનારા કારીગરો ઘણાજ સારા છે. થી નાયજી સાઈ ચાંદી સોનાની નક્સીનું કામ વડોદરે થયાનું હું જાણુ છું. ગાયકવાડ સરકારની અંબાડીઓ, તોપો, સિંહાસનો વીગેરે સોના રૂપાનાં થતાં અને તે વખતે કારીગરોને ઉત્તેજન મળતું સખખ એ હુન્નર જળવાઈ રહે્યા છે પણ હવે પછી તે જળવાશે કે કેમ આ શંકાનું સ્થાન છે. વડોદરામાં જવાહિરનો વેપાર પણ પહેલાં મોટો હતો.

વડોદરાની દસેરાની રવારી, મહોરમ, નવરાત્રના ગરબા વીગેરે અત્યારે પણ વખણાય છે. વડોદરા રાજ્યનું ઝવેરાત બહુજ મૂલ્યી ગણાતું હતું અને પ્રદેશીઓને તે જોવાનું દૃષ્ટિમિંડ હતું.

આંખાનેર વડોદરાથી આઠાર માઇલ છે. આંખાનેર અત્યારે તો ખરેખર જોવું છે પણ પેહેલાં ને ગુજરાતનું મોટું શહેર હતું લગભગ ૧૨ માઇલ વિસ્તારનું આ શહેર હતું. આ શહેરની પાસ પાવાગઢનો મોટો અને મજબુત કિલ્લો હતો. આ સ્થાનપરથી મળેલા શિલા લેખો પરથી ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધી આ પ્રદેશ તુવાર વંશના રાજાઓને સ્વાધી હતો આમ જણાય છે. ૧૪૮૪ સુધી મોઢાણુ રાજાઓને સ્વાધીન આ પ્રદેશ હતો. ૧૪૮૪ થી ૧૫૩૬ સુધી આ ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર હતું. સન ૧૫૩૫ માં મોગલબાદશાહ હુમાયુએ આ શહેરનો નાશ કર્યો અને ત્યારથી અમદાવાદ ભરભરાદીમાં આવ્યું, પાવાગઢ અને આંખાનેરમાં અત્યારે ખરેખર શીવાય વધારે જોવા જોગ નથી. કેટલીક જુની મસીદો, કેટલાક જુના વાવ કુવાનાં બાધકામ અને ખરેખરોની પ્રાચીન સ્થિતિ જોઈ ચડતી પડતીના ઇશ્વરી નિયમનું જ્ઞાન થાય છે. આંખાનેરની પડતીના સંબંધમાં આલતી એક આખ્યાયિકા અત્રે ટુંકમાં દીધી લેવી જરૂરની છે.

પાવાગઢમાં મદાકાળીનાં દર્શન કરવા હજી પણ ઢિંડ સોડાનો મોટો ભાગ જાય છે. આ મહા પુણ્ય સ્થાન ધણું પ્રાચીન છે. નવરાત્રીના દિવસોમાં માતાના ગરબામાં બી પુરષો

પાવાગઢથી ઉતર્યાં મહાકળીરે,

સોળે કર્યાં સજુગાર પાવાગઢીરે;

આ ગરબો બહુજ ઉદ્ધટથી ગાય છે. મહાકળીની ઉત્પત્તિ સંબંધે સપ્ત-
સતીમાં જણાવ્યું કે દેવીએ દેવતાઓને વરદાન આપેતું કે તમે આ-
પતકાળમાં જ્યારે મને યાદ કરશો ત્યારે હું તમોને દર્શન આપી સહાય
કરીશ. શુંભનિશુંભ નામના પ્રબળ રાક્ષસો દેવતાઓને દુઃખ આપવા લાગ્યા
અને તેમનો અધિકાર છીનવી લઇ બોગવવા લાગ્યા ત્યારે દેવતાઓએ મા-
તાનું રમણું કર્યું. પાર્વતિજીએ સ્વરૂપ કરતા દેવીને કહ્યું કે મારા શરીરથી
મારું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું છે તે તમારું રક્ષણ કરશે. મારા શરીરથી ઉત્પ-
ન્ન થએલ મારું સ્વરૂપ કૌશિકી દેવી તરીકે પુનર્જાશે. શરીરમાંથી બીજું
સ્વરૂપ ઠાઠતાં પાર્વતિજી કાળાં યમ્મ ગયાં આ ઉપરથી કાળી માતા
તરીકે પુનર્જાશે. આ કાળી માતા હિમાચળમાં છે છતાં તેનાં સ્વરૂપ તરીકે
સર્વત્ર કાળી, કાળિકા, તરીકે લોકો દેવીને પુજે છે. પાવાગઢમાં આ
કાળી માતા રહેતાં હતાં, આ માતા દેવી સ્વરૂપ ધરી રમતાં હતાં એ
વખતે ત્યાંના રાજાએ તેમને જોયાં અને પોતે વિકારી થયો. માતાએ
સમજાવ્યો પણ માન્યું નહીં અને માતાએ શાપ આપ્યો તેથી રાજા અને
તેના નગરનો નાશ થયો, સપ્તસતીના ઉત્તમ ચરિત્રમાં પણ શુંભ નિશું-
ભના પ્રધાન ચંડ મુરે માતાનાં અતીવ સ્વરૂપનાં લખાણ કરવાથી તેને
મોઢ થયાનું અને માને પોતાને સ્વાધીન થવા કહેવાનું અને માને
જાળરીથી સ્વાધીન કરવા પ્રયત્ન કરતાં પોતાનું સૈન્ય નાશ કરાવ્યાનું
લખ્યું છે. આતેજ મળતી ઉપરની આખ્યાયિકા છે. લોકોએ આ ચાંપાનેરના
નાશને આ આખ્યાયિકા જોઈને બંધ બેસતી કરી છે. આખ્યાયિકામાંથી
અહીં કરવાની મુખ્ય બાબત આજ છે કે ધણીકે હિંદુરાજ્યો સ્ત્રીના
મોઢમાં પાલખાક થયાં છે તેમાંનું આ પણ છે. પૃથીરાજ, કરલુધેસો વીરેના
દૃષ્ટાંત મોજુદ છે. પાવાગઢના ડુંગરપર અનેક અલૌકિક વનસ્પતિ ભરી
છે. વનસ્પતિ વિદ્યાના અભ્યાસીને આ સ્થાન જોવા લાયક છે.

ચાંપાનેર પહેલાં પગરસ્તે જવાનું હતું પણ હમણાં વડોદરા રતલામ
રેલવે ચાલુ થવાથી, ચાંપાનેર જવું સુગમ થયું છે અને ચાંપાનેરથી
ડાકોર આવી થી રજુછોડરાયજીનાં દર્શન કરી આનંદથી મુખ્ય ગાડીમાં
આગળ લખવાનું સાધન મળ્યું છે.

વડોદરા અને આનંદની વચ્ચેનાં મુખ્ય લાઇનમાં બાજવા, વાસદ અને નાવલી સ્ટેશનો આવે છે. આમાં વાસદ આ મહિ, નદીને કિનારે છે, અને મહિના મોટો પુલ જોવાય છે.

ડાકોર

છેલ્લું ૨૮૮ માઇલ ભાડું મેલનું ૪-૮-૦ ખીજનું ૩-૧૦-૦ *

હિંદુઓનાં મુખ્ય ચાર ધામો જગન્નાથ, દ્વારિકા, બ્રહ્મીના-રાયણ અને રામેશ્વર આ છે. આમાં દ્વારિકાની પ્રાચીન રણુછોડરા-યજ્ઞની મૂર્તિ અહીંયાં ડાકોરમાં છે. તેથી યાત્રીઓનો મોટો ભરાવો અત્રે થાય છે અને કોઇ પણ યાત્રી અત્રે આવવાની પોતાની પ્રજ્ઞ સમજે છે. આ વિખ્યાનું ધામ છે. અહીંયાં દર પ્રાર્થિમાએ ભારે ધામધુમ થાય છે અને યાત્રીઓની ગરદી થાય છે પણ આસ્વીન શુકલ પ્રાર્થિમા એટલે સરદપુનેમની યાત્રાતો અવધિજ. આ વખતે દૂરદૂરના ભાગના યાત્રીઓ હજારોની સંખ્યામાં આવે છે.

ડાકોરમાં શ્રી રણુછોડરાયજ્ઞ મંદિર બહુજ વિશાળ હોઇ મજબુત અને કેટલીક કારીગરીવાળું પણ છે. ત્રીવિક્રમજ્ઞ મંદિર પણ પાસેજ હોઇ સુંદર છે. ખીજાં પણ નાનાં મોટાં સંકરનાં, દેવીનાં અને ખીજા દેવોનાં મંદિરો છે. ગોમતીજ્ઞ સુંદર તળાવ દેદિધ્યમાન લાગે છે. ડાકોરમાં સંન્યાસીઓ સારૂ એક મઠ છે. ડાકોરના શ્રી ગોડ પ્રાણજી ગોરખજી કરે છે. યાત્રીઓની કમાણીને લઇને આ ગોરોમાં વિદ્યા આપી થઇ છે. માત્ર સરભરા એજ તેમની ખુબી છે.

દ્વારિકામાંથી ડાકોરમાં શ્રી રણુછોડરાયજ્ઞ આવ્યા તેમાં શ્રી ડાકોરજ્ઞ ભક્તવાત્સલ્ય સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે. યુદ્ધાણ્ડ અથવા રામદાસ નામના એક ભક્ત પ્રાણજીને નિયમ હતો કે પ્રતિ વર્ષ શ્રીદ્વારકાનાયનાં દર્શન કરવાં. વૃદ્ધાવસ્થા સુધી આ નિયમનો ભંગ થવા દીધો નહીં. પોતાના ભક્તનો અનન્ય પ્રેમ જોઇ શ્રીદ્વારકાધિશે કહ્યું કે હે વિપ્ર ! તારી ભક્ત જોઇ હું પ્રસન્ન થયો છું. એક ગાકું અડધી રાતે લઇ આવ. હું તારી સાથે આવી રહું છું અને તારો પરિશ્રમ દૂર કરું છું. શ્રી ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર ભક્તે કર્યું અને શ્રીદ્વારકાધીશ ગાડામાં

* આ ભાડું મુંબઈથી મુખ્ય લાઇનનું આપ્યું છે. વડોદરા રતલામ લાઇન હમણાં ખુલ્લી છે અને જો લાઇનની મુસાફરી મેં કરેલી નહોવાથી તે સંખ્યા હું લખી શકતો નથી.

બેસી ડંકોર આભ્યા. સવારના ડંકોરને ન જોતાં ત્યાંના શ્રાવણો આ કૃત્ય બોધાણું જાણી તેની વાસે ડંકોર આવી પોહોઆ શ્રાવણોના નિકળવાની વાત જાગવાને લડતને કહી અને પોતાને જળમાં પધરાવા જણાવ્યું. બકતે તે પ્રભાણે કહ્યું. પુત્રરીઓએ જળમાંથી ભગવાનને બહાર કાઢ્યા અને તેઓ લઈ જવા તૈયાર થયા. યુદ્ધાણે મૂર્તિ બરોબર સોનું આપી ભગવાનને અહીંઆ રહેવા દેવા પુત્રરીઓને સમજાવ્યું અને તેઓ સોજ વશ થઈ કપ્પડ થયા ભગવાન ગમે તેટલા સોનાથી ન તોળાયા, કેવળ તુળસીના પત્રથી તોળાયા પુત્રરીઓ તુળસી પત્રના અધિકારી હયા. પુત્રરીઓને ભગવાને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે મારી મૂર્તિ અમુક જગ્યાએ ભોખા છે તે કાઢી સ્થાપન કરો. ગોમતીનું મહાત્મ્ય કાપમ રહેશે હું દિવસના એક પ્રહર ત્યાં બીરાજીશ. આ ઉપરથી નાથ તમે તુળસીના પત્ર તોળાયા,

આવું ભજન ગાવામાં આવે છે.

ડંકોરથી દોઢેકે માઇલ જે ગાડામાં ભગવાન આવતા હતા તે ગાડું અટકવાનું રથજ છે. આ રથને ગાડું અટક્યું તેપરથી ભગવાનની અન્ન રહેવા મરજી છે આમ સમજી અન્ને ભગવાનને પધરાવ્યા છે.

અન્યથા પ્રેમથી ઉપજત થએલી પ્રેમવક્ષણ લક્ષિતનો ભગવાન કેવી કૃપાથી બદલો આપે છે તે અને પ્રેમલક્ષણ લક્ષિતમાં દેહભાન કેવી રીતે ખુલી જવાય છે તે આ આખ્યાનમાંથી સંપૂર્ણ રીતે અલક્ષ કરવા જોગ છે. આખી સંસાર વ્યવહારમાં મચ્યા રહી, શરીર સાચવવાની કાળજી કર્યા કરી, ટોકરી વગાડવાથી કે ભગવાનને ભોગ ધરાવી પેટ ભરવાથી સિધ્ધિ થતી નથી આ દરેકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. પણ આટલું છતાં આ રીતે થોડો કાળ હાથે ભજનમાં જાય છે તેને બદલે ગપ્પા મારવામાં કે નાટકચેટકે જેવામાં ગાળવાનું તેમજ ભગવાનને ધરીને મિથ્યાજ્ઞ આવડે બદલે અભક્ષાભક્ષનો વિચાર ન કરતાં મસ્ત બેનવા મહિષા આવડું હું પ્રસન્ન કરતો નથી આ સ્પષ્ટપણે જણાવું છું. અને પાછલાં કરતાં આગલું દેહવાક અશિ સાઈ છે આમ સમજી છું.

આનંદ

છેલ્લું, ૨૭૦ માઇલ જાડું મેલનું ૪-૪-૦ બીજનું ૩-૭-૦

આજુબ આ જગતન સ્ટેશન તરીકે તેમજ ગુજરાતના તખાકુના મોટા વેપાર તરીકે આખા ધર્મતથી જણાવ્યું ગામ છે. સ્ટેશન થાસ ધર્મશાળા

છે. અને પ્લેગના ટાઇમમાં ક્વોરેન્ટાઇનના વખતમાં આ ધર્મશાળા ઠીક ઉપયોગી થઇ પડી હતી. ક્વોરેન્ટાઇન પછી આનંદ કેટલાક વખત સુધી ઉતાડિઓની તપાસનું પણ સ્થળ હતું. આનંદથી રતલામ એક લાઇન ગઇ છે. બીજી ખંભાત લાઇન ગઇ છે. આનંદથી થોડે દુર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું વડતાલનું મંદિર દર્શનીય છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું વડતાલ આ મુખ્ય ધામ છે, વૈષ્ણવોનું શ્રીનાથજી તેવું આ વડતાલ છે. વડતાલમાં નારાયણનું મંદિર વિશાળ હોઇ પર્યટકોને આકર્ષે છે. ગુજરાતમાં આવું વિશાળમંદિર બાગ્યેજ હશે આમ કહીએ તો અતિશયોકિત કરી નહિજ કહેવાય. સંપ્રદાયના ગાદીસ્થ આચાર્યનું આ સ્થળ છે. ઠાકોરજીનો ભંડાર અહીંઆજ છે. સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓ અત્રેજ મોટાભાજે રહે છે. થોડો ધણો રાજ્યક્રિય ચેલવનો પણ ઠાકોર સમ્યક્ મંદિર બહુજ દેદિધમાન દેખાય છે. આ સંપ્રદાય આધુનિક છતાં તેમાં ભકિત, દેહદમન, ઇન્દ્રિનિગ્રહ ઇત્યાદિ ઉત્તમ ધર્મનાં તત્ત્વો પ્રાધાન્યપણે રહેલાં હોવાથી ગુજરાતમાં આ સંપ્રદાય સારો પગભર થયો છે. આ સંપ્રદાયનો દ્રવ્ય સંગ્રહ-દેવ દ્રવ્ય તરીકે સારો છે. આ સંપ્રદાયમાં વિદ્યાભિરુચિ પણ સારી છે. સાદાઇ અત્યુત્તમ છે. સાંપ્રદાયીક થયો મોટે ભાજે પ્રાકૃત છે. ઐશ્વર્ય છપાવવાનું આ લોકોને પ્રીય નથી. લહીઆ પણ ધણું સારા રહે છે. ભક્ત કવિ આ સંપ્રદાયના ગુજરાતમાં ધણાજ વખણાય છે. અને તેમનાં ભજનો સર્વ લોકો ગાય છે. વડતાલ ધોરીઆવીથી પાસે પડે છે પણ ત્યાં મેલ થોભતી નથી. વડતાલમાં ચેત્રી અને કાર્તિકી યુનમની જગા ભરાય છે.

ખંભાત.

ગુજરાતના વેપારનું બંદર તરીકેનું અને ઐતિહાસીક શહેર ખંભાત લાંબા વખતથી જણાયું છે. ખંભાતનું જીનું નામ ત્રંખાવટી પણ કેટલીક જગ્યાએ જણાવામાં આવ્યું છે. ખંભાતને જમન લોકો સ્થંભતીર્ય કહે છે. જૈનોના અહીંઆ અનેક જીના ને નવા મંદિરો છે. અહીંનો જૈનોનો અંધલંડાર પાટણથીજ ઉતરવો છે. જમન લોકોએ અહિંઆ મંથ ભંડાર રાખ્યો છે તે પરથી આ રાજ્ય અગાઉ જમન ધર્માનુયાયી દૃઢવૃત્તિના અજીત રાજાના કબજામાં હશે આમ સંભવ અનુમાન કરી શકાય છે. અન્ય ધર્મિઓનાં મંદિરો જમનોના પ્રમાણમાં નહીં જોવાં છે. ગુજરાતમાં સુસહમાની રાજ્ય થયા બાદજ આ

રાત્ર્ય મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું જણાય છે. પેહેલાં ત્રંબાવદી
 બૂકપને લીધે નાશ પામ્યું હોય અને તેની જગ્યાએ ખંબાત વસ્યું
 હોય તો તે સંભવિત છે. અહિં આ સમુદ્ર પેહેલાં પુર નેસમાં ગમગમ
 કરતો હતો. ધરતીકંપથી આ સમુદ્ર પાછો હડયો છે અગર પાણી
 ધ્રુવી ગયું છે આમ જણાય છે. ખંબાતનો અગાઉનો વેપાર મોટો હતો
 અગાઉનો ખાસ. ખંબાતમાં અત્યારે પણ કપડાના વણાટનું કામ
 અને વખાણવા લાયક થાય છે. ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં ખંબાત
 મુસલમાનોએ હુટ્યાની ઇતિહાસ સાક્ષ પુરે છે. ખંબાતમાં કચ અને
 ઝાની પેદાઓ સ્થાપિત થયા બાદ અંગ્રેજો દિંદુરયાનમાં
 છે. ખંબાતની જુમામસીદમાં જૈન મંદિરના ધાંમલાઓ નખા-
 અત્યારે પણ જોવાય છે. ખંબાતની આજુબાજુ જુનાં ખડેરા-
 આવે છે. જોનોનું આ અગત્યનું તીર્થ સ્થાન છે.

નડીઆદ.

ઉટું ૨૮૧ માધવ ભાડું મેલનું ૪-૬-૦ બીજનું ૩-૬-૦.

ખંબાતથી આનંદ આવી બેરીઆવી મુક્યા બાદ નડીઆદ આવે
 છે. અત્યારનું નડીઆદ એકા જીલ્લાનું સાથી મોટું શહેર છે. નડીઆદ
 અત્યારનાં કરતાં પણ પેહેલાં મોટું શહેર હશે એમ તેનો દેખાવ જોઈ
 ઢલી શકાય એમ છે. નડીઆદમાં તંબાકુનો વેપાર ધણાજ મોટા પાયા
 પર ચાલે છે. નડીઆદમાં ધી, કાપડ અને રત્નો પણ વેપાર સારો છે.
 નડીઆદમાં એક મીઠ છે. સુરત જીલ્લામાંથી સુરત શહેરે જેમ ગુજરા-
 તને કેટલાંક રત્નો આપ્યાં છે તેમ એકા જીલ્લામાંથી પણ નડીઆદે કેટલાંક
 રત્નો આપ્યાં છે. સ્વર્ગીય ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર પાત્રિક, મણીલાલ
 નક્ષત્રાઈ, બાલાભાઈ, ઉલ્લાસરામ કંચારીઆ તેમજ વિઘ્નમાન સાક્ષ-
 રાત્તમ મનસુખરામ સૂર્યરામ અને ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
 જેઓ વર્તમાન સમયમાં દેશ સેવા બળવે છે આ સર્વ વ્યક્તિ નડીઆદી
 ગણાય છે. નડીઆદે સ્વર્ગીય હરિદાસ વીહારીદાસ જેવા વિચક્ષુ
 રાત્નક્રિય પુરુષ અને તેમના વિઘ્નમાન બંધુ બેચરદાસ વીહારીદાસ જેવા
 પુરુષો આપેલા છે. સુરતના વિદ્વાનો યાદોમ નીતિના હતા; નડીઆદના
 ગત અને વર્તમાન વિદ્વાનો વેદાન્ત ઉપર મોટે ભાગે અવલંબિત દૃષ્ટિએ
 પડે છે. ભૂમિ અને કુદરતના આ ફેરફાર ઉપર વાંચકોએ પ્રાદ વિચાર
 કરવાનો છે. નડીઆદમાં જળાશય, દેવ સ્થાન, હાઈસ્કૂલ વીગેરે સ્થાનો
 છે. મુસલમાન રાત્નકર્તાઓએ નડીઆદને પણ ધોખા લગાડ્યો છે.

કપડવંજ.

ખેડા જીલ્લાનું નડીઆદથી ઉતરતું પણ કારીગરીની વ્યાપ્તતામાં આગળ વધેલું 'ખીજી' ગામ કપડવંજ ડાકોરથી ૨૦ માઇલ છે. ડાકોરથી કપડવંજ જતાં રસ્તામાં લાસંદરામાં ગરમ પાણીના ઝરા છે. આ પાણીમાં ગંધકની અસર હોવાથી ચામડીના વ્યાધિને શાયદો કરે છે. કપડવંજ કાચ, સાણુ અને છાયલના વેપારને માટે લાંબા વખતથી વખણાતું શેહેર છે. ગામમાં પાણીનું સુંદર સરોવર છે. મુસલમાનોની મસીદોના જીનાં ખંડેરા જણાય છે. હાલમાં એક ઉત્તમ નૈન મંદિર આરસ પહોળાનું ઉત્તમ કારીગરીથી લાખો રૂપીઆ ખર્ચથી બંધાવ્યું છે આ જોવા જોગ છે. કપડવંજનો ખીજો વેપાર પણ સારો છે. કપડવંજ પાસ માતર ગામ છે તે પણ કપડવંજની હરીશાઇ કરે એવું છે. માતરમાં નૈન મંદિર સારું છે.

મેમદાવાદ.

ઉદું ૨૯૨ માઇલ; લાકું ૪-૯-૦ મેલનું, ખીજીનું ૩-૧૦-૦

ઈ. સન ૧૪૭૯ માં મહમદ બેગડાએ બાધેલું કિલ્લાવાળું આ ગામ છે. અત્યારે કિલ્લાનો ધણાક ભાગ જીર્ણાવસ્થામાં છે છતાં તે જોતાંજ માણુમ એ કિલ્લો બાંધ્યો હશે ત્યારે કેવો હશે તેનું સહજ અનુમાન કરી શકે એમ છે. મહમદ બેગડાની બાધેલી વાવ જો કે અત્યારે તદ્દન જીર્ણ થઇ ગઇ છે છતાં જોવા લાયક છે. આ વાવ જાણ શીટ લાંબી અને ૨૫ શીટ પહોળા છે. જોળ પગથીઆં ઉતરી નીચે જવાય છે. નીચે આઠ મજલાઓ છે. પથ્થરની જે જોળ કમાનો કરવામાં આવી છે કે જે કમાનોમાં બાદશાહનું પાલણું રહેતું હતું આમ કહેવાય છે. હુંડીઆ તળાવ, લમરીઓ કુવો જે એક જવાના રસ્તાપર છે આ પણ જોવા જોગ છે. મેમદાવાદ અત્યારે નહિ જોવું ગામ છે પણ અગાઉ બાદશાહી રયાન હતું, ગામથી દુર દોઢ માઇલપર ૧૪૮૪ માં સુબારક સેવકના માનમાં બનાવેલી જે જીની મસીદ પણ હજી જોવા જોગ છે. મેમદાવાદમાં કાપડના વણાટનું કામ સારું ચાલે છે.

ખેડા.

મેમદાવાદથી ૭ માઇલ દુર ખેડાજીલ્લાનું મુખ્ય ગામ ખેડા છે. મેમદાવાદથી સુંદર રસ્તો ખેડા સુધીનો છે. ખેડા ને મેમદાવાદ વચ્ચે

હમણાં ટામ નાંખવા તળવીજ થાય છે. ડોકોરથી કપાવંજ પણ ખેડા આવી મેમદાવાદ અવાય છે. અગર મેમદાવાદ ચક્રને પણ જવાય છે. ખેડા બહુજ જુનું સ્થાન છે. એટલે સુધી કે મદાભારતના સમયમાં પણ ખેડા વિદ્યમાન હતું. તાડપત્રના લેખો ઉપરથી આટલું તો નહીં થાય છે કે પાચમી સદીમાં ખેડા હતું. ગુજરાતમાં મુસલમાનો નહિ આવ્યા હતા ત્યાં સુધી ખેડા હિંદુરામજીનું સંસ્થાન હતું. ખેડા શેઠી અને વાવક નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે અને કિલ્લાવાળું ગામ છે. જુની બાંધણીનાં ઘરો અને લાકડાનું નકશીકામ જે પહેલાં થતું હતું તે જળવી રાખવાનું માન હજી ખેડા ધરાવી શકે છે. ગામની વચમાં એક મોટું જૈન દહેરું છે, તે દહેરાનું નકશી કામ ખરેજ વખાણવા લાયક છે. મી. રથલેટ નામના એક ફ્રેન્ચ રૂઢરથે બહાર પાડેલા " ઇન્ડીયા એન્ડ ઇટ્સ નેટીવ પ્રીન્સીસ " નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે " આ દહેરામાં ત્યાંના ગોરજીએ હાથ પગ હલાવનારી તથા આંખો અને મોં શાકનારી દેવલીએક મૂર્તિઓ બતાવી હતી. " તે પરથી હિંદુઓ યાત્રિક કળાથી અજ્ઞાત નહોતા એમ ખાત્રી થાય છે. એ દહેરાના ભોધરામાં પણ દેવલીએક મૂર્તિઓ રાખવામાં આવી છે અને એ મૂર્તિઓ તીર્થંકરની છે. ખેડા કલેક્ટરનું મુકામ હોવાથી સરકારી ઓફીસો અને ખીજી હમારતો પણ સારી છે. ખેડામાં કાપડના વણાટનું કામ આગળના વખતમાં ઘણુંજ ઉત્તમ થતું હતું. અત્યારે આ કાંમ નહિ જેવી રીતે જળવાયયું છે. ખાસ કરીને સીંચીને પહેરવાનાં છાપલો અને તેના રંગો વખણાય છે. અને ગુજરાત અને શ્રીઆવાડની મોટી ગરજ આ કાપડ સારે છે. પાધડીઓ પણ ખેડામાં હજી થાય છે છતાં આગળ જેવી તો નહોતી. રેશમી કીનારનાં ધોતીયાં ખેડામાં હજી થાય છે પણ મી-સોને લઈને આ વેપાર નાશ પામવાની હાલત ઉપર છે. અનાજ, તંબાકુ, ધી, મલિયાં, અને તેલના ખીંચાંને વેપાર ખેડામાં સારો ચાલે છે.

અમદાવાદ.

છેલ્લું ૩૧૦ માઈલ લાડું મેલનું ૪-૩-૦ ખીજનું ૩-૧૧-૦

મેમદાવાદથી અમદાવાદ આવતાં વચમાં બારેજડીનું એક નાનું રેલેશન આવે છે. અમદાવાદ બ્યારથી વરધું ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં ચડતી સ્થિતિમાં રહેલું છે. અડમદરાહે ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં આસાવળ નામના એક હિંદુ ગામને ઠેકણે અમદાવાદ વસાવ્યું અને ચંદ્રાવતી તથા

અલુહીલવાડ પાટલુના શહેરો લુદીને તેનો ધણીક સામાન મહેસો અને મમીદો બાધવામા કામે લગાડયો મુગલબાદશાહે પણ આ શહેર પોતાને કબજે લઇ મુખનું મથક કરાવ્યુ હતુ ત્યાર પછી ગાયકવાડે અમદાવાદનો કબજો લીધો હતો અને છેવટ ૧૮૧૮ મા તે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. અમદાવાદની આસપાસ અત્યારે જે મજબુત કોટ જોવામાં આવે છે તે મહમદગેગડાએ ૧૪૮૫ મા બધાવેલો છે અમદાવાદના સ્ટેશન ઉપર બે ધુરજો લાગી તુટી હાલતમાં હતા છે તે જોવાજોગ છે, આ ધુરજોની નીચે કેટલાએક બોયરાઓ છે કહે છે કે આ ધુરજો અસલ મસીદના છે. સ્ટેશન પાસે એક ધર્મશાળા છે અને કેટલીક વીથીઓ છે, સ્ટેશનથી ગામમાં જવાનો રસ્તો રીચીરોડના નામથી જાળખાય છે પ્લેગને લઇને મુંબઈના ધણા વેપારીઓએ આ રીચીરોડના દરવાજા બહાર પોતાની કાપડની દુકાનો કરી તે ભાગને એક બજાર જેવું કરી દીધું છે જે રસ્તા ઉપર સીદ્દા ચાલતા અમદાવાદના મુખ્ય વેપારી લતા તરીકે ૧માતા માણિકચોકમા આપણે આવી પહોંચીએ છીએ આ માણિક ચોકમા એક નાની હોદરી જોવામાં આવે છે માણિક નામનો કોઇ બાવો અહીંઆ રહેતો હતો. અને એ બાનાના નામ ઉપરથી માણિકચોક એવું નામ પડ્યું છે અમદાવાદના વેપારમાં મુખ્ય કાપડ, જરી, કિનખામ, ખીતાબરીઓ, રશમીકી પારના ધોતીયા, ખરો શેલાઓ, વિગેરેનો વેપાર અહીંઆ ચાલે છે મુસાફરોએ આ સ્થાને ખાસ સાવચેતી રાખનાની જરૂર છે આ ઢેકણી કેટલાક એવા માણસો પ્રેરે છે કે જે દુકાનદારને “ સારો માલ આપજો ” આટલું જ કહે એટલે તેની દલાલી ચડી ચુકે છે આ લોકો ધસારાથી પોને શુ સેરી આમ સમજાવે છે અને તેનો ભોગ અગ્રાન લેનારો થઇ પડે છે માણિકચોકની આબુબાશુ વાસણો, વસાણા, વિલાયતી સામાન વેચનારાઓની દુકાનો આવી રહેલી છે માણિકચોક અને માણિકચોકની આસપાસથી માણસ પોતાને જોઇતી ચીજ ગેળવી શકે છે, અમદાવાદમાં મુસલમાની રાજ્ય થઇ ગયતું હોવાથી જોવા જેવી અનેક મસીદો છે આ બધી મસીદોમાં મુખ્ય ગણાતી વુમામસીદ અહીંઆ માણિકચોકમાં છે અત્યારે આ મસીદ અસ્થિવસ્થામાં આવી ગઇ છે છતાં તે જોતા, મુસલમાન બાદશાહોએ અમદાવાદને પોતાનું રાજ્ય સ્થાન બનાવી તેમાં પૈસો ખર્ચવામાં કશી કચાશ રાખી નથી એમ જોઇ શકાય છે આ મસીદ બહુજ વીશાળ છે, અને તેમાં અનેક થાંભલાઓ જોવામાં આવે છે, આ મસીદમાં

કરેલા આરસ કામની કેટલીક ત્રીશનીઓ જોવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઉત્તમ નકશી કામ પણ ઠેર ઠેર જણાય છે અમદાવાદના દરેક મહોલામાં મોટો સાગે મસીદો જોવામાં આવે છે અને તેમાં કેટલીક તો ઉત્તમ કારીગરીથી ભરપૂર છે. પણ એ જાણવું વિવેચન કરવું જરૂરનું નથી. માણિક્યોકથી આગળ ચાલતાં ત્રણ દરવાજા જોવામાં આવે છે આ દરવાજા પાસે આ શહેરમાં દર શુક્રવારે બજાર ભરાયા કરે છે તે જગ્યા છે. આ બજારની સામે ભદ્રનું મહોલું વિશાળ કિલ્લા જેવું સ્થાન જોવામાં આવે છે. આ સ્થાનમાં અત્યારે કેદખાનું રાખવામાં આવ્યું છે. પહેલાં આ ભદ્ર રાજમહેલ હતો. આ ભદ્રમાં પણ કેટલાંક ભોયરાંઓ છે. ભદ્રમાં થી ભદ્રકાળી માતાનું જગતુંજેત સ્થાન છે. આ ભદ્રકાળીમાતા મૂલ્યે લોકોની શ્રદ્ધા ધણીજ છે. ભદ્રકાળીની બાજુમાં ત્રેમાશાષ્ટ ઇનસ્ટીટ્યુટ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની બોર્ડીસ છે. આ સોસાયટીએ ગુજરાતી પ્રજાના કલ્યાણને માટે સારો પ્રયત્ન કરેલો છે. અને હજી પણ તે કરે છે. ભદ્રકાળીની પાસેના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં મેદાન આવે છે, અને તે મેદાનમાં કોરો અને લક્કરી ધંપ છે. મેદાન મુકયા બાદ સાબરમતી નદી મઠ પ્રવાહે વહેતી જોઈ શકાય છે.

અમદાવાદમાં જોવાનાં સ્થાનો ધણીજ છે. તેમાં મુખ્ય ભદ્ર ને ભદ્રકાળીમાતા, શેઠ હઠીસીંગજીનું જૈન મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, દાદાદરીનો કૂવો, શાહીબાગ, શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીઆ તળાવ, મુન્દાશીજીખાની મસીદ, રાણી સીમીની મસીદ, આજીમ મસીદ અને આજીમનો મકરબો, મરસપુરનું જૈન ટેરં એ શીવાય અનેક જર્ઝન ટેરંઓ તથા ખીજા હિંદુઓનાં દેવ દેવીઓનાં સુંદર મંદિરો છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયનાં પણ અનેક મંદિરો છે. આ જાણવું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવાની જરૂર નથી પણ અમદાવાદ ઉત્તરનાર આ જાણું જોના વખત સેશે તો તેણે વખત નકમો ગુમાવ્યો નહિજ ગણાય.

અમદાવાદની આજુબાજુમાં જોવાના કેટલાંક ગ્રામીણ સ્થાનો છે તેમાં સરખેજ ખાસ જોવા લાયક સ્થાન છે. પેહેલાં સાબરમતી અહીં સરખેજ ખાસ વહેતી હતી. આ સરખેજમાં બાદશાહી વખતનાં સુંદર કારીગરીનાં બનાવેલા અનેક મહેલો શર્જાવસ્થામાં જોવામાં આવે છે. મહમદ બેગડનો મકરબો, રામબાઈ (મહમદ બેગડની સ્ત્રી) નો મકરબો, સોખ મહમદ ખટ્ટગંજબદની મસીદ ને મકરબો, મહમદ

બેગડાનું બંધાવેલું એક ચોરસ માઇલનું તળાવ કે તળાવ પર મસીદ અને પગથીનું કામ કરવામાં આવ્યું છે. ઇત્યાદિ જેવા જોગ રયજો છે. વ્યાપારની બાબતમાં અમદાવાદ અત્યારે મુંબઈથી ઉતરતું શહેર ગણાય છે. અમદાવાદમાં કાપડની મીલો, ઇન્ટિગ્રેટેડરીઓ, દીવા-સળાની મીલ, અનેક છાપખાનાઓ અને વાસણો બનાવવાનું કારખાનું વીગેરે યાંત્રિક બળ વાપરનારાં ખાતાંઓ છે, હાથથી કાગળ બનાવવાની જુની કળા હજી અમદાવાદે જળવી રહ્યું છે. ચોપડાનાં ચામડાંના પુઠાંઓ નક્કીદાર અહીંઆજ તૈયાર થાય છે. કાપડના હાથનું વણાટ કામ રેશમી, સુતરાઉ અને જરીનું અહીંઆ હજી થયાજ કરે છે. અમદાવાદના વતનીઓ ઠરકસરીઓ હોઈ, થોડા ખરચમાં પોતાનો ગુજારો કરી શકે છે સખળ હજી આ ધંધાઓ સચવાઈ રહ્યા છે. જઈન લોકોની અમદાવાદમાં સારી વસતી છે. અમદાવાદનો વેપાર અત્યારે દિન પર વધતો જાય છે.

ગુજરાતમાં અમદાવાદ પેહેલા નંબરનું શહેર છે. અમદાવાદની સાંખરમતી નદીની હકીકત પુરાણમાં મળે છે. પદ્મપુરાણમાં કાર્ત્તવ્ય ર્ષીએ શીવજી પાસે વર માંગી તેમની જટા લઈ આવી સાંખરમતી ઉત્પન્ન કર્યાનું જોવામાં આવે છે. સાંખરમતીનું નામ કાર્ત્તવ્ય ર્ષી ગંગા પણ જોવામાં આવે છે. સાંખરમતી નંદીકુડમાંથી નીકળી અહીંઆં આવી છે અને ખડગધારેશ્વર અને નિલકંઠ મહાદેવનાં જે પવિત્ર રથાનો અહીંઆં આવ્યાં છે ત્યાં આગળ રનાન દાન, શ્રાદ્ધદિક કરવાનું મોટું મહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સમુદ્ર સંગમનું રનાન પણ પુણ્યકારક ગણ્યું છે.

સાંખરમતીમાંથી પાણી ઉઘે ચડાવી શહેરને પુરું પાડવામાં આવે છે તે તથા સાંખરમતી ઉપરનો જુનો બગીચો જેવા સુકેવું જોઈતું નથી. અમદાવાદે ગુજરાતને ખીજાં શહેરોની માફક સારાં નરસનો આપ્યાં છે. આમાં સ્વર્ગીય જોજાનાય સારાભાઈ, રણજીતરાવ દેસાજી, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, શેઠ હકીસીંગ કશરીસીંગ, શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ વીગેરે વીગેરે લોકોનાં પ્રાતઃસ્મરણીય નામો છે. મુંબઈ જ્યારે સુધારામાં પા હોમ પડવા તૈયાર થયું ત્યારે અમદાવાદ મુંબઈની સ્પર્ધા કરવા પહેલું બહાર પડ્યું હતું. અમદાવાદનો સુધારો ધીમે દતો. મુંબઈમાં લોકોમાં સાદસ અને દ્રવ્યવ્યયનો જે ગુણ છે તે અમદાવાદીઓમાં

નથી, તેઓ પોતાની સ્થીતિનો ઉતાવળો ફરફાર પસંદ કરતા નથી પણ પ્રાપ્ત સિધ્ધિ જાળવી રાખવા વધારે આતુર બન્યા છે.

અમદાવાદથી રેલવે લાઇનની રાખાઓ ને નિયંત્રણ છે તે આ છે:- અમદાવાદથી એક લાઇન ધોળકે જાય છે, બીજી વીરમગામ ઉપર ધઇને ઠાઠીઆવાડ જાય છે, ત્રીજી ધડર તરફ અમનગર સુધી જાય છે, ચોથી આર. એમ. રેલવે ઉત્તર હિંદુસ્તાન, રજપુતાના વીગેરમાં જાય છે, આપણે હમણાં આ છેલ્લી લાઇનનું કામ છે તથાપિ બીજી રાખા લાઇનો સંબંધે આગળ પણ લખવા પ્રસંગ મળે એમ ન હોય તો તે સંબંધે થોડાક ઉલ્લેખ અત્રે કરું છું. ધડરવાળા લાઇન વેટ્ટેસે કે મેડે ઉદેપુર ચીતોડ લાઇન સાથે જોડાઇ જશેજ, અત્યારે અમનગરથી આગળ પગ રસ્તો છે. આ લાઇનપર શ્રી કોટવર્ક તીર્થ તથા શ્રી સામ-લાલનાં પ્રાચીન તીર્થો છે. આ તીર્થો સંબંધે “ મુળદ સમાચાર ” માં મેં કુંકે ઇસારો કર્યો હતો પણ હવે ન્યારે આ બાબત એક થંથમાં દાખલ કરવાની છે ત્યારે તે સંબંધે મહાશય મૂળજી નાથજી કોટવર્કી જેઓ વૈશ્ય પત્રિકાના સમ એડીટર છે તેઓ તરફથી લખાઇ આવેલા લેખો ખુદ તેમનાજ શબ્દોમાં અત્રે આપું છું.

‘ શ્રી કોટવર્ક તીર્થ. ’

આ સ્થળ અમદાવાદ પાસેના ગાયકવાડી રાજ્ય માંહેના વિજયપુર તાલુકા મહાલના ખડાત ગામે સાબરમતી નદીના એક અસૌક્રિક પવિત્ર તટ ઉપર આવેલું છે અને ત્યાં જવાને અમદાવાદથી ઠસોતના રેલેશન મારફતે, વિજયપુર થા લોદરા રેલેશન ધઇને અથવા તો અમદાવાદથી ધડર અહમદનગર સુધીના આર. એમ. રેલવેના રસ્તે પ્રાંતીજના રેલેશનથી જવાય છે. પ્રાંતીજ લોદરા કે વિજયપુર એ ત્રણે સ્થળોથી આ તીર્થ પ્રકટ ચાર માઇલ છેટે છે.

શ્રી કોટવર્ક તીર્થ એ કોટવર્ક દેવના નામથી અને હિંદુસ્તાન માંહેના દશા, વીશા ખંડાયતા વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણના કુળદેવ હોવાથી ઇષ્ટદેવ તરીકે પ્રખ્યાત છે. શ્રી કોટવર્ક ભગવાનના પ્રાગટ્ય સંબંધી પદ્મપુરાણના ઉત્તરાર્ધે વિશાગમાં, સામ્યમતિ મહાકથામાં કેટલુંક લિખ્યું છે. તે ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખતાં શ્રી કોટવર્ક દેવને માટે મધુકા વા મધુકાન્દરિ એ નામથી પ્રાગટ્યનો કેટલોક વિશેષ ખુલાસો અનુભવમાં આવે છે, અને મધુરાઈ મધુનંદન અને મધુકાન્દરિ એ નામ સાથે હાલના, ઇસ્ટન

અર્ક (કોટપર્ક નામનું મલતાપણું થવામાં મધુહા-હરિ, મધુ, હન્તિ, ખીજી રીતે મધુ નામના દાનવનો વિનાશ કરનાર પ્રભુ એ ઉપરથી “ મધુહા-હરિ ” ને “ મધુ-હન્તિ ” શબ્દનું ખરાપણું સિદ્ધ થાય છે; અને મધુઃ+અર્કઃ મધુરાર્ક (મધુ એટલે મીઠાશા ઉત્પન્ન કરે એવા પાતઃ કાળના બાળ સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળા પ્રભુ ઉપરથી) કરોડો સૂર્યના સમાન તેજસ્વી (પ્રભુ) નું કોટપર્ક નામ સિદ્ધ થાય છે.

આ તિર્થમાં શ્રી કોટપર્કજીની ગૌર સ્વરૂપે ચતુર્ભુજ ભગવાનની મૂર્તિ છે. અને શ્રી ત્રિકમરાયજી અને ધનસ્યામરાયજી એ રીતે ખીજાં બે સ્વરૂપ શ્રી કોટપર્ક ભગવાનની સાથે વીરાજે છે; તેમ શ્રી લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ એ એકજ મંદિરમાં સ્થાપિત છે. આ દેવની પુજાવિધી વલ્લભિ (પુષ્ટિ) સમ્રાટાયને અનુસરીને હાલ ચાલે છે.

શ્રી કોટપર્ક ભગવાનનું પ્રાગટ્ય પ્રમાણ સત્યયુગના પદ્મકલ્પમાં હોવાનું જણાય છે; અને તેથી કરી શ્રી કોટપર્કજીનું સ્વરૂપ ગૌરવર્ણ હોવાનું પુરાણિકત ભાવનાથી સિદ્ધ થાય છે.

ખડાયતા વૈષ્ણ અને વિપ્રોની ઉત્પત્તિ સંબંધે હાલનું રચણ “ ખડાયત્ ” એ ઐતિહાસીક માહિતિ ઉપરથી મૂળનું પ્રાચીન નગર, પડાનત્ પડાયત્, પડાત, ખડાયત્, ખડાત્, એ ગામના મૂળ નામ ઉપરથી ‘ખડાયતા’ એવું આ યાત્રિનું નામ પડવાનું પ્રાચીન ભાષામાંથી પ્રાકૃતમાં થતા ફેરફાર સમજનારની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે,

આ તિર્થમાં ખડાયતા વિપ્રો અને વૈષ્ણો બન્નેની જુદી જુદી યાત્રિની કૂળદેવીઓ છે. ખડાયતા વિપ્રોની દેવી, સાત છે. અને વૈષ્ણની ખાર છે. આ દેવીઓના જુદા જુદા નામથી આ યાત્રિના પેટા વિભાગમાં ગોત્રની સંજ્ઞાથી આખી યાત્રિમાં ગોત્રના સાત અને ખાર પેટા વિભાગ છે. એકજ ગોત્રવાળા વૈષ્ણ કે બ્રાહ્મણ તે એકજ કુટુંબના ગણાય છે; અને તેથી પરસ્પર એક ગોત્રમાં લગ્ન થઈ શકતું નથી.

આ યાત્રિના ખડાયતા વૈષ્ણોની વરલી ગુજરાતના વિભાગમાં ધણું કરી નડીઆદ, ઉમરેઠ, અમદાવાદ ને મોડાસા એ સ્થળે વિશેષ છે. તેમ દિંદુરયાનના પૂર્વ અને દક્ષિણ-બનારસ અને મધરાસ વચ્ચેના પ્રદેશો સુધી છુટક છુટક, એકંદર હાલ હેલી વરલીની ગણતરી ઉપરથી ૨૮૦૮૨ માણસની હોય એમ જણાય છે. આ વૈષ્ણો આ બ્રાહ્મણોનું સર્વ રીતે પાલન કરે છે. એટલે તેઓને વ્યવહાર સારી રીતે ચાલવા

લગ્ન મરણ અને તેવી બીજી દરેક ધાર્મિક ક્રિયાઓ આ બ્રાહ્મણો પાસે કરાવવામાં આવે છે અને આ ગાતિના જુદા જુદા પેટા વિભાગોમાં તે ક્રિયાઓ કરાવવા બદલ અમુક પંચથી મુકરર કરેલ દદાશુ આ બ્રાહ્મણોને અપાય છે. આ બ્રાહ્મણોમાં ધણું કરી ઉજી સુધી એવો ક્રંદ નિયમ જોવામાં આવે છે, આ ગાતિના વેગ્યો સિવાય બીજા કોઈની પાસેથી પ્રતિબદ્ધ કરતા નથી.

ખડાત ગામ ઉપરથી 'ખડાપના' નામ પડવાનું અને તે પૂર્વેના પડાનનું નગર ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલ રાજ્યથી સિંધ થાય છે એવું આપણે ઉપર જણાવ્યું છે. આ રથજે આ નગરની પૂર્વની પ્રાચીનતા મિલકે ધવાને હાથ અનેક ખરેરો પૂર્વના નગરની સાક્ષી પુરે છે. આ રથજેથી નિકળતી માટીની ઈંટો લગભગ ૧૫ ફુટ ઠંઠની વજનમાં આશરે ૧૫ શેરની દોષ છે. શિવાય રાંખની હાથની સુશોભિત કંકણીઓ અને તેવા કંકણો, કાંડી, માટીનાં ક્રીણાં મોટાં ક્રીણાં સાળાં ભાજેલાં ધણાંજ મજાસુત વાસણ, આદિનાં અને ત્રાંજાના શિકકા (કે જેના ઉપર સહેજ રીતે ગધેડાના આકારનું કંકણ પણ ચિન્હ જેવું જોવામાં આવે છે. અને તે હાલ ગાંધીયાં એ નામથી ઓળખાય) એ ઉપરથી આ રથજે મૂળનું દોવાનું અનુભવી શકાય.

શ્રી સામસાજી તિર્થ

આ પવિત્ર 'જેત્ર' મહીકાંઠા એજન્સીમહેન્દ્રા ઇંડર રાજ્યની હદમાં, એક પહાડી પ્રદેશમાં આવેલું છે. ત્યાં જવાને અમદાવાદથી આર. એમ. રેલ્વે માર્ગે, તલોદ (Talod) સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે; અને ત્યાંથી મોડાસાના રસ્તા સુધી પાકી સડક દોવાયો ઘોડાગાડીનું સાધન સહેલાઈથી મળી શકે છે; તલોદ અને મોડાસા વચ્ચે લગભગ ૩૨ માઈલનું અંતર છે. અને ત્યાં સુધીનું ગાડીભાડું ધણું કરી મુકરર કરાવેલું દોવાયી દરેક માણસે રૂ. ૧-૧-૦ જેસે છે. મોડાસા એ બ્રિટીશ રાજ્યની હકુમત નીચેનો અમદાવાદ જિલ્લાનો એક પેટા વિભાગ છે. અહીંથી સામસાજી કે તે અગાઉની હદ ડુંગરપુર, જોરવાડ, રૂપલદેવ અથવા તો રીખવદેવ માને કેશરીયાજીની યાત્રાએ જવાના પહાડી અને વિકટ પગ રસ્તાની શરૂઆત થાય છે, મોડાસા અને સામસાજી વચ્ચે ૧૮ માઈલનું અંતર છે. અને ત્યાં સુધી જવાને અહીંથી ગાડાં, ઘોડા, યા માણસ મળી શકે છે. પહેલાંના સમયમાં આ રસ્તે જવું જરૂર વિકટ ગણાતું હતું. પણ હાલ

રાજ્યના સારા ખદોખસ્તથી એ વિકટતાનો ભય દૂર થયો છે. તોપણ હાલ આ પ્રદેશની રીતસાતથી અંજણ્યા માણસને ખાસ જાણવાને માટે ચોક્કસ રાખવાની પ્રજા પડે છે. એકંદરે અમદાવાદથી સાંભલાજી જવાને એક સાધારણ મનુષ્યને અમદાવાદથી તલોદ પર્યંતનું ત્રીજા વર્ગનું રેલવે ભાડું રૂ ૦-૬-૩ ઉમેરતાં પ્રક્ટ રૂ ૨-૦-૦ થી રૂ ૨-૮-૦ સુધીના ખર્ચે સાંભલાજીની યાત્રા થાય છે.

આ તીર્થ માટે દંતકથા ઉપર આધાર રાખતાં મૂળ, આ નગરનું નામ હરિશ્ચંદ્રપુરી હતું એમ સાંભળવામાં આવે છે. આ દેવની પ્રતિષ્ઠા ક્યારે અને કોની કારકીર્દીમાં થઈ તે વિષે ભરસો રાખવાલાયક હકીકત હું મેળવી શક્યો નથી એટલે તેનો વિસ્તાર જણાવવાને આંચકો ખાઈ છું. તોપણ આ સંજ્ઞા વિશેષ હકીકત જણાવવાને “ગદાધર મહાત્મય” નામનું એક હસ્તલિખિત પુસ્તક હોવાનું મારી જાણમાં આવ્યું છે અને તે દ્વારાએ આ સ્થળની પૂર્વેની હકીકતનો કેટલોક વિશેષ અનુભવ થાય તેમ છે. હાલ આ ભગવાનની સેવા પુજા વૈષ્ણવી, મર્યાદા માર્ગને અનુસરીને થાય છે. આ સ્વરૂપનું ગ્રામસ્થ ધર્મ અલૌકિક છે.

આ ક્ષેત્રની મુલાકાતથીજ તેની પ્રાચીન ગૌરવતાનો કેટલોક વિશેષ અનુભવ થાય છે અને પ્રાચીન ખડેરા એટલાં બધાં જણાય છે કે, આ મંદીરની કુમગીરીમાં આ ખડેરાની છતનો ઉપયોગ કરવામાં મેટી વીસાળતાવાળી દીવાલો ને દીવાલો દ્રષ્ટિગોચર થઈ આ સ્થળની પુરાતન જહોજલાલીનું શુભ સ્મરણ કરાવે છે.

તીર્થના જોવાલાયક સ્થળોમાં ખાખચોકનું સાધુલોકનું સ્થળ, ત્રૈલોકીનાથ, રણેડાજી, ગીરધારી એ ભગવાનનાં સ્થળો અને કાશિવિશ્વનાથ મહેશ્વરનું મંદિર અને કમ્બેજી-કરમાળાજીનું તળાવ એ જોવાલાયક છે. શિવાય ડુંગરના મધાળા ઉપર ભાઈ, બહેનનું દેવળ અને આ ડુંગરોમાંકેના કેટલાંક દેવળો વિગેરે પુરાતની કામો ખાસ જોવાલાયક છે.

આ સ્થળ અને ધામની ચારે બાજુ પુષ્કળ ધટાવાળા નજીક નજીક ઝાડી સાથે ડુંગરો આવી રહેલા છે આથી અને ડુંગરની ખાણમાં મંદીરથી થોડાંક છેટે “મેશ્વો” નામની નદીનું વહેણ આવવાથી આ તીર્થની અલૌકિકતામાં કેટલોક ઉમેરો થાય છે.

“સામલાલ યાને ગદાધર લગ્નવાન” દશા અને વિશા “નિમા” વૈશ્યોનાં કુળ-ઘટ્ટદેવ મતાય છે. આ વૈશ્યો તરફના નહીં જેવા ઉત્પત્તી તેમ નજીકના વૈશ્યોનાં સકિતલાનથી આ મંદિરનો વૈભવ કેટલીક સારી રીતે આસે છે. મંદિરનો કારોંઆર એક દ્રશના હાય નીચે છે અને તેમાં નજીકના ટીટાઈ ગામના બે વૈશ્યો અને આ રાજ્યના એક સ્થાનિક અધિકારી એ દ્રશમાં જોડાયેલ છે.

‘નીમા’ વૈશ્ય વાણીઆની વસ્તી ગુજરાતના-ગોડાસા, દાહોદ, ઝાલોદ, વાડાસીનેર, વીરપુર અને માળવામાં-ઈદાર, રતલામ, ઉત્તરન, અને દક્ષિણના વિભાગમાં ગોરેગામ એ સ્થળે કેટલીક વિશેષ આવેલ છે, અને આર્યાવર્તની છેલ્લી વસ્તી નોંધથી ૮૮૦૪ માણસની હોવાનું જણાય છે. આ વૈશ્યોના કુળગોર, ઉદમ્બર વ્યાજલુ છે.

આ તીર્થનું સ્થળ અતિશય આસ્થાદિજનક અને ચિતાકર્ષક હોવાથી તેની પૂર્વસ્થિતિ અતિ કુદૃષ્ટ હશે એમ કહેવામાં કાંઈપણ પ્રકારે અતિ-શયોક્તિ થતી હોય એમ મને જણાતું નથી. આ તીર્થને ‘ગદાધરપુરી’ એ નામથી પણ કેટલાક લોકો ઓળખી શકે છે, અને તેથી આ તીર્થના અધિષ્ઠાતા દેવ ગદાધર યાને ‘સામલાલ’ના નામે જગમહેર છે. મંદિર તરફ ઋષ્ટિ કરતાં મંદિરનું કામ એટલું બધું વિશાળ જણાય છે કે, શિલ્પના પૂરા અભ્યાસીઓ પણ લાગે. રૂપીઆની હદ લાંબાવી મંદિરના ખરચનો અડસટો બતાવવાને અસમર્થપણું બતાવે છે. મંદિરની પ્રવેશ દાણી વિસ્તાર્ણીય છે અને તેના વિભાગ તરીકે નિજમદિર, નિજમંડપ, ચોક અને એ શિવામનો એક મોટો ચોક કે જેને રાતચોક કહે છે એ સમગ્રું ઘણી બહોળી જગ્યામાં છે. આ મંદિરના આ સમગ્રા ભાગ તરીકે ઉપરાઉપરી ત્રણ માળ છે, અને તેની વિશાળતાના ‘પ્રમાણમાં’ મંદિરનું શિખર વિશેષ જાણીતાં છે. આથી મંદિરની અલૌકિકતા, દિવ્ય અને મનમોહક લાગે છે. આ મંદિરની વિશાળતા માટે એટલું કહેવું બસ છે કે, મંદિરનો અંગત વહિવટ, રાજમંદિર, રસોઈ બંડાર, કાચોબંડાર, જલગરો, તેળાગર, તથા મંદિરને લગતી સર્વે જણસો રાખવાનું સ્થળ એ સર્વેનો શ્રી દાકોરછને બીરાજવાના મૂળના મંદિરમાંજ તેની વિશાળતાના લીધે સમાવેશ થાય છે.

આ સ્થળ ખાસ પહાડી પ્રદેશમાં અને તેવાજ સ્થળમાં આવેલું છે, અને મંદિરના મુખીઆ, સેવક, નોકર, ચાકર એ વિગેરે સગભગ

૨૫ માણસનું મંડલ તથા આખા ચોકનું સ્થળ, ગીરધારી, ત્રૈલોકનાથ, રણછોડજી, ભગવાનનાં જીવંત જીવંત સ્થળો, કાશિવિશ્વનાથ મહેશ્વરનું સ્થળ અને એ મંદિરના પુનઃપ્રાપ્તિકારીઓ અને ત્યાંની ડુંગરી જાતના બીજ (કોળી) લોકોની થોડી વસ્તિ થઈ એકંદરે રૂઢત આ ક્ષેત્રમાં ૧૦૦ માણસની આગેજ વસ્તિ જોવામાં આવે છે. *

આ પ્રદેશ ડુંગર અને પહાડીવાળો હોવાથી કેટલેક ભાગે પહાડી ગણાય છે. નિપજ-મહુડાનાં ઝાડ કેટલેક ભાગે વધારે હોવાથી આ ઝાડનાં ફલ અને ફળ-મહુડાં અને ડોળી ઉપર આ તરફની વસ્તિ નિર્વાહનું મોટું સાધન ગણે છે. શિવાય મકાઈ, કોદરા અને આવટો જેને દક્ષિણના ગામોમાં નાચણી કહે છે તેની નિપજ વધારે છે. આ મુલકની સાધારણ સ્થિતિ ગરીબાઈવાળી છે અને તેથી વેપારસ્થિતિ ગરીબ, બીજ-કોળી લોકોના નિર્વાહ પુરતી જૂન જોતી અને તે લોકો સાથે તેમના નીર્વાહની જરૂરીઆતો પાર પાડવા પુરતી ધીરધાર એ રીતે વેપારનું કેટલુંક ધોરણ જોવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ ઘડે રાજ્યના એક વિભાગ તરીકે ગણાય છે, અને તેથી આ પ્રદેશનો વિશેષ અનુભવ થતા હાલની એક પ્રચલિત કહેવત આ નીચે ટાંકી આ લેખ પૂરો કરું છું.

“ ઘડે પંચ રતનાનિ, પાણિ પાણી પાંદડાં;
અતુર્ય મધુપુષ્પાનિ, પંચમં વસ્ત્ર સોચનં. ”

ઉપરના પદના ઉવટના વાક્યનો “ પંચમં વસ્ત્રસોચનં ” નો આ સ્થળે કેટલોક પ્રસાસો જણાવતાં વિશેષ આનંદ થાય છે કે હાલ બ્રિટીશ રાજ્યના તેજસ્વી પ્રતાપથી પૂર્વકાળથી ચાલતી હાલની કહેવત નષ્ટ થઈ છે.

આ શિવાય બીડાલીમાં શંકરનું ભવ્ય સ્થાન દર્શનીય છે,

વીરમગામ.

ઉંટું ૩૫૦ માઇલ; ભાડું મેલનું ૫-૩-૦ બીજનું ૪-૨-૦. અમદાવાદથી આર. એમ. રેલવેમાં જવા કરતાં વીરમગામ આવી ત્યાંથી મેહુસાણે જવામાં યાત્રીઓને લાભ છે. એક તો વીરમગામ જોવાને મળે છે. વીરમગામ કિલ્લાવાળું ગામ છે. વીરમગામમાં રેનો, અનાજનો, કાપડનો અને બીજો વેપાર સારો છે. સિંધરાજ નય. સિંદની માનું બંધાવેલું એક સુંદર તળાવ અહીં આ જોવા લેખ છે.

આ તળાવ ઉપર અનેક દેરીઓ આવી રહી છે. તળાવ આધેલું છે. તળાવનો દેખાવ ઉત્તમ છે વીરમગામથી મેહેસાણે ને લાઇન જાય છે તે લાઇનના દેત્રોજ સ્ટેશને ઉતરી બહુચરા માતાનાં દર્શન કરવાની જરૂર છે આ બહુચરાજીની માનતા ગુજરાતમાં ધણીજ ચાલે છે નવરાત્રીના દિવસોમાં અહીંઆ મોટી જગા ભરાય છે, પેહેલા અહીંઆ વ્યંડળો (હીજડાઓ) નાં ટોળાઓ રહેતા હતા અહીંઆ નવરાત્રીના દિવસોમાં ભવાઇઓ ચાલે છે બહુચરાજીના મંદિર પાસે માન સરોવર નામનો કુડ છે બહુચરાજીના મંદિરમાં કોઇએ કુકડો મારી ખાધેલો તે ખાનારના પેટમાં બોલેલો અને મસ્કરી કરવા જતા એક પુરુષ સીરપ થઇ ગયો આવું, માતાના મહાત્મ્ય સંબંધે લાગ્યા વખતથી બોલાય છે. જોતો દેત્રોજના સ્ટેશને થઇ બેગાઉપરના લોંપણીના તીર્થ ખાસ જાય છે. આ માતાના દર્શન કરી પાછા દેત્રોજ આવી, આર જોમ, રેલવેમાં મેહેસાણે આવવું. અમદાવાદ મુક્યાનાદ સાબરમતી, આમી-રોડ, સાણુદ, છારોડી, જખવાડા આ સ્ટેશનો મુક્યા બાદ વીરમગામ આવે છે. આમાં સાણુદ એક તાલુકો છે અમદાવાદથી મેહેસાણે જતાં આર, જોમ, લાઇનમાં સાબરમતી, ખોડીઆર, કોલ પાનસર, ઠાંગરવા, જશુદન આ વચલાં સ્ટેશનો છે તેમાં કોલ થઇ કડી ગાય-કવાડી મહાત્મમાં જવાય છે આ કડીમાં ધણીક મેળાઓ ચાલે છે. કડી વ્યાપારનું સ્થાન છે.

મેહેસાણા.

ઉંડું કપક માધલું, લાડું મેલનું ૫-૪-૦ બીજનું ૩-૧૩-૦.

મેહેસાણા રેલવે જંકશન છે. પાટણ તરફ એક લાઇન, એક લાઇન ખેરાલુ, એક લાઇન વીરમગામ તરફ જાય છે અહીંઆ ઉતાર તરફથી અમદાવાદ આવનાર કે અમદાવાદથી અજમેર જનાર શિવાયના બીજા પાસે-જરોને ગાડી બદલવી પડે છે આથી ગાડી વધુ વખત ખેટી થાય છે. લોકોને જળપાન મળતૂર ત્યાગ અને જરા નારસો પાણી કરવાની સધિ મળે છે મેહેસાણામાં દેવદર્શનનાં કેટલાંક સ્થાનો છે મેહેસાણાનો સ્થાનિક વ્યાપાર સારો છે

વીરમગામથી જાંકેડા, દેત્રોજ, કટોસણ, ઝોટાના લીચ, મેહેસાણા, ધીનેજ, આનંદરોડ અને પાટણ સળંગ ગાડી જાય છે આ ગાડી ઠાડીઆવાડની ગાડી સાથે હાલમાં સળંગ વ્યવહારમાં જોડી દીધી છે.

મેસાણાથી રાંદધા, વીસનગર, વડનગર અને ખેરાલુ આ ખેરાલુ લાઇનનાં સ્ટેશનો છે. ખેરાલુપાસે જઇને લોકાનું તારંગાનું પ્રાચીન સ્થાન છે. અહીંઆ કુમારપાળ રાજાનું બંધાવેલું મોઢું જઇને દેરાસર છે. આ દેરાસરની બાંધણી ઉત્તમ છે.

અમદાવાદથી મેહેસાણા આવતાં કસોલથી વીળપુરની એક લાઇન ઠી અને વીળપુર વચ્ચે જાય છે.

અમદાવાદથી વીરમગામ આવતાં વીરમગામથી ખારાધોળાની લાઇન જાય છે. આ લાઇનમાં પાટડી એ એક સંસ્થાન છે અને ખારાધોળા મીઠાનું સરકારી મથક છે. અહીંઆ ખાલુનું પાકું મીઠું જથાબંધ થાય છે.

ઉપલી જુદી જુદી લાઇનોમાંથી મુખ્ય સ્થળોનું કુંક વિવેચન નીચે કરે છું. આ બધી લાઇનો કુદી હોઈ તેનું ભાડું અને માધલો આપવાની જરૂર જોતો નથી.

પાટણ.

પાટણ આ ગુજરાતના ઐતિહાસીક શહેરોમાંથી સૌથી પ્રસિદ્ધ શહેર છે. અણહિલવાડ પાટણ તરીકે આ કૈટલીક સદીઓ મુધી રાજ્ય-ધાનીનું શહેર હતું. અનેક વખતે આ શહેર ઉપર હુમલાઓ થઇ શહેર તારાજ થયું હતું. મહમદ ગીજનીએ, અલાઉદ્દીને, કમ્પાણીના જુવડે, મોગલ બાદશાહોએ આ શહેરની પાયમાલી કરવામાં બાકી રાખી નથી. આપારનું પાટણ જુનું પાટણ નથી પણ સ્થાન તો તેજ છે. આજુ બાજુના ખડેરા અને જોદખમ કરતાં કૈટલીક વખત હાથ લાગતી ચીજો આ શહેરની પ્રાચીનતાના પુરાવાઓ છે. આપારે પણ આ પાટણમાં અઠધા લાખની વસ્તી છે. પાટણમાં જૈનોનાં દેવાલયો ધર્મજાન છે. પંચાસરના દેરાની પ્રતિમા અત્રે આલુવામાં આવી છે. પાટણના રાજાઓમાં જઇને ધર્મભિમાનીઓ કૈટલાક હતા એટલે જઇને ધર્મને અહીંઆ પ્રભાવ ભારે હતો. જઇને દેવચીનોને તારાજ કરી મુસલમાનોએ મસીદો બનાવી છે છતાં હજી કૈટલાંક જઇને દેરાસરો ઉત્તમ કારીગરી ધરાવે છે. શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય અને જઇનાચાર્ય વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ ધયાનું શંકરદિગ્વિજયમાં તથા જઇને અંધોમાં લખ્યું છે તે આ પાટણમાંજ હતો. પાટણમાં હિંદુઓનાં દેવાલયો પણ વિશાળ અને

મુગોમિત છે. પાટખનો, જાહન, ભંડાર અદિતીય કહેવાય છે. આ ભંડારમાં જાહન ધર્મોનાં અનેક ગ્રામીન પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ પુસ્તકોના અવલોકનથી ગુજરાતના ઇતિહાસપર ધણુંક અજવાળું પડ્યું છે. પાટલુ વેપારનું, ઉસ્તાદૂત કારીગરીનું ૬૭૭ પલ્લ મોટું મથક છે. ગાયકવાડી રાજ્યનો આ એક મહાલ છે અને ત્યાં સરકારી ઓશીસો વીગેરે છે. વીગનપુર તરફથી આવતા અશીસનો પણ અહીંયા વેપાર આવે છે.

રાંધણપુર.

પાટલુથી અને ખારાધોડાથી પગરસે રાંધણપુર આવાય છે. રાંધણપુર મુસલમાની રાજ્ય છે. રાંધણપુર કિલ્લાવાળું ગામ છે. કિલ્લામાં લોંબરાઓ છે. રાંધણપુર વેપારનું સારું સ્થાન છે. મુખ્યત્વે કરીને ધીનો વેપાર મોટો છે.

વીસનગર.

વીસનગરા નામરોનું પ્રધાન ક્ષેત્ર વીસનગર કહેવાય છે. આ સ્થાનપરથી તેમને વીસનગરા એવું નામ મળ્યું છે. આ સ્થાન ગ્રામીન છે, અત્રે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં, નાંમરો, ધણાક જાખલ ધર્મસા જેવામાં આવે છે. વીસનગરમાં બે ત્રણ મોટા મઠો છે. શીવાલય, જાહન મંદિરો વીગેરે સારા છે.

વડનગર.

વડનગરા નામરોનું પ્રધાન ક્ષેત્ર આ છે. વીસનગરાની માફક વડનગરા નામરોએ પોતાનું ઉપધદ આ ગામ ઉપરથી મેળવ્યું છે. વડનગરા નામરોના કબરો હાટકેચર મકાદેવનું મંદિર સારું છે. જાહન મંદિર પણ સારું છે. ખીલ દેવ દેવીનાં મંદિરો પણ છે.

આણંબાણની લાઇનમાં આ મુખ્ય સ્થળો બાદ 'મેહસાણી' આગળ વધતાં ભાંડુ મુકવા બાદ ઉંઝા આવે છે.

ઉંડું ૩૧૬ માપલ; ભાંડુ મેલનું ૫-૬-૦ ને ખીજનું ૩-૧૦-૦ છે.

ઉંઝાનું ખીજનું નામ ઉંઝાપુર છે. (ગુજરાત)માં કણ્ઠી એટલે એકુતની એક જાળી જાત વસે છે. આ કણ્ઠીમાં કઠવા, લેઉવા અને આંજણા આ ત્રણ વિભાગ છે. કઠવા, કણ્ઠીનો, મોટો ભાગ વેપારમાં પડેલો છે અને બાકીનો ભાગ એકુત છે, લેઉવામાં મોટો ભાગ

એકતનો અને થોડો ભાગ જગીરદાર કે વેપારમાં પડેલો છે. પાટડીનું પીરમગામ પાસનું નાનું સરયાન ઠણપી જગીરદારનું છે. આઠણાઓ માટે ભાગે પરકામ કે મજુરી કરે છે. સેડરા અને કડવા આ બેઉ ઇસ્તખાન જતા છે. આમાં કડવાની કુજરેવી ઉમાશનું અને મોટું મંદિર છે. કડવાઓમાં બાર વૉ લગ્ન કરવાનો રીવાજ છે. આ લગ્નની રીત આ માતાજીમાં નાંખવામાં આવે છે. માતાજીથી દુાનો જવાબ આવે તોજ લગ્ન થઈ શકે છે. આ લગ્નમાં ગર્ભવાણી બે સ્ત્રીઓ પણ ફેરા ફેરે છે અને જો બેઢને પુત્રીઓ આવે તો લગ્ન મિથ્યા ગણાય છે અને બેઢને હોકરા ને બીજને હોકરી આવી તો લગ્ન સદી થાય છે. આ 'લગ્નાશાસ જોતું' છે બાકી ખરું લગ્ન તો આ સેડમાં આણું એજ છે. આ માતાના મંદિરમાં એક કુંડ છે આ મંદિર પરધરાઓની સાદીઓથી બાંધેલું છે અને મંદિરની પાસે મોટી વીશાળ ફરસજીધી ફરેલી જગ્યા છે ઉંઝા પાસે મીરાદાતારનો રાજો છે. આ રાજની જગ્યાએ ગુજરાત અને બહાર દુરના મુસલમાન સૈફો જાત્રા વખતે હજારોની સંખ્યામાં આવે છે. આ મીરાદાતારની માનતા પણ ભારે ચાલે છે. મુસલમાન સૈફો મૂર્તિ પુજક નથી હતાં આ 'દાતાર પ્રતે તેઓ કેવળાવ ધરાવે છે. આ દાતારની જગ્યામાં માણસો ધૂણવા ભાગે છે. વેડેમની બાગત બાલુએ મૂકીએ તો પણ દાતારનું સ્થાન તો જોવા લાયકજ છે. દાતાર એક બોલીઆ થઈ ગયેલા છે અને ઢિંદ મુસલમાન પ્રતેના તેમના મમબાવને લઈને તેઓ બેઉ વર્ગમાં પૂજ્ય ગણાયા હતા.

સિદ્ધપુર.

ઉદું ૩૭૪ માઈલ. ભાડું મેલનું ૫-૭-૦ બીજનું ૩-૧૪-૦
ગુજરાતના સર્વ તીર્થસ્થાનોમાં કિંબલૂના ઢિંદુસ્થાનના તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર મુખ્ય તીર્થમાંહેનું એક છે. માતૃગયા આ સિદ્ધપુર છે અને પિતૃગયા એ ગયા છે. સ્ત્રી જાતીના મોક્ષની કામનાએ અત્રે ગ્રાહ કર્તવ્ય મુખ્ય છે.

સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતી માતાનું મંદીર.

સિદ્ધપુરમાં આ ગ્રામીન સ્થાન છે. સરસ્વતી નદી જે ગુપ્ત વહે છે, તે અહીંઆ પ્રસિદ્ધ થાય છે. અહીંઆ રનાન, દાન, ગ્રાહાદિકનું મોટું મહાત્મ્ય છે. આ સિદ્ધ ક્ષેત્ર છે અને અહીંઆ ઠપીલદેવજીએ

એકુતનો અને થોડો ભાગ જાગીરદાર કે વેપારમાં પડેલો છે. પાટડીનું વીરમગામ પાસનું નાનું સરવાળ કલુશી જાગીરદારનું છે. આંજણાઓ માટે ભાગે ધરકામ કે મજુરી કરે છે. લેડવા અને કડવા આ બેઉ ઇત્તરજી જાત છે. આમાં કડવાની કુળદેવી ઉમાશત્રુનું અત્રે મોટું મંદિર છે. કડવાઓમાં બાર વૉ લગ્ન કરવાનો રીવાજ છે. આ લગ્નની ચીઠી આ માતાજીમાં નાંખવામાં આવે છે. માતાજીથી હાનો જવાબ આવે તોજ લગ્ન થઈ શકે છે. આ લગ્નમાં ગર્ભવાણી બે સ્ત્રીઓ પણ ફેરા ફેરે છે અને જો બેઢેને પુત્રીઓ આવે તો લગ્ન મિથ્યા ગણાય છે અને એકને ઊકારો ને બીજાને ઊકારી આવી તો લગ્ન સદી થાય છે. આ 'લખાભાસ જોનું' છે બાકી ખરું લગ્ન તો આ લોકમાં આણું જોજ છે. આ માતાના મંદિરમાં એક કુંડ છે આ મંદિર પથ્થરાઓની લાદીઓથી બાંધેલું છે અને મંદિરની પાસે મોટી વીરાજી દૂરસમંધી કરેલી જગ્યા છે ઉંઝા પાસે મીરાદાતારનો રોજો છે. આ રોજની જગ્યાએ ગુજરાત અને બહાર ફરના મુસલમાન લોકો જગ્યા વખતે હજારોની સંખ્યામાં આવે છે. આ મીરાદાતારની માનતા પણ ભારે ચાલે છે. મુસલમાન લોકો શ્રી પુજક નથી છતાં આ દાતાર પ્રત્યે તેઓ દેવભાવ ધરાવે છે. આ દાતારની જગ્યામાં માણસો ધૂણવા લાગે છે. વેદુમની બાળત બાળુએ મૂકીએ તો પણ દાતારનું સ્થાન તો જોવા લાયકજ છે. દાતાર એક ઓલીઆ થઈ ગયેલા છે અને હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યેના તેમના મનબાવને લઈને તેઓ બેઉ વર્ગમાં પૂજ્ય ગણાયા હતા.

સિદ્ધપુર.

છેટું ૩૭૪ માધ્યમ. બાહુ મેલનું ૫-૭-૦ બીજનું ૩-૧૪-૦
ગુજરાતના સર્વ તીર્થસ્થાનોમાં હિંબલુના હિંદુસ્થાનના તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર મુખ્ય તીર્થમાહેનું એક છે. માતૃગયા આ સિદ્ધપુર છે અને પિતૃગયા એ ગયા છે. સ્ત્રી જાતીના મોક્ષની કામનાએ અને શ્રાદ્ધ કર્તવ્ય મુખ્ય છે.

સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતી માતાનું મંદિર.

સિદ્ધપુરમાં આ પ્રાચીન સ્થાન છે. સરસ્વતી નદી જે ગુપ્ત વહે છે, તે અહીંઆ પ્રસિદ્ધ થાય છે. અહીંઆ રનાન, દાન, શ્રાદ્ધદિકનું મોટું મહાત્મ્ય છે. આ સિદ્ધ લેવ છે અને અહીંઆ કંપીવદેવજી.

ચોતાની મા દેહુતીને પ્રહારાન આપ્યું હતું. શ્રી સિદ્ધજીનાં શુદ્ધ મનથી કર્મ કરનારને તાકાળ સિદ્ધિ મળે છે. મહારાજ મૂળરાજે અહીંયા રૂઢમાળાનું પ્રખ્યાત મુગમ બનાવ્યું હતું. એસનાથી બાદશાહોએ આ રૂઢમાળાનો નાશ કર્યો છે અત્યારે માત્ર યોડીક નીશાની રહી છે આ નીશાની જોઈને પણ સોડો મોમા આગળા ધાવી આગળના કામની મંબયતા ફેરી હશે, આ સબધે તર્ક બાધી શકે છે સીધપુરમા સરસ્વતી માતાનું મંદીર સ્વર્ગવાસી શેઠ દામોદરદાસ તાપીદાસે હમણાજ બાધ્યું છે અને તે સુદર છે શ્રી વેણીમાધવનું પ્રાચીન મદીર ઉત્તમ કારીગરીનો નમુનો છે આ સિદ્ધજીના પ્રાચીન દેવ છે સિદ્ધપુરમા બિંદુ સરોવરનું જો રથાન છે તે ખચીત આશ્ચર્યકરક છે આ રથાનમા કાઠીઆવાડના આટકોટ ગામના એક લુવાણાને મે જોએન, આ લુવાણા રક્તપીતથી સડી ગયો હતો અહીંયા બે ત્રણ વર્ષ રહેવાથી અને બિંદુ સરોવરના સ્નાન ને પાનથી આ લુવાણાનું રક્તપીત તદ્દન મટી ગયું હતું આ વાત ગામના માણસોએ કહી પણ તે મારા માનવામા નહોતી આવતી પણ મે જ્યારે તે લુવાણાથીજ જાણ્યું, ત્યારે મારી અજાણેખીનો ખાર રહ્યો નહીં.

વડનગર અને વિશનગર આ નાગરિને માટે જમ અભિમાનપ્રદ રથાન છે તેમ સમગ્ર ઐાદિચર પ્રાણજીને માટે અભિમાનપ્રદ આ રથાન છે ગુજરાતમા પ્રાણજીની જોટથી નાત છે તે ચોતાને પ્રાચીન ગણાવનાનો દાવો કરેજે પણ અનેક વિદેશી વિદ્વાનો જોએ ગુજરાતના ઇતિહાસમા અજનાસીઆ છે તેમજ પ્રાચીન તાત્રપટો ઇત્યાદિકના જ પુરાવા મળે છે તે પરથી પ્રાણજીની જાત માત્ર ઐાદિચરમાથી નીકળેલી છે આમ કહે છે કેટલીક જગ્યાએ ઉદિચ્ચારપયઃ સર્વે ન ચ મોઢા ન ચ નાગરાઃ આમ જોવાય છે અને આ ઉપરથી મોઢ અને નાગર આ ઉદિચ્ચોની પૂર્વના કે સમકાલિન હોય આમ કહેવાયું કથન છે. કેટલાક ન ચ મુઢા ન ચ નાગરાઃ આમ કહી ઉદિચ્ચોને વિદ્વાન અને નગરવાસી નહીં પણ આશ્રમવાતી ઠરાવે છે ગમે તેમ હો, હું અત્યારે પ્રાણજીની પ્રાચીનતા સબધે જાણવા નથી જોઈ, મારે કથન ઉદિચ્ચો ધણાજ પ્રાચીન કાળથી આ દેશમા આવ્યા છે અને તેઓએ અમુક ગામનું ઉપપદ નથી ધરાવ્યું પણ દિગ્ભાગનું ઉપપદ ધરાવ્યું છે આજ જાતવારું છે. મહારાજ મૂળરાજે ઉતર

દિશામાંથી ૧૦૦૦ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી અત્ર સિધ્ધપુરમાં યજ્ઞ
 ઈધો હતો અને રૂદ્રમાળાનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન બનાવ્યું હતું. ઉત્તરમાંથી
 આવેલા માટે ઉદિચ્ય કહેવાયા અને રાજના દાનના પ્રસંગે કેટલાક
 બ્રાહ્મણે વાંધો લીધો અને ટોળું વાળી બેઠા છતાં આખરે તેઓ પણ
 દાન લાગી યયા પણ તેમના આ આગ્રહે ટોળકીઆ સંઘા મેળવી,
 ઐદિચ્ય સહસ્ત્ર અને ટોળકીઆ આ બે પ્રથમ બેદ થયા. દાન પ્રસંગે
 કેટલાક બ્રાહ્મણોને સિધ્ધપુર અને તેની આસપાસના ગામો આપ્યા
 અને કેટલાકને સીહોર અને તેની આસપાસનાં ગામો આપ્યાં. આ
 લોકો સેંકડો વર્ષ સુધી ઐદિચ્ય સહસ્ત્ર તરીકે જ ઓળખાતા રહ્યા
 અને હજી પણ ઐદિચ્ય સહસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવે છે પણ કળાં-
 તરે જૂદા જૂદા સંપ્રદાયો બંધાયા અને તેઓનો પરસ્પર વ્યવહાર
 તુટ્યો. માત્ર બોજન વ્યવહાર રહ્યો. પણ કન્યા વ્યવહાર નથી રહ્યો.
 અત્યારે સીધ્ધપુર, સીહોર, ખરેડી, ગદીઓ, ધડર પીસતાળીશ,
 અમદાવાદ બાનીશી, સુરતી વીજેરે ભેદો પડી ગયા છે. ગુજરાતના
 ઐદિચ્યો ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થતાં, કેટલાક રજપુતાના, મા-
 જ્યા, પંજાબ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગયલા જણાય છે. પોતાની
 વિદ્વાતાને અંગે તેઓ દેશી રાજ્યોમાં પુજાતા હતા. માળવામાં બંકનગરનું
 નાનું સંસ્થાન છે ત્યાંના સત્તાધિકારી અત્યારે પણ ઐદિચ્યો છે.
 ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં અને બીજે હું કેટલાક ઐદિચ્યોના સમાગમમાં આવ્યો
 છું અને હજી તેઓ આપણા કરતાં વધારે પ્રાચીનતા જાળવી રહ્યા છે
 અને આચારવિચારમાં ઉત્તમતા દાખવે છે. સિદ્ધપુર ઉદિચ્યોનું ઇષ્ટ
 અને પ્રિયસ્થાન છે અને અહીંઆ સર્વ ઉદિચ્યોના ઇષ્ટદેવ ગોવીંદ
 માધવનું સર્વોત્તમ સ્થાન શેઢેરની વચ્ચે છે. સિદ્ધપુરના મુખ્ય સ્થાનો
 રૂદ્રમાળ, ગોવિંદમાધવ, સરસ્વતિ અને બિંદુસરોવર આ ચાર
 છે. શીત્રામ રણછોડજી, રૂદ્રેશ્વર જે રૂદ્રમાળા વખતે સ્થપાએલા અને
 રૂદ્રમાળ તોડતી વખતે સાંથી સિરોહીના મહારાજાએ કાઢી લઈ
 પોતાના ગામમાં સ્થાપી શરણેશ્વરનું નામ આપ્યું છે તેનું ખાલી
 મંદિર, બિંદુસરોવર પર શેષરામી ભગવાન, લક્ષ્મીનારાયણ, રામલક્ષ્મણ
 સીતા, વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયનું સ્થાન, સિધ્ધેશ્વર મહાદેવ, દર્દમશ્વી,
 કમ્બલશ્વી, દેવહુતી, ગયાગદાધર વીજેરે અનેક દર્શનનાં સ્થળો છે.
 બિંદુસરોવર પાસે એક મોટું તળાવ છે.

મહાભારતમાં મિંદુસરોવરનો ઉલ્લેખ જણાય છે. માનવીય અનેક પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવતમાં ભગવાનના ૨૪ અવતારો ગણાવ્યા છે તેમાં ૧૬ શે અવતાર કપિલદેવનો ગણાવ્યો છે. આ હોત સાથ કપિલદેવ નો સંબંધ છે સમજાવે તે ધર્મ-જુનું ગણી શકાય એમ છે. ઘણાએ કદંબ રીતે સુદી બનાવવા આદત કરી. કદંબ રીતે બહોળા સરસ્વતિ પર ૧૦૦૦ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી. ભગવાને કહ્યું કે બ્રહ્માના પુત્ર મહુ રાજા બહોળા ત્રીજે દહાડે આવશે અને તમને પોતાની પુત્રી પરણાવશે અને હું તમારા તપથી પ્રસન્ન થઈ તમારે ત્યાં જન્મ લઈશ. ભગવાને કદંબરૂપીને ધરદાન આપતાં પ્રેમાશુ પાડખાં દતાં તેનું બિંદુસર, થયું છે. રાજા મનુ અને તેની સ્ત્રી રાવણાએ પોતાની પુત્રી દેવહુતીને કદંબરૂપીને રિવાડમાં આપી. કદંબરૂપીએ વિમાન ઉપમ કરી સમસ્ત લોકમાં વિહાર કરવા માંડ્યો. દેવહુતીએ શીવસરોવરમાં રનાન થયું અને સરોવરમાંથી ૧૦૦૦ કન્યા નીકળીને તેની દાસી થઈ. (કેટલોક કાળ ફરી) પોતાને સ્ત્રી અને દાસી સહવર્તમાન પોતાને આશ્રમે આવ્યા. પેહેલાં દેવહુતીને ૯ કન્યા થઈને પછી કપીલદેવ ભગવાન પધા. કપિલદેવે દેવહુતીને મિંદુ સરોવર પર પરમાત્મા શું છે? મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે ક્યાદિ સમજાવી પોતે ગંગાકિનારે ગયા. કપિલદેવ સમુદ્રની નીચે યોગ ધ્યાનમાં સદા રહે છે. સગર રાજાના ઊંઝરાઓ કપિલદેવનો યોગભંગ કરવાથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં હતાં તેના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથે ગંગાને આપ્યા હતા. આ સ્થાનનું બીજું પણ મહાત્મ્ય ધણું જ છે પણ વિસ્તાર ભયથી લખતો નથી. બહોળા સરસ્વતિમાં રનાન, દાન, શાસ્ત્રિક કરાય છે, મિંદુ સરોવર પરમાત્માદિ, થાય છે. ધાત્રીઓની વૃત્તિને લઈને અત્રેના બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યાનો શોધ થવા લાગેતો જોઈ બ્રાહ્મણોએ એક વેદશાળા સ્થાપી છે. શંકરાચાર્યનો એક મઠ ૧૧ ન્યાં સન્યાસીઓ રહે છે. સિદ્ધપુર ગામકવાડી મહાલ છે અને તેથી કચેરીઓ વીંચે છે. ગુજરાતની પ્રજા, સાધન નહોતાં ત્યારે, સિદ્ધપુરની યાત્રા તો અવસ્ય કર્તવ્ય સમજાવી હતી.

પાલજીપુર.

ઉદું ૩૯૭ માઈલ, લાડું મેલનું ૫-૧૧-૦ બીજનું ૪-૨-૦.

સિદ્ધપુર મુખ્યા બાદ છાપી અને ઉમરદેરી રેશનો પછી પાલજીપુર આવે છે. પાલજીપુર કિલ્લાવાળું ગામ હોઈ મુસલમાની

રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંઆ અનાજનો વેપાર સારો છે. આ શહેરથી હીસા તરફ એક ધ્રાંચ ગણ છે. અંદાસર મુકાબા પછી તરત હીસા આવે છે. હીસા લશ્કરી કાંપની જગ્યા છે અને વેપારનું સારું સ્થાન છે.

આયુ.

હું ૪૨૫ માર્ચલ, ભાદ્રું મેલનું ૬-૦-૦ ખીજનું ૪-૭-૦.

પાલણપુર મુકાબા બાદ આયુ આવતાં વચમાં ચીતરાસની, સારોં દરા, રોહો આ સ્ટેશનો આવે છે. આયુરોડ અથવા ખરેડી આ સ્ટેશનનું નામ છે. સ્ટેશનથી આયુ પહાડ ૧૭ માર્ચલ દૂર છે. સ્ટેશન પર વીથી અને ધર્મશાળાઓ છે. ખરેડીના સ્ટેશનથી અંબાજી અને આયુ જવાય છે. આયુને અર્ધચંદ્ર પર્વત ધણીક જગ્યાએ કહેસો છે. ખરી રીતે જોતાં તો આ અરવલી પહાડની એક શાખા છે પણ તે અંતે છુટો પડી ગયો છે. અંબાજીનો રસ્તો પાકો ન હોવાથી ઘોડા અને ઠેળાઓમાંજ જવાય છે બાકી આયુનો રસ્તો પાકો હોવાથી સર્વ વાહન મળી શકે છે. બજારની ગાડી ૪ માણસોને લઈ જાય છે અને જતાં ૧૪ કલાક લાગે છે. ભાદ્રું ગાડીનું ધ્રાંચ રૂપિયા સેછે. ખીજ કલાસનો ઘેડો અથવા ૨૬ ૮ કલાકમાં એક માણસને બે રૂપિયામાં લઈ જાય છે. મજુરને મણ ૪૦ શેર વજનના નવ આના આપવા પડે છે. સ્ટેશન ઉપર પારસી કંટ્રાક્ટર છે તે સર્વ પ્રકારની ઝાડવણ કરી આપે છે. પાત્રીઓ પાસેથી શીરોહો દરબાર ચોખીદારી જણ દીઠ ૦૮૦ લે છે અને મુંડકાવેરો ગામના લે છે. હવા ખાનારાઓ પાસથી મુંડકાવેરો સેવાતો નથી.

ખરેડી મુકાબા બાદ ૪ માર્ચલ સપાટ રસ્તો આવે છે તે પછી ચગવ શરૂ થાય છે. ખરેડીની બુનાસ નદી ઉપર મજબુત પ્રજા બાંધેલો છે. અહીંઆ જુનો અને નવો રસ્તો જુદો પડે છે. નવે રસ્તે સડક બાધેલી હોવાથી જુનો રસ્તો વપરાશમાં થોડો આવે છે. જુના રસ્તે આસતાં માનપુર કરીને ગામ મળે છે. ત્યાંથી આગળ આવતાં હુપિકેશનું મંદિર આવે છે. આ હુપિકેશ હારિકાંનું દારૂ ગણાય છે. મથુરાંદી શ્રીકૃષ્ણ હારિકાં જતાં અહિંઆ રજા હતા. મંદિર વિરાળ ને સુશોભિત છે. આ મંદિર પાસ બે કુટો છે. આયુ બાજુ ખંડેર છે. અપદાવદ વસાવવામાં જે અંદાવતા નગરીનો સામાન વાપર્યાનું કહેવાય છે તે અંદાવતી નગરી

અહીંઆ હતી અને આ ખંડેર એજ નગરીનાં છે. ખંડેરો જોતાં પ્રુદ્ધુ' જણાય છે કે પેહેલાં અહીંઆ મોટું નગર હોવું જોઈએ. અહીં થોડે દૂર અમરિષ રાજનો આશ્રમ છે, અહીંઆ અમરિષ રાજએ તપ કરેલું કહેવાય છે અને તપની જાયાની નિશાનીનો પથર જોવામાં આવે છે. આ પથર પર એક મોટો પથર ઢળતી હાલતમાં થોડા આધારે રહ્યો છે, અને તેથી તે તપના આસન પર છાયારૂપ બન્યો છે. આવી રીતે આ સ્થાન એક કુદરતી પ્રુદ્ધી ગુફા કે કોતર જેવું જણાય છે. અહીંઆથી થોડેક દૂર લક્ષ્મીચોરાંશી પગલાંનું ચિત્ર છે. એક પથર પર અનેક માણસો, જનાવરો, અને સર્વ પ્રાણીનાં પગલાં પડી રહેલાં જોવામાં આવે છે. આ પગલાં કેવી રીતે પડ્યાં હશે, જળવાઈ રહ્યાં હશે, આ આશ્ચર્યનો વિષય છે. આ પગલાંનો ખારીક અભ્યાસ કરનાર પણ ધડીભર મંત્ર મુગ્ધ થઈ જણાવશે કે આમાંનાં કેટલાંક પગલાંઓ અદ્યત કે અદૃશ્ય પૂર્વે જણાય છે. આટલું જોઈ જુનો રસ્તો મુઝી નવે રસ્તે આવવું પડે છે. અનેક કુદરતી દેખાવો, સુંદર ઝાડો, વનસ્પતિની અંદરથી આવતો પક્ષીઓનો મધુર અવાજ, વનસ્પતિ અને ડુહોની ઉત્તમ સુમંધથી મગજ તૃપ્ત કરતાં ૪ માર્છલ આવીએ છીએ ત્યારે એક નાનું તળાવ અને વડનું ઝાડ આવે છે. અહીંઆ થોડો વિશ્રામ લેવાની આવશ્યકતા છે. અહીં આથી ચડાવ શરૂ થાય છે. આગળ ચાલતાં વાધનાળું, ચોખી, પાણીના ઝરા, દીકીટોનું જોડું, ચોખીઆતોનું જલવાનું વીગેરે અનુભવ્યા બાદ સાતધુમ આવી પોહોચીએ છીએ. સાતધુમ એટલે સાત રીતે ધુમી -પ્રરીને ઉપર પોહોચવું તે. કસારા'ને ઈગતપુરી વચ્ચે જોઈ રેલવે આડા તોડા વાંકમાં જ આવે કરે છે તેમ. અહીંઆ કરવું પડે છે. અહીંઆ પાણીનું પરબ છે અને હવે તેને ચલેલું આપવામાં આવે છે. આ સાતધુમ પુરા થયા કે થી અચ્ચગગદનું જૈન દેવાસ્થ્ય દેખાય છે. આ ગળ તળાવીની ધર્મશાળા ને કુવો આવે છે. આ ધર્મશાળા જૈન ધર્મની ઉછતા ત્યાં રહેનારને સર્વ સમવડ થઈ શકે છે. આવકોને સેવ લાકુ વીગેરે મળે છે. અન્યને ચણનો નારતો આપે છે. અહીંઆ રાત રહેવા તથા રસોઈ પાણી કરવાની સર્વ સમવડ છે. ત્યાંથી હમરસાડા આવ્યા એટલે એક તરફ નીચેનો પ્રદેશ અને બીજી તરફ પથરના મોટા પહોડો દેખાય છે. અહીંઆ થોડો વખત લગા રહી આજુબાજુ નજર કરવાથી ધધરનો અગાધ મહિમા પ્રત્યક્ષ થઈ હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે. અહીંઆથી પછી સપાટ રસ્તે આગળ ચાલતાં એક રેલવે સ્ટેશનું જાણ મુશમ

દેખાય છે. આ રકુલથી ચોટે દૂર મણીકર્ણીકા તીર્થ અને સૂર્યકુંડ આવી રહ્યા છે. મણીકર્ણીકા નામની બીલની સ્ત્રી તથા તેનો ધણી સૂર્ય-કુંડમાં સ્નાન કરવાથી દેવભાવ પામ્યા ત્યાંથી આ તીર્થ અને કુંડ પ્રસિદ્ધિમાં આવી તીર્થ મનાયાં છે. મહાલુકાને સ્નાન મહાત્મ્ય વિશેષ છે. અહીંઆ કર્ણકેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ છે.

ગોમુખ ને જશિષ્ટાશ્રમ આ આશ્રુના હિંદુયાત્રીઓનું પ્રુજ્ય સ્થાન છે. આ સર્કર્મ ત્રણ માઇલ છેડું છે અને રસ્તો પણ વીકટ હોઇ માલુસને અશાંત બનાવે એવો છે પણ સ્થાનમાં પોહોંચતાં મનની જો સ્થિતિ થાય છે તે અવર્ણનીય છે. ત્રણ માઇલ આશ્વા એટલે પગથીઆં ઉતરવાનું શરૂ થાય છે. આંખાની ગીચ ઝાડીમાં કેવડા અને મેગરાની સુગંધથી નેત્ર અને મનને ઉલ્લાસી કરતાં કરતાં ૭૫૦ પગથીઆં ઉતરી કુંડ ઉપર આવી પોહોંચીએ છીએ. ગાયના મુખમાંથી બારેમાસ એક-સરખા ધારામાંથી કુંડમાં પાણી પડે છે. કુંડમાં સ્નાનાદિક કરી ગુરુ વશિષ્ઠજીનું પ્રાચીન અને મજબુત દેરું કે જે આશ્રમ તરીકે ઓળખાય છે તેનાં દર્શન કરી શ્રીરામલક્ષ્મણનાં દર્શન કરવાં. મહાસતિ અરૂંધતિનાં દર્શન કરવાથી સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય અખંડિત રહે છે. આશ્રુની ઉત્પત્તિનો સંબંધ આ કુંડ સાથે છે.

ગુરુ વશિષ્ઠ પોતાની સ્ત્રી અરૂંધતિ સાથે અત્રે રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. તપશ્ચર્યાની જગ્યા પાસે એક અમાપ ગર્ત-ખાડો હતો. વશિષ્ઠની હોમધેનુ એક વખત ચરવા જતાં આ ખાડામાં પડી ગઇ. હોમધેનુ ન આવતાં વશિષ્ઠ એક પાખા અને શાનહાળિએ હોમધેનુ ખાડામાં પડી ગઇ છે એમ જાણી આ ખાડો જળથી ભરવા શંકરની પ્રાર્થના કરી. શંકરે સરસ્વતિના જળથી ખાડો ભર્યો અને હોમધેનુ તરી બહાર આવ્યાં. આવ્યા વિપુળ જળથી ભરેલા આ ખાડાથી બીજા પણ અપાય થવાના ભયથી હિમાચળને આ ખાડો પુરવા કાંઈ પર્વતને મોકલવા કહ્યું. ગુરુની આજ્ઞાનુસાર પોતાના પુત્ર નંદિવર્ધનને અર્ધુદ નાગપર બેસાડી આ ખાડામાં રહેતા કહ્યું. નંદિવર્ધનના વાસથી ખાડો પુરાઇ ગયો. રવિએએ આ સ્થાન અર્ધુદ તરીકે, તે સ્થાન પરનાં તીર્થો નાગતીર્થ તરીકે, પ્રસિદ્ધિમાં આવશે એવો આશીર્વાદ આપ્યો. વશિષ્ઠજીના મંદિરની પાસે નાગકુંડ અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. આવજુ છુદ પ ને દિવસે આ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રી પણ પુત્રવાળી થશે આમ કહેવું છે. વશિષ્ઠજી

શીવજીનું ધ્યાન ધરતારૂપે, દોમધેનુ અને તેનાં વાહરડાં, નંદિવર્ધન, અર્જુન વગેરેની પ્રતિમાઓ અત્રે છે. બળેનનો મોટો મેળો ખરાય છે. અહીંઆ સાધુ રહે છે. અહીંઆ એક સુંદર ધર્મશાળા છે.

ઉપર જણાવેલા વિષુળ ખાડાની ઉત્પત્તિ સંબંધે એવું કહેવાય છે કે આ ગોમુખથી પાંચ છ માઇલ છેટે ગોતમમુનીનું આશ્રમ હતું. ગોતમના શિષ્ય ઉત્તકે ગુરુદક્ષિણા લેવા વિનંતિ કરી ત્યારે ગોતમે ક્યુ કે અહલ્યા કહે તે દક્ષિણા આપઃ. અહલ્યાની પ્રાર્થના કરતાં તેણે સૌદાસની સ્ત્રી મધ્યંતીના કુંડળની નોટી માગી. ઉત્તકે કુંડળ લઈ ખેલે આવતાં તરસ્યો થયો અને કુંડળ અને બીજે સામાન નીચે મુકી બીજીના ઝાડ ઉપર ચડી જળ નોવા લાગ્યો. એટલામાં તક્ષક કુંડળની નોટી કપાડી ગયો. ઉત્તકે દર નોંધ લાકડીથી ખોદવા માંડ્યું અને ખોદતાં ખોદતાં છેક પાતાળ મુખી પહોંચ્યો ત્યાં એક સ્વેત અશ્વને નોયો, અશ્વના કહેવાથી ઉત્તકે, કુમાડથી નાગને વ્યાકુળ કર્યો અને તક્ષકે કુંડળ આપી દીધાં. ઉત્તકે કુંડળ સાથે ઘોડા ઉપર બેસી ગુરના આશ્રમમાં આબો. ઉત્તકે ખોદેલો ઉપલો આદો વસિષ્ઠની કૃપાથી પુરાયો. આ આખ્યાયિકામાં ઉપર ઉપરથી નોતાં ધણુંક અતીશયોક્તિ ભરેલું આધુનીક કાળના વિદ્વાનોને લાગશે. પણ તેનું રહસ્ય જુદુંજ છે. અમે આ રહસ્ય વાર્તા પ્રુત્થી કરવા માગતા નથી, પણ શિષ્યની અદ્વિતીય ગુરુભક્તિ અને વસિષ્ઠનું પરવાદિ પ્રત્યે પણ પરાધાણું વાસત્ય વાંચનારાઓના ધ્યાન ઉપર લાવવા માગીએ છીએ. અહીંઆ ગોતમ રૂપીને આશ્રમ ત્રયા મન્મથુત દેહેશ છે. બહાર નાની, સરખી વેદી અને નાનો, સરખો કુંડ છે. ગોમુખથી ગોતમના આશ્રમમાં જવાનો રસ્તો ધણોજ, વિકટ છે. દેહેરામાં જવાને ત્રણસે ઉપરાંત, પગથીયાં ઉતરવાં પડે છે. આ પગથીયાં પણ ભાંખ્યાં તુટ્યાં છે. આ આશ્રમમાં આવનારે એવી રીતે આવવું કે સાંજના પાછા ગોમુખ અથવા આણુ આવી શકે.

દેલવાડા.

ન્યાંથી ગોમુખ ગયા હતા ત્યાં પાછા આવ્યા એટલે કંટાકટરના વાહનેનું સ્થળ આવે છે. અહીંઆ યાત્રીઓને વાહનમાંથી ઉતારી પડવું પડે છે, અને કંટાકટરનું માણસ જુદેજ સ્થળેથી યાત્રીઓને પોતાને સ્થળે પહોંચાડે છે. કારણ કે હાવણીમાં યાત્રીઓને જવા દેવામાં આવતા નથી. દેલવાડે જતાં દૂધ વાવડીનું દૂધ જેવું પાણી પી, અરજુદા માતા અથવા અમ્બરુદેવીનાં દર્શન કરવાં, આ મંદિર ગુફામાં છે અને બેશીને

અંદર જવું પડે છે. દીવા વગર દર્શન થતાં નથી અને માતાજી કંઈ પણ આધાર વગર અધર રહ્યાં હોય એમ શોભળ મુર્તિમાં દર્શન દે છે. આજી બાજુ કંટાળીક ગુણો આવી રહી છે, જ્યાં સાધુઓ રહે છે. દેવીનાં મંદિર પાસે મહાદેવનું દેહેરું અને એક ધર્મશાળા છે. ચૈત્રી પુનમ અને આશો શુદ્ધ આઠમના મેળા ભરાય છે. પાપકટેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન અર્બુદા દેવીના મંદિરથી એક માઇલ છેટે છે. આ સ્થાનમાં જવું જીવના જોખમ જોવું છે. મહાદેવ પાસે કુંડ છે તેમાં સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે. શુકલતીર્થ:-પાપકટેશ્વર અને દેલવાડાની વચ્ચે પહોડોમાં આ તીર્થ છે. એકાદશીને દીવસે સ્નાન, દાનનું મહાત્મ્ય છે.

દેલવાડાના જૈન દેવળો.

શિરોહી દરબારના ૨૦-૨૫ ધરના નાના ગામડાની શોભા આ જૈન દેવાલયો છે. બહારથી સાદા દેખાતા, પણ અંદર જઈ જોતાં જોનારને છક કરી નાંખનારાં આ દેહેરાંઓનું વર્ણન કલમથી કરી શકાય એમ નથી. આ પાંચ દેહેરામાંનાં બે દેહેરાં તો ખરેખર અદ્ભુત છે અને અમો યથાશક્તિ કુંકું વર્ણન આપવાને તબવીજ કરીએ છીએ. દેલવાડાના ગામમાં પેસતાં એક દરવાજો જોવામાં આવે છે, દરવાજાની બહાર ધર્મશાળાઓ, દાણી તથા ચોકીદારોની કોઠડીઓ વગેરે છે. દરવાજામાં પેઠા કે યાત્રીઓને ઉતરવાની ધર્મશાળાની દારોની દાર જોવાય છે. દરવાજાની સામે બીજો દરવાજો દેખાય છે તે દેહેરામાં જવાનો છે. આ દરવાજામાં દેરાસરોના કારકુન, ભંડારીઓ, સીપાઇઓ વગેરે રહે છે. હિંદુ શિવાય બીજાઓને રમ વગર અંદર જવા દેવામાં આવતા નથી. દરવાજામાં પેસતાં ડાબા હાથ તરફના દરવાજો જતાં ત્રણ દેરાસરો આવે છે. તેમાં એક કરીનાથનું અને બીજાં બે વિમળશાહના છે. કરીનાથના દર્શન કરી આગળ ચાલતાં બે સામસામા દરવાજા આવે છે. એક દરવાજા ઉપર વિમળશાહ અને તેના ભાણેજની મુર્તિઓ થોડા ઉપર એસારેલી જોવામાં આવે છે. તેની પછવાડે ઉત્તમ નકશી કામવાળી આરસના હાથી-ઓની પ્રતિમાઓ છે. સામી બાજુનું મોટું વિશાળ દેહેરું શેઠ વિમળશાહનું બંધાવેલું છે. વિમળશાહ અંબા માતાના અનન્ય ભક્ત હતા. માતાએ પ્રસન્ન થઈ વર માગતા કહેતાં એક વખતે જૈન ધર્મનાં ૬૦ દેહેરાં તૈયાર થાય અને આ સ્થળ જૈન ધર્મનું મોટું સ્થાન ગણાય એવો વર માગ્યો. માતાની પ્રસન્નતાથી આ દેહેરાંઓ થયાં અને તે કુશારીયાના

દેહેરાંઓની ઝાળખાપ છે. દૈવયોગે ત્યાં આગ લાગવાથી આ દેહેરાંઓ, બળી ગયાં, નેમાના આપારે આ પાંચ દેહેરાંઓ બાકી રહ્યાં છે. બળેલાં દેહેરાંઓના ખડેરા પણ નેવામાં આવે છે. વિમળશાહ બિહીત થતાં માતાએ સ્વપ્નામાં દર્શન આપી આજુ ઉપર દેહેરાં બંધાવવાનું કહ્યું. વિમળશાહે આજુ ઉપર દેહેરાં માટે જગ્યા નેમ અને બ્રાહ્મણો પાસેથી તે જગ્યા વેચાતી લેવા માંગી. અને જગ્યા ઉપર નેટલા રૂપીઆ પથરાય નેટલા રૂપીઆ ડિંમતમાં આપવા કહ્યું, પણ બ્રાહ્મણો કમુલ પયા નહિ. માતાએ વિમળશાહને સ્વપ્નદ્વારા જણાવ્યું કે તમારે બ્રાહ્મણની કોઈ કુંવારી કન્યાના હાથમાં ફુલનો દોડા આપવો અને એ દોડા જમીન ઉપર પડતાં તે જમીન ખોદતાં જો જૈનની મુર્તિ નીકળે તો આ જૈન જગ્યા ગણાઈ રૂપીઆ લઈ બ્રાહ્મણોએ એ જગ્યા વેચવી. આ સરત બ્રાહ્મણોએ કમુલ કરી અને બ્રાહ્મણોએ રૂપીઆ લઈ વેચી. દેહેરાનું કામ ઇ. સ. ૧૦૩૨ માં શરૂ થયું અને ૧૦૮૮ માં પૂરું થયું કહેવાય છે. દેહેરું ૧૬૦ ફુટ લાંબું અને ૧૧૦ ફુટ પહોળું છે. વચમાં સભામંડપ છે અને તેની ચારે બાજુએ ગેલેરી છે, ગેલેરીમાં કોટડીઓ છે, અને કોટડીઓમાં દેવની મુર્તિઓ છે. મંડપમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની અદ્ભુત મુર્તિ છે. આ મુર્તિના ઉપર જ્યારે હીરા મોતી, ઝવેરાતની આંગી ચડે છે, ત્યારે અપુર્વ દેખાવ થઈ રહે છે. અહીં આ અંગામાતાની પણ અદ્ભુત મુર્તિ છે, અને તેની પાસે જમીન ખોદતાં નીકળેલી શામળ મુર્તિ પણ છે. તથા ચોવીશમાં તિર્થંકરની મુર્તિ છે. આ ગેલેરીઓનું જો કોતરકામ છે, તે કોતરકામના અંડીત ભાગોને સુધારનાર હજી સુધી કોઈ મળતા નથી. એ, તેની મહત્તાનો અપૂર્વ પુરાવો છે. આ દેહેરું બંધાતા ૧૮ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયો કહેવાય છે. દર બાર વરસે અહીં જગા ભરાય છે અને દેહેરાં ઉપર ધન ચડે છે. વિમળશાહના દેહેરાની બહાર વસ્તુપાળ અને તેજપાળના મંદીરા છે. આ મંદીરમાં નેમનાથ ભગવાનની મુર્તિ છે. દેરાણી નેઠાણીના, સવા લાખના ખર્ચથી, કરેલા ગોખલાઓ પણ અહીં આ છે. વસ્તુપાળ તેજપાળ પાટણના વાણીયા હોઈ ૩૭૨૭૨૧૮૮૧૧) રૂપીઆ ખર્ચ્યા કહેવાય છે, આ દેહેરાંઓ પણ નેવાણાયક અને ઉત્તમ કારીગીરીથી ભરપૂર છે, બીજી તરફ ગેયાસાનું દેહેરું છે. આ દેહેરામાં રૂપબદેવ બિરાજે છે, આ દેહેરું અધુરું જણાય છે. ચોથું દેહેરું ચોમુ-ખજનું છે, પાંચમું દેવવાહ ગામની બહાર હુંદીઆનું દેહેરું છે. શામલ ૧૬૮ નો અહીં આ મોટો મેજો ભરાય છે.

રસીયા વાલમ અને કુંવારીકન્યાનું અહીંઆ જે મંદીર છે તેનાં સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે, આણુના પરમાર રાજાની રાણીએ એનું પશુ લીધું કે આણુ ઉપર એક રાતમાં ચાર રસ્તાઓ બાંધે તેને મારી કન્યાં આપવી. રસીયા વાલમ નામના રાજકુંવરે આ કામ માથે લીધું. ગોમુખનો ૭૫૦ પગથીયાનો રસ્તો બાંધ્યો. અચળગઢ તરફથી નીચે ઉતરવાનો રસ્તો બાંધ્યો. અનાદ્રા ગામ તરફ જવાનો રસ્તો બાંધ્યો, અને ગુરુ શિખર ઉપરથી ઉતરવાનો રસ્તો બાંધ્યો હતો એટલામાં રાણીએ જાણ્યું કે આ હામજી લામજી કન્યા લઇ જશે. તેથી કુળને હીણું લાગ્યું. તેથી કુકડાનું રૂપ લઇ કુકડા જેવો અવાજ કર્યો. રસીયો વાલમ સત્રાર થઇ ગઇ, તેથી ઝેર પીવા તૈયાર થયો. ઝેર પીવા પહેલાં કન્યાનું મોં જોવા ઝેરનો ખ્યાલો લઇને ગયો, પણ તેને મળવા દીધો નહિ તેથી તેણે ત્યાંજ ઝેર પીધું, અને એ પરથી રાણી તથા કન્યા પણ ત્યાંજ મૃત થઇ મડયાં. એ ત્રણેની દેહેરીઓ અહીંઆ જીર્ણ અવસ્થામાં છે, જાત્રા કરનારાઓ રાણીને ગાળો દઇ દેહેરીપર ઇંટો નાંખતા જાય છે. આ સ્થાનની પાસે જીર્ણાવસ્થામાં પડેલાં મહાદેવજીનાં, શ્રી શેષશાસ્ત્રી ભગવાનનાં અને બીજાં મંદીરો છે. જે મંદીરો સુધારવાની જરૂર છે.

પંચુ તિર્થ.

નજદીકનું પંચુ તિર્થ, એવું શુદ્ધ ૧૪ ને દિવસે સ્નાન કરવાથી, કૈલાસવાસ આપનાર છે આમ કહેલું છે. એક પાંગળા બ્રાહ્મણના અગાધ તપથી પ્રસન્ન થઇ શંકરે તેને પગ અને ધન આપ્યાં હતાં. તે પરથી પંચુ તિર્થ કહેવાય છે. આ તિર્થ પાસે એક નાતી વાવ છે. અગ્નિતિર્થ પાપકટેન્દ્રિય મહાદેવ અને દેવતાડાની વચ્ચે પડાડમાં છે. ત્યાં જે મહાદેવ છે તેને યજ્ઞેશ્વર મહાદેવ કહે છે. આ જગ્યા પડાડની શુદ્ધમાં એકાંતમાં આવેલી છે. પીંડારક નામના મૂર્ખ બ્રાહ્મણે આણુમા આવી સ્નાન અને શંકરનું ધ્યાન કરી અખૂટ વિદ્યા પ્રાપ્તિનું વરદાન મેળવ્યું. આ સ્નાનની જગ્યાને પિંડારક તિર્થ કહે છે. અહીંઆ પાણીનો નાનો કુંડ અને શંકર પાર્વતિની મૂર્તિ છે. જોતા ગામમાં શ્રી કોટેશ્વર મહાદેવનું દર્શનીય ધામ છે.

કનખત તિર્થ.

પાસેના ઝોરીયા ગામની નજદીકમાં કનખત તિર્થ આવેલું છે. આ તિર્થમાં સુખતિ રાજાએ સૂર્યમંદિરને વિશેષ દાન આપવાથી લાભો વખત.

રાજ્ય ભોગવું અને છેવટ દેશસમાં ગયો એમ કહેવાય છે. આ
ઝોરીઆ ગામમાં જૈન લોકોનું મહાવીર સ્વામીનું દેહરું છે. ઝોરીઆ
ગામની પાસે ચંદ્રેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન છે. તે ચક્રતિર્થ કહેવાય છે.
અષાઢી ૧૧ ને દિવસે આ સ્થળનું મહાત્મ્ય વિશેષ ક્ષુભ છે. ઝોરી-
આથી દુર જવડા ગામ પાસે નાગ તિર્થ છે. આ તિર્થમાં એક નાનું
તળાવ અને બાલુગંગા છે. ગ્રાવલુ શુદ્ધ પ ને દિવસે અહીં એક મોટો
મેજો ભરાય છે અને તે વખતે ઘણી જાતના નાગોનાં દર્શન થાય છે.
શુર દત્તાત્રયનું વિકટ સ્થાન જોવું હોય તો નાગ તિર્થ થઇ ધણાજ
વિકટ રહેતે જવાય છે. ઉપર એક નાની વાવડી, નાનું મંદીર, દત્તા-
ત્રયનાં પગલાં, એક નાની દેહેરી અને મોટો ધંટ બાંધેલો છે. આ
દેહેરી ઉપરથી આપ્ત અને તેનો સર્વ નીચેનો પ્રદેશ જોઇ શકાય છે,
અને ઉપર ચઢતાં જ મહેનત પડે છે તેનો જલ્દસો મજેસો સમજાય છે.
કેદાર તિર્થ શુર દત્તાત્રયથી હતરી ઝોરીઆ ગામ જતાં વચ્ચે આવે છે.
ત્યાં કેદારેશ્વર મહાદેવ અને કેદારકુંડ છે.

અચળગમક.

ઝોરીઆથી અચળેશ્વર જતાં રાજા કુમારપાગે બંધાવેલું જૈનોના
તિર્થકર શ્રી શાંતિનાથજીનું પહાડીમાં આવેલું એક દેહેરું જોવામાં આવે
છે. આ દેહેરાની સામે શ્રી અચળેશ્વર મહાદેવનું મોટું અને મજબૂત
દેહેરું છે. આ મહાદેવ સ્વયંભુ છે અને તેમનો અંગુઠો પૂજાય છે.
દેહેરાની અંદર અંધારું હોવાથી દીવો કરે છે તારે દર્શન થાય છે.
આ સ્થાન એક મહંતને સ્વાધીન છે. આ મંદીર ઇ. સ. ૮૧૩ માં
બંધાવેલું કહેવાય છે. અચળેશ્વરજી મહાદેવ સિવાય બીજી ઘણી પ્રતિ-
માઓ દેહેરામાં છે. મંદીરની ભૂતિ મોટી અને પંચધાતુની બનાવેલી છે.
એક મોટું ત્રિશુળ દેખાય છે. દેહેરાની પછવાડે એક સુંદર વાવ છે.
એક પડી ગયેલો કુંડ જોને મંદાકિની કુંડ કહે છે તે પણ અહીંયા છે.
આ કુંડ ઉપર યજ્ઞ કરતા રવિજોને હેરાન કરનાર ભેંસાસુર રાક્ષસને
પાંડવોએ માર્યો હતો. ભેંસાસુર અને અર્જુનની ભૂતિ અહીંયા જોવામાં
આવે છે. બીમસેનની મોઢા હંચકવાને ધણાક યાત્રીઓ મહેનત કરતા
આપણે જોઇએ છીએ. રેવતી કુંડ કરીને એક સ્નાન કરવાની જગ્યા
છે. ત્યાંથી એક માછલ પૂર ભૂગુ રવિનો આશ્રમ છે. આ આશ્રમમાં
ગોમતિ કુંડ છે. મહાદેવજીનું દેહેરું છે અને જાણની પ્રતિમા છે. કુંડમાં
ગાયના મુખમાંથી પાણી આવે છે. સ્થાન એકાદ અને રમણીય છે.

સાંધી પાછા ફરતાં ગોપીચંદની ગુફા જોવા લૂકવું નહિ. અચળેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરી અચળગઢ જોવા જેવું સ્થાન છે. અચળગઢની ચારે બાજુ પહાડનો કાટ આવી રહેલો છે, પેસવાનો દરવાજો મજબૂત પથ્થરનો છે. હનુમાનની ચોક્કી છે. અંદર કર્પૂરસાગર નામનું સુંદર તળાવ છે. ઉપર ચડતાં ખીજ દરવાજામાં પેઠા એટલે ધર્મશાળા અને ભંડારીનું મુકામ આવે છે. આ ભંડારી અચળગઢના જૈન મંદીરના ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે. આ અચળગઢમાં કુંભારાણીની રાણીના કુકમથી ચોમુખજીની પ્રતિમા પધરાવી બંધાવેલું જૈન દેહેરું છે. ચોમુખજીની મુર્તિ પંચધાતુની હોય વળતમાં ૧૪૪૪ મણુ કહેવાય છે. ખીજ દેહેરાઓમાં પારશ્વનાથજી તથા નેમનાથજીના મંદીરો છે. આવજુ ભાદરવા નામના કુંડો જે અહીંથી થોડે દુર છે તે જોયા વગર રહેવું નહીં. રાત્ર ભર્તૃહરીની ગુફા તરીકે જાણખાતી ગુફા ખાસ કરીને જોવા જોગ છે.

કૃષ્ણ તિર્થ.

અનાકાને રસ્તે ચાર માઇલ પર આમખાણી અથવા કૃષ્ણ તિર્થ નામનું એક તિર્થ છે. આ તિર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધી પ્રજ્ઞા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કોણ મોટું એ સંબંધે ચાલેલા વાદવિવાદને મળતુંજ આખ્યાન કહેવામાં આવે છે. એક શીવલીંગ પણ અહીંઆ છે. કોટી-ધ્વજ નામના ચોડાક દરના સ્થાને આવજુ શુદ્ધ ૧૫ નો મોટો મેળો ભરાય છે, કોટીધ્વજનું સ્થાન ગીચ ઝાડીમાં હોય બોમીયા વગર જામ શકાય તેમ નથી.

નખી તળાવ.

આજુની અનેક શેઠાઓમાં નખી તળાવ એ પણ એક વિચિત્ર શેઠા છે. આ તળાવની આસપાસ રાત્રરજવાડાઓ અને અમલદારોના સુંદર બંગલાઓ આવી રહેલા છે જેના પ્રતિબિંબ તળાવમાં પડે છે ત્યારે અવર્ણનીય દેખાવ થઈ રહે છે. દુલેશ્વર મહાદેવનું મોટું મંદીર, રધુનાથજીનું મંદીર, ચંપાગુફા, વિગેરે તળાવની આસપાસના જોવાયોગ્ય સ્થાન છે. રામકુંડ અને રામગુફાના સ્થાન તથા જયપુરના મહારાજનો મહેલ તથા કેટલી ખીજ ઇમારતો પણ જોવા જોગ છે. કપીલા તિર્થ કરીને એક ખીજી પવિત્ર તિર્થ અને કપાળેશ્વર મહાદેવના સ્થાનો દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

જૈન અને અન્ય હિંદુઓના તિર્થોત્તી સંક્ષિપ્ત હકીકત આધ્યા
બાદ હવે આબુની આબુનિક લીલાનુ ચોટુંક વર્ણન આપવાની આવશ્યકતા
જોઈ છે. રજપુતાના એજન્ટ કુ ધી મવનર જનરલ આ રથાને
હોવાથી, લસ્કરી જાવણી હોવાથી અને ગુજરાત તથા રજપુતાના
અમલદારોનું ગરમીના દહાડામાં નિવાસનું રથાન હોવાથી આબુની
શોભામાં બંગાલાઓથી, સ્કોટોથી, રમત ગમતની જગ્યાઓથી, વેપારી-
ઓની દુકાનોથી, રજપુતાનાના દરેક રાજાના મહેલોથી, આબુ એક
અદ્ભુત રથાન થઈ પડ્યું છે. અખૂટ જળ, વનસ્પતિ, પહાડોના
સુંદર દેખાવો, કુદરતી રીતે બનેલી ગુફાઓ, વૃક્ષવાદીકાઓ, જના-
વરોના સુમધુર કીલખીલ કીલખીલ અવાજો, પવનની સૌંદ ગર્જનાઓ,
નીચેના પ્રદેશનો વિવિધ રસ ઉપજાવતો દેખાવ વિગેરે વિગેરેથી માણુમનું
મન ઉચ્ચભાવ ઓહી થાય છે. અનેક દુર્ગિજ ઔષધિઓ પણ અહીંઆ
મળે છે. પૂર્વના પુન્યના યોગે દેટવાક મહાત્માઓના પણ દર્શન
પ્રસંગવસાત્ થાય છે. હું, યાત્રીઓ અથવા ખીજા મુસાફરોને પણ
ચોડા ધણા વધુ ખર્ચે પણ આ રથાનની એકવાર મુલાકાત લેવા
લક્ષામણ કરે છું.

ખરેડીથી એક રસ્તો આબુ જાય છે અને બીજો રસ્તો અંબાજી
જાય છે. અંબાજીનું રથાન આરાસરના પહાડ પર છે.

૧. અંબાજીનું વર્ણન.

અંબાજી આ દાંતાના રાજ્યના તાબાની જગ્યા છે. 'અંબાજીનું'
રથાન ધણુંજ ભવ્ય અને અમલકારિક છે માતાજી દિવસમાં ત્રણ વખત
ત્રણ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધરે છે. અંબાજીની મોટી જાત્રા ભરાય છે
અને તેમાં ગુજરાતના કુર પ્રદેશના લોકો આવે છે. અંબાજી અને
આબુ જવાના રસ્તામાં વાહનાદિક મળે છે. અંબાજી પાસે દોરેખર
મહાદેવનું રથાન છે, જે જોવા લાયક છે. અંબાજીમાં તેલ ખીલકુલ
વાપરી શકાય નથી. અહીંઆ જાળોનાં સુંદર દેરાસરો છે. અંબાજીનાં
દર્શન કરી આબુ અવાપ છે પણ રસ્તો વીકટ છે.

શિરોહી.

આબુ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવતા શિરોહી રાજ્ય સંબંધે
ચોટુંક જણાવી, આ વિષય સમાપ્ત કરવો ઠીક લાગે છે. શિરોહીનું
રાજ્ય હિંદુસ્તાનના પ્રમિલ રાજા દિલ્લીપતિ પ્રથુરાજના વંશજનાં

તાંબામાં છે. આ શિરોહી આંજ લાંબા વખતથી તરવારની ઉત્તમ બનાવટ માટે પ્રસિદ્ધ છે. શિરોહીમાં રૂદ્રમાળાથી લાવેલા શિવલિંગનું શરણેશ્વર નામનું મંદિર છે. શિરોહી આબુથી ૨૮ માઇલ અને નાનાથી ૧૬ માઇલ છે. આબુ પરનો કેટલોક અધિકાર દાંતાના રાજ્યનો પણ છે.

એરનપુરા રોડ.

છેલ્લું ૪૭૬ માઇલ; શાહુ મેલનું ૬-૮-૦ ખીણનું ૪-૧૫-૦,

આબુથી આગળ વધતાં રસ્તો બધો સપાટ, પ્રદેશ રસકસ વગરનો અને રેતાળ, ઝાડપાનનું નામ નહીં અને ઉનાળામાં તો સખત ગરમ પવનથી દિવસમાં ગાડીમાં પણ અકળામણ આવે એવો ભાસ થાય છે. જાણે મારવાડના પ્રદેશમાં ખેસવાના દરવાજામાં આપણે કેમ આવી ન હોય હોય. આ લાઇનમાં ઠેઠ જયપુર સુધી આવેજ ભાસ થવાનો. વાસ્તે આ તરફ રાત્રીની મુસાફરીનું પસંદ કરવી એજ સારું છે. દીવારક્ષી, રોહીરા, ખનાસ, પીંડવારા, કેશવગંજ, નાના ને મોરીનાં રોશનો મુખ્યા પછી એરનપુરા આવે છે. આગળ ન્યારે રેલવેનું સાધન નહોતું ત્યારે અહીંથી દેમુરીના ધાટમાં થઇ ઉદેપુર ને શ્રીનાથજી જવાનું હતું. આ દેમુરી ધાટે ઇતિહાસમાં પણ સારી નામના મેળવેલી છે.

મારવાડ રેલવે જંકશન અથવા ખારેચી,

છેલ્લું ૫૨૮ માઇલ; શાહુ મેલનું ૭-૧-૦ ખીણનું ૫-૮-૦.

આ રોશનથી એક લાઇન મારવાડના જોધપુર ખીકનેરના ફાંટા તરીકે જાય છે. આ લાઇન સિંધ હેદરાબાદ સાથે લુણી રોશનથી જોડાય છે. ખીણ રીતે લાટીંડાને રસ્તે દિલ્હીની ઉપર પંજાબ લાઇનને મળે છે. મારવાડનાં ગામો અને તેની વીગત ખીજ પ્રસંગે આપવાની હોવાથી અત્રે તે સંબંધે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

અજમેર.

માઇલ ૬૧૫; શાહુ મેલનું ૮-૦-૦ ખીણનું ૬-૭-૦.

ખારીચી અથવા મારવાડ રેલવે જંકશન મુખ્યા પછી ધારેશ્વર, સોજતરોડ, ચાંદાવલ, ગુરીઆ, હરીપુર, સેંડરા, બીઆવર, ખારવા, મંગળીઆવાસ, સંધાના, આ રોશનો મુખ્યા પછી અજમેર આવે છે. અજમેર સંબંધી હજીકત આ પુસ્તકના પાને ૯૧ મે

આપીછે તે જુઓ. આમાં બિઆવર આ. મોટું વેપારનું સ્થાન છે. અંદીના લોકોની કારીગરી બહુ સારી વખણાય છે. સરખાના આ લશકરી કાંપ છે.

કિસનગઢ.

માઇલ ૬૩૩ ભાડું ૮-૪-૦ ખીજનું ૬-૧૧-૦.

અન્નમેરથી લાડપુરા મુકયા પછી કિસનગઢ આવે છે. કિસનગઢ એક રજપુતાનું દેશી રાજ્ય છે, અને કિલાવાનું ગામ છે. રાજ્ય મહેલ ખાસે એક સુંદર સરોવર છે. મહારાજનો મહેલ જોવા જોવો છે. વૃજ-રાજજી, મોહનલાલજી, મદનમોહનજી, નૃસિંહજી અને ચિન્તામણીજીનાં સુંદર મંદીરો આવી રહ્યાં છે. કિસનગઢમાં સાધારણ વેપાર ઠીક ચાલે છે.

નરીઆના.

૬૫૮ માઇલ ભાડું મેલનું ૮-૭-૦ ખીજનું ૬-૧૪-૦.

નરીઆના આ હાટપથી સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાન છે. અમદાવાદના નાગર બ્રાહ્મણ વિનોદીરામને ઘરે હાટજીનો જન્મ આજથી ૩૫૦ વરસો ઉપર થયો કહેવાય છે. બાર વરસની ઉંમરમાં સન્યસત લઈ રજપુતાનામાં તેમણે પોતાનો પંથ ફેલાવ્યો જણાય છે. આ સંપ્રદાયના લોકો લશકરી નોકરી કરે છે. સુંદર વિલાસ બનાવનાર પ્રસિદ્ધ સુંદરદાસ પલ્લુ આજ સંપ્રદાયના હતા. આ સંપ્રદાયનું વક્તવ્ય વેદાંતને મળતું છે. સુંદર વિલાસ લોકો બહુ ઉલટી વાંચે છે. આ સંપ્રદાયના સાધુ નિરભીમાની અને જ્ઞાન વૈરાગ્યવાળા હોય છે.

કુલેરા.

૬૬૪ માઇલ, ભાડું મેલનું ૮-૮-૦ ખીજનું ૬-૧૫-૦.

સંબરનું સરોવર. જ્યારે ભરાય છે ત્યારે ૨૦ માઇલ લાંબુ અને ૭ માઇલ પહોળું બને છે, તે જોવાને વાસ્તે લોકો કુલેરા ઉતરે છે. સંબરનું સરોવર ખાસ પાણીનું છે અને તેનું મીઠું બને છે. અને તે જ્યાંજ્યાં મધ્ય હિંદુસ્થાન, રજપુતાના અને વાઘવ્ય પ્રાંતોમાં જાય છે.

જયપુર.

૬૯૯ માઇલ; ભાડું મેલનું ૭-૧૪-૦ ખીજનું ૭-૫-૦.

અન્નમેરથી જયપુર જરૂર ઉતરવું. સ્ટેશનથી જયપુર દુર છે છતાં સ્ટેશનપર પણ રહેવાની ગોઠવણ થઈ શકે એમ છે. જયપુર એક કીલ્લા વાળું શહેર છે એટલુંજ નહીં પણ જયપુરની બાંધણી આખા હિંદુસ્થાનમાં

નથી આમ કહેવાય છે. જયપુર ખરાબર સમચોરસ છે અને ગામની વચમાં ઉભા રહી જોનારને શહેરના ચારે દરવાજા જોઈ શકાય છે. બેઠે બાજુ સામસામા મુકામો આવેલાં છે અને વચમાંના બજારનો રસ્તો બહુજ મોટો છે અને આજુબાજુ પ્રસજાઈ કરેલી છે. આવી રીતે ચારે બાજુ ધરાની વ્યવસ્થા છે અને બધા એકજ જાતનાં સરખી ઉંચાઈનાં અને એકજ તરેહનાં છે. શહેરની મધ્યમાં રાજ્ય મહેલ છે. આ મહેલ સાત માળનો છે અને તેમાં દીવાને ખાસ ને દીવાને આમ છે અને તેના સુખનીવાસવાળા ભાગો જોવા લાયક છે. આ ભાગો સહજ જોઈ શકાતા નથી. આ સંબંધે પરવાનગી લેવી પડે છે. રામનીવાસ બાગ આ જયપુરની એક અદ્ભુત શોભા છે. આ બાગમાં તરેહવાર જાતનાં ફુલો વનસ્પતી વીગેરે છે. ફુવારાઓની બાંધણી બહુજ ઉત્તમ છે. જયપુરનું મ્યુઝીયમ બહુજ વખાણવા લાયક છે અને તેમાં કરેલો સંગ્રહ ખીણ જગ્યાએ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. આની સાથે આ મ્યુઝીયમની બાંધણી પણ સરવોત્તમ છે. જયપુરના મહારાજાને માનસીંહે હિંદુસ્તાનની ધણીક જગ્યાએ વેધશાળાઓ સ્થાપેલી છે. ઉજન કે જેને હિંદુસ્તાનના જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓએ મધ્યખીંડ ગણ્યું છે અને ગણિત કરતી વખતે ઉજનનાંજ અક્ષાંશ રેખાંશ ઉપરજ સરવ આધાર રાખે છે. આ ઉજનમાં અને કાશીમાં માનસીંહની વેધશાળાઓ છે અને તે માત્ર મંદીર તરીકે ઓળખાય છે. આ માનસીંહજે જયપુરમાં પણ આવી વેધશાળાઓ સ્થાપી છે. આ વેધશાળા અત્યારે નિરૂપયોગી જેવી છે પણ તે સંબંધે સારી દેખરેખ રહેવાની જરૂર છે. આ વેધશાળા સવાઈ જયસિંહે બંધાવેલી છે આમ પણ કહેવાય છે. આ કહેવું સચુકિતક બાસે છે.

જયપુરની રાજધાનીનું શહેર અંબર છે. અંબર જયપુરથી બહુ દુર નથી. અંબરનો કીલ્લો, તેની પાસેના સરોવરનો દેખાવ, કુંગરાળ પ્રદેશ અને વનસ્પતીનો ભરપુર દેખાવ, આજુબાજુના જુના દેવાલયો, ધરો અને ખડેરો વીગેરે જોવાજોગ છે. આ કીલ્લાની અંદરના રાજ્ય મહેલો જુની રીતિના છતાં બહુજ વખાણવાજોગ અને જોવાજોગ છે. અંબરનો કીલ્લો પોલીટીકલ એજન્ટની પરવાનગીથી અથવા જયપુરના રાજ્યની પરવાનગીથી જોઈ શકાય છે. અંબરનો કીલ્લો દરેક જોવાજોગ છે આમ કું ભલામણ કરીશ અને એ કીલ્લો કેટલાક અંશે દોલતાબાદના કીલ્લાને મળતો છે સખમ બહુ ખારીક વરણ કરવાનું જરૂર જોતો નથી. જયપુરથી આગ્રે જવાય છે.

આ શહેર ઇ. સ. ૧૭૨૮માં સવાઈ જયસિંહે વસાવ્યું હતું. જયપુર વેપારનું મુખ્ય સ્થાન છે. આ શહેરમાં હાથની કારીગરી ધણીજ સારી થાય છે. ઝવેરાતોને ચકચકીત કરવાનું કામ અંહીનું વખણાય છે. અંહીઆનું છાપેનું રંગીન કાપડ આખા હિંદુસ્તાનમાં વેચાય છે. રામ નવમીનો અંહીઆ બહુ મોટો મેળો યાય છે, તે વેળા દુર દેશાવરના વેપારીઓ ખેતાનો માલ વેચવા આવેછે. અંહીઆ ગણેશ મેળો પણ બહુ ઠાકથી યાયછે. જયપુરમાં ગોવિંદદેવ, મદનમોહન, ગોપીનાથ, ગોકુળનાથ, રાધા દામોદર, રામચંદ્ર, શિશ્વેશ્વર, ઇત્યાદિ અનેક મંદિર મંદીરો છે. વંદાવનમાં પ્રસિદ્ધ અને ઉત્તમ કારીગરીથી ભરપુર ગોવિંદ દેવનું મંદીર જયપુરના મહારાજનું જોવામાં આવે છે. આ મંદીર ઝોરંગજોગે તોડવા માંડ્યું, તે વખતે ત્યાંની મુર્તિને અહીંઆ લાવીને સ્થાપન કરેલીછે. ગોકુળનાથ તે એજ છે કે જે શ્રીમદ્વલ્લભા- આર્યને જમુનાના કિનારા પરથી મળ્યા હતા. પહેલી તેની સ્થાપના ગોકુળમાં કરેલી હતી પણ મુસલમાનોના આક્રમણ વખતે તે અંહીઆ લાવી સ્થાપીત કરેલ છે. જૈન લોકોના જે ત્રણ મંદીરો અત્રે બહુજ મુંદર કારીગરીનાં બનેલા જોવામાં આવે છે. જયપુરથી (દિ.ક) ૧૫ માઈલ પર એક ટેકરી ઉપર સુર્ય નારાયણનું મંદીર છે. અને અંહીઆજ રામાવુજ સંપ્રદયની પ્રસિદ્ધ ગાદી છે. જયપુરનો મુખ્ય વેપાર અનાજ, કપાસ, અરીસ, તેલના બીજાં અને તંબાકુનો છે. હાથની કારીગરીમાં આરસની મુર્તિઓ, મિણકારીનું કામ, ઉત્તના કપડાંઓ અને ચિત્રો વિગેરે બહુજ સારી રીતે થાય છે. અંબરના કિલ્લામાં હાથકાનું એક મોટું જીનું મંદીર છે જયપુર શહેરમાં જોવાની ચીજોમાં જયપુર શહેરની બાંધણી, અંબરનો કિલ્લો, રાજમહેલ જે સાત મંજલાનો હોય આરસ ખાદાલુ અને બીજા ભાવભાવના પથરાઓથી બનાવવામાં આવ્યો છે, અને તેની પાસે એક મુંદર વાટીકા આવી રહેલી છે. આ મહેલના દીવાને ખાસ અને દીવાને આમ અને મુખનિવાસના ભાગો ખાસ જોવા જેવા છે. રામનિવાસ જે હિંદુસ્તાનના સર્વ બાગોમાં મોટો ગણાયછે અને ૭૦ એકર જેટલી જમીન રોકે છે તે, એ બાગના આવજી શારવા નામના બંગલાઓ, પથરના કટકાઓ મુકી બનાવેલા નકવી પહોડો અને તેમાંથી નીકળતા ઝરંજાં, જનાવરોનો સંગ્રહ, જયપુરનું સંગ્રહસ્થાન, ત્યાંની વેધશાળા, ઇતિયાદિક અનેક રમણીય સ્થાનો જોવા ગોચ્ય છે. જયપુર અને તેની આસપાસ વરસમાં અનેક મેળોઓ ભરાયા કરે છે અને તેમાં હજારો લોકો ભાગ લે છે.

હુસંગાખાદ.

૪૭૬ માઇલ; લાડું મેલનું ૭-૭-૦, ખીજનું ૪-૧૫-૯.

ધટારસી અને હુસંગાખાદ વચ્ચે ખીઓ રાનું એકજ રોશન છે. હુસંગાખાદ નર્મદાના કિનારે ગુજરાતના હુસેનશાહ બાદશાહનું વસાવનું સ્થાન છે. આ વેપારનું મુખ્ય મથક છે અને ત્યાં બજાર ભરાય છે ત્યારે મોટી ખરીદી થાય છે. રૂ, અનાજ, કપાસ, તંબાકુ વીગેરેનો સારો વેપાર ચાલે છે. નર્મદાનો પુલ પણ મોટો છે. નર્મદા અને વરાતવા નદીના સંગમ પર બિંદુલાનું નામના મહાદેવનો કાર્તિકી પુનમનો મોટો મેળો ભરાય છે. જે વખતે હજારો લોકો એકઠા થાય છે.

દીપ-દ્વિપ.

માઇલ ૫૦૮; લાડું મેલનું ૭-૧૫-૦ ખીજનું ૫-૭-૦

હુસંગાખાદ મુકયા બાદ બડની, બરખેડા, હીરાનીઆ, આ રોશનો મુકયા બાદ દીપનું રોશન આવે છે. સંસ્કૃતમાં દીપને દ્વિપ કહે છે. દ્વિપ એટલે બેટ. બોજરામએ બડખેડા અને દ્વિપ વચ્ચેનો પ્રદેશ જે ઉંડો હતો તેને દીપથી છ માઇલ પર એક બંધ બાંધી એક સરોવર બનાવ્યું હતું. આમાંથી બેટવા નદી વહે છે. આ સરોવર ૧૦૦ ચોરસ માઇલનું હોવું જોઇએ આમ ગણતરી કરવામાં આવી છે. મુસલમાની હુમલા વખતે આ સરોવર ઉલેછવાં ત્રણ વરસ લાંબાં હતાં અને તે ખાલી કરી તેને પુરી તેપર વસ્તી વસાવતાં ત્રીશ વરસ લાંબાં હતાં. અત્યારે પણ આ સરોવરની નીશાનીઓ જોવાય છે. આ સરોવર પાસે એક જીનું અધુરું રહેલું મંદિર જોવાજોગ છે. “ તાલમાં તાલ બોપાલ જોર સખ તલેષાં ” આમ જે કહેવાય છે તે આ સરોવર માટેજ હોવું જોઇએ. અત્યારે આ જાગ ઉપર ત્રણ ચાર ગામો વસ્યાં છે. બડની અને બડખેડા વચ્ચે વિધ્યાવજનો ઘાટ આવે છે. તે તરફનો પ્રદેશ અને કુદરતી દેખાત માડીમાંથી બહુ સુંદર લાગે છે.

બોપાલ.

માઇલ ૫૨૧; લાડું મેલનું ૮-૨-૦ ખીજનું ૫-૧૦-૦.

પ્રસિદ્ધ દાનવીર અને વિદ્યાનિહારી રાજા બોજનું વસાવેલું આ શહેર પહેલાં બોજખાલ તરીકે જાણાયું છે. એના ઉપરથી બોપાલ થયું છે. અત્યારે આ રાજ્ય મુસલમાની છે અને રાજ્યધાનીનું આ

શહેર છે શહેર સ્ટેશનથી આડખેઝેક માઈલ દૂર છે. સ્ટેશન પાસે મુસલમાની શૈલીની બાધેથી મોટી વિશાળ ધર્મશાળા છે. એ ધર્મશાળામાં હિંદુ મુસલમાનો રહે છે. ધર્મશાળામાં પાણીનો કુવો પણ છે. ત્યાંથી આગળ આવતા પરાઓની માફક વસાયેલા કેટલાએક મહોલ્લાઓ મૂક્યા પછી શહેરનો ગઢ આવે છે ગઢની અંદરનો ભાગ બહુ મોટો નથી, છતાં સાકડા રસ્તાઓ પરના ઉત્તમ બાધણીના, જુની શૈલીના બે ત્રણ ચાર મજલાવાલા જરખા બળીઆથી શોભી રહેલા, ચક્ર નાખેલા, સારી નકશીથી શોભતા, ઘરો જોઈ મુસાફરોનું મન આનંદ પામે છે. અમે અમારે મુકામ અમારા મિત્ર ડૉ. ખુશાનદાસ કરસનજી જોશીને ત્યાં રાખ્યું હતું. અને તેમણે અમારો જે આદર સત્કાર કર્યો હતો તે ખાતે અમે તેમના સંબંધમાં જે કાંઈ જોવાએ તેના કરતાં તેના સંબંધમાં અમે એક ત્રાહિત તરીકે જે કાંઈ જોયું, જણ્યું, અને અનુભવ્યું, તે સંબંધે એમના જેવા બીજા આધુનિક વિદ્વાનો અને સત્તાધિકારીઓને લક્ષમાં લેવા થોડા કેટલીક બાબત ખાસ અત્રે નોંધી લેવા લાયક જણાય છે. તરખાતુ તે સમગ્રી કિચિત્તુ ઉલ્લેખ કરવો અપ્રાસંગિક નહિ જણાય.

અમારા કેળવાયલા અને અધિકારસંપન્ન કેટલાએક મિત્રો જેના સમાગમમાં હું આવ્યો છું તેમના કેટલાકે લોકલાજે સગા વહાલાઓ અને નાત જાત વીખી ન ખાય, એટલા માટે ઉપરથી ધર્મનો આડખર રાખે છે, કેટલાકો તો ધર્મને નામે સુગાય છે અને કેટલાક અડધી શ્રદ્ધા અને અડધી અશ્રદ્ધાથી ધર્મ પાળે છે, પણ એક મુસલમાની રાજ્ય અને તેમાં સ્વદેશીઓનો મેળાપ થવો પણ દુર્લભ એવા સ્થાનમાં રહી ખુદ શ્રદ્ધાથી આચાર વિચાર ને ધર્મ પાળનાર તો અમે શ્રી. જોશીનેજ જેવા ડૉક્ટર હોઈ ડૉક્ટરના કર્મમાં તત્પર રહેતા છતાં રાત્રિ દિવસ અધાગ મહેનત કર્યો છતાં, લખત બચાવી ચાર પાંચ ઠંનાક પદ્ધતિમાં કાઢના અને દેહ દમન કરવું આ અમારો થોડો આશ્ચર્યનો વિષય નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ રોગ અને દુઃખાળના વખતમાં પોતાના શરીરની પણ કાળજી ન કરતા ગરીબો અને ખાસ કરીને બનાયો પ્રત્યે અખડ ઉત્સાહ સંબંધે જે તેમના વખાણુ થતાં અમે સાંભળ્યા તેનાથી નિર-મિમાનનો બીજો પુરાવો કયો મળી શકશે? આટલુંજ નહિ પણ કુટુંબ હવેશના મારામારીના અને બીજા વાંધાઓમાં ડાકતર સાહેબને જેકે પછો લવાઈ વરીકે પ્રસન્ન કરે અને બેઠક પછો સતોષ પામે આ

શું તેમના પ્રત્યે થોડો વિશ્વાસ ગણાય ? મુસલમાની રાજ્ય, ખટપટનું ધર, તેમાં એક પ્રદેશી કાઠીઆવાડી લખિા વખત ટકી રહે અને આટલી પ્રતિષ્ઠા પામે આ શું થોડું આશ્ચર્યકરક છે ? વિદ્યા, સત્તા, અને દ્રવ્ય-મદર્માં છકી જઈ પોતાના માખાપોને પણ તુચ્છ માનનારા તરણોને આ દુષ્ટાંત ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે અને એટલાજ માટે અને આ-ટલું વિવેચન કયું છે.

ભોપાળ વેપારનું અને હાથની કારીગરીનું રથળ છે. વેપારની ચીજોની બજાર છે અને તે બધી બજાર જીમામસજીદની આસપાસ આવી રહી છે. અહીંઆ સરાફે, વાસજવાળાઓ, દાગીનાવાળાઓ, કાપડવાળાઓ વીજેરે બેસેછે. બજારનો આજ ભાગ જરા પોહોળો છે બાકી શહેરના બીજા ભાગના રસ્તાઓ સાંકડાજ છે. આ જીમામસીદ તેની ઉત્તમ બાંધણી અને લખ્યતાને લઈને જોનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ભોપાળના રાજ્ય મેહેલની શોભા પણ સારી છે. રાજ્યમેહેલની ખુબી ધ્યાનમાં આવવા એક લંબગોળ વર્તુળ આકાર મનમાં પ્રથમ ધારી લ્યો. આ વર્તુળ વચમાં ખાલી છે. આ વચમાંના ખાલી ભાગ એક ચોક છે. આ ચોકમાં સ્વારીની વ્યવસ્થા કરી શકાય એમ છે. ચોખામાં ચોખા ૧૦૦૦ ઘોડેસ્વારો સમાઈ શકે એટલી ખુસ્તી જગ્યા છે. વર્તુળની એક લાઇન ત્યાંના તળાવે રોકી છે. આ તળાવ બે ત્રણ માઇલ લાંબું છે. પોહોળાઇ માત્ર ભોપાળની આજીબાજીજ છે. બાકી પછી તો નેહેરના જેવું સાંકડું જણાય છે. તળાવમાં સરકારી હોડીઓ રહે છે અને તેમાં મોટા અમલદારો પ્રવેશ જાય છે. વર્તુળની બીજી લાઇનમાં કચેરીઓ છે અને કચેરીની સામે દરવાજો છે. કચેરી અને દરવાજાની વચેની સર્વ લાઇન રાજમેહેલ તરીકે ગણાય છે. આને મોતીમેહેલ કહે છે. આ શીવાય બીજા પણ કેટલાક બગીચાઓ અને નાનાં નાનાં તળાવો જીદી જીદી જગ્યાએ જોવામાં આવ્યાં હતાં. ભોપાળનું તળાવ ભોજરાજના પ્રધાન ભોપાળે બંધાવ્યું કહેવાય છે. ગામની પાસે શવેદગદ કરીને એક કિસ્સો છે. આ કિસ્સા ઉપરથી ભોપાળનો સુંદર કુદરતી દેખાવ જોવામાં આવે છે.

**ભોપાળથી ઉત્તર અગર ઉત્તરથી ભોપાળ
લાઇનની દુકં દડીકત.**

ભોપાળથી ઉત્તર ૧૧૪ માઇલ છે અને માફું ૧-૯-૦ પડે છે. અહીંઆ મેલ મીલનું માફું સરખુંજ છે. ઉત્તરથી ભોપાળ આવી

આ લાઇન લેનારા માટેજ આ વિગત છે એટલે તે સંબંધી હકીકત ઉજ્જનથીજ શરૂ કરું છું. ઉજ્જનથી તાજપુર, તારણરોડ, મક્ષી, જેરછા, કાલીસિંધ, આડોલીઆ, મુગલપુર, કાળાપીપલ, પારવતી, સીહોર, ફાંડા, બધરાગઢ મુક્યા પછી બોપાળ આવે છે. આ લાઇનમાં મક્ષીજી જઈનારું ઉત્તમ તીર્થસ્થાન ગણાય છે અને ત્યાં યાત્રીઓ પુષ્કળ ભવ્ય છે. સીહોર આ લશ્કરી કાંપની જગ્યા છે. સિહોરમાં છાપેલી મજલ્લીન સારી બને છે. આ શીવાય બીજા ગામો નાનાં છતાં વેપાર વલુજને ઉપયોગી છે. આ ગામોમાં જઈ ત્યાંની વેપારીઓને મુબહ તરફ મોકલનાર બે પૈમા કમાય એમ છે. માત્ર આ તરફના લોકો અર્થ જંગથી જેવાં છે. તેમની સાથે કળથી કામ કરનાર જ કાંઈ શકે એમ છે.

* સાંચી લીલસા

સાંચી માધ્ય ૫૪૯ વાકું મેલતું ૮-૧૦-૦ બીજતું ૬ ૦-૦
લીલસા „ ૫૫૫ „ ૮-૧૧-૦ „ ૬-૧-૦

ધર્મિહાસના, પ્રાચીન ટારીમરીના અને આર્યની કળા કૌશલ્યના અભ્યાસીઓને ખાસ જોવા જોગ સ્થાન સાંચી લીલસાનો પ્રદેશ છે. ઉજ્જાડ મેદાન અને હાલકશાલ સ્થાનો શીવાય બીજાં અત્રે કશું જ નથી એમ ઉપર ઉપરથી જોનારને જણાશે અને પોતાનો વખત ને પૈસા ખર્ચાદ ગયા સમજશે પણ જે ખરા શોધક બુદ્ધિમા હોય વિચારશીલ છે તેમને અહીં આ પેટપૂર્વુ ખોરાક મળે એમ છે. હું માત્ર આ સ્થળોત્તું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરું છું. સાંચી અને લીલસા વચ્ચેનો ૬ માઈલનો પ્રદેશ પગથી ચાલીને જોવા યોગ્ય છે.

બૌદ્ધ સંધોમાં સાંચી એક અગત્યની જગ્યા રોકે છે. ઇ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષ સુધીમાં તો સાંચીનો બૌદ્ધ મઠ મહાબળવાન ગણાતો હતો આ ધર્મિહાસપરથી જાણી શકાય છે. આને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ચૈત્યગિરી કહેવ છે અને ચૈત્ય ભેદ નામનો બુદ્ધ સિદ્ધાન્ત ઉત્પન્ન થવાનું આજ સ્થાન છે. ચીનાર્થ મુસાદર શાન્દીયન જણાવે છે કે સનકાદિક

* સાંચીમા મેલ હોયો રહેતો નથી પણ પેહેલા અને બીજા વર્ગના ઉતારાઓને ઉતારવા અને લેવા, આગળથી અગર આખે જાંઠાખસ્ત થઈ શકે એમ છે.

નામના વૈષ્ણવ રાજની રાજધાની અત્રે હતી. આ પાંચમા સૈકાની વાત છે. છઠા સૈકામાં જળનોએ બૌદ્ધોને હાંકી કાઢી મઠ પોતાને સ્વાધીન લીધો હતો. દશમાં સૈકામાં બીસોના ત્રાસને લઇને આ પ્રદેશ ઉગ્ગઠ થઇ ગયો જણાય છે. આ ઉગ્ગઠતાને લઇનેજ અત્રેની પ્રાચીન નીશાનીઓ જળવાઇ રહી છે. અહીંઆ એક તળાવ છે. આ તળાવમાં પાણી નથી રહેતું પણ તેનાં પગથીઆં યુધના વખતનાં કહેવાય છે. સંચીની ટેકરીની બેઠ બાજુમાં યુધના મુખ્ય બાંધકામો જોવામાં આવે છે. અહીંઆ જોવા યોગ્ય સ્તુપો છે. આ સ્તુપોની કારીગરી એટલી તો અદ્ભૂત છે કે યુરોપીયન મુસાફરો મોંમાં આંગળા ધાલી હિંદી કારીગરીની વાહવાહ કંપા વગર રહી શકતા નથી. યુધનો કઠેરો, સિંહનો લાટ, મગધના ત્રીજા રાજા સત્યકર્ણીએ બંધાવેલા દરવાજા, બીંતોપર ઉપસાવીને બનાવેલાં ચીત્રો, યુધની અને બીજી મુર્તિઓ, કસ્યપાશ્રમની જગ્યા, ભોંયરાઓ, ખંડેરો, ડુંગરોપર બાંધેલા બાંધકામો અને એકેક ટેકરીનો પરસ્પર સંબંધ, ત્યાંના લેઓ વગેરે અનેક બાબતો ખાસ અભ્યાસ કરવા જેમ છે. આ સ્થળ ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં અંગ્રેજોદ્ધારણ જાહેરમાં આવ્યું છે. યુરોપના મુસાફરો આ સ્થળની ખાસ મુલાકાત લે છે ત્યારે આપણે પ્રમાદ કરીએ છીએ.

આ તરફ, અશોકનું પ્રિય વીસનગર, ઉદયગીરી અને તેપરની પવિત્ર ગુફાઓ, સાતધાર, સોનારી, ભોજપુર, અંધેર, ધારીસપુર વીગેરે જે જે સ્થાનો છે તે બધાં ઐતિહાસિક સ્થાનો છે. આ સ્થાનોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં આપણા હૃદય ઉપર એક અદ્ભૂત પ્રકાશ પડે છે જે અવર્ણનીય છે. ધારીસપુર ઇ. સ. પૂ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર મગધરાજ્ય કર્તાના તાબાનું આબાદ નગર હતું. અત્યારે તે નાનું ગામડું બની ગયું છે. ચડતી પડતીના ચકાવાનું ઉત્તમ ગાન અત્યંત મજે છે. કેટલાંક ઉત્તમ કામોના ટુકડાઓ ઝુંપડાંઓમાં, નવાણામાં વપરાએલા જોવાય છે. બીજાં ગામોમાં પણ સ્તુપો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, ચીત્રો, વીગેરે ખાસ જોવા લાયક છે.

લીલસા અપારનું નામ છે. આજથી પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર પાંડવોના અશ્વમેધ સાર જે ઘોડો જોનો હતો તે જની પાસે હતો તે, યોવનાશ્વ રાજની રાજધાનીનું લદ્દાવતીનું સહેર એજ આ લીલસા છે. આ ઘોડો શોહરગઢમાં રાખ્યો હતો છતાં પાંડવો તેને લઇ ગયા હતા.

આ સદ્રાવતીનો નાશ થઇ ખડેરા કળે કરીને થયાં હતાં તેજ જગ્યામાં સાતમા સેકમાં બીજા રાજાએ કિલ્લાબંધ લિલસા ગામ બાંધ્યું. આ રથજી પાછું ચોહોણુ રાજ્યવંશીઓને તાજે હતું. સદ્રાવતીનાં ખડેરા પણ હજી જોઇ શકાય છે. બીજાસા વેપારનું મુખ્ય મથક છે, અરીણ, લાંબાકુ, ધી અને અનાજનો જથ્થાબંધ વેપાર છે. બીજાસામાં જાહાંગીરના વખતની ૩૦ શીટ લાંબી અને દસ ઈંચના વ્યાસના મેંવાળી મોટી ખીતળની તોપ જોવા જોગ છે. બીજાસામાં મસીદા પણ સારી છે અને આ મસીદાના પાયામાં હિંદુઓની મૂર્તિઓ દાટલી છે આમ લોકો કહે છે. લોકશરદ કે જ્યાં ચોવનાશ્વ રાજા પોતાનો ઘોડો બાંધતો હતો ત્યાં જઈ જોવાથી નીચેનો પ્રદેશ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે. બીજાસાથી થોડે દુર વીસનગરની અસલ જગ્યા છે. આ નગર દ્વાપરકુળમાં રૂઢાંગદ રાજાએ વસાવેલું કહેવાય છે. ઇ. સ. પૂ. ૨૭૪ માં રાજા અશોક પોતાના પિતા બિંબસાર સાથે ઉજ્જન જતાં અત્રે રહ્યો હતો અને ત્યાંના રાજાની કન્યા શ્રદ્ધિવી સાથે લગ્ન કર્યું હતું આમ ઇતિહાસદ્વારા 'જલ્પી' શકાય છે. આ વીસનગર જેટલા અને એસાલીના સંગમથી ઉદયનગરી સુધી બે માઇલ લંબાયલું હતું અને તે ભાગમાં પથરાયેલા ઢગલાઓ અને ભીંતોના પાયાઓ હજી જોઇ શકાય છે. જેટલા, એસાલી અને એક ત્રીજી નદીના સંગમને ત્રિવેણી કહે છે અને ત્યાં યાત્રા કરાય છે. આ યાત્રા રૂઢાંગદના વખતથી ચાલે છે. અહીંના સુંદર દેવાલયો જોવા જોગ છે. ઉદયગીરીપર ગુફાઓ, વનસ્પતિ અને જળાશયો તથા દેવ મંદિરો છે. આ પહાડપર સૂર્ય, મહાદેવ, વિષ્ણુ ભગવાન, વરાહજી ને શેષશાયી ભગવાનના મંદિરો છે. ગંધર્વો, રાક્ષસો અને ઘીર્મ જોવા લાયક પદાર્થો અને દેવતાઓનાં કારી કાઢેલાં ચીત્રો છે. આ પહાડપરના એક સ્થળમાં ઇ. સ. ૧૬૦ માં સનકર્ણિકે આ કામ પુરું કર્યું આમ જોવામાં આવે છે. આ સનકર્ણિકે મહારાજા ચંદ્રગુપ્તા પુત્ર ગાલિગ ના યાત્રા વિષ્ણુદાસનો પુત્ર કહેલો છે.

આ તરફનો પ્રદેશ ખાસ જોવા યોગ્ય છે. આ પ્રદેશ પ્રાચીન છે અને તેમાં બૌદ્ધ, જૈન, સૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે ધર્મોએ પ્રસંગોપાત કરેલી અસર ને ફેરફારોનાં દૃષ્ટો પુષ્કળ છે. મુસલમાની રાજ્યકર્તાઓએ ધર્મોધ-મણમાં અનેક પ્રાચીન સ્થાનોનો નાશ કર્યો છે, બૌદ્ધ અને જાહનોએ રથજીતરો કરેલાં છે, શીવની જગ્યાએ વિષ્ણુની મૂર્તિ અને વિષ્ણુની

જગ્યાએ શિવની મૂર્તિ આમ અનેક સ્થળોએ જોવાય છે. ધર્માંધતા, મસ્તર અને દેવ આર્ય પ્રજાની અવનતિનાં મુખ્ય કારણો છે આ, આ, સ્થાનોમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

ભોપાળ ને સાંચી બીલસા વચ્ચે મુખી સીઝાનીઆ, લહલહા-ધાટ, દીવાનગંજ, સલામતપુર, આજ રેશનો છે. સાંચીથી પગ-રસ્તે બીલસા જનાર સાંચીથી આવી ગાડીમાં બેસી બીજે રેશન બીલસા ઉતરે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ ૧૭ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૬ માઇલનો પ્રદેશ નાના મોટા ૬૫ સ્તુપો ધરાવે છે. આ સ્તુપો જુદાજુદા ગામોમાં છે. ક્યાંઈક ૫, ક્યાંઈક ૭ આ રીતે. ગામોનાં નામ પણ ઉપર આપી ગયો છું. છતાં અત્રે ૫૨૧ તેનું દીપણ કરું છું. સાંચી, સોનારી, સાદધરા, આંધેર, બીલસા અને ભોજપુર આ સ્થળોમાં સ્તુપો છે. ઉદયગીરીપર ગુફાઓ અને દેવમંદિરો છે.

બીના

માઇલ ૬૦૭; બાકું મેલનું ૯-૮-૦ બીજનું ૬-૧૨-૦.

બીલસા અને બીના વચ્ચે સુમેર, ગુલાબગંજ, પબાઇ, બાસોદા, બારેટ, કલહાર, બામોરા. કેઠોરા આ રેશનો છે. બાસોદાથી ૧૫ માઇલપર સીરોંજ નામનું અમત્યનું વેપારી મથક છે. આ સીરોંજમાં મોટા મેળો ભરાય છે.

બીના રેલવે જંકશન રેશન છે. બીના નદી અહીંઆ વહે છે અને તે પરથીજ ગામનું નામ પડેલું જણાય છે. બીનાથી એક લાકન ૧૪૭ માઇલની બારાં મુધી જાય છે. બીનાથી મુંગાવલી, પીપરીઆ-ગામ, પાચાર, શેદોરાગામ, પાગારા, ગુના, રોઢીઆઇ, ધારનાવડ, ભુસોન, ચાંચરા, સાલપુરા, આગુ, ચામવા અને બારાં આવે છે. આ બીના બારાનો પ્રદેશ બહુ રસાળ છે અને અહીંઆ અનાજનો અને તેમાંજ મુખ્યત્વે ઘડનો પાક બહુજ સારો ' ' ' છે. આ તરફ બીજ પલ્લુ વેપારની યીજે મળી શકે એમ છે. આ તરફનો માલ કાનપુર થઇ મુંબઇ આવે છે પણ આ ભાગમાં મુંબઇના વેપારીઓનો પગ પેસારો પવાની જરૂર છે.

બીનાની ખાસે ઇટાવા નામનું એક વેપારનું મોટું મથક છે. આ ગામ અકબરના સુબા ઈંદ્રજીતે વસાવ્યું હતું. આ ગામ પેશવાના હાથમાં આવ્યું અને તેમના હાથમાં કિલ્લાની અને ગામની સારી મુધારણ થઇ

દતી. અહીંઆં પથ્થરની કેટલીક સુંદર ઈમારતો છે તથા કેટલુંક દોતર કામ પણ સારું છે. ઇલાવાથી બધી સ્ત્રીએ બહાર દેશાવર જાય છે. આ લાઇન આગળ વડતાં આર. એમ. રેલવે લાઇનને મળી જવા સંભવ છે કારણ કે સવાઇ માધવપુર સુધીની લાઇન તૈયાર થતાં બારાં સાથે મેળવી સેતાં સુગમ થડશે અને વચ્ચેનો ગામો પણ થોડો રહેશે.

ખીનાથી ખીજી લાઇન કટની જાય છે. આ લાઇન ૧૬૫ માઇલની છે. કટની, જળપુરથી અલાહાબાદ જતી મુખ્ય લાઇનનું રેલેશન છે. એટલે મુંબઈથી જળપુર જઈ કટની ઉપર થઈ આ લાઇનમાં અવાય છે. અગર ખીના ઉપર થઈ કટની આવી મુખ્ય લાઇન લઈ શકાય છે. ખીનાથી ખુરાઇ, નેરવાબેઝ, નારીસોલી, સાળાંગર, લીધારાખુદ, ગણેશ-ગજ, પાંધરીઆ, આસવાના, હામોહ, બાદકપુર, ધાટરા, સાગોલી, સલાઇઆ, રીધી, હરદુઆ અને કટની આવે છે. આ લાઇનમાં વેપારનું મુખ્ય રથળ સાગર છે. સાગર થીનું મુખ્ય રથળ છે. સાગર અડધા લાખની વસ્તીવાળું મોટું શહેર છે. એક સુંદર મોટા સાગર જેવા સરોવરને, હીનારે આ શહેર આવેલું હોવાથી તે સાગર કહેવાય છે. આ શહેર રાજ્ય છત્રસાહની રાજધાની હતી. છત્રસાંય પાસથી તે પેશવાના હાથમાં આંબુ, પેશવાનાં સુબાએ સરોવરના કિનારાપર ઉત્તમ ધાટો અને દેવમંદિરો બંધાવેલાં છે. આ બધો વરસનું ગામ છે. પેશવાનો મેહેલ અને કિસ્લો પણ જણાય છે. જુનું સાગર ખંડેરની હાથતમાં આવી પડ્યું છે અને તે ૧૫ માઇલ દુર છે. આત્પારનું સાગર અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં ધણુંજ ઉત્તમ બન્યું છે. હામોહ આ પણ વેપારનું રથળ હોઈ નાનું પણ સુંદર ગામ છે. હામોહ જીલ્લો છે. આ જીલ્લામાં જઇનેના તીર્થંકર નેમીનાથજીનું મોટું મંદિર કુંડલપુરમાં છે. અહીંઆં ચૈત્ર મહિનામાં ૧૫ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે. બાડકપુરમાં પેશવા સરકારે જગેશ્વર મહાદેવનું સુંદર મંદિર બનાવેલું છે. અહીંઆં વસંતપંચમી અને શીવરાત્રીનો મોટો મેળો ભરાય છે. આ મહાદેવને નર્મદાનું તથા ગંગાનું જળ ચઢાવવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ અત્યારે સુધર્મો છે. આ પહાડી પ્રદેશ છે. વનલીલા સારી છે. વેપારીઓને આ તરફ સારો લાભ મળે એમ છે, પણ હજી પાણી સારાં ન હોવાથી લોકો કમ આવે છે.

ખીજી ખાંજી

કટનીનો સંબંધ જખલપુર લાખનથી સાંધી દેવો દીક જણાયાથી ઇટારસીથી કટની સુધીના ગાળાની ઢુક હકીકત અત્રે આપવી અનુકુળ થશે.

જખલપુર

માઇલ ૬૧૬; ભાડું મેલનું ૯-૧૦-૦ ખીજીનું ૬-૭-૦.

ઇટારસી મુકયા બાદ ગુરા, બાગરા, સેમરી, સોહાગપુર, પીપરીઆ બનખેડી, બાબાઇ, ગાડરવાડા, બોહાની, કારેલી, નરસીંહપુર, કારકબેલ, ગોટેગામ, વિક્રમપુર, શાહપુરા, મીરગંજ, મોહનીઆ, આ રેશનો પછી જખલપુર આવે છે. આમાંથી જાગરા આવતા પહેલાં દોઢેક માઇલ ઉપર વરાતવા નદીપર સુંદર પુલ આવે છે. આ પુલ આગળ રેલવેમાંથી ઠગી લોકોનો એક કિલ્સો જોવામાં આવે છે. સોહાગપુર આ વેપારનું મથક છે. અહીંઆ વણાટકામ બહુજ થાય છે. રેશનથી ગામ છ માઇલ છે. અડવાડીયામાં એકવાર બજાર ભરાય છે. પીપરીઆથી ૩૨ માઇલ પાચમરી નામનું આ વિભાજના મોટા અમલદારોને ઉનાળાના દિવસોમાં રહેવાનું હવાવાળું ઠંડું સ્થાન છે. પીપરીઆથી આ ૩૨ માઇલનો રસ્તો કુદરતી લીલાથી ભરપૂર છે. ગાડરવાડા આ વેપારનું 'મોડું' મથક છે. અહીંઆથી અનાજ, હરણ, રૂ, તેલના ઘીઆ, કાલસા, ધી વીજેરે જથ્થાબંધ મુંબઇ અને ખીજી દેશાવર જાય છે. અહીંથી મોહપાની અને ગાદી ટોરીઆ જે ૧૨ માઇલ છે તે સાં કાલસાની ખાણ છે. ગાડરવાડામાં ગ્રેસો ને જીનીંગ ફેક્ટરીઓ પણ છે. કારેલીથી ૯ માઇલપર ખીરમન નામનું સ્થળ નર્મદાના કિનારાપર છે. સાં કાર્તિકી પુનમની મોટી જત્રા ભરાય છે. આ જત્રા વખતે વેપારના બરની ઘણીક ચીજો આવે છે અને વેપારીઓ ખરીદ કરે છે. આ મેળા માં લાખો માણસો આવે છે. કારેલીમાં ધર્મશાળા છે. નરસિંહપુર વેપારનું મથક હોઇ ગામમાં નૃસિંહજીનું સુંદર મંદિર છે. અહીંથી પણ ખીરમન જવાય છે. વિક્રમપુર પાસ નર્મદાનો સુંદર પુલ છે. મીરગંજ આ નર્મદા નદી પગના આરસ પડાણનાં ખડકો જોવા જનાર માટે અગત્યનું રેશન છે. અહીંઆથી આ ખડકો જે માઇલ છે. નર્મદા નદીમાં બોટો તૈયાર હોય છે. આ બોટોમાં બેસી નર્મદાના જળ પ્રવાહમાં આગળ ચાલતાં આરસપાણનાં ખડકો, પાણીના

ધોધો, વનલીલા વીગેરે અછી રીતે જોઈ શકાય છે. જળપુરથી જવા કરતાં અહીંથી જવું સારું છે. અહીંયા એક સુંદર મંદિર છે. માધવરાવ પેશવાએ કોતરેલ લેખ આ સ્થાનમાં છે હાથી પાંઉ નામનું એક ચઢાણ આશ્ચર્યકારક છે. હુંઆધાર નામનું પાણીનું ઝરણુ જોવા જોગ છે. આ તરફ એક મંદિર છે જેમાં અનેક શીવની મૂર્તિઓ છે. આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ મુસલમાનોએ ભાંગી નાખેલીછે. જળપુર આ વેપારનું મોટું મથક છે. અનાજ, રૂ, કાપડ, કાચસા, ખીઆં, ધી, વીગેરે બધી વસ્તુઓ વેપાર અહીંયા આવે છે. મીસો, પ્રેસો વીગેરે પણ છે. હાથનું વણાટકામ પણ હજી વણાણુવા લાયક બનેછે. રોશન પાસ ધર્મશાળા છે. શહેરમાં એક મોટું તળાવછે જેની ચારે બાજુએ દેવ મંદિરો આવી રહ્યાં છે. જળપુરથી ૪ માઇલના પાકો રસ્તા આગળ મહત્ત મેહુલ નામનો ગોંડ રાજાનો બનાવેલો મેહુલ જોવા લાયક છે. આ મહેલ પાહાડ પર છે અને તેની આજુ બાજુનો પ્રદેશ બહુજ સુંદર જાણે છે. આ મેહુલ એકરાતમાં બનેલો કહેવાય છે. જળપુર શુદ્ધામાં નર્મદા, મહાનદી, ગુરયા, પટના વીગેરે નદીઓ વહે છે. આ શુદ્ધામાં સોડાની, કોલસાની ખાણો છે. કેટલીક નદીની રેતીમાંથી ધુળધોયા સોનું કાઢે છે. ભુરતર વિદ્યાના અભ્યાસીઓને આ સ્થાનમાંથી લાભ મેળવવો જોઈએ. જળપુરમાં માદીના વાસણનું, સેત્રંજનું, કાથાના ગાલીયાઓનું કામ ધર્મજ સારું થાય છે. ઠગીની જલ, આ માંતના રાજાઓના છોકરાઓને શીખવવાની કોલેજ વીગેરે જોવા જોગ છે. સરકારી મોટા અમલદારો, લશ્કરી અમલદારો, રેલવેના અમલદારો વીગેરેની અત્રે સારી ભરતી છે. જી. આઇ. પી. રેલવે અહીંયા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા રેલવે સાથે જોડાય છે. જી. આઇ. પી. લાઇન અત્રે પુરી થાય છે. ઇ. આઇ. રેલવેમાં સળંગ કલકત્તા સુધી મુંબઈની ગાડીમાં જઈ શકાય છે, માત્ર પેરોન્કર ટ્રેનમાં ગાડી બદલવી પડે છે.

કટની

માઇલ ૧૭૩; લાકું મેલનું ૧૦-૬-૦ બીજનું, ૭-૦-૦.

જળપુરથી કટની ૫૭ માઇલ છે. દેરાઇ, સીદ્ધરા રોડ, સલીમાનાગાદ, નીવાર આ રોડનો મુકયા બાદ કટની આવે છે. આ કટની ઇન્ડીયન મીડલેન્ડ રેલવેના બીના રોડનથી જોડાયેલું છે તેમજ જળપુરથી આવતી મુખ્ય લાઇનનું રોડન છે. આની સાથે અહીંયાથી

એક શાખા બેંગાલ નાગપુર રેલવે સાથ જોડાએલી છે. એટલે કે અહીં આથી જગદીશ જઈ શકાય અને જગદીશથી અહીં આ આવી શકાય એમ છે. કટનીથી બીલાસપુર સુધીની ૧૯૮ માઇલની એક રેલવે સડક થઈ છે. બીલાસપુર બેંગાલ નાગપુર રેલવેનું મુખ્ય સ્ટેશન છે. મુંબઈથી બેંગાલ નાગપુર લાઇનમાં કલકત્તા કે જગન્નાથ જનારને બિલાસપુર આવેજ આવે. કટનીથી કાટનગી, રૂપાઈદ, ચાંદીઆ, ઉમારીઆ, કારકેલી, ખારસીંગપુર, ગંધોટી, સાહદોલ, ખરહર, અનુપપુર, જૈંઠરાય, ખેરી, પેંદ્રારોડ, બોદરી, ખોંગસરા, બેલધાના, કોટા, ઘુટકુને પછી બીલાસપુર આવે છે. લાડું માઇલે બે પાઇ છે. આ સ્ટેશનોમાં અગત્યનું સ્ટેશન પેંદ્રારોડ છે. આ સ્ટેશનથી અમરકંટકના પ્રાચીન પુરાણ પ્રસિદ્ધ સ્થાનનાં દર્શન કરવા જવાય છે. જગદીશ જતાં કે ત્યાંથી આવનાર જોઈ શકશે કે બીલાસપુરથી ૬૩ માઇલ પેંદ્રારોડ છે. માત્ર રૂપીઆ સવા રૂપીઆ ગાડી લાડાનો ખર્ચતાં એક પ્રાચીન સ્થાનનાં દર્શન થઈ શકે છે.

અમરકંટક

પેંદ્રારોડ સ્ટેશનથી અમરકંટક માત્ર સાત માઇલ છે. આ વિધ્યાચળ પર્વતનું શીખર છે. આ શીખરપર અમરનાથ મહાદેવ અને નર્મદા દેવીનું પ્રાચીન મંદિર છે. અહીં આથી નર્મદા નીકળેલ છે. જોના નદી પણ અહીંથીજ નીકળી છે. રેવાના રાત્ર્ય તરફથી આ સ્થાનની પુખ્ત વીરેરો બંદોબસ્ત થાય છે. કેટલાક ખાલણો અત્રે રહે છે.

નર્મદા નદી એક કુંડમાં પડે છે. ત્યાંથી ત્રણ માઇલ આગળ બહુજ જોસબંધ ધોધથી પડે છે. આને કપિલધારા કહે છે.

આ તરફનો પ્રદેશ વનલીલાથી ભરપૂર છે. નર્મદાની પરિક્રમા કરનારા સાધુઓ પગ રસ્તે ચાલી અહીં સુધી આવે છે.

શંખરમુતિ, મહાભારત, મત્સ્યપુરાણ, કુર્મપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ગરુડપુરાણ, શીવપુરાણ વીરેરોમાં આ અમરકંટકને કલિંગ દેશમાં આવેલ ગણેલ છે. અહીં આ નર્મદા સાક્ષાત્ શંકરથીજ નિકળ્યાં છે અને તેનાં દર્શનથીજ મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે આમ લખ્યું છે. ગ્રાહ, દાન, સનાતનું અત્રેનું ભારે મહાત્મ્ય છે. નર્મદાના આ પ્રદેશમાં તપ કરી વર પામેલાના અનેક આખ્યાનો પુરાણ ગ્રંથોમાં મળે છે. નદીનું મૂળ, નદી જોનો સંગમ અને સમુદ્રમાં મળતા પહેલાનું મુખ બહુજ પવિત્ર માનવામાં આવેલ છે.

આ બાબત આટલો હિસ્સેબ કર્યા બાદ હવે પાછી મૂળ લાઈન સેવાની જરૂર છે. મિલાસપુર ત્રીજેરે બેઝોન નાગપુરની મુખ્ય લાઈન સંબંધે અત્યારે લખવાનું છે. કટની સુધી આવ્યા છીએ ત્યારે તેજ લાઈનમાં માણેકપુર થઈ ચીત્રકુટ જઈ આવીએ અને ત્યાંથી જાંહસી આવી બીના અને જાંહસીનો ગાળો મેળવી લઈએ.

માણેકપુર

માઈલ ૭૮૨; લાડુ મેલનું ૧૧-૧૨-૦ બીજનું ૮-૦-૦.

જુકેદી, આમડારા, લાડનપુર, મેહાર, અનચેહરા, સટના, જેટવાર મઝગાવન, મરકુંડી આ રેશનો કટની અને માણેકપુર વચ્ચે મુખ્ય લાઈનમાં છે. અગાઉ ચીત્રકુટ જનારા માણેકપુરથી જતા હતા પણ હમણાં જાંહસીથી માણેકપુરની લાઈન ચલાવી ચિત્રકુટ રેશન થયું છે. કટની અને માણેકપુર વચ્ચેના રેશનોમાં અગત્યનું રેશન સડેના છે. સડેના આ જુલેખખંડ જીવાનું એક સારું ગામ છે. બાપારનું મથક હોઈ પોલીટીકલ એજન્ટ પણ રહે છે. આ ગામ રીવાના રાજને તામે છે. ગુજરાત તરફથી ગએલા રજપૂતોએ આ પ્રદેશમાં રાજ્ય રચાયું છે આવો ઇતિહાસ છે. માણેકપુરથી ડોહારા, બારગર, સીમ રાજપુર, જસરા, નંદની થઈ મધાગ જવાય છે.

માણેકપુર જાંહસી લાઈન

આ લાઈન ૧૮૧ માઈલની છે અને લાડુ ૨-૭-૦ છે.

માણેકપુરથી બહીલપરવા, કરવી, ચીત્રકુટ, તામલીઆ, બડોસા, અતારા, ખુરહંદ, હીંગવાદી, બાડા, ખેરાડા, માતૌંધ, કાબરાઈ, કરીપહારી મહોબા, સુયા, કુલપહાર, બેલાતાલ, ધુટાઈ, હરપાલપુર, રોરા, મહિરાણી પુર, રાણીપુર રોડ, ટેહરકા, આરબર, બરવોસાગર, હરણા આ રેશનો બાદ જાંહસી આવે છે.

ચિત્રકુટ.

ચીત્રકુટકે ઘાટ પર ભઇ સંતોડી બીર;

તુલસીદાસ ચંદન ધસે લીલક કરે રઘુવીર.

ચીત્રકુટ હિંદુ મંત્રાનું અતિશય પવિત્ર સ્થળ છે. પ્રાતઃસ્મરણીય રઘુકળતિલક શ્રીરામચંદ્રજી વનવાસ પ્રસંગે સીતા અને લક્ષ્મણ સહ-વર્તમાન અત્રે રહ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ પ્રસિદ્ધ હિંદી ભાષાના

પૂજ્ય કવિ તુલસીદાસજીને આ કરાણ કળિકાળમાં શ્રીરામચંદ્રજીનું અત્રે સાક્ષાત્ દર્શન થયું હતું. કાષ્ઠપણ યાત્રી આ સ્થળની અવગત કરી યાત્રાએ જવાનું પ્રસન્ન કરતા નથી. સ્ટેશનથી બે ગાઉ સીતાપુર કરીને ગામ ચીત્રકુટની તળાટીમાં આવી રહ્યું છે. અહીંઆ પયસ્વીનિ નદી વહે છે. આ સીતાપુરમાં નદીને કિનારે સુંદર દેવાલયોની રમ્ય દાર આવી રહી છે. પયસ્વીનિને મંદાકિની ગંગા પણ કહે છે. સીતાપુરમાં રામ નવમી અને દિવાળી પર ભારે યાત્રા ભરાય છે. ગ્રહજુના વખતે. પણ અત્રે સનાનાથે અનેક માલુસો આવે છે. ચીત્રકોટ પરનાં મુખ્ય સ્થાનો દ્વિતીય, દેવાંગના, હનુમાનધારા, સ્ફટિકશિલા, અનુસૂયા, ગુપ્તગોદાવરી અને ભરતકૂપ આ મુખ્ય છે.

કામદાનાથ સીતાપુરથી અડધો ગાઉ છે અને અહીંઆથી પંચકોશી શરૂ થાય છે. પન્નાના રાજાએ આ પંચકોશીમાં પાકી સડક બંધાવેલી છે. અહીંઆ વાનરસેના જળરી રહે છે અને તેને અણ્યા આપ્યા વગર ચાલતું જ નથી. રામચોતરા, મુખારવિંદ, ચર્ણપાદકા આ દર્શનનાં સ્થળો છે. કોટીતીર્થ આ સ્નાનની જગ્યા છે. અહીંઆ કરોડો રૂપીઆએ તપ કરેલો હોવાથી તે ધાણું જ પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે. હનુમાનધારામાં હનુમાનજીની ભવ્ય મૂર્તિ છે અને ત્યાં પાણીની ધારા પડે છે. સ્ફટિકશિલા એ પથ્થરની બેઠક છે અને તેના પર પગલાંઓ દેખાય છે. રેવાના મહારાજાનું બનાવેલું સુંદર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર પણ જોવા જેમ છે. ઇંદ્રના પુત્ર જ્યંતે કામકાનું રૂપ લઈ સીતાજીના હાથમાં ચાંચ આ સ્ફટિકશિલાપરજ મારી હતી. અનુસૂયા જ્વને અત્રિ-મુનીનો આશ્રમ થોડો દૂર છે. ત્યાં જઈ ગુપ્તગોદાવરી અવાય છે. આ ગોદાવરીમાં એક કુંડ છે તેને સીતાકુંડ કહે છે. આ કુંડમાં ઝરણાનું પાણી આવે છે. આ કુંડની જગ્યા અંધારી છે, તેથી દીવો લઈ જવાય છે. ભરતજીને રાજ્યાભિષેક કરવા શ્રીરામચંદ્રજીએ સમસ્ત તીર્થોનું જળ એકત્ર કરેલું પણ ભરતે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજીએ સર્વ જળ અત્રે નાંખ્યું અને ત્યારથી આ ભરતકૂપ કહેવાય છે અને પવિત્ર ગણાય છે. અહીંઆ સ્નાન કરવામા આવે છે. ચોખાપુર જે વચમાં રરતા પર આવે છે ત્યાં કૈલાસનું ઉત્તમ દર્શનીય સ્થાન છે. સીતાપુરથી ચીત્રકુટની પાંચકોશી કરતાં અનેક સ્થાનો આવે છે. ચીત્રકુટની વનલીલા ઘણીજ સુશેલિત છે. શીવપુરાણ, રામાયણ, મહાભારત- વિગેરે ગ્રાંથીન, ગ્રંથોમાં, ચીત્રકુટનો ઉલ્લેખ જોવામાં

આવે છે. ચીત્રકુટ અવસ્થ યાત્રીઓએ દર્શનીય છે. અહીં આ મનની સહજ શાંતિ થઈ, તપશ્ચર્યા કરનારને સહજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એનેક સ્થાનો છે. પંડ્યાઓનો ઉપદ્રવ તો અહિં આ પશુ છે. સીતા-પુરથી વાહનો, મળુરો વીગેરે પંચકોશી સાર મળે છે. રીધા સામાનની વ્યવસ્થા કરી રાખવી એજ સારું છે.

કુરવી આ પવસ્વીનીનદી પરનું 'ઇતિહાસ' પ્રસિદ્ધ શહેર છે. ૧૮૫૭ ના બળવામાં નારાયણરાવ પેશવાએ આ સ્થાનની રાજ્યસત્તા પોતાને સ્વાધીન લીધી હતી. આ ભાગ હજારો રાજા તરફથી પેશવાને મળ્યો હતો અને ત્યાં પેશવાનું કુટુંબ રહેતું હતું અને અત્યારે પણ રહે છે. અહિં આ પેશવાનો મોટો વાડો છે. અહીં આ પાંચ મંદિરો તથા ૫ સારી મસ્જિદો છે. એક ધર્મશાળા છે. પેશવાના વાડામાં મોટો ખાનનો, એક ભોયરામાં રહેતો હતો. કરવીથી નવ ગાઉ પર રાજપુર કરીને ગામ છે ત્યાં તુલસીદાસજી રહેતા હતા, અને તેનો ચોરા અત્યારે પણ છે. આ ચોરા ઉપર તુલસીકૃત સમાવલુની પ્રગ્ન થાય છે. તામ્રોલીઆ આ ભરતકૃષ્ણ જવાનું પાસેનું સ્ટેશન છે અહીં આ ધી અને રૂનો વેપાર સારો ચાલે છે. બદોસા વેપારનું મથક છે. ધી, રૂ અને અનાજનો વેપાર સારો છે. આ સ્થળથી નવ ગાઉ પર કાલિંગરનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો છે. આ કિલ્લાએ બળવા વખતે અંગ્રેજ લશ્કરનો ઠીક બચાવ કર્યો હતો. અત્યારે કિલ્લો તેના અસલ સ્વરૂપમાં રહ્યો નથી છતાં જોનારાને તેની અસલ હાલતનો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે એમ નથીજ. આ કિલ્લો પશ્ચિમ ખડકી બનાવેલો છે, અને ૨૫ ફીટ પોહોળો છે. અહિં આ કુદરતી દેખાવો, વનસ્પતિ અને પહાડી દેખાવો ખડુ સુંદર છે. અહીં આ સુરસ ગંગાનું તળાવ, બળખદેસ્વર મહાદેવ, ભૈરવકુંડ, ભૈરવની મોટી મૂર્તિ છે. હનુમાનકુડ, હનુમાનની મુરતી, સીતાસેજ, પાતાળમંગા, ભગવાનસેજ, પુદ્ગિતાળાવ, મૃગધારા, જાહનોની તિર્થંકરોની મુરતીઓ, નીલકંઠ, જટારાકર, હીરસાગર, તુંગ-ભૈરવ, લક્ષ્મીની મુરતી વીગેરે અનેક મૂર્તિઓ અને દેવ સ્થાનો છે. અહીં આ અનેક જીના લેખો જોવામાં આવે છે. આ કાલિંગરના સ્થાનમાં મૃગધારા છે એ સપ્તરૂપિઓ આપને લાગે તો યુગની મૂર્તિ છે. કાલિંગરનો રાજા પૃથ્વીરાજના સમય પહેલાનો ગણાય છે. આ કિલ્લો ૪. સ. ૭ ને ૬ ફી સદી વચ્ચે બનેલો જણાય છે. મહમદ ગીઝની

અક્ષાહિનિ, બાબર અને અકબર વીચેરેએ આ કિલ્લો લેવા પ્રયત્નો કર્યાનું જણાય છે. અકબર બાદશાહે ખીરખલને આ કિલ્લો, આપ્યો હતો. અહીંઆ અનેક શિલા લેખો છે તે જોતાં ૧૧ મી સદીમાં આ કિલ્લો હિંદુ રાજાઓના હાથમાં હતો. ૪ થી સદીના મધ્ય લેખો જોવાય છે. આ કિલ્લો જોવાજોગ છે અગર જો કે કેટલીક જગ્યા ઘણીક વીકટ છે છતાં તે વીકટતાનો બદલો કિલ્લો જોવાથી મળી રહે છે. આ કિલ્લો અંગ્રેજ સરકાર પાસે આવ્યા બાદ પ્રાયમાલ કરાવી નાખવામાં આવ્યો છે છતાં તેની ખુબી જણાયા વગર રહેતી નથી. બુદ્ધેલખંડના પહાડી ભાગમાં આ એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કિલ્લો છે. આ સ્થળની જમ્મન તિર્યંકરોની મૂર્તિઓ, વૈષ્ણવોની મૂર્તિઓ અને શૈવ મૂર્તિઓપરથી આ સ્થાનપર ત્રણ ધર્મના લોકોનો વાસ થએલો જણી શકાય છે. મુસલમાનની મસીદો છે પણ તે નહીં જોવી છે. યાત્રીઓએ આવું અદ્ભુત સ્થાન જોયા વગર નજ રહેવું.

કાલિંજર તીર્થનો ઉલ્લેખ મહાભારત, લિંગપુરાણ, કુર્મપુરાણ અને શીવપુરાણમાં જોવામાં આવે છે. શંકરે અહિંઆ કાળનો નાશ કર્યો હતો. ચંદેલ વંશના રાજા ચંદ્રવર્માએ આ કિલ્લો ૭ છ સદીમાં બંધાવેલો છે એમ ત્યાંના લોકોની સમજ છે. દિરસ્તા કહે છે કે ૭ મી સદીમાં કેદારનાથે બંધાવેલો આ કિલ્લો છે. મુસલમાન ઇતિહાસકર્તા કાલિંજરના રાજાને જયપાળનો મિત્ર ગણે છે. મહમદ ગઝનીને રોકવા અનંગપાળે પેશાવરમાં મુદ્દ કર્યું ત્યારે તેની સાથે કાલિંજરનો રાજા હતો આમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. કાલિંજરના નંદ રાજાએ કનોજના રાજાને પરાસ્ત કર્યાનું પણ જોવામાં આવે છે. જાંઝા આ જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. અહીંઆ કેન નદી વહે છે. અહીંના પર્યટો બહુજ વખણાય છે અને તેના પેપર વેટ સારાં બને છે. જાંઝા નવાખી રાજ્ય હતું પણ ૧૮૫૭ ના બળવામાં તે સામેલ થવાથી તે રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડાયું છે. અહીંઆ રૂનો પહેલાં મોટો વ્યાપાર ચાલતો હતો પણ પાછળથી તે રાજપુરમાં ચાલવા લાગ્યો અને હાલમાં કરવી વહેપારનું મથક થયું છે. જાંઝામાં ૬૬ મસીદો, ૧૬૧ હિંદુ દેવાલયો અને ૫ જમ્મન દેરાસરો છે. કેરટ, નિશાળ, દવાખાનું, જલ વીજેરે છે. માંતોલમાં તંબાકુ, ચીકું, અનાજ અને રૂનો સારો વ્યાપાર ચાલે છે. કાઘ્રાઇ ચંદેલ રાજા બાલવર્માના બામેલા બ્રહ્માજીપર છે. અહીંઆ જુનાં દેવસ્થાનો છે, અજયગઢનું રાજ્ય અને કિલ્લો આ

પ્રદેશમાંજ છે. આ તરફ ગગરસતે જવાય છે. છત્રસાલ રાજા નેહુ
 ચેતાનું સ્વાતંત્ર્ય રાખવા બાહ્યસેવ પેશવાની મદદ માંગી હતી તેની
 રાજધાનીનું શહેર છત્રપુર ખાંદા પાસે છે. અહીંઆ પણ પગ રસતે જ
 વાય છે. છત્રસાલના મહેલની નીચાનીઓ જોવામાં આવે છે. બીજાવરનું
 એક નાનું દેશી રાજ્ય આ બુદેલ ખંડમાંજ છે. બુદેલખંડનું મુખ્યરાજ્ય
 પત્રાનું ગણાય છે. પત્રા રાજ્યધાનીનું શહેર છે. અહીંઆ રાજ્ય મહેલ
 અને બજારવજીનું સુંદર મંદિર જોવા જાય છે. પત્રામાં હીંગની ખાણો છે.
 આ ખાણોમાં આગળજેવા હીરા અગર જો કે નથી નીકળતા તોપણ
 દર વર્ષે લાખો રૂપીઆના હીરા નીકળે છે. મહોબા આ ૮ મી સદીમાં
 અદેલ રાજા અંદ્રવર્માએ વસાવેલું શહેર છે. અહીંઆ અદેલ રાજાએ
 ભારે યત્ન કર્યાથી તે મહોબા તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે. અહીંઆ
 સુંદર સરોવરો આવી રહ્યા છે. અહીંઆ ધણીક જુની ઈમારતો
 જોવામાં આવે છે. અંદ્રવર્માના દેહાન્તના સ્થાનપર રામકુંડ છે. મદન-
 વર્માનું બનાવેલું મુખ્યાલેવીનું મંદિર છે. દેહલાંક સરોવરો પુરાણ ગયા
 છે છતાં કિર્તિસાગર અને મદનસાગર પાણીથી ભરપુર રહે છે.
 અહીંઆ પહાડી પણ રમણીય છે અને તેપર ગરમીના દિવસોમાં રાજાઓ
 જો રહેવા માટે બનાવેલાં મુકામો નજરે પડે છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં
 પૃથ્વીરાજાએ અદેલ રાજાઓને જીત્યાનું નજરે પડે છે. મહોબામાં શીવ,
 વૈષ્ણવ અને જઈનોનાં પ્રાચીન દેવાલયો જર્જરિત હાલતમાં મળે છે.
 મુસલમાન લોકોએ આ દેવાલયોની કુદૃશા કરી મસીદો બનાવેલી જણા-
 વ છે અને તેની નીચાનીઓ હજી જોઈ શકાય છે. બુધના વખતનાં
 પણ દેહલાંક ચિન્હો હજી મહોબા જળવી રહ્યા છે. બુદેલા રાજા
 છત્રસાલના દિકરા જગતસેનનું બનાવેલું શહેર કુલપહાર છે. અહીંઆ
 રૂ, અનાજ અને રંગનો વ્યાપાર સારો છે. પ્રેસ અને જર્નાલો પણ છે.
 દેવાલયો અને મસીદો પણ સારા છે. બેસાંતાલમાં પાંચ માઇલનું મોટું
 સરોવર છે અને એક માઇલનો કિલ્લો છે. આની પાસેજ જગતરામનું
 વસાવેલું જગતપુર કરીને ગામ છે. હરપાલપુર અને મહારાણીપુરની
 વચ્ચેનો રસ્તો કુદરતી દેખાવોથી ભરપુર છે. વચ્ચેમાં ધાસન નદીપરનો
 સુંદર પુલ જોવાય છે. હરપાલપુરથી નવગંજના લશકરી મથકે જવાનો
 સુંદર રસ્તો છે. નવગંજમાં પાવટળ અને ઘોડેસ્વાર લશકરે રહે છે.
 હરપાલપુરથી ચાર માઇલ પર રથ નામનું સ્થાન અનાજ, રૂ, અને દેશી
 બનાવટના કાપડનું સ્થળ છે. અહીંઆ પ્રાચીન લેખો પણ જોવામાં

આવે છે. મહિરાણીપુર આ વેપારનું સારું સ્થળ છે. મહિરાણીપુરથી બે માઇલ છે. મહિરાણીપુરના ધરોની બાંધણી બહુજ સુંદર છે. અહીં આ જમીનોના દેરાંઓ ધણાંજ સારાં છે. રાણીપુર રોડ સ્ટેશનથી બે માઇલ ગામ છે. આ ગામમાં કિંદુઓ અને જમીનોના સારાં દેવરથાનો છે. ખરવા સાગર નામનું મોટું સુંદર સરોવર અહીં આ જોવા જોગ છે. આંબા વીગેરેનાં વૃક્ષોથી ઢંકાયેલું, સુંદર પગથીઆવાળું, ઉદિતસીંગ રાજનું બનાવેલું આ સરોવર પ્રાચીન કારીગરીનો અચ્છો નમુનો છે. ખેટવા નદીથી ત્રણ માઇલપર શહેર છે. ઉરછા આ ખુદેલખંડના રાજાઓમાં અગ્રેસર રૂદ્ર પ્રતાપ રાજનું બંધાવેલું શહેર સ્ટેશનથી ૭ માઇલ દૂર છે. અહીં આ ચતુર્ભુજનું સુંદર દેવાલય છે. કરારના કિલ્લામાંથી અહીં આ રાજધાની ૧૬ મી સદીમાં કરી હતી. અલ્હારની રાજધાની ત્રીકમગઢમાં છે. ઉરછાનો કિલ્લો પથ્થર ખડકીને બાંધેલો છે. ઉરછા બાદ જાંહસી આવે છે. અહીં આ આપણે ખીનાથી જાંહસી સુધીની તુટેલી સાંકળ સાંધવાની છે.

જાંહસી

૭૦૨ માઇલ; જાડુ મેલનું ૧૨-૦-૦, ખીજનું ૭-૧૫-૦.

ખીનાથી અગાસોદ, દરોજડા, ધાઉરા, જખલાન, જીરોન, લક્ષી-તપુર, દેલવારા, જખાઉરા, ખીજરોથા, તલખંડાટ, બસાઇ, બાખીના, ખેજરડા, ખીજેલી આ સ્ટેશનો મુક્યા બાદ જાંહસી આવે છે. ધાઉરાથી સાત માઇલપર દુધાઇનું પ્રાચીન ગામ છે. આ ગામમાં સુંદર સરોવર છે. જખલાનથી ૮ માઇલપર દેવગઢ નામનું સ્થાન છે ત્યાં પ્રાચીન વિદ્યાના શોધકને મેળવવા જોગ ધણુંજ છે. અહીં આ જ ખડેરા છે તેમાં ગુપ્તવંશના રાજાઓનું વખાણવા જોગ દેવાલય તથા ગાઢ જંગલથી કિલ્લા જેવી બનેલી કુંગરીપર જમીનોનું સુંદર દેવાલય જોવા જોગ છે. જહાજપુરમાં જમીનો અને કિંદુઓનાં પ્રાચીન દેરાંઓ આવી રહ્યાં છે. લક્ષીતપુરથી ૮ માઇલ અંદરોનું કિલ્લાવાળું સ્થળ છે. અંદરોમાં શેલ્લાં, પાધડી, મજલીન એક વખત બહુજ ઉત્તમ યત્તાં હતાં. ઉરછાની રાજધાની તેહરી અહીં આથી ૧૩ માઇલ છે; ચપરા ૨૦ માઇલ છે.

જાંહસી ૧૮૫૭ના બળવાથી અને શીમતિ લક્ષ્મીબાઇના અસ્થિમ શૌર્યથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું શહેર છે. આ શહેર એક કિલ્લાવાળું

છે. અત્યારે 'રેલવેની' આશીસોથી, લશ્કરી કાંપથી અને વ્યાપાર સેન્ટ્રાલને લઈને આ શહેર સુશોભિત લાગે છે. જાંહસીનો કિલ્લો ઉરછારાજ વિરમિંહ દેવે ૧૭ થી સદીમાં બનાવ્યો હતો. આ કિલ્લાને મહારાષ્ટ્રીય નાશકરે મળ્યું હતું હતું. જરસાલ રાજ્યે આ કિલ્લો અને આંજુબાજુનો પ્રદેશ બાજુરાવને આપ્યો હતો. જાંહસીની આસપાસ એક કિલ્લો છે અને બીજો તેથી થોડે દૂર છે. બાજુનો કિલ્લો ઠેકરીપર છે. આ કિલ્લામાં અત્યારે લશ્કર રહે છે. શહેરમાં સમ-મ્યુઝીયમ એક એક છે. આ એકની ચારે બાજુ ૮૮ દુકાનો અને ચારે દિશાએ ચાર દરવાજા છે. પાંચ કુવાની જગ્યા કે જમીની સર્વ શહેર પાણી પીએ છે, તે શહેરની એક બાજુએ છે. જાંહસીમાં ફેટલાંક સારા મંદિર છે. જાંહસી વેપારનું સારું સ્થળ છે. જાંહસીમાં ફેટલાંક પ્રાચીન ભોવરાંઓ હજી પણ છે પણ તે જોવા દેવામાં આવતાં નથી. આ શહેર અત્યારે અંગ્રેજી અધિકાર નીચે છે.

• જી. આઇ. ચી. રેલવેમાં કાનપુર, લખનૌ જનારાએ અહિં આ માડી બદલવી પડે છે. જાંહસીથી કાનપુર ૧ લાઇન ૧૩૭ માઇલની યાદ છે. ગરહમઠ, ચીરગામ, નંદખાસ, મોઠ, પંચ, પરીના, એટ, જુવા આરાધ, અટા, કાલપી, ચાહનરાહ, પખરાયન, માલસા, લાવપુર, પામન, બીમસેન, હમીરપુર રાહ આ રેલવેના જાંહસી કાનપુર વચ્ચે છે. જાંહસીથી કાનપુરના મેલના ભાડાના રૂ.૨-૧૨-૦ અને બીજાના રૂ.૫-૦ પડે છે. આ લાઇનમાં સુરગામમાં થોડાંક વેપાર ચાલે છે. એટથી નવ માઇલ દંચ નામના ગામમાં વેપારની મોટી બજાર છે. જાંહસી પ્રાંતની ક્ષેત્રી મોટી બજાર દંચની છે અને અહીં આ સર્વ માલ જમાવે વેચાવા આવે છે. દંચ સુધી એટથી રેલવેની એક શાખા ગઈ છે. પંચમાં જુનો માટીનો કિલ્લો છે. અહીંથી ચાર માઇલ ધ્રુવ કરીને સ્થાન છે તે ખીંઠારી અમીરખાનનું મુખ્ય મથક હતું. આશાઝ આ વેપારનું અગત્યનું મથક છે. અહીં આ ધર્મ, બીજાં વીજેરેના સારો વેપાર ચાલે છે. અહીં આ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતોની સારી વસ્તી છે. અટા આ એજ સ્થળ છે કે જે સ્થળે અંગ્રેજોએ જુહાપૂરમાં પગ પેસારો કરવા માંડ્યો ત્યારે કાલપીના નાનાએ તથા જોવિંદરાવ અને બીજા સરદારે અંગ્રેજો સામે હથોળા ઉપાડ્યા હતા. કાલપી આ પ્રાચીન અને પવિત્ર જમુના નદિના તટપરનું એક શહેર છે. આ શહેર ઇ. સ. ૩૩૦ માં વાસુદેવે બંધાવ્યાનું કહેવાય છે. વાસુદેવે કંબાધમાં ૪ થી

સદોમાં રાજ્ય કર્યું હતું. અક્ષરના વખતમાં અહીંયાં ટંકશાળ હતી. કાશ્મીમાં સાકર અને કાગળ સારા બને છે. અહીંયાં કેટલાંક જુનાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે. કાનપુરની હકીકત તે સ્થળ વિષે લખતાં લખવામાં આવશે.

ગ્વાલીઅર

માર્ચ ૭૬૩; શાહુ મેલનું ૧૦-૬-૦ ખીજનું ૮-૧૧-૦.

જાંહસી અને ગ્વાલીઅરની વચ્ચે, કરારી, દત્તીઆ, સોનગીર દાખરા, આંતરી, સીયોલી, આ રેશનો છે. દત્તીઆ આ રાજ્યધાનીનું શહેર છે. રાજનો સુંદર મહેલ બગીચાની વચ્ચે છે. બગીચામાં એક હોજ છે જેમાં ચારે બાજુ હાથીની સુંદોમાંથી પાણી નીકળ્યા કરે છે. સોનગીરી આ જમન ધર્મનું પવિત્ર સ્થળ છે અને ત્યાં પ્રાચીન દેવાલયો આવી રહ્યાં છે. દત્તીઆથી ૪ માઇલ પર જમન દેવાલયોની ખીજ હાર પણ આવી રહી છે.

ગ્વાલીઅરથી સીપ્રીની એક લાઇન ૭૪ માઇલની જાય છે અને તેનાં વચલાં રેશનો લરકર, પુનીઆર, ધાટીગામ, રેનહાટ, મહોના; ચોરપુરા, સેતાનવારા આ છે. આ લાઇન ગુના સાથે જોડવા માગે તો જોડી શકાય એમ છે. ગ્વાલીઅરથી ખીજ લાઇન હીંડ જાય છે અને તેનાં વચલાં રેશનો મોરાર, લાદરોલી, શનીચરી, રીયોરા, નોનેરા, તેહેરા, સોની, ઇતેહાર આ છે. આ લાઇન ૫૩ માઇલની છે, આ લાઇન પણ ઇસ્ટ ઇંડીઆ સાથે જોડી શકાય એમ છે.

ગ્વાલીઅર લસકર નામથી પ્રસિદ્ધ સ્થળ યાત્રીઓએ અને મુસાફરોએ અવસ્ય જોવા લાયક છે. હિંદુ રાજ્યનીતિ વેતાઓએ ધનુર્દુર્ગ મહિદુર્ગ, નરદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, જલદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગ આવા ૭ પ્રકારના કિલાઓ ગણાવ્યા છે. આમાં આ ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો ધનુર્દુર્ગ કહી શકાય એમ છે. એક પહાડ પર ધનુર્દુર્ગ આકારનો કિલ્લો છે. મહિદુર્ગ આમાં અલાહાબાદના કહેવાય. નરદુર્ગ આ માલુસના આકારનો કિલ્લો કહેવાય છે અર્થાત્ નીચે બે પગ જેવી હંચી ટેકરીનો આધાર 'લઈ પેટ મોટું' બનાવી, હાથની જગ્યાએ, મોંની જગ્યાએ અને આંખની જગ્યાએ બળ અપાય. આજ પ્રમાણે વૃક્ષદુર્ગ નીચે કરતાં ઉપર ફેલાય તેવો દોષ છે. જળદુર્ગ જળની વચમાં, ઉપર અને નીચે બોંયર કરી બનાવાય છે. આ બધા કિલ્લાની કૃતિઓ અત્યારે નાશ પામી છે.

મહાભારતનાં યુદ્ધ પછી જમતમાં ચાલતા અધર્મોથી દુર રહી
 શ્રેષ્ઠતામાં પોતાનું જીવન ઇશ્વરાસધનમાં પૂરું કરવા કેટલાએક મહાત્માઓ
 ઇચ્છતા હતા અને તેઓ જંગલ કે પર્વતોમાં પર્યટી અથવા ગુફાઓ
 કરી રહેવાનું પસંદ કરતા હતા. તે સ્થાનોમાંહેનું જ્વાલીઅર એક સ્થાન
 છે. અત્યારે આ પ્રદેશમાંની કેટલીક ગુફાઓ નાશ પામી છે. કેટલીએક
 દુર્ગમ થઈ પડી છે; કેટલીક ધર્માધોના પ્રકારથી સ્વરૂપભંગ થયેલી છે.
 છતાં આ સ્થળ એક વખત મહાત્માઓના નિવાસનું પ્રિય સ્થાન હશે
 એમ આ સ્થાન જોનારને સહજ ખાસ થયા વિના રહેશે નહિ. ઇ. સ.
 ની ત્રીજી સદીમાં 'ગ્વાલી' નામના સાધુએ સુર્યસેન રાજાને કોઈ
 મટાડવાથી તેણે ત્યાં સુર્યકુંડ અને કિશો બનાવ્યાનું સમજાય છે.
 ગ્વાલીઅર એ નામ આ સાધુના નામપરથીજ પડ્યું છે. અત્યારનું
 ગ્વાલીઅર અથવા લશકર આ જુદું શહેર છે અને જુનું ગ્વાલીઅર
 એ પણ જુદું છે. દોહતરાવ સિંધીઆએ જે જગ્યાએ પોતાના લશ્કરની
 પાયગા કરેલી તે જગ્યા ઉપર યદ્ય અત્યારનું ગ્વાલીઅર બન્યું છે;
 અને જુનું ગ્વાલીઅર પડતી હાલતમાં આવ્યું છે. ગ્વાલીઅર જોવા
 જનારને સ્ટેશન પાસેની સરકારી ધર્મશાળામાં ઉતરવું હોય તો તેણે
 મંજુરી મેળવવી પડે છે. બાજી શહેરની ધર્મશાળા સર્વને ખાટે ખુલી
 છે. સ્ટેશનથી શહેર બે માઇલ છેટે છે. શહેર, તેની બજારો, ઇમારતો,
 વેપાર રોજગારે લાંબને, જાહોજગાલી ભોગવે છે. અહીંની સરાપ બજાર,
 જુનો રાજ મહેલ અથવા વાઢો, વીકટોરીયા કોલેજ, જયાજીરાવ
 હોસ્પિટાલ અને સિંધીઆની માએ બનાવેલું સુંદર મંદિર આ જોવા
 યોગ્ય સ્થળો છે. જયેન્દ્ર જીવન જે જગ્યાએ સિંધીઆએ કુલબાગ
 નામના પ્રસિદ્ધ બગિચામાં બનાવ્યું છે, તે ખાસ જોવા યોગ્ય છે.
 એ જીવનની કારીગરી સિંધીઆના વૈભવની અને આર્થશીલ્પજ્ઞાની
 ઉત્તમ સાક્ષી આપે છે. અહીં આ અનાજ, શીયા, પાંચડી, મેઘાં,
 સાડીઓ અને બીજાં હાથે વણેલાં બારીક વસ્ત્રકામનો વેપાર થયોજ
 વખાણવા લાયક છે. અસલની અંગ્રેજી છાવણીનું, મુરાર ગામ જે હાલ
 ગ્વાલીઅરને તામે છે અને ત્યાં રેસીડેન્ટ રહે, છે તે અહીંથી બે માઇલ
 દુર છે. ગ્વાલીઅરનો કિશો મહાડપર છે અને આસરે બે માઇલ લાંબો
 અને (૫૦૦) ફીટ મહોળો હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. ચિતોડનો
 કિશો જોએએ જોયો હશે તેઓના ધ્યાનમાં તરતજ આવશે કે આ
 કિશો પણ ચિતોડનો કિશો જોઈનેજ, બાધેલાં દોલો જોઈએ. કેટલેક

ભાગે આ કિલ્લો ચિતોડને મળતો છે અને કેટલેક ભાગે બીજા કિલ્લા-
ઓનું અનુકરણ કરાયલું જણાય છે. કિલ્લાનો મુખ્ય દરવાજો, ઇશાન-
દ્રોણમાં છે અને આખો કિલ્લો ફરતાં જુદા જુદા દરવાજાઓ
વટાવવા પડે છે. કિલ્લાની ભીંત આસરે ૩૦ ફીટ ઉંચી હોય એમ
અનુમાન થાય છે. આલમગીર, હિંદોળા, ભૈરવ, ગણેશ, લક્ષ્મણ અને
હાથી આ દરવાજાનાં નામ છે. આ દરવાજાઓના બારણાઓ મજબૂત
લોખંડી ભરેલાં છે, તેમજ દરવાજા પર કેટલીક જગ્યાએ પથ્થરનું
સુંદર કોતરકામ કરેલું જોવામાં આવે છે. હિંદોળા દરવાજા પાસે રાજા
માનસિંહે કરેલો રાણીનો એક ઉગડ મહેલ જોવામાં આવે છે. હિંદોળાને
બાહ્ય દરવાજો પણ કહે છે. અને તે માનસિંહના કાકા બાહ્યસિંહે
બનાવેલો હોય એમ કહેવાય છે. ગણેશ દરવાજા પાસે ગુરસાગર સરોવર
અને 'ગાલી સાધુનું' મંદિર છે. લક્ષ્મણ દરવાજો પહોંચતા પહેલાં
ચતુર્ભુજનું મંદિર આવે છે. અહીં આ શીવ-પાર્વતીનું એક મંદિર છે.
હાથી દરવાજો માનસિંહના મહેલનો જ ભાગ હોય એમ જણાય છે.
કચવા વંશના પુંધા રાજાનો બનાવેલો પુંધા દરવાજો અને અગ્નીપ્રસ્થા-
માં ગર્ગજ દરવાજો છે. એ શિવાય બીજા પણ દરવાજા છે. આ
કિલ્લામાં જળાશય તરીકે અનેક સુંદર તળાવો જોવામાં આવે છે.
સુપૈકુંડ, ત્રીકોણીયા તળાવ, જુહાર તળાવ, સાસુ વહુનું તળાવ,
ગંગોળા તળાવ, ધોબી તલાવ વગેરે છે. કિલ્લા પર ગુળરી, માનસિંહ,
વિક્રમ, કરજુ, જહાગીર, શાહજહાં વગેરેના જુના પણ જર્જરીભૂત
થયેલા મહેલો જણાય છે. ગાલી, ચતુર્ભુજ, જયંતી, તેલીનું મંદિર,
જગમોહન, સુર્યદેવ, વગેરે મંદિરો છે. આ પહાડ ઉપર જઇનેનાં
મંદિરો અને ગુફાઓ તથા કારીગરીનું કામ એક વખત બહુજ
વખાણવા લાયક હશે એમ તે જોતાં ભાસ થાય છે. પદ્મનાભનું
બનાવેલું સાસુ વહુનું મંદિર અત્યારે ઉગ્રગડ છે, પણ ઉત્તમ કારીગરી
બતાવે છે. અહીંયાં કેટલીક ગુફાઓમાં જવું આત્મારે બહુજ ઠીન થઇ
પડ્યું છે. પણ ગુફાઓની હારોમાં કેટલીક જગ્યાએ એવી તો ભવ્ય
મુર્તિઓ અને કારીગરીઓ છે કે જોના જોડો આખા હિંદુસ્તાનમાં
મળતો મુશ્કેલ છે. એક હારમાં ૨૨ મુર્તિઓ છે જ્યાં એક ૫૭ ફીટ
ઉંચી છે. એક નેમીનાથની ૩૦ ફીટ ઉંચી છે. એક હારમાં એવીસમાં
તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીની બાજુ મુર્તિ છે, એક બીજી હારમાં અઠાર
મુર્તિઓનો જથ્થો આવી રહ્યો છે. આ બધા રથાનો ઉત્તમ શિલ્પ

કળાનો આભાસ આપે છે. પણ તેઓને ધર્મોષે પોતાની તૃપ્તિ કરવા માટે એવી રીતે જગાડી મુકેલ છે કે તે જોતાંજ આપણને “અંધા આગળ આરથી” આ કહેવત યાદ આવે છે. આ માંહેની કેટલીક મુર્તિઓ પથ્થરમાં કોરી કાઢેલી છે. કેટલીક ગુણઓમાં જળાશયો, ખેડકા વનલીલા વગેરે બનાવેલાં હોય એવો ભાસ થાય છે. આ શિવાય બીજાં પણ અનેક જોવા જેવાં ચિત્રો છે, પણ તેની બારીક વિગતમાં હિતરવા કરતાં અમે એ રથાનની મુલાકાત લેવા ખાસ જલામજૂ કરી સંતોષ પામશું. અહીંયા આસો માસમાં કૃતેશ્વરનો મોટો મેળો ભરાય છે, તે વખતે બળદો, ઘોડાઓ, અને વ્યાપારની ધણીક ચીજો એકઠી થાય છે અહીંયા જ સંગ્રહસ્થાન છે, તે પણ ખાસ જોવા લાયક છે.

ગ્વાલીઅર મુકયા બાદ મોરાર રોડ, બનમેર, પુરાખાદ, મોરેના, હીમપુર, ઘોળપુર, મનીઆ, સૈયાન, લાંઠાઇ મુકયા મળી આગ્રા આવે છે. બનમેર આ ગામમાં જ્યારે મુદ બીજા અને શનીવાર આવે ત્યારે મોટો મેળો ભરાય છે. અહીંયા હિતમ પથ્થરની ખાણો છે. મોરેનામાં અનાજનો અને રનો વેપાર સારો ચાલે છે. અહીંયા રના કેટલાક મેસો છે. હીમપુર અને ઘોળપુર વચ્ચે અંબજ નદીનો મોટો પ્રજ જોવામાં આવે છે. ઘોળપુર એક દેશી રાજ્ય છે. એમાં મહારાજનો જ સુંદર મહેલ છે તે જોવા જોગ છે. ઘોળપુરથી બે માઇલ ઉપર મુછકુંદ નામનું એક તળાવ છે. આ તળાવ અડધો માઇલ લાંબુ છે, અને જેમાં નાના નાના બેટો બની તે ઉપર મુકામે બન્યાં છે તે બહુ સારો દેખાવ આપે છે. તળાવના કિનારાપર સેંકડો મંદીરો શેબી રહ્યાં છે. સરદૂખનનો અહીંયા મોટો મેળો ભરાય છે. ઘોળપુરથી આગ્રે અવાય છે.

વાયનારાઓ અત્રે જોશે કે આપણે બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે દ્વારા આર. એમ. રેલ્વેમાં, એક રસ્તે આગ્રે આવી થોબ્યા હતા. અહીંયા જ. આઇ. પી. રેલ્વેદ્વારા ઇન્ડીઅન મીડલેન્ડ રેલ્વેથી આગ્રે પહોંચ્યા છીએ, હવે આપણે આ પુરતકના પાને ૧૩૧ માં વીરમગામ જઈ અડક્યા છીએ, અને પાના ૧૪૯ માં મારવાડ જંકશન આગળ અડક્યા છીએ. હવે યાત્રીઓ, કાંતો વિરમગામથી કાઠીઆવાડ તરફ આગળ ચાલી દ્વારકાં પહોંચી ત્યાંથી સ્ટીમરમાં કરાંચી થઇ સીદા દોલ્દી દે પંજાબ જઈ શકે છે, અને કાંતો મારવાડ જંકશનથી સિંધમાં જઈ

હેદરાબાદ જઈ શકે છે અને આગ્રેથી આગળ યધવા પહેલાં આ બેઉ ખાંચા પૂરા કરી નાંખવાની જરૂર નોંધએ છીએ. જેથી આ તરફનો સર્વ પ્રદેશ જોવા ઇચ્છનારને સુગમ થાય.

વીરમગામથી વઢવાણ કેંપ યદ્ય વાંકાનેર જઈ ત્યાં જહેશ્વર મહાદેવનું એક પ્રાચીન રમણીય સ્થાન છે તે જોવું હોય તેણે જોવું. સાયલામાં લાલાલકતનું સ્થાન અને મુલીમાં સ્વામીનારાયણના મંદીરનું સ્થાન જોવા લાયક છે. મોરબી અત્યારના રાજ્યકર્તાના ઉત્તમ શોખથી કેવું સુધર્યું છે આ જોવા ઇચ્છનારે જોવું. અહીંઆ ધોળેશ્વર અને રક્ષાળેશ્વરનાં દર્શનીય સ્થળો છે. આ સ્થળોમાં પ્રસંગે પર જત્રા ભરાય છે. જેને આ સ્થાનો ન જોવાં હોય તેણે રાજકોટ આવવું અને રાજકોટ જોઈ જામનગર જવું. જામનગર સુધી રેલવેમાં જઈ શકાય છે. જામનગરમાં જામ સાહેબના લાખોટા વીગેરે બંગલાઓ અને જામનગર માં પાણી પુર પાડતી વાવમાં કરેલું પાણીનું બાંધકામ અવશ્ય જોવા જીગ છે. જામનગર સારું શહેર છે અને કેટલોક વખત પહેલાં હુન્નર ઉદ્યોગમાં વખણાતું શહેર હતું. અહીંઆ રંગાટનું કામ ધણુંજ સારું થાય છે. જરીના કસખનું, અત્તરનું, કંકુનું, સુરમાનું, વીગેરે કામ પણ વખણાય છે. જામનગરના ખાળામાંથી અગાઉ મોતી નીકળતાં હતાં પણ હાલમાં આગળ જેવાં નીકળતાં નથી અને કાઢવા પ્રયાત્ન પણ થતો નથી. મીઠાઈ પણ જામનગરની વખણાય છે. જામનગરમાં ખીજડીઆ પંથનું દેહેરું જોવા લાયક છે. રાજસી શાહનાં શ્રાવકનાં દેરાંઓ પણ સારાં છે. આ તરફ ભવાનીમાતા તથા રાઝીમાતાની જત્રા ભરાય છે. જામનગરથી પગ રસ્તે દારકાં જવાય છે. આ રસ્તે ચાર દિવસનો છે અને મુંબઈના જૂઠસ્યોએ રસ્તામાં સુંદર ધર્મશાળાઓ બંધાવી છે. આ ધર્મશાળાઓમાં કેટલીક જગ્યાએ સદાવૃતો પણ છે અને કેટલીક જગ્યાએ વાસલુકુસલુ બીજાનાં વીગેરે પણ મળે છે. જામનગરથી દારકાં જવા બળદની ગાડીઓ મળે છે.

દારકાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનું સર્વોત્તમ ધામ છે. શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની આ દારકાં હતું અને તે સોનાનું હતું આમ કહેવાય છે. પ્રાચીનકાળની આ સોનાની દારકાં સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે. સંવત ૧૯૫૫ માં હું આ તરફ આવ્યો હતો ત્યારે અહીંઆ જોઈ કામ થતું હતું અને તે વખતે જમીનનાં પટો જોતાં એમ તો જણાતું હતું કે, આ ભાગ પાણીમાંથી બહાર નીકળી આવેલો છે.

હારકામાં રજુઝાડરાયનું મંદિર છે. આ મંદિર જગન્નાથજીના મંદિરની બરાબરી કરે એવું છે. આ મંદિર વિસ્તારમાં જેમ મોટું છે તેમ ઉંચાઈમાં પણ મોટું છે. આ મંદિરની કાંચીગરી પણ બહુજી સારી છે. આ તરફ વસતી લઘાયક જાત વાઘેરોએ આ મંદિરનો આશ્રય લીધો હતો અને તેથી મંદિરપરના મારાથી ફેટવુંક વ્રકશાન થયું હોતું જોઈએ. તેમજ હંસલાખી રાખ્યકરતાઓ તરફથી પણ વ્રકશાન થયું હોતું જોઈએ; છતાં હજી મંદિર પોતાની સુંદરતા જાળવી રહ્યું છે. હારકામાં જામતી નદીમાં સ્નાન કરવામાં આવે છે. આ સ્નાન માટે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી કર લેવામાં આવે છે. જામતી નદીના કિનારાપર ધાટો બાંધેલા છે. મંદિર નદિના કિનારે છે. હારકા નાટું ગામ છે, છતાં યાત્રીઓની હમેશ બીડ રહેવાથી હળીમળી રહે છે. હારકાની પાસે ખીંડવારક સ્ત્રેન છે ત્યાં જળમાં પીંચે તરે છે.

હારકામાં જામતીજી ઉપર ધાટો બાંધવામાં આવેલા છે. આ ધાટો નાં સંગમ, નારાયણ, વાસુદેવ, ગૌ, પાર્વતી, પાંડવ, બ્રહ્મ, સુરધન આ નામો છે. એક સરકારી ધાટ છે જ્યાં કર લેવામાં આવે છે. સરકારી ધાટ પાસે નિખાપ કુંડમાં સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દાનાદિક ગ્રંથમ કરવામાં આવે છે. સંગમ ધાટપર સંગમ નારાયણનું મંદિર છે. વાસુદેવ ધાટપર ત્રિસિંહજીનું મંદિર છે. રજુઝાડરાયજીના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણ, જામતી, મહાવક્ત્રી, હનુમાનજી, ત્રિસિંહજી અને સાક્ષી જોવાળાં દર્શન કરતાં કરતા અવાય છે. રજુઝાડરાયજી, ત્રિવિક્રમજી, પ્રદ્યુમ્નજીનાં દર્શન કરતી વખતે યાત્રીઓ પાસેથી પૈસા લેવામાં આવે છે. કુશેસ્વર મહાદેવ અને પાર્વતીનાં દર્શન બીજી પાસ ચાય છે. કુશ નામના રાક્ષસને મારી તે ઉપર શંકરનું સ્થાપન કર્યું છે. હારકામાં જ કુશેસ્વરનું દર્શન ન કરે તેનું અર્ધપુણ્ય પોતાને મળે એવું કુશે વરદાન માથું હતું અને તે વરદાન આપવામાં આવ્યું છે. શિવ વિષ્ણુના બેદ ન ગણ્યનો આથી વધારે ગ્રંથળ પુરાવો કયો જોઈએ છીએ ? અંબાજી, પુરુષોત્તમજી, શર- દત્તાત્રય, દેવકીજી, લક્ષ્મીનારાયણ, માધનજી, કોક્ષાભક્ત, સત્યમાતા, રુદ્રમણિ, શ્રી રાંકરાચાવંની ગાદી, જાંબુવંતી, રાધા વીજેરના મંદિરો છે.

સારદામઠ તરફથી શ્રી રજુઝાડરાયજીને જોગ ધરાવવામાં આવે છે.

પરિક્રમા કરવી વખતે ચક્રતિથિ, રુનેસ્વર, સિદ્ધનાથ, જ્ઞાનવંશી, રામ લક્ષ્મણ જાનકી, અક્ષય વડ, અધોર કુંડ, લક્ષ્મી, આશાપુરી

અને કૈલાસકુંડ આ દર્શનીય સ્થળો છે. કૈલાસકુંડમાં નગ રાજા ઉપે માયે રેહી મોક્ષ પામ્યા છે.

દારકાથી દસ ગાઉ ઉપર બેઠ નામે વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયનું સ્થાન છે. દારકાંથી બેઠ જતાં રસ્તામાં આરંભકામાં તપાવેલી મુર્તિઓના ડામ આપવામાં આવે છે. તે દેખાવ કરણા ઉપજાવે એવો હોય છે. આવા ડામ મોટે ભાગે સાધુ અને શુદ્ધોજ લે છે. આવા ડામથી મુક્તિ મળશે આવી તેમની સમજ હોય છે. આ આરંભકાથી એક રસ્તો ગોપી તળાવ જાય છે, આ તળાવમાંથી માટી નીકળે છે તેનું ગોપી-ચંદન બને છે. પાદવો પ્રભાસમાં યુદ્ધ કરી મરાઈ ગયાનું સાંભળી તથા શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ પહોંચ્યાનું જાણી ગોપીઓ અહીં આ ધુડી મુઠ હતી. તેજ આ તળાવ છે એમ કહેવાય છે.

બેઠમાં શ્રીકૃષ્ણ, પ્રહ્લ્લ, રત્નકુંડળ, ત્રીવિક્રમજી, પુરુષોત્તમજી, દેવકીજી, માધવજી, અંબાજી, ગરુડજી, સત્યમામા, જાંબુવંતી, રકમણિ, રાધા, લક્ષ્મીનારાયણ, શંખોદ્ધાર, રત્નકુંડસાગર, નાગેશ્વર, હનુમાનજી વગેરે તીર્થનાં સ્થળો છે. બેઠમાં પુજાનો ઠાઠ ધણીજ છે. ભોગાદિક પ્રત્યે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના સંપ્રદાય પ્રમાણે સારો વ્યય થાય છે.

દારકાંથી આગબોટમાં બેસી પોરબંદર અથવા સુદામાપુરી અવાય છે તેમ પગ રસ્તે પણ અવાય છે. પગ રસ્તે આવતાં ત્રણ દિવસ લાગે છે અને બળદની ગાડીમાં આવવું પડે છે. રસ્તામાં ઉતારા વગેરે ની સોઢ જામનગરથી દારકાંના રસ્તા માફક અહીં આ પણ છે. પોરબંદરનું રાજ્ય બેનેજબેન્ટમાં આવ્યા બાદ પોરબંદર બહુજ સુધરી ગયું છે. અગાઉ આ ગામને ગઢ હતો તે કઢાડી નાખવામાં આવ્યો છે અને સમુદ્રને કિનારે મજબુત ડકકો ખાંધવામાં આવ્યો હતો. આ ડકકો હવે ખાવાની સુંદર જગ્યા થઈ છે. વળી પોરબંદર રેલવે થવાથી અને પોરબંદરી પથરાના સુકામો થવાથી પોરબંદર અત્યારે રણાઆમણું લાગે છે. પોરબંદરમાં સુદામાજીનું જીવું મંદિર છે. આ મંદિર સોટરી કઢાડી સુધારવામાં આવ્યું છે. સુદામાજી શ્રીકૃષ્ણના બાળરનેહી હતા, અને સંદિપ્ત ગેરને ત્યાં જન્મે સાથે સજીતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ દારકામાં રાજ્યગાદિ ભોગવે અને સુદામા અહીં આ દારિક્ક દુઃખ ભોગવે આમ જોઈ સુદામાની સ્ત્રીએ શ્રીકૃષ્ણની સુલાકાત લેવા લાગામણ કરી. સુદામા આગે બ્રાહ્મણ અને વળી રાજા મિત્ર ગરીબની

સામુ જીવે ! આ સંબંધમાં સંકાશીલ હોવાથી ધણીક આનાકાની પછી ગયો. શ્રીકૃષ્ણને બેઠા આપવા કાંઈપણ ન હોવાની યોગ્ય પદ્ધતિ લઈ ગયા. શ્રીકૃષ્ણે એ પદ્ધતિ સહ્યે આધા અને સુદામાને પોતાની ખરીબરીઓ કહ્યાં. આ ઉપરથી આ - સ્થાન સુદામાપુરી કહેવાય છે. અહીં આ સુદામાના દરશન કરવાથી દારિદ્ર દુઃખ પડતું નથી એ શિવાય અહીં આ એક નિલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર થોડેક દુર છે તે પણ જોવા જોગ સ્થાન છે. પોરબંદર તાલે વિસાવાડામાં મૂળ દારિકા છે.

પોરબંદરથી માધવપુર નામે એક સ્થાન છે. આ સ્થાન પહેલાં બીમક રાજની રાજધાની હતી. આ બીમક રાજને રકમણી કરીને એક પુત્રી હતી. આ રકમણીનો વિચાર શ્રીકૃષ્ણ સાથે પરણવાનો હતો. આ રકમણીનો ભાઈ રકમણી, પોતાની બેઠેન રકમણીને, શીશુપાળ નામના રાજને પરણાવવા ઇચ્છતો હતો. રકમણીએ શ્રીકૃષ્ણને પત્ર લખી બોલાવ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ રકમણીનું ઇરવું કરી ગયા. રકમણી અને શીશુપાળનું પારિત્રાય કર્યું. આ રકમણી વિવાહ લગ્ન પ્રસંગે સ્ત્રીઓ બહુ ઉલટથી ગાય છે અને ભાગવતમાં રકમણીના મોંઢમાં ને શન્કો મુક્યા છે તે તેના ઉંચા પ્રેમ અને મનોભાવ સાથે ઉત્તમ સુહિતા દર્શક છે. આ માધવપુરમાં માધવરાયનું મંદિર છે અને ત્યાં દર વર્ષે શ્રી કાકોરજીના વિવાહ થાય છે. તે વખતે સારા મેળા ભરાય છે. થોડેક દુર એક મહાદેવનું પ્રાચીન સ્થાન છે.

માધવપુરથી શ્રી પ્રભાસપાટણ આવાય છે. આ પ્રભાસપાટણ ધણું જ પ્રાચીન સ્થાન છે, અને મહામદ ગીઝનીએ સોમનાથનું દેહેરું નોંધતું તોડતું ત્યાં સુધી તે સોમનાથનું સ્થાન અદ્વિતીય હતું. આ સોમનાથ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ માંહેના એક છે. અને પ્રત્યેક વર્ષે કાર્તિક અને ચૈત્ર માસની પુર્ણિમા ઉપર અહીં આ ભગ્ના ભરાય છે. અત્યારનું સોમનાથનું મંદિર અહિંસાબાઈ હોલકરીજી પાછળથી બંધાવ્યા છતાં તે તદ્દન ક્ષડારી નાખીએ એવું નથી. સોમનાથ નીચે જોંબરામાં છે. સોમનાથનું જીવું મંદિર દરિયા કિનારે છે, પરંતુ તે પણ જીવું હોય; તે સંબંધે શક છે. અત્યંત અત્યારના મંદિર કરતાં જીવું હશે ખરું. જીવું મંદિર તેના કોતર કામ માટે વખણાય છે અને તેના નક્શાઓ હજી પણ દુર દુર ભાગોમાં જાય છે. પ્રભાસમાં ગ્રાધ્ય કરવાથી પિતૃઓ મોટા પામે છે. પ્રભાસમાં ત્રણ નદીઓનો સંગમ થાય છે. અને અહીં આ ગ્રાધ થાય :

છે. હીરણ્ય, સરસ્વતિ અને કપિલાનો સંગમ તે પ્રાચીન ત્રિવેણી કહેવાય છે. મેહેલાં અગ્નિકુંડમાં સ્નાન કરી ત્રિવેણી સ્નાન કરવામાં આવે છે. પ્રદ્યુમ્ન, પ્રદ્યુમ્ન, આદિપ્રભાસ, જળપ્રભાસ આદિ કુંડો અને પ્રદ્યુમ્ન મહાદેવનું સ્થાન અજેન છે. પ્રભાસની પાસે મોક્ષ પીપળા છે. આ પીપળા નીચે શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા તેને એક શીકારીએ ઠરણ સમજી બાણથી વીધી નાખ્યા હતા.

સૂર્યનારાયણનું જીવન મંદિર જોના કેટલોક ભાગ મહામહે તોડેલા જણાય છે તે, હિંગલાજ, સિદ્ધનાથ મહાદેવ, બળદેવજી, મહાપ્રભુજીની બેઠક, રામમંદિર, કૃષ્ણમંદિર, ભીમેશ્વર, ગીરિકુંડ, ગણેશ, મહાકાળી, ભદ્રકાળી, મધુસૂદન વીગેરે દર્શનનાં સ્થળો છે.

બાણતીર્થ, ચંદ્રભાગા, ભાલતીર્થ વીગેરે તીર્થો છે. ભાલતીર્થમાં શ્રીકૃષ્ણ દેહ છોડ્યો હતો સગળ તેને દેવસ્વર્ગ કહે છે.

પ્રસિદ્ધ જાદવાસ્થળો આ પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં જ થઈ હતી. જાદવો પોતાના બળથી મહાન્મત થઈ પોતાના એક સાથીને પેટ ઉપર લોખંડ ની એક લોઢી બાંધી જીનો વેશ આપી એક રૂપિ પાસે ગયા અને રૂપિને પ્રજ્ઞુ કે આ સ્ત્રીને શું આવશે ? રૂપિએ શાપ આપ્યો કે જોને ને આવશે તે તમારો સમૂળ નાશ કરશે. આથી આ લોઢી ધસી ધસી જુકા કરી તે જુકા સમુદ્રમાં નાખી દીધો. આ જુકામાંથી પાણી નામનું ધાસ થયું અને તેનાથી જાદવો દારૂ પી પરસ્પર કપાઈ મુવા અને શ્રીકૃષ્ણનો પણ નાશ થયો. આ સ્થાનમાં જાદવોનો મોક્ષ થયેલેટ હોવાથી સર્વેનો મોક્ષ થાય છે આવી સમજ છે. અહીં આથી થોડેક છેટે ગોરખ મઢી છે. આ મઢીમાં ચોગી ગોરખનાથ તપશ્ચર્યા કરતા હતા આમ કહેવાય છે. પ્રભાસથી દરિયા કિનારે આવે તો ઉનાપાસે વૃક્ષ-સીંધામનું સ્થાન આવે છે. આ સ્થાનમાં ઉના પાણીના કુંડ છે. વૃક્ષ-સીંધામનું કુંડલા પાસે બીલેશ્વર, મહુવા પાસે મહુલામાં ગોપનાથનાં સ્થાનો છે. આ ગોપનાથ એજ સ્થાન છે કે જ્યાં નૃસિંહ મહેતા ભોળાઈના કઠોર વચનથી રીસાઈ આવેલા અને શ્રીકૃષ્ણની ચસલીલા જોઈ શંકર પાસે વર પામેલા. ગોપનાથ પાસે ખડકપરમાં ખારી મિઠી વીરડી છે. આ વીરડી દરિયામાં છે અને તેના ઉપર સમુદ્રની રેલ આવવા છતાં એક વીરડામાં મીઠું પાણી રહે છે અને એકમાં ખારું રહે છે. અલંગ પાસે બીજા નાના ગોપનાથની જગ્યા છે. તલાળના કુંડર ઉપર એકાક્ષમંડપની

ગુફાઓ અને પાણીના ટાંકાઓ છે તે જોવા લાયક છે. આમાં એક ગુફા સાતમાળની પથ્થરમાં કોતરી કાઢેલી જણાય છે. આ પહાડ પેઢેલાં જવાળામુખી દશે એમ જણાય છે. ત્યાંથી કાશીઆકમાં નિષ્કલકેશ્વર મહાદેવ સમુદ્રની મધ્યમાં છે, અહીંયા પાંડવો કલ્ક મુક્ત થયા હતા, આમ કહેવાય છે. અહીંઆ (આવજી વદ ૦) ની મોટી જગ્યા ભરાય છે. આ નિષ્કલકેશ્વરથી ભાવનગર આવાય છે. આ એક રસ્તો યથો. બીજો રસ્તો ત્રેશવલથી રેલવેમાં જુનાગઢ જઈ ગીરનાર જવાનો છે.

જુનાગઢ કાશીઆનાડનું પ્રાચીન શહેર છે. જુનાગઢની પાસે વનપક્ષી નામનું એક ગામ છે. આ ગામમાં સુરજકુંડ નામનું એક સરોવર છે. આ સરોવર તિર્થ તરીકે વપરાય છે. આ વનપક્ષી પ્રાચીન મોટું શહેર હતું. પણ અત્યારે ગામડું થયું છે. અત્યારે જુનાગઢ મોટું શહેર છે અને ઇસ્લામી રાજ્ય છે પણ પહેલાં તે હિંદુ રાજ્ય હતું. જુનાગઢમાં બગીચાઓ જોવા લાયક છે અને શહેરમાં મકાનો પણ સારાં છે. જુનાગઢ ત્યાંના ગીરનારના પહાડને લઇને અને દાતારની જમ્યાને લઈ ને હિંદુ, ઇસ્લામી, યુરોપીયનો અને બીજા પ્રજાને જોવા લાયક સ્થાન છે. ગીરનાર મોટરી કઢાડી ગીરનારનો રસ્તો પાકા બાંધેલો છે એટલે, ચડવા હટવામાં સગવડ થઈ છે. જુનાગઢમાં નૃસિંહ મહેતાનો જુનો મોરો અત્યારે પણ છે. આ નૃસિંહ મહેતા શુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ ગણાય છે. નરસી મહેતા ભક્તકવિ હતા. જુનાગઢમાં હિંદુઓનાં બે મંદિરો મહાંજ સારાં છે. જુનાગઢમાં જનાવરોનો સંગ્રહ પણ સારો છે. શહેરથી ગીરનાર બે માઈલ દૂર છે. તલાટી પાસે હામોદર કુંડ છે. આ કુંડ પવિત્ર ગણાય છે. અહીંઆ શ્રીકૃષ્ણ કલ્પવૃક્ષ રાક્ષસની બીજથી ભાગતા હતા તે વખતે એક રિષિને મુતા જોઈ પોતાનું કપડું રિષિને આપી પોતાનાં ગણી ગયા. રાક્ષસ આ રિષિને શ્રીકૃષ્ણ સમજી લાતથી મારવા લાગ્યો. રિષિએ આંખ ઉઘાડી તે રાક્ષસ સામે જોયું કે તે રાક્ષસ બગી ભરમ થઈ ગયો. આ દેશદેવ ભરમ-રાખના ઢગલા મારક એક દેખાવ જોવામાં આવે છે. ગીરનાર જવાની સરખાતમાં વાધેશ્વરીનો દરવાજો છે. આ દરવાજામાં ચાત્રીઓ માસેથી પૈસા લેવામાં આવે છે. તેમજ ડુંગરપરથી જંગલની પેદાર લાવનાર પાસેથી કર લે છે. દરવાજાની અંદર તલાટી નીચે એક મંદિર છે અને ત્યાં રહેવાની જોગવાઈ છે.

ગીરનારનો પહાડ ચડતા પહેલાં જરાત ગુફાની જગ્યા આવે છે, આ જગ્યામાં એક બાવો રહે છે. કહે છે કે આ ગુફા બહુ જ લાંબી છે

અંદર કોઇને જવા દેવામાં આવતા નથી. આ પછી ઉપર કોટના નામની શ્રાવકની જગ્યા છે. આ જગ્યા એક કિલ્લા જેવી છે અને ત્યાં જનતાનાં દેહેરાઓ ધણુંજ સુંદર છે. મુખ્યત્વે. નેમિનાથજી, સોળ તીર્થંકરો, આદિનાથ, કુમારપાળ અને વરતુપાળ તેજપાળનું મંદિર જેમાં મહિનાથજીની મુર્તિ છે આ ખાસ જોવા જોગ છે. આ મંદિરોમાં નકશીનું કામ ધણુંજ સારું છે. પેહેલાં આ રાજેંગારનો મેહેલ હતો આમ કહેવાય છે. અહીંઆ યાત્રીઓને રહેવા ખાવાની સગવડ થઇ શકે છે. ત્યાંથી ગોમુખની જગ્યા છે ત્યાં પાણીના સુંદર કુદો છે અને આજુબાજુ રહેવાની જગ્યા છે. અહીંઆ જનન સીવાયના ખીજાઓ રહે છે અને ભોજનાદિ કરે છે. આગળ રાલુકદેવી ના મેહેલ અને રાજસની ગુફા જોવા લાયક છે. પછી અંબાજીનું મંદિર આવે છે. ત્યાંથી કમંડળુ થઇ ગુરદત્તાત્રય જવાય છે. ગુરદત્તાત્રયનું શિખર સાથી ઉંચું છે. અહીંઆ ધણુંજ ચોડા માણસો જાય છે. હું ગયો ત્યારે અહીંઆ રસ્તાની મરામત થતી હતી. હમણાં આ પગથીનું કામ પુરું થયું હશે. ગુરદત્તાત્રયનો ચડાવ બહુજ સીધો છે. ગુરદત્તાત્રયના મંદિર ઉપર એક મોટો ઘંટ છે. કમંડળુ પાસેથી એક રસ્તો કાળકા તરફ જાય છે.

કાળકા લોકો જતા નથી, એમ કહીને કે અહીંઆ અધોરીઓ રહે છે અને માણસને ખાઇ જાય છે. હું પોતે આ જગ્યાએ ખાસ ગયો હતો. મારી સાથે ચાર ટોળાવાળા, રસોઇઓ અને ભોખીઓ હતાં. અમને જતાં જોઇ અમારી સાથે ખીજા પણ પાંચ સાત માણસો જોડાયાં હતા. અમે અહીંઆ કોઇ અધોરી જોયોજ નહી. માત્ર હુંગરની ખામાં ગુફા જેવી જગ્યામાં કાલકા માતાનું મંદિર કુદરતી બનેલું અમે જોયું. કાલકા તરફ જવાનો રસ્તો વીકટ છે અને જનાવરોની ધારતી લાગે એમ છે તેમજ બેદરકારીથી આવે તો પડી જાય એમ પણ છે. એથીજ લોકો જતાં ડરતા હશે, આમ અનુમાન કર્યું. કાલકાના રસ્તામાં ટોળામાં બેસી જવાય એવું નથી. માત્ર પગથીજ ચાલી જવાય છે. ગીરનારના ઉપર કોટથી આગળ આ બધી જગ્યામાં પાણી મળે છે પણ બહુ વનસ્પતિ નથી. તડકામાં મુસાફરી કરવી ઠીક નથી. અમે ગોમુખમાં આવી સાત રજા અને સવારના શેષાવન તથા ભરત વનમાં થઇ આઠે રસ્તે નીચે ઉતર્યાં. શેષાવન અને ભરતવનની જગ્યા વનસ્પતિથી ભરપૂર છે અને અનેક કુદરતી પુષ્પોની વાસથી મગજ તર થઇ જાય

ગ્રામીણો અને પાણીના ટાંકાઓ છે તે જોવા લાયક છે. આમાં એક ગુણ સાતમાળની પથ્થરમાં કોતરી કાઢેલી જણાય છે. આ પહાડ પેઢેલાં જનાળામુખી દરી એમ જણાય છે. ત્યાંથી કોલીઆકમાં નિષ્કલકેશ્વર મહાદેવ સમુદ્રની મધ્યમાં છે. અહીંયા ત્યાંડવો કલંક મુક્ત થયા હતા, આમ કહેવાય છે. અહીંઆ આવજુ વદ ૦)) ની મોટી જાત્રા ભરાય છે. આ નિષ્કલકેશ્વરથી લાવનગર આવાય છે. આ એક રસ્તો થયો. બીજો રસ્તો વેરાવલથી રેણવેમાં જુનાગઢ જઈ ગીરનાર જવાનો છે.

જુનાગઢ કાઠીઆવાડનું પ્રાચીન શહેર છે. જુનાગઢની પાસે વનપક્ષી નામનું એક ગામ છે. આ ગામમાં સુરજકુંડ નામનું એક સરોવર છે. આ સરોવર તિર્થ તરીકે વપરાય છે. આ વનપક્ષી પ્રાચીન મોડું શહેર હતું. પણ અત્યારે ગામડું થયું છે. અત્યારે જુનાગઢ મોડું શહેર છે અને ઇસ્લામી રાજ્ય છે પણ પેઢેલાં તે હિંદુ રાજ્ય હતું. જુનાગઢમાં બગીચાઓ જોવા લાયક છે અને શહેરમાં મકાનો પણ સારાં છે. જુનાગઢ ત્યાંના ગીરનારના પહાડને લઈને અને દાતારની જગ્યાને લઈ ને હિંદુ, ઇસ્લામી, કુરોપીયનો અને બીજા પ્રજાને જોવા લાયક સ્થાન છે. ગીરનાર મોટરી કહાડી ગીરનારનો રસ્તો પાકો બાંધેલો છે એટલે, ચડવા ઉતરવામાં સગવડ થઈ છે. જુનાગઢમાં નૃસિંહ મહેતાનો જુનાગઢ ચોરો અત્યારે પણ છે. આ નૃસિંહ મહેતા ગુજરાતી લાવાના આદિ કવિ ગણાય છે. નરસી મહેતા ભક્તકવિ હતા. જુનાગઢમાં હિંદુઓનાં બે મંદિરો મહાજા સારાં છે. જુનાગઢમાં જનાવરોનો સંગ્રહ પણ સારો છે. શહેરથી ગીરનાર બે માઈલ દુર છે. તલાટી પાસે દામોદર કુંડ છે. આ કુંડ પવિત્ર ગણાય છે. અહીંઆ શ્રીકૃષ્ણ કાળયવન રાક્ષસની બીકથી ભાગતા હતા તે વખતે એક રિષિને સુતા જોઈ પોતાનું કપડું રિષિને આપી પોતાનાં ગણી ગયા. રાક્ષસ આ રિષિને શ્રીકૃષ્ણ સમજી લાવ્યો મારવા લાગ્યો. રિષિએ આંખ ઉઘાડી તે રાક્ષસ સામે જોયું કે તે રાક્ષસ બળી ભરમ થઈ ગયો. આ ઠેકાણે ભરમ-નાશના દગલા માફક એક દેખાવ જોવામાં આવે છે. ગીરનાર જવાની રહેઆતમાં વાઘેશ્વરીનો દરવાજો છે. આ દરવાજામાં યાત્રીઓ પાસેથી પૈસા લેવામાં આવે છે. તેમજ કુંગરપરથી જંગલની પેદાર લાવનાર પાસેથી કર લે છે. દરવાજાની અદર તલાટી નીચે એક મંદિર છે અને ત્યાં રહેવાની જગવાઈ છે.

ગીરનારનો પહાડ ચડતા પેઢેલાં જરત ગુણની જગ્યા આવે છે, આ જગ્યામાં એક બાવો રહે છે. કહે છે કે આ ગુણ બહુજ લાંબી છે

અંદર કોઇને જવા દેવામાં આવતા નથી. આ પછી ઉપર કોટના નામની ગ્રાવકની જગ્યા છે. આ જગ્યા એક કિલ્લા જેવી છે અને ત્યાં જઇનેનાં દેહેરાંઓ ધણાંજ સુંદર છે. મુખ્યત્વે. નેમિનાથજી, સોળ તીર્થંકર, આદિનાથ, કુમારપાળ અને વસ્તુપાળ તેજપાળનું મંદિર જેમાં મલિનાથજીની મુર્તિ છે આ ખાસ જોવા જેઝ છે. આ મંદિરમાં નકશીનું કામ ધણુંજ સારું છે. પેહેલાં આ રાજેગારનો મેહેલ હતો આમ કહેવાય છે. અહીંઆ યાત્રીઓને રહેવા ખાવાની સગવડ થઇ શકે છે. ત્યાંથી ગોમુખની જગ્યા છે ત્યાં પાણીના સુંદર કુંડો છે અને આજુબાજુ રહેવાની જગ્યા છે. અહીંઆ જઇને સીવાયના ખીજાઓ રહે છે અને બોજનાદિ કરે છે. આગળ રાણકદેવી ના મેહેલ અને રાજલની ગુફા જોવા લાયક છે. પછી અંબાજીનું મંદિર આવે છે. ત્યાંથી કમંડળુ થઇ ગુરદત્તાત્રય જવાય છે. ગુરદત્તાત્રયનું શિખર સાથી ઉંચું છે. અહીંઆ ધણાંજ ચોડા માણસો જાય છે. હું ગયો ત્યારે અહીંઆ રસ્તાની મરામત થતી હતી. હમણાં આ પગથીનું કામ પુરું થયું હશે. ગુરદત્તાત્રયનો અડાવ બહુજ સીધો છે. ગુરદત્તાત્રયના મંદિર ઉપર એક મોટો ઘંટ છે. કમંડળુ પાસેથી એક રસ્તો કાળકા તરફ જાય છે.

કાળકા લોકો જતા નથી, એમ કહીને કે અહીંઆ અધોરીઓ રહે છે અને માણસને ખાઇ જાય છે. હું પેતે આ જગ્યાએ ખાસ ગયો હતો. મારી સાથે ચાર રોળીવાળા, રસોઇઓ અને બોમીઓ હતા. અમને જતાં જોઇ અમારી સાથે બીજા પછુ પાંચ સાત માણસો જોડાયા હતા. અમે અહીંઆ કોઇ અધોરી જોયોજ નહી. માત્ર હુંગરની ખામાં ગુફા જેવી જગ્યામાં કાલકા માતાનું મંદિર કુદરતી બનેલું અમે જોયું. કાલકા તરફ જવાનો રસ્તો વીકટ છે અને જનાવરોની ધારતી લાગે એમ છે તેમજ બેદરકારીથી ચાલે તો પડી જાય એમ પણ છે. એથીજ લોકો જતાં ડરતા હશે, આમ અનુમાન કર્યું. કાલકાના રસ્તામાં રોળીમાં બેસી જવાય એવું નથી. માત્ર પગથીજ ચાલી જવાય છે. ગીરનારના ઉપર કોટથી આગળ આ બધી જગ્યામાં પાણી મળે છે પણ બહુ વનસ્પતિ નથી. તડકામાં મુસાફરી કરવી ઠીક નથી. અમે ગોમુખમાં આવી રાત/રહ્યા અને સવારના શેષાવન તથા ભરત વનમાં થઇ આઠે રસ્તે નીચે ઉતર્યા. શેષાવન અને ભરતવનની જગ્યા વનસ્પતિથી ભરપૂર છે અને અનેક કુદરતી પુષ્પોની વાસથી મગજ તર થઇ જાય

છે. તેની સાથ કુદરતી દેખાવો જોઈ આંખ તૂટ થાય છે. ગીરનારપર જનારે આ વનો જોયાં વગર રહેવું જોઈતું નથી.

ગીરનારના પહાડની બાજુમાં દાતારનો કુંગર છે. આ કુંગર વનરપતિથી ભરપૂર છે. આંખા, રાયજુ, કરમદાં, સીતાદળ વીંઝેરના અસંખ્ય ઝાંરો આ કુંગરપર છે. આ દાતારના કુંગરપર એક ઝાંરો છે અને તેનું પાણી કાયલીએ કરી બધા પીએ છે. દાતારમાં ધુલુવાનું કામ ભારે ચાલે છે, જે વખતનો દેખાવ રમુજી હોય છે. દાતારમાં દોઢીઆઓ સારા થાય છે.

જુનાગઢમાં પ્રાચીન શહેરનો એક ભાગ છે. આને ઉપરકોટ કહે છે. આ ભાગમાં ઐદકામ થાય છે. અહીંઆથી જુનાગઢને પાણી પુર પાડવાની ગોઠવણ થતી હતી. મજગામમાં જેમ પાણીની ટાંકી છે, તેમ અહીંઆ ટાંકીઓ બાંધેલી છે. આ ટાંકીઓનું ઐદકામ કરતાં અંદરથી મોટા ઐરકાઓ અને મહેલો નીકળી આવ્યા હતા, તથા કુદલીક જગ્યાએ અનાજના ઠોઠારો પણ નીકળ્યા હતા. આ તરફ બાંધેલી ગુફાઓ છે.

જુનાગઢમાં બાંધેલા સેત્રો પણ મળે છે અને બાંધના વખત પહેલાંનું જુનાગઢ છે, તે સિદ્ધ છે. જુનાગઢમાં મસીદ મકરબા વીંઝેર ખીજી પણ અનેક જગ્યાઓ જોવા લાયક છે. પ્રાચીન ઇતિહાસના શોખીનને માટે જુનાગઢ સારું સેત્ર છે.

જુનાગઢથી ભાવનગર આવી શકાય છે. ભાવનગર અત્યારે ઠોઠીઆવાડનું મુખ્ય ગણાય છે. ભાવનગરમાં જાહેર ફરમારી મુકામો બપહાદાર છે. હાઈ કોર્ટ, હાઈ સ્કૂલ, એન્જનીયરીંગ કોલેજ, મોટી બાગ, પબ્લીક પાર્ક, ભાવનગર વોટર વર્ક્સ આ બધું જોવા જોઈએ છે. ભાવનગરમાં જસુનાથ મહાદેવ, શીડમંજન, બારસે મહાદેવ, તખતેશ્વર, વૈજનાથ, રૂવાપરી વીંઝેર દેવસ્થાનો ધણાંજ ઉત્તમ છે અને મરહુમ મહારાજાએ કુત્રે ઠાપે પૈસા ખર્ચી આ સ્થાનોને આજે ઉત્તમ બનાવ્યાં છે. તખ્તસિંહ હોસ્પિટલ અને સર જસવત્સિંહ હોસ્પિટલ પણ સારાં મુકામો છે. આની સાથ ગ્રામજનનાં મુકામો પણ સારાં છે. ભાવનગર વેપારનું મુખ્ય શહેર હોવાથી ત્યાં ગીવ અને ગ્રેસો પણ છે. ભાવનગર રેલવેથી અને રતીમરના વ્યવહારથી વેપારીઓને સગવડોરૂઝ શહેર છે. ભાવનગરમાં શહેરનું તળાવ અને તેની આસપાસનો ફાવ ખતીત

રમણિય છે. બાવનગરમાં આવનાર મુસાફરે તેની પ્રાચીન રાજધાનીનું શહેર સીહોર પણ જોવું જોઈએ છીએ. સીહોર ડુંગરપર કિલ્લાવાળું ગામ છે અને ત્યાં વાસણો સારાં બને છે. સિહોરમાં ગૌતમેશ્વરનું સ્થાન દર્શનીય છે. બ્રહ્મકુંડ સ્નાનની જગ્યા છે અને તે સિદ્ધરાજની માનું બનાવેલું છે.

કાશીઆવાડમાં મુસાફરી કરનારાઓએ હવે પાલીતાણાનો શત્રુંજય પહોંચ અને તેના ઉપરનાં શ્રાવકોનાં મોશ ખરચે બનાવેલાં ઉત્તમ કારીગરીથી ભરપુર દેરાંઓ જોવાની જરૂર છે. પાલીતાણાના ડુંગરપરનો રસ્તો પાકો બાંધેલો છે પણ ડુંગરપર ઝાડ પાન નથી. પાલીતાણાના ડુંગરપરના દેરાંઓ, આખા હિંદુસ્તાનમાં નહીં મળે એવાં છે અને તેના ઉપર લાખો રૂબીઆ ખરચાયા છે. લગવાનના શલુગારે પણ બહુજ કિંમતી છે. જમ્બોનાં પાંચ પવિત્ર યાત્રાના સ્થળોમાં શત્રુંજય સર્વોત્તમ ગણાય છે. આણુ, ગીરનાર, ગાવીઅર, હમરી બાગ અને શત્રુંજય આ પાંચ પવિત્ર સ્થળો છે. અહિં હનુમાનજીનું મંદિર અને મુસલમાની દરગા હોવાથી અન્ય લોકો પણ પોતાના પવિત્ર સ્થાન તરિકે શત્રુંજયને ગએ છે. શત્રુંજયના મંદિરોમાં આદિનાય, કુમારપાળ, વિમલસાહ, સંપ્રતિરાજ અને ચોમુખજી આ મુખ્ય મંદિરો છે. આમાં ચોમુખજીનું મંદિર ધણું જ હંચુ છે. આમાં વિક્રમના વખતમાં બનેલાં કેટલાંક મંદિરો આમ કહેવાય છે. પણ લેખોથી જણાય છે કે સંવત ૧૬૭૫ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને શનિવારના દિને અમદાવાદના સવા સોમજીએ ચોમુખનું મંદિર બનાવેલું છે. આ મંદિર બનવા સંબંધી એક આખ્યાયિકા અત્રે નોંધી લેવા જોગ છે.

મુસલમાન ગુરદિન જહાંગીર, પ્રીન્સ મુસલમાન ખુરાશ, પ્રીન્સ ખુર્મના વખતમાં દિલ્હીમાં એક ધનિક વાણિયો રહેતો હતો. આ વાણિયો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો હતો. કહે છે કે, બાદશાહી વખતમાં મુસલમાન સોદાગીરો હિંદુસ્તાનમાં વેપારને માટે ફરતા હતા. મુસલમાની ધર્મમાં વ્યાજ ખાવાની મના કરેલી હોવાથી આ લોકો પોતાની યાપણ સાથે ન.રાખતાં કાંઈ સારા વેપારીને ત્યાં મૂકી જતા હતા. એવી સરતે કે, પાછા માત્રે ત્યારે તેજ વખતે થાપણ પાછી આપવી જોઈએ. “ કાંઈ થાપણ-થાપણ મૂકી છે ? ” એવું અત્યારે પણ કહેવાય છે તે આજ ઉપથી કહેવાતું હશે એમ અનુમાન થાય છે. આવી થાપણો જો ન આવે

તો ત્યાં ત્યાં યાપણુ ઝોળવનારનો પ્રાણુ મેવો એ ગુન્હો મનાવો નહોતો. પૂર્વોક્ત વાણિયાને ત્યાં એક મુસલમાન સોદાગરે તે વાણિયાની પ્રતિષ્ઠા ને લંઘને પોતાની કટલીએક યાપણુ મૂકેલી. આવી યાપણુ રાખવા મજકુર વાણિયાએ ધણીજ ના કહેવા છતાં જખરદરવીથી તેને ત્યાં રાખવામાં આવેલી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, યાપણુ મુકનાર કાંઈ બ્યાખરદારને ત્યાં જખરદસ્તીથી પોતાની યાપણુ મુકી શકતા હોવા જોઈએ. મુસલમાની રાજ્યમાં વસ્તા હિંદુઓનું જીવન કટકું કષ્ટમય હશે તેનો આપરથી ભાસ થાય છે.

પોતાની યાપણુ સંધર વેપારીને ત્યાં મુકી મજકુર સોદાગરે કટલાંએક વર્ષો વેપાર રાજગારને અંજે જુદા જુદા સ્થળે ફરવામાં કાઢયા. હિંદુસ્તાનમાં આવા વખતમાં મુસાફરી કરવી એ કંઈ ઊંઘરાઓની રમત જેવું ન હતું. વખત, પૈસા, જાતી મુખનો ભોગ આપીનેજ મુસાફરી પતી હતી અને પૈસા પણ ત્યારેજ પેદા થતા હતા. 'ચડતી પડતી આ ધમરનો અગ્રાધ નિયમ છે. જે વૈશ્ય એક વખત ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત હોય તે કટલાંએક વર્ષે ધનહીન થઈ દુર્દશામાં આવી પડયો. ઘર સાજી રાખી મીઠાત કે દ્રવ્ય સ્ત્રી પુત્રોને નામે ચડાવી કારતમાં અરજી આપી સેલુદારને રાવરાવી ઓખાંચવાનો રિવાજ તે વખતમાં ન હતો. સેલુદારને તો કદાચ વાપદો થઈ શકે, પણ યાપણુ-વાળાને ખીસકુલ વાપદો થઈ શકે નહિ. આ બિચારા વૈશ્યે પોતાને ત્યાં યાપણુ મુકનાર મુસલમાન સોદાગરને પોતાને ઘરે આવતો જોયો. માનસિક દુઃખમાં ખીસતા વાણિયામાઢ્યે સાક્ષાત મમરાજને પોતાની નજર સામે જોયા! ક્ષણ વિચાર થયો કે યવનને હાથ કપાઈ મરણું તેના કરતાં વિષ પ્રયોગથી પ્રાણાંત લાવવો સારો. ગમે તેમ તો પણ આખરે *કાઢી માના એટલે મીયાંભાઈને એ મીઠા શબ્દો કહી તેનો ગર કાઢવા વિચાર આવ્યો. મીયાં સાહેબને પુષ્કળ આદર સતકારથી બેસાડી દેશ-પ્રદેશની વાતો પૂછી તેની યાપણુ લઈ જવા વિનવી કરી. મીયાંભાઈએ જ્યારે કહ્યું કે હું તો આજ આવ્યો છું તેથી તમને મળવા આવ્યો છું; યાપણુ બેચાર દિવસ રહી લઈ જઈશ. વાણિયાના દેહમાં આ

*આપણામાં ગાંડીના ડાહ્યા અને ડાહીના ગાંડા આમ વાણિયા અને રજપુતો માટે કહેવાય છે. વાણિયાવાણિને વેવલી અને રજપુતાણીને ડાહી ગણવામાં આવે છે પણ ખરી રીતે વેવલી છતાં વ્યવહારકુશળ તો વાણિયાવાણિજ છે, પોતાની સ્થિતિ અનુસાર વર્તવામાં વાણિયણુ સર્વોત્તમ છે.

સાંભળી નવું જીવન આપ્યું. તેણે મીયાં સાહેબને ચડાવતાં ચડાવતાં
 બણી લીધું કે તે ગુજરાત તરફ જનાર છે. તરતજ ડાહી માનાએ
 મીયાં સાહેબને કહ્યું કે, અસારે હુંટારાઓનો દોર વિશેષ છે અને રોકડ
 પાસે રાખવી એ જીવના જોખમ જેવું છે. માટે મીયાં સાહેબ કોઇની
 હુંડી મળે તો લઇ લેવી. મીયાં સાહેબના મગજમાં પણ આ વાત ઉતરી
 અને તેણે પૂછ્યું કે તમે એવા કોઇને બતાવો તો હુંડી લઉં. વાણીયાભાઇ
 કાશા યજ્ઞ મીયાંભાઇની દાદીમાં હાથ નાખી કહેવા લાગ્યા કે, “ખાનસાહેબ
 હું તો તમારી થાપણુ લઇ જવ એટલે છુટો થાઉં. થાપણુની ચીંતામાં
 રાત દહાડો ઉંઘ પણ આવતી નથી. તમારા શિવાય જો બીજા કોઇ
 હોત તો તેને હું હુંડી લખી આપત. પણ તમને તો નહિ લખી આપું.”
 મીયાંભાઇ આખરે મીયાંભાઈજ. ચડાવવાથી અને વાણિયાની લટપટથી
 વાણિયાને પરિપૂર્ણ પ્રમાણિક માની તેનેજ હુંડી લખી આપવા આમ્રહ
 કરવા માંડ્યો. આમ્રહથી ન પડ્યું, ત્યારે રોજથી કામ લીધું. ‘લાવતું
 હતું અને વેંદે ચીંધું’ એ, માફક વાણિયાભાઇએ આખરે હા તો કહી
 પણ એમ કહીને કે, “અમારે આડતીયાને પૈસા મોકલવા જોશે ને તે
 પહોંચતાં વાર થાય અને તમને અવિશ્વાસ આવે એ કીક નહિ.”
 મીયાંભાઇએ કહ્યું કે મારે અમદાવાદમાં એક મહીનો રહેવું છે અને તે
 દરમિયાન મને પૈસા મળે એટલે થયું. તદ્દયમાં બીજા સાવ રાખી
 જગતને બીજું સ્વરૂપ બતાવવાની વિદ્યા ધરવરે વાણિયાનેજ આપી છે;
 એ આ દાખલામાં સારીરીતે જોઇ શકાય છે. મરણાંત આવેલો પ્રસંગ
 આ વાણિયાએ આવી રીતે દૂર કર્યો.

અમદાવાદમાં સવા સોમા નામના કોઇ વેપારી રહે છે એકું,
 આ દિલ્લીના શાહુકારે માત્ર સાંભળેલું. નહિ કાંઇ આંખની ઝોળખાણ
 કે કાગળ પત્રનો બ્યવહાર ! વાણિયો અપ્રમાણિક નહોતો. શ્રીકૃષ્ણ જેવા
 એ મહાભારતના યુદ્ધકાળે યુધિષ્ઠિર જેવા મહાત્માને “અશ્વરથામા પડ્યો”
 આમ ૨૫૪ અને “નરો વા, કુંજરો વા” આમ અસ્પષ્ટ કહેવરાવી કાર્ય
 સાધ્યું હતું. આપદ્ ધર્મ જુદોજ છે અને આપદ્ ધર્મને અંગે પુરોક્ત
 ચારિત્ર વૈરયે કહ્યું તો ખરું પણ હુંડી કાના ઉપર લખવી અને કોણ
 સ્વિકારશે તથા અવેજ કયાથી મોકલ્યું એ વિચાર આવવા લાગ્યો.
 ત્યારે વાણિયાને અસિમ દુઃખ થયું. મરવું એ એકવાર છૂટ માન્યું અને
 વિધનો પાસે હાથમાં લીધો. બીજીવાર સાંભળેલા સવા સોમાના નામપર
 હુંડી લખી મોઢો વખત પુરપાર્ય કરી એ પૈસા મેળવી મોકલી આપવા

વિચાર્યું, અને, “જીવતો મર બદ્દા પામશે” અહમ માન્યું. વળી ચેતાના ધર્મભાવને અંગે ઇશ્વર ઉપર નિર્ભર રહી વિશ્વાસ કર્યો કે શુદ્ધાંતઃકરણીને ઇશ્વર સદાય કરશેજ. વિચારોની અનેક ધટમાળોને ‘અંગે નિમિત્ત કર્યું’ કે હુડી લખવી, અને આ પ્રમાણે હુડી લખવા માંડી. આ હુડી તેણે નેત્રમાંથી આંસુના ચાલતા પ્રવાહને અંગે અંતર્યામીની પ્રેરણાનુસાર લખી. કાગળ ઉપર આંસુના ડાઘાઓ પડ્યા. પ્રસંગ આવતાં મીયાંસાહેબને હુડી આપી એક લખ દુર કર્યો અને બીજો લખ દુર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. પણ સત્યવાદીઓનું સત્ય ક્યાં સુધી ટકે છે તેની પુણ્ય, કસોટી કરનાર પરમાત્માએ બીજા પ્રયત્નમાં તેને ધરા આપ્યો નહિ.

આપણા મીયાંભાઈ તો અહમદવાદ આવી પહોંચ્યા છે. ‘ધુંટણુ’ ઉપર આવી રહેલી જાડી ચેતાડી અને છાતીના ઉપર ‘હસ બાધેયુ’ જાડું તપા મેયુ કુડતું પહેરેલ એક વ્યક્તિ સવા સોમના ‘ધર આગળ આટલા’ ઉપર દાતાજી કરતી તે જુએ છે. મીયાંભાઈને આવતાં જેખી દાતાજી કરનારના તો રામ રમી મપા, પણ વખત માણસને કેમ મરતું આ શીખવે છે. તદ્દનુસાર આ ભાઈ સાહેબ ગંભીર રહી બધે હાથે મીયાંસાહેબને સલામ કરવા લાગ્યા અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મીયાંસાહેબે હુડી બતાવી અને શેઠને મળવાનું જણાવ્યું. મીયાંસાહેબને જે જોઈ હતા તેણે વાણીતર બની ‘જઈ જણાવ્યું’ કે શેઠ દસ વાગ્યા પછી આવશે ત્યારે આવજો અને તમારા માણાં લઈ જાઓ. લાવો તમારી હુડીની નોંધ કરી લઈજો. ‘જેનું’ નામ સાંજળેયું નહિ, જેની સાથે કશી વહીવટ નહિ એવા દુર દેશના એક જહસ્થ તરફથી બોલી રહ્યો હુડી ક્યારે આવી છે ત્યારે અવેજ પણ આવ્યો. હશે એવાજ આસમાં શેઠ માણસોને પુછવા ઉપર આધાર રાખી મીયાંસાહેબને વિદાય કર્યા. માણસો આવતાં તેમને સર્વ પુછપરછ કરતાં જણાવ્યું કે, નથી કાંઈપણ અવેજ યા કાગળ પત્ર ! શેઠ વિચારમાં પડ્યા અને માણસોને જણાવ્યું કે, જ્યારે મીયાંભાઈ આવે ત્યારે તેની પાસેથી હુડી લઈ મને પ્રેરમાં બતાવવા લાવજો. મીયાંસાહેબ વખતમર આવ્યા અને ગુમારતો શેઠને હુડી બતાવવા લઈ ગયો. શેઠ ખારીકાથી હુડી તપાસી અને કાંપવે હાથે લખાવવા અક્ષરો તથા તેપર પડેલા આંસુના ડાઘો જોઈ અનુમાન કર્યું કે આ કોઈક દુખીએ પોતાનો માણ જમાવવા મીયાંસાહેબના જીવનને અંગે લખેલી હુડી છે જેનું ધર્મમાં જીવતલાન સમાન એકે બીજું પુત્ર નથી એમ નિશ્ચય કરી ગુમારતાને કહ્યું કે-હા ! અને ‘નહ આવ્યું’

એકવાર અમે માત્રામાં બેગા- થયા હતા. હુંડી લખનાર દિલ્હીના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છે અને તેને મેં કામકાજ લખવા કહેલું હતું. હુંડીના રૂપીઆ ચુકાવી આપો; અને હમણાંજ આપો. જોળાધર વિજેરેની કાંઈ જરૂર નથી. નામાવાળાને મારી પાસે મોકલજો. ગુમારતો ગયો. મીયાન બાઇને રૂપીઆ ગણી આપ્યા. નામાવાળો ચેઠ પાસે ગયો અને ચેઠે કશું કે હુંડીના નેટલા રૂપીઆ છે તેટલા ખર્ચ ખાતે લખી નાખજો. ધણીને ખાતે લખશે માં. મને કાગળ છે ને તે પ્રમાણે કરવાતું છે.

લાંચનારાઓ ! દિલ્હીના વાલિયાની શું રિયતિ થઈ હશે તે 'સં-
 બધે' જાણવા આતુર હશે, અને અગ્રે આ આતુરતા લાંબા વખત
 લંબાવી રાખવા માંગતા નથી. તે વિચારાએ કેટલાક મહીનાઓ મીયાં
 ભાઈ આજ આવશે, કાલ આવશે અને દગલખાણથી જાણીતો થઈ
 કાંતો તરવાને ઝાટકે દેશે અંગર શરિયાદ કરી સુળીને લાકડે ચડાવાવશે,
 એવાંજ વિચારમાં કાઢ્યા, કેટલાક મહીના બાદ એવા ઠરાવપર આવ્યો
 કે માંમાં સાહેબને કાંતો કાઢાએ ઠેકણે પહોંચાડી દીધા હોવા જોઈએ.
 પ્રસિદ્ધ માપ કરતાં છાતું પાપ હૃદયને બાળીને ખાક કરી નાંખે છે તે
 નિ સંશય છે. અનેક ધનવાનો અને વિદ્વાનો જગતની અંદર 'સુખી
 દેખાતા' છતાં, લેખવ ભોગવતાં છતાં, પોતાના અપ્રસિદ્ધ રહેલાં પાપોથી
 એવતો બળ્યા જળ્યા રહે છે કે તેમના આયુષ્યનો અડધો ક્ષય એજ
 બળતરાથી થાય છે. આ ગરીબ પણ આપદને અંજ અધર્મે ત્રણેયેસો
 વાલિયો દિવસ રાત્ર પોતાના કૃત પાપના પરતાવામાં કાઢે છે. ધંધારો-
 જગારમાં તેનું ચિત્ત લાગતું નથી. તેને જીવન જારૂપ થઈ પડ્યું છે,
 છતાં આત્મહત્યા કરવી આ પાપ સમજી દેહ નશાવી રહેા છે, પણ
 અહર્નિશ ચિંતામાં બળી એક વખતનો મોઢક માણી અત્યારે સર્વનો
 ક્યાપાત્ર બન્યો છે. ઇચ્છે છે અને પ્રભુની પ્રાર્થના કરે કે "હે
 નાથ, પુનરપિ મિયાંનો શીશાપ થાય તેના કરતાં કાળ આવે તો સારું,"
 ઇચ્છ્યું એજ મનુષ્ય આધીન છે. બાકી સર્વ જગન્નિયંતાની મરજી અ-
 નુસાર બન્યા કરેછે. આમ સમજી સજ્જનો સુખદુઃખમાં સમાન સ્વરૂપ
 ધારી રાખે છે. નિચારા વાલિયાના પ્રારબ્ધે એક પ્રભાતે મિયાંને પો-
 તાનો દરવાજો ઠોકતાં અને બેલાવતાં સાંભળ્યો. દુરતાજ મરણ ઉપર
 હાથ થયેલ અને પડતીના વખતમાં પોતાના સર્વ કુટુંબીને જોઈ
 બેસનાર વાલિયાએ પોતાની બાકી રહેલી વૃદ્ધ માતાને બારણું ખોલવા
 કહ્યું. મિયાંની સુખશુદ્ધ પ્રકૃષ્ટિત જોઈ આ વાલિયો વિચારમાં મડ્યો.

ઉપરનો આવશ્યક કરી વાતચિતમાં જાણી લીધું કે તેની હુંડી સ્વીકારી છે અને મોંમાં તેને ત્યાં ફરી યાપણ મુકવા આવ્યા છે. એક વખત રાખેલી યાપણનું પરિણામ અનુભવ્યા છતાં, અને તેને અંગે પાપના પંકજમાં હુમ્મ્યા છતાં; કયો મૂર્ખ ખીજ વખત યાપણ રાખવા તૈયાર થાય ? બસારનો જમાનો તો જુદોજ છે, સવારે દિવાળું ઠાઠવું હોય તોયે આગલે દહાડે લાખો મેળવવા પ્રયત્ન થાય છે એવી હુદ્દિ આજથી ત્રણસે વર્ષ પહેલાં નહોતી. વાણિયાએ યાપણ રાખવા ના કરી અને પોતાની પાસે એક પાછ પણ નથી અને ખાતાના પણ વાખાં છે એમ મિયાંને જણાવ્યું, પણ મિયાંભાઈ તો આ બધું બોલવું યાપણ ન રાખવા માટેજ છે એમ સમજી આગ્રહજ કરવા લાગ્યા. પડોતી ચડોતી બેગા થયા અને મિયાંને સમજાવવા માંડ્યું પણ સર્વ નિરર્થક. મિયાંએ કહ્યું કે મારી અરધી જીંદગી સોદાગીરીમાંજ પૂરી થઈ છે, જે અનેક શાકુકારો જોયા છે, પણ આના જેવો શાકુકાર કોઈજ જોયો નથી. ખીજની હુંડી લઈએ છીએ ત્યારે ખોળાધર, ખોળખાણ વિગેરે આપ્યા બાદજ પૈસા મળે છે, પણ આની હુંડીના નાણાં તરતજ વગર વધે મળ્યા. માટે મારી યાપણ રાખવીજ જોશે. આ વાત રસપર ચડવા માંડી, હા નાનું મુદ્દા આપ્યું અને હેલ્સે પાંચ માણસો રખર મિયાંભાઈએ જો વાણિયો પૈસા ન આપી શકે તો ન લેવા એવા કસારથી પહેલા કરતાં બેવડી રકમની યાપણ તેને ત્યાં મુખી.

હાથરની અગાધ લીલા સમજવાને માણસ જો શક્તિવાન હોત તો જગતમાં સુખીદુઃખી કોઈને જોવામાં આવતજ નહિ. આ વાણિયાની સત્વતાની કસોટી જોવાઈ રહી. તે લોભ લાલચમાં ન હસાયો અને પોતાની સ્થિતિથી સર્વને અજાણ્યા રાખવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તો હાથરે હરે તેને તેના સદ્માવનું ફળ આપવા વિચાર્યું. મિયાંના પૈસાએ વાણિયાએ વેપાર કર્યો અને હાથર કુપાયી અસંખ્ય દ્રવ્ય મેળવ્યું. ફેવળ દ્રવ્ય મેળવ્યું એટલુંજ નહિ પણ પોતાનો જીવનચાત્ર પણ ફરી માંડી કુટુંબ પણ મેળવ્યું.

આ બધી ઘડનાંમાં કેટલાંએક વર્ષો વ્યતીત થયાં. મિયાં ફરી આવી પહોંચ્યા, મિયાંની યાપણ પાછી આપી. આ વાણિયા ભાઈએ ત્રણમુક્ત થવા વિચાર કર્યો. જે તારીખે હુંડી લખી હતી તે તારીખથી અત્યાર સુધીનું ચક્રવૃત્તિ બ્યાજ ગણી એટલી રકમનો ગાંસડો બાંધી

આ વાલિયા ભાષને આપણે અહમદવાદમાં સવા સોમજની દુકાન પૂછતો જોઈએ છીએ. ચેંગ આદરસરકાર કયાં બાદ તેના આગમનનું કારણ પૂછતાં તેણે પોતાનું દેવું દેવા આવ્યાની વાત કરી. શેઠ સવા સોમા જે આ વાત સાંભળતો હતો તેણે કાને હાથ મુક્યા અને કહ્યું કે અમે તમારા જેવા કોઈ માણસ પાસે કશું માગતા નથી. અને મહેતાઓને આવનારાને ખાત્રી કરવા ચોપડા લાવી બતાવવા કહ્યું. એક તરફ દિલ્હીવાળો ખાત્રીપૂર્વક ચેતે દેવાદાર છે આમ કહે છે. બીજી તરફ સવા સોમા સેલું નથી આમ આચક સાથે કહે છે, તે એમ સમજીને કે:-“પુણ્યને અંગે દુઃખી માણસને રહાય કરવામાં વાપરેલું” દ્રવ્ય પ્રમાણિકપણે શાહુકાર તો પાછું આપવામાં પોતાનો ધર્મ સમજીને પણ સેનાર અધર્મભાગી થાય.” કયાં છે આવા સદ્વિચાર અત્યારે ! એક વખત આજ વાલિયાને મિયાંભાઈ સાથે થાપણ રાખવાની બાબતમાં રકઝક કરતો આપણે જોયો છે, બીજી વખત પોતાના સેલુદારને તેનું સેલું આપવા રકઝક કરતાં જોઈએ છીએ. આ રકઝક એટલી હદે પહોંચી કે, છેવટે એ વાત મહાજનમાં નાખવી પડી. મહાજનોએ ચોપડા તપાસ્યા. પણ ખર્ચ ખાતે લખેલી રકમ ચોપડામાં નીકળેજ ક્યાંથી? અત્યારે તો ખોટા ચોપડા ઉભા કરી, ખોટાં ખાતાં પાડી, ખોટા સાક્ષી ઉભા કરી નજીવી રકમ જીતવા ફાંફાં મારનાર અનેક આપણે જોયા છે અને તેને અંગે કારામહમાં પણ કેટલાક પડ્યા છે; પણ આ સમયે પુણ્ય નિમિત્તે ખર્ચેલા ખસ પૈસા આપવા આવનારને પણ ના પાડનાર ઉંચ ધર્મ ભાવના સવા સોમા જેવામાં આપણે જોઈએ છીએ. મહાજનની પંચાતે હાથ ધોયા તોપણ આ દિલ્હીવાળાએ પોતાની હઠ ઉઠાડી નહિ. બીજી રીતે પ્રતેહ પામવાની કોઈપણ પ્રકારની આશા ન રહી ત્યારે પોતે વૈશ્ણવ છતાં પોતાનો સેલુદાર જૈન હોઈ, તેના ધર્મને અંગે તેનું નામ ઠાપમ રહે એવી રીતે સેલુદાર પૈસા ખરચવા નિશ્ચય કર્યો અને શત્રુજય ઉપર સવા સોમાના નામથી મંદિર બંધાવવા માડ્યું. આ મંદિર ઉપર લાખો રૂપીઆ ખરચાય છે અને પોતાના નામનું મંદિર બંધાય છે એવું જ્યારે સવા સોમાના જલુવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે પાક્ષીતાણે જઈ એ જુઠ્ઠરથને ચણેલું કાંમ બસ છે એટલુંજ નહિ પણ ધણુંજ વિદેય છે અને મને તમે ઝણી ક્યો છે એટલુંજ નહિ પણ જો તમારામાં કૃતય શુદ્ધિ હોય તો હવે તમે બંધ કરો એવું કહી તેને વાળો, અને બાકીનું કામ પોતે પોતાની જી રાજસ સાથે લાં રહી પુરું કર્યું.

ઉપરનો આવભાવ કરી વાતચિતમાં જાણી લીધું કે તેની હુડી સ્વીકારી છે અને મીયાં તેને ત્યાં ફરી યાપણું મુકવા આવ્યા છે. એક વખત રાખેલી યાપણું પરિણામ અનુભવ્યા છતાં, અને તેને અંગે પાપના પંકજમાં ડુબ્યા છતાં; ક્યો મૂર્ખ બીજી વખત યાપણું રાખવા તૈયાર થાય ? અત્યારનો જમાનો તો જીવેજ છે, સવારે દિવાળું કાઢવું હોય તોયે આગરે દહાડે લાગે મેળવવા પ્રયત્ન થાય છે એવી મુદ્દિ આજની ત્રણસે વર્ષ પહેલાં નહોતી. વાલિયાએ યાપણું રાખવા ના કહી અને પોતાની પાસે એક પાઇ પણ નથી અને ખાવાના પણ વાખાં છે એમ મિયાંને જણાવ્યું, પણ મિયાંભાઈ તો આ બંદુ ઓળવું યાપણું ન રાખવા માટેજ છે એમ સમજી આગ્રહજ કરવા લાગ્યા. પડોસી અડોસી બેગા થયા અને મિયાંને સમજાવવા માંડ્યું પણ સર્વ નિરર્થક. મિયાંએ કહ્યું કે મારી અરધી છંદગી સોદાગીરીમાંજ પૂરી થઈ છે, મેં અનેક શાહુકારો જોયા છે, પણ આના જેવો શાહુકાર કોઈજ નોંધે નથી. ખીજની હુડી લઈએ છીએ ત્યારે જોળાધર, જોળખાણુ વિગેરે આવ્યા બાદજ પૈસા મળે છે, પણ આની હુડીના નાણાં તરતજ વગર વાંધે મળ્યા. માટે મારી યાપણું રાખવીજ જોગું. આ વાત રસપર ચડવા માંડી, હા નાનું મુઠ્ઠા આપું અને છેલ્લે પાંચ માણસો ફગાર મિયાંભાઈએ એ વાલિયા પૈસા ન આપી શકે તો ન લેવા એવા કરારથી મહેલા કરતાં એવડી રકમની યાપણું તેને ત્યાં મુકી.

હાલરની અગ્રાધ લીસા સમજવાને માણસ જે શક્તિવાન હોત તો જગતમાં સુખીદુઃખી કોઈને જોવામાં આવતાજ નહિ. આ વાલિયાની સત્યતાની કસોટી જોવાઈ રહી. તે લોભ લાલચમાં ન ફસાયે અને પોતાની સ્થિતિથી સર્વને અભણ્યા રાખવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તો હાલરે હવે તેને તેના સદ્ભાવનું ફળ આપવા વિચાર્યું. મિયાંના પૈસાએ વાલિયાએ વેપાર કર્યો અને હાલરે ફાપી અસંખ્ય દ્રવ્ય મેળવ્યું. કેવળ દ્રવ્ય મેળવ્યું એટલુંજ નહિ પણ પોતાનો જીવનચક્ર પણ ફરી માંડી કુટુંબ પણ મેળવ્યું.

આ બધી ઘડનાંમાં કટલાંએક વર્ષો વ્યતીત થયા. મિયાં ફરી આવી પહોંચ્યા, મિયાંની યાપણું પાછી આપી. આ વાલિયા સાધજે ત્રણમુક્ત થવા વિચાર કર્યો. જે તારીએ હુડી લખી હતી તે તારીખથી અત્યાર સુધીનું ચક્રવર્તિ બ્યાજ મળી એટલી રકમનો ગોસરો બાધી

આ વાણિયા ભાષને આપણે અહમદાવાદમાં સવા સોમજની દુકાન પૂછતો જોઈએ છીએ. યોગ આદરસરકાર કયાં બાદ તેના આગમનનું કારણ પૂછતાં તેણે પોતાનું દેવું દેવા આવ્યાની વાત કરી. શેડ સવા સોમા જે આ વાત સાંભળતો હતો તેણે કાને હાથ મુક્યા અને કહ્યું કે અમે તમારા જેવા કોઈ માણસ પાસે કશું માગતા નથી. અને મહેતાઓને આવનારને ખાત્રી કરવા ચોપડા લાવી બતાવવા કહ્યું. એક તરફ દિલ્હીવાળો ખાત્રીપૂર્વક પોતે દેવાદાર છે આમ કહે છે. બીજી તરફ સવા સોમા લેણું નથી આમ આગ્રહ સાથે કહે છે, તે એમ સમજીને કહે:-“પુણ્યને અંગે દુઃખી માણસને રહાય કરવામાં વાપરેલું દ્રવ્ય પ્રમાણિકપણે શાબ્દિકર તો પાણું આપવામાં પોતાનો ધર્મ સમજે છે પણ તેનાર અધર્મભાગી થાય.” કયાં છે આવા સદ્વિચાર અત્યારે ! એક વખત આજ વાણિયાને મિયાંભાઈ સાથે ચાપણ રાખવાની બાબતમાં રકતક કરતો આપણે જોયો છે, બીજી વખત પોતાના લેણુદારને તેનું લેણું આપવા રકતક કરતાં જોઈએ છીએ. આ રકતક એટલી હદે પહોંચી કે, છેવટે એ વાત મહાજનમાં નાખવી પડી. મહાજનોએ ચોપડા તપાસ્યા. પણ ખર્ચ ખાતે લખેલી રકમ ચોપડામાં નીકળેજ ક્યાંથી? અત્યારે તો ખોટા ચોપડા ઉભા કરી, ખોટા ખર્ચાં ચાડી, ખોટા સાક્ષી ઉભા કરી નજીવી રકમ ગણત્રી મેળવવા ફાંફાં મારનાર અનેક આપણે જોયા છે. અને તેને અંગે કારાગરમાં પણ કેટલાક પડ્યા છે; પણ આ સમયે પુણ્ય નિમિત્તે ખર્ચેલા ખર્ચ પૈસા આપવા આવનારને પણ ના પાડનાર ઉંચ ધર્મ ભાવના સવા સોમા જેવામાં આપણે જોઈએ છીએ. મહાજનની પંચાતે હાથ ધોયા તોપણ આ દિલ્હીવાળાએ પોતાની હડ છોડી નહિ. બીજી રીતે પ્રતેક પામવાની કોઈપણ પ્રકારની આશા ન રહી ત્યારે પોતે વિશ્વવ છતાં પોતાનો લેણુદાર જૈન હોઈ, તેના ધર્મને અંગે તેનું નામ કાયમ રહે એવી રીતે લેણુના પૈસા ખરચવા નિશ્ચય કર્યો અને શત્રુજય ઉપર સવા સોમાના નામથી મંદિર બંધાવા માગ્યું. આ મંદિર ઉપર લાખો રૂપિયા ખરચાય છે અને પોતાના નામનું મંદિર બંધાય છે એવું જ્યારે સવા સોમાના બાણુવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે પાલીતાણે જઈ એ શુદ્ધસ્થને થયેલું કાંમ બસ છે એટલું જ નહિ પણ ધણું જ વિશ્વ છે અને મને તમે ઝડપી કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ જે તમારામાં કૃતગ્રંથુ હોય તો હવે તમે બંધ કર્યો એવું કહી તેને વાળો, અને બાકીનું કામ પોતે પોતાની સ્ત્રી રાજલ સાથે લાંચી પ્રકારે કરે.

આખ્યાયિકામાં અનેક બોધ લેવા ભ્રમ છે અને તે જે રીતે મેં સાંભળ્યા છે તે રીતે અત્ર દાખલ કરી છે. આ સંબંધે વિસ્તૃત શોધા ખોળ કરી આ ખાખત પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો તે વખાણવા ભ્રમ થઇ શકે.

પાલિટાણના જઈને મંદિરો ઘણાજ સરસ છે અને સાંજનામાં આખા હિંદુસ્થાનના સોકો આવે છે, ગામમાં ધર્મશાળાઓ, પક્ષ પુષ્પજાળે.

સ્વામીનારાયણનું ગઢડા કે જ્યાં સ્વામીનારાયણનું નિરાળા મંદિર છે, તે મંદિરને મારેજા નેવા લાયક છે. જસદણમાં ઘેલી નદી પાસે ઘેલા સોમનાથની પ્રાચીન દર્શનીય જગ્યા છે, આજ ઘેલી નદી ઘેલા-તરીકે ગઢડે આવે છે અને તેને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયવાળાઓ ઉન્નત ગંગા કહે છે. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ જૂહરપેટા કંઈ કરમસી દામજીએ અને નદીમાં સારા ધાટો બનાવ્યા છે. બીજું અત્યારનું વળા પક્ષ પ્રાચીન વસ્ત્રાભિપુર, જુના ખરેરો અને લેખોના અભ્યાસીઓને નેવા લાયક છે. વળાથી આગળ ભીમનાથનું એક સુંદર રમણિય પ્રાચીન સ્થાન છે. આ સ્થાન જોઈ મન આનંદિત થાય એમ છે. ભીમનાથ જોઈ એટલા દૂધી રેવેમાં મુંબઈ આપ, અથવા ભાવનગરથી રતીમરમાં મુંબઈ આવ્યા છે. આ બધી વિગત, વીરમગામથી જવાણુ કેંપ ઉપર પછ રાજકોટ જઈ, ત્યાંથી દારકાં આવી, મેરખંદર, વેરાવળ, જુનાર, વીગેરે, રથજોથી ભાવનગર આવવા સંબંધે છે વડવાણુ કેંપથી ભાવનગર આવી ત્યાંથી ઉપવી વિગત અનુસાર આપણે. દારકાં આવવાનું છે અને તેમજ આવ્યા છીએ આમ માની લેવું. દારકાંથી આગળોટમાં એસી હમણા આપણે કચ્છમાંથી ઉતર્યા છીએ. કચ્છનો પ્રદેશ જોઈ, થાળા માંડવી આવી કરાચી ઉતરી ત્યાંથી સિંધહેદરાજાદ આવીશું.

૬૨૭

વેપાર રાજગારની બાબતમાં પહેલા નંબરનું અને ૬૨૭ પ્રદેશમાં ભુજ, કે જે રાજધાની છે, તેનાથી દરજ્જામાં ઉતરતું પણ વરતીમાં વધારે માંડવી આ ગામ છે.

માંડવીનો વેપાર ધણીજ સારો ચાલે છે. ભુજ માંડવીથી આશરે ૨૦ ગાઉ છે. ભુજમાં રાજમહેલ સારો છે. તુરંગ, હાધરકુલ, હાધરેરી, હોરપીતાલ, મંદિરો વીતરે સારાં છે. આ વિભાગ રેલવેથી નોડાએકો ન હોવાથી લોકોને આપણ પટે છે અને જકાતીઓ લોકો ઉપર ભારે બુલમ કરે છે. હાથમાં ૬૨૭માં થઇને કરાંચી સુધી રેલવે કરવાનો વિચાર ચાલે છે. ૬૨૭માં ૩, ૫૮૩ડી, રંગીન સુતરાઉ રેશમી કપડાં, ચાંદિનાં વાસણો અને અનાજ થાય છે. ૬૨૭નો પ્રદેશ મારવાડના જેવો રેતાળ છે. ૬૨૭માં ધરતીકંપ બહુ થાય છે. ૬૨૭માં આવેલું નારાયણસર એક તીર્થ સ્થળ છે. અહીં આ આદિ નારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ અને ત્રાવરધનનાથજીનાં મંદિરો છે અહીં આ પણ ડામ લેવામાં આવે છે. દોરેશ્વર અને નીલકંઠ મહાદેવનાં સ્થળો દર્શનીય છે. ભાગવતમાં સંધિ નદી સમુદ્રને મળી છે ત્યાં આમળ નારાયણસર નામના પુણ્ય ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. આ નારાયણમરપર દક્ષપ્રજાપતિના પહેલા ૧૦ પુત્રોએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા તપ કરેલું પણ તેઓ નારદના ઉપદેશથી યાન પામ્યા અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાથી વિરામ પામ્યા; તેવીજ હાલત ખીજા સો પુત્રોની થઈ. તેપરથી આ શ્રોક્ષધામ ગણાય છે. ૬૨૭માં નારાયણસર તીર્થ કરી, ૬૨૭નો પ્રદેશ જોઈ માંડવી આવી આગખોટમાં કરાંચી ઉતરવું. ૬૨૭ી પ્રજા વેપાર રાજગારમાં ધણીજ સાહસિક હોઈ સંધન છે. તેઓ બહાર રળી આવી ૬૨૭માં ખાય છે. ૬૨૭ના પ્રદેશમાં વેપારના બરનાં ધણીજ સાધનો છે અને એ સાધનો રેલવે થવાથી ખીલશે આવો સંભવ રહે છે. ૬૨૭માં ધાતુઓની ખાણ પણ હોય એમ કેટલેક ટેકણે અનુમાન કરવાં જેવાં સાધનો મળે છે. ૬૨૭ બહુ રસાળ પ્રદેશ નથી.

સિંધ હુદરાખાદ રેલવે.

હુણીથી સિંધહુદરાખાદની એક ૩૧૦ ગાઉલની રેલવે લાઇન નાંખ છે. આ લાઇનમાં હુણી મુકયા ખાદ સતલાના, ફુદીઆ, ફુંદરા, માટનવારા, સમદરી, પારાણ, જનીઆના, ખાલોતરા, ગોલ, બેટકુ,

કવાસ, ખારમેર, જેસાઈ, જાયજર, ગગારીઆ, ગદરાદોડ, જયસિંગદર, રોહાખરોપર, જયુતો જ્ઞાનરો, ચહોર, ધોરોનરો, પીયોરો, શાદીપાલી, જામરાવ, મીરપુરખાસ, બવગાઈ, ઠાંરો, અલાહવાર, ખેસાનો, ટાંડાજમ, રોહકી, ટાંડો ધોરો આ રેશનો મુક્યા બાદ હેરાબાદ આવે છે. આમાં બાહોતરાથી પાચપાદરાની એક દસ માઈલની જુદી લાઈન છે.

જોધપુર રેલવે

લુણીથી જોધપુર ૨૦ માઈલ છે અને વચ્ચે સાલાવાસ રેશન છે. જોધપુરથી બનાર, પીપરદોડ, ખામટા, જોડાન મુક્યા બાદ મેરતારોડ આવે છે. આ મેરતારોડથી ૧૧ માઈલની લાઈન કુચામન ગઈ છે અને વચ્ચેનાં રેશનો રેન, દીમાના, ગંધીપુરા, બોરાવર, મકરાના, ખારાયલુપરા આ છે. કુચામનથી ૨૦ માઈલનો એક ફટો 'આર. એમ. રેલવે'ની મુખ્યલાઈન પરના કુલેરા સાથે જોડી દીધો છે. આ લાઈનનાં વચલાં રેશનો જુધા ને સંજર આ બેજ છે. મેરતારોડથી ભદીંડાની ૩૦૪ માઈલની લાઈન જાય છે અને આ લાઈન પંતખ અને વાંચ પ્રાંતનો મુખ્ય સંબંધ મેળવવા દીક લપયોગી થઈ પડી છે. મેરતારોડથી દેશવાન, ખાજવાના, મારવાર મુંડવા, નાજોર, બડવાસી, અવાઈ, ભાગુ, ખીકાસર, સરપુરા, ગીગાસર, ખીકાનેર, જામસર, જગદેવવાલા, દબમેરા, લુણુ કરનસર, માલકીસર, મહાજન, રાજસર, રાયનવાથી, સુરતગઢ, રામપુરા, લખાવાલી, ઝમલી, હનુમાન ગઢ, પદમપુરા, ચક્રાલા રોડ, ખીરંગખેરા, દાખવલી, બાગવલી, સજુગઢ આ રેશનો મુક્યા બાદ ભદીંડા આવે છે.

આ લાઈનમાં સંજરનું સરોવર, સંજરના રેશને હિતરી જોવાઈ છે. આ સંબંધે આ પુસ્તકના પાના ૧૫૦ માં કુલેરાની નીચે આપેલી હકીકત જોવી. સંજરથી એક માઈલ પર દેવયાની નામનું સ્થાન છે. દેવયાની શુક્રાચાર્યની પુત્રી થતી હતી અને તે રાજા યજ્ઞતિને પરણી હતી. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં લોખ વિલોખ લખો જોવામાં આવે છે તેનું મંડાલુ અહીંથીજ થાય છે બ્રાહ્મણ દંત્રીની કન્યા પરણી શકતા હતા, પણ દંત્રી બ્રાહ્મણની કન્યા પરણી શકતા નહોતા. દેવયાની જયપરાની પુત્રી સાથે જળકીડ કરવી હતી. લુચડા કિનારે પડ્યાં હતાં. ઈંદ્રે વરત્રોની અદલા બદલી કરી નાખી. દેવયાનીના કપડાં રાખીંધાએ મેહેરવાથી દેવયાનીએ કોષ કરી રાખીંધાને ડપડો આપ્યો. રાખીંધાએ

દેવયાનીપર ક્રોધ કરી તેને કુવામાં નાંખી દીધી. યયાતિ રાજ્ય મુગધા રમવા ગએલ ત્યાં ત્યાંતુર યતાં કુવામાં પાણી માટે જોયું તેમાં દેવયાનીને જોઈ તેનો હાથ પકડી બહાર કાઢી. આપરથી જોણે હાથ પકડયો તેનેજ યરવું આમ નિશ્ચય કરી દેવયાની યયાતિનેજ પરણી અને સર્મીશ્ઠાને પોતાની દાસી બનાવી. આ વૃત્તાંત મહાભારત, ભાગવત વીગેરેમાં છે. આર્ય સ્ત્રી પોતાનું આત્મગૌરવ કેટલું સમજતી હતી તે આ દૃષ્ટાંતમાં જોવાય છે. અત્યારે સ્ત્રીઓ સહર્ષ અંગ સ્પર્શ અને પવનાદિકા સાથે હસ્ત મેલાપ કરવામાં બાધ સમજતી નથી ! આ પણ કાળ મહાત્મ્ય છે.

બીકાનેર આ, આ પ્રદેશનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. બીકાનેરનો કિલ્લો અને તે માહેનો રાજમહેલ જોવા જોગ છે. કિલ્લાની ફરતી ખાધ છે. આ કિલ્લો રાજા રામસિંહે સંવત ૧૬૪૫ માં બનાવેલો છે. બીકારાવનો બનાવેલો બીજો કિલ્લો નાનો હોય બીજી બાજુએ જોવાય છે. આ કિલ્લામાં પ્રાચિન પદ્ધતિનો બનેલો જીનો મહારાજનો મહેલ જોવા લાયક છે. અહીંઆ કુવાઓ બહુજ હંડા હોય છે. ૩૦૦-૪૦૦ ફુટ હંડા કુવા અત્રે જોવામાં આવે છે. બીકાનેરનો અર્કસાગર કુવો વખણાય છે. અહીંઆ હિંદુ ધર્મનાં સુદર મંદિરો જોવા જોગ છે. જાધનાનાં દેરાં પણ સારાં છે. મસીદો પણ કારીગરીથી ભરપૂર જોવામાં આવે છે. અહીંઆ પાણી બહુ થોડું પડે છે. પ્રદેશ બધો રેતાળ છે. બીકાનેરથી ફસ ગાઉ ઉપર ગજનર નામનું સુંદર સરોવર છે. સુજનગઢમાં મીઠું પાકે એવું એક ખાસ પાણીનું સરોવર છે. આ પ્રદેશમાં જનાવરો બહુ સારાં પાપ છે. ખારીજમીનની માટીમાંથી સોડાખાર નીકળે છે. અહીંઆ ઉત્તના કપડાંઓ સારાં બને છે. ખારી જમીનની માટી રંગના કામમાં ઠીક આવે છે. ખારો, સોડા, અનાજ, ઉત્ત, આમડાની પેટી, મંસક અને હાથી દાંતની ચુડીઓ વીગેરે બીજા દેશોમાં બાય છે. સુજનગઢમાં બીકાસરમાં તાંબાની ખાણ હતી. આ ખાણ અત્યારે નિરૂપયોગી થઈ પડી છે.

જોધપુર આ, બીજું પ્રસિદ્ધ અને ઐતિહાસીક સ્થળ છે. જોધપુરનો કિલ્લો ૬ માઇલના ધેરાવાનો છે. જોધપુરના મુકામો, મંદિરો અને તળાવો ધણાજ રમણીય જોવામાં આવે છે. અહીંઆની વનરાજી પણ સુંદર છે. રાજમહેલો જીના અને નવા ખાસ જોવા જોગ છે. જોધપુરમાં પક્ષસાગર, રાણી સાગર, ગુલાબ સાગર, સરદાર સાગર,

અંજીરાયજીનું તળાવ વીજેરે સુંદર તળાવો છે. આમાંના મોટાં તળાવપર રાજનો મહેલ છે અને તેમાં રાજ ગરમીના દિવસોમાં રહે છે. બાગ-બગીચાઓ, પણ સાધારણ સારા બનાવવામાં આવ્યા છે. જોધપુરથી બે ગાઉપર મારવાડની જુની રાજધાનીનું શહેર મંડોર છે. આ મંડોરમાં રાજઓની સમાધીની જગ્યા જોવા જોગ છે. અહીંથી થોડેક દુર તેત્રીસ કરોડ દેવતાનું મંદિર ખાસ જોવા જેવું છે. જોધપુરમાં મહેલા પાણીની આપણ પડતી હતી પણ હાલમાં નળથી પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ પ્રદેશમાં લુણી નદી વહે છે. લુણી ગુજરાતમાં સાબરમતી નદી છે તેજ છે. ગોવીંદગઢ પાસે લુણી ને સરસ્વતિનો સંગમ થઈ ત્યાંથી તે સાબરમતી તરીકે ઝાળખાય છે. આ નદીની કંઠાજમાં ધડું અને જવનું ઉત્તમ વાવેતર થાય છે. જોધપુરના પ્રદેશમાં પણ મીઠું બનાવવા જેવાં અનેક સ્થળો છે અને તેમાં લાંબો મધુ મીઠું પાકે છે. દીંદીરાના, પંચપાઠરા વીજેરે મીઠાનાં સ્થળો છે. આ વગરનું યજનું રણ જોવા જેવું છે. મહારાના નામના સ્થળે આરસપંદાણ નીકળે છે. ખારો અથવા મુવતાની માટી આ તરફ ઘણીજ છે અને તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. જોધપુર જીલ્લામાં તીલવાડા, મુંઠવા, બાલોત્રા, પરવસ્તર, બીસારા વીજેરે સ્થળોમાં મોટા મેળાઓ ભરાય છે અને હજારો યાત્રીઓ આવે છે અને મોટો વેપાર થાય છે. જોધપુર પાસે ઝોસા નગરી છે ત્યાંથી ઝોશવાળ વાણીયાઓ સર્વત્ર પસરેલા છે. આ તરફ જઈનેનું ધ્યાન જોએ એવું ધણુંક જોવાનું અને જાણવાનું છે. પાંતી, બીલોતરા, નેસવમેર. જોધપુર, પ્રલોદી, નાગેર વીજેરેમાં જઈનેનાં સારાં ઢેરાસરો અને મંથ બંડારો છે. જોધપુર પ્રાંતનો આયાત અને નીકાલ વેપાર પણ સારો છે. ધડું, ચણા, બાજરી, મઠ, મકાઈ, જવ, ઉન, ગાય, બળદ, ઘોડા, માટી વીજેરે વેપારના પદાર્થો છે. આ રાજ રાઠોડ રજપુતોનું છે અને તેઓ રામચંદ્રજીનાં વંશના ગણાય છે. ઇતિહાસમાં ગેવાડ અને મારવાડ ટેક ને શાઈમાં અદિતીય ગણાયાં છે. આ બ્રહ્મગ સાહસિક બનાવે એવો છે.

જોસડમીર આ પણ વિસ્તારનું જાગ છે. આ પ્રદેશ પણ મારવાડનો છે અને તે હવેના પ્રદેશને મળતો છે. અહીં આ પાણીની તાણ બહુજ છે. આ તરફ અનાજનો વેપાર સારો થાય છે. ઉંઠ મરે સારે મારવાડ સાથું જીવે આવી કહેવત છે તેનું મુજ અહીં આજ છે.

અહીં આ ઉંટો ધણાંજ સારાં થાય છે અને તે ચાલમાં, ઝડપમાં અને સહનશક્તિમાં વખણાય છે.

આ પ્રદેશનાં ખીજ રહેણો અને ગામો ખાસ ધ્યાન યેચવા જોગ ન જણવાથી તે સંબંધે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. મારવાડમાં રામચંદ્રના શાપને લઈને પાણીની તાણુ રહે છે, મારવાડના લોકો વેપારને અંગે આખા હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર પથરાયા છે તેનું કારણ તેમનો પ્રદેશજ છે એમ આ પ્રદેશ જોવાથી તરત નજરમાં આવે એવું છે. આ તરફના લોકો કદાવર અને સહનશીલ જોવામાં આવે છે, મારવાડથી સિંધહેદરાબાદ સુધીનો સર્વ પ્રદેશ, લોકોની રીતભાત, રહેવાનાં સ્થળો વીગેરે મોટા ભાગે સરખાં સ્વરૂપનાંજ લાસે છે. આ તરફ રહી આ પ્રદેશની ઉત્પન્નને ધ્યાનમાં લઈ કાંઈ કારીગર કે ધંધાદારી પ્રયત્ન કરે તો સારો લાભ મેળવી શકે એમ છે. તેમાં માટી, માટીના વાસણો, રંગો વીગેરેમાં સારી ઉપયોગી થાય એમ છે. રેતી ને માટી કચના કામમાં સંપૂર્ણ ફતેહ આપે એમ છે. ઉનનાં પશુ ઉત્તમવસ્ત્રો બની શકે એમ છે. હિંદમાં સાહસિક પુરુષોજ ક્યાં છે?

કરાંચી.

સિંધ પ્રદેશનું સર્વોત્તમ અને હિંદુસ્તાનમાં કળક્રમાનુસાર ઉત્તમ દશામાં આવતું શહેર કરાંચી છે. મુજબથી કરાંચી આગબોટમાં જન્મ શકાય છે અને મુજબથી મેલના પાંચ અને ખીજ આગબોટના ત્રણ રૂપીઆ પડે છે. રસ્તામાં બે દિવસ લાગે છે. ગાડીમાં કરાંચી ૯૯૩ માઇલ થાય છે અને ભાડું મેલનું ૧૦-૧૦-૯ પડે છે. રેલવેમાં પણ બે દિવસ લાગે છે. વધુ દિવસ લગાડી ખીજ ગાડીમાં જનારને એકાદ બે રૂપીઆનો ફાયદો થાય એમ છે પણ હેરાનગતી વધારે ભોગવવી પડે એમ છે. વેપારની બાબતમાં કરાંચી મુજબથી સહેજ ઉતરતું છે. આજથી બસો વરસ પર અત્યારે કરાંચી છે ત્યાં ધૂળ હડતી હતી. ત્યાર બાદ કલાચી નામનું એક જંદર ચાલુ થયું અને તાલપુરના રાજાના વામે એક કિલ્લાવાળું નાનું સ્થાન ત્યાં વસ્યું. ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજોને હાથ આ રથળ આવ્યા બાદ તે ઉત્તરમાં આવ્યું અને કરાંચી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. કરાંચીથી ત્રણેક ગાઉપર ગરમ પાણીનાં ઝરણો છે તે જોવા અનેક લોકો જાય છે. કરાંચીમાં સર્વ ચીજોનો વેપાર ચાલે છે. કરાંચીનો સરકારી બાગ બહુજ સારો છે. ઝોરપીટાલ,

હોઈસ્કુપ, સંમંદરથાન, હુન્નરશાળા, કોટો વીગેરે મુકામે સારાં છે. કરાંચીની પાસે લક્કરી ઓવણી છે. કરાંચી જોવા ચોખ્ખું શહેર છે.

હિંગલાજ.

કરાંચીથી કેટલાક દિવસના પગ રસ્તે હિંગલાજ નામનું પૂરાણ પ્રસિદ્ધ દેવીનું સ્થાન છે. આ મકરાન જીલ્લામાં છે અને રસ્તામાં ખાવા પીવાની મારામારી પડે છે સગળ સાધુઓજ અને તેમાં અતિતો બહુજ ન્તપ છે. હિંગલાજ માતા એક ગુફામાં છે અને ત્યાં અખંડ દિવો બળે છે. અહીંઆ માત્ર પુનરીજ રહે છે. હિંગલાજથી સાત ગાઉ ઉપર અલિલકુંડ નામનો એક કુદરતી કુવો છે. બીજી રામજીઆની જગ્યા છે. હિંગલાજ જાત્રા કરવા જનારે હિંગલાજ થઇ કરાંચી આવી રેલવેનો રસ્તો લેવો. હિંગલાજનું સ્થાન વિકટ છતાં બહુજ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

હેદરાબાદ સિંધ.

કરાંચી શહેરથી, ઓવણી, ત્રીધરોડ, મલીર, લંધી, પીપરા, ડબ્બેજ રાનપઠાણી, શાહી, જંગ, અહિલાબાદ, ઝીમપર મેટીંગ, જોબરાઇ, કોટરી ગીકુ ફોર્મ આ રોડનો મુકાબ બાદ હેદરાબાદ આવે છે. કરાંચીથી હેદરાબાદ ૧૦૮ માઇલ છે. સાડુ કરાંચીથી ૧-૫-૦ પડે છે. મુબઇથી રેલ રસ્તે જનારે કરાંચીના સાડામાંથી ૧-૫-૦ બાદ કરવા એટલે ૯-૫-૦ હેદરાબાદના થયા આમ સમજવું. હેદરાબાદ આ સિંધનું પ્રાચીન શહેર છે. હેદરાબાદને પહેલાં આહમદાબાદ કહેતા હતા. સિંધુ નદીના કિનારાપર આ શહેર છે. અહીંઆ સિંધુમાં આગમોટ આસે છે અને વેપાર પણ તે દ્વારા ઠીક ચાલે છે. આ પ્રદેશમાં સિંધુના ખાણીથીજ પાક થાય છે. હેદરાબાદ અત્યારનું શુભામશાહે વસાવેલું છે. હેદરાબાદમાં નળથી ખાણી પુરું પાડવામાં આવે છે. હેદરાબાદનો જુનો કિલ્લો અત્યારે હાલ હવાલ થઈ ગયો છે. ૪૦ એકર જમીનમાં તે છે. હેદરાબાદમાં કારચોખીનું કામ ઉત્તમ ચાય છે. રેશમનું કામ, ચાંદીસોનાનું કામ, માટીનું કામ અને હથેલીયાર બનાવવાનું કામ સારું થાય છે. ખીઆનીનું પ્રસિદ્ધ મુદ્દ ઇતિહાસમાં જણાવેલું છે, તે ખીઆની હેદરાબાદથી ચોટે દુર છે.

ઉપર આપણે રેલવે રસ્તે મારવાડમાં થઇ એક તરફ સિંધહેદરાબાદ આવી પહોંચ્યા છીએ, બીજી તરફથી દારમાંથી કરાંચી આગમોટમાં

આવી સિંધહેદરાખાદ આવી પહોંચ્યા છીએ. આ લાઇનમાં હેદરાખાદ ના પહેલાનું કોટડી સ્ટેશન અગત્યનું છે. વચમાં સિંધુ નદી સાગર વૃક્ષ વહે છે. બેઠ બાજુ રેલવેની નાની મોટી સડક આવી રહી છે. રોહરી એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ રૂક ચંપ રોહરીનો વચસો ગાળો રૂક અને રોહરીનો બેઠ લાઇનનો સિંધુ ઉપર પુલ બાંધી જોડી દીધા છે. કવેટા અને ચમન જનાર કોટડીથી રોહરીની બીજી લાઇનમાં જાય તો રોહરીથી રૂકની બીજી ગાડીમાં જઈ શકે છે અને કોટડીથી રૂક ઉપર થઈ પંજાબ જનાર રૂકથી રોહરી આવી પંજાબમાં જઈ શકે છે. રોહરી, રૂક અને કોટડી વચ્ચેના અગત્યનાં મુકામો અને જોવા લાયક શહેરો સકર, ખેરપુર, લારખાના, સહેવાન, લકી વીઝેર છે. કોટડીથી મુખ્ય એટલે નોર્થવેસ્ટર્ન રેલવે લાઇનમાં રોહરી સુધી ૧૯૧ માઇલની લાઇન છે. હેદરાખાદ ખાદ ટાંરોથોરો, રોહરી, ખડીઆનરોડ, અલાહ-દીનો સંદ, હેદરાલાલ, ટાંરો આદમ, સાહદાદપુર, કુરો, સરહારી, નવાબશાહ, બુચેરી, દોર, બંધી, પાદ ઇડન, ગીરીઆરોડ, ખેડારીઆરોડ મહારાજપુર, સેધરના, રાણીપુર, ગામ્પટ, ટાંરો મરતીખાન, ખેરપુર, બેગમજી આ સ્ટેશનો મુકામો ખાદ રોહરી આવે છે. હુપલાઇન ને ૨૨૬ માઇલની છે તેમાં કોટડી અને રોહરી વચ્ચે પેટારો, ઉતરપુર, બડાપુર, જોપંગ, મંજહેન્દ, સાન, અમરી, લકી, શહેવાન, બુબકરોડ, જાન, ખુદાખાદ, દાદ, કુલજી, ખ્યારેગોઠ, સીતારોડ, પાલીશાહ, રાધન, શીહાર બેદન, ડોકરી, બાકરાજરોડ, લારખાના, મહીઓટા, નંદેરો, નસરાટ, મેટેજરોડ, અલાહાદાદાની, રખ, બેગરજી, શાહપુર અને સકર આ સ્ટેશનો છે. આમાં કેટલાંક વેપારના સારાં સ્થળો છે. હેદરાખાદ પાસે અમરકોટ ને અકબરનું જન્મ સ્થાન છે અને ત્યાં એક કિલ્લો છે તે પગ ૨૨૨૦ જેવા જવાબ છે. હેદરાખાદથી લગભગ ૫૦ ગાઉ ઉપર આ અમરકોટ આવ્યું છે. જંગશાહી રેલવે સ્ટેશનની પાસે નગરકઠા એક પ્રાચીન શહેર છે. અહીં આ રેશમનું અને કાપડનું કામ અત્યારે પણ સારું થાય છે. ઠઠાની મસીદ અને કિલ્લો અત્યારે જો કે દુરદરામાં આવી ગયાં છે છતાં તે જોવા લાયક છે. લકીની પાસે ને પહાડો છે તેમાં ગરમ પાણીના ઝરણાં છે અને તેને ધારાતિથિ કહે છે. પહાડોમાંથી સીસું, સુરમો અને ત્રાંબુ મળે છે. શહેવાનમાં સીકંદરનો બનાવેલો એક જુનો કિલ્લો છે. અહીં આ લાલસાખાજની માનતા બહુજ ચાલે છે. લારખાનામાં અનાજ, કાપડ, ધાતુ અને ચામડાનો

વેપાર મોટા ચાલે છે અને તે સિંધની એક મોટી જામર ગણાય છે. સકર અને શેઠરી વચ્ચે બહાર જામનો એક ટાપુ છે આ ટાપુ પર એક કિલ્લો છે શેઠરીથી બહાર સુધી સિંધુ નદી ઉપર એક પુલ બનાવ્યો છે. સકર શીઠરપુર અમીનું સારું શહેર છે અહીં આ રેશમ, કાપડ, રૂ, હાત, અપીર, સોડા, સાકર, રગ, પીતળનાં વાસણો અને વીંછ ધાતુઓનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અહીં આ કેટલીક મસીદો અને મકરબા છે તેમજ જુના સકરમાં જામ્યા તુટ્યા મકરબાઓ અને મસીદો પણ છે ખેરપુર એક વેપારનું સારું સ્થળ છે. અહીં આ અનાજ, ગળી, તેલ, રેશમ, રૂ, હાત, સોના-ચાંદીના હાગીના, વસ્ત્રાર ઇત્યાદિકનો વેપાર ચાલે છે રૂબી ૩૧૦ માઇલની એક લાઇન ચમન સુધી ગયેલી છે. નેના રૂ, જામરા, શીઠરપુર, સુલતાનકોટ, હુમાયુ, આબાદ, જેઠાકા-બાદ, જટાગપદ, ટેમ્પલદેરા, હુટાક, ખીજાપેટ, લીન્સે, મીથમી, ચીખી, મુરકદ, પીશી, અખીમમ, માય, હેરક, કોલપુર, સ્પીગ્રન્ડ, શેરીઆબ, કવેટા, બેલીપી, કહનાથ, બોસ્તાન, ચાર, સરાનન, સેપદહેમીદ, ગુલીસ્તાન કિલકઅબદુલા, શેલાબાગ, સંકેય, ચમન આ રેલેસનો છે. રૂબીથી કવેટાની એક લાઇન ગઇ છે તેમાં શીખી અને કવેટા વચ્ચે મરી, ખામર કહ, રેખીનટાંઝી, સત્રારી, હરનાઇ, તાકસ, શારીય, ખારદ જરદાનુ, દીરગી, મગી, મડન્યોર્ન, કચ્છ, કુન્સલેમ્પ, ખનોઇ, બોસ્તાન, કુરબાગ અને બેલોરી રેલેસનો છે. સીઠરપુર એક મોટું વેપારનું મથક છે, અહીં આથી નેકાકાબાદ બહુચીસ્તાન, કહ્દાર, બોનનપાસ ઇત્યાદિ જગ્યાએ જવાને માટે સડકો ચલેલી છે. એથી હિંદુસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાન અને બહુચીસ્તાનનો વેપાર ચાલે છે. આ તારની જમીન સારી છે અને પાક પણ સારો ઉતરે છે. અહીં આ અનાજ બહુજ થાય છે કેરી, લીંબુ ખજૂર વીંજેરે બહુજ મેવો અહીં આ પાક છે. સીઠરપુરમાં વેપારીઓનો પણ સારો જથ્થો છે અને એ વેપારીઓ દુનીઆના સર્વે ભાગ પર પ્રસારેલા છે. પણ મોટા તળાવો એક હાઇરકુય, વીંજેરે છે. જેઠાકાબાદ એક લશ્કરી હાવણી છે. તેમાં ગરમી અસલ પટે છે નેકાકાબાદની લશ્કરી હાવણી સિંધની અને અફઘાનીસ્તાનની સરહદ સામવે છે કવેટાએ અંગ્રેજી હદને બહુચી-સ્તાનનું મુખ્ય મથક છે અને ત્યાં પણ અંગ્રેજી સીવીલ અને મીલીટરી વ્યવસ્થા ચાલે છે કવેટાથી ખીલાત લગભગ પચાસેક માઇલ થાય છે યાદથી ખીલાતની એક સડક જાય છે આ બધો પ્રદેશ આ સેમકનો ખેતરો ને હોવાથી તેને લગતી હકીકત અપૂર્ણ ન રહે એટલા માટે સંક્ષેપમાં

શેષવેગાધર અને ખીજાં પુસ્તકોનો આધાર લઈ આપવામાં આવી છે. માટે તેમાં કંઈ જુલુક હોય તો વાંચનારાઓ ક્ષમા કરશે. ઇશ્વર કૃપાથી આ પુસ્તકની પુનરાવૃત્તિ કરવા વખત આવશે તો અત્યારની અધુરી હકીકત જાતે જોઈ પરિપૂર્ણ વિગત સાથે આપવામાં આવશે.

શહરીથી એક સીધી લાઇન લાહોર જાય છે. લાહોર અને શહરી વચ્ચે ૪૮૮ માઇલનું છેલું છે. શહરી મુકયા બાદ સાંગી, પાનોઅકીલ મહેસર, ઘોટકી, સરહદ, મીરપુર માયેસો, દહારકી, કોબર, રેટી, ધાંડી, વાલહર, મચ્છી, સદેકાબાદ, આદમશાહાબા, રહીમપારખાન, ટારીન્ડા, કોટ સાંખા, શાહજી, ખાનપુર, જોડાજીતા, શીરોઝા, મેટલા, ચૌદ્રી, ચનીગોટ, કુલાખ, અહમદપુર, મુબારકપુર, કલંચવાલા સામસાટા, બહાવલપુર, આદમવાહન-ધ્રીજ, આદમવાહન, લોધ્રાન, શાહાનનલ, મીરાતપુર, ગીલાવાલા, રાજરામ, મોતીબાદ, ચાક, બુચ, શીરશાહ જંકશન, મુઝફરાબાદ, મુલતાન છાવણી, મુલતાન શહેર, તાતીપુર, રાશેડા, ખાનેવલ, કચાખુખ, ચન્નુ, કાસોવાલ, ચીચાવટની, હરાપા, મોન્ટગોમરી, મુસાવાલા, જેમ્મર, એકારા સાતધરા, વાનરાધારામ, પટોકી, ચંગામંગા, બોઇસલ, કાદરાધાકીસન, રાવીન્ડ, જીઆલગા, કાના કાચા, મીઆનમીરવેર અને રેશનો છે. આમાં સામટા લાટીન્ડાની એક લાઇન ૨૧૭ માઇલની યદ છે. તેનાં વચલાં રેશનો હીમાચલી, દેરાખખા, લાલસુહાનરા, અસરાની, ટમેવલી, મેખવાહન, હારીશપુર, બખશાનખાન, ચીસદી, ચાકઅબદુલા, દુસનાબાદ, રોજહાનવલી, ચાત્રેકા રોડ, ચખાઆના, મીનચીનાબાદ, મીક્લીઓડ, જેંગરોડ, મુળવલપુર, પંજકોશી, અબોદર, પકી, મેલાહિટ, ગાડરબાદા, બાહુઆના, એ છે. શીરશાહ જંકશનથી એક લાઇન પેશાવર સુધી ગઈ છે. આ લાઇનમાં લાલામુસા ૩૪૮ માઇલ છે અને ત્યાંથી પેશાવર ૨૦૩ માઇલ છે. શીરશાહ અને લાલામુસા વચ્ચે ચીનાખ વેરેટબેંક, મુઝફરગઢ, બુધ, માહમુદકોટ, મુરમાતી, સનાવન, કોટ આદુ, વેરાદીનપનાદ, એલ્યાનપુર, કોટ મુલતાન, લીઆહ, દોરાતા, કરોર, બીડાલ, બજાર, દરીઆખાન, પંજગીરન, શાહઆલમ, કાતુરકોટ, ખીપશાન, અહુવાલી, કુંડીઅન, વનભાયરજી, ગંધઆલ, મીઠાતીવાના, હાલી, ખુશાબ, મુદ્દલ, રાજર, ધાક, લીલા, ગોલપુર, પીંકદાદખાન, ચાલીસા, હરજીપુર, મલકવાલ, હરીઆડ, અલા, બાદુદીન, ચીલનવાલા, ડીંગા, ભૈરાહ, આ રેશનો છે. લાલામુસા અને પેશાવર વચ્ચે

ખારીયાન, કારીઆલા, ઝેલમ, કાલા, દીના, દેમેલી, વરમી, સોહાવા, મીસાકેશવાલ, ગુરજરખાન, મંદરા, મંકીઆલા, સીહાલા, ચાકલાલા, રાવલપીડી, ગોરલા જંકશન, સંગીમની. હરાન અખડલ, બરહાન, લોરેન્સપુર, કેમખવપુર, અટકચીજ, જાંહગીર રોડ, આકેરા ખટક, નૌશેરા, પખી, તાર આ રોડનો છે. ખાનેવલથી વજરાખાદની એક લાઇન ૨૦૦ માઇલની ગમેલી છે અને તેનાં રોડનો મખદમેપુર, પાહોરાન, અખડલહીમ, દારખાના, ચોરકોટ રોડ, ચઢીઆના, તોખાતેકર્સીદ, જાનીવાંકા, ગજરા, પજાઆના, અનાસપુર, લીખાલપુર, ચીનીઅઠરોડ, સલારવાલ, સંગલાહિલ, મોહન, બલોચન, સુખેડી, કલેડી, હાટીજાખાદ, ગજરગોલા, અકલગઢ, છીનવાન, માનસુરવાલી આ છે. રેવીન્ડથી શીરાન-પુરની ૩૬ માઇલની એક લાઇન ગઇ છે જે વચ્ચે રાજનગ, રખાવ-વાલા, કાસુર, ગંડાસીંગવાલા આ રોડનો છે.

વાંચનારાએ ઉભાં થોડાં પૃષ્ઠોમાં જોયું હશે કે, તેઓને હું સિંધમાં થઇ હમણા પંજાબમાં લઇ આવ્યો છું. સિંધના મુખ્ય શહેરોની મુલાકાત લેવાની તથા જાણવા જોગ હકીકત જાણવી એકદમ લાહોર આવી પડેલી છે. પંજાબ હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય સરહદ ઉપરનો હિમાલયના ઉડાનો પ્રદેશ છે અને સતલજ રવી, ચીનાબ વીએરે પાંચ નદીઓ ત્યાં આવી રહેલી હોવાથી તે પંજાબ કહેવાય છે. રોહટકીથી આગળ આવતાં સમરતા' પાસે બહાવલપુર એક દેશી રાજની રાજધાની સતલજ નદી ઉપર છે. આ શહેર કિલાવાળું છે. અંદીના નવાબનો મહેલ જોવા જોગ છે. આ ગામમાં રેશમી કપડાંનું વણાટ કામ સાફ થાય છે. અંદીઆ થોડીઓને ઉછેરનામાં આવે છે. ત્યાંથી આગળ આવતાં મુલતાન આવે છે. આપણા મુંબઇમાં મુલતાની સોદાની એક વેપારી જાત વસે છે. તેઓ બધા કાંઈ મુલતાનના વતની નથી હોતા પણ એઓ મુલતાનની આસપાસના મુલકમાં રહેતા હોવાથી મુલતાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મુલતાન પંજાબ વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે, શહેરની એક માઇલપર લરાકરી જાવણી છે. આશરે પોણા લાખની વસ્તી શહેર અને જાવણીની મળી થાય છે. શહેરની ત્રણ બાજુ કિસ્તો છે. શહેરની અંદર જયપુર જેવી મહોળી જાત છે. શહેરની પૂર્વમાં બુઝીયાઓ છે તે મહેલા હિંદુ સત્તાધિકારીઓના મુકામે હતાં આમ કહેવાય છે. હાલમાં આ મુકામમાં કચેરી લગાય છે. મુલતાનના દિવાન સોમનસની જની આગળ મુશ્કેલીવનને દફનાવવાની જગ્યા છે,

મુલતાનનું સીવીલ સ્ટેશન પણ સાફ છે. સીવીલ સ્ટેશનમાં કોર્ટો, કમીશનરની ઓફીસ, ટ્રેનંગ, યુરોપીયનોનાં દેવળ, હોસ્પિટલ, મ્યુનિસીપલ ઓફીસ વગેરે મુકામો સારાં છે. મુલતાનનો અસલ કિલ્લો ૧૮૫૪ માં તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો છતાં હજી પણ તે મજબુત છે, અને તેમાં અંગ્રેજ લશ્કર રહે છે. કિલ્લામાં રૂકનુદિનનો મકબરો સારો છે. આ મકબરો છેટેથી નજરે પડે છે. આ મકબરો મહમદ તગલગના બાપે, ખનાવેલો કહેવાય છે. ૧૮૪૮ માં માર્ચ મુએલા, યુરોપીયન અમલદારના સ્માર્ક પણ કિલ્લામાં છે. આ કિલ્લાનું જુનું સુર્યમંદિર ચૌરંગજોએ તોડી તેના પર મસીદ બનાવી હતી. આ મસીદને સીખોએ મુસલમાનોની સામે યવામાં ઉપયોગમાં લીધી હતી. પ્રસિદ્ધ બક્ત રાજ પ્રહ્લાદજીની ખનાવેલી પ્રહ્લાદપુરી દાર બેળાથી ઉરાડી મુકવામાં આવેલી છતાં નૃસિંહજીના મંદિરની નીચાની હજી જગ્યા છે. આ પ્રહ્લાદપુરી કિલ્લામાં હોવાથી હિરણ્યકશ્યપુની રાજધાની આ તરફ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. કિલ્લાથી દોઢેક માઇલ પર શાહજાહ બાદશાહના વખતનો એક શ્રદ્ધાર્થો મકબરો જોવા જોગ છે. મુલતાનમાં એક મંદિર છે તેમાં હિરણ્યકશ્યપુને નૃસિંહ બગવાને જેવી રીતે ચીરી નાખ્યા હતાં તેવી રીતની નૃસિંહજીની મૂર્તિ છે. અહીં આ નૃસિંહ શ્રાદ્ધ પર મોટી યાત્રા ભરાય છે. મુલતાનથી ૪ માઈલ પર સુંબકુંડ છે ત્યાં માહા અને ભાદરવામાં જાત્રા ભરાય છે. મુલતાનમાં ગાયરજુનો મોટો મેળો ઠારતકમાં ભરાય છે.

મુલતાન મેદિં વ્યાપારનું મથક છે. અહીં આ ધણીક મોટી પેટીઓ છે. મુલતાન તરફથી ખાંડ, રૂ, અનાજ અને તેલનાં ખીઆં ખીમ દેશવરોમાં વહે છે. સુતરાઉ અને રેશમી વસ્ત્રાદ કામ પણ સાફ થાય છે. મુલતાનમાં ગરમીના દહાડામાં ગરમી બહુજ પડે છે અને થંડીના કિવસમાં થંડી ધણીજ પડે છે.

મુલતાન, એ કશ્યપ રૂપિએ વસાવેલા કશ્યપપુરની જગ્યાએ છે, કશ્યપ પુત્ર હિરણ્યકશિપુ, કે જે બક્તરાજ પ્રહ્લાદના પિતા અને નૃસિંહજીથી હજીએલા પ્રાણીમાં પ્રસિદ્ધ છે તે અને પ્રહ્લાદજીની રાજધાની કશ્યપપુરમાં હતી. નૃસિંહજી તરફ થયું અર્ધાંજ યયો છે. મુલતાન ઇ. સ. પૂર્વે પણ પ્રમિદિમાં હતું. સિકંદરનાદશાહે મુલતાન પર ચડાઈ કરીને હલિલાસ પરથી જગ્યા છે. સિકંદરના વખતે અહીં આ મદદી નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. આ મદદી કોઈ મહત્ત્વ રાખતો અ-

પદ્મ'શ છે. મહા 'રાષ્ટ્ર' પણ છેલ્લો છે. આગળનું પદ 'બીજું' હોતું જોઈએ. મુલતાનના લોકોમાં હજી પણ મહા રાષ્ટ્ર નામને છેડે લગાડવાનો રીવાજ છે અને તેથી કહેવત આવે છે કે —

મુલતાનકા મલ્લજી ઝૌર દિલ્લીકા લાલા;
ગુજરાતકા શાયસાજ તીનુંકા મોં કાલા.

આંધી કોઈ મલ્લ રાષ્ટ્ર છેડે છે જેને એવા 'કલ્યાણમલ્લ, અર્જુનમલ્લ' વગેરે નામધારી રાજા સિકંદરની સ્વારી વખતે હથેલ્યામ અનુમાન થાય છે. પ્રસિદ્ધ બીનાઈ મુસાફર હુએસન'એ પોતાની મુસાફરી દરમિયાન મુલતાન જોવાનું અને તેમાં સોનાના સુર્યની મુર્તિનાં ફરોન કર્યાનું જણાવ્યું છે. મુલતાન મુસલમાનોના હાથમાંથી સીંચોના હાથમાં અને તેમની પાસથી અગ્રેજો પાસે આવ્યું છે. મુલતાન અસારે ઉમત દશામાં આવતું જાય છે. મુલતાનમાં કટલીક સારી સડકો છે બાકી ત્યાંના લોકોની રીતભાવ બહારના લોકોને પ્રસન્ન પડે એવી નથી. મુલતાનથી આગળ મોંટગોમરી નામનું પંજાબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના નામપરથી બનેલું એક સ્થળ જોવા જોગ છે. અહીંઆ કટલાક સરકારી મુકામે સારાં છે. મોંટગોમરીથી રાયવંદ જંકશન કે ત્યાંથી શીરા-ઝપુર લાઇન ગઈ છે તે આવે છે. ત્યાંથી લાહોર આવાય છે.

લાહોર.

છેલ્લું ૧૧૮૮ માઇલ; લાકુ' ૧૨-૧૪-૦.

બી. બી. સી. આઇ. રેલવેમાં મુંબઈથી લાહોર જનાર અમદાવાદથી ગાડી બહારી દીલ્લી થઈ પંજાબ રેલવેમાં લાહોર જઈ શકે છે. જી. આઇ. પી.માં ઇટારસી થઈ દિલ્લી જઈ લાહોર જઈ શકે છે. લાહોર આ રવી નદીના કિનારે છે. લાહોરમાં લગભગ બે લાખ માણસની વસતી છે. લાહોર મોટું શહેર હોઈ જોવા જેવી અનેક જગ્યાઓ ધરાવે છે. લાહોર કિલ્લાવશું શહેર છે. આ કિલ્લાની ફરતી ખાઈ હતી જે હાલમાં પુરાઈ ગઈ છે. લાહોરમાં રેશન પાસે મેજીસ્ટ્રેટ ખત્રીની ધર્મશાળા રહેલા લાલક છે. સુંદર તળાવપર આ ધર્મશાળા આવી રહી છે અને પાસે જાગ પણ સારો છે. લાહોરમાં ત્રામ, પાણીના નળ વગેરે હોઈ, મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી રસ્તા સ્વચ્છ રાખવા તથા લોકોને રાતના વખતે પ્રગટ આપવાની ગોઠવણ કરેલી છે. લાહોરમાં જોવા જોગ સ્થળોમાં અમ્બારકેની નામનો ચોર છે. આ ચોર મુખ્ય બજાર પણ

પ્રણાલિ છે. અનાર એટલે દાડીમ અને દાડીમની કળી જેમ રસભરી અને આંખને મોહક છે તેમજ આ અનારકલી એક પણ વ્યાપાર રાજગારથી રસભરીત અને પ્રવાસીઓને મોહક છે.

રેલવેના વેટીંગ રૂમમાં રહી, સામાન લાંબા મુકી ગાડીમાં ઉપરટપકે લાહોર જોવું હોય તો પહેલાં લોરેન્સબાગ જોવો. આ બાગ ૧૧૨ એકરના વિસ્તારમાં હોય અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરપૂર છે. બાગમાં કુદરતી શોભા અને કૃત્રિમ શોભા બેઉ દ્રષ્ટિએ પડે છે. ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં બાદશાહ શાહજહાંના હુકમથી બનાવેલો સાદામાર બાગ થોડો લાંબો છે છતાં તે પ્રાચીન વખતના બાદશાહી શોખ અને પ્રાચીન કારીગરીનો અગ્રણ્ય નમુનો છે. આ બાગમાં પાણીના કુવારા, પથ્થરના બાંધણા રસ્તાઓ, બાગની અંદરનું સરોવર અને તેનું નિર્મળ પાણી, આંખોની આંખરાઈઓ, કુસોના વૃક્ષોની હારની હાર, બંગલાઓ, આરસપરનું નકશી કામ, વીજેરે મન અને આંખ બેઝને આકર્ષક આપે એવાં છે. અહીં બાગની દૃશ્ય જોઈ કદાચ રાત્રીનું પણ આવે. મીરામીરની છાવણી આ પણ છેડે છે. અહીં આ લગ્નગર રહે છે. મુઝીયમ અથવા અજાયબખાના અનારકલીની પાસે છે. આ મુઝીયમમાં જુના લેખોનો સારો સંગ્રહ છે. ઉપરાંત ત્યાંની જુની કારીગરીના નમુનાઓ, ખનીજ પદાર્થોના નમુનાઓ, જુના સીંકાઓ, શુર જોવી દસિંહના વખતની બે પીતળની તોપો, પંજબના રાજાઓની છબીઓ, ઝવેરાત, કોહીનૂરનો નમુનો, નદિમાંથી મળેલું સોનું, જરીકામ, રેશમીકામ, માટીકામ વીજેરે જોવાજોગ છે. અહમદશાહ દુરાનીના વજીર શાહવલીખાંની બનાવેલી એક જુની તોપ જે રજુજીત-સિંહના હાથમાં આવેલી આ પણ અત્રે જોવા જેવી છે. આ જુનું સંગ્રહસ્થાન છે. આનીપાસે નવું સંગ્રહસ્થાન થયું છે. અનારકલીનો આરસનો મકરનો જોવા જોગ છે. આ મકરનાને લગતો ઇતિહાસ જાણવા જોગ છે. બાદશાહ જોગમ અથવા સરીફનિશા નામની અઠમક બાદશાહની એક બેગમ હતી. આને અનારકલીનું લાડકું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. અકબરના પૂત્ર સલિમ અથવા જાંઘીર અને અનારકલી વચ્ચે થયેલો સંબંધ છે એવું અકબરના જાણવામાં આવતાં તેણે અનારકલીને જીવતાં દટાવી દીધી હતી. જાંઘીર ગાદીએ આવતાં તેણે તેની દટાવાની જગ્યાએ મકરનો બંધાવ્યો તેજ આ અનારકલીને માર્યો છે. સોનેરી મસીદમાં ઝૂંબજોપર સોનેરી કરવામાં આવી છે.

બહીઆ ગુરૂ અરજીનનો બનાવેલો એક કુતો છે. આ કુતમાં ટેકમુખી પગથીયાં બનાવ્યાં છે. કિલ્લામાં બાદશાહ જાંઘીરની બનાવેલી મોતી મસજીદ છે. આ કિલ્લામાં મહારાજ રણજીતસિંહ ખખનો રાખતા હતા. સરકારી ખખનો પણ અહીંઆજ રહે છે. દુલીપસિંહની માતાનું બનાવેલું સીખ મંદિર પણ અહીંજ છે. શાહજાંઘનો બનાવેલો સીરા મહેલ, નવલખો, દિરાને ખાસ, અકબરી મહેલ, ખ્યાખગાહ, દીરાનેઆખ, મહારાજ રણજીતસિંહની પુત્રી ચંદ્રકુંવરીનું મુકામ, શેરસિંહનું મુકામ ત્રિજેર કિલ્લામાં અવસ્ય જોવા જેવા રથજો છે. આમાં કારીગરીનું કામ અદ્ભૂત છે. આ કિલ્લામાં બાદશાહી મુકામ ખાસ કમરો કરેલી જણાય છે અને તે એટલાજ માટે કે બાદશાહ થયા તોપણ શું થયું. એકવાર હમ્બરના ધર પોતાના કરેલા કામનો જવાબ દેવા જવાનું છે અને એક વાર કખરવાસ કરવાનો છે વારતે ખુદાની બીક રાખવી. જીવિત લાજુમંચુર છે વારતે સારા કાંઈ કરી લેવાં એવો સંદર્ભોષ આવાં કામોથી મળે છે. મહારાજ રણજીતસિંહનું સમાધિ મંદિર પણ સાફ છે. અહીંની જુમા મસીદ ઐરંજોમે બનાવેલી કહેવાય છે અને તે પણ સારી છે. આ મસીદમાં અહીં અને તેના પુત્ર હુસન અને દુદેનની પાધડીઓ છે. મહમદનો જોડો, પથરપર પગલા, પોશાક, દાઢીનો વાલ વીજેર છે. ઐરંજોમે પોતાના સાધ દારોને મારી આ મસીદ તેના દ્રવ્યથી બનાવેલી હોવાથી મુસલમાન લોકો ત્યાં નીમાજ પૂઠતા નથી. જાંઘીરનો, મકરનો જેવા જનારને રવીનદો પરનો હોડી-આનો પુલ ઉતરવો પડે છે. આ મકરજાની અને બીજી કેટલીક બાદશાહી જગ્યાઓની ખુબી, તે જગ્યાઓનો સામાન સીખ લોકોએ પોતાના દેવાવ્યોમાં નાખી, ઓછી કરી છે છતાં જોનાર તેનું અસંપૂર્ણ ભવ્ય સ્વરૂપ જોઈ શકે છે. આ શીવાય લાહોરમાં લામો વખત રહી જોવા જેવું બહુજ યોફું છે. લાહોરમાં મુલતાન જેવો વેપાર નથી છતાં લાહોરમાં રેશમ અને જરીનું કામ સાફ થાય છે.

મહારાજ રામચંદ્રજીએ પોતાના પુત્ર લાલ ને લૌહર અને કુશને કસૂર આપેલું. લૌહર / એ લૌહરનો અપર્થ શ શબ્દ છે. કસૂર પણ એક નાનું ગામ હોઈ રેવે રટેશન આ જગ્યામાં છે. લાહોરનું નામ ચીનાઈ પ્રવાસીના પુરતકમાં જોવામાં આવે-છે. લાહોર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શહેર છે. સાતમી સદીથી તે અત્યાર સુધી આ મંદેરી ઇતિહાસમાં પોતાનું દર્શન દીધું છે. હિંદુ અને મુસલમાન મુલકના દરવાજા જેવો

આ પ્રદેશ હોવાથી અને મુસલમાની આક્રમણ આ તરફથીજ થએલું હોવાથી આ તરફની પ્રજા બહાદુરી બતાવતીજ આવી છે. છેલ્લે આ પ્રદેશ અંગ્રેજોને તાબે થયો ત્યાં સુધી, અસ્તવ્યસ્ત થઇ પડેલી હિંદુ પ્રજાને ગુરુગોવિંદસિંહે એકત્ર કરી, મુસલમાનોનું પ્રબલ તોડવા કામે લગાડી હતી. મહારાજા રણજીતસિંહના વખત સુધી શીખ પ્રજા શૌર્યમાં એકી હતી. અત્યારે અંગ્રેજ સૈન્યમાં પણ શીખ પ્રજા વખાણવા યોગ્ય ધૈર્ય અને સાહસ બતાવી રહી છે. વિદેશમાં પણ શીખોએ પરાક્રમે કર્યા છે. હિંદુઓનાં અને તેમાંજે શીખોનાં મંદિરો લાહોરમાં સારાં છે. લાહોર આ વાવ્યપ્રાંતનું સર્વોત્તમ શહેર ગણાય છે.

પંજાબ વિભાગમાં રેલવેની લાઇનો એક ખીલ સાથે સંબંધ ધરાવનારી બતાવેલી છે. આમાં નોર્થ વેસ્ટર્ન અથવા વાવ્યપ્રાંતની એક લાઇન લાહોર અને કરાંચી વચ્ચે ૭૮૨ માઇલની છે તે મુખ્ય લાઇન છે અને તેમાં સર્વ રેલ્વેનો કરાંચીથી લાહોર આવતાં સુધીમાં બતાવી મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની હમીકત આપી દીધી છે. એજ રેલવેની એક સડક પેશાવરથી દિલ્હી સુધીની ૬૪૯ માઇલની છે. દિલ્હી અને પેશાવર વચ્ચે દિલ્હી શાહદારા, ગાઝીઆબાદ, મુરાદનગર, બેગમબાદ, મોહિંદીનપુર, મીરત, સરધાના, ખટાહી, મનસુરપુર, મુઝફ્ફરનગર, શેહાના, દેવબંદ, નાગલ, શહરાનપુર, સરસવા, જગમી, મુસ્તફાબાદ, બંસરા, કેસરી, અંબાલા, શંશુ, રાજપુરા, સરાહબનજારા, સરહિંદ, ખાના, આવા, દોરાહ, સનાહવલ, લુધીઆના, લધોવલ, શીલૌર, જોરયા, દુગવારા, મોહેર, જલંદર, કરતારપુર, હમીરા, ઇસ્ટબેંક, વ્યાસ, ખુતારી, જંડીઆવા, મેનનવાલા, અમૃતસર, હેહરટા, ખાસા, ખટારી, વાધા, જલો, મીનમીર, લાહોર, બદામીબાગ, માહદેરા, મુરીડકી, કામોક, અમીનાબાદ, ગુજરાનવાલા, ધખર, વજરાબાદ, કથાલા, ગુજરાત, લાલામુસા અને લાલામુસાથી પેશાવર સુધીના આ પ્રસ્તકના પાના ૨૦૧ માં બતાવેલાં રેલ્વેનો છે. દિલ્હી અને ગાઝીઆબાદ આ બે જંકશન રેલ્વેનો છે. ઇસ્ટ ઇંડીઆ રેલવે, બી. બી. સી. આઇ. રેલવે, આલિદોહીલખંડ રેલવે વીતરે લાઇનની ગાડીમાં દિલ્હીની બદલી થાય છે. ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપનીની જે ગાડી કચકતાથી કચકા વચ્ચે દિલ્હી ઉપર થઇને જાય છે તેમાં કંઈકેજ જનારાઓએ ખેસલું પડે છે. દિલ્હી અને કચકા વચ્ચે સખ-ગીમંદી, ખાડલી, નરલા, સોનપત, ગનોર, સમલખા, પાણીપત, ધરંડા,

૪૭ માઇલની છે. એ લાઇનનાં મલેકવાલ, મુખમલ, મોના, હમ્મી, જાલવાલ, મીઠાનાક અને સારમોધા આ સ્ટેશનો છે વજીરાબાદ સ્ટીઆલકોટ જમુ લાઇન પર માઇલની છે અને તેના સ્ટેશનો વજીરાનાદ, સોધરા, બેલોપાલા, સામથીઅલ, ઉમેદી, સ્ટીઆલકોટ, દેસોવાલી, મુચેતગર, રનખીરસીંગપુર, મીરાનસાદીબ, સાલવારી અને જમુ આ છે. પ્રલેકવાલથી બેરાનો ૧૨ માઇલનો એક ફોટોગ્રાફ છે અને વચલા સ્ટેશનો મીઆની અને હજુરપુર છે હરણપુરથી ખેવરાલ ૯ માઇલની લાઇન ગઇ છે અહમદકોટથી ગાઝીપાટની ૧૦ માઇલની લાઇન ગઇ છે. નારવાનાથી કીયલની ૨૪ માઇલની લાઇન ગઇ છે.

નોર્થ વેસ્ટર્ન, પાનખ અને સિંધસાગર રેલવેનાં સર્વ સ્ટેશનો અમે ઉપર આપી સુધા છીએ તેમજ જુદી જુદી જ્ઞાનોની હકીકત પણ આપી દીધી છે હિંદુસ્તાન પર ચલાઇ કરવાનો પગરસ્તાનો માર્ગ આજ તરફનો છે અને તેથી આ તરફ રેલવેનો અને લશ્કરી બંદોબસ્ત સારો છે મુલતાન અને લાહોરની હકીકત આવી ગઇ છે. તર્કપરાંત આ તરફના અગલના સ્થળોની હકીકત આ નીચે સામટીજ આપી દીધી છે છીએ કારણ કે આ તરફ અમૃતસર, ફાશ્મીર અને જ્ઞાનામુખી અને કુશ્કોત્ર આ ત્રીય અને જોવા જેવા સ્થળો છે ફેટલાક વેપારના મધ્ય છે તેની હકીકત પણ ટુકામાં આપી છે હવે આમાંથી દિલ્હી સુધીના ગાળો પુરા કરી લઇ દિલ્હીની હકીકત આપી વાચનારને હરહાર પર લાવી હિમાલયની મુસાફરી શરૂ કરાવીશ આ મુસાફરી શરૂ કરવા જેહલાં આટલી હકીકત વાંચી લ્યો

જંગાદીમા હાથની કારીગરીનું કામ સારૂ થાય છે તથા, ખીતળનાં વાસણો તથા દાનસો, સારા બને છે અહીંઆ ખાહોદોમાંથી ટકલખાર આવે છે તે બંગાળના નામ છે. સિરખોરના નાના, રાજની રાજધાની નાહન કરીને છે ત્યા જંગાદીથી એક સડક ગઇ છે. સીર- મોરના રાજ્યમાં મોટું વન હોઇ પહાડી પણ ભારે છે. આ વનમાં હાથીએને, પકડવામાં આવે છે પહાડીમાંથી ત્રાંચુ, સીસુ, હોડું અને રસેટના પદ્મપરો મળ્યા આવે છે અત્યારે સીસુ કાદવામાં આવે છે. જમીનની ખાણોના અભ્યાસીઓએ આ પ્રદેશ જોવા જેવો છે.

અબાવા ૪ સુનની ૧૪ મી સદીમાં અબા નામે રા- જાએ વસાવેલું શહેર છે અબાવામાં લશ્કરી હાલથી છે. અહીંઆ

લેગર્મી એકે લાખ મંલિસ વસે છે આરોગ્યનાને માટે આ ઉતર્મ રથળ છે' અંબાલામાં સારા મુકામો પણ છે. ૩, અનાજ, તેલના ધીઆ, 'સેત'જી, કાપડ વીગેરેના વેપાર સારો છે. એવાલા જીલ્લામાંથી સરસ્વતિ નદી વહે છે, તે કેટલીક જગ્યાએ શુભ થઈ જાય છે. સર- સ્વતિ અને ગામરા કે જેનું ખાજું નામ દપદેતિ છે તેની વચ્ચેના પ્રદેશ તેજ ક્ષેત્ર કહેવાય છે કે જ્યાં પાકેવ કૌરવોનું યુદ્ધ થયું હતું અને હાલ અહમદશા દુરાની અને પેશવા સૈન્ય વચ્ચે યુદ્ધ થઈ ભારતવર્ષની પડતીનો પાયો નખાયો હતો તે સ્થળ પણ અંબાલા જીલ્લામાં છે.

યાનિર્ધર રેલવે સ્ટેશન છે. સરસ્વતિ નદીના કિનારે સ્ટે- શનથી અડધા એક માઈલ ઉપર સ્થાણેન્ધર અથવા થાણેન્ધરનું પ્રસિદ્ધ શીવાલયે આવી રહ્યું છે યાનેશ્વરમાં પંજાબના રાજાઓના મોટા મુ- કામો છે. આ મુકામોમાં સેદામત આવે છે યાનેશ્વરમાં અનેક સેરાવરો છે જેમો મુખ્ય કુક્ષેત્રે, સનિહિત અને સ્થાણ આ ત્રણ છે. અહોઆ દરેક અમાસે રેમાન મહાત્મ્ય છે. સાધારણ રીતે વર્ષમાં ચાર પાંચ લાખ યાત્રીઓ આવે છે. પણ સર્વશ્રેષ્ઠ વખત તો દશ લાખ યાત્રીઓ આવે છે. અહોઆ સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધાદિકે ધાય છે. દાનનું વિશેષ મહાત્મ્ય છે. અહોઆ અંતરંગેહીની પરિક્રમા કરવામાં આવે છે. આ પરિક્રમા આ પ્રમાણે ધાય છે - કુક્ષેત્ર ને સરસ્વતિના જળથી ભરેલું સરોવર છે તેમાં સ્નાન કરી સૂર્યમાર્ગમાં આવવું. ત્યાં સ્નાન કરી ગીરીશ કરના દર્શન કરવા ત્યાંથી ચંદ્રકુપ આવવું. પછી શ્રીકૃષ્ણ મુચિધર આદિ પાંડવો અને ધોળ દર્શન કરી નાલકેમળ આવવું. આ નાલકમળ સરોવર છે અને ત્યાં ભગવાનની મૂર્તિ છે પછી રૂદ્રેન્ધર શંકરમાં દર્શન કરવા, પછી સ્થાણેતીયે આવી સ્નાન કરી સ્થાણેશ્વર શંકરનાં દર્શન કરવા, પછી બ્રહ્મસરોવર આવવું. આ બ્રહ્મસરોવર પર બ્રહ્મ- જીએ સ્થાપેલો ચતુર્મુખ શીવમુર્તિ છે ત્યાર બાદ દેવીકુપ આવવાય છે. અહોઆ દેવીજીનાં દર્શન કરવા ત્યાર બાદ પચપ્રાચી આવવું પછી કુર્ષેશંકારે સરસ્વતિ, દુર્ગાકુંડ, સનિહિત, લક્ષ્મીનારાયણ વીગેરેનાં દર્શન કરી પરિક્રમા પૂરી કરવી કુક્ષેત્રમાં મોટી પરિક્રમા કરનારને ૩૬૦ પવિત્ર સ્થળો મળે છે પણ લોકો મોટા ભાગે નાની પરિક્રમાજ કરે છે. યાનેશ્વર મહા પ્રાચીન સ્થળ છે. વીનાયક મુસાદર દુબેતસંગે મોતાના પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે યાનેશ્વરથી જોઈક ગાઉપર

કરનાલ, તારાઝારી, આમીન, યાનેશ્વર, કરીદવા, અંબાલા, ધુળકોટ, લાલક, ઝાગર, ચંડીગઢ, આ રેલ્વેનો છે. દિલ્હી અને કાલકા ૧૨૫ માઈલ થાય છે. દિલ્હીથી યાનેશ્વર ૧૦૦ માઈલ થાય છે. દિલ્હીથી મુરાદાબાદની એક લાઇન ૧૦૧ માઈલની બાય છે. તેનાં ગાઝીઆબાદ પછીનાં રેલ્વેનો દાસના, પીલખુવા, હાપર, બાલુગઢ, બગસર, ગઢ મુકેશ્વર, કંખાધેર, ગજરોલા, ચાંદનગર, અમરોહા, હાધીમપુર અને પછી મુરાદાબાદ છે. આ અલ્હદ રોહીલખંડ રેલ્વેની શાખા છે. દિલ્હીથી લાહોરની એક લાઇન ગઈ છે. આ લાઇનને સધર્ન પંજાબ રેલ્વે કહે છે. આ લાઇન ૨૬૮ માઈલની છે અને તેનાં દિલ્હી અને લાહોર વચ્ચેનાં રેલ્વેનો પંજાબી સરાઇ, નંઝોઇ, બહાદુરગઢ, સાંપલા, ખારાવાર, રોહાક, કારાચનવી, જુલના, કીનાના, ઝીંદ, ઉછના, નરવાના, ધમયાન, રોહાના, જખલ, બરેતા, બધલાલ, મનસા, મેર, કોટ ફતેહ, ફરીદકોટ, ઝાલેહવાલા, શ્રીચંપુર, ગંડાસીંગવાલા, કમુર, રાખાનવાલા, રાજગંગ, રૈવંદ અને લાહોર વચ્ચેનાં રેલ્વેનો આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૦૧ માં જોઇ લેવાં. દિલ્હીથી બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેનાં સરાઇ રોહીલા, પાલમ, ગુરગામ, ગરહીહરસાર, પાતલી, નંતોલી, ખલીલપુર, રૈવારી, આવલ, અન્નેરહા, હરસોલી, ખેરખલ, પરીસાલા, અલવાર, માલેકખેડા, રાજધર, બાસવા અને બાંડીકુહ આવે છે. બાંડીકુહ સંબંધી હકીકત આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૫૩ માં જોવી. દિલ્હીથી કાલકા સુધીનાં રેલ્વેનો ઉપર આપેલાં છે. કાલકાથી સીમલાની કાલકાસીમલા રેલ્વે આપુ થઇ છે. આ રેલ્વેનાં કાલકા, ધરમપોર, હાગસાઇ, ખારોધ, સોલન, કંડાપાટ, કાયલીપાટ, રોગી, તારાદેવી, જુતોધ અને સીમલા આ રેલ્વેનો છે. તારાદેવી આ દર્શનીય સ્થાન છે. એજ લાઇનમાં સહરાનપુરથી લાકસર ૩૩ માઈલ છે. હરદાર જનારને લાકસરથી બે આના વધુ આપવા પડે છે. લાકસરથી હરદાર અને દેહરાદુન રેલ્વેન આવે છે. રાજપુરાથી લાકસર સુધીની ૧૦૮ માઈલની લાઇન બાય છે. આ લાઇનનાં રાજપુરા, કાનથી, પતીઆલા, દામજાન, નામ્મા, ધુરી, અલાલ, ખરનાલા, ટપ્પા, રામપુરા ૧૬, લેહેરા મોહબત, જુમ્મુ અને પતીઆલા આ રેલ્વેનો છે. આમાં ધુરી એ લુધીઆના-ધુરી-જખલ રેલ્વેનું નંકસન છે. એ લાઇન ૮૬ માઈલની છે અને લુધીઆના, જલ, રાયકોટ રોડ, હાપર, કુંપ, માહેરકોટલા, ધુરી, બહાદુરસીંગવાલા, સંગર, સનમ, ચાજલી, લેહેરા

ગામ, ગુરને અને જખલ આ રેશનો છે. અમૃતસરથી પઠાનકોટ ૬૭ માઇલની એક લાઇન ગઇ છે અને તેનાં રેશનો અમૃતસર, વહરકા, કાપનગલ, જયંતિપુર, બતાલા, ચીના, ધરીઆવાલ, સોહાલ; ગુરદાસપુર, દીનાનગર, જઠલારી, સરના અને પઠાનકોટ આ છે. લાહોરથી કરાંચીની સીધી લાઇન જય છે જેનાં રેશનો આ પુસ્તકના પાનાં ૧૯૯-૨૦૧ માં આપેલાં છે. લાહોરથી સધને પંજાબ રેલવેનાં રેશનો આ પુસ્તકનાં પાનાં ૨૦૧ માં આપેલાં છે. વજીરા-બાદથી મુલતાનની વજીરાબાદ ખાનેવાલ રેલવે ગઇ છે જેનાં રેશનો વજીરાબાદ, મનસુરવાલી, ચીનાવન, અકલમર, ગજરગોલા, હાચીઝાબાદ, કાલેઝી, સુએઝી, મારબલોચન, સીંગલાહીલ, સલારવાલા, ચીનીઓટ રોડ, લાખનપુર, અબારાપુર, પકાઆના, ગજરા, જાનીવાલા, તોનાટેકસિંહ, ચદીઆના, શેરકોટ રોડ, દારખાના, અબદુલહકીમ, મખદમપુર, પહોરાના, ખાનેવલ, રસીદા, તાલીપુર અને મુલતાન આ છે. લાલામુસાથી મુલતાનથી એક લાઇન ગઇ છે જેને સીધસાગર રેલવે કહે છે. આ લાઇન ૩૫૭ માઇલની છે અને તેનાં મુલતાન પછીનાં રેશનો શીરશાહ વીજેરે છે જે આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૦૧ માં આપેલાં છે. રાવલપીંડી ખુશાલમર થકી રેલવે લાઇન ૧૭૧ માઇલ છે. આ લાઇનનાં રેશનો રાવલપીંડી, ગોરલા, કુટબલ, ફતેહજંગ, ગગન, ખાસલ, પીંડમુલતાની રોડ, લંગર, જંદ, ખુશાલમર, ધરમઘ, બાબરીખાંદા, કોહાટ, હેકરકોટ, રાસન, હનગુ, ટોધ, કાઠી, છીડબા અને થલ આ રેશનો છે. કેંબલપુરથી કુડીઆનની નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેની એક પ્રાંત લાઇન છે જેના રેશનો કેંબલપુર, કનજુર, ઝાલર, ખાસલ, પીંડમુલતાની રોડ, લંગર, જંદ, ઉછરી, છાબ, ઈજરા, માખડ રોડ, માસોન, દહદખેલ, પાખખેલ, સામંદવાલા, મીઆનવાલી અને કુડીઆન આ રેશનો છે. આ પ્રાંત ૧૨૦ માઇલની છે. હાઉદખેલ થી મરીની ૬ માઇલની લાઇન ગઇ છે નૌશેરાથી નૌશેરા દરગાહની એક પ્રાંત લાઇન ૪૦ માઇલની ગઇ છે. આ લાઇનના નૌશેરા કાબુલ નદી, રાસકી, મરદાન, તખતેલાઇ, હપીઆન અને દરગાહ આ રેશનો છે. લાહોરથી કરાંચી જે લાઇન ગઇ છે તેનાં રેશનો કરાંચીથી લાહોરના રેશનો આપેલાં છે તે ઉપરાંત કમથી સમજી લેવાં. મુલતાનથી લાલામુસા સુધીની સિંધસાગર રેલવે લાઇનમાં મલેકવાલ રેશન છે. આ મલેકવાલથી સરગોધા સુધી એક લાઇન ગઇ છે, આ લાઇન

પોહવા નામનું પવિત્ર તીર્થ છે. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરસમીતિ નામથી
 પ્રસિદ્ધ તીર્થનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે તે આજ છે. આને પૃથ્વીક
 પણ કહેવામાં આવતું હતું. પોહોવા સરસ્વતિના જળના મારાથી અને
 મુસલમાનોના હુમલાથી પ્રાચીનતા જળવી રાક્યું નથી છતાં હજી પણ
 પ્રાચીન નીશાનીઓ જણાય છે. હાલમાં અહીંયા ત્રણ મુકામે બહુજ
 થયાં છે. પહુવામાં ચેત્ર અને આસોમાં જન્મા ભરાય છે. અહીંયા
 વિધવાઓ પોતાના ગતપતિના મોક્ષ માટે આદ્યદિક કરે છે. કુશ્વેત્રનો
 વિસ્તાર ૬૦ માઈલનો છે અને ત્યાં બ્રાવળજોરડીનાં અસંખ્ય ઝાંડો છે.
 કુશ્વેત્રમાં ધુદ્ધિ બ્રષ્ટ થાય છે આમ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ પિતૃભક્ત
 શ્રવણ જે પોતાનાં પૃથ્વી માળાપને ઠાવડમાં લઈ ફરતો હતો તેની
 અહીંયા ધુદ્ધિ બ્રષ્ટ થઈ હતી. સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાં કુશ્વેત્ર તીર્થનું
 બહુજ મહાત્મ્ય લખેલું છે. અહીંયાજ કાર્તિકસ્વામીને દેવતાઓના
 સેનાપતિ નીમ્યા હતા. પરમુરાગે પોતાની માતાનું અપમાન કરવા પરથી
 ક્ષત્રિઓનો નાશ કર્યો અને તેના લોહીથી સંમતપંચકમાં પાંચ કુંડ
 બનાવ્યા. આ કુંડો બનાવી પિતૃઓને પ્રસન્ન કરી તે તીર્થસ્થાન થાય
 આવો વર મળેલો અને ત્યારથી તે તીર્થસ્થાન થયા છે. કુશ્વેત્ર કુંડ
 રાજ્યએ તપશ્ચર્યા કરવાથી કહેવાયું છે ત્યાર પેહેલાં આ સંમતપંચક
 કહેવાતું હતું. સન્નિહિત તીર્થમાં ભગવાને ઇડાને બાગી, પૃથ્વી ઉત્પન્ન
 કરી હતી. કુશ્વેત્રનું મહાત્મ્ય સર્વત્ર વર્ણવેલું છે અને આ સ્થળ; અ-
 વસ્થ યાત્રીઓએજ, જોવા જોગ છે એમ નથી પણ ખીજાઓએ પણ
 જોવા જોયું છે. જે સ્થળે મહાભારતથી લઈને અત્યાર સુધી અનેક
 વાર શોધિતપાત થયો છે, ભારતની પડતીનાં બીજા ન્યાયી ઉત્પન્ન
 થયાં છે, જે જમીન જાતેજ જાણે લોહીની વરસી, હોય એવી રીતે
 કેટલીક જગ્યાએ સરસ્વતિને દેખાડી પાછી સુધીજ રહે છે, જ્યાં ઉત્તમ
 વનશ્રીને બદલે કાઠાનાં ઝાંડો પધારી કરી પડ્યાં છે, જ્યાં પુરુષાભા
 શિવાય બીજાં મનો વિકારી થયા વગર રહેતાજ નથી, જેની આસ-
 માસ સર્વત્ર રિહિસિદ્ધિ હોઈ પોતેજ જાણે સંસારમાં રહેવા છતાં જનક
 તુલ્ય વિદેહાવસ્થા ધારણ કરે છે એવો ભાસ થાય છે. જ્યાંનાં સર્વ
 તીર્થો સ્વયંપ્રકાશ છે અને તે પ્રત્યેક તીર્થની ઉત્પત્તિમાં જગત્ કલ્યા-
 નનો હેતુ વ્યક્ત થાય છે તે કુશ્વેત્ર અવસ્થ દર્શનીય છે આ સ્થળ
 મુકારે છે કે અનેક પરાક્રમિના પરાક્રમની સીમા અહીંયા લુપ્તપ્રાય:
 થયા છતાં સર્વ પ્રસાદીના ગર્વનું નિકંદન કરનાર હું એવું એજ છું

અર્થાત્ સર્વનું પરિણામ અંતે તો મારા જેવુંજ છે સખ્ય અભિમાન લાગી ધધર પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરો. તીર્થમાં રનાન દાનાદિક કરતાં આવા સદ્ગોષ્ઠી સેવાના ધણુજ છે પણ તે તરફ યાત્રીઓનું લક્ષ થોડુંજ જતું જણાય છે. આ પ્રદેશમાં અભારે પણ કેટલાક મહાત્માઓનાં દર્શન થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો અને સંસાર લાગી અને વાસ કરી રહ્યા છે.

૧. કર્નાલ, આ મહાભારતના પ્રસિધ્ધ વીર કર્ણનું વસાવેલું સ્થળ છે. પાણીપતનું ઇતિહાસ પ્રસિધ્ધ શહેર જોવા જોગ છે. શહેરની આસપાસ કિલ્લો છે. પાણીપત પાસે બાબર અને હમ્પ્રાહીમ સોદી, અકબર અને શેરશાહ અને અહમદશાહ દુર્રાની અને પેગવાની લડાઈઓ થઈ હતી.

સીમલા ભારતેશ્વરના પ્રધાન ગવર્નર જનરલનું નિવાસ સ્થાન છે. સીમલા જનારે કાલકા સીમલા રેલવેમાં જવું. સીમલા સમુદ્રથી ૭૦૮૪ ફીટ છે. સીમલાપર ૧૮૧૯ માં પેહેલું લોકડાનું ધંર બાંધવામાં આવેલું ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તે એવું તો સુધરી ગયું છે કે ચડતી પડતીના ઇશ્વરી નિયમનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો તે આપે છે. અત્યારે સીમલામાં અનેક સુંદર ઇમારતો થયેલી છે અને સીમલા જતાં અને જોતાં સોદાનાં હુદય ઇશ્વરી લીલા જોઈ દ્રવિભૂત થાય છે. સીમલા જોવા જોગ છે. સીમલામાં વેપારીઓની મોટી દુકાનો છે અને મુસાફરો અને તેમાંજે અજાણ્યાને રહેવા લાયક સ્થળો પણ છે. સીમલામાં અજાણ્યા માણસે સગવડથી રહેવું હોય તો ત્યાંનાં કોઈ દુકાનદારને ભાડું આપી દુકાનમાંજ જોડવણ કરી લેવી. જમવા ખાવાનું મળે એવા સ્થળો છે પણ ત્યાં ધર્મ અને નાતગતતા વિચારે રહી શકાય એવું નથી.

પતીઆલા આ રાજધાનીનું શહેર છે. મહારાજનો મહેલ, કચેરીઓ અને બાગો સારા છે. આ રાજ્યમાં સીસું, તાંબુ, સોડું આ-રસ અને રેશ્મના પદ્યરો નીકળે છે. અહીંઆ અનાજનો વેપાર પણ સારો ચાલે છે.

નાલા આ પતિઆલાથી આઠેક ગાઉપર દેશી રાજ્યધાનીનું ગામ છે. બીજું ફરીદકોટ નામનું રાજ્યધાનીનું શહેર ત્રીજેક ગાઉપર છે.

લુધિઆનામાં રોષ અજાણ્યાદર જલાલીનો મેળો ભરાય છે જે વખતે ઘણાક સોડા આવે છે. અહીંઆ સાલ સારી બને છે. અહીંઆ અનાજનો વેપાર હાજમાં વધવા લાગ્યો છે.

૧. નૃસિંહર આ પંજાગમાં મોકું શેહેર છે. આપારનું નું
શેહેર વરતું છે. જુમા શેહેરમાંથી માન બેજ તળાવો રહ્યાં છે. ન
નૃસિંહર શેહેર નજીક રાક્ષસથી વસાવેલું કહેવાય છે. તુળસી
નજીકથી સ્ત્રી થતી હતી અને નજીકથી ઉત્પત્તિ શંકરના કોથ
યજ્ઞ કહેવાય છે. ઇન્દ્રને અભિમાન આવ્યું અને તેણે શંકર સમાન
જનનાં યોધો લઈવા સાડ શંકર પાંચ માગ્યો ત્યારે શંકરે નજીક
ઉપન કયો. નજીકથી ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાંથી થઈ છે સમજ તે લક્ષ્મ
જના સાધ અર્થાત્ ભગવાનના સાળા ગણાય. નજીક મહાપરાક
યજ્ઞ ઘડા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્રિય, દેવતાઓને કુખ દેવા લાગ્યો. વિષ્ણુ
નજીકથી લક્ષ્મીના કહેવાથી મારી શક્યા નહીં ત્યારે ત્યારે નજીક
પાસ મોકલી પાર્વતિના સ્વરૂપનું વખાણ કરી શંકર સાથે મુદ્દ કર
નજીકથી તૈયાર થાય તેવું કર્યું. નજીકથી ને શંકરનું મુદ્દ થયું
નજીકથી શંકરનું સ્વરૂપ લઈ પાર્વતિને ઇગવા આદ્યું પણ પાર્વતિ
નજીકથી માયાવી શંકર નજીકથી કમળમાં સંતાઈ ગયા. નજીકથી શં
કરથી મુદ્દ નહોતો મરતો અને તેનું કારણ તેની સ્ત્રીનું અપકાર પાતિ
મતજ હતું આવું વિષ્ણુએ જાણી નજીકથી રૂપ લઈ વિષ્ણુએ
નજીકથી સ્ત્રીનું પાતિવ્રત ભંગ કર્યું. નજીકથી મુવો અને વિષ્ણુ
તરકટ પકાઈ આવવાથી વૃંદાએ શાપ આપ્યો. વૃંદાએ વૃંદાવનમાં તપ
કરી શરીર પાક્યું અને તપ કરવાની જગ્યા વૃંદાવન તરીકે પ્રસિદ્ધ
થઈ આ નજીકથી આખ્યાન સર્વ પુરાણોમાં જુદા જુદા રૂપે નોંધમાં
આવે છે.

કપુરથલા દેવી રાજધાનીનું શેહેર નજીકથી પાંચ ગાઉ છે.
આ ગામમાં રાજમેદલ, બગીચાઓ મોઝર નોંધ નોંધ છે.

નવાળામુખી—નજીકથી ૧૨ ગાઉ હોશીઆરપુર થઈને
નવાળામુખી દેવીનું પ્રસિદ્ધ દર્શન થાય છે ત્યાં જવાય છે. આ
મુલક હિમાલયની તળાટીમાં આવેલો હોવાથી જલ્દી રમણીય છે. દુર્ગા
આરપુરથી કાંગડા થઈ ધર્મસાળા મુખી ટાંગાઓ નજીક શંકાય છે.
રસ્તામાં ધર્મસાળા, હિતરાની નજીક અને ગોદાની કુકાનો મળે છે.
હોશીઆરપુરથી ત્રણેક ગાઉપરથી મહાકાંડ રસ્તો આવે છે. રસ્તામાં
એક મોટા સરોવર પાસે મીતાપુર દેવીના દર્શન થાય છે. આગળ
આવતા વ્યાસ નદીપર હોડીનો પુલ જોઈએ પડે છે. નવાળામુખીમાં

દેલીક, ધર્મશાળાઓ સારી છે. જ્ઞાનાદેવીનું મંદિર આરસનું હોય. મોનેરી રૂપેરી કામઃકરણમાં આવેલું છે. મંદિરમાં માન્ય મોટા દશ કુદરતી દિવાઓ દિવસ રાત્રી બાપા કરે છે. પાછલી દીવાલમાં ૪, પુ- સ્તમાં ૧, જમણી બાજુની દિવાલમાં ૧ અને વચ્ચે કુડની દિવાલમાં ૪ આવી રીતે ૧૦ દિવાઓ છે. જમણી બાજુની દિવાલનો દીવો ભદ્રજ- તેજદાર છે. ખુસાના દિવામાં પેંડા કુદ વીજેરે ધરાવવામાં આવે છે. આમાંથી બચેથી ચીજ પ્રસાદ તરીકે લોકો વેહેંએ છે. એક નાના દીવાની પેહેલાં પુજા કરાવવામાં આવે છે. મંદિરની વચ્ચેવચ્ચ એક કુડ છે. આ કુડમાં યગથીઆ ઉતરી જવાય છે. આ કુડપર પુજા કરાય છે. મોટા દિવાપર હોમ થાય છે. આ સ્થાન પેહેલાં કોઈ દક્ષણી બ્રાહ્મણના જોવામાં આવેલું અને લાં મંદિર આજથી ૭૦૦ વર્ષ પર થયેલું કહેવાય છે. દક્ષપ્રભપતિના યગમાં સંતીએ દેહભરમ ક્યો તેના જ્ઞાના આ જ્ઞાનાદેવી છે. આ તરફ નવરાત્રીમાં યાત્રીઓનો અધિક ભરાવો થાય છે. મઠ સાય ધરતીકંપ અહીંઆજ થયો હતો. જ્ઞાનાદેવી શીવાય બીજાં પણ દર્શનના રથનો છે. અત્રે જ્ઞાના પૃથ્વીમાંથીજ નીકળે છે, કેટલાક દિવાઓ અખંડ રહે છે અને કેટલાક ઓસવાઈ જઈ આપોઆપ પ્રકટે છે. જ્ઞાના બધે કરવા કોઈ મુસલ- માન બાદશાહે ઉપર લોખંડ જડાવ્યું છતાં જ્ઞાના નીકળ્યાજ કરી આ પરથી આ સ્થાન પ્રાપ્તે સર્વ પુન્યભાવ ધરાવે છે. જ્ઞાનામુખીથી વૈ- પ્પાલસર જવાય છે. અહીંઆ મેયસંક્રાંતિમાં સ્નાન કરાય છે. કાંગડા મા મહામાયા દેવીનું પ્રાચીન મંદિર દર્શનીય છે. કુલુમાં ગરમ પાણીનાં કુદો છે જેમાં વસિષ્ઠકુડ, કલાતકુડ અને મણિકુલિકાકુડ મુખ્ય છે. ધર્મશાળા અને કાંગડામાં લક્કરી છાવણી રહે છે. આ છાલમાં બાલુગંગા અને બ્યાસગંગા વહે છે. કામરાની ચા આવે છે તે અત્રે- થીજ આવે છે. આગળ મંડીનું દેશી રાજ્ય છે જ્યાં મીઠાની ખાણો છે. પઠાનકોટ રેલવેથી ડેલહૌશી અનાય છે તેમજ અહીંઆથી પણ જવાય છે. ડેલહૌશીમાં લક્કરી છાવણી છે. ડેલહૌશીથી ચંબા એક મજલના રસ્તાપર છે. ચંબાનું દેશી રાજ્ય છે. અહીંઆ લોહું અને રસેટ પથ્થર નીકળે છે. અહીંઆ ઘઉં, જવ અને બીજું અનાજ પાકે છે. મધ, ઘીની પણ સારી ઉત્પત્તિ છે. અગ્રોડ વીજેરે મેવો પણ થાય છે.

પઠાનકોટ રેલવે સ્ટેશનથી ડેલહૌશી, ચંબા વીજેરે રથને ટુંકે જે જપાનમાં પહોંચી રસ્તે જવાય છે. ગુરૂદાસપુર, બટાલા આ

રોશનોમાં ગુરદાસપુરમાં બે હજાર શીટ પોહોશું અને નવ માઈલ લાંબું પાણીનું સરોવર છે. આ સરોવરની વચ્ચે મહારાજ શેરસિંહનો બનાવેલો મહેલ છે. ગુરદાસપુર જીલ્લામાં દેશનાનક અને ગોવીંદપુર આ શ્રીમ્તાનાં પવિત્ર સ્થાનો છે. બટાલામાં સુંદર તળાવ, શમશેરખાને, મકરબો, બનારકલીની સુંદર પ્રમારત અને મદિર વીજેરે જોવા લાયક છે. બટાલામાં વેપાર સારો ચાલે છે. ।

વ્યાસ રોશન આ વ્યાસ નદીપર છે. વસિષ્ઠ શિષ્ય શ્રીમ્તા વ્યાસ પર્ષ વ્યાસ નદીપાસ પૃથ્વીમાં પડીગયા અને પછી તપાત્પર થવાથી હાયા અને વ્યાસ નદીનું પાણી પીધું આપરથી આને વિપાસા પણ કહે છે. અહીંઆ સ્નાન મહાત્મ્ય છે.

અમૃતસર રવી અને વ્યાસ નદીની વચ્ચે સીખ લોકોનું અતિ-શય પ્યાદું અને પંજાબનું મુખ્ય શહેર છે. રોશનથી અરધો માઈલ શહેર દૂર છે. અમૃતસર સરોવર શહેરની મધ્યમાં છે અને સરોવર પરથીજ શહેરનું નામ પડ્યું છે. સરોવરની આસપાસ દરબાર બાગ, અટલ ટાવર, તેજસિંહનું બનાવેલું શીવ મંદિર વીજેરે છે. થોડે દૂર ગોવીંદ મહેલો કિસ્લો છે જેમાં લડાયક સામગ્રી અને અંગ્રેજ સેના રહે છે. ફેટલીક, મસીદો પણ અને સારી છે. અહીંનો પશ્ચીમ બાગ પણ જોવા જાય છે. આ બાગમાં મહારાજ રણજીતસિંહનું રહેવાનું મુકામ છે. શહેરમાં બે મોટી ધર્મશાળાઓ ઉપરાંત સત્તનારાયણનું મંદિર છે. કેશર, બાગ, જેલ, દવાખાનું, ટાઉનહોલ, નાના મોટા સરોવરો, મંદિરો વીજેરે સારા છે. સીવીલ લાઇનમાં અંગ્રેજ લશ્કર રહે છે. અમૃતસરમાં જરીના બરતનું, શાલનું, ઉતનાં વસ્ત્રો બનાવવાનું, હાથીદાંતની નક્સી વીજેરે હાથની કારીગરીનું કામ ધણુંજ ઉત્તમ થાય છે. સાલ તો હજાર રૂપિયા સુધીની કિંમતની અને છે અને મહુ દુર જાય છે. અહીંઆ મધ્ય એશીઆના ધણાક સોદાગરો નજરે પડે છે. અનાજ, સાકર, અને વાસણોનો વેપાર સારો ચાલે છે. અહીંઆ દિવાળીપર મોટી ધામધુમ થાય છે. નાનકપંથીના ૧૩ અખાડાઓ અહીંઆ છે. રેશાખમાં એક ખીજો મેજા લરાય છે. ।

અમૃતસરના તળાવની મધ્યમાં ગુરદારાં છે. તળાવપર રહેવા બાંહેલી જગ્યા મજે છે. તળાવપર આસપાસ પહોળાનાં પગથીયાં બાંધેલાં છે, કેટલાંક ઉત્તમ મુકામો આવી રવાં છે. તળાવ બહુજ પવિત્ર ગણાય છે

અને જોડા પેરી 'સાં જવાતું' નથી. તળાવમાં કપડાં ધોવા દેવામાં
 આવતાં નથી. ગુરૂદ્વારા એજ અમૃતસરનું પવિત્ર સુવર્ણમંદિર છે.
 અને કોઈ કોઈ ગુરૂદ્વારા અથવા દરબાર મંદિર પણ કહે છે. તળાવની
 મધ્યમાં કમમાં કમ ૬૦ શીટ લાંબા અને ૬૦ શીટ પોહોળા ચોતરાપર
 આ મંદિર બાંધેલું છે. ૨૦૦ શીટનો લાંબો પુલ તળાવ અને કિનારા
 વચ્ચે છે. પુલપર ચૈત્ર મંદિરમાં આવાય છે. આ પુલ સફેદ અને કાળા
 ચળકતા આરસનો બનેલો છે અને પુલપર બેઠે બાજુ શાનસોની હાર
 આવી રહી છે. મંદિરની લંબાઈ ૫૦ શીટ અને પોહોળાઈ ૩૫ શીટ
 છે. મંદિરની નીચે આરસપહાણ જોડેલા છે. ઉપર ગુંબજોપર તાંબાના
 પતરાપર સોનેરી કરવામાં આવી છે. મંદિરની દિવાલોમાં ગુરૂમુખી અ-
 ક્ષરોમાં શીલાલેખો કોતરવામાં આવ્યા છે. દરવાજાઓ પર રૂપેરી કામ
 કરવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરમાં મંથની પુજા કરવામાં આવે છે.
 શીખ લોકો માન-મંથનેજ ઇશ્વર માને છે. મંથપાસ પુજારી બેસે છે.
 મંથને ચમર ધરા કરે છે. લોકો યથાશક્તિ કપડાપર પૈસા, રૂપીઆ,
 ડાડી વીગેરે નાખે છે. મંદિરની ઉપરના મળલામાં ગુરૂ બેસે છે. આ
 મળલાનું કામ પણ સુંદર છે. અહીંઆ ખજાનાની જગ્યા છે. આ
 ખજાનામાં હીરા, મોતી, માણિક; સોનું, રૂપું વીગેરે રહે છે. આ બધો
 ખજાનો મંથની યાત્રા વખતે બહાર કાઢવામાં આવે છે. અહીંઆ નાનક-
 પંથી સાધુઓ ભજનની જે ઝુકે લગાવે છે તે વખતનો દેખાવ ખચિત
 અવર્ણનીય ભાસે છે. આ સોનાના મંદિર પાસે જોડા પેહેરવા દેવામાં
 આવતા નથી. ગુરૂ અર્જુનના બનાવેલા બીજા શીખ મંદિરમાં ગુરૂ
 ગોવિંદસિંહની તરવાર તથા સોટા છે તથા સોનેરી સિંહાસનમાં બીજી
 ગુપ્ત કટલીક બીજો રાખેલી જોવાય છે. અટલમીનાર આ તાજમેહેલના
 જોવા મીનારો છે અને તે અટલરાય ગુરૂના સમાધિસ્થાન પર બના-
 વેલો છે. શીખ ધર્મમાં દશ ગુરૂ ગણાય છે. ગુરૂ ગોવિંદસિંહે શીખ
 પ્રજાને ઉત્તમ બનાવી મુસલમાનોનો જીલમ કમતી કર્યો. શીખમાં એક વર્ગ
 જાતીબેદ માનનારો છે, બીજો જાતીબેદ નથી માનતો. એક મૂર્તિપુજા
 માને છે, બીજો નથી માનતો. શીખ લોક જોને ધર્મપુરતક માને છે તે
 ગુરૂ અર્જુન અને ગુરૂ ગોવિંદસિંહનું બનાવેલું છે. શીખ લોકોના
 પેહેલા ગુરૂ નાનકે કંઠી હતા. ગુરૂ કંઠીઓજ જણાય છે. અમૃતસરથી
 ૧ ગાઉપર તરણતારણ નામનું પવિત્ર સ્થાન જોવા જવું છે. અ-
 હીંઆ જવા ગાડી વીગેરે સાધનો મળે છે, પાણી સડક છે. આ રથજ

ગુરુ અર્જુને નીચત કરેલું છે. તે બ્યામ અને સતવજના સંગમપર છે. અહીંઆ એક તળાવ અને શીખ મંદિર છે. મંદિરમા મંથનું પુજન થાય છે આ તળાવમા જે રક્તપીતીઓ વરીને પાર હોતરી જાય તેનું રક્તપીત મટી જાય છે આમ કહેવાય છે. વૈશાખમા અહીંઆ મોટો મેળો બરાય છે રામતીર્થ નામનું ૪ ગાઉપર એક બીજું તીર્થ છે અહીંઆ કાવેરી પુનમનો મોટો મેળો બરાય છે

વજ્રરીખાદ આગળ ચીનાબ નદીપર એક મોટો પુવ જીવા જોગ છે વજ્રરાખાદમા વેપાર સારો છે

રયાલકોટ એક સુદર અને વેપારને માટે અગત્યનું સ્થળ છે. કનકમડીમા અનાજનો મોટો વેપાર ચાલે છે કપડાં, વાસણો વીઝેરનો પણ સારો વેપાર ચાલે છે અહીંઆ રાજ તેજમિહે બનાવેલું એક ઉત્તમ મંદિર છે. અહીંઆ બાવા નાનકડું સ્થાન છે ત્યાં મોટી જગ્યા બરાય છે અહીંઆ ફરબાર બા વક્ષી સાહેબ નામનો પવિત્ર કુવે છે અહીંનો જીનો કિલ્લો અધારે તુટી ગયો છે આ કિલ્લાને શાલી વાહનનો કિલ્લો કહે છે અહીંઆ મેવાનો મોટો વેપાર ચાલે છે. કાનગુજો બનાવવાનું કારખાનું પણ અત્રે છે, આ રયાલકોટ પ્રસિદ્ધ પાંડવ નંકુળના મામા રાધે વસાવેલું કહેવાય છે આ રાધ્યની રાજધાની સ્થાપના જે અત્રે છે ત્યાં હવે શાલીવાહન અને પાછળથી સુધારી કિલ્લો બધાઓ હતા આમ કહેવાય છે. શાલીવાહનને રીસાણું કહેવામા આવે છે અને આ રીસાણુની ધણીક હંતકથાઓ પંજાબમા ચાલે છે

જમ્મુ શીયાલકોટથી ૧૨ ગાઉ છે જમ્મુ કાશ્મીરના મહારાજાની રાજધાનીનું શહેર છે અહીંના રાજમેહેલ સુદર છે. કિલ્લો પણ સારો છે.

જેલમ આ કાશ્મીરમા જવાના માર્ગનું રેલ્વેસ્ટેશન છે શેરસિહનો બનાવેલો રેલ્વેસ્ટેશનો કિલ્લો અહીંઆથી પાંચેક ગાઉપર છે અહીંઆ રોનસા, ગધક, ધાસલેટ લેન, વાસુ, શીમ્લ, લોહુ, જેર વજેર નીકળે છે મોડીની પણ ખાણો ધણી છે

લન્નીથી બે ગાઉન પર આનીકવાસમા બોધ સ્તૂપ છે તે જોવાલાયક છે અહીંઆથી જીના રાજાઓ કનિષ્ક અને યશોવર્માના વખતના હાથ લાગે છે.

રાવળપીંડી આ લશ્કરી છાવણીનું અને વેપારનું શહેર છે. રાવળપીંડીમાં બજાર, બાગ વીંઝેરે સારાં છે. એક ધર્મશાળા પણ છે. અહીંઆ અનાજનો વેપાર સારો ચાલે છે. આજુ બાજુ પહાડ અને જંગલો આવેલાં હોવાથી ખનીજ પદાર્થો નીકળે છે. નંદીની રેતીમાંથી પણ ધૂળ ધોનારાઓ સોનું કાઢે છે. રાવળપીંડી અહારે આ વિભાગમાં અગત્યનું લશ્કરી મથક ગણાય છે. ઉનાં સારાં વસ્ત્રો અને સાલ બનાવવાનું કામ અત્રે પણ સારું ચાલે છે.

શ્રીનગર-કાશ્મીર ને આ બુલોક્નું સ્વર્ગ છે તેનું શ્રીનગર આ રાજ્યધાનીનું શહેર છે. હિમાલયના બરફમય રૂપેરી શૃંગો, શીશુવાળા પાણીના વેહેતા ધોધો, સર્વત્ર લીલી હરીઆળી, જમીને જળખંબાકાર, મેવા ફળફળાદિકનું સમૃદ્ધસ્થાન, મન, આંખ અને હૃદયને ધ્રુવરી લીલામાં મંત્રમુગ્ધ કરનાર કાશ્મીર સર્વને એકવાર જોવા જોગ છે. કાશ્મીરમાં જવાના પાંચ માર્ગો છે. ૧ જમ્મુથી, બીજો ગુજરાત પર થઈ ભીંધર ને મીપરથંજર થઈને, ત્રીજો જલમ કસ્યામાં પંચ ઉપર થઈને, ચોથો રાવળપીંડીથી મરી થઈને અને પાંચમો હશનઅબદલથી અમરાનાદ થઈને છે. આ બધા માર્ગમાં સુગમ માર્ગ રાવળપીંડીથી જવાનો છે. અહીંઆ ગાડીનો રસ્તો છે અને એકામાં બારામુલાં સુધી ૮૦ ગાઉ જઈ શકાય છે. બારામુલાંથી ૮૬ કે હોડીમાં શ્રીનગર જવાય છે. રાવળપીંડીથી બારામુલાં સુધી માણસ દીઠ ૩૩૮) ડાકના ટાંગાનું ભાડું આપવું પડે છે. રાવળપીંડીથી બારામુલાં સુધી ૧૩ ચોકીઓ આવે છે. ૮૬૫૨ જનારને ૩૨૬) અને સામાન સાથે ૮૬૫૩ ૩૧૦) લાગે છે. બીજા એકામાં આદમીના ૩૧૨) અને કુલીના ૩૪) લાગે છે. આ ઉપરથી ડાકના ટાંગામાં ન જનાર સરતે જઈ શકે છે. એકામાં તેથી પણ હાપદો પડે છે એમ વાંચનાર જોશે પણ રસ્તામાં પડતી વિપત્તી બ્યારે જાણશે ત્યારે પૈસાના લોભ કરતા સુખ તરફ વધારે ધ્યાન આપશે. રાવળપીંડીથી મરી, કાઠલા, દુલધ, દોમલ, ગદી, હરી વીંઝેરે પર થઈ બારામુલાં આવી પોહોંચાય છે. રાવળપીંડીથી મરી સુધી ચઢાણ છે, મરીથી કાલાહ તક ઉતરણુ છે અને પછી ઠેક બારામુલાં સુધી ચઢાય છે. શ્રીનગરમાં લાખ ઉપરાંત માણસો વસે છે. તેઓનાં ઘરો કાકડાંનાં હોય છે અને ઘરો ઉપર મજલાઓ પણ હોય છે. શ્રીનગરનો દેખાવ જાણે પાણીપર લોકો વસતા કેમ ન હોય એવો જણાય છે. રાજમેહેશ ગદની અંદર છે બ્યાં ઉનાળામાં રાજ રહે છે. શ્રીનગરમાં

મહારાજગંજ બજારમાં સર્વ ચીજો મળે છે. કાશ્મીરમાં હોડીમાં પણ માલુસો રહી શકે છે. કાશ્મીરના લોકો સ્વરૂપવાન હોય છે. લાજ સર-મનો છાંટા નથી અને સ્ત્રીઓના કાંધમાં પ્રસાવાનો સંભવ રહે છે વાસ્તે સુસાર્યેએ પ્રુદ્ધિ ટેકાણે રાખવાની જરૂર છે. શ્રીનગરમાં વેપા-રીઓની પેઢીઓ પણ છે. ગોટ ભાગે વેપાર સાધનો ભારે છે. શેહેરમાં મસીદો પણ છે જેમાં મુખ્ય જુમા મસજીદ છે. આ તરફના હિંદુ મુસલમાન એક જાતનો પહેરવેશ રાખે છે. કાશ્મીરના બગીચાઓ તો દુનિયામાં ન હોય તેવા ફળફળાદિકથી ભરપુર છે. કાશ્, સપ્તરવંદ, અખોડ, પીચ, જરદાલુ, બદામ વીજેરનાં અસંખ્ય જાતો આવી રહ્યાં છે. ખાણીની નેહેરો તો સર્વત્ર છે. શેહેરની પાસે તખ્તેસુલેમાન નામની ટેકરી છે જેપર એક સુંદર મંદિર છે. આ મંદિર પ્રાચીન હોય શ્રી શંકરાચાર્યનું બનાવેલું લોકો કહે છે પણ ખરી રીતે ઇ. સ. ૨૨૦ માં અયોધ્યાના પ્રમ જલોકે બનાવેલું બૌદ્ધ મંદિર હોય એમ ખાત્રી પડે છે. અભારે આ મસજીદ બની ગએલ છે. હરિપૂર્વત પર અકબરનો બનાવે-લો કિસ્સો નજરે પડે છે. શ્રીનગરમાં ઉન, રેશમ, સોના, રૂપા અને તાંબાનું કામ તથા ચામડા તથા પથ્થરનું કામ સર્વોત્તમ થાય છે. અમરનાથનું પ્રાચીન શીવાલય શ્રીનગરથી ૨૦ માઈ છે. આ મંદિર શુદ્ધમાં છે, અને તેમાં લિંગાકાર ધાર પાણીની ઉપરથી પડે છે. અહીંથી શંકરનું બરફનું લિંગ શુદ્ધ એકમથી બંધાવા મળે છે તે પુર્ણિમા સુધીમાં સંપૂર્ણ યજ્ઞ બળ છે. પાણું ઓગળવા લાગે છે અને અમાવાસ્યા સુ-ધીમાં જાણે કાંઈજ નહીં. બળેવનો અહીંઆ મોટો મેળો લરાય છે. બારામુલાંથી હોડીમાં લોકો જાય છે. આ શીવાલયમાં યાત્રીની યાત્રા પુરી પછ તેની ખાત્રી કોઈ મેળી અચાજથી થાય છે. આ મંદિરમાં બે પક્ષીઓ યાત્રીઓની નજરે પડે છે. કનખલમાં સૂર્યનું પ્રાચીન મંદિર છે. આપારે મંદિર જર્જરીભૂત હાલતમાં છે. આ મંદિર પ-છુંજ પ્રાચીન ગણાય છે. કનખલથી અડધા માઈપર ગરમ પાણીના ઝરણાંઓ છે. કાશ્મીરમાં અનાજનો પાક પણ સારો થાય છે તેમાં મુખ્યત્વે ઘઉં, જવ, વટાણા વીજેરે સારા થાય છે. કાશ્મીરનાં તળાવોમાં સુંદર માછલીઓ નજરે પડે છે. કાશ્મીરમાં ઉત્તર નામની મોટી પા-ણીની કીડ છે. આ કીડ જોવા જવાર દશ કલાકમાં પાણી મારે શ્રી નગરથી જઈ શકે છે. એકમ નદીપર અનેક જગ્યાએ લોકડાનાં સુંદર પ્રતો બાંધેલા જોવામાં આવે છે. અહીંઆ લોદું, સુરમો, ગધેક, તાંબુ

વીજેરે ત્યાહુઓની ખાણ છે. મહાભારતમાં કાશ્મીરનો ઉલ્લેખ જણાય છે. રાજ્યતરંગીણી ને કવી કદહુને લખી છે તેમાં લખ્યું છે કે વૈવસ્વત મુનીના સમયમાં કશ્યપમુનીએ રાક્ષસને મારી આ મંડળ વસાવ્યું છે. કશ્યપરૂપિ સૂર્યના પિતા થાય છે. સળખ સૂર્ય અહીંઆ તિવ્રતાથી રહિત રહે છે. કાશ્મીરનો રાજા ગોનદે જરાસંધની ભેગા થીકૂજની મથુરા રાજધાની પરની ચડાઇમાં હતો. કાશ્મીર પ્રાચીન રથળ છે અને તેમાં સર્વ તીર્થ છે આમ લખ્યું છે. કાશ્મીર કશ્યપમેહનું અપભ્રંશ છે આમ કેટલાકનું માનવું છે. કાશ્મીરમાં પેહેલાં સૂર્યોપાસક ભોકો રહેલા હતા, ત્યાર બાદ બૌદ્ધોનું પ્રબળ થયું હતું ત્યાર બાદ શીખ ભોકોનું પ્રબળ થયું. હાલમાં કાશ્મીરમાં શીખ ધર્મ ચાલે છે. કાશ્મીરનું વર્તુલ જુદી જુદી કલમોથી લખાએલું છે અને તેમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે સમજ, તેમજ આ પુસ્તકમાં વર્તુલ લખવા બેસું તો કેટલાક પ્રકરણ લખવાં પડે એમ હોવાથી માત્ર ટુંકજ સાર આપ્યો છે. પ્રસ્તુતિની ખીડા વાંઝણી ન જાણે તેમ આ પ્રદેશની ખરી ખૂબી નજરે નોંધા વગર જણાય એમ નથી. જીવ્યા કરતાં જોયું હતું આમ જોને નિશ્ચય હોય તેણે કાશ્મીર જોવા જવું છે હાલ કાશ્મીરમાં પરદિપર્યેવાન કરવા લાગ્યા છે. કાશ્મીરમાં જાતકનો વસવાટ ચરી રહેનારાઓને અનેક લાલ થાય એમ છે તેમજ સગવડ પણ થઇ શકે એમ છે. કાશ્મીરમાં ઠંડી ભારે પડે છે. માત્ર ઉનાળાના ચાર માસજ અને તેમાં એ વૈશાખથી આવણ સુધીમાં અત્રે મુસાફરી કરવાની જરૂર છે. કાશ્મીરમાં રેલવે નથી છતાં જતા આવતા મુસાફરોને હતારા વીજેરેની સગવડ મળી શકે એમ છે. આખું ભારત જુદી જુદી ખુબીથી ભરપુર છે અને તે ખુબી બારીકથી જોનાર ઈશ્વરનો અગાધ મહિમા સમજી ઇશ્વરની અનંત શક્તિનું ગુણગાન કરી તેની ભક્તિમાં લીન થઇ જાય છે. સંસારની ઉપાધિથી મુક્ત થઇ એકાંતમાં કાળ ગમન કરનારને વારતે કાશ્મીર સર્વોત્તમ રથળ છે.

અટક એ એજ ગામ છે કે જેનાથી આગળ હિંદુઓથી બંધ શકાતું નથી. રીંધુ અને કાણુલી નદીના કિનારાપર આ શહેર છે. અહીંઆ એક કિલ્લો છે જેમાં લશ્કર રહે છે. અહીંઆથી હિંદુકુશ પર્વતની બરફમય ટેકરીઓ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાન અને ખ્રીસ્ત હુમલા કરનારાઓ અટક ઉપરથીજ આવ્યા હતા. આ તરફ જુદી જુદી જગ્યાએ અંગ્રેજ લશ્કર પડ્યું છે. નૌશહરા, પેશાવર

ત્રીજેમાં ૧૪૪૨ પછું છે. પેશાવર આ કિલ્લાવાળું કોટર છે. પેશાવર વેપાર રાજગાર માટે સર્વોત્તમ ગણાય છે. પેશાવરમાં નળથી પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે. પેશાવરમાં કુટલીક મસીદા અને પંચતીર્થ નામનું હિંદુઓનું તીર્થસ્થાન છે. આ પંચતીર્થ પર એક સુંદર મંદિર છે. પેશાવર પાસે બાલા હિંસારનો ૯૨ શીટ લગ્ની બાંત 'બાજો' ખજાણા કોશો છે. પેશાવરથી દોઢેક માઉપર ચાંદ મારીની છાવણી પાસે ગોર-ખનાથ તળાવ છે જેમાં ફાગણ વદ ૧૪ અને મેષ સંક્રાંતિ પર મેળા ભરાય છે. આટલી આગળ સિંધુ અને કાપુવી નદીમાં સોડું મળે છે. અહીંઆ સોડું પુષ્કળ નીકળે છે. મહાભારતમાં ગાંધાર રાજ્ય જણાવેલ છે તેની રાજધાની પેશાવરમાં હોવી જોઈએ, પુષ્કરાવલીના સંબંધમાં ધીનાઈ મુસાફરે ફાહિયાન અને હુએસન ધસારો કરી બયા છે તે બ્યાન હોય એમ અનુમાન થાય છે. અહીંઆ બોધ સ્તુપોની નીશાનીઓ મળી આવે છે.

ખીંડદાદનમાં આ વેપારનું સારું સ્થળ છે. મીઠું, કાપડ, રેશમ તાંબા પીતળનાં વાસણો, અનાજ, ધી, તેલ, સાકર વીગેરેનો વેપાર સારો આવે છે. અહીંઆથી સાત માઉપર ખેવરા ગામ છે ત્યાં જળાશય સિંધાલુજી મળે છે. આ મીઠા વાસ્તેજ રેલવે મંડ છે. ખેવરાની ખાણથી એવમ નદી સુધી ટ્રામ ચાલે છે. ખેવરામાં નૃસિંહ કુવારા તીર્થ છે તેપર આ તરફના લોકોની સારી શ્રદ્ધા છે.

કટાસરાજ આ પંખળ વીલાગતું કુરક્ષેત્ર અને જવાળામુખીથી કુતરતું તીર્થ છે. આ તીર્થને અમરકંઠ કહે છે. ખેવરાથી કટાસરાજ પુણ્ય ગાલ છે અને જવાને ટકુ મળે છે. અહીંઆ કટાસ કુંડાનામનું સરોવર છે. સરોવર પર કુટલાંક મંદિરો છે. પઠોરાની ટેકરીપર સાતધરનામથી પ્રસિધ્ધ ૭ મંદિરો છીનલિત્ર દશામાં જોવામાં આવે છે. ખીલ પલુ મંદિરો બાળુ બાળુ છે. પાડવો જ્યારે વનવાસમાં કટાસના રજા હતો ત્યારે તેઓએ આ મંદિરો બંધાવેલા છે એમ કહેવાય છે. અહીંઆ વૈશાખમાં જગા ભરાય છે.

ઉપર જે જે સ્થળો આપ્યાં છે, તેમાં કુટલાંક જોવાના છે અને કુટલાંક યાત્રાનાં સ્થળો છે. યાત્રાનાં સ્થળમાં કાસ્મીરના અમરનાથ અને પંખળનાં જવાળામુખી દેવી આ મુખ્ય છે. આનેધર, કુરક્ષેત્ર તો યોગક દરફારે સીધી લાઇનમાં જઈ શકાય છે. આ તરફનાં જોવાં જોવાં

સ્થળોમાં મુખ્ય મુલતાન, લાહોર અને અમૃતસર આ છે. આ શહેરો જોવા જનારઓ માટે જુદી જુદી લાઇનોનું એકત્ર વર્ણન આપ્યું છે પણ એ વર્ણન મુજબના સરેલું હોવાથી અને તે સંબંધે ટુંકા ઉમેરો કરીએ છીએ. મુજબથી મુલતાન ખી. ખી. સી. આઇ. રેલવેમાં ૧૨૯૬ માઇલ છે. મુજબથી અમદાવાદ થઇ ત્યાંથી આર. એમ. રેલવેમાં રેવારી જવું અને રેવારીથી ભટીંડા આવવું અને ત્યાંથી મુલતાન જવું. આ લાઇનમાં ત્રીજા વર્ગનું ભાડું ૧૩-૧૪-૦ મેવનું થાય છે. જી. આઇ. પી. રેલવેમાં ઇટાલસીયા દિલ્હી ને ત્યાંથી ભટીંડા થઇ મુલતાન જવાય છે. એ લાઇનમાં ભાડું ૧૭-૪-૦ પડે છે અને વખત પણ બે ત્રણ કલાક વધારે લાગે છે. લાહોર ખી. ખી. સી. આઇ. લાઇનમાં ૧૧૮૮ માઇલ છે અને ભાડું ૧૨-૧૪-૦ પડે છે. ખી. ખી. ની લાઇનમાં દિલ્હી થઇ સાઉથ પંજાબ રેલવેમાં લાહોર જવાય છે. જી. આઇ. પી. રેલવેમાં ઇટાલસી ઉપરથી સિલ્હુ લાહોર જવાય છે. ભાડું ૧૭-૨-૦ પડે છે પણ વખતમાં ૧૩ કલાકનો ખચાવ થાય છે. અમૃતસર ખી. ખી. લાઇનમાં ભટીંડા ઉપરથી જવાય છે. ભાડું ૧૨-૮-૮ પડે છે. જી. આઇ. પી. માં ઇટાલસી ઉપરથી જતાં ૧૬-૧૦-૦ લાડાના પડે છે. જી. આઇ. પી. લાઇનમાં ૧૦ કલાક ઓછો વખત લાગે છે. સીમલા ખી. ખી. લાઇનમાં ૧૧૦૬ માઇલ છે અને ભાડું ૧૫-૪-૦ પડે છે. જી. આઇ. પી. માં ૧૧૯૮ માઇલ છે અને ભાડું ૧૮-૬-૬ પડે છે. કાશ્મીર જનારને રાવળપીંડી ખી. ખી. માં જવું હોય તો દિલ્હી ઉપરથી જઇ શકાય છે અને જી. આઇ. પી. ઉપરથી જવું હોય તો ઇટાલસી ઉપરથી જઇ શકાય છે. જી. આઇ. પી. માં છેડું ૧૪૭૨ માઇલ છે અને ભાડું ૧૮-૮-૦ છે, ખી. ખી. સ્ટેશનોનાં ભાડાં અને છેડાં તથા કઈ લાઇન અનુકુળ છે તે સંબંધે આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૧૮ સુધીમાં આપેલી વીગત જોવી.

યાત્રાના સંબંધમાં આપણે મુજબથી અમરે જોઇ લાઇનમાં આવી હિમા રજા છીએ. ખીજે રસ્તે મારવાડમાં થઇ સિંધહેદરાખાદ આવ્યા છીએ અને ત્રીજે રસ્તે દારકા ઉપર થઇને કરાંચી આવી સિંધહેદરાખાદ આવ્યા છીએ. સિંધપ્રાતમાં જેમ તીર્થસ્થળો કમતી છે તેમ મુસાફરી પણ દિલ્હીપસંદ નથી. રટીમરમાં કરાંચીથી આવેલાએ હેદરાખાદથી છુટ્ટી આવી, ત્યાંથી જોધપુર જોઇ, આત્રવું અગર ઇચ્છા હોય તો બાકાનેર ઉપર થઇ ભટીંડા મોહોયવું અગર જોધપુરથી છુટ્ટી પાછા-

ફરી મારવાડ જાંઘણાં આવી અજમેર નેપુર જતાં આમે આવવું.
 મારવાડ જાંઘણાંથી રેલવે રસ્તે ચાલનારાએ સિંધહેદરાબાદ ન જતાં
 હુણીયાં જોધપુર જઈ ત્યાંથી ગેરતા ચોડપર યધને હુણેરા આવવું અને
 હુણેરાથી અજમેર જઈ આવી ફરી હુણેરા ઉપર યધ જયપુર યધ
 આગ્રા આવવું. હવે અહીંઆ આપણે આગ્રાથી દિલ્હી, મુબીનો ખાંચો
 પુરો કરવોજ જોઈએ. બી. બી. સી. આઈ. લાઇનમાં આમે આવનારને
 ગોડી બદલવી પડે છે અને કેટલોક વખત ઝોટી થવું પડે છે આમ
 આ પુસ્તાકના પૃષ્ઠ ૧૫૩ માં ઉલ્લેખ કરેલો છે. જી. આઈ. પી.માં
 સિંધુ આમે જવાપ છે; રસ્તામાં કાંઈપણ ઉતારવું પડતું નથી કે ગોડી
 બદલવી પડતી નથી. આપણને આમે આવવાની જરૂર છે કારણ કે
 થીકુશ્ચુયંદ્રની રમણભૂમિ વૃજનાં દર્શન આપણે કરવાનાં સમય બાંડી-
 કુમ્હથી રેવારીપર યધને જતી દિલ્હીની લાઇન આપણને મુઠી દેવી પડે
 છે. આપણે આમે આવ્યા છીએ. આગાધુ ભાડું વીજેરે પૃષ્ઠ ૧૫૩ માં
 આપ્યું છે. હવે આગ્રામાં જોવા જેવાં સ્થળો વિગેરેનું વિવેચન અત્રે
 કરીશ:-

આગ્રા.

આગ્રામાં હું અત્યારે ત્રીજીવાર આવ્યો છું. અને આગ્રામાં કાંઈ
 વિશેષ જોવા જેવું નહોતું, પણ મારી સાથની મંડળીને આગ્રા જોવાનું
 મન થતા તેમને આગ્રાનો કિલ્લો, તાજ મહેલ, સીકંદરા અને પ્રતેપુર
 સીકરી આ સ્થાન બતાવવા મારે જવું પડ્યું હતું. આગ્રાના કેટલાક
 સ્થાનો મેં અગાઉ જોયાં હતા તેના કરતાં સોરડ કરમનના પ્રાચીનસ્થા-
 નની જળવણીના પ્રમાણે અત્યારે તે વધારે સારી સ્થિતિમાં હતાં.
 આગ્રા આ એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શહેર હોઈ હજીતક પોતાની
 મોટાઈ જળવી રહ્યું છે આ ખુશી થવા જોગ છે. આગ્રા જમના
 નદિના કિનારે છે. વેપાર-શોજગાર અને ત્યાંની આરસપહોણની ઉત્તમ
 કારીગરી, શેત્રંજી, ગાલીચાઓ, જરીનાં કામો વીજેરથી તે સારી રીતે
 પ્રસિદ્ધ થઈ પડ્યું છે. આગ્રા રેલવેનની પાસેજ છે. રેલવેથી ઉતર
 એક બાજુ કિલ્લાનો દેખાવ, જુમ્મા મસીદ અને એક બાજુ જા
 મોટો રેલવે પુલ તેમજ તાજ મહેલના ગુરજીના દેખાવો અને
 જોનારને તેની પ્રાચીન મોટાઈનો પુરવ ખ્યાલ આવે છે. રેલવે અને
 આગ્રા અજમેર ૪૦ સે. ૧૫૬૬ માં સ્થાપ્યું હતું કર્ણેજ તે
 છે. અત્યારે આગ્રા જમનાના પશ્ચીમ કિનારાપર છે; જેનાં જોવા જેવાં

આમા જમુનાનાં પુર્વ કીનારાપર હતું અને પુર્વ કીનારાપરનાં અસારે
જસૂતાં ખડેરા પરથી પહેલાં આમા અત્યારના આમા કરતા મોટું
હોવું જોઈએ આવે. ખ્યાલ સહજ આવ્યા વગર રહેતો નથી મહાલા-
રતના ઇતિહાસમા ઇદ્રપ્રસ્થ અને હરિતનાપુર આ આમા અને દિલ્હીના
કર્મથી નામો હોવાં જોઈએ, આમ કટલાક ધારે છે કટલાક દિલ્હીનેજ
ઇદ્રપ્રસ્થ કહે છે કારણ કે દિલ્હીની પાસેજ ઇદ્રપાથ નામનો એક જુનો
કિસ્સો છે તે ઇદ્રપ્રસ્થજ છે આમ ધણાકનું કહેવું છે ઇદ્રપ્રસ્થનો અ-
ર્થ શ ઇદ્રપાથ છે હરિતનાપુરને જુદીજ જગ્યાએ કલ્પે છે કારણ કે
દિલ્હી પાસના બુલંદ શહેરની આસપાસ હરિતનાપુરના જુના ખડેરા
જોવામા આવે છે અસલ હરિતનાપુર તો ગગાના પુરમા તણાઇ જશે
આવું મહાભારતમા લખેલું જોવામા આવે છે અને બન્યું છે પણ
તેમજ.

દુનીઆમા સાત નવાઇઓ ગણાય છે આ સાત નવાઇમા આમા-
નો તાજમહેલ પણ એક છે. આ તાજમહેલ શાહજહાં બાદશાહે ઇ. સ.
૧૬૩૦ માં બાંધવો શરૂ કર્યો હતો, અને તેને પુરે થતા ૧૮ વર્ષ
લાગ્યા હતા આ તાજમહેલ સફેદ સંગેમરમરનો બનાવેલો છે. તેનું
કારણનું નક્કીકાર કામ, સફેદ સંગેમરમરમા જુદાજુદા રંગના પથ્થરો
બેસારવાનું કામ, તે પથ્થરો બેસારવામા વપરાયેલી સીમીટ, સેકરો વર્ષો
થયાં તેની તેજ હાલતમા જળવાઇ રહેલું કામ આરસમા કુરાનેશરીફ
કાવરાની તેથી શણગારેલ સ્થાન, રંગો આપવાની ખુમી, ઉત્તમ નક્કારા-
ઓની ગોઠવણ, બગીચાની સર્વોત્તમ ગોઠવણ, ત્યાં રહેલી આમા
હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિ, ત્યાંના મિનારાઓ બહારની બાજુમા જોવામાં
આવતી જમુનાની મળ વિગેરે વિગેરે, જેનું વરણન થઇ શકે એવી
બામત નથી આમાનો તાજમહેલ નજરે જોવાથીજ તમી થાય એમ છે.
તાજમહેલમા મમતાજમહેલ બેગમ અને શાહજહાંની બનાવટી કમરો છે.
નીચે બોયરામા અસલ કબરો છે મુસલમાન બાદશાહોના વેસવનું આ
તાજમહેલ અહીં સ્થિત જોનારની નજરે પાડે છે આ તાજમહેલ શાહ-
જહાં બાદશાહે પોતાના અને પોતાની બેગમના આરામગાહ માટે બનાવે-
લો હતો આમ બહુ કયો માણસ મનમા અનુમાન નહીં કરી શકે કે,
કમરને માટે આવું સ્થાન જોણું બનાવ્યું હશે તેનું રહેવાનું સ્થાન
કેવું હશે ?

આશાના કિલ્લા અને જુમ્મા મસજિદ વચ્ચે આપારે રેલ્વે સ્ટેશન છે. આ કિલ્લો અકબર બાદશાહે બાંધ્યો હતો. આ કિલ્લાની દિવાલ ૭૦ ફૂટ ઊંચી હોય પહોળાઈ પણ સારી છે. આ કિલ્લામાં અત્યારે સરકારી તોપખાનું અને લશ્કર છે. આ કિલ્લામાં જયા સારું પરવાનો સેવા પટે છે. આ પરવાનો લેઈ બોમ્બીયા સાથ જનારને તેના કમ્પિલ બયાનો સાંભળી હસવું આવ્યા વગર રહેવું નથી અને એકલા જનારને કેટલીક બાબતો સમજવી મુશ્કેલ પડે છે. આ કિલ્લામાં દિવાને ખાસ, દિવાને આમ, નિમાજની જગ્યા, રાણીઓના મહેલો, જમુનાના કિનારા ઉપર પડતા ઝરૂખાઓ, જમુનામાં નહાવા જવાના છુપા રસ્તાઓ, હિંદુ રાણીઓના ધરમને બંધ બેસતી સેવા પુલ વિગેરેની વ્યવસ્થા, કિમતી કારીગરી, આરસ પદાર્થનું આરિક નક્કી કામ, કિલ્લામાં પેસવાના દરવાજા પાસેની ખાઈ અને તે ખાઈ ઉપરનો યાત્રિક પુલ, રંજોના કામ, શાહજહાંને કેદ રાખવાની જગ્યા, હમામખાનાઓ, વિગેરે વિગેરે, બહુજ જોવા લાયક છે. કિલ્લામાં મુખ્યત્વે મેલીમસીદ, દિવાનેઆમ, મછીશુવન, દિવાનેખાસ, સમતબુર્જ, સોનેરી દિવાનખાનું, કાયમેહેલ, ખાસમેહેલ, જાંહગીર મેહેલ આ જોવા જોગ છે. આ કિલ્લા પર સરતપુરના રાજાએ લેપોનો મારો ચલાવેલો તે વખતના ગોળાથી થયેલું નુકસાન હજીપણ જોવામાં આવે છે. આ કિલ્લાની અત્યારે મરામત ચાલે છે, પણ હાલનું નવું કામ જુના કામની જરોબરી કરી શકતું જ નથી. કિલ્લા અને જુમ્મા મસજિદ મહેલો એકજ હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. વચ્ચેનો ભાગ માછલથી તારાજ થયેલો લાગે છે. આ કિલ્લામાં બળવા વખતે અંગ્રેજ લશ્કરે આશ્રય લીધો હતો. આ કિલ્લો 'મુસલમાનોના હાથમાંથી મહારાજા સિંધીયાના હાથમાં અને ત્યાંથી અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યો છે. જુમ્મા મસજિદ અત્યારે હજી રિપરીમાં છે, જ્યાં તેનું પ્રાચીન કામ ખરેજ વખાણુરા જોગ છે.

'આમીયા બે ગાઉપર સીકંદરાનું' પ્રાચીન સ્થાન છે. અહીંઆ અકબરની કબર છે. આ સ્થાનમાં જુદું સોનેરી કામ, દરવાજાપરનું શરણી કાતરકામ, દરવાજા ઉપરની ચાર પાંચ માળની છલવણીની જગ્યા, બહારનો ખુલ્લો ભાગ અને અંદરનાં વીજાળ મુકામ, તથા તેમાંની કારીગરી ખરેજ અદ્વિતીય છે. તાજ મહેલ અને સીકંદરા આ બે વચ્ચે આમ ફેર જણાય છે. પણ બેઠતી ખુબી બેઠીમાં જુદી જુદી છે. પ્રાચીન કારીગરી, રંજનું કામ, સોનેરી કામ વીગેરે સીકંદરામાં છે, તેનું બીજું ભાગેજ હશે.

સીકંદરા જોનારને મોગલાધ રાજ્યની મહત્તા ધ્યાનમાં આવ્યા વગર નહિંજ રહે. અત્યારે આ સ્થાનમાં પણ મરામત થવા લાગી છે, પણ સોનેરી રંગનું કામ જે અત્યારે થાય છે તે જુના વખતના થએલા રંગના કામની ખરોખરી કરી શકે એમ નથીજ. આ સ્થાનમાં પણ શરશી કે અરેખી ભાષામાં લેખો લખેલા છે અને તે જવાને લેવાજ છે. આ બધા સ્થાનોમાં અગાઉ હીરા, માથુક અને ઝવેરાત જડવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઝવેરાતો તાજ મહેલ અને સીકંદરામાંથી ખોદી લેધ જવામાં આવ્યાં છે. અને તેની જગ્યાએ જુદા જુદા રંગના પથ્થરો ખેસાડ્યા છે એમ ખુલ્લી રીતે જણાઇ આવે છે.

ફતેહપુર સીકરી આ આશાથી ૨૦ માઇલ દુર છે. આ સ્થાનને અકબર પોતાની રાજ્યધાની બનાવવા ચહાતો હતો. આજ સ્થાને હુંગર ઉપર પ્રાચીન વખતનાં મોટા બાદશાહી મુકામે ખરેખરી હાલતમાં છે. અહિંના મુકામ વિશાળ હોઇ પથ્થરના બંધાવેલા છે. અહીંઆ દિવાનેઆમ, અકબરનું શયનશુલ્ક, તુર્કી રાણીનું મુકામ, દિવાનેખાસ, મરીયમનું ઘર, જનાના મસીદ, હરજી મીનારો, ખીરબલનો મહેલ, જો. ધખાઇનો મહેલ, ચીરતીની દરગાહ, રનાનશુલ્ક, અબુલશાજીલ અને રૂજનાં મુકામો વીગેરે જોવા જોગ છે. અત્યારે આ સ્થાનમાં કબરો ધણીજ છે. એક બે જગ્યાએ આરસના નકસીદાર કામો છે. અકબર બાદશાહના જુદા જુદા હિંદુ, મુસલમાન સલાહકારોના અને રાણીઓનાં આ સ્થાનમાં મુકામો જોવા લાયક છે. આજ સ્થાને બાબરે લોદી વંશને છેવટની હાર આપી હતી. ફતેહપુર સીકરીમાં પાણીનું બહુજ દુઃખ છે. સાધારણ રીતે જોનારને આ સ્થાન જોતાં પોતાનો આંટો અણ ગયોજ જણાય પણ ખારીક અવલોકન કરનારને આમાંથી ધણુંજ જાણવાનું મળે છે. આ સ્થાનમાં પણ અત્યારે મરામતનું કામ ચાલુ છે.

આમાં આ શીવાય હિંદુઓનાં પણ પ્રાચીન મંદિરો છે. તેમાં જમુનાના કિનારાપર કેલાસનું સ્થળ અતીવ મનોહર હોઇ નૈસર્ગીય લીલાથી ભરપુર છે. અહીંઆ વનલીલા બહુજ શોભનીય છે. સોમવારના અત્રે દર્શન કરવા અનેક લોકો આવે છે. આમાંથી ૧૮ માઇલ દુર નિરનું રમણીય સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં કાર્તિકી પુનમનો મોટો મેળો ભરાય છે. આમાં મોટું વેહેપારી શહેર હોઇ સર્વે પ્રકારનો વેપાર ચાલે છે. આમાં જનાર માલુસે રેશન ઓપર આવતા લાંબા મજુરોની બહુજ સંભાળ રાખવાની છે.

છેલ્લું માસ ૮૧૪ ભાદ્ર ૮-૧૧-૦.

ખી. ખી સી આદિ લાઇનમાં મુસાફરી કરનારને ખાંડીકુખથી અચનેગ ઉતરી મથુરા જવું અને પછી આગરે આવવું છ આદિ. ખી. મા મુસાફરી કરનારે આગે થઇ મથુરાજ જવું.

મથુરા હિંદુઓની સપ્તપુરી મહિનું એક શહેર છે મથુરાની પ્રસિદ્ધિ લાખા વખતની છે જમુનાના કીનારા ઉપર આ શહેર હોઇ વેદનસાચાર્ય સંપ્રદાયનું આ સર્વોત્તમ તીર્થ ગણાય છે. શ્રી કૃષ્ણની બાળલીલા આજ વદનસાચાર્ય સંપ્રદાયનું રહસ્ય છે ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન અને વ્રજદેશ આગે શ્રીકૃષ્ણની લીલાભુમી-આલ્પકાળની લીલા ભુમી છે અત્યારે પણ ગુસારીજી મહારાજે સઘ કાઠી હાલે માણસોને સાથ લઇ ગોકુલઆઠમથી વનવાનાએ નીકળે છે. મજ ૮૪ કોસ ગણાય છે પણ મજમા મુખ્ય ધામો તો મથુરા, ગોકુળ, વૃંદાવન, ગીરીરાજ, દાવજી વીગેરે છે અત્યારે મથુરા પ્રાચીન મથુરા નથી મથુરાથી દીલ્હીની ઉમરૂ ને નવી રેલવે લાઈન ચાલે છે તેની પાછળ જીનું મથુરા હતું આમ કહેવાય છે અને લા જીના સ્થાનો છે મથુરામા કરનો મહેલ, વસુદેવજીને કારામહર્મા પુર્વા હતા તે સ્થાનો વીગેરે અત્યારે બતાવવામાં આવે છે પણ તે તેજ સ્થાનો હશે કે કેમ આ બાબતમા મને તો રાક્ષ છે મથુરા બોધનું પણ પ્રાચીન સ્થાન છે જીના મથુરામા એક સ્થાન કે જને અત્યારે મસીદનૂ આકારમા ફરવી નાખવામા આવ્યું છે આ સ્થાન પ્રાચીન બતાવવામા આવે છે પણ હું તો તે બોધનું જ સ્થાન માનું છું. મથુરા અત્યારે વસ્તીથી ભરપૂર સારું શહેર છે અને માત્રાજી વગર પણ એ શહેર ઉત્તમ જણાય છે શહેરના મુકામેની બાધણીઓ પણ ધણીજ જાતમ કારીગરીવાળી, જીના મેગલાઈ ઠાડની છતાં અત્યારના અગ્રેજી ઠાડની પણ જાખી છાયા પાડ્યા વગર રહેતી નથી મથુરાની શૈલા જોનારને ગેડીમાં બેસી જમુનાજીમા ફરવું જોઇએ છીએ જમુનાજીના કીનારા ઉપર બધી હવેલીઓના દેખાવ ખરેખર રમણીય છે સધ્યાકાળે વીત્રામ ધાટ ઉપર જમુનાજીની આરતી કરે છે જમુનાજીમા ધીની આરતીઓ મુકે છે કાચમાઓને ચણા ખવરાવે છે અને કાચમાઓ ઉપર ચડી વાંદરાઓ તે ચણાઓ ખાય છે આ વખતનો દેખાવ ખચીત ચીતા-

કર્પક છે. મથુરામાં વૈશ્ણવોના મંદીરો ઘણાંજ છે પણ એકાદ બે બાદ કરતાં ખીજાં સાધારણ મંદીરો છે. મથુરામાં જમુંનાજીનું, આન, ચો-બાઓની હેરાનગતી અને દર્શન આજ મુખ્ય બાબત છે. મથુરામાં સૌથી વધારે ત્રાસ વાદરાઓનો છે અને મથુરાના વાદરા એટલા ચીલ ઝડપીઆ રહે છે કે માથાપરથી ટાપી, કાન નાકના દાગીના, ધરોની સાંકળ ઉઘાડી તેમની ચીજો લઈ જતાં વાર લગાડતા નથી. આ ઉપરથી કહેવાય છે કે—

મથુરામાં માયા વસે દાતા કેશવ દેવ;

ધ્રાક્ષણ વાંદર વાણીયા, હુટ ખાવાની ટેવ.

અને ખરેજ છે પણ તેમજ, ચોખાઓ અક્ષરશત્રુ છે અને વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના ભાવકા વૈશ્ણવોને ગાળો દેતા જાય, ભેતા જાય અને હેરાન કરતા જાય આ જીહ્વું. એટલુંજ નહીં પણ ગામમાંથી કોઈપણ ચીજ ભેવી હોય તો ચોખા સાથે હો કે નહીં પણ તેના ડાઠકા કમીરાનના આપવાજ જોઈએ, આ ચોખાઓ ભાંગ પીનારા અને રાક્ષસની માફક ખાઈ પડી રહેનારાજ છે. હમણા આ ચોખાઓની સભા થવા માંડી છે અને તેમનામાં સુધારાનો પવન ફેલાવા લાગ્યો છે આ ખુશી થવા જોગ છે. આ ચોખાઓ પ્રથમ તો બાધ ધર્મો હતા કેમકે કે શ્રી મુચ્છંકરચાર્ય પેઢીનાં સર્વે ક્ષીપ્રા વાન્યકુવજા માધુર માગધ વિના બધા ધ્રાક્ષણ કાન્યકુબજ છે કેરળ માધુર માગધ શીવાય આમ કહી ગયા છે. માધુર આ ચોખા અને માગધ આ ગયાવાલ અને તેઓ જેકે અત્યારે પણ ધ્રાક્ષણના આચરવિચાર વગરના છે. વીલાનું તો નામજ નથી એટલુંજ નહીં પણ ધ્રાક્ષણનો આચાર નથી. છતાં અઘાન હોંદુઓ તેઓના કહેવાથી જના સરલ થશે આમ સમજી પૈસા આપી પેતાના પૈસાનો ગેરઉપયોગ કરવા સાથે પોતે પાપના ભાગી થાય છે મથુરામાં ખાવાની ચીજો, અથાણા, ચટણી, ચુરણી વીગેરે સારાં મળે છે.

પ્રસિદ્ધ મુસાફર પટોલેથી મથુરાને ગોદહરી કહે છે અને એરીયન તથા પક્ષીની ગેયોરા કહે છે પ્રસિદ્ધ આઈનીઝ મુસાફર ફાહીઆન આ મથુરાને ૪૦ સં ૪૦૦ માં બાધ ધર્મનું મુખ્ય સ્થાન ગણાવે છે. ૪૦ સં ૧૦૧૭ માં મહમદ ગીઝનીએ યાનેશ્વર અને મથુરાને ચડાઈ કરી હુટમાં હતાં અને અનેક ગ્રામીન મુર્જીઓ અને મંદીરો તોડી

પાડ્યાં હતાં અને ઇ. ૧૫૦૦ માં સુલતાન સીકંદર લોદીએ રહાં સહાં સર્વ મંદીરો અને મુર્તિઓને તારાજ કરી નાંખી હતી, આ રીતે મથુરાં પ્રાચીન શહેર છે આ ખુબુ છે.

ગોકુળ.

મથુરાંથી ગોકુળ છ માઇલ છે. ગોકુળની પાસે મહાવનમાં કૃષ્ણનું જન્મ સ્થાન બતાવવામાં આવે છે. મથુરાંથી ગોકુળ જતાં રસ્તાના દેખાવ તે ભુમીની પ્રાચીન પવિત્રતા સાબીત કરે છે. ગોકુળ એક નાનાં ગામડાં જેવું છે અને મથુરાં કરતાં અહીંઆ વૈષ્ણવોનાં વધારે મંદીરો હોવાથી તેમજ સુંબઝ, કચ્છ, કઠીઆવાડના વૈષ્ણવો અત્રે વાસ કરી રહેવાથીજ તે અત્યારે ઠીક ઠીક જણાય છે ગોકુળમાં ગંદકી ધણીજ છે અને તેની સાથ નીતિ રીતીમાં પણ ગોકુળ હલકું ગણાય છે. નંદરાયનું ગોકુળ આ હોય આ સંબંધે અને તો શંકાજ છે. હું તો ધારૂ છું કે પોતાનું પેટ ભરવા માટે જગ્યાના અનુમાને ઠોકી બેસાડેલું જણાય છે. નંદરાયનું ગામ તો અહીંઆથી દૂર છે.

વૃંદાવન.

વૃંદાવન મથુરાંથી છ માઇલને આસરે છે. વૃંદાવનમાં કેવળ વૈષ્ણવાચાર્ય સંપ્રદાયના માણસો અને મંદીરો છે આમ નથી પણ રામાનુજ સંપ્રદાય, રાધાવલ્લભી વીગેરે પંથોના સ્થાનો છે. રામાનુજ સંપ્રદાયના આચાર્યો વિદ્વાન હોઈ તેના સ્થાનમાં દર્શન કરવા જતાં વેદ, વેદાંગના અભ્યાસીઓના શબ્દધ્વની સાંભળી આનંદ પામ છે. વૃંદાવન મંદીરોની બાબતમાં હરદાર, યાનેશ્વર અને જગન્નાથની બરાબરી કરે છે આમ કહેવાય છે પણ હું તો કેટલીક બાબતમાં તેનાથી અહડપાતું સમજી છું. ઇ. ૪૦ સ. ૧૫૯૦ માં બંધાવેલું ગોવિંદદેવનું મંદીર, ૧૫૮૦ માં બંધાવેલું ગોપીનાથનું મંદીર અને રાધાકીસન શેઠે બંધાવેલું ૧૮૫૧ નું મંદીર કે જેને બંધાવતા ચાર લાખ રૂપીઆ ખર્ચેલા કહેવાય છે અને એ શીવાય બીજાં અનેક મંદિરો કારીગરી અને શોભામાં સર્વોત્તમ છે. કુંજગદી, કાળધરીનો કઠો વગેરે અહીંઆજ છે. વૃંદાવનમાં બંગાળના કેટલાક વૃદ્ધરો સંસાર લાગી રહેલા અને તેઓ દિવસ રાત શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ઇશ્વરસ્તવન કરે છે. વૃંદાવન સારું સ્થાન છે અને ત્યાં રહેનાર શાંતીમુખ બોગરે છે. વૃંદાવનમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાના સારાં સાધનો છે.

આ ઉપર મથુરાં વગેરેનું સૂક્ષ્મ વિવેચન 'ઠપું' છે પણ આ પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થળ હોવાથી આ પુસ્તકમાં તેનું લખાણ વિવેચન કરવાની જરૂર લાગે છે. વળે બહુજ પવિત્ર પ્રદેશ ગણાય છે. લખ્યું ૭ કઃ—

વિંશતિ યોજનાનાં ચ માથુરં મમ મંડલં;

યત્રતત્ર નરઃ સ્નાત્વા મુચ્યતે સર્વપાતકઃ

વીશ યોજનનું એટલે ૮૦ ગાઉનું માથુર માંડ મંડલ છે. એમાં ગમે ત્યાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

इत बरहद इत सोनहद उत्त सूरसेनका गाम;

ब्रज चोरासी कोसमें मथुरा मंडक धाम.

આ તરફ બરહદ, પેલી તરફ સોનહદ, એ તરફ સૂરસેનનું ગામ આમ ચોરાથી કોસમાં વ્રજ છે જે મથુરામંડળધામ કહેવાય છે.

જોકુળઅષ્ટમી શ્રીકૃષ્ણનો જન્મદિવસ છે. આ દિવસે વ્રજમાં મોટી ધામધુમ થાય છે. વનપાત્રાનો આરંભ આ વખતેજ થાય છે. આ વનપાત્રામાં શ્રીકૃષ્ણ જે જે રથજે જે જે લીલા કરી છે તે તે રથજે બહુજ ધામધુમ કરવામાં આવે છે. આ વનપાત્રા અને રાશલી-લાની રીત કોઇ નારાયણ બદ્ધે કાઢી છે આમ કહેવાય છે. વનપાત્રામાં ૧૨ વન, ૨૪ ઉપવન, ૫ પર્વત, ૧૧ થીખરો, ૪ તળાવ, ૮૪ કુંડો અને '૫' કુવાઓ આટલાં આવે છે.

વનપાત્રા.

મથુરાથી પ્રયાણ કરી યાત્રીઓ મધુવનના મહોલી ગામમાં રહે છે. મધુવનમાં મધુકુંડ છે. મધુ દેસ હતો અને તેને રામચંદ્રજીના સાષ્ટ શત્રુને મારી મધુપુરી વસાવી હતી આમ હલ્લેખ છે. આ મધુકુંડ મધુ દેવે બનાવેલો કહેવાય છે. અહીંઆ શ્રાવણ વદ ૧૧ નો મેળો લરાય છે. શ્રી ચતુર્ભુજનાં દર્શન થાય છે. મહોલીથી તાલવન આવાય છે. અહીંઆ બળદેવજીએ ઘેનુંક દેસને માર્યો હતો. તાલવનનું મુકામ તારસી ગામમાં થાય છે. ત્યાંથી કુમુદવન, ત્યાંથી બહુલાવન, આ બહુલાવન એજ છે કે ત્યાં બહુલા ગાયે સિંહને પોતાનાં બચ્ચાંને મળી પાછું આવવા વચન આપેલું અને આપેલું વચન પાળી કાળના મેંમાં જવા ડર નહોતો પાધો. અહીંઆ કૃષ્ણકુંડના ઉપર બહુલાનું મંદિર છે. અહીંથી રાધાકુંડ-કૃષ્ણ-

કુંડમાં સ્નાન કરાય છે. અહીંઆથી જોવધન અવાય છે. અહીંઆ જો-
વધન પાસ બસાઇ ગામમાં શ્રીકૃષ્ણ, બગદેવ અને નંદરાજ રહ્યા હતા,
ત્યાંથી કિસ્તોલકુંડ, ખાધુરીકુંડ, ગોરવન, વંક સરોવરી વીજેર-રથને
અવાય છે. પરસોલીમાં આ તળાવ 'પથ્યરતુ' મન્યુત બાધેતુ છે.
અહીંઆજ છ મહિનાની રાત કરી રાસવીના કરેલી કહેવાય છે. ત્યાંથી
પાયડા ન્યાં છદનાં કોપ' વખતે સર્વ જોપો' એકઠા થયા હતા ત્યાં
અવાય છે. ત્યાંથી ગિરિરાજ, સુગંધશીલા, સિંદુરીશીલા, સુંદરશીલા
અને જોવધનનાથજીનું મંદિર આવે છે. ત્યાંથી જોપાલપુર, બીવંધુ,
અને ગદિલી પોહોચાય છે. આ ગાંડોલીમાં રાધા અને શ્રીકૃષ્ણની
ગાંઠ બંધાઇ હતી સમન તે ગાંડોલી કહેવાય છે. ગીરીરાજની તળા-
ટીમાં ચાવતાં કામવનમાં અવાય છે. પ્રસિદ્ધ સર્વોત્તમ જોસ્વામી શ્રી
દેવકીનંદનજીનું અંત મોદેર છે. અહીંઆથી આગળ અધાસુર દેવની
ગુફા છે. કનવારથી ઉપર અવાય છે ત્યાં બળદેવજીનું પ્રાચીન મંદિર
છે. આગળ બરખાના આવે છે. અહીંઆ રાધાજીનાં મંદિર છે.
વૃષભજાન અને કીર્તિજી એ રાધાનાં મળાપો છે તે અહીંઆજ રહેતા
હતાં ત્યાંથી દોહનીકુંડ કે નમા જસોદાજી દોહી ધોતા હતા તે આવે
છે. અહીંઆ પ્રેમ સરોવર છે તથા ન્યા શ્રીકૃષ્ણ દાણ હેતા હતા
તે સાકડી જો છે. અહીંથી સંકેતવન અવાય છે. અહીંઆ રીઠોર
ગામ છે કે ત્યાં ચક્રાવતી રહેલી હતી. આગળ ચાલતા નંદ ગામ
આવે છે. અહીંઆ શ્રીકૃષ્ણ નંદબાવાની ગાયને પાણીપાતા હતા આ
સરોવર છે. ત્યાંથી આગળ કરહયા ઉપવન છે. આની પાસે કમઇ
ગામ છે. અહીંઆ શ્રીકૃષ્ણ રાધાને આંજણ આપ્યું હતું આ જગ્યા
છે. ત્યાંથી પ્યાસાવન અવાય છે. ત્યાંથી ખદિરવન, ત્યાંથી કુમરવન,
જવંકવન અવાય છે. ત્યાંથી આગળ કાકિવન, ત્યાંથી ચરણ પડાડી
પર અવાય છે. અહીંઆ શ્રી સગવાનની ખાકુડ છે. ત્યાંથી દષિ ગામ
થઇને બેઠેને જવાય છે ત્યાંથી કોટવન થઇ પાણું ફરવું પડે છે.
પાછાં ફરતાં રોવસાથી અવાય છે. ત્યાંથી જોલવન ગયાબાદ યમુનાજીનાં
ફરેન થાય છે. પછી યમુનાના કિનારે વીહારવન થઇ ચીરધાટ પર
અવાય છે. અહીંઆ શ્રીકૃષ્ણ જોપીજોનાં વચ લઇ કદંબના ઝડિ ચડી
બેઠા હતા. ત્યાંથી નંદબાદ કે ન્યાં નંદજીને વરણ પાતાળમાં લઇ ગયા
હતા તે આવે છે ત્યાંથી ભવ ગામ આપે છે કે ન્યાં નંદજી કુચી ગયાના
સપક્ષિત સમાચાર સામનવામાં આજ્યા. ત્યાંથી આગળ વસવન આવે

છે કે ત્યાં વત્સાસુરને માર્યો હતો. ત્યાંથી ચાલી આટલ નરી સેમરો (આ ગામમાં ચૈત્રના નવરાત્રમાં દુર્ગાનો મોટો મેળો ભરાય છે) છટી, કરા અને અર્ધુર ગામ કે ત્યાં કશે મલયુદનું આમંત્રણ કર્યું હતું તે આવેછે. ત્યાંથી ભતરોડ અવાય છે. આ ભતરોડમાં પ્રાણજી સ્ત્રીઓએ જોવાજોને પોતાના પતિની આગા વિરહ જોજન કરાવ્યું હતું. અહીંઆ દાંતિકી પુનેમનો માત મેળો થાય છે. ત્યાંથી વૃંદાવન અવાય છે. વૃંદાવનથી વેલવન, ત્યાંથી માટ, ત્યાંથી ભદ્રવન કે ત્યાં થી કૃષ્ણ દાવાનળ પીધો હતો ત્યાં અવાય છે. ત્યાંથી આગળ સાંડીરવન કે ત્યાં બળદેવજીએ પ્રલંબ દૈત્યને માર્યો હતો તે આવે છે. સાંધી ઠાંગોલી, સુંદર માનસરો વર થઇ સોહવન અવાય છે. સાંધી આગળ ચાલતાં રાવલ ગામ આવે છે ત્યાં રાધા અને તેનાં માત પિતા કોઇ કોઇ વખત રહેતાં હતાં. ત્યાંથી ખુરીયાં, અંદિ થઇ બળદેવજી અવાય છે. અહીંઆ બળદેવજી અને રેવતીનું ઉત્તમ મંદિર છે. સાંધી ચિન્તાદરજીઘાટ, પ્રહાડધાટ થઇ મહાવનમાં અવાય છે. આ મહાવનમાં પૂતનાને મારી હતી. મહાવનથી જોકુળ અવાય છે. જોકુળમાં દર્શન કરી વિશ્રામધાટ મથુરા અવાય છે. મથુરાનાં દેવ મંદિરો અને દર્શનીય સ્થળોઃ— મથુરામાં દેશવચંદ્રનું મંદિર હતું તે ઐરંગઝેબે તોડ્યું અને ત્યાંની ઠાંગોરજીની મૂર્તિ શીનાયદ્વારામાં છે તેજ છે. કારામહ કે ત્યાં વસુદેવ દેવજીને કેદ રાખ્યાં હતાં. મલપુરા કે ત્યાં કંશના ચાણુર મુષ્ટિક મસ્લ રહેતા હતા. ભુતેશ્વર મહાદેવ અને બળભદ્રકુંડ, કુબળનું કુબળપણું દૂર કર્યું હતું તે કુવો, ગણેશજી, ટક્કિંહજી, કૈલાસમાં જોહલેશ્વર, સરસ્વતિકુંડ, મહાવિદ્યાદેવી, અચળેશ્વર, દીર્ઘવિષ્ણુ, વનખંડી મહાદેવ, કંશનો કિસ્મો, ગણેશધાટ, માનસધાટ, દશાશ્વમેધધાટ, ચક્રતીર્થધાટ, સોમતીર્થધાટ, પ્રહલોડધાટ, ધંટાલરજીધાટ, ધારાપતનધાટ, સંગમતીર્થધાટ, વૈકુંઠધાટ, નવતીર્થધાટ, અસંકુઠધાટ, અવિમુક્તધાટ, પ્રયાગધાટ, કનખલધાટ, તિલ્કધાટ, વિશાંતધાટ, સૂર્યધાટ, ચિન્તામણીધાટ, ધ્રુવધાટ, રૂપિધાટ, મોક્ષધાટ, કોટિધાટ, ખુદધાટ, વેણીમાધવ, રામેશ્વર, ચક્રતીર્થ આગળ અમરિપનું દુર્વાસના દ્રોપથી રહણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. ધ્રુવધાટ પર ધ્રુવજીએ તપ કર્યો હતો. દ્વારકાધીરાજ, રાધાકૃષ્ણ, વિનય મંદિર, બળદેવજી, ભૈરવનાથ, ગતત્રમ, મદનમોહનજી, જોવધ્ધનનાથ, બીહારીજી, જોવીંદદેવ, જોપીનાથ વીજરે અનેક દર્શનીય સ્થળ છે. ગામની વચ્ચમાં એક મોટી મસીદ પણ સારી છે.

વૃંદાવનનાં દેવ મંદિરો અને દર્શનીય સ્થળો:—સેવાકુંજ ને રામમંડળની પાસે છે ત્યાં પેહેલાં વૃંદો દેવીનું મંદિર હતું પણ અત્યારે તેની કાંઈપણ નીકળી નીકળી નથી. આ નંખાંચે અકબરે શુસાઇઓનાં દર્શન કરવા આવેલ. લોકો અકબરની આંખ ખેંચ કરાવી નીધિવનમાં લઇ ગયા અને અકબરને અહીંયાં એવો તો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો કે તેણે આ પવિત્ર ભૂમિને પ્રણામ કરી પોતાની સાથના હિંદુરાજાઓને મંદિરો બનાવવા જમીન આપી. આ વિખતે જોવિંદેવ, જોધીનાથ, જુગલકિશોર અને મદનમોહનજીનાં સાર મંદિરો બનેલાં ને મંદિરો અત્યારે જણાવર્યામાં આવી ગયાં છે છતાં તે તેની હિંદુ કારીગરીની અત્યારે પણ સાક્ષી આપે છે. આ મંદિરોને પણ ઔરંગઝેબે ધોઆ પહોંચાડ્યો હતો. જોવિંદેવનું મંદિર મહારાજા માનસિંહનું બનાવેલું છે. આ મંદિરની મુર્તિ જયપુરમાં અત્યારે પણ છે. આ મંદિર તદન હાલહવાલ થઇ જત પણ સાંતા કલેક્ટર મીઠે શુંસના પ્રયાતથી પુનરોધાર ચલાવી સુધર્યું છે. મદનમોહનજીનું મંદિર કાલિમર્દન ધાટપર છે. આ મદનમોહનજીના મંદિરમાં પ્રસિદ્ધ હિંદી કવી સુરદાસજી રહેતા હતા. યુગલકિશોરનું મંદિર કેશીમર્દન ધાટપર છે. આ મંદિરની યુગલ કિશોરની મુર્તિ ખડુજ સંભાળે. રાધાવલ્લભ, જૈગરજી, રાધાદામોદર, આ પ્રાચીન મંદિરો છે. મવાં મંદિરોમાં કૃષ્ણચંદ્રમા, શીરંગજી, (પ્રસિદ્ધ ચૈતન્યનું મંદિર) રાધારમજી, દીકરીનાજીનું મંદિર, રાધાજોપાલ, જોધેશ્વર વીજેરે છે. અહીંયાનાં કુંજમાં કીશોરી અને લક્ષ્મીકુંજ, ધીર સમીર કુંજ, ગંગામોહન કુંજ વીજેરે સારા છે. વૃંદાવનમાં ચમુતાજીપર સુઠર ધોટા બધેલા છે. વૃંદાવનમાં હજારો બીજાં નાનાં મોટાં મંદિરો છે.

જોકુંજના જુના મંદિરોમાં હારિકાનાથ, બાળકૃષ્ણ નવત્રીતાપ્રીય, મજરજી, શ્રીચંદ્રમા આ છે. નવામાં નવત્રીતાલાલ, નૃત્યવર, મધુરેશ, જોપાલલાલ અને મંજેશ્વર છે. જોધપુરનાં રાજાનાં બનાવેલાં મહાદેવજીનાં મંદિરો પણ છે.

મજની પીજી શોભા ધણીજ હતા છે. જા સોભામાં કંદરતી શોભા એહેલી જગા લેછે. મજમાં, પ્રેમ, પ્રેમાભાસ અત્યારે પણ છે. મજનાં સ્ત્રી સુરધો કૃષ્ણ ભક્તિનાં ને ગાયનો ગાય છે તે આત્મિક આનંદ મનારાં છે. મજના લોક પાનાજીઓની હિપરજી જીવનારા છે.

મધુરાથી દિગનાં સુરનો જોઇ આવવાં.

દીગ (ભરતપુર).

મથુરાથી ૨૪ માઇલપર દીગનાં જુવનો છે. દીગ ભરતપુર રાજ્યનો એક મહાલ છે. વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના મહારાજો આ દીગમાં જવાની ના કહે છે પણ દીગની મધ્યમાં ગોવર્ધન અથવા ગીરીરાજ તો વૈષ્ણવો માય છે. ઈદ્રના કાપ વખતે શ્રીકૃષ્ણે આ ગોવર્ધન ટચ્છી આંગળીએ ઉપાડી ગોવાળાઓએ લાકડીના ટેકાથી તેને ઉઘો ધરી રાખી ગોકુલનો વરસાદથી બચાવ કર્યો હતો એ આ સ્થાન છે. અસારે આ ગીરીરાજ નેનાર સહજ જોઇ શકે છે કે એ પર્વત તેની અસલ સ્થિતિમાં નથી પણ ઉંચકી જમીનપર પછાડતાં જે સ્થિતિમાં યાય તેવી સ્થિતિમાં છે. અહીં આ માનસી ગંગા છે અને ત્યાં રનાન કરવામાં આવે છે.

દીગનાં જુવન ભરતપુરના મહારાજાએ બંધાવેલ છે. આ જુવન ખરેખર જોવા લાયક છે. ભરતપુરના રાજાએ દિલ્હી હુટયું તે વખતે બાદશાહનાં આરસનાં સિંહાસનો તથા હોંચકાઓ વગેરે લુટી લીધેલા તે અત્રે જોવામાં આવે છે. આ સિંહાસનમાં એક કાલાં આરસનું અને એક સફેદ આરસનું છે. આ સિંહાસનની પાટ ત્રણથી ચાર ફીટ ઉંચી, આઠ ફીટ લાંબી અને ચાર ફીટ પોહોળી છે. સાદી આંખે તો આ સિંહાસન કાંઈ જ નથી આમ લાગે છે પણ બારીકાથી જોતાં એ સિંહાસનો એક જ પથ્થરનાં બનાવેલાં છે આ દુરત જોઇ શકાય છે. આ પાટ સિંહાસન રાખવાની હોય એવું અનુમાન યાય છે. આ દીગનાં જુવનમાં દિલ્હીના બાદશાહી મેહેલોમાંથી લુટી આવેલા સામાનનો મોટા ભાગે ઉપયોગ કરેલો જણાય છે. આ જુવનની ખુબી તેના કુવારાની ગોઠવણમાં સમાયલી છે. આ જુવનમાં આવજુ બાદરવાના આવતા વરસાદની નકલ કરનાર કુવારાનું સ્થાન છે. આમાં તાજમેહેલમાં જેવી ગોઠવણ છે તેથી વિશેષ ગોઠવણ અત્રે કુવારાની છે અને આ કુવારા લોડ કરઠને આ સ્થાનની મુલાકાત લીધી ત્યારે છોડવામાં આવ્યા હતા. આ જુવનમાં કુવામાંથી ધણેજ ઉંચે ટાકીમાં પાણી ચઢાવવામાં આવે છે અને ત્યાંથી મોટા વિસ્તારમાં સર્વ કુવારામાં પાણી જાય છે. આની સાથે આ જુવનમાં રૂંદ રૂંદની મગ્ગ મળે એવી પણ ગોઠવણ કરી છે. ઘોડારો, તોપખાનાંઓ, હાથીખાનાઓ, રાજ રાણીને રહેવાની જગ્યાઓ, હળરો લસકરીઓના સમાસની ગોઠવણ વીગેરે ધણેજ રમણીય છે. આ જુવનની આમળના બગીચાનો વિસ્તાર પણ ધણેજ મોટો છે. દીગના જુવન જરૂર જોવા જેવાં છે.

છ. આ. પી. રેલવેમાં આમે આવેલ આમેથી હાથરસ ઉપર થઇ તુડયા પરથી દિલ્હી જાય છે. બી. પી. સી. આઈમાં આમે થઇ મથુરા આવેલ મથુરાથી હાથરસ આવી ગાડી બદલે છે. અચનેરાથી મથુરા આવનાર આમે જઈ હાથરસ ઉપર થઇ દિલ્હી જાય છે.

હાથરસ.

હાથરસ અત્યારે વેપારનું મોટું મથક થઇ પડ્યું છે. હાથરસનું થીં તે મુંબઈની સર્વ પ્રજા ખાય છે. મુંબઈની અને ગુજરાતની મી-લોના કાપડનો મોટો ઉડાવ અહીંઆ થાય છે. અહીંઆથી અનાજ પણ મોટા જગ્યામાં મુંબઈ આવે છે. હાથરસમાં અત્યારે ધણાક સારા વેપારીઓ છે. હાથરસમાં એક ખુબી મેં જોઇ, અને જે ખુબીનું અનુકરણ કરેકે કરવા જોવું છે, તેજ બતાવવા હાથરસનો મેં અત્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે. હાથરસમાં વેપારીઓ બહુજ સારા છે અને એક્સપંથી રહે છે. આ સંખને આમે વ્યાપારીઓનો અધિકાર પણ મોટો છે. હાથરસમાં ત્યાંની દેથી બનાવટની ખાંડ શીવાય બીજી ખાંડ કાઢવી વાપરી શકતી નથી. હાથરસમાં હોંસા થઇ શકતી નથી. હાથરસમાં દારૂની દુકાન જોવી શકતી નથી અને હાથરસમાં વેસ્થા રહી શકતી નથી. આ સંખધે અનેકવાર ખટપટ થઇ છતાં વ્યાપારીઓના એક્સપં બળ થાસ તે ખટપટો દુખી શકી નથી. આવી રીતનો સંખ સર્વજ હોય તો કેટલો દુખદો થાય તેનું આ પ્રલક્ષ દર્શાવે છે.

આ રીતે આખરું સિંધ પંજાબ, મારવાડ વીરે સ્થળેથી દિલ્હી આવી ઉભા છીએ.

દિલ્હી.

છેલ્લું ૮૯૦ માર્ચલ જાડું ૧૦-૧૩-૦

ભારત પર્યનું લાંબા વખતનું રાજગાદીનું સ્થાન દિલ્હી છે. મહા-ભારતના વખતમાં હસ્તિનાપુર કરીને એક રોહર હતું તેની જગ્યાએ દિલ્હી દીનું રાજાએ ઇ. સ પૂર્વ ૫૦ વર્ષ ઉપર બંધાવેલું કહેવાય છે. દીનું ઉપરથી દીવી અથવા દીવીપુર નામ પડ્યું જણાય છે. આ જુના દિવીની જગ્યા, અત્યારના દિલ્હીથી થાંચ માઇલપર અત્યારે પણ જોઇ શકાય છે. દિલ્હીની આસપાસનો ૫૦ માઇલનો પ્રદેશ એ દિલ્હીનાં બદલાતા સ્વરૂપનો જાસ કરાવે છે અને અસહનું હસ્તિનાપુર આ પચાસ

મોઈલના વિભાગમાં હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. ૧૮૫૭ ના 'બળ-
વામાં દિલ્હીએ થોડો વખત રાજ્યધાનીના શહેર તરીકેની સાહેબી ભોગવી
લીધી હતી કારણ કે બળવાઓ રાએ મોગલ વંશના છેલ્લા રાગને
દિલ્હીની ગાદીપર બેસારી હિંદના બાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો હતો.
આત્યારતું દિલ્હી શાહજાંદ બાદશાહે ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં બંધાવેલું છે
અને તેને શાહજાનનાબાદ પણ કહે છે. અનેક સેકડા સુધી સર્વોત્તમ
ગણાએલ આ શહેર આત્યારે પણ પોતાની મોટાઈ જાળવી રહ્યું છે અને
શહેર જોનારને ધણુંક શિક્ષણ આપે એમ છે. બાદશાહી વૈભવની ઝાંખી
છાપ, પ્રાચીન હિંદુ રાજધાની તરીકેનું તેનું સ્વરૂપ, પ્રદેશનું સ્વરૂપ,
દેશી કારીગરીની ખુબી, અંગ્રેજી રાજ્યમાં દિલ્હીનું સ્વરૂપ વીગેરે વીગેરે
અનેક શિક્ષણીય પ્રસંગો છે. દિલ્હી કિલ્લા વાળું શહેર છે. ૪ ગજ
પોહોળી, નવ ગજ ઉંચી અને ૪ માઇલ વિસ્તાર વાળી કિલ્લાની મજ-
બુત દિવાલ અને તેની પાસેની ખાંધ જોઈ આપણને એમ તો થયા
વગર રહેજ નહીં કે, આવા મજબુત બચાવથી પોતાને અજીત સમજ
નારનું ધારું ધૂળ મળ્યા વગર નજ રહ્યું. ન કોઈ તેના વંશનું વૈભવ
ભોગવવા રહ્યું. ઉંદર જોડે અને ભોરિંગ ભોગવે એ પ્રમાણે એકે ક્યું
અને આત્યારે બાજે તેનો લાભ લે છે. આજ ધરવરી અમલકાર છે અને
તેથીજ છેલ્લે સરવાળે જેવી ધરવરની મરજી આમ કરી ભોક્ષને મનની
વિહવલતા શાંત કરવી પડે છે. આ કિલ્લામાં અનેક દરવાજાઓ છે.
દરવાજાઓ વચ્ચે સુંદર સડકો છે. વૃક્ષોની શિતળ છાયા આવી રહી છે.
સુંદર મુકામે દૃષ્ટિએ પડે છે, બજારો લવ્ય જોવામાં આવે છે. ચાંદની
ચોક, ફરીયા, લાલકુવા, ઝવેરી બગર અને આવડી જે આત્યારે પ્રસિદ્ધ
બજાર ગણાય છે તે આગળના કાંઠની ઝાંખી છાયા આપણા મનપર
પાડ્યા વગર નથીજ રહેતી. સ્ટેશનની પાસે એક જુની અને એક નવી
બે ધર્મશાળા છે. વેપારના સંબંધમાં તો દિલ્હી આત્યારે પણ ખીન્ન
મોટાં વેપારી શહેરો સાથે હરીશાહ કરે એમ છે. જરીનું, લેસ કિનાર,
ઝીંક વીગેરેનું કામ આત્યારે પણ સર્વોત્તમ થાય છે. ઝવેરીઓ, અતર-
વાળાઓ, સુમધી તેલો વીગેરે બનાવનારાઓનો દિલ્હીમાં નિભાવ થાય
છે. અત્યારે મીલ પણ થઈ છે અને ખીન્ન પણ યાત્રિક કારખાનાંઓ
આતુ છે. સર્વ તરફનો વ્યાપાર દિલ્હીમાં સારો ચાલે છે. મોજ શોખ,
મીઠી જખાન, તાજમતવાજી વીગેરે બાદશાહી રીત હજી અહીંયા
જોવામાં આવે છે. બાકી એકની કશવણી કિમત કહેવી, સામા માણસને

ચડાવી ચડાવી શરમાવી પોતાની ચીજ ગળે જોળાવી આતો દિલ્હી-
વાજાઓની ખાસ અવગતજ ગણાય છે જોઇએ તો એક, બીજારી કા
નહોય પણ કોઇ ચીજ લેના જાયકે “જનાન આઇએ, ખુદાવિદ કયા
હુકમ, પ્રમાઇએ,” ઇત્યાદિ શબ્દોની સાવધામરી તો તૈયારજ. વળી
“આપ જૈસા કદરદાન એસી ઉમદા ચીજ નલેગે તો કયા દોનદામકા
બકાલ લેગા ? પેસા કયા ચીજ હે ? આપકી ખાસ દોખાત કહેના કુદ-
રકા કામ હે, ઈમાનસે ઇતના ખરયા પડાહે, આપ ચાહીએ સો નશા દો,
કયા આપસે હમ બેઇમાની કરકે દો પેસા જાહે લેગે” તો ખાએગા તો
સબ લેકીન ખાપ તો હમારે શીર હે. હજુર આપ ચાહીએ તો સો
ચાહીએ તો મત લો લેકીન કિમતમે” તો કુછ ફરક નહીં પડેગા ઇતની
ચીજ પાઠગીકે લીએ તો લીજીએ ” આવી રીતે શીશામા ઉતારી એક-
ના ચોગણા કયાં વગર તો કેકજ રહેવું હશે. દિલ્હીમાં કોઇ ચીજ લેવી
હોય તો ત્યાના વતની અગર ત્યાં રહેલાને સાથે લીધા વગર લેવીજ
નહીં દિલ્હીમાં જોવા જવું સંવેત્ર છે પણ ખાસ જોવા જોવા અર્ગાવનો
સ્થળોનો અંત જાહેજ કરે છું —

કિસ્મો જોવા જનારે ખાસ લેવો પરે છે. આ કિસ્મો એ બાદશાહી
મેહેવની અસબ જગ્યા છે. ૪૨૦૦ શીટ લાગે અને ૧૬૦૦ શીટ પો-
હોજો આ કિસ્મો છે. આ કિસ્મો જમુના નદીના ઉપર આવી રહ્યો છે
આ કિસ્મો ૧૮૫૭ સુધી મુગલ બાદશાહના તાગામાં રહ્યો હતો. આ
કિસ્મોમાં ૧૮૫૭ ના બળવામાં બળવાખોરોએ આગ્રય લીધો દોવાથી
તેને ધણુંજ નુકસાન થયેલું છે. હાલ તેમાં અંગ્રેજી લરકર રહે છે,
અને દિવાનેખાસ, દિવાનેઆમ, મસ્જિદ અને જે ચાર નાના મોટા
મુકામ શિનાય બાદશાહી વખતનું થોડુંજ કામ નજરે આવે છે. દિવાને
આર્મની જગ્યા આરસપહાણ અને બીજા અગત્યકીય પદ્ધતો, સુંદર
ચાંબેનાઓ અને ઉત્તમ કારીગરીથી જરપુર છે દિવાનેખાસ તો ખાસ
દેશી કારીગરીને માટે એક સુંદર દર્શનીય સ્થળ છે દિવાનેખાસમાં ને
કામ કરવામાં આવ્યું છે, તે જોઇ મોટા મોટા યુરોપીયનો પણ આશ્ચર્ય
પામે છે. આ દિવાનેખાસમાં આરસપહાણનું સોના ચાંદીનું અંદુજીત
કામ કરવામાં આવ્યું છે. અહીંઆજ પ્રસિદ્ધ મયુરાસન ને નાદિરશાહ
લઈ ગયો હતો તે રહેલું હતું. આ મયુરાસનને તખ્તેતાહિસ મુસલમાન
બાદશાહો કહેતા હતા અને તેની કીમત સાડી ૫ કરોડ રૂપીઆની
ટોવરનીપર નામનો ઝવેરી જણાવી ગયો છે સમનજુરજ ને આ દિ-
વાનેખાસ પાસે છે તે પણ જોવા જોગ છે સ્નાનધર, મોતીમસ્જિદ

વિગેરે પણ સુંદર છે. આ શિવાય રેશન પાસે કંમ્પનીબાગ અથવા
 રાણીબાગ, સંઘરચાન, કુતેદપુરી મરજદ, જુમામસીદ, કાળી મસીદ,
 સોનેરી મસીદ, હરમુખરાયજી કાગદીનું બનાવેલું જૈન મંદિર, અશોક
 સ્થંભ, કુતેદગઢ, દિરોજબાદનો કિલ્લો, ઈદ્રપાથ, કિલાકોના મસીદ,
 નિઝામઉદ્દીનનો મકરબો, હુમાયુનનો મકરબો, વેધશાળા, સફરગંજનો
 મકરબો, કુતુબ મીનારો, સોહરસ્થંભ, અદતમશનો મકરબો, અલાહામીનાર,
 લાલકોટ, ભેગમાપાનું મંદિર, તપલખાબાદનો કિલ્લો, ગયાસુદીનનો મ-
 કરબો વિગેરે જોવા જેવાં સ્થળો છે. આમા જુમામસીદ એ દિલ્હીનું
 પ્રસિદ્ધ જોવા જેવું સ્થળ છે. આવી મસીદ હિંદુસ્થાનમાં ખીજી કાઢી
 નથી. આ મસીદ જોવાને માટે મુસલમાનો શિવાય ખીજાને પાસ લેવો
 પડે છે. આ મસીદ પાંચ હજાર માણસોએ ૭ વર્ષમાં પુરી કરી હતી,
 આમ કહેવાય છે. તે દિલ્હીના બાદશાહ શાહજહાંએ ૧૬૩૨ માં બનાવેલી
 છે. મસીદ ૪૫૦ ફીટ લાંબી અને તોટલીજ પહોળી છે. આ મસીદમાં
 જગ્યાએ જગ્યાએ આરસનું, નક્સીનું અને સોનેરી કામ કરેલું જોવામાં
 આવે છે. આ મસીદમાં ૧૩૦ ફીટ ઉંચો એક મીનારો છે જેના ઉપર
 ચડીને દિલ્હીનો આખો દેખાવ જોવામાં આવે છે. અશોક સ્થંભ, કાબુલ
 ફરવાનથી એક માઇલ ઉપર જોવામાં આવે છે. આ સ્થંભ ઇ. સ. પૂર્વે
 ત્રીજી સદીમાં અશોકે મીરાત પાસ ઉભો કર્યો હતો. બાદશાહ શીરોજ-
 શાહે ૧૩૫૬ માં એને કુશકચીકરમાં મીરાતથી લાવી ઉભો કર્યો. આસલ
 સ્થંભના પાંચ ટુકડાઓ થઇ ગયા હતા. ૧૮૬૭ માં અંગ્રેજોએ આ સ્થંભ
 અગ્રે ઉભો કરેલો છે. કુતેદગઢ આ ૧૮૫૭ ના બળવામાં જ અંગ્રેજો
 અમલદારો માર્યા ગયા તેની યાદગીરીમાં બનાવેલો છે. શીરોજબાદનો
 કિલ્લો જ ૧૩૫૪ માં શીરોજશાહ બાદશાહે બનાવેલો છે, તે કિલ્લામાં
 એક અશોકનો સ્થંભ શિવાલીક પહાડની તળાટીમાંથી લાવીને ખડો
 કરેલો જોવાય છે. ઈદ્રપાથ આ ઈદ્રપ્રસ્થનું અપભ્રંશ નામ જણાય છે.
 આને જુનો કિલ્લો પણ કહે છે. શેહેરથી બેએક માઇલપર આ કિલ્લો
 છે, અને તે સુધિહિરનું જુનું ઈદ્રપ્રસ્થ કિલ્લામાં છે આમ કહેવાય છે.
 હુમાયુન બાદશાહે આ કિલ્લાની સુધારણા કરી તેને દીનપત્રાહનું નામ
 આપ્યું હતું. આ કિલ્લાની કેટલીક ભાંતો અત્યારે લાગી ગયેલી છે.
 કિલાકોના મસીદ એજ છે કે જેમાં હુમાયુન પડીને મરણ પામ્યો હતો.
 હુમાયુનો મકરબો પણ કારીગરીનો અગ્રે નમુનો છે. કુતુબમીનાર લગ-
 ભગ પાસે જ ગાઉ દૂર છે. આ મીનારો પૃથિરાજે બતાવેલો હોય એમ
 પણ કહેવાય છે. આ મીનારો ચેહેલા ૨૫૦ ફીટ ઉંચો હતો, પણ

૧૮૦૩ ના 'ધરતીક' પર્માં તેનો ઉપરનો કેટલોએક ભાગ પડી જવાથી તે નવો બનાવવામાં આવ્યો છે અને તેની ઉંચાઈ ૨૩૮ શીટ રહી છે. આ મીનારાપર પાંચ મળલાઓ છે. પહેલો મળલો જમીનથી ૯૭ શીટ ખીજે ૧૫૦ શીટ ત્રીજો ૧૯૦ ચોથો ૨૧૪ અને પાંચમો ૨૪૦ રીટ ઉંચા છે. શરઆતમાં મીનારાનો વ્યાસ ૪૭ શીટ અને ઉપર ૯ શીટ છે. કુતુબપસનામ મસીદ જેનીઅંદર આ કુતુબ મીનારો છે, તે રાજા પ્રથીરાજના દેવમંદીરપર બનાવેલી છે. આ મસીદમાંજ રાજા ધવે જોડેલો લોહસ્થંભ છે. આ સ્થંભ ૨૮ શીટ જમીનમાં છે અને ૨૨ શીટ ઉપર છે. ઇ. સ. ૧૦૫૨ માં દિલ્હીના રાજા ખીજા અનંગપાળે દિલ્હીને જમુનાના કિનારેથી આગળ હઠાવી આ લાલકોટ બનાવેલો છે. આ કિલ્લાને પ્રચિરાતે પાછળથી સુધારેલો જણાય છે. દિલ્હીથી ૮ ગાઉપર ભોગમાયાનું દર્શનીય દેવી મંદીર છે તેના દર્શન કરવાનું ચુકવું જોઈતું નથી. આ શિવાય દિલ્હીમાં ખીજું અનેક જોવા જેવું છે, પણ તે નજરે જોવાથી જે આનંદ આપશે તે આમાં વિવેચનથી આપશે નહિ એમ હોવાથી, વાંચનારાઓને દિલ્હીની મુલાકાત સેવાની સુચના કરી અમે વીરમીએ છીએ.

દિલ્હી આવેલા જહસ્થે જે કાશ્મીર કે પંજાબ ન જવું હોય તો આ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ ૨૦૭-૨૦૮ માં આવેલી છપ્પ છંડીઆ રેલવેની દિલ્હી ઠાળકા લાઇનમાં જવું. આ લાઇનમાં થાનેશ્વર ઉતારી કુરુક્ષેત્રની માત્રા કરી અંબાલા આવવું અને ત્યાંથી શરહાનપુર આવી ત્યાંથી લાકસર થઈ હરદ્વાર જવું. પંજાબ કાશ્મીર જવું હોય તો કાશ્મીર લાહોર જોઈ અમૃતસર આવવું. ને લાહોર અમૃતસર વચ્ચે રેલવે થઈ અને અમૃતસરથી અંબાલા બીજી લાઇનમાં અવાય છે સખજ એક ગએલી લાઇનપર ફરી આવવાની જરૂર નથી. તેથી જુદી લાઇનમાં મુસાફરી કરી જુદા જુદા મુલકો જોવાય છે. આગ્રાથી દિલ્હી અને દિલ્હીથી અંબાલા અને ત્યાંથી સરહાનપુર પર થઈ આપણે, ન્યારે હરદ્વાર આવ્યા છીએ અને હરદ્વારથી પહાડપર થઈ કાથજોદામ ઉતારી લખનૌ, અયોધ્યા થઈ કાનપુર આવી ત્યાંથી પ્રયાગરાજ ઉપર થઈને કાશી આવવા ધારીએ છીએ સારે એ જવા પ્રદેશનાં મુખ્ય સ્થળોની હકીકત અત્રે આપવી નિરપેયોગી નહીંજ ગણાય.

સરહાનપુરથી એક લાઇન આવડે રોહીલ ખંડ રેલવેની મોગલ સરાઈ સુધી ગઈ છે. આ લાઇનમાંજ આપણે લાકસર આવ્યા છીએ, લાકસરથી ગાડી જઈથી દેરાડૂન. લાઇનમાં જેસવું પડે છે. લાકસરથી

પાપરી, જવાલાપુર ને પછી હરદ્વાર આવે છે. હરદ્વારથી રાયવાલા, દોષ-
વાલા, હરાવાલા ને તેપછી દેરાદુન આવે છે. આ લાઇન ૪૮ માઇલનીજ
છે. લાકસરથી સિધ્ધિ લાઇનમાં ચાલીએ તો લાકસર અને મોગલ
સરાઇ વચ્ચે રાયસી, બાલાવાલી, ચાંદોક, જરમપુર, નઝીમાબાદ, બંડકી,
નગીના, પુરાઇની, ધામપુર, સીઆહરરા, સાહીસપુર, ખાંધ, મતલખપુર,
મોગલપુર, મુરાદાબાદ, કાથધર, રાજહેરા, રામપુર, ધમેરા મીલાક, નાગ-
રીઆ સાદક, ધાન્ડા, બીહુર, માહેશપુર ઉતરીઆ, બરેલી, રાસુયા, પીતા-
બરપુર, કોતેલગંજ, મીરનપુર કાતરા, બીલહર, બનથરા, શાહગનપુર,
રોસા, કાહીલીઆ, અંજરી, બેહટા ગોકુલ, કૈરહા, હરદોષ, કારના,
મસીત, બધૌલી, બાલામૌ, સનેહાડા, સંડીલા, રહીમાબાદ, મલીલાબાદ,
કોકોલી, આલમનગર, લખનૌ, મોહનલાલ ગંજ, નીગોહાન, બેચરાવાન,
રાયબરેલી, દુરસતગંજ, જખસ, ગૌરીગંજ, અમેથા, અંતુ, મીખીલા,
પરતાપગઢ, દાઉદપુર, ગૌરા, બાદશાહપુર, જંધાઇ, સુરીઆવન, બારોહી,
કાપસેહી, કૌખંડી, બનારસ કેનટોનમેંટ, કાશી આ રેશનો આવે છે.
આ લાઇન ૫૧૯ માઇલની છે. આ લાઇનના નજીમાબાદથી કોટદ્વારાની
૧૫ માઇલની એક લાઇન ગઇ છે અને વચ્ચેનાં સનેહરોડનું એકજ
રેશન આવે છે. મુરાદાબાદથી ચંદોસીની ૨૭ માઇલની એક નાની
લાઇન ગઇ છે. વચ્ચેનાં રેશનો કંદારકી ને સાહસપુર છે. મુરાદાબાદથી
દિલ્હીની એક લાઇન ગઇ છે. જેનાં રેશનો આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૦૮
માં આપ્યાં છે. બરેલીથી કાથગોદામની ૬૪ માઇલની એક લાઇન
ગઇ છે જેનાં વચ્ચેનાં રેશનો શાહુમતજંગ, બોજપુરા, આતમારા,
દેવરાનીઅન, રીહારોડ, બહેરી, કીચા, લાલકુવા, હલદવાની આ છે.
શાહુમહનપુરથી મપલાનીની ૩૨ માઇલની લાઇન ગઇ છે જેનાં
વચ્ચેનાં રેશનો ધીરતાલા, કોચેનકચુધઅન, પોવાયન બરગામ, પોવાયન,
ગંગસરા, ગુલીઆ ઘાટ, ખુતાર, બઝ્હી આ છે. લખનૌમાં બેગોલ
અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેનું. આહલ રોહીલખંડ રેલવેનું, કાનપુર બ્રાંચનું
અને રોહીલખંડ કુમાઉન રેલવેનું નોડાણ થાય છે. લખનૌથી ૪૮૦
માઇલની બેગોલ અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેની લાઇન ગઈ છે. તેનાં
લખનૌ પછીનાં દાલીગંજ, બાદશાહનગર, મલહોર, જુગૌર, બારાબાંકી,
બંદગીરાબાદ, બીંદાલિરા, બરહવાલ, ચૌકાઘાટ, ગોગરાઘાટ, જરવાલરોડ,
સરજુ, કોલોનેલગંજ, મધનપુર, ગોંડાકચેરી, ગોંડા, વિદ્યાનગર, મનકા-
પુર, મસકુનવા, એસ. એન. ચાપીઆ, બાગનાન, ગૌર, ટીનીચ, બરતી,
મંદેરવા, ખલીલાબાદ, મગહર, સાહગનવા, જગતબેલા, દોમીનગઢ,

જોરખપુર, કુશમહી, ચૌરીચોરા, જોરીખઝાર, તેહસીલ દેવરીઆ, નૂનખાર,
 ભાટની, ભાટપર, બનકેતા, મેરવા, ભાવાખેખાર, સાયન, પચરખી, દા-
 રેન્ડા, ચપનવા, એકમા, દાહિદપુર, કોપા સમહોટા, ચપરા, ચપરાકચેરી,
 જોહીનગજ, સાવા, દીધવારા, બનવારયાક, સોનપુર, હાછપુર, બીદુ-
 પુર ચાકસીકદર, દેસરી, સાહા દાહ્યુઝરાગ, માહનરોડ, શાહપુર પટુરી,
 માહિદિન નગર, બઝીદપુર, બેછસરા, તેગરા, બચહીનીરલેગ, ખરાહીની,
 તીલરથ, બેગુસરાંઈ, લાખો, લખમીનીઆ, કમન, સાહેબપુર, આગારી-
 આ, મનસી, મહેશપુટ, પરાસહા, નારાખનપુર, બીરપુર, ધાનાહ, આ-
 રીક, નૌગાચીઆ, કટેરીહ, કુરસેલા, કરહાગેલા રોડ, સેખાપુર. અને
 કદીઆર આ રેલવેનો છે લખનૌથી કાનપુરની આઉફ રેલીલખંડ
 રેલવેની ૪૬ માઇલની લાઇન ગઇ છે અને એ લાઇનના લખનૌ પ-
 હીનાં રેલવેનો અમૌસી, હરોની, અજમેઅન, હનાહ, કાનપુર બ્રીજ
 અને કાનપુર આ છે લખનૌથી આઉફ રેલીલખંડ રેલવેની ૨૦૬
 માઇલની લાઇન મોગલસરાય સુધી ગઇ છે અને તેનાં લખનૌ પહીનાં
 રેલવેનો મલહૌર, જુગૌર, ખારાખાખી, રસૌલી, સફદરખજ, હરીઆખાહ,
 મખદમપુર, રૈઝાગામ, રૈઝૌલી, ખારાગામ, સેરવાલ, રૈઝાગાહ, અન્નો-
 ધ્યાય, હરનગર, ખીલહારધાટ, તાંદોની, જોરોનગજ, કમીરપુર, માલીપુર,
 ખીલવાઇ, શાહગજ, ખેતાસરાઇ, મીહરાવન, જોનપુર, જાહરાખાહ,
 જલાનગજ, કુલપુર, બાનતપુર, ચીવપુર, બનારસ કેનટોનમેન્ટ, કાચી
 અને મોગલસરાઇ આ છે રેલીલખંડ કુમાઉન રેલવેની ૧૮૮ માઇલની
 લાઇન ગઇ છે તેના રેલવેનો લખનૌ, એશાખાગ, લખનૌ શેહેર, દાલી-
 ગંજ, મરીઆન, બક્ષીકા તાનવ, ઇલોજ, અતારીઆ, સોધાહલી, કમ-
 લપુર, ખેરાનાહ, સીતાપુર, હરગામ, જોહલ, ખેરી, લખમીપુર, પરધાન,
 જોલા ચોકરલનાથ, કુકરા, મુશાની ચરમાહ, નકુરીઆ, દુધીઆખંડ,
 પુરાનપુર, શાહધર, પાલીખીન ખમારીઆ, નવાખમંજ, સીધાલ, ભો-
 છપુરા, શાહમતપુર અને બરેલી આ છે

“રીવીલગંજ એક ૬ માઇલથી શાખા છપરાથી ગઇ છે આ
 ગામ એક મોટું વેપારી મથક છે. અને તેમાં ખાસ કરીને તેલન
 ખીઆનું તો સર્વોત્તમ સ્થળ છે અહીં નજદીકમાં મહાર્જી જ્ઞાતમત્રા
 સુંદર મંદિર છે રીવીલગંજથી થોડે દૂર ગંગા અને સયુંતે સંગમ
 થાય છે ત્યાં કાર્તિક મહિનામાં સારો મેળો બરાય છે

ઉપરામાં એક સુંદર ધર્મશાળા છે. અહીંઆ ક્રેંચ, ડચ અને પોરચુગીઝોની અગાઉ કોઠીઓ હતી. અહીંઆ ધર્મનાથનું ઉત્તમ મંદિર છે. બીજા પાંચ મંદિરો હાલમાં બનેલાં પણ સારાં છે. અહીંઆ સુરોખાર બહુજ બને છે અને તેનો વેપાર સારો ચાલે છે.

સોનપુર આ ગંગા અને ગંડકીના સંગમ પર છે. અહીંઆ હરિહરનાથ મહાદેવનું મંદિર છે અને કાર્તિકી પુનમ ઉપર આ હરીહર ક્ષેત્રમાં મોટો મેળો ભરાય છે. આ મેળો બહુજ પ્રાચીનકાળથી ભરાય છે. અને ત્યાં અનેક વસ્તુઓની બજાર ભરાય. હરિહરક્ષત્ર તો પુરાણાનુસાર ગંડકી નદીમાંથી બ્યાં શાળિગ્રામ નીકળે છે તેજ ગણાય છે અને આં તો નેપાળમાં છે. અહીંઆ વિશ્વામિત્રના યત્રમાંથી રામ લક્ષ્મણ જનકપુર જતાં રહ્યા હતા આમ કહેવાય છે. અહીંઆ જે ગંડકી નદી વહે છે તે વિષ્ણુના તપશ્વરના પરિવ્રમને અંગે કપાળમાં થએલા પરમેવાની ઉત્પન્ન થઇ છે આમ પુરાણોમાં કહેલું છે. મગરથી હાથીને બુડતાં ભગવાને જોડાવ્યો તે ગંડકીમાંજ હતો.

એકમાંથી ચાર માઇલપર મહેન્દ્રનાથનું ઉત્તમ શીવનું દર્શનીય સ્થળ અને સુંદર સરોવર છે. આ મંદિર ને સરોવર નેપાળના રાજાએ બનાવેલાં કહેવાય છે.

ગોરખપુરમાં એક ધર્મશાળા છે. અહીંઆ લાકડાં અને અના-જનો વેપાર સારો ચાલે છે. અહીંઆ પ્રસિદ્ધ યોગી ગોરખનાથનું મંદિર છે. અહીંઆ ભૈરવનાથનાં ત્રિશુળો, શીવના મંદિરો અને ઢેઢલાક સાધુઓની સમાધી છે. અહીંઆ મોટું ભારે જંગલ છે અને જંગલમાં સુંદર મધ નીકળે છે. અહીંથી થોડે દૂર નેપાળની તળાટીમાં કપિલા તામ છે એ બુધની જન્મભૂમિ કહેવાય છે, કુસિઆમાં બુધનો દેહાન્ત થયો તે મહુ અહીંજ છે. આ કુશીઆમાં બુધની મૂર્તિ છે. પ્રસિદ્ધ ચીનાઇ મુસાફર હુએનસંગ જણાવે છે કે તેણે બ્યારે હંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી હતી ત્યારે અહીંઆ પુષ્કળ બાષોના મઠો જોયા હતા.

મગહુરમાં કબિરજીનો જો દેહાન્ત થયો હતો. અહીંઆ કબીરખંધો સાધુઓ રહે છે. કબીરજીનો દેહાન્ત ૪૦ સં ૧૪૨૦માં થયો જણાવવામાં આવે છે.

બલરામપુર એક નાનું રાજ્યધાનીનું શહેર છે. અહીંઆ નાનાં મોટાં ૪૦ મંદિરો છે તેમાં વિજયેશ્વરી દેવીનું મંદિર સર્વોત્તમ છે.

દેવી પાદલુમાં પટેશ્વરી દેવીનું સુંદર મંદિર છે. અહીંઆ ચૈત્રની નવરાત્રીમાં મોટો મેળો ભરાય છે. ઝલ્લુની રાજધાની માલિની અહીંઆજ હતી આમ કહેવાય છે.

નવાખગંજ આ મોડું વેપારી મથક છે. અહીંઆ નાની મોટી મસજીદો અને દેવ મંદિરો છે. આ ગામ સીરાજુદ્દૈલાએ વસાવેલું કહેવાય છે.

ગોલા ગોકર્ણનાથ આ તીર્થસ્થાન છે. આ ગોકર્ણક્ષેત્ર કહેવાય છે. ગોકર્ણનાથ મહાદેવનું અહીંઆ મંદિર છે. શીવરાત્રી પર અહીંઆ મોટો મેળો ભરાય છે. આ ઉત્તરગોકર્ણ છે. શીવજી મૂમ સ્વરૂપ ધરી પ્રતા હતા તેને શોધવા દેવતાઓ ચાધ્યા અને મૂમ એજ શીવજી છે એમ સમજી શીંગડાં પકડ્યાં. શીંગડાંજ હાથમાં રહ્યા; શંકર અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. આ શીંગડાના ત્રણ ભાગ થઇ ગયા. જ્યાં શીંગ રથાપન કરેલ છે તે ગોકર્ણજ ગણાય છે.

સંકિલા આ નૈમિષારણ્ય, મિથિક અને હત્યાહરણ તીર્થમાં જવાનું સ્ટેશન છે. અહીંઆ પ્રસિદ્ધ કવિ સુરદાસજી રહેતા હતા. સંકીલાના સ્ટેશન પર ગાડી મળે છે. રસ્તો જવાનો સારો નથી. બધાથી ઉતરી જનારને રસ્તો ઠીક મળે છે. નૈમિષારણ્ય બહુજ પ્રાચીન સ્થાન છે અને રિષિમુનીઓ અહીંઆ તપશ્ચર્યા કરતા હતા. અહીંઆ સૌમવતી અમાસના સ્નાનનું સારું મહાત્મ્ય છે. નૈમિષારણ્યની પરિક્રમા ૮૪ ગાઉની છે. અહીંઆ દર્શનીય સ્થળોમાં ચક્રતીર્થ, શ્રુતનાથ મહાદેવ, પંચ પ્રયાગ, અક્ષયવટ, લલિતાદેવી, ગોવર્ધન મહાદેવ, ક્ષેમકાયાદેવી, જાનકીકુંડ, હનુમાનજી, કારી, લોલાર્કકુંડ, ધર્મરાજ, શુકદેવજી, વ્યાસ, મનુ, સંતરૂપા, વ્યાસગંગા, બ્રહ્માવતી, ગંગોત્રી, પુષ્કર, ગોમતી, દશાધ્યનેધ, પાંડવકિલા, વારાહકુંડ, ગુફાઓ, જગન્નાથજી, સુતસ્થાન, આ છે. મિથીકમાં દધિચીકુંડ ને મંદિર છે. દધિચી રૂપીના હાંડકા દેવતાઓએ પોતાના રિજય માટે સર્વ જનાવવા માંઆં. રૂપીએ સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કરી હાડકાં આપવા કહ્યું. દેવતાઓએ સર્વ તીર્થ અને એકઠાં કર્યાં અને દધિચીએ સ્નાન કરી દેહ પાડી હાડકા દેવતાઓને આપ્યાં આ પરથી આ સ્થળ ધર્ણજ પવિત્ર ગણાય છે. હત્યાહરણ તીર્થ મિથીકથી પાંચ ગાઉ છે. અહીંઆ જાદરવામાં મોટો મેળો ભરાય છે. આ તીર્થો સ્નાન

નદાન અને દર્શનને માટે સર્વોત્તમ ગણેલાં છે. અને તેના ઉત્સેખ પુરાણાદિકમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.

શાહજાનપુર વેપારનું મુખ્ય મથક છે અને તેમાંજે ખાંડ ઘણીજ થાય છે.

ખરેલી મોટું વેપારી મથક છે. સ્ટેશન પાસે ધર્મશાળા છે. અહીંઆ અનાજ, કાપડ, ખાંડ વીગેરેનો વેપાર મોટો છે.

પીંડીલીત આ વેપારનું મોટું મથક છે. નેપાળી લોકો અહીં આ નેપાળની ચીજો લાવેછે અને અહીંની નેપાળમાં લઈ જાય છે. આ રોહિલાઓની રાજધાનીનું સ્થળ છે.

અંદૌસી આ, આ તરફનું વેપારનું ઉત્તમ સ્થળ છે.

મુરાદાબાદમાં અનાજ, ખાંડ, ધી, તેલનાં બીજાં, કાપડ, ધાતુ ઇત્યાદિ અનેક ચીજોનો વેપાર ચાલે છે. અહીંઆ પાકી કલકત્તું કામ સર્વોત્તમ થાય છે સ્ટેશન પાસે ધર્મશાળા છે. સ્ટેશનથી થોડે દૂર રામ ગંગાપર સુંદર ધાતો બાંધેલા છે.

સંલલ જ મુરાદાબાદથી ૧૨ ગાઉપર છે તે ગામમાં વિષ્ણુપ્રશાદ બાંધેલું તે ત્યાં કલિકે અવતાર થવાનું લવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું છે.

ફૂકી લશ્કર હાવણીનું અને વેપારનું મુખ્ય સ્થાન છે. અહીંઆ લોકો કામ શ્રેષ્ઠ થાય છે. અહીંઆ ધનછનીયરીંગ કોલેજ છે.

સહારનપુરમાં દિલ્હીની જુમા મસ્જિદ જેવી સુંદર મસ્જિદ છે. અનાજ, ખાંડ, કાપડ વીગેરેનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અહીંનો સરકારી બાગ સર્વોત્તમ છે. બાગમાં સરોવર અને દેવમંદિર પણ છે. અહીંઆ શાહજહાન ચીરતીની દરગાહ છે તેને મુસલમાનો બહુજ પવિત્ર માને છે અને તેનાં દર્શન કરવા સુકતા નથી.

મીરત આ વેપાર રાજ્યારનું ઉત્તમ સ્થળ છે. અહીંઆ નવ. ચંડીનો મોટો મેળો ચૈત્રમાં ભરાય છે. સુવંકુંડ પર અનેક મંદિરો છે. બિલેશ્વરનું પ્રાચીન દર્શનીય મંદિર છે.

ગઢમુકેશ્વર આ પ્રાચીન હસ્તીનાપુરનો એક મોડોલો કહેવાય છે. જુનો ગઢ અને મુકેશ્વરનું મંદિર આ જો મળીને ગઢમુકેશ્વર કહેવાય છે. અહીંઆ કાર્તિકી પુનમનો મોટો મેળો ભરાય છે.

હસ્તીનાપુર મીરતથી ૧૨ ગાઉપર ગંગા કિનારે છે. હસ્તીનાપુર જતારે ખૈરોલીના સ્ટેશને ઉતરવું અને ત્યાંથી હસ્તીનાપુર જવું.

અહીંઆ એક શિવમંદિર છે. પ્રાચીન શેહેરની ધણીક નીશાનીઓ હજી પણ જોવામા આવે છે.

ખુરજા વેપારનું મથક હોઇ ત્યાં એક સુંદર જાહન મંદિર અને એક મોટું તળાવ જોવામા આવે છે.

અહીંગઢમાં સાવીતખાની મસીદ, મોતી મસીદ, કામામવાડા, મકરખા તથા ફેટલાંક હિંદુ મંદિરો, અધીગઢ કાલેજ વીગેરે જોવા લાયક છે. આ વેપારનું પણ 'આ તારણ' ઉત્તમ મથક ગણાય છે. અધીગઢ આ કોઇવ ઠે ને પ્રાચીન કસબો હતો તે જમ્યાએ વસેલું છે. અહીંઆ માહ મહિનામા મેળો ભરાય છે.

સોરેમા વારાક લગવાનું મંદિર સુંદર છે ગંગા, ભગીરથી, શંકર, હારકાધિરા, સીતા રામ વીગેરેના મંદિરો છે. આ તીર્થ ક્ષેત્ર છે, આને વરાહ તીર્થ પણ કહે છે.

કનોજ આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શેહેર છે હેઠ્યા હિંદુ રાજા જૈયરાજ અને જયચંદ વચ્ચે યુદ્ધ થયેલું અને જોને અર્થે મુસલમાનો કાબ્યા તે જયચંદની કનોજ રાજધાની હતી જયચંદની દીકરી સં- ધુક્તાના પ્રેમપાશમા જૈયરાજે મુસલમાનેને બળવતર થવા દીધા. કનોજને અશ્વતીર્થ કહે છે કારણ કે રચીક રૂપીએ ગાંધી રાજા પાસે પોતા માટે કન્યા માગી ત્યારે રાજાએ એક હજાર સ્થામકર્ણ ઘોડા માંગ્યા, રચીકે તપ કરી વશલુંને પ્રસન્ન કરી ઘોડાઓ અન્ને આજ્યા અને રાજાને આપી તેની કન્યા પરજ્યા કનોજમા જુના રથજો ઘોડા છે છતા તે જોવા લાયક છે.

બરેઇલખુર સ્ટેશનથી એકાદ માહિપર એરેથર/ મહાદેવગી પ્રા- ચીન રથાન છે અહીંઆ અશ્વરથામાનું રથાન છે ત્યાં અનેક પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે. આ પરમેશ્વરની સ્થાપના અસ્વથામાએ કરેલી કહેવાય છે અહીંઆ શીવરાત્રીની મોટી જવા ભરાય છે.

બીથુર આ ૧૮૫૭ ના પ્રસિદ્ધ બળવાના મુખ્ય નાયક નાના સાહેબ પેશવાના રહેવાના સ્થળ તરીકે ધણાકોના જાણવામા હશે. પોતાના અગમ્ય રહેલુ બળ, શૌર્ય અને બુદ્ધિને સદુપયોગ કયો હોય તો નાના સાહેબ પોતાનું નામ પ્રાપ્ત સ્મરણીય કરી શક્યો હોત. આ- ઘણુ યદને ને કુરતા એણે વાપરી હતી તે રેખાંચ કિપનું કરે એવી હતી પાંડવોના નિર્દાવરિયત પુત્રોને મારનાર અશ્વથામા જેવી રીતે

અત્યાર સુધી લોકોના કંથાપાન થઇ શકતા નથી તેવીજ દશા નાના સાહેબની પણ થઇ છે. અવળતાં કેટલાક પ્રતિહાસ કરતાંઓ તેમજ વસ્તુ સ્થિતિનો સત્ય તોલ કરનાર નાના સાહેબને પણ કેટલોક ન્યાય આપે છે. અને તેના કૃત્યનો જગ્યાવ રાજ્યક્રિય દૃષ્ટિએ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ પોતાને થએલા અન્યાયને અંગે તેણે કરેલા કૃત્યને ધુધી જવા જેવું ગણવા પણ કહે છે છતાં, આર્યધર્મશાસ્ત્ર સ્ત્રીઓ, બાળકો અને શરણે આવેલાઓનો વધઠોઇ કાળે પણ ચલાવી લેવાય એમ ગણતાંજ નથી. આ રીતે નાનાસાહેબ પોતાના કૃત્યથી સ્વદેશી અને વિદેશી બેઠના તિરસ્કારમાં આવી પડ્યા છે. આ નાનાસાહેબનું કેંદ્રસ્થાન બીથુર જોવા જેવું છે. અહીં આ બ્રહ્મઘાટ રનાનની જગ્યા છે. અહિંસ્ત્યાબાઇ અને બાજીરાવ પેશવાના બનાવેલા બીજા પણ ઘાટો છે. સુંદર દેવમંદિરો પણ છે. આમાં મુખ્ય વાલ્મિકેશ્વરનું મંદિર છે. આ સીવાય ગંગાજી પર બ્રહ્મેશ્વર, કપિલેશ્વર, બુતેશ્વર, ક્ષીરેશ્વર, વીગેરે દર્શનીય સ્થાનો છે. અહીં આ બ્રહ્મજીનો બીલો છે જેની પુજા કરાવાય છે. અહીં આ કા-
ર્તિકી પુર્ણિમાનો મોટો મેળો બરાય છે. આને બ્રહ્માવર્તતીર્થ કહે છે. બ્રહ્માવર્ત ઘાટથી એક માઇલ પર બાહિંમતી પુરી છે જેમાં મનુની ઉત્પત્તિ થઇ કહેવાય છે. અહીં આ એક કિસ્સો મનુના વૃષ્ણતનો છે. અહીં આ આગળ થોડે દૂર ધ્રુવનો કિસ્સો છે. બીથુરથી ત્રણેક ગાઉપર બેલાદ્રપુર નામનું ગામ છે જે ખૂબ કવી વાલ્મિકીનું જન્મસ્થળ કહે-
વાય છે. અહીં આ એક કુવામાં વાલ્મિકી સંતાઇ રહેતા હતા અને પારાધિનું કામ કરતા હતા એ કુવો બતાવવામાં આવે છે. આ સ્થ-
ળથી એક ગાઉપર તમસા નદી છે કે જ્યાં રામચંદ્રજીએ સીતાને વન-
વાસ આપ્યો ત્યારે લક્ષ્મણજી મુકી ગયા હતા. ગિરોએ વાલ્મિકીને ખબર આપી અને વાલ્મિકિ શોધવા લાગ્યા અને જ્યાંથી સીતાજી મળ્યાં તેને બોજકીપુર અત્યારે પણ કહે છે. અહીં આ લોકો નિર્ભય રહે છે. ધરનાં કમાડ દિવસ રાત્ર બંધ કરવામાં આવતાં નથી અને બંધ કરે છે તે દુ ખી થાય છે લોકો ચોરી કરતાંજ નથી. અહીં આજ રામચંદ્રના, અશ્વમેધ વખતે ઘેઠાને આધી લવકુચે અતીવ વિસ્મયકારક યુદ્ધ કર્યું હતું આ બ્રહ્માવર્ત તીર્થનું મહાત્મ્ય સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.

છટાવા વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. અહીં આ સુંદર નૃસિંહજીનું મંદિર છે. જમુનાના ઘાટપર મહાદેવના બીજાં મંદિરો પણ છે. અ-
હીં આ અનાજ, ઘી, ગણી, તેલનાં બીજાં વીગેરેનો મોટો વેપાર ચાલે

છે. ઇડિયન મીડલેન્ડ રેલવેમાં એક ઇટાલા સંજોષે વર્ણન કર્યું છે તે અને આ બે જુદાં સ્થળો છે.

હરદ્વાર.

છેલ્લું ૧૧૯ માધ્યમ; માડું મેલનું ૧૭-૧૪-૬ ખીજનું ૧૨-૩-૦.
હરદ્વાર અને હરીદ્વાર આવાં બે નામો શીવભક્તો અને વૈષ્ણવ ભક્તો આ સ્થાનને આપે છે. પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થાનને માયાપુરી કહેતા હતા. હિંદુઓની પવિત્ર સપ્તાપુરી અયોધ્યા, મથુરા, માયા (હરદ્વાર) કાશી, કાંચી (કાંછવરમ), અવંતીકા, (ભિજન) દ્વારામની (દ્વારકા) આ ગણાવેલી છે. આ સ્થાને માયા શબ્દ વાપરેલો છે. 'અસિદ્ધ ચીનાઇ મુસાફર હીઝન સેંગ આને મોપુલો જણાવે છે. માયાપુરીને આ અપભ્રંશ છે. સાતમી સદી સુધીમાં આ સ્થાન માયાપુરી તરીકે જણાયું છે. અકબરના વખતનો અબુફઝલ આને "માયા" તરીકે જોળખાવે છે એટલે ૧૬ શી સદી સુધી તે તેજ નામ ચાલુ હતું. ટોમ હારવટ આને હરદ્વાર કહે છે. હર એટલે શંકર અને હરી એટલે વિષ્ણુ આવા બેઉ નામ શીવ વૈષ્ણવ મતના પ્રાબલ્યેજ પડ્યાં સમજાય છે. હરદ્વાર હિંદુઓનું પ્રાચીન તીર્થ છે. કપિલ રૂપીના શાપથી સમર રાગના પુત્રો બળી ગયા હતા તેઓને મોક્ષ ગંગા નદીના જળથી થાય એમ હોવાથી ઇક્ષ્વાકુ વંશના અનેક રાજાઓએ ગંગાને સ્વર્ગમાંથી લાવવા પ્રયત્ન કરેલો પણ ખીલ પાર ન પડતાં ભગીરથ પાર પડ્યા તેપરથી ગંગાનું ખીજુ નામ ભાગીરથી પણ કહેવાય છે. આ કપિલ સ્થાન હરદ્વારમાં અત્યારે પણ છે.

હરદ્વારમાં ગંગાજનું જળ નિર્મળ, વીપુલ અને અત્યંત સ્વચ્છ છે. જળમાં નજર કરીએ તો નીચેના તળાઓની ચીજ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. હરદ્વારના જોડું આરોગ્યકારક જળ પણ ખીજે નથીજ. હરદ્વારથી હીમાલયપર ચડવાનો રસ્તો શરૂ થાય છે અને તેથી ચડાવ વખતે દર વર્ષે હરદ્વારમાં મોટી જાત્રા વૈશાખ માસની શરૂઆતમાં ભરાય છે. અહીંયા કુંભના જૃહરપતી ૧૩ વર્ષે થાય છે ત્યારે કુંભનો મોટો મેળો ભરાય છે અને તે વખતે લાખો લોકો એકઠા થાય છે. હિંદુ શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે—

ગંગાદ્વારે કુશાવર્તે નિલકે વીલ પર્વતે;

સ્નાત્વા કનલે તીર્થે પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે.

ગંગાદ્વાર-કુશાવર્ત, નીલકેવી, ખીલ પર્વત અને કનખત તીર્થમાં સ્નાન કરનારનો જન્મમરણનો ફેરો ટળી જાય છે. 'આ ઉપરથી નાશિક

પાસના અર્ધબક તીર્થમાં આ પાંચ સ્થાનની કલ્પના કીધી છે અને તે પાંચ સ્થાનો ત્યાં બતાવવામાં આવે છે પણ ખરાં પ્રાંચ સ્થાનો અત્રેજ છે. હરદ્વાર ગંગાદ્વાર કહેવાય છે કારણ કે ગંગા પૃથ્વીની સપાટીપર અહીંથીજ વહે છે. કનખલ તીર્થ હરદ્વારથી બે માઇલ છે નાલદેવી, ખીલ પર્વત અને કુશાવર્ત પણ અત્રેજ છે. આ પાંચ તીર્થો બહુજ પવિત્ર છે.

હરદ્વાર બહુજ પવિત્ર સ્થાન છે. અહીંઆ આગલા વખતમાં મહાત્માઓ વસતા હતા. અત્યારે હરદ્વારની ઉપર ઋષીકેશમાં મહાત્માઓનો વાસ છે. ઉત્તમ પીતૃભક્ત અવલુના નામથી અવલુનાથનું અત્રે મંદિર છે. માયા દેવીનું પણ મંદિર છે અને ગંગાના સામા કીનારે ચંડી માતાનું દેવળ પહાડ પર છે. ચંડી માતાનાં દર્શન કરવા જતાં મહા વિટંબના પહે છે. અને તેથી કેટલાક અત્રેથીજ માતાનાં દેવાયલનાં દર્શન કરી સંતોષ પકડે છે. ચંડી માતાનું મંદિર છે તેજ નીલ પર્વત કહેવાય છે અને તેની નીચેથી કેળાનું મોટું વન શર થાય છે કે જે વનમાં અસંખ્ય હાથીઓ અત્યારે પણ ભોવમાં આવે છે. હરદ્વારમાં ગંગા સ્નાન, દર્શન ગ્રાહ ક્રીયા કરવામાં આવે છે. જે ઢેકાણે ગ્રાહ કરવામાં આવે છે તેને કુશાવર્ત તીર્થ કહેવામાં આવે છે. હરિદ્વારમાં દૈત્યક ધર્મશાળાઓ સારી અને રહેવા યોગ્ય છે. સુરજમલની, કાસ્મીરના રાજની, ખીલાસપુરના રાજની અને બેચાર મારવાડી. બાટીયા ઓની ધર્મશાળાઓ સારી છે. હરિદ્વારનો મુખ્ય ઘાટ હરિપીંડી કહેવાય છે. અહીંઆ વિષ્ણુ ભગવાનની ચરણ પાદુકા અને ગંગેશ્વર તથા શાકેશ્વર મહાદેવ છે. અહીંઆ ગંગાની પાસ બ્રહ્મ કુંડ છે. કુશાવર્તમાં ગ્રાંધાદિક કરવામાં આવે છે. અવલુ નાથનું મંદિર, ગંગાજીનું મંદિર, બિલ્વતીર્થમાં શ્રી બાલેશ્વર મહાદેવ, દુર્ગા, ગણેશ વગેરેનાં દર્શન અને ગારી કુપના જળનું પાન કરવામાં આવે છે.

મેષ સંક્રાંતિ પર હરદ્વારમાં મોટો મેળો ભરાય છે, હરિદ્વારનો મુખ્ય મેળો કુંભના બૃહસ્પતિ થાય છે ત્યારે બાર નવે ભરાય છે. આ વખતે લક્ષાવધી માણસો હાજર રહે છે

માયાપુર જે સમપુરીમાંથી એક છે તે અત્યારના હરદ્વારથી અડધા ગાઉપર પડતી હાલતમાં છે. આમાં માયાદેવી, ભૈરવ અને નારાયણ શીલા આ ત્રણજ જીનનાં મંદિરો માત્ર છે.

નીલ, પવનની ઝાડીમાં ગોરિકુંડુ, ગોરિશંકર અને નિલેશ્વરનાં દર્શન કરવાનાં છે.

કનખલાગામ હરદ્વારથી મોડું છે અને હરદ્વારના ધનાઢ્ય લોકો મોટે ભાગે કનખલામાં રહે છે. કનખલામાં દર્શનનાં સ્થાનો પણ હરદ્વાર કરતાં વીશેષ છે. શકરના સસરા દક્ષ પ્રભુપતીએ શંકરને આમંત્રણ કર્યા વગર જે યજ્ઞ કર્યો હતો તે અર્ધોઆજ કર્યો હતો અને તે યજ્ઞના સ્થાનનાં અને દર્શન કરવામાં આવે છે. આને દક્ષસ્થાન કહે છે. દક્ષ પ્રભુપતીનું અર્ધોઆ મંદિર છે. શંકરની આઠા વગર સતી પોતાના બાપને ત્યાં આવેલાં અને સતીને પુરૂં માન ન મળવાથી અને શંકરની સ્થાપના પણ નહોવાથી સતી બળી બરમ થયાં હતાં તે સ્થાન અને છે અને તે સતીકુંડ કહેવાય છે. શંકરે આ વાત જાણી પોતાના ગણને મોકલ્યો અને ગણે સર્વને યજ્ઞકુંડમાં હુમ્મી દીધા અને શંકરની દેવતાઓએ પ્રાર્થના કરવાથી દક્ષને જીવતા કર્યો. વીગેરે પુરાણોની આખ્યાનીઓનાં સ્થાન આ કનખલા તીર્થમાં છે. શ્રી રામચંદ્રજી સીતાનું હરજી થયા પછી સીતાની સોધમાં સીતા સીતા કરતા ચેતા હતા તેને શંકરે પ્રજ્ઞાપ્ત કર્યો ત્યારે સતીને શંકા થઈ કે શંકર જગતના દેવ છે તો આ મનુષ્યનાં જેવાં આવરણ કરનારને શંકર શા હેતુથી નમ્યા કે સતીએ આ શંકા વિષે પુછ્યું અને શંકરે કહ્યું કે રામચંદ્રજી દેવાધિદેવ છે અને મારા પણ આરાધ્ય દેવતા છે. સતીના મનમાં આ વાત ન હતી અને તેણે તેમના દેવપણાની પરીક્ષા કરવા રજા માગી. શંકરે રજા આપી અને સતી સીતાનો વેશ ધરી રસ્તામાં બેઠાં હતાં તેને જોઈ, રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે સતી માતા! શંકરને મુશીને અર્ધોઆ એકલા કેમ? સતી શરમાંયાં અને શંકર પાસ ગયાં. શંકરે કહ્યું કે પરીક્ષા લીધી. સતીએ હાં કહ્યું. શંકરે ન્યારે સમાધિ દશમાં જોયું કે સતીએ શ્રીરામચંદ્રની પરીક્ષા સીતાના વેશે લીધી ત્યારથી પોતે સીતાને માતા વૃદ્ધ માનતા હોવાથી તેનો વેશ ધારણ કરનાર સતીને પણ સાંજ્યા સમજવા લાગ્યાં. સતીના ઉપરથી શંકરનો પ્રેમ ઉતરવા લાગ્યો. સતી પોતાની જુદા સમજ્યાં. પ્રેમ વગરના સ્વામી પાસ રહેતા કરતાં પોતાને ત્યાં રહેવું સારું એમ સમજી વગર આમંત્રણ પોતાને ત્યાં ગયાં ત્યાં પોતાનું અને પોતાના પતીનું અપમાન થયું. પતી પાસ અપમાન પોતાને ત્યાં અપમાન, અપમાની જીંદગીમાં જીવવા કરતાં મરવું સારું.

સમજાવેલ કુંડમાં બળી મુવાં. ત્યારબાદ હીમાચળને ત્યાં જન્મ લઈ, તપ કરી પુનઃ રાંકરનેજ પરણ્યા અને પર્વતની કન્યા એટલે પાર્વતી કહેવાયાં. આ બધો બનાવ આ કનખલ તીર્થમાં બન્યો છે. આ શીવાય ખીખાં દર્શનીય સ્થાનમાં મોટેશ્વર, સીતારામ, રાધાકૃષ્ણ, વેદવ્યાસ, દેહેશ્વર, વીરલક્ષ્મી, મહાકાળી વીગેરે છે.

‘હીમાલયની’ તળેટીનાં હરદાર અને કનખલ આ ગામો છે ગંગાને પવિત્ર પ્રવાહ અત્રે પુર જોસમાં વહે છે. અહીં આ વનલીલાની શાસા કેવી હશે ? આવો સવાલજ ઉત્પન્ન થવાની જગ્યા નથી. અત્રેની કુદરતી લીલા અલોકિક છે. આજુબાજુ હીમોતરીથી ભરપુર પર્વતો, રસ્તાઓ, આબા, ખીલ, ખીચ, કેળ, આંબલી વીગેરેનાં ઝાંઝાથી ભરપુર, વંચમાં ગંગાનો નીર્મળ ધુધુ કરતો પ્રવાહ, મનની સાતવૃત્તી વીગેરે આ સ્થાનનું દેવી મહાત્મ્ય સામીત કરનાર છે. હીમાલય ઉપર શ્રીકૃદરિનાથ અને બદ્રીનાથનાં દર્શન કરવા જવાનો રસ્તો હરદારથી શરૂ થાય છે યાત્રીઓને પોતાના માટે જોસવાનાં વાહનોનો, સામાન ઉડાડનાર મજુરોનો અહીંઆથી બદોબસ્ત કરી લેવો સુગમ પડે છે, અને જો અહીંયા બદોબસ્ત ન થઈ શકે તો એક દિવસ એલ ગાડીમાં લઈકેશ જઈ ત્યાંથી બદોબસ્ત કર્યા વગર તો આગળ વધી શકાતું જ નથી. અત્રે હરદારથી એલ ગાડીમાં લઈકેશ ગયા. હરદારથી આગળ વધવા માંડ્યું કે તુરત કુંગરોની હોરો, ખુલ્લાં મેદાનો, નદીઓના પ્રવાહો, કુંગરનાં ઝરણાઓ, અનેક વનસ્પતીઓના મન પસંદ દેખાવો અને તાપથી તપી રહેલાં મનને શીતલ પુનઃથી એવી તો શાંતી વળી કે મુંબઈ જેવા પ્રવૃત્તિના રોહરમાં રહેલા છતાં તે વખતે સર્વ ઉપાધિ ભુલી જઈ ધમ્મવરના ગુણગાનમાં તસ્લીન થઈ ગયા.

હરદાર રેલવે સ્ટેશન હોવાથી અને યાત્રાગુઓના વીશેષ પરિચયથી અત્યારે સંસારી પ્રપંચનું સ્વરૂપ બની ગયું છે પણ માત્ર ૧૨ ગાઉ દૂર હુચીકેશમાં તેથી જાડુંજ સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું. ગામમાં પેસતાંજ વેદશાસ્ત્રના અવાજો સાંભળ્યાં. અનેક પવિત્ર ધર્મશાળાઓ જોઈ. ભક્તિ-ભાવથી યાત્રાર્થે આવતા યાત્રાગુઓના હૃદયનો ઉંચ સાત્વીક ભાવ જોયો. ત્યાંના લોકની નીતિ સ્થિતિ જોઈ અને અચીત આનંદ પામ્યા વગર રહી શક્યાજ નહીં. હરદારથી આગળ આવતાં હીમગઢ નામનું સ્થળ આવે છે. અહીંઆ ભીમકુંડ, ભીમેશ્વર, ભીમ, ગંગા ને ભગિરથની મર્તિઓનાં દર્શન થાય છે. ત્યાંથી સવળ ગામ આવે છે. ત્યાંથી

સત્યનારાયણ આવે છે. સત્યનારાયણમાં સત્યનારાયણનું મંદિર છે, સત્યનારાયણ ખાદાદ્વીપે આવે છે. દ્વીપકેશમાં સીતારામ, કુશ્મંબર-કુંડ, વારાહ સમવાન, બરેલજી બીજેરે દર્શનીય રથાનો છે.

હરદ્વારથી કેદારનાથ થઇ બક્રીનારાયણ જનારને ૩૦ દિવસ અને હરદ્વારથી ગંગોત્રી થઇ, કેદારનાથ થઇ, બક્રીનારાયણ જનારને ૪૫ દિવસ પગ રસ્તાની મુસાફરી કરવી પડે છે અને બક્રીનારાયણથી કાઠ-ગોદામ જે કે રેલવે સ્ટેશન છે ત્યાં પહોંચતાં બાર દિવસ ખીબ પગ રસ્તે આવવું પડે છે. આ રીતે દોડથી જે મહીના જંગલમાં મુસાફરી કરવી પડે છે. માત્ર જંગલજ નહીં પણ બરફથી ભરપુર પર્વતોમાં મુસાફરી કરવી પડે છે અને વૈશાખ જેઠમાં પણ પુષ્કળ ગરમ કપડાં વગર આવી શકવું નથી. આની સાથે ખાવાની ચીજો પણ પુરીપાધરી મળતી નથી આમ જોઇ ને કોઇ સર્વ સાદિલ સાથે આ મુસાફરી કરવાનો ધરાદો કરે તેને પાછળથી યસ્તાવે કયાં વગર ચાલવુંજ નથી. પોતાની આદત છોડી દઇ વખત પ્રમાણે સુખ દુઃખ સહન કરનારનેજ આ રથાન છૂટ છે. પૈસાના જોરે પણ ધારેયું સુખ મળતું નથી. સાથે બહુજા ઉપાધીની ચીજ રાખવાથી ઉલટું દુઃખ ભોગવું પડે છે આવી અમારી ખાત્રી થતાં અમે દ્વીપકેશમાં જે દહાડા વધારે રહ્યાં. કારણ કે અમારે અત્રે સામાન ઉપાડનાર અને જાપાનનો બદોબરત કરવાનો બાકી હતો.

દ્વીપકેશમાં સુરજમલની ધર્મશાળાના નામે જોળખાતી જગ્યા સર્વોત્તમ છે એટલુંજ નહીં પણ એ ધર્મશાળાનો ઇતિહાસ સર્વ લોકોને જાણવા જેમ છે. ખાવા કાળી કમળીરાણી રામનાથ નામના એક સાધુએ આ ધર્મશાળાજ નહીં પણ પદ્માવતી ખીબ અનેક રથાનો બનાવ્યાં છે. આ બાવાને શરૂઆતમાં કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ ધર્માત્મા સુરજમલજીએ મદદ આપી આ રથાનમાં અનેક યાત્રાળુઓને રહેવાને માટે સંગવડ-કારક જુદા જુદા ભોરડાઓ, વાપરવા સાર વાસણો, ખીછાવા પાપરવા સાર સેત્રેંજી, રગદંડો, કામજો વગેરે છે એટલુંજ નહીં પણ આ રથાનમાં રહેતા મદદખાઓ, વિદ્યાર્થીઓ, અને અનાથ યાત્રીઓને સાર અન્ન, ઔષધ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા છે. ગમે તેટલા માણસો આવે પણ તેમને અહીં આથી દાગ રોટલા દિવસમાં એકવાર મળે છે એટલુંજ નહીં પણ અત્રેના મહાત્માઓ જેઓ જંગલમાં ફર ફર શ્રેયકો માંખી,

પોતે 'ધરતર લજનમાં રહી, ખાવાપીવાની પરવા નથી કરતા તેઓને તેઓનારથાનકે પશુ ખાવાનું પોહોંચાડવામાં આવે છે. જે લોકો તૈયાર રસોઈ નથી જમતા તેને કાચી પશુ આપવામાં આવે છે અને આ ઉપરાંત જેઓ નિર્ધન સ્થિતિમાં યાત્રાએ જાય છે તેઓને અત્રેથી ચીઠી આપવામાં આવે છે કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં આ ખાવાના સ્થાનથી તેમને સદાવર્તી મળ્યા કરે. આ કાળી કમળીવાળાનાં જોટલાં સ્થાનો છે ત્યાંનાં સર્વ માણસો વખાણવા ચોગ્ય આચરણના હોય છે. આ બધી વ્યવસ્થા જોતાં આ સ્થાનોનો માસીક ખર્ચ પશુ ભારે હોવો જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે ત્યારે સવાલ એજ ઉત્પન્ન થાય છે કે એક સાધુ આ બધું શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે છે ?

મુંબઈમાં જનકીબાઈ નામની એક પરોપકારી બાઈ, હમણા પોતાના મુસલમાન હાથીએને મદદ આપવામાં કામથી અને સત્તાવાળાઓએ તેમના પ્રત્યે બતાવેલા વીશ્વાસથી, વીરોધ પ્રસિદ્ધમાં આવેલ છે તે આજ વર્ષે થયાં અનેક હિંદુ યાત્રીઓને મુંબે મોઢે ખાવાની, રહેવાની, જવાની વીગેરે વ્યવસ્થા કરી આપે છે તેની સાથે નોકરી રહેવા ઇચ્છનારને નોકરીએ લગાડે છે, દવાવાળાઓને દવા અપાવે છે, વાસણો અપાવે છે, વસ્ત્રો અપાવે છે આ બધું ક્યાંથી કરે છે ? આ જોવો સવાલ છે તેવોજ આ કાળી કમળીવાળાનો સવાલ છે. જનકીબાઈ ધોળપુરના હોઈ તેમનાં પીએરીઆં અને સાસરીઆં ધોળપુરમાં જગીરદાર છે અને સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. મરકીની શરૂઆતનાં નાશકની યાત્રાએથી આ બાઈ અત્રે આવેલ અને અનાથોનાં દુઃખ જોઈ તેને મદદ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને કાંઈ પણ સ્વાર્થ વગર અત્યાર સુધી એ નિશ્ચય પાલન પાડ્યો છે. જનકીબાઈ કોઈ મુંબઈની ધનાઢ્ય પરોપકારી સ્ત્રી હશે એમ જાણી હીંદુસ્તાનના સર્વ ભાગોમાંથી તારો, કામળા આવે છે અને તે દીવાન સુધીના અમલદારો તરફના મહામહોપાધ્યાય જેવા જેવા વિદ્વાનોના, આચાર્યોના વીગેરે અને આ બધા તારો કામળોમાં હકીકત જો જોઈએ તો અમે અમુક વખતે આવશ્ય; અમારે માટે ઉતારાની જોઈવલુ કરો, અમુક શુદ્ધરૂપ કે શુદ્ધરૂપને તમારા તરફ મોકલ્યા છે તેની સરભરા કરો. આનાં અનેક કામોમાં 'લામ્યા છતાં બદલામાં જુલિયાં શીવાય ખીલું' કાંઈજ નહીં. આ બાઈને અનેક વાર રોતાં અને નિરાશ થતાં જોઈ છે, આ બાઈ જે માગે છે તે એજ છે કે મુંબઈની પ્રજા, દેરા પરદેશથી આવતા લોકો સગવડ મેળાવે ઉતરી શકે એવી ધર્મશાળા મુંબઈમાં

બાપે - મારી સુચમયી આ વાત બહેરમાં પણ એક બે વાર ઠઠી
 હેતી પણ તેનું કાંઈજ પ્રજા નહીં મુંઝવે જેવા શેઠેરમાં રહેવાના મુકા-
 મની અડચણથી કેવું દુઃખ પડે છે આ જનકીનાથ જાણે છે તેનું
 બાપુ દોષ જાણતું નથી મુંઝવણમાં જે યોડી ધણી ધર્મશાળાઓ છે તે
 ધર્મશાળાજ ન કહેવાય. મુંઝવણની જગારે આ સ્થિતી છે ત્યારે હિમાલય
 જેવા પહાડપર કે ક્યા ખાવાની ચીજ પણ પુરીપાધરી મળે નહીં, ક્યા
 વગર આશ્રમે રહેવું એ શરીરનો ભોગ આપરા જેવું છે, ત્યાં ધર્મ-
 શાળા, અનસ્તેન, દવાદાઈ વીગેરેના જોડવણ કરનાર બાવા કાળી
 કમળીવાળા રામનાથને હજારો વાર ધન્યવાદ આપીએ તો થોડોજ છે

આ બાવાએ આ કામ પોતાના પરમજી કાગોથી યાત્રીઓના
 મનમાં વિશ્વાસ બેસાડી પાર પાડ્યું છે. અત્યારે લક્ષાવધી રૂપી-
 આનો ખર્ચ ચાલે છે તે યાત્રીઓ તરફથીજ મળતો રહે છે. આખા
 હિંદુસ્થાનમાંથી ભોડો મામીક, વારંક કે હાડ રકમ આપ્યાજ કરે છે.
 અનાજ ધી, વજો વગેરે મોકલવાજ કરે છે માત્ર એક વખતજ નહીં
 પણ કાયમ આ કામ ચાલ્યા કરે છે અને જે જે યાત્રીઓ જાય છે
 અને આ વ્યવસ્થા જોય છે તે ખુશીથી અમુક રકમ આપવા તૈયાર
 થાય છે આ સ્થાનમાં કોઈની પાસની કશી રકમ માગવામાં આવતી
 નથી પણ ધર્મવરે જોતે ઘોડી પણ મુખિ આપી છે તે આ સર્વ વ્યવસ્થા
 જોઈ, આ કામ ફેરી રીતે ચાલે છે આ પુછવા વગર રહીજ શકે નહીં,
 અને પુછવા બાદ પોતાના હૃદયનો દયાનો ઝરો ઉપયોગમાં ન આણે
 આમ બનેજ નહીં. આ રીતે આ સ્થાનને મદદ મલ્યેજ જાય છે.
 જોતો શુદ્ધાશય છે, જોની સ્વાર્થની વૃત્તી નથી અને જે પરાપકારી
 બુદ્ધિથી કામ કરનાર છે તેને આવા વખતમાં પણ મદદ મલ્યેજ જાય
 છે. આ ધર્મવરી મદદ નહીં તો બીજું શું કહેવાય? બાવા કાળીકમ-
 નીવાળા રામનાથ અને પરાપકારી સધ્ધરી બાઈ જનકીનાથનાં પ્રત્યક્ષ
 દર્શાત આપણી પામ મોજીદ છે.

આ જનકીનાથ પાસ પણ યાત્રીઓ વિશ્વાસથી પોતાની પાસની
 જોખમી ચીજ મુકી રાખે છે તેમ અને હુમીકેશમાં અને પહાડપર
 આ બાવાના સરે સ્થાનમાં યાત્રીઓ લાખો રૂપિયાની માત્ર મીલત
 સક્ષમતીથી મુકી શકે છે આ માત્ર મીલતનાં ચોખ્ખાં સ્થાને પોહોચતી
 થાય છે. ભોડોને હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ હોય તો અહીંયાથી પોતાની
 સાવજારીના અંગે મળી શકે છે, અમારી પાસ, બારી બોજ દેવાથી

અમે બે ટુકો અંતે મુકી ગયા હતા અને હાથરસ મોકલવા વિનવી કરી ગયા. હતા અને અમારા કહેલે ઠેકાણે તે પેટીઓ સલામત રીતે પોહિંચી ગઈ હતી. આ રીતે સરાફો તરીકે, પરોપકારી પુરૂષ તરીકે, જે કામ લક્ષાપતીથી નથી બનતું તે એક સાધુ બન્યો છે આ થોડું આશ્ચર્યકારક છે ? આવાજ પુરૂષો જગતનું કલ્યાણ કરે છે અને તેઓજ સદૈવ જીવંત છે.

હરદ્વારમાં અમે સામાનને સાર કંડી અને બેસવાને સાર જંપાન નની ગોઠવણ કરવા અમારા સાચના ગોરના ગુમાસ્તાને કહ્યું પણ તેણે તે મોઢી મળે છે; આગળ હુપીકેશમાં સરતી મળશે; અંતે એકાદ બે; છે; વધારે નથી માટે હુપીકેશમાંથી જ કરવી એ ઠીક છે એમ કહ્યું. અમે તેના વિશ્વાસે હુપીકેશ આવ્યા પણ ત્યાં અમને વધુ લાભ નેતું જણાયું નહીં. અહીં હુપીકેશથી જંપાન અને કંડીની ગોઠવણ કર્યા વગર આગળ જઈ શકાતું જ નથી કારણ કે અંતેથી ચડાવ શરૂ થાય છે. આગળ કંડી જંપાન મળે છે પણ હુપીકેશથી બે માત્રલ ઉપર રામપુર દરબારનું ચાણું છે અને આ ચાણામાં જંપાન કંડીવાલા અને પાત્રીઓ વચ્ચે કરાર થાય છે તેથી ભવિષ્યમાં વધારા પડે નહીં. આથી રસ્તાની ખટપટ મટી જાય છે અને બહુજ સુગમતા થાય છે. કંડી જંપાન ઉપાડનાર ફત્તી, બ્રાહ્મણ અને કણ્ઠી વગેરે હોય છે. તેઓ રામપુર રાજના હોય છે અને તેઓ ગઢવાલ જીલ્લામાં મેલચોરી સુધીજ આવે છે. મેલચોરીથી રેલવે સ્ટેશન પર આવતાં ચાર દિવસ લાગે છે. અને ચાર દિવસની મુસાફરી નવાજ માણસથી કરવી પડે છે પણ તેના લેખપત્રો મેલચોરીમાં થાય છે.

કંડીના લગતી વિગત.

કંડીમાં જંગાળી એક મણુ બાર રહે છે અને તેટલો ત્યાંના માણસો ઉપાડે છે. અહીંથી મેલચોરી સુધી એક જંગાલી મણુની મજૂરી રૂ. ૨૫ થી ૩૫ સુધી પાત્રીઓની વધધટને લઈને થાય છે. અમે મણુના રૂ. ૩૨ આપ્યા હતા. જેની પાસ મણુથી જોઈએ બોલ્લે હોય તે બે ચાર જણા ભેગા થઈને મણુ પુરો કરી આપી શકે છે પણ તેઓએ સાથે રહેવું પડે છે. સ્વતંત્ર રીતે રહેનાર પોતાનો બોલ્લે પોતાનીજ કંડીમાં રહે એવી જોડવણ કરવાની જરૂર છે અથવા મણુ બોલ્લે ઉપાડી શકે એવા નજીકના બાંધાના માણસો પણ મળે છે. અને તેમને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે પણ તેમ કરતાં તેઓ આપણા ઉતારાવાળી જંગ-

પાંચ વખતપર પાંચ છ કલાક મોડા આવે છે કે નેથી રાંધવા ખાવાની બહુજ અડચણ બોગવવી પડે છે. કંડીવાગો બોજો ઉપાડી આપણી સાથે તો ચાલી નજ શકે પણ કલાક બે કલાકનો ફેર પડે તથા સુધી વાંધા નેતુ નથી. કંડી અટલે કંડીઓ અને આ કંડીઆતું ૨૫૧૫ આપણા મુખર્ષમાં હલાલખોરના ટોપલાના આકારના ટોપલા કરતાં બમણા મોટા આ કંડીઆ હોય છે. આ કંડી સામાન ઉપાડવાના કામમાં આવે છે. એટલુજ નહીં પણ બેસવાનાં કામમાં પણ આવે છે. જે લોકો જાપાનનો સારી દર આપવા અશક્ત હોય તે આ કંડીમાં બેસે છે અને તેનો લવાજમ રૂ. ૩૦ થી ૩૫ પડે છે. સામાનની કંડી અને બેસવાની કંડીમાં ફેર માત્ર એટલોજ છે કે બેસવાની કંડી ઉપરના ભાગમાંથી એક બાજુએ કાપેલી હોય છે નેથી કમરને વાંસો કંડીમાં રહી પગ બહાર લટકતા રહે. હલકાં વજનનાં માણસોનેજ કંડીમાં બેસાડવામાં આવે છે. આ માણસને એકજ માણસ ઉપાડી જાય છે. કંડીમાં બેસનાર માણસ અકાશ જાય છે અને પગ બાંધેલા હોવાથી સુજી આવે છે. કંડીમાં બેસનારને પણ કપડાથી બાંધી લઈ તે કપડું કંડી ઉપાડનાર પોતાની છાતીપર બાંધી લે છે. કંડીમાં બેસતું એના કરતાં ચાલતું હું તો વધારે સારું સમજું છું.

જાપાનનો લગતી વીગતો.

જાપાનમાં બેમરાનો સાવ રૂ. ૬૦ થી ૧૦૦ અને તેથી પણ વધુ માણસના વજનને લઈને અને યાત્રીઓની ભીડને લઈને લેવામાં આવે છે. જાપાન એટલે બે કુટ લાંબી અને દોઢ ફૂટ પોહોળી માંચીને હાંધી મુકીએ તો જાપાનજ થઈ સમજાવી આ માંચીને ઝાડની છાલમાંથી રેશા કાઢી તેની દોરી કાઢી અંદરથી ગુંથી લેવામાં આવે છે. આપણે આપણી પાસની રંગઈ, બલકેટ કે બાજી ચીજ તેમાં મુકી બેસી શકીએ છીએ આગલા બે પાયા આપણને યોજવાને હોય છે. આ પાયા છ ઈંચ ઉપર રાખી ચારે બાજુ પાનળું લાકડું બાંધી લેવામાં આવે છે કે જે પાછળની બાજુએ ટેકા તરીકે અને પડખાની બાજુએ આધાર તરીકે કામ આવે છે. આ માંચી, બે બાજુ બે મજબુત વળી કે બાજુના દશ બાર ફૂટ લાંબા લાકડાથી મજબુત બાંધી લેવામાં આવે છે. આ લાકડાના આગલા પાછલા છડાઓ દોરડાના વળથી મજબુત બાંધી લેવામાં આવે છે અને બે દોરડાના વળથી વચમાં ત્રણથી ચાર.

શીટના લોકડાનાં કટકા આગળ પાછળ જોસવામાં આવે છે. આ કટકાઓ બંને જણાં ઉપર છે. એક અંદરના ભાગમાં રહે છે અને એક બહારના ભાગમાં રહે છે. જંપાનમાં બેસનાર સમતોલપણું ન જળવી રાખે તો આગળ પાછળ અંદર રહેલા માણસો પડખાના બાંજુ કે વળાને ને બાંજુનું સમતોલપણું ગયું હોય તે બાજુ પકડી જંપાન ઉઠાવા દેતા નથી. જંપાનમાં બેસનાર માણસ જો ઘોડેસ્વાર હોય અને પાયાની અંદરનો બધો ભાગ રજાઈ વગરેથી ભરી લઈ બહાર અધર બેસે તો બહુજ આરામથી બેસી શકે છે પણ બીજુ હોય અંદર બેસે તો તેને ધુટણથી નીચેના પગ બહાર રાખવા પડે છે. બહુ જડું માણસ ન હોય તો પલાંઠી મારી પણ બેસી શકે છે. જંપાનમાં બેસવું કંડી કરતાં સારું છે પણ ચાલવામાં ને મળે છે તે આમાં નથી. પણ અમારા જેવાં હીનભાગી, જેઓ મુંબઈમાં બેઠાબેઠા ખાનારા છે તેઓથી એક ડગલું પણ ચલાવું અશક્ય છે. જોકે નેવું નેવું વર્ષનાં ડોસાંઓ અને બેઠાં આંખે આંધળાઓને તેમજ દશ દશ વર્ષનાં બાળકને પણ એમે ચાલતાં જોઈ શકાતાં.

પહાડપર દર વર્ષે કમમાં કમ એક લાખ માણસ વૈશાખથી કારતક સુધી છ મહીનામાં યાત્રાર્થે જઈ હશે. આ એક લાખ માણસમાંથી ૫૦૦ માણસ જંપાનમાં, ૪૫૦૦ માણસ કંડીમાં અને બાકી બધાં ચાલીનેજ જનારાં હોય છે. આવી હકીકત ત્યાંના ડેપુટી કલેક્ટર શ્રી ૦ ધર્માનંદ સાથે ચર્ચા મારી વાતચિત ઉપરથી મેં જાણી છે. ચાલનારનો મોટો ભાગ હોવાનું કારણ આ યાત્રાની મળ ચાલવામાં છે એટલુંજ નહીં પણ ચાલીને યાત્રા કરનારને અશ્વમેધનું પુણ્ય મળે છે એવું મહાત્મ્ય છે. ચાલનારા યાત્રીઓનું થોડુંક વર્ણન અગ્રે આપવું નકામું નહીંજ ગણાય.

યાત્રીઓનું વર્ણન.

દરહારમાં પાંચથી છ શીટ લાંબી નક્કર બાંજુની લાકડીઓ એક પૈસાથી તે બે આના સુધીની કાંમતની હલકા ભારે વજનની મળે છે. જેણે ચાલવું છે, તેણે એક લાકડી તો જરૂર લેવીજ જોઈએ અમારે ચાલવું નહોતું છતાં અમે લાકડીઓ લીધી હતી, કે ને લાકડીઓ રસ્તામાં લાકડી જોવાઈ જનારને આપવાથી તેઓ આશીરવાદ આપે છે એટલુંજ નહીં પણ ચેતાના મુકામ પરથી જંગલ દરાગત જતાં કે

થોડું ધરતાં પણ બહુનું કામમાં આવે છે. કેટલાક ભાગમાં ચલાવ કે ઉતાર
 હોય છે કે જ્યાં જ્યાં પાનમાં બેસવું સલામતી ભરેલું નથી, ત્યાં લોકોને
 અવરજવર ખર્ચ પડે છે. એટલા માટે ચાલો કે ન ચાલો પણ લોકો તો
 સેવીજ. આખી યાત્રા પુરી થયા બાદ જો લોકો જોઈ તો કમમાં
 કમ અડધો ટુટ તો તે ધસાવણી જણાવવાનીજ. આવી લોકો સાથે
 કમર બાધી ખુલ્લે હાથે " જે બદીબીચાલકી " ના અવાજે પડે ચાલ-
 નારાઓના ટોળે ટોળાં નજરે પડે છે. એક દેર પણ સામાન પાસ
 રાખી ચડતું મુશકેલ છે છતાં કેટલાક પોતેજ સામાન ઉપાડી, નાનાં
 છોકરાંઓ ઉપાડી ચડતાં નજરે આવતાં હતાં. ગરીબ યાત્રીઓ થોડો
 સામાન સાથે રાખી પોતેજ ઉપાડી ચાલે છે. ચાલનાર માણસે પહોંચવાની
 મુશ્કેલીમાં બીજાનું ઉતાવળ કરવી જોઈતી નથી. દિવસમાં જે વાર
 ચાલવું જોઈતું નથી. ત્રણ ચાર દિવસના અંતરે એકાદ માઈલ વધવાનો
 માઈલરો રાખવો જોઈએ છે. બહુ ભારી ચડાવ કે ઉતાર હોય ત્યાં બહુ
 જોસ કરવું જોઈતું નથી. કમ ભરાઈ આવે ત્યાં પેરો ખાવો જોઈએ છીએ.
 અને રસ્તામાં રથને રથને નજરે પડતા પાણીના અંચા જોઈ લઈ આવ્યા હોય
 પાણી પીવુંજ હોય તો, થોડુંક ખાઈને પીવું પણ વધુ પીવું નહિ.
 આવી રીતે વ્યવસ્થાથી ચાલનાર નિરોગી રહી આહાર, હવાપાણીના ફેર-
 પાર અને કસરતે અત્યંત ટાંડરસ્ત થઈ અનેક બધંકર વ્યધિઓથી પણ
 મુક્ત છે જે એથી વિરુદ્ધ વસ્તુનાર જુઝા. કંડી કે પડે ચાલીને પણ
 રસ્તામાં કે જેવું... જો પહોંચવાના પગલાં કરેલી કસરતના પ્રમા-
 ણમાં વધુ જોણું હોય છે. જો પહોંચવાના પગલાં કરેલી કસરતના પ્રમા-
 ણમાં વધુ જોણું હોય છે. જો પહોંચવાના પગલાં કરેલી કસરતના પ્રમા-
 આથી યાત્રા કરે, છે તેને જેવું સુખ મળે છે ' જોમાં જે ચોખ્ખી રીતે
 નથી. આવી રીતે પડે ચાલનારાઓ બધા સરખાવું કોઈને મળવુંજ
 અને સાથે જો જોઈતાં ન હોય તો બહુનું ગમત મેં વધતા પુરો હોય
 મહાત્મના પ્રવચનના વાત બાજુએ રાખી શરીર આવે છે. રથના
 એક યાત્રાથી દસ મુલું કમમાં કમ આગળ વધે આ અ યાત્રા અને
 છે ૧૬' તો જોઈએ બની શકે તેઓને આ પહોંચી મુ. થોડું સુખ
 કરવાનીજ ભલામણ કરી. કરણ કે આમ કરવાથી માણસની ચાલીને
 ૧૦૦) જ્યાંના, જ્યાં, મહેલા વીજેરના અને ૨. ૧૬ ૨.
 મહી ૨. ૧૫૦) નો વ્યાવ યાત્રા શકે છે અને તે ૧૫૦ (૬) કંડીના
 યાત્રીઓ મોકિના અને ને કુખીને મદદ આપવામાં અરુપિયા આ
 ડપરના અમરજી પતીઓએ મદદ આપવામાં અરુપિયા તો પહોં-
 તે સમાન બીજું એક હવેમ ડાંબે કંઈ ગણાઈ નહીં. જો આવે તો

પહાડ ઉપર મુસાફરી કરનારાઓને કેટલીક અગત્યની સુચના કરવી નિરપયોગી નહીં થઈ પડે એમ ધારી યોગ્ય સુચના કરે છે. પેહેલાં પહાડપર જનારાએ પોતાની પાસ જેમ થોડી વસ્તુ તેમ વધુ સુખ સમજવું. અલખતાં સરસામાન ઉપાડનાર માણસો મળે છે આ ખરી વાત છે પણ પહાડ ઉપર વખતો વખત વરસાદ પડવાથી અને સર સામાન ઉપાડનારાઓની એકરકારીથી સામાનની હાલહવાલી થાય છે. વળી સુવા બેસવાની જગ્યા મોટે ભાજે જંગલમાં હોવાથી પણ ખીછાનાં કપડાં બગડવાની ધારતી છે. આની સાથે કપડાંઓ ધોવાને ધોખીતું સાધન ખીલકુલ ન હોવાથી ઝોર વધારે આપદા ભોગવવી પડે છે. પહાડપરના મુસાફરે એક માણસ દોઢ એક ગરમ પાટલુન, કોટ અને ટોપી તથા ગળપટો અને મોજાની જોડી રાખવી. એક સેત્રંજી, એક રત્નક, એક રંગ કે બ્લાકેટ અને એક જોડી પંચીયાં, ધાતીયાં, બદન, પેરણુ વીગે. રેતી રાખવી. સ્ત્રીઓ સારૂ પણ ગરમ કપડાં રાખવાં જોઈએજ. બનતાં સુધી મજબુત છુટની ઓછામાં ઓછી બે જોડી ચાલનારે અને એક જોડી પારકે પગે ચાલનારે રાખવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓ માટે રખરના કે કંતાનના જોડાઓ રાખવા પડે છે. પહાડપરના બુટો નીચી એડીના અને નાળ ખીસા વગરના રાખવા જોઈએ છીએ. રાંધવાના વાસણો અને તેા એલ્યુમીનમનાં અગર જેમ બને તેમ પોતાની હાજતને અનુસરી રાખવાની ખાસ જરૂર છે. મીઠું, મરચું, મસાલો અને આચાર, આ વગર જેને ચાલે નહીં તેણે, સાથેજ રાખવું. અનાજમાં ધઉંનેા ભોટ કાંકરાવાળો સર્વ જગ્યાએ અને મોટી મોટી જગ્યાએ સારો મળે છે તેથી સાથ રાખવાની જરૂર નથી. પણ મોટી મોટી જગ્યાએ એકાદ દિવસ ખોટી રહી ખાસ ધઉંનેા ભોટ કરાવી સાથે રાખનારને આરામ મળશે. તુવેરની દાળ સારી ખાવી હોય તેણે સાથેજ રાખવી. ચોખા ઉત્તમ પહાડપર મળે છે તે પુરતાં જથામાં લઇને સાથે રાખનાર સુખી થશે. ધી પણ મોટા ગામોમાંથી લઇ રાખવાની જરૂર છે. ધઉંનેા આરો તુવર, મગ અને અડદની દાળ, પહાડપરના ચોખા, ધી, ખાંડ અને દૂધ આટલી ચીજ મળી શકે છે. પહાડપર ચડવાની શરૂઆતમાં સવા આને બંગાળી શેર ધઉંનેા આરો, બે આને શેર ચોખા, બે આને શેર દાળ, સવાશેર ધી અને ત્રણ શેર ખાંડ મળેછે. તે જેમ જેમ ઉપર જઈએ છીએ તેમ મોઢું મળવા સાથે મનપસંદ મળતું નથી. અમે ધઉંના આટાના શેરના પાંચ આના, દાળ ચોખાના ચાર આના, ધીના રૂપીઆ બે, સાકરનેા રૂપીઆ, દૂધના પાંચ આના સુધી આપેજ છે. અન્નમતાં

ડાંનાં પુલ્લ ભાગ્યેજ બે શીટ પોહોળા હશે. નદીનાં સામસામે કીનારે બે મનપ્રુત કાથાનાં દોરડાં ઝાડ કે થાંભલાં સાથે બાંધી ઉપર નીચે કાથીનાં દોરડાં વીટાળી લેવામાં આવતાં હતાં. આ દોરડાંની વચમાં થઇને એક માલુસ જઇ શકે એવું પેહેલાં હતું. આવા ઝુલા તુટી પડવાનો મોટો ભય રહેતો હતો અને તેથી ઝુલાપર ચાલનારને " મુખ રામ પગ ધ્યાન " આમ કહેવાનું કહેવામાં આવતું. આવા જુના ઝુલા આપારે કેટલીક જગ્યાએ છે અને તે ત્યાંના લોકો ઉપયોગમાં લે છે. આ ઝુલાની બરાબર સમજ આવવાને માટે એટલું જ કહેવું બસ છે કે નદીના સામા કીનારે છ શીટના અંતરે ઉપર નીચે બે લાંબા દોરડાં ઝાડે કે થાંભલે બાંધી બીજા કીનારે તેને બાંધે છે; આની જ સામે બે શીટ છેટે બીજા બે દોરડાંઓ બાંધે છે. હવે આ ઉપર નીચેનાં દોરડાંઓ બારીક દોરડાંઓથી સીકડી લે છે અને બેઉ દોરડાંઓ બેમાં ન થઇ જાય અને આદમી સહેલાઇથી અંદર જઇ શકે એટલા માટે વચમાં લાકડાંઓ મુકી જગ્યા કરવામાં આવે છે. આગળના ઝુલાની આ એક જાત થઇ અને બીજી જાત વળી જુદી જ તરફની છે. આ ઝુલા આ કરતાં વધારે જોખમકારક છે. આ ઝુલા નદીનાં સામસામા કીનારાએ એક મનપ્રુત દોરડું બાંધી તેના ઉપર એક શીકા જેવું બાંધવામાં આવે છે. આ શીકામાં માચી મુકવામાં આવે છે. આ માચીમાં માલુસ ખેસી જ બાજુ જવું હોય તે તરફ એક બીજું દોરડું હોય છે તે એવું છે અને નટ લોકો જેમ દોરડાંપર થાળા મુકી ઉધે માથે એક છેડેથી બીજા છેડે જાય છે તેમ આ ઝુલામાં ખેડા ખેડા સીધા જઇ શકાય છે. અંગ્રેજી રાજના પ્રતાપે અને પ્રસિદ્ધ ધર્મીમા સુરજમલની ઉદારતાએ કરીને આ ઝોલાનું તેમજ રસ્તાનું દુઃખ મટી ગયું છે. હવે સર્વત્ર પાકા ઝુલા થઇ ગયા છે અને જપાનમાં ખેડા ખેડા ઝોલાપરથી નીર્ભયપણે જઇ શકાય છે. અહીંયા લક્ષમણુ ઝુલા આગળ પેહેલા ઝુલાનું જ્ઞાન યાય છે. આ ઝુલા આગળ તખીખી તપાસ યાય છે અને તંદુરસ્ત માણસનેજ જગ્યા દે છે. આ લક્ષમણુ ઝુલા પાસ મંદિરો છે અને તેનાં દર્શન કરી ઝુલા ઉતરી આગળ વધવામાં આવે છે. અહીંયા આગળ ઉત્તમ બાંસમતી ચોખા મળી શકે છે. આ ચોખા મુગંધીદાર મુવાળા અને રાંધ્યા પછી લગભગ પોણા ઈંચ જેટલાં લાંબા વધે છે. મુવાળામાં સેવની બરોબરી કરે છે અને ખાવામાં ધણુ સ્વાદિષ્ટ છે. પહાડપર ચોખા બહુ ન ખાવા આવી શીખામણુ આવવામાં આવે છે, અને તે શીખામણુ તદ્દન ઇસી કાઢવા જેવી નથી. પણ,

આવે સામાન સાથે રાખતાં સામાન કરતાં વધારે મજૂરી પડે છે આ ખરી વાત છે પણ તેથી આપણી તંદુરસ્તીને લાભ થાય છે. પેદા-
 ડપર જનારાઓએ કેટલીક પેટાં દવાઓ સાથે રાખવાની જરૂર છે. આ દવા પોતાને ઉપયોગમાં લેતે ન આવે તોપણ તે ખીજને આપ-
 વાથી લાભ થાય છે. પહાડપરનાં દરદોમાં તાવ, ઝાડા, મરડો આ મુખ્ય છે તાવને માટે ક્વીનાઇન ખીલ્સ, ઝાડા મરડા માટે ક્લોરોફોર્મ કે તેવીજ ગોળીઓ, પેન્ટીવર વીજેરે દવાઓ સાથે રાખવાની ખાસ જરૂર છે. આટલી મગવડ સાથે જનારને કોઈપણ પ્રકારે આપણ બોગવવી પડે આમ માફ સમજવું નથી.

ઝોલા અથવા હાલતા પુલો.

લપીકેશ આગળ કંડી જપાનને બદોબરત કરી આગળ વધતાં પ્રથમ જ્યાં કડી જપાનને બદોબરત કરવામાં આવે છે ત્યાં રાત્રી અને બદ્રિનારાયણની મૂર્તિ છે. અહીંથી આગળ પ્રથમ લક્ષ્મણ ઝોલા આવે છે. અહીંયા એક મંદિરમાં લક્ષ્મણની મૂર્તિ છે. બીજી બદ્રિનારાયણની મૂર્તિ અને લક્ષ્મણેશ્વર મહાદેવ છે. અગાઉ આ પહાડપર સૌથી જોખમ-
 કાગક ઝોલા અથવા શીંકા કહેવાતાં હતાં. અત્યારે આ ઝોલાં નીલેય જેવા થયા છે પણ પહેલાં તેવાં નહોતાં. આ ઝોલાં એ હાલતા પુલો છે. પહાડપર ગંગા નદીનો પ્રવાહ બહુ જોસનથી હોવાથી ઘુંટણપુર પા-
 લીમાં આદમીઓ જ શું પણ હાથી જેવા પ્રાણીઓ પણ ગ્રાયા ખાઈ જાય એમ છે. આથી અને પર્યટની જમીન હોવાથી જમીન ઓઢી થાંભલાઓ નાખવાનું ન બની શકે એવું હોવાથી નદીના સામસામા કીનારાઓ પર દરવાજા બાધી તે દરવાજાની બહાર દુરજ કરી તેમાં મજબુત દોરડાં બાધવામાં આવે છે. આ દોરડાંઓ રદીમરો પર તારનાં દોરડાંઓ હોય છે તેમાંનાં હોય છે. બેક કીનારાપર મહોયે એટલાં લાંબાં હોય છે. આવાં બે દોરડાં બેઉ બાજુ લાંબાને લાંબા કીનારાના દુરજમાં મજબુત બાધેલાં હોય છે. આ દોરડાંઓ ઉપર ચોટે ચોટે અંતરે પાતલા તારનાં દોરડાંઓ બેવડાં નાખે છે અને તે દોરડાંની બેવડાં બેઉ બાજુ પાટીઆં નાખે છે આ પાટીઆંને નીચેથી પણ જોરે આપવામાં આવે છે અને તેનાપર ડામર ને કાંકરી પાથરવામાં આવે છે. આ રીતે અ-
 ત્યારના આ પાકા હાલતા પુલો આને મળતા પણ જુદી તરેહના હતા. આગળના હાલતા પાયાનાં દોરડાંનાં હતાં. તારનાં દોરડાંનો પુલ ચાર પાંચ શીટ પહોળો હોય છે ત્યારે કાંપીના દોર-

ચટ્ટીઓમાં ઉતરવાનું ભાડું લેવામાં આવતું નથી પણ ચટ્ટીમાં રહેનારે પોતાનાં અપનો બધો સામાન આ જગ્યાએથી લેવોજ જોઈએ આવું બંધન હોય છે. સામાન ન લેનારને રહેવા દેતા નથી. સામાનના ભાવમાં ફેરફાર હોતો નથી અને માલ બધે સરજોજ હોય છે. સારો માલ વાપરનાર સાથે સીધું સામાન રાખે તો તેને ઉતારાની હરકત પડે છે. આ હરકત દૂર કરવા અમે તો જોજ ઉપાય અજમાવ્યો હતો કે કુઠાનદાર પાસેથી સીધું સામાન લઈને ગરીબોને આપી દેતા હતા અને અમે અમારી પાસનું ખાતા હતા. આ લોકો ભાડું લેતાજ નથી તેથી ધણીજ હેરાનમતી ભોગવવી પડે છે. આની સાથ ચટ્ટીઓ પણ થોડી હોય છે આથી ચાત્રીઓથી આ ચટ્ટીઓ ભરાઈ જાય તો બહાર જંગલમાં પણ પડી રહેવા વખત આવે છે. પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં રહેનાર યુક્તિથી હાથ છુટો રાખે તો તેને આડચલુ ભોગવવી પડે એમ નથી. પહાડપરની મુખ્ય ચટ્ટીઓ તથા ગામો માંહિના મુખ્ય ગામોનાં નામો તથા છેલ્લું અન્ને આપું છું.

હરિદ્વારથી છેલ્લું.

ચટ્ટીનાં નામો.	માઇલ.	ચટ્ટીનાં નામો.	માઇલ.
સત્યનારાયણ	૬	બ્યાસ	૪૬
હૃષિકેશ	૧૨	ઉમરાસ	૫૧
લક્ષ્મણ સુલા	૧૪	દેવપ્રયાગ	૫૫
કુલવાડી	૧૮	રાણીબાગ	૬૨
સોમલ	૨૦	રામપુર	૬૫
ગુલર	૨૧	ભગવાન	૬૮
મોહન	૨૩	શ્રીનગર	૭૩
બીજની	૨૬	ભટ્ટીસેરા	૮૧
કુંડ	૨૮	હાંકેરા	૮૪
બંદર	૩૨	નરકોટા	૮૭
મહાદેવ	૩૫	સુલાબરાય	૯૦
કંડી	૪૧	રૂદ્રપ્રયાગ	૯૨

જેને ઝોખા ખાવાનો માહાવરો છે તે આવા ઉત્તમ ઝોખા યોગ પ્રમાણમાં ખાય તો તેથી કંઈ નુકસાન થાય એવું મારું સમજવું નથી. લક્ષમણ સુલાથી ધીનગર સુધી ઘોડાપર પણ જઈ શકાય છે, પણ ઘોડાઓ સ્વારીને લાયકના નથી હોતા તેથી કંટાળો આવે છે. આ લક્ષમણ સુલાનું સ્થાન લક્ષમણજીના તપની જગ્યા છે. ઇદ્રજીવ રાક્ષસ છતાં આજણુ કુળનો હોઈ તેનો વધ કરવાથી લક્ષમણજીને ક્ષયરોગ થયો હતો. આ ક્ષયની નિવૃત્તિ માટે લક્ષમણજીએ અહીંયા તપ કર્યો હતો. રામચંદ્રજીએ પણ રાવણના વધને માટે તપશ્રયો કરી હતી. હ્રમવરાવતારીઓને પણ ભોગવવું પડે છે તો મનુષ્યો જોએ પાપમાં કુખ્યા રહે છે તેઓની આંખ ઉઘાડવાનું આ સ્થાન છે.

લક્ષમણ સુલાથી આગળ ચાવતાં પહોરોની ખીણોના, ઝાડોના અને અનેક વનસ્પતીના ફેખાવોથી મનમાં આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. આખી દુનિયાની કુદરતના ફેખાવો આ પહાડપર નજરે આવે છે. લક્ષમણ સુલાથી આગળ વધતાં ચડીઓ જોવામાં આવે છે. પહાડપર આવી સેકંડો ચડીઓ છે અને તેજ યાત્રીઓને રહેવાનું અને ખાવાનું પુરું પાડે છે. આ ચડીઓનો ઝાંખો ખ્યાલ આવવા હું થોડીક હકીકત નીચે જણાવું છું.

ચડીઓને લગતી હકીકત.

પહાડપર નાનાં મોટાં જુદી જુદી જગ્યાએ ગામડાંઓ હોય છે. આ ગામડાંઓ યાત્રીઓનાં જવાના માર્ગથી દુર અને અનુકૂળ પડતી જગ્યાએ હોય છે. યાત્રીઓના જવાના માર્ગ ઉપર આ ગામડાંના લોકો કામ ચલાઉ સુપડાંઓ બાંધે છે આ સુપડાં જવણીનાં મોટે ભાગે હોય છે અને તેમાં કેટલીક જગ્યાએ તો એટલાં નીચાં હોય છે કે બેસીને ચાલવું પડે છે. કેટલીક જગ્યાએ સારાં પણ હોય છે. આ સુપડાંઓમાં એકેક દુકાન હોય છે અને બાકી ખુલી જગ્યા હોય છે. આ ખુલી જગ્યામાં ૨૦ થી ૧૦૦ માણસો પાસે પાસે સુઈ શકે એટલી જગ્યા રાખેલી હોય છે. આ જગ્યામાં માણસો બેસે છે, સુવે છે અને રસોઈ કરી ખાય છે. દારની દાર ચુલાની કેટલી જગ્યાએ હોય છે અને કેટલી જગ્યાએ પથરના ચુલા જનાવી લેવા પડે છે. લોખંડના પતરાના ચુલાઓ સાથે રાખવા એ વધારે સારું છે. એકેક ચુલા વચ્ચે ત્રણથી ચાર શીટનો ખંતર હોય ❶ અને આથી સ્પર્શરપર્શને બહુજ થાય રહે છે. આ

ચટીઓમાં ઉતરવાનું ભાડું સેવામાં આવતું નથી પણ ચટીમાં રહેનારે પોતાનાં ખર્ચને બધે સામાન આ જગ્યાએથી સેવાજ નોંધએ આપું બંધન હોય છે. સામાન ન લેનારને રહેવા દેતા નથી. સામાનના ભાવમાં ફેરફાર હોતો નથી અને માલ બધે સરખોજ હોય છે. સારા માલ વાપરનાર સાથે સીધું સામાન રાખે તો તેને ઉતારાની હરકત પડે છે. આ હરકત દૂર કરવા અમે તો એજ ઉપાય અજમાવ્યો હતો કે દુકાનદાર પાસેથી સીધું સામાન લઈને ગરીબોને આપી દેતા હતા અને અમે અમારી પાસનું ખાતા હતા. આ સેવકો ભાડું લેતાજ નથી તેથી ધણીજ હેરાનમતી બોગવવી પડે છે. આની સાથ ચટીઓ પણ થોડી હોય છે આથી યાત્રીઓથી આ ચટીઓ ભરાઈ જાય તો બહાર જંગલમાં પણ પડી રહેવા વખત આવે છે. પણ મુખ્ય જગ્યા શેરુરમાં રહેનાર યુક્તિથી હાથ છુટા રાખે તો તેને કાડચણ બોગવવી પડે એમ નથી. પહાડપરની મુખ્ય ચટીઓ તપા ગામો માહેના મુખ્ય ગામોનાં તામો તપા છેડું અત્રે આપું છું.

1

હરિદ્વારથી છેડું.

ચટીનાં નામો.	માઇલ.	ચટીનાં નામો.	માઇલ.
સત્યનારાયણ	૬	વ્યાસ	૪૬
હરિદ્વાર	૧૨	ઉમરાસ	૫૧
લક્ષ્મણ સુલા	૧૪	દેવપ્રયાગ	૫૫
કૃષ્ણવાડી	૧૮	રાણીખાગ	૬૨
સેમલ	૨૦	રામપુર	૬૫
ગુલર	૨૧	ભગવાન	૬૮
મોહન	૨૩	શ્રીનગર	૭૩
બીજની	૨૬	ભટીસેરા	૮૧
કુંડ	૨૮	ઠાંકરા	૮૪
બંદર	૩૨	નરકોટા	૮૭
મહાદેવ	૩૫	ગુલાબરાય	૯૦
કંડી	૪૧	રૂદ્રપ્રયાગ	૯૨

(૨૪)

કેદારનાથથી ઉઠું. કેદારનાથનો રસ્તો.

ચીનીનાં નામે.	માપ.	ચીનીનાં નામે.	માપ.
ઉત્તર	૫	કાશ	૩૧
રામપુર	૭	કેરસી	૩૪
અમર	૧૧	રામપુર	૩૬
મદાદ	૧૩	ત્રીપુરીનારાયણ	૪૦
ચંદ્રપુરી	૧૫	દેવપ્રધાન	૪૩
કુંડ	૨૧	ચંદ્રિકુંડ	૪૬
ગુમાસતી	૨૪	રામગઢ	૫૦
નાનાથ	૨૫	કેદારનાથ	૫૫
જીવગામ	૨૬		

નાનાથથી ઉઠું. નરીનારાયણનો રસ્તો.

ચીનીનાં નામે.	માપ.	ચીનીનાં નામે.	માપ.
ગામી	૩	જામ	૨૦
ગણેશ	૬	પાંચર	૨૧
દુર્ગા	૮	મંડુ	૨૪
ચીનીવાસા	૧૦	નરીનારાયણ	૨૮
કુંડ	૧૨	ચાંચર	૩૦
ચોપતા	૧૪	કાંચેલી	૩૨
જીવગામ	૧૬		

અમોલીથી ઉઠું.

ચીનીનાં નામે.	માપ.	ચીનીનાં નામે.	માપ.
મઠ	૨	કાશ	૭
વાસા	૪	પીપલકાદી	૯

* કેદારનાથથી નરીનારાયણ જતાં નાના ગામ સુધી પાણું આપવું પડે છે અને તેથી વગર નરીઆવનો સામાન પાત્રીઓ અર્ધાં આજ મોદીઓને ત્યાં મુકે છે.

† આ અમોલી અથવા લાલસાંગાં એજ છે કે જ્યાં નરીનારાયણ જતાં વધારાનો સામાન મુકી જવાય છે કારણ કે નરીનારાયણથી પાછા ફરતાં અમોલી સુધી પાણું ભરે એજ રસ્તે આવવું પડે છે.

ગરુડગંગા	૧૩	વિઠ્ઠલપ્રયાગ	૨૮
ખાતાલગંગા	૧૬	ધોટ	૪૩
શુલાબકોટી	૧૮	પાડુકેશ્વર	૭૫
કુમાર	૨૦	લાભમઢ	૭૭
પેની	૨૩	હનુમાન	૪૧
પીપલકોટી	૨૭	બંદ્રીનારાયણ	૪૫

બંદ્રીનારાયણથી ચમોલી આવી ત્યાંથી નીચે ઉતરવાનો મેલચોરીનો રસ્તો ચમોલીથી છેડું.

ચંદીનાં નામો.	માઇલ.	ચંદીનાં નામો.	માઇલ.
કુર્બેર	૨	બરોલી	૨૬
નંદપ્રયાગ	૬	આદીબદરી	૩૧
સુરલા	૯	ઝોંકાપાણી	૩૬
લિંગમુ	૧૩	કાલી	૩૯
*કર્ણપ્રયાગ	૧૮	મીંહકોટી	૪૧
સેમલ	૨૨	ધોબાધાટ	૪૪
ચોસેલી	૨૪	મેલચોરી	૫૦

મેલચોરીથી છેડું.

ચંદીનાં નામો.	માઇલ.	ચંદીનાં નામો.	માઇલ.
સીમાબચેટી	૨	બાંસુરી	૨૧
નારાયણ	૪	મજબલી	૨૭
વૃષભ	૬	જંગલ	૩૬
ચોખુટીઆ	૮	કાકરીધાટ	૪૨
મહાકાલ	૧૧	ઝેરના	૪૮
શાહપુર	૧૨	રામમઢ	૫૧
ધરાટ	૧૩	કેવી	૫૮
હારાહાટ	૧૫	બોમતાલ	૬૭

* હરદારથી રૂદ્રપ્રયાગ સરઆતમાં આપણે આવ્યા હતા રૂદ્રપ્રયાગથી કેદારનાથ ન જવા બદિનાથ આવવું હોય તો કર્ણપ્રયાગ ને રૂદ્રપ્રયાગથી ૨૧ માઇલ છે ત્યાં આવી ચમોલી ઉપર થઇ બદિનાથ જવાય છે. રૂદ્રપ્રયાગથી ચટવા, બગડસુ અને શીવાનંદી આ ત્રણ ચંદી પછી કર્ણપ્રયાગ આવે છે.

નવચંડી	૭૨	કાંડગોદામ	૭૬
રાણીબાગ	૭૪,		
	ગંગાત્રીના રસ્તે.		

દુધિકેરાથી છેલ્લું.

ચંડીનાં નામો.	માઈલ.	ચંડીનાં નામો.	માઈલ.
દેવરાઈન	૫	કાનાતાળ	૪૩
કંમસુરી	૧૧	કોડીઆ	૪૭
રાજપુર	૧૭	દીહરી	૫૫
લધોરા	૨૩	ઉત્તરકાશી	૧૦૩
ધનોલદી	૩૫	બટવારી	૧૧૬
કંડુખાલ	૪૦	ગંગોત્રી	૧૬૬

આમાં ચીનગર, પંચપ્રયાગ, હપ્પીમઠ, ગવરીકુંડ, સુમકાશી, જ્યોષી મઠ, પાંદુકેશ્વર, પીપલકોટી, અમસ્તમટી, મેલચોરી વગેરે સારાં સ્થાનો છે. બાકી સાધારણ છે. સારાં સ્થાનોમાં ચીજ વસ્તુ પણ સારી ને સસ્તી મળે છે.

વ્યાસધાટ.

લક્ષ્મણ સુધાથી કેટલીક ચંડીઓમાં રહેતાં રહેતાં વ્યાસધાટ આવીએ છીએ. વ્યાસધાટમાં તુવાર નદી અને ભાગીરથીનો સંગમ છે. અને ત્યાં યાત્રીઓ સ્નાન કરી વ્યાસજીનાં દર્શન કરે છે. અહીંની જુની ચંડી ૧૮૬૪ ની રેલમાં તલુઈ ગઈ હતી. કહે છે કે વ્યાસે અઢાર પુરાણ અહીંઆ બનાવ્યાં હતાં અને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવ્યા હતા. આ સ્થાન બહુજ રમણીય છે. વ્યાસધાટથી દેવપ્રયાગ અવાપ છે. દેવપ્રયાગમાં અકવનંદા અને ભાગીરથીનો સંગમ છે. દેવપ્રયાગ સારું ગામ છે અને બહીનારાયણના પંડ્યાઓની અહીંઆ જગ્યાઓ છે. યાત્રીઓ પાસે આ પંડ્યાઓ ગેર તરીકેનાં અહીંઆ લખતો કરાવી લે છે. દેવપ્રયાગનું મહાત્મ્ય પુરાણોમાં લેવામાં આવે છે. દેવપ્રયાગમાં

† દેવરાઈન હરદાર ઉપરથી રેલવેમાં, જવાય છે. દુધિકેરાથી મગરસ્તો છે.

‡ મસુરી સુધી યોગપર જવાનો રસ્તો છે.

ભાગિરથી અને અલકનંદાના સંગમપર ગ્રાહાદિક પણ કરાય છે. દેવપ્રયાગમાં પણ ગંગા ઉપર મંજુલત્રી કુલતો પુલ છે. દેવપ્રયાગમાં એકાદ દિવસ રહી રામચંદ્રજી, બદ્રિનાથ, શંકર, કાળકૈરવ, હનુમાન, વસિષ્ઠકુંડ, પ્રલકુંડ, વારાહચીલા, વૈતાળચીલા, પુષ્પમાળાતીર્થ, બિલ્વતીર્થ, સૂર્યતીર્થ ઇત્યાદિમાં દર્શન સ્નાન કરી, કંઈ તરફ આગળ જવું આ નહીં કરવાનું રહે છે.

ગંગોત્રી,

દેવપ્રયાગથી ગંગોત્રી જવાનો રસ્તો છે. હરદ્વારથી દેરાદુન રેલવેમાં જઈ મસુરી ઉપરથી ગંગોત્રી જવાય છે અને તે રસ્તો સારો પણ ગણાય છે, છતાં આ તીર્થ ન રહી જાય એટલા માટે લોકો દેવપ્રયાગથી ગંગોત્રી જાય છે. દેવપ્રયાગથી ટિકરી ૨૪ માઇલ છે. ગંગોત્રીનો રસ્તો વીકટ છે પણ એ રસ્તામાં બધી જગ્યાએ કાળા કામળવાળાની જમ્યાઓ છે અને તેથી લોકોને ધણીજ સગવડ મળે છે. દેવપ્રયાગથી ગંગોત્રી જનારને ટેકરીના રાખ્યમાં ઘણું જવું પડે છે. ગંગોત્રીને ગંગાનું મુળ કહે છે પણ તે મુળ નથી. ગંગોત્રીમાં ગંગા છે તે ઉપરાંત ગંગાનો પતો બરફનો હુંગરાને લીધે મળી શકતો નથી તેથી તેને મુળ સમજવામાં આવે છે. ગંગોત્રીનું જળ બહુજ પવિત્ર ગણાય છે અને શંકરને આ જળ બહુજ પ્રીય છે. આથી ગંગોત્રીના જળની કાવડ બરી પગથી ચાલી ઠેઠ રામેશ્વર આવી ભાવીક પાત્રીઓ ચડાવે છે. ગંગોત્રીનું જળ પવિત્રજ છે એટલું નહીં પણ તેમાં ખીણ ઘણીક ખુખીઓ છે. એક તો આ જળ લાંબો વખત રહી શકે છે, ખીણું તેમાં જીવજંતુ પડતા નથી અને ત્રીજું આ જળને જોખી ગમે તેટલી સોના મોહોર તપાવી આ જળમાં નાંખીએ તો જળ કમતી થતું નથી. ગંગોત્રીના જળની આ રીતે પરિક્ષા થાય છે. ખીણું બધું જળ વજનમાં ઘટે છે અને આ નથી ઘટતું તેનું કારણ વિચારવા જવું છે. હું ગંગોત્રી નથી ગયો છતાં મેં સાંભળ્યું છે કે ગંગોત્રી પાસ એક ગરમ પાણીનો ઝરો છે. તે ઝરો બહુજ ચમત્કારિક છે. આ ઝરમાં આપણે રાટલી વણીને નાંખીએ તો તે તેમાં પાકીને બહાર આવે છે અને ચોથો ભાગ જળમાં રહે છે એટલે કે ચાર રાટલી નાંખી હોય તો ત્રણ આપણને પાછી મળે છે. આ બાબતમાં મું સત્ય છે એ, તે તરફ જનારા પ્રલાસો કરશે તો ઠીક

પણ પડશે. ગંગોત્રીના રસ્તામાં ઉત્તર કાશીમાં વિશ્વનાથ, દેશનાથ, ભૈરવ, અન્નપૂર્ણાના મંદિરો છે. ભટવારીમાં શીવ મંદિર છે. મંગોત્રીમાં ગંગા, યમુના, નરનારાયણ, કુબેર, અન્નપૂર્ણા, ભૈરવ અને હનુમાન વીગેરે દર્શનીય રથાનો છે.

અમે દેવપ્રયાગથી શ્રીનગર ગયા. આ શ્રીનગર એજ રોહેર છે કે જે કેટલાક વખત પેહેના ગંગા નદીથી તણાઈ ગયું હતું. શ્રીનગરની પેહેલા બીરેન્દ્ર નામનું સરકરનું રમણીય સ્થાન આવે છે. આ સ્થાનથી આગળ ગંગાનો પટ બહુજ મોટો છે જુના શ્રીનગરમાંથી માત્ર એક પ્રાચીન મંદિર શીવાય બધા મુકામો તણાઈ ગયા છે અને અત્યારે અહીંયાં જગલ જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે કહે છે કે આ સ્થાનને સ્પર્શ કરી ગંગાજી ઉતરી ગયા હતા. અત્યારનું શ્રીનગર પણ બહુજ સારું ગામ છે અને તે નવી દબે બાધેતું છે રોહેરની વચમાં એક પાડી સરકાર કરેલ છે. પેહેલી જગ્યા કરતા અત્યારનું શ્રીનગર ઉચાણની જગ્યામાં બાધ્યું છે. પહાડપરની બધી જગ્યાઓમાં શ્રીનગર પેહેલો દરજ્જો ધરાવે એવું ગામ કે રોહેર છે અહીંયાં વેપારીઓ પણ ધણક છે અને ઉપ-યોગના ખરની સર્વ ચીજો મોઢી મળતાંજે અહીંયાં મળે છે શ્રીનગરમાં એક પાઠશાળા રથપાઈ છે અને તેમાં અંગ્રેજી સરકાર અને હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે આ પાઠશાળાનો નિભાવ કરવા સારૂ પાત્રીઓ પાસથી કાંઈક ભરવા નિમત્તી કરવામાં આવે છે અને અમારી પાસ આવી રીતે કાંઈક ફરસાવના ત્યાંના વતનીઓમાંથી પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, પાઠશાળા સંબંધે અપાર્થયા અભીપ્રાયો સાથે આવ્યા હતા. આ અભિપ્રાયો જોઈ અમે ધણાજ સંતોષ પામ્યા હતા અને ખુશી સાથે યથા-શક્તિ મંદદ આપી હતી પહાડપર જીવણીની રાજધાનિનો પ્રયાતન અમે અહીંયાંજ જોયો. શ્રીનગરમાં ટપાન ઓશીસ, તાર ઓશીસ, કચેરી વીગેરે છે. શ્રીનગર, રોહેર, પોટી અને બીજા ગામોની મધ્યસ્થા જેવું હોવાથી અને નજીમાંના દેશને રોસનથી અહીંયાં માલ લાવવાનું સુગમ હોવાથી મોટું વેપારનું ક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે અને બધી ચીજ બીજાં ગામોથી અહીંયાં સરસી મળે છે.

શ્રીનગરથી કેટલીક ચડીએ મુક્યા પછી રૂદ્રપ્રયાગ પેહોલાય છે. રૂદ્રપ્રયાગમાં મદાકીની અને અલકનંદાનો સમાગમ થાય છે અને અહીંયાં રતાન દર્શન કરવામાં આવે છે. હરદ્વારથી બહીનારાયણ જનાર

અહીંઆ સુધી સીધે રસ્તે આવે છે. અહીંઆથી કેદારનાથ થઇ બ્રહ્મા-
નારાયણ જનારને બીજે રસ્તો લેવો પડે છે. શ્વેતપ્રયાગથી અગરત અને
ગુપ્તાકાથી થઇ કેદારનાથ જવાય છે, ગુપ્તા કાશીમાં વિશ્વેશ્વરનું રથાન
છે અને ગંગાકુંડ છે. કહે છે કે પેહેલા યુગમાં કાશી અહીં હતી અને
કળીયુગમાં આત્યારે છે ત્યાં આવેલ છે. ગુપ્તા કાશીથી ગવરીકુંડ જવાય
છે. ગવરીકુંડમાં પાર્વતીનું મંદિર છે અને બે કુંડો છે જેમાં એક કુંડનું
પાણી હંદુ અને બીજાનું ગરમ છે. ગરમ પાણીનો કુંડ ગંગા કીનારા ઉપર
છે અને ગંગાનું પાણી જ્યારે બરફ જેવું છે ત્યારે આ પાણી ગરમમાં
ગરમ છે કે જેમાં પડી જાયું પણ જોખમકારક છે. અહીંયાથી પાંચ છ
માઈસોપર ઊંચા અને અધરા ચડાવપર ત્રીજીગીનારાયણનું રથાન છે.
દેવપ્રયાગથી કે દેરાદુનથી ગમે ત્યાંથી ગંગોત્રી જનાર પહોંચતા રસ્તે
અહીં આવી કેદારનાથને રસ્તે પડે છે. ગુપ્તા કાશીથી આગળ નાસાયટીમાં
યાત્રીઓ પોતાનો વધારેનો સામાન મુકી લાય છે કારણ કે કેદારનાથથી
બ્રહ્માનારાયણ જતાં પાછું અહીં આવવું પડે છે અને અહીંથી રસ્તો
ફરે છે. ત્રીજીગીનારાયણનું રથાન ધણું જ પ્રાચીન છે અને અહીંયા
શંકર પાર્વતીનાં લગ્ન થયાં હતાં તે વખતની વેદી છે. આ વેદીનો
અગ્ની જીગોજીગથી ચાલતો આવેલો એટલે કોઈપણ કાળમાં ન બુઝા-
યેલો અગ્ની છે. અગ્નિને બળતો રાખવા માટે માણસો રાખવામાં આવ્યાં
છે અને તે ખાતે તેને પગાર મળે છે. આ રથાન બહુજ પવિત્ર અને
દર્શનીય છે અને ધણા ખરા સેનાં દર્શન કર્યા વગર રહેતાજ નથી.
આ રથાનમાં બે ત્રણ કુંડો છે અને તેમાં સ્નાન કરવામાં આવે છે.

કેદારનાથ.

ત્રીજીગીનારાયણ અને ગવરીકુંડ પોહોંચ્યા બાદ પુરતજ કેદારનાથ
આવે છે. ગવરીકુંડથી તે કેદારનાથ સુધીમાં રસ્તામાં પડેલો બરફ,
બરફથી ભરપુરપુર ચાલી જેવા દેખાતા પર્વતો જોઈ મન ઇશ્વરી ગુણ
ગાનમાં લાગે છે. અહીંઆ વનસ્પતિઓને લઈને સુરજનો તડકો પ્રાલ-
કુલ જણાતો નથી. સવાર ને સાંજની મુસાફરી વખતે ઝાડોની ઘટામાં
જનાવરોનો એક સરખો ફીલજાલનો અવાજ કે જે અવાજ શાંત મને
સાંભળનારને કેટલીક જગ્યાએ ઘૂંઘી ઘૂંઘી, સોહમ સોહમ જેવો, કેટલીક
હારમોનીયમના રાગને મળતો, કેટલીક જગ્યાએ ઝાલરના નાદને મળતો
અને કેટલીક જગ્યાએ શંખના નાદને મળતો જણાય છે. હારમોનીયમ,

શીતાર, મૃદંગ અને બીજાં સર્વે વાજાં સાથે જાંઘે મંધરે લોકો ગાયને
 કેમ ન કરતા હોય તેવો ખરેખરે ભાસ થાય છે અને મન એકાગ્ર થવા
 મળે છે. આની સાથે બીજી બાજુ ૨૫-૩૦ શીટ નીચે મંગાના નેસ-
 વંધ અવાજ સાથે બરફના ઝોગનેલાં દુધ જેવાં પાણીનો પ્રવાહ ઝા-
 રોની ધટામાંથી નેવાય છે; ત્રીજી બાજુ કુંગરોના હમ્મ્યા પ્રદેશમાંથી
 શીતળ સ્વચ્છ કરતા ધોધો; જ્યેજ્ય કોઈ વખત ન જોએલી એવી
 ઝાંઘોની ધટા, સુંદર વેલોથી વોંટાઈ ઠેકાણે ઠેકાણે બનેલા કુદરતી માં-
 હવાઓ અને વચમાં ત્યાંના કુમડાના નામથી ઝાળખાતા પહાડી લોકો
 હાથમાં ટોલક લઈ લાંબા ધાપરા પેઢેરી " જય કેદારનાથ " કરી સુંદર
 રાત્રે ગાયને નાચે આ દેખાવ, જય બટ્ટીચીરાલ, જય કેદારનાથ, જય ગાંડ
 ભગવાન, જય ત્રીજીગીનારાયણ વીગેરે પ્રેમપુર્ણ હૃદયથી યતા યાત્રી-
 આના હર્ષધ્વની, ઓઆ સ્વાસથી દમી ગયાં છતાં પ્રભાતીઆં જુદી
 જુદી ભાષામાં લક્ષ્યકારે તે અવાજ અને તે બધામાં એક આખા પ-
 હાડપર પથરાઈ રહેલાં જુદાં જુદાં રંગના, ઠંડના, દેખાવના મુગંધી
 કુસોમાંથી આવતો મનપસંદ પમરાટ વીગેરેથી ગમે તેવા વિકારી મન-
 વાળો પણ અહીંઆ શાન્ત થઈ ઇશ્વરનો અલૌકિક મહિમા જોઈ પ્રેમ
 લક્ષણભક્તિમાં નિમગ્ન થવા વગર નજ રહે. ગુપ્તકારીથી કેદારનાથ
 મુખીના રસ્તામાં પડી પડી વાદળાં ચડી આવી વરસાદનાં ઝાપટાઓ
 પડ્યાજ કરે છે અને હવા બહુજ સરક રહે છે. પહાડપર વરસાદનાં
 વાદળાં ચડી આવે છે એ જોઈ તરત તો માણસના મનમાં ભય ઉત્પન્ન
 થાય છે કે વરસાદ બહુજ ભારી પડશે. પણ પહાડપરનો વરસાદ પાંચ
 મિનીટથી વધુ ટકતો નથી આ ખુશી થવા જોગ છે. આખી મુસાફરીમાં
 અમને વરસાદને લીધે બે દિવસ પાંકુકેશ્વરમાં ખોટી રહેવું પડ્યું હતું.
 તે શીવાય બીજો હરકત પડી નહોતી. રામવાડાથી કે જ્યાંથી કેદારનાથ
 ધણાજ પાસે છે ત્યાં અનેક યાત્રીઓની ગ્રજા ખુટી જાય છે. રામવાડાથી
 કેદારનાથ જતાં રસ્તા ઉપર જે વનસ્પતી પથરાયેલ છે તેની એવી
 ખુશી છે કે જે વનસ્પતીની વાસથી મનુષ્ય મુજબ પામે છે. યોગાભ્યાસ
 કરનાર બ્યારે સમાધી દશામાં પોર્ણેચવાની શરઆતમાં જે રિયતી જુવે
 છે અથવા લાંબી મેહેનત કરી થાકી રહ્યા જાદ હવની શરઆતમાં જે
 રિયતી થાય છે તેવી રિયતી આ પ્રદેશમાં અને બીજી તુંગનાથના
 પ્રદેશમાં થાય છે. આવી રિયતિ યર્તાજ અહીંઆ કોઈ લાંબો વખત
 રહે તો તેનો મોગ સહજ સિધ્ધ થાય એમ છે. આ કેદારનાથ આવતા

માણસ પોતાનો અડધો ઘમ પાર પડ્યો સમજે છે. કેદારનાથની ત્રણ બાજુની ઠાર બરફના કુંગરાઓથી ઘેરાયેલી છે. આ કુંગરાઓ આકાશ સુધી ઊંચા છે. અને સાધારણ સુરજના તડકામાં એવા તો ચિતારપેક દેખાય છે કે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આ કેદારનાથની ત્રણ બાજુની કુંગરાઓ અલંધનીય છે અને તે કૈલાસના નામથી ઝાળખાય છે. આજ કુંગરામાં પાંડવો ગળી ગયા હતા અને ત્યાંના લોકો કહે છે કે કોઈ કોઈ વખત પહાડોપરના બરફમાં ગળી રહેલા પાંડવોના અને તેમાં એ મુખ્ય બીમનાં દર્શન થાય છે. બરફ ઝાગળતાં તેમાં બનતા કુદરતી આકારોને આ લોકો પાંડવ કદમતા હશે આમ હું તો માનું છું કારણ કે આવા કેટલાક આકારો બનેલા મારા જોવામાં પણ આવ્યા હતા અને તેમાં મુખ્યત્વે કેદારનાથની પાછળના પહાડ ઉપર સંજની વખતે ત્રણ દેરાંઓના દેખાવે મને આશ્ચર્યવાન કર્યો હતો.

કેદારનાથ આ હિંદુઓના બાર જ્યોતિર્લિંગ માંહેના એક છે. મહાભારતના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં પાંડવોએ ચોતરફનું કર્યું અને કૃપાચાર્ય દ્રોણાચાર્યને હણી બ્રહ્મહત્યા કરી. આ પાપની નિવૃત્તિને માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો પણ બ્રહ્મહત્યાથી તેઓ મુક્ત થયા નહીં. આ બ્રહ્મહત્યાની મુક્તિ કેદારનાથનાં દર્શન કરવાથી થશે આમ કહેવામાં આવતાં તેઓ કેદારનાથનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. આવા પાપીઓને પોતાનું દર્શન ન દેવું એવા વીચારથી કેદારનાથે ભેંસનું રૂપ લઈ, ત્યાં ઉભેલી ભેંસોમાં સંમેલન કર્યું. પાંડવો ઈષ્ટદેવનાં દર્શન ન થવાથી ગભરાયા અને ઇષ્ટ દેવની શોધ કરવા લાગ્યા. આખરે કેદારનાથ આ ભેંસોના ટાળામાં ભગાધ ગયા છે એમ જાણી અર્જુન આઠો પગ રાખી ઉભા રહ્યા અને ખીલ ભાઈઓને પગ નીચેથી ભેંસોને હંકારી લાવવા કહ્યું; એમ સમજીને કે દેવતા કદી પગ નીચે આવશે નહીં. આ વખતે શ્રી કેદારનાથ અંતઃકર્ષાન થતા લાગ્યા. પાંડવોને મુખ ન દેખાડવું એવા હેતુથી મુખ નેપાળમાં મોકલ્યું અને નેપાળના “પાશુપતેશ્વર” આ કેદારનાથનું મુખ છે. અહીંઆ ધડ છે અને પગ કાસ્મીરમાં છે જે “અમરનાથ” ના નામથી ઝાળખાય છે. અચારે કેદારનાથની મૂર્તિ જાહન મોટી અને જમીનમાં ઉતરી જતી હોય તેવીજ જણાય છે. પગ કે મુખ કાંઈજ નથી. માત્ર ધડનો લાગ છે. કેદારનાથની મૂર્તિનાં દર્શન બધા કરી શકે છે અને આલિંગન કરી ભેટે છે. દેવતા માટે યજ્ઞશક્તિ ભેટ પુળ લી-

ઝેરે લાવેલો સામાન મુકે છે કેદારનાથનું મંદિર પુરાતન છે અને તેની
 દારીગરી સાધારણ છે, છતાં એ સ્થાનનું મહાત્મ્ય ક્ષારે છે. કેદારનાથ
 છે મંદિરના સુધી ખરફમાં ઢાંકો રહે છે અને કારતક મંદિરનામાં જ્યારે
 પંચમેષ યાત્રા છે ત્યારે ત્યાં કોઈ મોલેસ રહી શકતું નથી. આ વખતે
 કેદારનાથની પુજા ઉખીમઠમાં થાય છે. કેદારનાથની ત્રણ બાજુ ખર-
 ફના કુંગરાઓ છે આમ આગળ જણાવી ગયો છું. કેદારનાથ ને બં-
 દ્રિનારાયણ વચ્ચે એક કુંગર છે આ કુંગર બોળંગી નામ તે બંદી
 ગાઉનેજ રસતો છે, પણ તે ખરફનો કુંગર બોળંગી શંકાય એમજ
 નથી. આથી કેદારનાથથી બંદ્રિનારાયણ જતાં નવ દિવસ લાગે છે અને
 તેપરથી “નવ દીન અઢાઇ કોસ” આવી કહેવત થાય છે. કેદારનાથ
 અને બંદ્રિનારાયણમાં વચલા કુંગરા ઉપર ધર્મરાજનું સ્થાન છે. આ
 સ્થાનપર આવણ મહીનોમાં જેમ શકાય છે કે જે વખતે ખરફ આગ-
 બેસો હોય છે, કહે છે કે આ સ્થાનમાં સોનેરી કમળ થાય છે અને
 આ કમળથી શંકરની પુજા કરવામાં આવે છે. કેદારનાથથી થોડે દૂર
 વાસુકી તળાવ છે આ તળાવપર મંધરવો ગાયન કરે છે. આ તળાવે
 તરફ આવણ બાદરવામાં બંદુજ મુસીગતે જેમ શકાય છે. કેટલાક સાધુ
 સંતોજ કુખ વેદી લાંબ છે. આવા કેટલાક માણસોને પુછવાથી
 જણાયું કે આ સ્થાનમાં ગાયનના અવાજે આવ્યા કરે છે અને તે
 ક્યાથી આવે છે આ સમજતું નથી. આ વાસુકી સરોવરના ઉપલા
 ભાગમાં વાસુકીગંગા છે કે જે નદીની રેતી સોનાનીજ છે. આ બધી
 બાબત સાંભળ્યા ઉપરથીજ લખું છું અને તે એટલા માટે કે આ
 બાબત સંજ્ઞા અર્થાત્ત્વાથી સત્વાસત્ય બંધાર આવે. કેદારનાથની બાજુ
 બાજુ કેટલાક મહાત્માઓ પણ રહે છે પણ તેમનાં દર્શન જીવના જીવને
 બંધકર જગ્યાઓમાં ગયા વગર થાય એમજ નથી. કેદારનાથના સ્થા-
 નમાં ૫૦ થી વધુ ઘરો નથી અને અને ઘરો અને ધર્મશાળા જે
 ગણી શકાય. યોજાના વખતમાંજ આ સ્થાને ૧૦૦ થી ૨૦૦ માણસોની
 વસતી જણાય છે. કેદારનાથમાં આગ વગર રહી શકતું નથી. દરેક
 ઘરમાં વચમાં સંગડી હોય છે અને આ સંગડી સળગાવી તેની ગરમીથીજ
 રીત દિવસ રહી શકાય છે. યાત્રીઓ તો મોટા બાગે એકજ દિવસ રહે
 છે. કેદારનાથનું સ્થાન દરીઆની સપાટીથી ૧૧૦૦૦ ફીટ ઉંચુ કહેવાય
 છે. કેદારનાથના કુંગરા ઉપર ઉપરથી દવાઓ, જડીબુગીઓનો મોટો
 ભંડાર છે. આ સંજ્ઞા પર્વતપરની નેપારની ગિરિ સંજ્ઞા લખતી હું

લખીશ. કેદારનાથની આસપાસ મોટાં ઝાડો નથી માત્ર જ્યાં જરૂર નથી હોતો ત્યાં જમીન લીસોતરીથી સરપુર અને તેની સાથે જુદા જુદા ડુંધોથી સરપુર દેખાય છે. ઇંદ્રના નંદનવન જેવો અહીંઆ ભાસ થાય છે.

ઉખી મઠ.

કેદારનાથનાં દર્શન કરી યાત્રીઓ, પાછા નાળાયટી આવી, પોતાનો ત્યાં મુકેલો સામાન લઈ, ઉખી મઠ આવે છે. આ ઉખી મઠમાં કારતકથી વૈશાખ સુધીના છ મહિનામાં કેદારનાથની મુર્તિનું પુજન થાય છે. આ મઠ અત્યારે શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની નાતના નીંખેરી બ્રાહ્મણને સ્વાધિન છે અને પહાડપરના બધાં દેવસ્થાનોની પુજા આજ બ્રાહ્મણ કરે છે. આ બ્રાહ્મણના મુખ્યને રાવળ કહે છે અને તેઓના તરફથી કેદારનાથ, બદ્રીનાથ, ગુપ્તાકાશી, ઉખીમઠ વીગેરેની પુજા, નૈવેદ્ય, દીવા વીગેરેનો બંદોબસ્ત થાય છે. આ લોકો આ માટે યાત્રીઓ પાસથી અમુક પૈસા લે છે અને ખીજી જમીનની ઉપજ છે. આ ઉખી મઠમાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની ગાદી છે. ઉખી મઠ સારી જગ્યા છે, ઓખાને પાર્વતીજીએ શાપ આપ્યો ત્યારે તેણે શાપની નિવૃત્તિ માટે અહીંઆ તપ કર્યો હતો તેપરથી આ જગ્યાને ઉખી મઠ કહે છે ઉખી મઠથી પાંચ માઇલપર કાલકાનું મંદિર છે. જવાનો રસ્તો થોડોક વિકટ છે. આ મંદિર ધણું જ પ્રાચીન ગણાય છે. આ માતાનાં દર્શન કરવા ઉત્સુક હોય. તેણે નાળાયટીથીજ જવું જોઈએ અને ત્યાંથી ઉખીમઠ આવવું આજ સારું છે. કાલકાના મંદિરથી આગળ જવાતું નથી અને આગળ અધોરી લોકો રહે છે જે મનુષ્યના માંસપર શુભરો કરે છે આમ કહેવાય છે પણ આ વાત મારી નજરમાં તો ખરી જણાતી નથી. લોકો આગળ વધી ડુંખી ન થાય એટલા માટેજ આવી દેહસ્ત આપવામાં આવતી હોય એમ હું તો માતું છું.

તુંગનાથનું સ્થાન.

ઉખી મઠથી આગળ ચાલતાં તુંગનાથનું સ્થાન આવે છે. આ તુંગનાથનું સ્થાન પહાડપર છે અને ત્યાંના ચઢાવ બહુજ કઠણ છે. જંપાનમાં ઉપર ચડી શકાય પણ ઉતરતી વખતે તો પગથી ઉતરવું પડે છે અને તેથી ધણુક લોકો નીચેથી પગે લાગી સતોષ પકડે છે આ સ્થાનની હેઠે ચટી અને બે ધર્મશાળાઓ છે. આમાંની એક અહલ્યાબાઈ હોલકરીજીની છે અને તે ધર્મશાળાનું કામ અમે ગયા ત્યારે પૂરું થવા

આબ્યું હતું તુંગનાથનું સ્થાન અને આબુવાબુનો પ્રદેશ કેદારનાથના પ્રદેશને મળતો છે. તુમનાથથી આગળ ચાલ્યા એટલે સ્વમંવન આવે છે.

સ્વમંવન.

આ વનમાં બહુ જ ભારે ઝાડી છે અને રાખખાંસ ટાવર જેટલાં હતાં અનેક વૃક્ષો ગીચોગીચ આવી રહ્યાં છે. આ વનમાં સુરજનો તાપ તો શું પણ સુરજ સુધા દેખાય એમ નથી. આ વનમાં ચાલતાં સ્વમં આવે એવી સ્થિતિ થાય છે, તેપરથી તેને સ્વમંવન કહેવામાં આવે છે. આખા પહાડના પ્રદેશમાં અહીંના જેવો સુંદર પ્રદેશ બીજો નથીજ, આ પ્રદેશની શોભા વર્ણવી જાય એમ નથી; માત્ર તે નજરે જોવાથીજ તેની ખરી ખુશીનો ભાસ થાય છે આ વન સાત આઠ માઇલ સુધી છે. પહાડપરના વનમાં સિંહ, વાઘ કે બીજાં જેવી ને કુર જાનવરોની ભીતી નથી આ ખુશી થવાજોગ છે આની સાથે પહાડના માણસો નીતિવાન છે નહીં તો આ સ્થાનમાં ઘોળે દહાડે જ કરવા ધારે તે થઇ શકે એવું છે એટલે સુધી કે ૨૦ થી ૨૫ શીટને અંતરે ચાલતા માણસને પણ જોઇ શકવું મુશ્કેલ છે.

ગોપેશ્વરનું પ્રાચીન સ્થાન.

તુંગનાથથી ચાલી આ વન વટાવી આગળ વધ્યા એટલે ગોપેશ્વરનું એક પ્રાચીન સ્થાન આવે છે. આ ગોપેશ્વરને પણ કેદાર કહે છે. આ સ્થાનમાં પરશુરામની દરસી છે જે આકાશમાંથી પડી છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ દરસી ખરેખર જોવાલાયક છે આ દરસી ઉપર વિચીત્ર અક્ષરો ઐતરેલા છે અને તે અક્ષર કોઇથી પણ ઉઠેલી શકતા નથી. આ દરસી એટલી બધી ભારે છે કે તે દશ માણસથી પણ ઉપડવી મુશ્કેલ ગણાય આ દરસીપર સોનેરી કામ કરેલું છે તે પણ અદ્ભુત છે અને અત્યાર સુધી જળવાઇ રહ્યું છે આ આશ્ચર્યકારક છે. ગોપેશ્વરથી લાવસાગા અથવા ચમોલી આવે છે.

આ લાવસાગા આગળ મોટું ધામ હતું પણ તે ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઇ જવાથી અત્યારે માત્ર ચટ્ટીઓજ છે. ગંગાના સામા કિનારે ટપાય ઝોશીસ દવાખાનું અને મદદનીશ કલેક્ટરને રહેવાનો બંગલો છે. ચમોલીથી પાંચે રસ્તો બાંધેલો છે કે જે રસ્તેથી ટીબેટ તરફ લસ્કર મોકલવાનો બંદોબસ્ત થયો હતો એમ એ સાંજનું હતું આ લાવસા-ગાથી આગળ બદ્રીનાથયજ્ઞ સુધીનો પ્રદેશ વનસ્પતી વગરનોજ છે. લાવસાગાથી થોડાક આગળ વધ્યા એટલે થોડા વખત ઉપર પર્વત ટુટી

પડી સરોવર બની ગયું હતું તે ભાગ નજરે પડે છે. આ તરફ જતું બહુ અધરું નથી પણ યાત્રાળુઓ તે ભાગેજ જાય છે. લાલસાંગાથી પીપલકોટી જવાય છે. પીપલકોટી શ્રીનગરથી ઉતરતું પણ રણીઆમણ ગામ છે. બદ્રીનારાયણ જનાર વધારાનો સામાન લાલસાંગા મુકી જાય છે કારણ કે પહાડપરથી નીચે ઉતરવાનો રસ્તો લાલસાંગાથી બદલાય છે. પીપલકોટીથી કુમારચટ્ટી અને ત્યાંથી જોષીમઠ જવાય છે. જોષી મઠ એ સાંડું સ્થાન છે આ સ્થાનમાં બદ્રીનારાયણની કારતકથી વૈશાખ સુધી પુજા કરવામાં આવે છે જોષીમઠની પેઢેલાં ગરૂડ ગંગા અને પાતાળ ગંગામાં લોકો સ્નાન કરે છે અને પાતાળ ગંગા કુંગરપરથી લગભગ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ફીટ નીચે સર્પાકારે વહે છે. તે જોતાં ચક્ર આવે એવું છે. જોષીમઠમાં પોલીશનું ચાણું, હોસપીટાલ વગેરે છે અને બજાર પણ સારી છે. અહીં આ નૃસિંહજીની અમતકારી મુર્તિ છે અને તેનું એકાગ્ર દષ્ટિથી દર્શન કરતાં મુર્તિનું સ્વરૂપ બદલાય છે આવું જણાય છે.

વિષ્ણુ પ્રયાગ.

જોષીમઠથી વિષ્ણુ પ્રયાગ આવે છે. વિષ્ણુપ્રયાગમાં વિષ્ણુ ગંગા અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે. હરદ્વારથી દેવપ્રયાગ સુધી ભાગિરથી ગંગા આવેછે. દેવપ્રયાગમાં ભાગિરથી અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે. ગંગોત્રી જનાર ભાગિરથીના કિનારે જાયછે કેદારનાથ જનારને ભાગિરથી છુટી જઈ અલકનંદાનો કિનારો લેવો પડે છે. ઉખીમઠ પાછા ફરતાં ચમોલી અથવા લાલસાંગા સુધી ગંગા મળતાંજ નથી. લાલસાંગામાં અલકનંદા ગંગા મળે છે. આ અલકનંદા અને મંદાકિનીનો સંગમ રૂદ્રપ્રયાગમાં થાય છે આમ આગળ કહેવાય ગયલું છે. વિષ્ણુપ્રયાગમાં વિષ્ણુગંગા અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે અને ત્યાંથી બદ્રીનારાયણ સુધી અલકનંદાજ મળે છે. વિષ્ણુપ્રયાગથી આગળ વધતાં પાંડુકેશ્વરનું સ્થાન આવે છે. આ સ્થાનમાં પાંડવોના વખતના બુના લેખો છે, જે લેખો ઉકેલી શકાતા નથી, ગોપેશ્વર અને આ પાંડુકેશ્વરના અક્ષરો તામીલ લીપીને કેટલેક અંશે મળતા અને કેટલેક અંશે ચીનાઈ અક્ષરોને મળતા છે. પાંડુકેશ્વરથી હનુમાન ચટ્ટી થઈ બદ્રીનારાયણ અવાય છે.

બદ્રીનારાયણના કુંગરો.

બદ્રીનારાયણ જ્યારે બે માઘ ન દુર રહે છે, ત્યારે લોકો વાહન-
માંથી ઉતરી પગમાંથી જોડા કાઢી ચાલવા લાગે છે આ જોડાઓ જ્યારે
તેઓ પાછા આવે, ત્યારે લાંબા ત્યા પડેલા હોય છે. બદ્રીનારાયણના
કુંગરો બરખમ છે, પણ કેદાર જેવા તો નહીં. અવકાનંદ ગંગાના
કિનારાના સામનામાં કુંગરોને નરનારાયણના કુંગરો કહે છે, અને
એ કુંગરો એક જ પતા ગંગા સ્વર્ગમાં જશે, એમ કહેવાય છે બદ્રી-
નારાયણ વિષ્ણુનું ધામ છે. લક્ષ્મીજી અને નારાયણનાં અર્ધોઆ દર્શન
ધાય છે. બદ્રીનારાયણ દરેક યુગમાં જુદી જુદી જગ્યાએ ખીરાજો
છે. ધોર કળા આવતાં બદ્રીનારાયણ જોખીમડ પાસેના તપોવનમાં ખીરા-
જશે આ તપોવનમાં કોઈ અણુદીડ હાયથી દેર અને છે અને તેનું
કાષ્ટને જ દર્શન થાય છે. આ સંબંધે ટેલુદી કવેકટર મી. ધર્માનંદ, કે
જેઓ ત્યાંથીજ આવ્યા હતા, તેઓને બે પ્રશ્ન કરતાં તેઓએ કહ્યું કે
દેરાં જેનું તો કાંઈ જણાવું નથી પણ ઉના પાણીના કુંડ નીકળ્યા છે.
બદ્રીનારાયણ તપોવનમાં જતા, આ નરનારાયણ પર્વત એક જ ધડ જશે
એમ કહેવાય છે. બદ્રીનારાયણમાં લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ ઉપરાંત તથા
પાણીના કુંડ છે, આ કુંડ ગંગાને કહે છે, તેમજ ગંગાની અંદર પણ
છે, અને તે ગરમ પાણીના છે. ગંગાની અંદરના કુંડને નારદકુંડ કહે
છે બદ્રીનારાયણ કે જે સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦૫૦૦ ફીટ ઉંચા છે,
લાંતી ઠંડી હવામાં રહેનારને આ તથા કુંડમાં નાહવું આનંદકારક
જણાય છે, પણ, મેં તો બદ્રીનારાયણમાં લોકો વધારે ખીમાર પડે છે,
તેનું કારણ આ વાત કુંડજ માન્યા છે.

બદ્રીનારાયણની મુર્તિ

બદ્રીનારાયણની મુર્તિ પારસમણીની કહેવાય છે. કોઈ એક સોની
ધાત્રાણુએ, આ પારસમણી લોખંડને અડઝાવવાથી લોખંડનું સોનું થશે
આમ સમજી નારાયણની આગળી કાપી લીધેલી. નારાયણે સ્વપ્ન આપી
સોનીને પકડાવ્યો, અને આગળી લઈ લીધી અને પાછી બેસાડી છે.
સારનાદ ધાત્રાણુઓને અંદર જઈ દર્શન કરવા દેવામાં આવતા નથી,
પણ છેટેથી દર્શન કરાવાય છે નારાયણનાં દર્શન વચ્ચાશુવણ-સાથ યાય.
અને તેથી એ મુર્તિ રોની હશે આ જાણી કે જોઈ શકાતું નથી.
બદ્રીનારાયણની પુજા પણ નીચેની ગ્રાહણજ કરે અને તે લાં રીમરી

તરીકે ઓળખાય છે. બદ્રીનારાયણની મુર્તિ પારસમણીની હો કે ન હો, પણ મુર્તિ ખરેખર ચિતાકર્પક છે. મુર્તિનું તેજ અશ્રુતપૂર્વ છે મુર્તિ જે ભાવથી દર્શન કરીએ, તે ભાવ ધારણ કરતી જણાય છે. પોતાના ધ્યેય દેવની કલ્પના આ મુર્તિમાં કરીએ તો તેવું સ્વરૂપ જણાય છે. આ મારે લખવું અતિશયોક્તિવાળું નથી, પણ સત્ય છે. વિકાર રહીત મન કરી એકાગ્ર દૃષ્ટિથી દર્શન કરનાર મારા લેખની સત્યતા કમ્બુલ કર્યા વગર નહીંજ રહે બદ્રીનારાયણનું સ્થાન એટલું તો પવિત્ર જણાય છે, કે “ જે જાય બદ્રી તે ન આવે ઉદરી અને આવે ઉદરી તો ન રહે દરીદ્રી ” આમ કહેવાય છે. બદ્રીનારાયણનું સ્થાન એક નાના ગામડાં જેવું છે પણ ત્યાં પાકા મુકામો ધણાંજ છે. બદ્રીનારાયણમાં કેદારનાથ કરતાં ઠંડી કમતી પડે છે અને આથી યાત્રીઓ ત્રણ રાત્ર અહીંઆ કાઢે છે. બદ્રીનારાયણમાં સ્નાન, ગ્રાહ, દાન, દર્શન વગેરે ધર્મ કર્તવ્ય કરવામાં આવે છે. બદ્રીનારાયણમાં જાતી ભેદ જેવું કશું નથી અને બદ્રીનારાયણનો પ્રસાદ જગજનાયના પ્રસાદની તુલ્ય સર્વ પ્રુશીથી ખાય છે.

નાત જાતના વાંધા વગર સાથે ખાઈ શકાતો પ્રસાદ.

બદ્રીનારાયણ પોહુંચતાંજ, દેવપ્રયાગમાં લખત કરાવી લીધેલા ગેર યાત્રાળુઓને ચોખા, દાળ અને શાકભાજી લાવી આપે છે. યાત્રીઓ ગ્રંધાપૂર્વક તે ખાય છે આ ભાતમાં મીઠોભાત, ફેશરીભાત, વીજેરે પણ હોય છે. યાત્રીઓની રિયતી જ્ઞેષ્ઠ ગેર લોકો માલપ્રુડા લીજેરે ખીજી ચીજેરે પણ લાવે છે. બદ્રીનારાયણને તો માન ચોખા દાળનુંજ નૈવેદ્ય ધરાવાય છે. ચોખાને મીઠા ફેશરી વગેરે બનાવે છે. બદ્રીનારાયણનો થાળ લક્ષ્મીજના મંદિરથી જાય છે. લક્ષ્મીજનાં નૈવેદ્યમાં મગજના લાડુ વીજેરે હોય છે. દેવપ્રયાગી ગેર આ પ્રસાદ ડીમરી લોકો પાસથી વેચાતો લધ, યાત્રીઓને આપે છે. આ પ્રસાદ નાતજાત પુછ્યા વગર સર્વ કપડાં સાથ જોટલા સાથે હોય, તેમને વેહેંચી ખવાય છે. આખાં હિંદુસ્તાનમાં ઠાકેરજના પ્રસાદ તરીકે વગર જાતી ભેદે અત્ર બદ્રીનારાયણમાં અને શ્રીજગદિશમાં પ્રસાદ ખવાય છે. શ્રીબદ્રીનારાયણનું સ્થાન સત્યયુગી છે અને ત્યાંની હવા પણ તેવીજ છે. લોકોની બુદ્ધિ સમવીસમી નથી હોતી તેવું અત્ર પ્રમાણ મળે છે. શ્રીજગદિશની મુર્તિ બુધાવતારની છે. બુધાવતારમાં બધું જગત એક પ્યાસે યથે, તેવું દર્શન જગદિશમાં થાય છે આવી હું તો કલ્પના કરું છું. બદ્રીનારાયણ જેવું

પવિત્ર સ્થાન, ત્યાંના ગોરોનો ઉપદ્રવ નહોતો, બીજી કાષ્ઠપણ જગ્યાએ મળતું મુશકેલજ છે.

અદાળત હિંદુઓમાં હું અગ્રહા ઉપજ કરવા નથી માંગતો તોપણ હું પાત્રા કરવા આંધળી ગ્રદાથી ગયો નહોતો. મારા મનમાં શંકા ઉપજે, નો તેને છુપાવી શકું, તેવું પણ નહોતું બદ્રીનારાયણના તપકુટો અને ગરરીકુંડના ગરમ પાણી બીજી જગ્યાએ મંથકની ખાણિને લઈને દોષ છે, તેવી રીતે તો અહીંયાં નથી આ સંબંધે મેં તપાસ કર્યો હતો. મેં બીજી જગ્યાના ગરમ પાણીના કુટો જોયા છે અને તેનાં મંથકની વાસ, પાણીનો સ્વાદ અને રંગ વીગેરે તપાસ્યા છે. આ ગરમ પાણીના કુટો અને આ પહાડપરના કુટો એકસરખા નથી, પણ તદ્દન જુદાજ છે. આ કુટો કાંતો કુદરતી હોવા જોઈએ અથવા તો હું અનુમાન કરું છું તે રીતે બરફનું પાણી હવા ન આવે એવી રીતે જમીનમાંથી લાવતાં ગરમ થાય છે, તેમ અહીંયાં છે. ગવરીકુંડ અને તપકુંડમાં ગરમ પાણી આવે છે તે ખુલ્લી રીતે નથી આવતું પણ જમીનમાંની બંધીઆર જગ્યામાંથી આવે છે. નારદકુંડનું ગરમ પાણી ખુલ્લી જગ્યામાં છે પણ તે કુંડની જગ્યા પહાડની ખીણમાં હોવાથી ત્યાં વિશેષ હવા આવવા સંભવ ન હોવાથી તે ગરમ રહે છે. બીજું બદ્રીનારાયણની મુર્તિ પારસમણીની હોય અને સોખંડનું સોનું થતું હોય તો ખુદ બદ્રીનારાયણના નૈવેદ્યને સાર ચાત્રીઓ પાસથી પૈસા શું કરવા સેવામાં આવતા હશે ? હરહારથી બદ્રીનારાયણ સુધીનો પ્રદેશ કેવળ હિંદુ પ્રદેશ રહ્યો હોય એમ પણ નથી, મારણ કે પહાડપર ઇસ્લામીઓનાં પગલાં ચપલાં હોય એવી અનેક નિશાનીઓ જોવાય છે. કાં તો અસલની પારસમણીની મુર્તિ ઉપડી ગઈ હોય, અગર પારસમણી જોવાજ પધરની આ મુર્તિ હોય, અને સોકા ખરી તપાસ ન કરી શકે, એટલા માટેજ સોકોને અંદર જવા નહીં દેતા હોય આતું હું તો અનુમાન કરું છું. મુર્તિ પારસમણીની છે કે નહીં એ તકરાર બાબતે મુકીએ તો બદ્રીનારાયણની મુર્તિ અલૌકિક છે, આ તો નિર્વિવાદ છે.

અસાદ માટે રોજ પકાવવામાં આવતો અરધી ખાંડી સાત.

બદ્રીનારાયણની યાત્રા કરવા આવનાર પાસથી અટકાના નામે પૈસા સેવામાં આવે છે. અહીંયાં અટકાની ચીડી મંદિરના વ્યવસ્થાપકો મારફત થાય છે અને એક રૂપિયા સુધીના અટકાના પૈસાનું નૈવેદ્ય

બ્રહ્મીનારાયણને ધરાય છે. જોયું નેટલા પૈસા અટકાના આપ્યા હોય, તેને તેના પ્રભાણમાં પ્રસાદ મળે એવી ચીઠી કરી આપે છે અને ચીઠી પ્રભાણે પ્રસાદ મળે છે. આ પ્રસાદ સુકવીને ફેટલાક સાથે લાવે છે અને લોકોમાં વેહેંચે છે, ફેટલાક ત્યાંજ ખાય છે અને વધે છે તે ન મળે તેને વેહેંચી આપે છે. પ્રસાદનો મહીમા ભારે છે. પ્રસાદ થાય છે, તે રસોડાની જગ્યા અને વાસણ જોઈ અમારી ખાત્રી થઈ કે રોજ અડધી ખાંડી ભાત કમમાં કમ રંધાતો હશે. બ્રહ્મીનારાયણનો અટકો કરવો એ યાત્રાળુઓની મરજીપર છે અને તે સંબંધે કશું દબાણ થતું નથી. બ્રહ્મીનારાયણના અટકો ઉપરાંત જોને લક્ષ્મીજીનો અટકો કરવો હોય, તે જીલ્લો કરી શકે છે.

બ્રહ્મીનારાયણમાં બ્રહ્મકપાળી કરીને એક જગ્યા છે. આ જગ્યાએ આધ્ય કરનારના પીતૃઓ વૈકુંઠમાં જાય છે બ્રહ્મકપાળીમાં આધ્ય કરનારને ફરી શ્રાદ્ધ નજ કરવું બામ તીર્થ મહાત્મ્યમાં લખેલું છે. ગયા આધ્યને માટે ગયા મહાત્મ્યમાં પણ તેમજ લખ્યું છે લોકો અધ્યાથી આટલું દુખ ભોગવી અત્રે આવી શ્રાદ્ધ કરે છે અને પિતૃ મોક્ષ પામે છે આવી માન્યતાને અંગે ફરી શ્રાદ્ધ ન કરે, તે તેમાં વાંધા જેવું થોડુંજ છે. બ્રહ્મીનારાયણ જેવું સ્થાન, ગંગા નદી અને બ્રહ્મકપાળીની જગ્યામાં શ્રાદ્ધ કરનારનારના પિતૃ મોક્ષ પામે, આ નકીજ છે.

વસુધારા તીર્થનો અમતકાર.

બ્રહ્મીનારાયણથી સાત આઠ માઈલ ઉપર વસુધારા નામનું તીર્થ છે. આ તીર્થમાં પહાડ ઉપરથી ધારા પડે છે આ ધારા પાખી માણસો ઉપર નથી પડતી, આ નકીજ છે. જોઈએ તો વરસો સુધી આ ધારા નીચે માણસ ઉભો રહે પણ ધારા તેનાપર ન પડતાં આડેજ પડે છે, અને પુણ્યાત્મા ઉપર તુરતજ પડે છે આ એક અદ્ભુત અમતકારની બાબત છે. વસુધારાથી સત્યપથ અને રવગૌરોહણની જગ્યા છે. વસુધારા પણ ફેટલાક જતા નથી. અને જાય છે, તે આગળ વધવા અશક્તજ થઈ પડે છે. સત્યપથ જવું બહુજ દુર્લભ છે સત્યપથ જવા ઇચ્છનારાએ ફેટલાક વર્ષો અહીંઆ કાઢી અહીંની હવાને અનુકુળ પ્રકૃતિ કરવી પડે છે અનુકુળ પ્રકૃતિ થયા બાદજ ત્યાં જવાય છે અને ત્યાં જવું લોખંડનો ચણા ચાવવા જેવું છે જેવું અખંડીત બ્રહ્મચર્ય હોય, અથવા જે શુદ્ધ સાત્વીક વૃત્તિનો હોય તેજ અહીંયા જઈ શકે છે.

સ્વર્ગે જવાની નિસરણી

આનાથી આગળ સ્વર્ગારોહણ છે, સ્વર્ગમાં જવાની સ્વર્ગ નીસરણી અહીંયાજ છે, દહે છે કે આ નિસરણીનાં સાત પગથીયા છે. વસુધારાથી આ સત્યપથ અને સ્વર્ગારોહણનાં રથાનો નજરે જોઈ શકાય છે. બ્રહ્માનારાયણમાં એક સાધુને અમે જોયો, જે કહેતો હતો કે, તે સ્વર્ગારોહણની બે પગથી ઉપર ચડ્યો હતો, પણ બીજી પગથીએ ચડતાજ દ્રાઢએ ઉપાડી તેને ગંગામાં ફેંટી દીધો અને ગંગામાંથી દ્રાઢએ બહાર કાઢી અહીંયા મુક્યો. આ સાધુના બેઉ પગ ધુટણથી નીચે વીજળી પડવાથી બળી જનાર શરીરને મલતા રંગ અને સ્થિતીના ધણેલા છે આ સાધુના કથનમાં શુ સત્ય છે તે હું કહી શકતો નથી પણ બ્રહ્માનારાયણથી આગળ સ્વર્ગારોહણનું રથાન છે, આ ખરી વાત છે, આટલુંજ જણાવી હું સતોષ પકડીશ.

બ્રહ્માનારાયણથી વસુધારા જતા રસ્તામાં આના કરીને એક ગામ છે આ-ગામપરથી નજરે કરતા આગળ બધા સપાટ પ્રદેશ નજરે પડે છે, બ્રહ્માનારાયણથી આગળ રસ્તો છે અને એ રસ્તે ધણ-સુતાન અને દીમેટમાં જઈ શકાય એમ છે આ પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધ માનસરોવર છે આ માનસરોવરના પ્રદેશમાં ગ્રાવણ બાદરવામાં લોકો જાય છે અને આઠેક દિવસમાં બ્રહ્માનારાયણથી, પોહોંચાય છે

પહાડપરનાં, તીર્થો, ઉત્પત્તિ, અને મહાદેવ.

દેવપ્રયાગ નામ દેવશર્માનામના બ્રાહ્મણે સત્યયુગમાં ઉમ તપ કરી નિષ્ક્રાંતિ પ્રસન્ન કરી અને વાસ કરવા વિનંતિ કરવાથી, તેના નામ ઉપરથી પડયુ છે અહીં આ ત્રેતાયુગમાં રામચંદ્રજીએ પ્રત્યક્ષ દર્શન દેવ શર્માને આપ્યું હતું બ્રહ્માકુંડ એ બ્રહ્માના તપની જગ્યા છે અહીં આ બ્રહ્માએ તપ કરી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ સંપાદન કરી હતી. વૃષિધ્રુવે આ વસિષ્ઠનું આશ્રમ છે શીવતીર્થ રામચંદ્રજીએ સ્થાપેન શીવલીંગથી ધણેલું છે વૈતાળશીસા, અને વૈતાળકુંડ પર આધ્ય અને રનાન કરવાથી પિતૃ, મોક્ષ પામે છે. મેધાતિથિ નામના બ્રાહ્મણે ઉમ તપ કરી સૂર્ય નારાયણને પ્રસન્ન કરેલા તે સૂર્યતીર્થ છે વારાહ-તીર્થે, પર સર્વેષુ બ્રાહ્મણે તપ કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યો હતા યુગ્યમાલા, તીર્થ યુગ્યમાળાના મોક્ષનું સ્થળ છે વિશ્વમિત્રના તપનો ભગ કરવા જતાં શાપ પામી, યુગ્યમાળા નામની, અપ્સરા મગરરૂપ ધણ

અહીં દેવપ્રયાગમાં ગંગામાં રહેલી હતી તેનો રામના હાથથી મોક્ષ થયો હતો. તુલ્લીશ્વર મહાદેવ પાસ તુલ્લી બીલે તપ કરી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. આ બધાં સ્થાનો દેવપ્રયાગ અને તેની આસપાસ છે. અહીં આ સર્વત્ર સ્નાન, દાન, આર્ધ્ય દર્શનનું ઉત્તમ મહાત્મ્ય છે. દેવ પ્રયાગના રામચંદ્રના મંદિરની સ્થાપના શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યે કરી કહેવાય છે. ગોવીંદ દેવી અહીંમાં ગોવીંદજીનું મંદિર છે. ભીલેશ્વર એજ સ્થળ છે કે જ્યાં આગળ અર્જુન અને બીલરૂપ શીવનું યુધ્ધ થયું હતું અને શીવે પ્રસન્ન થઈ અર્જુને પાશુપતાસ્ત્ર આપ્યું હતું. આને શીવપ્રયાગ પણ કહે છે, કારણ કે અહીં આ ગંગા અને ખાંડવ નદીનો સંગમ થયો છે. તુલ્લીએ તપ કરેલી જગ્યાને તુલ્લી પ્રયાગ કહે છે અને તુલ્લી નદી ગંગામાં ભાંગે આગળ મળે છે. આ બીલેશ્વરને કિલકિલેશ્વર પણ કહે છે કારણ કે અહીં આ હદ્રિ, રાક્ષસોના ભયથી છુપાઈ રહ્યો હતો. હદ્રિ છુપાઈ રહ્યો હતો તે હદ્રિકિય પર્વત કહેવાય છે. શ્રી નગર આ શ્રીક્ષેત્ર કહેવાય છે, અહીં આ કમળેશ્વર, ભીલેશ્વરથી જતા રસ્તામાં, મળે છે આ કમળેશ્વર પાસ પેહેના અનેક મંદિરો હતાં પણ ૧૮૯૪ ની રેલમાં તણાઈ ગયાં છે શ્રીનગરમાં કિલકિલેશ્વર, નાગેશ્વર, અષ્ટાવક અને રાજરાજેશ્વરી દેવીનાં ખીખાં મંદિરો છે. શ્રીક્ષેત્રની ઉત્પત્તિ, સલ્લ-યુગમાં સલ્લકેતુ અને કાલાસુર વચ્ચે થયેલા યુધ્ધ સાથે સંબંધ રાખે છે. સલ્લકેતુ પેહેલાં હારી ગયેલો પણ ભગવતી રાજરાજેશ્વરીને પ્રસન્ન કરી વરદાન પામી કાલાસુરને હતેલો. આથી આ શ્રીક્ષેત્ર કહેવાય છે. સંપ્ત અંડીમાં સુરથ અને કાલાસુરનું યુધ્ધ વર્ણવેલું છે. આ સુરથ અને સલ્લકેતુ એક હોવા જોઈએ. કાલાસુરનું ધડ અને શરીર છુટા પડી ને જગ્યાએ પડ્યાં તેની વચ્ચેની જગ્યાને શ્રી ક્ષેત્ર કહે છે પુરાણોમાં આ શ્રી ક્ષેત્રમાં ભૈરવી, કંશમંદિની, ગૌરી, મહાપ્રભંદિની વીગેરે પીઠો છે આમ કહેલું છે. આ શિવાય ખીખાં અનેક દેવસ્થાનો વર્ણવેલાં છે છતાં તેમાંની નામ નિશાની અત્યારે જોવા મા આવતી નથી. કમળેશ્વર પાસ બ્રહ્મદેવ નામના બ્રાહ્મણે તપ કરેલો કહેવાય છે. રૂદ્રપ્રયાગમાં દેહારનાથ જવાના રસ્તાપર રૂદ્રનાથનું મોટું મંદિર છે. નારદેશ્વર, કમળેશ્વર વીગેરે ખીખાં મંદિરો છે. નારદેશ્વર એજ સ્થળ છે કે જ્યાં મુની નારદે તપ કરી શંકરને પ્રસન્ન કરી સંગિતશાસ્ત્ર જણાવ્યું હતું. રૂદ્રપ્રયાગમાં અલકનંદા ને મંદાકિનીનો સંગમ છે. અગસ્ત્યવટીમાં અગસ્ત્ય રૂપિ, તેના શિષ્યો, નવ ઐહો, ગણેશ, શંકર. પંચશાળા કે જોમાં બારે

વર્ષે યત કરવામાં આવે છે વીગેર દર્શનીય સ્થાનો છે. અંદ્રપુરીમાં
 અંદ્રેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન થાય છે. ભીરીચટ્ટીમાં બીમની મૂર્તિ ને
 સત્યનાગયજુનાં દર્શન થાય છે. કુંડવટ્ટીથી આગળ ચાલતાં એક પગ-
 કેડી જણાય છે. આ પગકેડીએ ત્રણ માધ્ય જતાં ઉખાના બાપ બાલુ-
 સુર દેવનું શોણિતપુર ગામ છે આમ કહેવાય છે, આ જગા અને અનિ-
 શ્વરનાં લગ્ન વીગેરે બાબત જોખાહરણમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ શોણિ-
 તપુરમાં કેદારનાથના પંડ્યાઓ રહે છે. અહીંઆ બાલુસુરના
 ગઢની નીશાની, બાલુસુર, અનિશ્વર, પંચમુખી મહાદેવ વીગેરે જોવામાં
 આવે છે. ગુપ્તકાશીમાં વિશ્વનાથ, અબપૂર્ણા, ગણેશજી, મણીકર્ણી-
 કાકુંડ, ગૌરીશંકર, પાંડવો, વીગેરે દર્શનિય સ્થળો છે. નાલામામમાં
 લલિતાદેવીનું મંદિર છે. નારાયણકોટીમાં અનેક દેવ મંદિરો છે. કેટલાંક
 ઉજડ જવાં છે અને કેટલાંક સારાં છે. અહીંઆ ભરમાસુરે તપ કરી
 વર મેળવેલો કહેવાય છે. ભરમાસુરે એવો વર મેળવ્યો હતો કે તે જેના
 માથે હાથ મુકે તે બળી ભસ્મ થઇ જાય. ભરમાસુરને માથેજ તેનો હાથ
 મુકાવી તેના હાથેજ તેને બાળી મુક્યો અને આ કામ વિશ્ણુએ કર્યું
 હતું. ધામાકોટી પાસે મહિપાસુરમર્દોની દેવીનું મંદિર છે. આ
 મંદિર પાસે એક હિંચકો છે. ક્રાદાયટીમાં ઇશાનેશ્વર શીવનાં દર્શન
 કરવાનાં છે. રામપુરચટ્ટી મુક્યા બાદ ચોટે છેટે બીજે રસ્તે ત્રિજુગી
 નારાયણ અને શાકંભરી જવાય છે. શાકંભરી અને બીજી દેવીઓની મૂર્તિ
 એક સ્થળે જોવામાં આવે છે. આ શાકંભરીના સ્થાનનો ઉલ્લેખ મહા-
 ભારત અને પુરાણમાં જોવામાં આવે છે. ત્રિજુગીનારાયણમાં બ્રહ્મા,
 શિવ-વિશ્ણુ-કુંડો છે. સરસ્વતિ, લક્ષ્મીજી, અન્નપૂર્ણા, સરસ્વતિ આદિ
 મૂર્તિઓ છે. આ મંદિરમાં શંકર પાર્વતિનાં લગ્નની વેદી છે જેમાં સદૈવ
 અગ્નિ પ્રદિપ્ત રહે છે. ગંગોત્રીથી પગ રસ્તે આવનાર અહીંઆ આવી
 કેદારનાથ જાય છે. ત્રિજુગીનારાયણથી ઉતરતાં સોનપ્રયાગ આવે છે
 ને અહીંઆ મંદાકિની અને વાસુકીનો સંગમ થાય છે. સોનપ્રયાગથી
 આગળ ચાલતાં માયા વગરના ગણેશનાં દર્શન થાય છે. શંકરે ગણે-
 શનું માથું રાજ સાર કાપ્યું આ કથા જોખાહરણમાં ૧૧ ગૌરીકુંડમાં
 ગરમ, પાણીના કુંડો છે. અહીંઆ ગૌરીકુંડ, ભમામહેશ્વર, મહાદેવ,
 રાધાદૃષ્ટ, જવાલદેવી, ગરુડજી, અમૃતકુંડ, વીગેરે દર્શનીય સ્થાનો છે.
 ગૌરીકુંડથી આગળ ચાલતાં ચીરવાસા ભૈરવ, મળે છે. અહીંઆ
 ધાત્રીઓ લુગડના કઠકાઓ ચડાવે છે. ભીમગોડમાં બીમની મૂર્તિ છે.

રામવાડાથી આગળ ચાલતાં મંદાકિનીની ડાબી બાજુએ કુબેરપર્વત છે. આ કુબેરપર્વત પર કુબેર ભંડાર નામની ગુફા છે. આ ગુફામાં પથ્થર પર અક્ષરો કાતરેલ છે જે ઉકેલી શકાતા નથી. આગળ પથ્થરનો હાથી જોવામાં આવે છે. આ સ્થાનને ઇંદ્ર પર્વત અને હાથીને ઐરાવત કહે છે. આ હાથી અર્જુન લાવેલ કહેવાય છે. આ સ્થળોમાં શ્રાવણ ભાદરવામાંજ જવાય છે. બાકી ચાલતાં નજરે પડે છે. અહીંઆ સહસ્ત્રલ્પ કમળ થાય છે.

કેદારનાથ.

અહીંઆ સરસ્વતિ, મંદાકિની, દુધમંગા, મહોદધિ અને સ્વર્ગદ્વારી નદીઓનો સંગમ થાય છે, અહીંઆ સ્નાન કરવામાં આવે છે. અહીંઆ સંગમેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન થાય છે. કેદારનાથનું સ્થળ કે જ્યાં યાત્રીઓ દર્શન માટે જાય છે તે સમુદ્રના જળથી ૧૧૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે. આ કેદારનાથ પાસ જે બરફમય પહાડો જણાય છે તે ૨૨૮૫૦ ફીટ ઉંચા છે. કેદારનાથની જગ્યાને કેદારપુરી કહે છે. આ પુરીમાં કેદારનાથનું પ્રાચીન મંદિર છે. અહીંઆ પાંડવો, દ્રૌપદી, પાર્વતી, ગણેશ, લક્ષ્મી, વીગેરે મુર્તિઓ છે. અમૃતકુંડ, રેતસકુંડ, હંશકુંડ વીગેરે કુંડો છે. રેતસકુંડમાંથી ઘુંટણ માંડીને જમણા અને ડાબા હાથે તથા ખોળે આશ્રમન કરવામાં આવે છે. પંચ કેદારમાં આ કેદારનાથ, મધ્યમેશ્વર, તુંગનાથ, રૂદ્રનાથ અને કલ્પેશ્વર આ ગણાય છે. આ કેદારનાથનું મહાત્મ્ય સ્મૃતિ, પૂરાણ અને ઇતિહાસમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.

ઉખીમઠના મંદિરમાં ઐકારનાથ મહાદેવ, માંધાતા રાજા, બદ્રીનાથ, કેદારનાથ, તુંગનાથ, પાર્વતિ વીગેરેનાં દર્શન થાય છે. બદારની બાજુ ઓખા અનિરૂદ્ધની મુર્તિ છે. રાવળના મંદિરમાં કેદારનાથની ગાદી છે. અહીંઆ શંકરાચાર્યની મુર્તિ છે. આ સ્થળે માધતા અને નળરાગને તપ કર્યો હતો. મધ્યમેશ્વર ઉખીમઠથી પંદર માઇલ પર છે. રસ્તામાં ઠાળીમઠ, કાળશિખા, ને રાણીદેવીનું મંદિર આવે છે. મધ્યમેશ્વર આડ રસ્તે જવાય છે. રસ્તામાં ખાવાનું મળતું નથી. ઉખીમઠથીજ લઇ જવું પડે છે. મધ્યમેશ્વરથી પાંચું ઉખીમઠ આવી બદ્રીનારાયણને રસ્તે પહોંચ છે. તુંગનાથ મહાદેવનું મંદિર, ચંદ્રશેખરનું મંદિર, શંકરાચાર્યની મુર્તિ અને બીજાં નાનાં મોટાં દેવસ્થાનો તુંગનાથના પહાડપર છે. અહીંઆ આકાશગંગા પર તર્પણ કરવાનું મોટું મહાત્મ્ય છે. મંડળગામ આગળ બાલાસોતી

નદીમાં એક નદી મળી ગઈ છે આ સંગમને જ્યોત પ્રયાગ કહે છે. અહીં આ સંગમ સમયે અમ્બમેષ ક્યો હતો આમ કહેવામાં આવે છે મહાજગમથી એક પગકેડીની પહાડી વાટે ૨ માધવ અનુસૂયા ૩ અને ૧૨ માધવ રૂદ્રનાથ છે આ રૂદ્રનાથ પાસ રૂદ્રગંગા છે. આ રૂદ્રનાથ શકરનું મુખ છે અને ધડનો આગ કંદારનાથમાં છે ગોપેશ્વરમાં ગોપેશ્વરનું સુદર મંદિર છે આ મંદિરમાં શકર પાતળી, ગરડ ચડી- માતા ચિતામહીગણેશ વીઝેરે દેવો છે અહીં આ એક ઝાડપર કલ્પલતા છે જે સર્વ રૂપોમાં કુલેથી બરેલી રહે છે અહીં આ આગળ શીવ જીએ કામદેવને ભસ્મ કર્યાનું કહેવાય છે થમોદી અથવા લાલસાગા આગળ વીરહી નદી અનન્નદામાં મળી ગઈ છે આ વીરહી ગંગામાં ૧૮૬૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૬ ની તારીએ પવતનુ શીખર તુટી પડ્યું આથી ત્યાં એક કુદર સરોવર બની ગયું હતું ૧૮૬૪ ના આગસ્ટની ૨૫ માં તોંગિએ આ સરોવર ફાડ્યું અને ગંગામાં રેલ આવી અનેક ગામોના નાશ વાળું થયું આ ભાતી રેલની સાવચેતી અગાઉથી રખા એવી હાથથી અન મોહનાપર અજેશ ઇનજનીયરો અને ત્યાંથી સર્વત્ર તારી બ્યારના કરેલી હોવાથી મનુષ્યનું નુકશાન તો થયું અટક્યું પણ ખીજી ભારે નુકશાન થયું હતું પીપલકોરામાં શીવાજી, કરતુરી, નિર્વિંધી, હેરમોચે, ભૂતખદેરપી વીઝેરે પહાડી ચીનો મળે છે અહીં આ ચંદુભુજ ને શકરનાં મંદિરો છે ગરડગંગામાં ભોજે સ્નાન કરે ૩ ગરડગંગા બાદ પાતાંગગંગા આવે છે અહીં આ ગણેશનું મંદિર છે કુમારચડાથી ૬ માધવ પર હર્ગમ ગામ કે જ્યાં હર્ગમુની એ તપ કર્યો હતો તે જ ત્યાં પચમદરી માહેના આદિબદરી છે આદિબદરીથી જે માધવ પર પચકેદાર માહેના એક કલ્પેશ્વર છે કુમારચડાથી આદિબદરી અને કલ્પેશ્વરના દર્શન કરી કુમારચડા પાછું આવતું પડે છે આ કલ્પેશ્વર એજ છે કે જ્યાં ઈદ્રિ, દુર્વાસાના શાપ નિવૃત્ત્યર્થ તપ કરી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરી કલ્પવૃક્ષ મેળવ્યું હતું. વૃદ્ધબદરી કુમારચડાથી આગળ આવતા પગ કેડીને રરતે પેનીચડીમાં છે જોશીમઠમાં નૃસિંહજીનું મંદિર, લક્ષ્મણજી બદરીનાથ, હૃદયવજી, ચડીમાતા શેનસાઈ ભગવાન, વાસુદેવ, જળદેવજી, ગણેશ, સત્યનારાયણ ધ્યાનબદરી નવદુર્ગાઓ તાડવશીવ, ગરડ વજેરે દેવચાનો છે આ જોશીમઠની ગાદી થીરાકરાચાઈ રચાઈ છે લવિષ્યબદરી જનારે જોશી મઠથી ૬ માધવ પર તપોનન છે ત્યાં જુલુ જોષીએ છીએ તપોનન

એજ રથળ છે કે જ્યાં હનુમાનજીએ કાળનેમી રાક્ષસને માર્યો હતો. તપોવનથી પાંચ માઇલ ધવલગંગા પર ભવિષ્યબદરી છે. વિષ્ણુપ્રયાગમાં ધવલગંગા અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે. અહીંઆ વિષ્ણુકુંડ છે. અહીંઆ વિષ્ણુ બદરીનાથ વીગેરે દેવથાનો છે. પાંડુકેશ્વરમાં યોગબદરી અને વાસુદેવનું મંદિર છે. યોગબદરીના મંદિરમાં પાંડવોના સમયેના સેઓ જોવામાં આવે છે. પાંડુકેશ્વરી આગળ શેષધારા આવે છે જ્યાં શેષજીનાં દર્શન થાય છે. હનુમાનચટીમાં હનુમાનજીની મુર્તિ છે. હનુમાન ચટીમાં ધૃતગંગા અને ક્ષીરગંગા અલકનંદામાં મળે છે. અહીંઆ આગળ વૈષ્ણવ મુનીએ તપ કર્યો હતો, અહીંઆ પર્વતી ભરમ જવ તલ હજી મળે છે. રાજા મરતે પણ અહીંઆજ મુર્તિ કર્યો હતો. કુબેરશીલા થી બદરીનાથનું મંદિર જણાય છે.

બદ્રિનાથ.

બદ્રિનાથનું રથળ જ્યાં યાત્રીઓ જાય છે તે ૧૦૫૦૦ ફીટ ઉંચું છે અને શીખરો ૨૭૨૦૦ ફીટ ઉંચાં છે બદ્રિનાથને મંદ્રાચલ પણ કહેલ છે. બદ્રિનાથની મૂર્તિપર હીરો છે તેનો ચળકાટ એવો તો ઉત્તમ છે કે બદ્રિનાથની ધ્યાનમય મૂર્તિપરથી બીજાનું ચીત ખસી જાય છે. મંદિરમાં લક્ષ્મીજી, નરનારાયણ, નારદ, ગણેશજી, કુબેર, ગરુડ અને ઉદ્ધવજીની મૂર્તિઓ છે. બદ્રિનારાયણની મૂર્તિ નદીમાં ગુપ્ત હતી તે શ્રીમદ્ગંધારાચાર્યે કાઢી પધરાવી છે એમ કહેવાય છે. મંદિરના ચોગાનમાં ધર્મશીલા, ચલૈદક કુંડ, ધંટાકર્ણ અને ગરુડ ભગવાન છે. એક બાજુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શીવ અને સૂર્યની મૂર્તિઓ જોવાય છે. રૂપીગંગા, કુર્મધારા, પ્રહલાદ ધારા, તાપ્તકુંડ અને નારદકુંડ આ પંચતીર્થ ગણાય છે. અહીંઆ શંકરાચાર્ય અને કેદારનાથનાં દર્શન પણ થાય છે. નારદ-શીલા, વારાહશીલા, નૃસિંહશીલા, માર્કંડેયશીલા અને ગરુડશીલા આ અત્રેની પાંચ પ્રસિદ્ધ શીલાઓ છે. બ્રહ્મા કપાલી આ આધ્યત્મ રથળ છે. વસુધારા ને અત્રેથી ચાર માઇલ છે ત્યાં અષ્ટવસુઓએ તપ કર્યું હતું. બદ્રીકાશ્રમનું વર્ણન રમૂતિ, પ્રસાદ અને ઇતિહાસાદિકમાં સર્વ જોવામાં આવે છે. આ તપોભૂમિ છે.

નંદપ્રયાગ, બદરીનાથથી ચમોતીસુધી એજ રસ્તે પાછા ફરી કાશીનામ તરફના રસ્તે છે. અહીંઆ નંદરાય, લક્ષ્મીજી અને દેવીના દર્શન કરવાનાં છે. અહીંઆ નંદા નદી અલકનંદામાં મળે છે.

અહીંઆ નંદ સમગ્રે યત્ર કર્યો હતો. હીંગાસુ ચીમાં તૃસિંહ અને દેવીની મૂર્તિ છે. કર્ણુપ્રયાગમાં અલકર્નંદા અને પીંડરગંગાનો સંગમ છે. અહીંઆ કર્ણુનું મંદિર ને કર્ણુશીલા છે. અહીંઆ મહાદેવજી છે. મહા-ભારતના પ્રસિદ્ધ વીર કર્ણુ અને તપ કરી સૂર્યને પ્રસન્ન કરી અમેઘ કવચ મેળવ્યું હતું. આદિબદરીમાં આદિબદરી, પાર્વતિ, અન્નપૂર્ણા, દેવી, ગણેશ, બ્રહ્મા કેદાર, ગરુડ, સાતનાગયજુ, લક્ષ્મીનારાયણ, ચક્રપાણી, પરશુરામ, પરબ્રહ્મ, જોકુલસ્વામી અને હનુમાનજીનાં દર્શન કરાય છે. મેલચોરી પાસે લોહગદીપર ભેરવનાથની મુર્તિ છે. મહુડાકાળચટ્ટીમાં મહાકાળેશ્વરનું મંદિર છે. હીમતાળ પર બીમે તપ કર્યો હતો અને બીમેશ્વર મહાદેવ છે.

ખદ્રીનારાયણુથી જુતાન જવાનો રસ્તો.

ખદ્રીનારાયણુથી ટિમેટ જુતાનમાં જવાય છે, આમ ત્યાંનાં માણસો કહેતાં હતાં. ખદ્રીનારાયણુથી ત્રણ દિવસના રસ્તાપર કુમરમાં આસો કાર-તકમાં બજાર ભરાય છે. આ બજારમાં દીમેટના અને જુતાનના લોકો માલ લઈ આવે છે. ત્યાંના માલમાં કસ્તુરી, લવ, ચમરી વગેરે હોય છે. અહીંયાથી નીમક, કાપડ વગેરે લઈ જાય છે.

નાઇનીટાલથી આવજાવ કરવા સામે યાત્રાળુઓને બંધી.

ખદ્રીનારાયણુથી પાછા લાલસાંગ્રાં આવી ત્યાંથી જુદે રસ્તે નંદ-પ્રયાગ, કર્ણુપ્રયાગ થઇ મેલચોરી આવ્યા છે. મેલચોરી સુધી ગડવાળ જીલ્લાની હદ છે અને ત્યાર પછી કુમાઉન જીલ્લો આવે છે. નંદપ્રયાગમાં નંદાકીની અને અલકર્નંદાનો સંગમ થાય છે. નંદપ્રયાગ સારંગ ગામ છે. કર્ણુપ્રયાગમાં અલકર્નંદા અને પીંડરગંગાનો સંગમ થાય છે. જે નદીનો અથવા તેથી વીશેષ નદીના સંગમને પ્રયાગ કહેવાની પદ્ધતિ છે. કર્ણુપ્રયાગ પણ સારંગ ગામ છે મેલચોરીથી કુમાઉન જીલ્લો આવે છે તે ગડવાળ કરતા રસાળ છે. અને ત્યાં વનસ્પતી તેમાં એ ઉપયોગી વન-સ્પતિ પુષ્કળ છે. દારાહાટ કુમાઉન જીલ્લાનું સારંગ ગામ છે. નાઇનીટાલ બાજુએ રહી જાય છે. નાઇનીટાલ ઉપરથી યાત્રાળુઓને આવવા જવા દેવામાં આવતા નથી. આવમેરો પણ બાજુએ રહી જાય છે. બીમતાલ થઇ કાયગોદામ આવી રેલવેમાં બેસાય છે.

મેલચોરીથી કાયગોદામ આવવાનો રસ્તો ધણે જ મારો છે. મેલ-ચોરીથી ઘોડાપર કાયગોદામ સુધી આવી શકાય છે અને ઘોડા પણ સારા

મહે છે. આની સાથ સીધું સામાન શાકભાજી વીજેરે સાહિત્ય અને ઉતારા વગેરેની ગોઠવણુ પણ સારી છે. કુમારિન જીલ્લામાં ચાનો મોટો પાક પાવ છે અને રસ્તાઓમાં ચાની ચેટીથી ભરાયલાં ગાડાંઓ પણ અમોએ જોયાં હતાં. આ ગાડાં મુંબઈનાંજ હતાં તે તે ઉપરના ત્રેડ-મારકથી હું જોઈ શક્યો હતો. કુમારિન જીલ્લાની મુસાફરીમાં ફેટલીક જગ્યાએ કુદરતી દેખાવ ધણીક સારો છે. ફેટલાક જંદીનારાયણ જનારા કાયગોદામ થઈ આ રસ્તે પણ જાય છે અને અહીંથી હરદાર ઉપરથી ઉતરે છે. પણ પહાડપરની મુસાફરીમાં હરદારથી જતાં જે સગવડ મહે છે તે આ તરફથી જતાં મળવી મુશ્કેલ છે.

મુસાફરીના જોખમો.

પહાડપરના રસ્તા અત્યારે તો સારા થયા છે, અને યતા જાય છે અને ફેટલીક જગ્યાએ જાહેર બાંધકામ ખાતાં તરફથી ચાલતાં કામો અમોએ જોયાં હતાં. પહાડપરનો ચેહેલો રસ્તો બહુજ વીકટ હતો અને લોહોના જીવનાં જોખમો યતાં હતાં. અત્યારે તેવું કંઈજ નથી, છતાં અસ્માતો બને છે. ગવાલીયર તરફની આવેલી મંડળા કે જે ગંગોત્રી ગઈ હતી, તેની સાથની એક ઠોસી ગંગામાં પડી મરણ પામ્યાની અમને ખબર મળી હતી, અને અમે જંદીનારાયણથી પાછા ફરતાં વિશ્વપ્રયાગથી આગળ વધતાં રસ્તામાં ત્રણ જગ્યાએ તેના ઉપડનાર અને ખેસનાર સાથ જોખમાઈ હતી આમ સંભિપ્ત હતું. રસ્તામાં પણ ચોપતા-ચટી અને મહાદેવચટી વચે એક મુરદું પડેલું અમે જોયું હતું.

પહાડનું કંઠણ ચઢાણ.

પહાડના રસ્તામાં આવા અકસ્માતો કેમ બને છે તે ધ્યાનમાં લેતરવા રસ્તાનું થોડુંક વર્ણન આપવું જરૂરનું છે. પહાડપરનો રસ્તો ચઢક ઉતરનો અને તે રસ્તો જાંધી જગ્યાએ નદિના કિનારો પરજ છે. ડુંગરની હંચીને હંચી ટેકરીના મધ્ય ભાગે ડુંગરની જમીનજ ડોરી કાઢી સરખી કરી આ રસ્તો બાંધવામાં આવ્યો છે. આ રસ્તો ચારથી ૬ ફીટ વધુમાં વધુ પોહોલો હોય છે, પણ ફેટલીક જગ્યાએ દોઢ જે ફીટ પોહોલાં રસ્તા પણ છે. આ રીતે જે રસ્તે ચાલીએ તે રસ્તે એક બાજુ તો આપણા શરીરને લાગે એ રીતે ડંચા પહાડ આવી રહ્યા છે અને એ પહાડ ઉપર ચઢી શકીએ તેવું પણ હોણું નથી. ખીજી બાજુ ગંગાજી પુર જોશમાં વેહેતાં નજર પડે છે. આ ગંગાજી પચાસથી

ત્રણેસો શીટ નેટલાં નીચાણમાં વહે છે. આ નીચાણનો પ્રદેશ કૃષ્ણક
જળ્યાએ જાડપાનથી ભરપૂર હોય છે અને કૃષ્ણક જળ્યાએ પથરવાળો
હોય છે. હવે રસ્તામાં ઠોકર લાગે તો પથરવાળો જળ્યામાં ગંબડનાર
સીધો ગંગાજીમાં પડે છે અને પડનારને મદદ કરવા જવાનું પણ
અશક્ય જેવું હોય છે. કારણ કે પડનારાને જવાવવા જેવું, એ પોતાને
પડવું મુકવા જેવું જ છે. વળી જે રસ્તાપરનો અડધો પહાડ છે, તે પણ
વખતોવખત ફાટે છે અને તેમાંથી આવિંતા પથરાઓનો વરસાદ વરસે
છે. આવી વખતે આ પથરા નીચે આવનાર જયવા પામતો નથી.
આવા અકસ્માતોથી જયવાનું કાંઈ સાધન નથી. વળી આ રસ્તાઓ
પાકા બાંધેલા પણ હોતા નથી. પહાડોની મેટોડી અને મુરમના બનાવેલા
હોય છે. આ મેટોડી મુરમ ધસી પડવાનો પણ ભય રહે છે.

ખાંધા ખીનામાં રાખવી એકતી સંભાળી.

આ કુદરતી અકસ્માતો ઉપરાંત દરદોનાં અકસ્માતો ધણોળ બને
છે. લોકો ખાંધાખીનાની કોળી રાખતાં નથી અને સુંદર ઠંડું પાણી
પ્રુમ પીએ છે. આથી આંતરક્રમાં સોજો થઈ જાડા મરદો બહુજ થાય
છે અને તેમાં ધણીક માણસો મરે છે; આંત્રી સાંધે કટલાક લોકો
ખૂંચેલાં બચાવું સારું ધઉં, બાળરી, ચણા, જવ વીંચેરને સેજી તેનો
આટો લાંબ લે છે. આ આટામાં ધી સારું ગેળની ખાંધ તો તે નુકસાન
કરતા ને થાય પણ ધી સાઠની જળ્યાએ પાણી નીમક ગેળવી ખાંધ
છે, તેથી સહન જાડા થાય છે, અને તેમાંએ ધણીકો મરે છે. આ
બધામાં વધારે વાંધાકારક તો એ છે કે, કૃષ્ણક જળ્યાએ ધમોદા દવા-
ખાનાઓ છતાં લોકો દવા ન લેતાં હાથે કરીનેજ, મરે છે. મરકી આ
તરફના લોકો દારૂ આવી છે આમ કહેનારાનું મોહ, જંધ કરાય એમ
નથી પણ આ તરફ મરકી થાય એવું, નથીજ એમ, હું ખાત્રીથી
ફહીરા, આવી રીતે આ તરફ યાત્રાએ આવતાઓમાં અકસ્માત યવાના
સંભવો છે તેથી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

જાત્રાળુઓમાં ફેલાતી બીમારીના સુખખ.

બીમારીનું બીજું કારણ ત્યાંની ચંદીઓપર વેચાતા હલકા માલનું
પેલું છે. આટો તો બધો જળ્યાએ કોંસાવાળોજ મળે છે, અને તેનું
કારણ લાં જળ્યાઓમાં આટો પીરાણું છે તેજ જળ્યાવામાં આવે છે.
ધી પેલું મોટે લોજ બહુજ ખરાબ મળે છે. રોકભાજી મળતી નથી.

દાળ વંગેરે પેલું હલકી જાતનાં હોય છે. અને તે બરખનાં ઠંઠા પાણીને લીધે જલદી ચઢતાં નથી. આથી તે જલદી ખાવન પણ થતાં નથી.

હિમાલય પહાડ ઉપર જવાના ચાર માર્ગ.

રેલવે અને રીમરો થવાથી વેપાર વધ્યો છે, ખીલ્યો છે આ ખરી વાત છે પણ આની સાથે હરીફાઈ વધવાથી વેપારમાં કસ રહ્યો નથી આમ કહેનારાઓ પણ ખરા છે. બહુજ દુર દેશમાં જઈ વેપાર કરનારાઓ જે પૈસા પેદા કરે છે અને ત્યાં પણ ધણાકો જઈ લાગે છે ત્યારે ઝાંઝે રોકે જોળ મોઢી થવા જેવુંજ થાય છે. આ હિમાલય પહાડનો પ્રદેશ વેપારની જાગતમાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવાતો છે. આ પહાડપર જવાના અસારે ચાર માર્ગો છે. એક દેરાદુન રેલવે સ્ટેશનથી, બીજો નઝીમાબાદ રેલવે સ્ટેશનથી, ત્રીજો હરદ્વાર રેલવે સ્ટેશનથી અને ચોથો કાધગોદામ રેલવે સ્ટેશનથી છે. આ શીવાય આ પહાડપર જવાના માર્ગ છે પણ નહીં અને થાય એમ પણ નથી. આમ મેં મી. ધર્માનંદને પુછતાં તમણે મને જણાવ્યું હતું. હવે બ્રહ્મીનારાયણથી ભુતાન તથા દીબેટનો રસ્તો ચાલે છે. આ રસ્તો નથી ચાલતો એમ માનીએ તોપણ આટલા પ્રદેશમાં વેપારની ઉપયોગી ચીજો ધણી છે અને ધણીક ચીજો ત્યાં લઈ જઈ વેપાર ચલાવાય એમ છે.

પહાડ ઉપર કરવામાં આવતી 'જેતીનું' વર્ણન.

પહાડની વેપારની ચીજ કુદરતી અને કૃત્રીમ બે પ્રકારની છે. કુદરતી ચીજમાં લાકડાં, ઔષધીઓ, કસ્તુરી, મધ, લેન વગેરે છે. કૃત્રીમમાં સીલાજીત છે. આ શીવાય પહાડમાં જેતીવાડીથી ઉત્પન્ન થતી ચીજ, પહાડપરની ચીજોમાંથી ઉત્પન્ન થનારી ચીજ અને ખનીજ પદાર્થ આ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. રાજઆતમાં પહાડ અને તે ઉપરની જેતીઓ સંબંધે થોડુંક વિવેચન કરું છું. પહાડપર ઘઉં, ચોખા, મગ, તંલ અને જવની જેતી મોટા ભાગે થાય છે. પહાડ ઉપર પાણીને ફકાળ કોષ કાળમાં પડતોજ નથી. પહાડપરનાં જેતરો ડુંગરોપર ચડ ઉતર પગથીઆનાં જોવાં ત્રણ ચાર શીટ પોણાં અને સાત આઠ શીટ લાંબાં હોય છે. આ જેતરોમાં ઉપરના ઝરામાંથી નીક વાટે પાણી ધાવવામાં આવે છે. નીચે સપાટ પ્રદેશ નથી, તેમ નીચેના પાણીથી જેતર પાકે, આવું બને એમજ નથી. કેદારનાથના રસ્તે જોખીમઠ અને બ્રહ્મીનારાયણને રસ્તે જોખીમઠ સુધી જારેમાસ રહી શકાય,

એવો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશમાં રહી, બે પૈસા ખરચી પહાડોની કંઠણીમાં મોટા વિસ્તારમાં ખેતી કરવાથી તમામ ખેતીની ચીજ ઉત્પન્ન કરી શકાય એમ છે. આની સાથે અત્રે મજુરી સસ્તી છે અને હવા પાણી આયુષ્ય વધારનારું છે. પોતાના દેશમાં જુએ મરતા ખેડૂતો આવા પ્રદેશમાં રહે અને તેની સાથે વિદ્વાન વાવ બળે, તો ખેતીવાડીને અંગે સારી કમાઈ કરી શકે એમ છે. આની સાથે વળી પહાડપર અત્યારે અખરોડ, બદામ, પીચ, કેળાં, દાડમ, જરદાણુ વીગેરે યાવ છે. ગામોની આમપાસ આવા બાગો કરે, તો તેમાં સર્વ મેવાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ છે. આની સાથે મઢવાલ જીલ્લામાં પણ કુખ્યાનની માફક સારી ચા ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ છે.

હીમાલય પહાડમાં મળી આવતા ખનીજ પદાર્થો.

આ પહાડમાં ખનીજ પદાર્થો પુષ્કળ છે. લોખંડ અને ત્રાણુ કાઢવા આ સ્થળે અગાઉ બદોખરત થયેલું પણ તે કામ યોગ્ય બવરથા વગરજ પડી જાત્યાતું મેં સાંજળું હતું. આ પહાડમાં રહેતો પથ્થર તો એટલો બધો છે, કે ત્યાંના લોકો છાપરાપરના નળાયાની જગ્યા આજ પથ્થર વાપરે છે રહેત ને પથ્થર પેન તો અહીંયા સરળતાથી બની શકે એવા અનેક સાધનો છે. અખરખના પહાડોની તો હારની હારે લાગી છે અત્યારે આ અખરખના પહાડના અશુદ્ધ પથ્થરના પત્રાઓ હાથથી પણ કાઢી શકાય છે. આ અખરખના પત્રાઓના અથવા લુકાના રમકડાંઓ, પાનાઓ વીગેરે બહુજ સેહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. આ પહાડ ઉપર સફેદ, લાલ, પીળા, કાળા, નરમ, કઠણ, સોનેરી રંગના વીગેરે અનેક પથ્થરની જાતો છે. જેમાંથી બટન, પેપર વેટ, શાહીના ખડીયા અને અનેક કોતરકામવાળા નક્સી, આકારો બની શકે એમ છે. પહાડપર સુરમો જથાબંધ મળી શકે એમ છે. ત્રાણુ, લોહું, કવઘ, પારો, સોડું, રૂપું વીગેરેથી આ પહાડ જરપુર છે અને તે મંબધે સાહસિક પુરોષોએ તપાસ કરી પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે આ પહાડમાં સિંધાતુજુ અથવા લાનગીફું એટલા મોટા જથ્થામાં ખોદી કાઢનામાં આવે છે કે, જોનો વેપર મોટો ચાલે છે. કોનસો આ પહાડમાં ખેસુખર છે આ શીવાય સંયળ, નવસાર, ઠંકણખાર વીગેરે બની શકે, એવા અનેક પદાર્થો છે.

હિમાલય પહાડની જંગલની પેદાશ.

લાકડાં અહીંયા જંગલમાં ઘણા છે અને થોડોક કર આપી લાવી શકાય છે. અહીંયાનાં લાકડાંઓ ઇમારતી કામમાં આવે કે કેમ આ શક પડતું છે પણ અહીંના લોકો તો ઇમારતના કામમાં પણ લાકડાં વાંપે છે. સાગ, સીસમ જેવાં લાકડાં અહીંયા થોડાં થાય છે, પણ દેરદાર, ચીલ અને બીજાં લાકડાં ઘણાંક થાય છે. ચીલના લાકડાં દીવાસડી બનાવવાના કામમાં ઘણાંજ ઉપયોગી થાય એમ છે. કારણ કે ચીલ જતેજ દીવાસળીરૂપ હોઈ ભારે ખુબી ધરાવે છે. ચીલ એકવાર સંજગ્યા પછી પવનથી એલાઈ જાય એવું લાકડું નથી. આથી અહીંના લોકો આ લાકડાનાં પાતળા કકડા કરી ત્રણ ચાર કકડા બેગા સંજગાવી પવનમાં પણ રાતના ફરી શકે છે અને આથી તેલ વીગેરેનો ખપ પડતો નથી. ધરમાં દીવો અને દેવતા આ ચીલના લાકડાનોજ ધણીક જાણ્યો હોય છે. બોજપત્રનું લાકડું અને બોજપત્ર અહીંયા ઘણાંજ છે, એટલે સુધી કે બોજપત્રને યાળી તરીકે ખાવાના કામમાં લે છે, આ બોજપત્ર અને બીજાં લાકડાંના રેસામાંથી અહીંયા કાગળો બનાવવામાં આવે છે. આ પહાડપર આજ કાગળો વપરાય છે. આ કાગળ ચીકટાઈમાં બેંક પોણને મળતા આવે છે. માત્ર રંગમાં બદામી રંગના હોય છે. હવે કોઈ પહાડપર જેમ દળવાને માટે જળચક્રીઓ છે, તેમ લાકડાં વેરવા અને કાગળ બનાવવામાં જળના જોરને ઉપયોગમાં લઈ કારખાનાઓ કરે, તો કાગળો બનાવવાનું બહુજ સહેલથી કરી શકે એમ છે. કાગળ પીળા-સપર રહે છે તે માવાને શુદ્ધ કરવાનીજ ખામી છે આ ખામી દુર કરવાનું કામ મુશ્કેલ નથી. તેજબળનું લાકડું પક્ષકાષ્ટનું લાકડું, અગર, તગર, અને સુખડનું લાકડું ઔષધીના કામ સાર જથાબધ મળી શકે એમ છે. પહાડપર બરુઆની ઝાડી ઘણીજ છે. નક્કર ખારીક વાંસો એટલા બધા થાય છે, કે ત્યાંના લોકો તેની સાદડીઓ વીગેરે કરે છે. આ વાંસો નેતરની માફક કામ કરે એમ છે અને તેની ખુરસીઓ વીગેરે બની શકે એમ છે. આ ઉપરાંત પહાડપર બીજાં અનેક લાકડાઓ મજબુતના મજબુત લાગ્યા ઉભાં છે. આ સંજયે ખુરતી માહિતી મેળવવા ત્યાં થોડો વખત રહેવાની અને તપાસ કરવાની જરૂર છે.

કસ્તૂરી મૃગનું વર્ણન.

ઔષધી માત્ર અહીંયા થાય છે. આ ઔષધીઓમાં દેટલીક સુગંધી પણ છે. એલચી, તમાવપત્ર, સુંઠ વગેરે ઔષધીઓના અરક કાઢવાનું,

કામ પાણીના બળે ધણાજ થોડા અર્થમાં થઈ શકે એમ છે. કરતુરી આ પહાડનીજ ચીજ છે કરતુરી મૃગ અથોએ જોયો હોય. આ મૃગ જ્યાં હોય છે ત્યાં કરતુરી બેહેડી રહે છે. આ કરતુરી મૃગ પાણી શકાય છે પણ કરતુરી તે છુટા કરતા મૃગની નાબીમાજ બધાય છે. નાબી સાથેના કરતુરીનો દરો ખાર રૂપિએ તોચના હીસાએ મળે છે. નાબીમાથી કાઢેલી કરતુરી એકવીસ રૂપિયે તોલો મળે છે, જ્યારે વેપારીઓ યાત્રીઓને આ ભાવે જોખો માલ વેચે છે ત્યારે તેમને કેટલો સસ્તો મળતો હશે, તે સમજી શકાય એમ છે. મધ એ પણ ઔષધી છે અને અહીંયા તે મોટા જગ્યામાં સફેદ-રંગનું સર્વથી ઉત્તમ મળી શકે છે. સીલાજીત આ ઉત્તમ ટોનીક દવા ગણાય છે. આ પહાડમાંથીજ સીલાજીત સર્વત્ર વેચાય છે. શીલાજીત એટલે પથરનો રસ. મુખી તરીકે જે ચીજ ભાંગ્યા હોયને સારાં કરવા અપાય છે, તેને મળતી ચીજ શીલાજીત છે. શીલાજીતથી કાપ, વાના દરદો, ધાતુનો વિકાર, પ્રમેહ, ગરમી વીગેરે સર્વ રોગ મટે છે. શીલાજીત અહીંયા બત્રીસ રૂપીયાના શેરથી આઠ રૂપીયાના શેર સુધી હલકું ભારે મળે છે અને શીલાજીતના વેપારની પહાડ ઉપર દશ ખાર દુકાનેા ચાલે છે. આ શીલાજીત કાઢવાનું કંટાકટ આપવામાં આવે છે. હરીફાર્થ કરનાર કોઈ નહોવાથી આ કંટાકટ પાણીને મુલે જાય છે, આ સંબંધે હરીફાર્થ કરવા બહાર પડનાર લાખો રૂપિયા પેદા કરી શકે એમ છે, ઝેરઝોરા, છુલખદેરણી સત્યાનાસી, જટામાસી, રત્નજોત, વજ્રદંતી વીગેરે ભારે ઉપયોગી દવા અહીંયા પાણીને મુલે વેચાય છે અને દેશાનુરમાં મુલે મળતી નથી.

ઉન.

ઉનનો વેપાર આપારે અને આપાર પહેલાં કાશ્મીરનોજ વખણાતો તેા અને વખણાય છે તે, આ પ્રદેશ તરફ ઉનના વેપારનું જોહાણું એતર પડ્યું છે તે તરફ દુર્લભ દેવાથીજ છે. પહાડપર જોજો ઉપાડવાનું કામ પણ બકરા કરેલે. પહાડપરના બકરાઓનું ઉન બહુજ ઉત્તમ પ્રકારનું અને સુંવાળું રહે છે. ઉન એ રંગનું કુદરતી બનેલે. એક કાળું અને બીજું સફેદ. મફેદ ત્રીદ આના ચાલ છે, અને કાળું બેઆના ચાલ છે. પહાડપર બકરા ઉઠેરવાનું ધણુંજ સહેલું કામ છે અને સફેદ ઉનને જોખે વેપા ગોા દષ શકાય છે. આ ઉન રેશમના જેવું છે. અહીંના લોકો પહાડ પર સર્વત્ર શીલાજીત ભાંગના હોડવા પથરાયલા છે તેના રેમામાંથી ઉનના જેવા કામજાઓ બનાવી યાત્રીઓને સસ્તા ભાવે આપે છે અને યાત્રીઓ

હતના સમજી લે છે. અત્રેનું કાચું ઉન બહુજ મોંઘું વેચાય છે, પણ તેનું કારણ તેની ખપત બહુ ઓછી હોવાથી ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે તેજ છે. આ હતના વેપારમાં જીવ ધાલનારને પણ લાભ મળી શકે એમ છે. એટલે સુધી પહાડપર ઉત્પન્ન થતી ચીજો સંબંધે ખોલી હવે પહાડપર નીચેની ચીજો કંઈ કંઈ ખપી શકશે આ સંબંધે વિચાર કરીએ.

જડીબુટ્ટીઓ.

અહીંઆ સાથ વિંધુના ઝેરને ઉતારનાર જડીઓ ઘણી છે. એક જડી એવી મળે છે કે તે ખાંધવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. પહાડ પરના માણસો પ્રપંચી કે જીરૂ ઓલા નથી તેપરથી આ લોકોનું કહેવું ખરુંજ લાગે છે. આવી બુટ્ટીઓ લેવાનો મેં વિચાર કર્યો, પણ ખરી શુભકારક જડીઓ લેવાનો વખત આસો શુદ્ધ પુનમ પછીનો છે. તેથી મેં ત્યાર બાદ મંગાવવા ધાર્યું છે, આ પહાડ ઔષધીથી ભરપૂર છે અને ધી વગેરે અહીંઆ મળે છે. આ સંબંધે અત્રે રહી તપાસ કરવા ધારે તો મોટો લાભ મેળવી શકે એમ છે. આ પહાડ ઉપર પાણીનું જે ભારે બળછે તે બળને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો થોડા ખર્ચે મોટો લાભ થવાની સાથ આ પ્રદેશની હિનતી પવા સાથ ત્યાંના લોકો પણ સુખી થાય.

હિમાલય પહાડ ઉપર ખપી શકે એવી ચીજો.

પેહેલાં પહાડ ઉપર સુતરાઉ કપડાં એકથી ઓગણી કીંમતે વેચાય છે. સુતરાઉ કપડાં અને સાધારણ ગરમ કપડાંના વેપારનું આ ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે. અહીંઓ સાય દેરા, આદલા, બંગડીઓ વીગેરેની બહુજ આ-વશ્યકતા છે, તે એટલા સુધી કે પહાડની બધી જગતો યાત્રીઓ પાસે સાય દેરા અને આદલાઓની ભીખ “ રાજા સુષ બાંદી દો; રાણી સુષ બાંદી દો ” આમ કહી માગે છે. એક કપડાનો કટકો મળતાં એટલો સંતોષ જાહેર કરે છે કે પૈસાથી પણ ન કરે. તાંજા પીતળના વાસણોના ધાટો બની પહાડ ઉપર આવે છે. થોડાક ઘાટ ધડનારને લઈ જઈ પત્રાનાં વાસણો અહીંઆ બનાવવામાં આવે તો તેમાંથી સાઈ પેદા થઈ શકે એમ છે. અનાજ જે અહીંઆ નથી મળતુ, તે અહીંઆ પોસાય એમ છે. અત્યારની સંસાર ઉપયોગી સર્વ ચીજ અત્રે ખપી શકે એમ છે. અને તેમાં જે પૈસા પેદા કરી શકાય એમ છે, આની સાથ બગર ભરાય ત્યારે બહોલ કરવામાં લાભકારક થાય છે.

હિમાલય પ્રદેશનાં વેપારની કંપની સ્થાપનાની લલામણુ.

પણ હવે આ બધું બને શી રીતે તે એક સવાલ છે. પ્રદેશમાં એકલા માણસથી રહેવાય એમ નથી. અને પાંચ પંદરને લેઈ જવાની એકિવણું પણ કેમ થઈ શકે. ત્યાંના ડેપુટી કલેક્ટર સાથ વાત-ચીત દરમ્યાન તેઓએ મને કહ્યું છે કે અવા કામમાં સરકાર તરફથી મદદ મેળવી આપવામાં હું મારાથી બનતું કરીશ એટલું જ નહીં પણ હું મારાથી બનતી મદદ આપીશ.

હું હિમાલય પ્રદેશના વેપારની એક કંપની કાઢવાની લલામણુ કરીશ. આ કંપનીનો આગેવાની સર્વ ધર્મોભિમાની વિદ્વાન અને ધર્મોદ્યોગી લેવાની જરૂર છે. શેર રૂપિયા ધૂમીશની કીમતનાજ રાખવાં. એક લાખની ચાર્જ સાથ રેટરનો પરથી જવામા રસ્તાઓ નજીકે શરૂઆતમાં દરેક જગ્યાએ થોડા થોડા અંતરે દુકાનો ઉઘાડવી. આ દુકાનનાં મુકામે સોરાં અને યાત્રીઓ સુખથી રહી શકે તેવાં કરવાં જોઈએ અને તે બધી દુકાનોને હારમાં મુકવી અને તે પર ડેપરેખ રાખવા, એક મેનેજર રાખવો, આ દુકાનપર અગ્રેના દેશીઓનેજ રાખવા. દરેક વરસે મળતાં અનુભવ અનુસાર આગળ દુકાનો વધાર્યાજ જવી અને પહેલાને આગળ મોકલવા અને પાછલાને જમી ગએલ, દુકાને રાખવા, આમ કરવાથી કદાચ ફાતેલ ન મળી તોપણ જે રૂપિયા ખર્ચ્યા છે, તે યાત્રીઓના સુખને માટે ખર્ચ્યાં તુલ્ય ગણાશે. કારણ કે દુકાનની જગ્યા તેઓના ઉતારોની થશે. આવી ધર્મ અને બવહારની દૃષ્ટિથી દુએ આ કામ હાર મોડવામાં બીલકુલ મુશ્કેલી નથી અને તેમાં હિંદુ ગ્રન્થ પ્રુથીથી સાંમેલ થશેજ થશે. પહોઠપર એડ્યલ્ટની બાબત ઉપર જણાવીએ અને તે સોમાને ઉપર લઈ જવાનીજ છે. 'સારી' જવી કંપની સ્થાપિત થાય તો 'રસ્તા' પણ સારા થઈ થોડાઓ ઉપર પણ સામાન લઈ જઈ શકાય એમ છે અને એમ કરતાં પણ ગાડી વીગેરેથી માલ લઈ જઈ શકાશે અને જવા આવવામાં પણ એકિવણું કરી શકાય એમ છે આ નિરુબો દેશના સોકોના દારિદ્ર્યથી દુખી યંત્રાં વીરધીર પુરુષો આ ચેતન્ય કામમાં પુરુષાર્થ કરવા તૈયાર થશે કે? આ પહોંડ મંબધી હકીકત વિસ્તારથી લખી છે તેનું કારણ તે સ્થાને જનારા થોડા છે, અને જનારા છે તે હકીકત ખહોર લાવતાં નથી, ઓથી આ સ્થાન વિશેષ લાવકે પુરુષોથી પ્રાપ્ત કરી શકાય અને તેઓનો ભય મુકાય, એવા હેતુથી લખાણથી આ બાબત દર્શાવી છે. આટલું છતાં કેટલીક બાબતો મુકી દેવી પડી છે.

હલદવાની ગામનું વર્ણન.

કાયગોદામ આવી હલદવાની થઇ અમો લખનૌ આવ્યા. કાય ગોદામ એક નાનું ગામડું છે. અહીંઆ મુસાફરોને રહેવા સગવડ નથી આથી લોકો હલદવાની આવે છે. કાયગોદામથી હલદવાની ચાર માઇલજ થાય છે. હલદવાની બહુજ રણીઆમણું અને સુંદર મોટું ગામ છે ગામમાં બગીચાઓ, ધર્મશાળાઓ, પાણીના નળો, કચેરી, પોસ્ટ, તાર ઓફીસ અને દેવમંડારના સાથ મોટી બજાર છે. આ બજારમાં અનાજ, કાપડ વીગેરેનો સારો વેપાર છે. અહીંઆથી પહાડ ઉપર પુષ્કળ માલ જાય છે, હલદવાનનું અનાજ મુંબઇ સુધી આવે છે, પણ તે સીધું મુંબઇ નથી આવતું, પણ હાથરસ આગ્રા અને દીલ્લીના તેમના આડત્યાઓ મારફત આવેછે. મુંબઈના કાંઈ વેપારી મેં અહીંઆ જોયા નહોતા. હલદવાની ગામ હુંગરપર ચડવાની તળેટીમાં છે અને પુષ્કળ વનસ્પતિ હોવાથી બહુજ શોભાયમાન લાગે છે.

હિંદુસ્થાનનું ચોથું શહેર.

મુંબઇ, કલકત્તા અને મદ્રાસ આ ત્રણ શહેરોથી ઉતરતું હિંદુસ્થાનના શહેરોમાં ચોથો દરજ્જો ધરાવનારું શહેર લખનૌ છે. શ્રીરામાયણમાં લક્ષ્મણજીના લક્ષ્મણપુર ગામનો ઉલ્લેખ છે. આ લક્ષ્મણપુરનુંજ ગામ લખનૌ પડયું છે. લક્ષ્મણને હીંદી ભાષામાં હજી પછુ લખણુ બોલાય છે. “ખણ” “હમ” આવા પ્રયોગો હીંદી ભાષામાં “લખ” ને બદલે થયા છે. “લખખી” લક્ષ્મી” વગેરે સર્વેને જાણીતા છે. લક્ષ્મણપુરની જગ્યાએ “લક્ષ્મણપુર” બોલાવા લાગ્યું. “લખણપુર” માંથી “પ” નો હોપ થયો અને “લખણુર” બોલવા લાગ્યું. “લખણુર” નું “લખણુર” થયું, અને તેનુંજ લખનૌ થયું છે. લખનૌ નામ અંગ્રેજોએ આવ્યા પછીનુંજ છે. બાકી હજી લખણુર કે લખનોર તો બોલાય છે. આ રીતે આ સ્થાન તે ઘણાજ પ્રાચીન વખતનું છે. અયોધ્યાનું રાજ્ય સ્થાપનાર અને ત્યાંના ગવર્નર સાદતખાંએ ઇ. સન ૧૭૩૨ માં લખનૌને પોતાનું રહેઠાણ બનાવ્યું. આ રીતે આ પ્રાચીન સ્થાનમાં કૌસુલામી ઠાઠનો કેટલોક ફેરફાર લગભગ ત્રણસો વરસથીજ થયો, શરૂ થયા છતાં અત્યારે આ સ્થાનનું સ્વરૂપ એસલામ રાજ્યધાનીના શહેરના જેવુંજ થઇ પડ્યું છે. સાદતખાં પછીના ચોથા નવાબ અશરફ઼દૌલાએ લખનૌને પોતાની રાજધાની બનાવી. અને તેણેજ ૧૭૮૦ ના ભયંકર દુઃખ વખતે કરેલો રૂપિઆ ખર્ચા લખનૌની પ્રસિદ્ધ ધર્મામુવાડાની

લખનૌ સેદ્દર અત્યારે પણ પાણુંજ સારું છે, એટલુંજ નહીં પણ મા-
ચીન કારીગરી વીજેરું સ્થાન છે, આમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથીજ.
લખનૌની પ્રજા અત્યારે પણ હાથની કારીગરીનાં કામે વખાણવા લાયક
કરે છે. લખનૌમાં ફળોનો પાક પુષ્કળ છે જેથી ત્યાંથી મુંબઈ સુધી
ફળો આવે છે. લખનૌનું ધી અને ઘઉં જ્યાંજ મુંબઈ આવે છે.
લખનૌમાં આવાત માલ મોટે ભાગે કલકત્તા અને દિલ્હીથી આવે છે.
દિલ્હીના માલમાં અડધો માલ મુંબઈનો અને અડધો કલકત્તા તરફનો
હોય છે. લખનૌમાં અંગ્રેજ કરતાં જાપાનીઝ માલ વધારે જોવામાં
આવે છે. લખનૌમાં મુંબઈના વેપારીઓનો પ્રવેશ હજી જોઈએ તેવો
નથી. અત્યારે અહીંયા પણ મીઠો થઈ છે પણ એ મીઠો હજી જોઈએ
તેવી પગબર થઈ નથી. મુંબઈમાં ઉપરાઉપરી મીઠો થઈ જવાને કારણે
મરવા વખત આવે છે અને બદલે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં મીઠો
ધાય, તે ખચીત લાભ યાચજ યાય.

લખનૌમાં ગણેશગંજમાં ધર્મશાળા છે ત્યાં વખર જોળખાણવાળા
રહી શકે છે. અલાહબાદ કોનગ્રેસમાંથી પાછા ફરતાં અમે અને અમારા
કેટલાક મિત્રો આ ધર્મશાળામાં રહ્યા હતા. લખનૌમાં જોવા લાયક
સ્થળોમાં ૧ ઇમામવાડો, ૪ મક્કરખા-સ્થાદત અલીખાની, મુરસીદગઢીનો,
મહમદ અલીશાહનો અને ગાઝીડીનનો; ૨ મેહેલ-છત્રમંદિર અને
કેસરખાગ; મહીબવન, મીર્જાસાગ, સંમહસ્થાન, આ છે. લખનૌથી
જે ગાઝીપર અલીગંજમાં હનુમાનજીનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં
જેઠ મહિનાના પેહેલા મંગળવારનો મોટો મેળો લરાય છે.

લખનૌથી આઠે રોહિલખંડ રેલવે ધરૂ ઇડીઆ રેલવે સાથે કાશ્મી
ઉપરથી મોગલ સરાઈ પર જોડાય છે અને સરહાનપુર પાસે નોર્થ વેસ્ટર્ન
રેલવે સાથે જોડાય છે. આ લાઇનનાં સર્વે સ્ટેશનો આ પુસ્તકનાં પાનાં
૨૪૧ માં આપેલાં છે લખનૌમાં બીજી રેલવેઓનાં જોડાણ તથા તેનાં
સ્ટેશનો આ પુસ્તકનાં પાનાં ૨૪૧-૨૪૨ માં જોઈ લેવાં.

લખનૌ મુંબઈથી ૮૮૫ માઇલ છે. લાડુ'ની જ કલાસર્વ ૧૩-
૧૪-૦ છે. લખનૌથી કલકત્તા ૬૬૬ માઇલ છે.

લખનૌથી અમે અયોધ્યા આવ્યા.

અયોધ્યા,

છેલ્લું ૯૭૦ માઇલ, ભાડું ૧૫-૨-૦

લખનૌ ઉપરથી અયોધ્યા આવનારને ચક્રવૈ પટે છે. બદ્રીનારાયણ કે હરદ્વાર જનારને માટે લખનૌ ઉપરથીજ આવવાનું સુગમ છે. બાકી કાશી, અયાગથી પણ અયોધ્યા આવી શકાય છે. આપણે ક્રમ લખનૌ પરથી હોવાથી તેજ રસ્તે આપણે અયોધ્યા આવ્યા છીએ. સ્ટેશનો ૫૪ ૨૪૨ માં જોઇ લેવાં.

અયોધ્યા ઇસ્લામ વંશની રાજધાની હતી. મહારાજા દશરથ-શ્રી રામચંદ્રજીનાં પિતાના વખતમાં અને શ્રી રામચંદ્રજીના વખતમાં અયોધ્યા એક એવું તો શહેર હતું, કે તેવા વખતમાં તેની જોડી નહોતી. શ્રી રામચંદ્રજી સ્વદેહે અયોધ્યાનું રાજ્ય કરી સ્વર્ગે ગયા અને આખા અયોધ્યાને સાથે લઇ ગયા, આમ કહેવામાં આવે છે. “અહોધ્યાય” આ અયોધ્યાને બદલે આગલ વપરાતો શબ્દ હોવો જોઇએ અને અયોધ્યા “અહોધ્યાય” નો અપભ્રંશ શબ્દ જણાય છે. અહોધ્યાય એટલે નિરંતર ધ્યાન કરવા યોગ્ય. આ ઉપરથી રામાયણનો અધ્યાત્મ દ્રષ્ટીએ વિચાર કરનાર રામાયણને કલ્પિત માની અયોધ્યાને દશરથ કહે છે. દશરથ, દશરતનો અપભ્રંશ શબ્દ ગણીએ, તો દશમાં રત એટલે દશ ઇંદ્રિયામાં રત રહેનાર મન એમ અર્થ થઇ શકે છે. ૐની ઉત્પત્તિ મનથી થઇ છે અને મન ૐથી ઉત્પન્ન થાય છે. વેદમાં પિતા પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહ્યું છે, તો મનમાંથી ૐ ઉત્પન્ન થયો. રામ એ ૐજ છે. અનુભાવ અથવા પ્રભુવત્ત્વ સમાધીનું બીજ છે. નેટલું ૐ અથવા સોહંના ઉચ્ચારથી થઇ શકે છે, તેટલુંજ “રામ” શબ્દના ઉચ્ચારણથી થઇ શકે છે. રામ શબ્દના જાપથી સમાધી દશા પ્રાપ્ત કરનાર એક બાઇને મેં મુંબઇમાં મી૦ મનમોહનદાસ દયાલદાસને ત્યાં આજ કેટલાંક વર્ષો પહેલાં જોયાં હતાં અને ત્યાર બાદ “રામ” શબ્દના મહાત્મ્યનો જાતી અનુભવ થયો છે.

રામાયણનો તાત્વિક અર્થ.

ગયા સપ્ટેમ્બર માસના “ધી સ્ટેટલ હોલ્ડ કાલેજ મેગેઝીન” માં રામાયણનો તાત્વિક, અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે:-“રામાયણનું કાવ્ય “ગાયત્રી મંત્ર” રૂપ છે રામાયણના ચોવીસ હજાર શ્લોક અને “ગાયત્રી મંત્રના” ચોવીસ અક્ષરો છે કમથી ગાયત્રીનો અક્ષર અક્ષર અક્ષર હજાર શ્લોકોમાં અનુક્રમથી દાખલ કરેલ છે. રામાયણના સાત

ધમારત, લોકોને દુકાળનાં દુખથી બચાવવા બંધાવી હતી. આ ધમાર-
તમાં ૧૬૭ શીટ લાંબુ અને ૫૨ શીટ પોહોળું એક મોટું દીવાનખાનું છે.

લાકડાં કે લોખંડની મદદ વગર બાંધવામાં
આવેલી ધમારત.

ખીજું જોવા જોવું સ્થાન મંછીમવન છે. આ મંછીમવનની
ખુબી એ છે કે એમાં લાકડા કે લોખંડનો ખીનકુવ ઉપયોગજ કર્યો
નથી. આ ભવન માછીયાના આકારે બાંધ્યું છે, તેથી મંછીમવન કહે-
વાય છે આની અંદર ધમામવાડા અને હસનાબાદ આવેલા છે. હસ-
નાબાદમાં હંચા ઝુમરો, આરસનું કામ ઉપરની છત, ગોખ અજવાળાની
જાખાઓ વીગેરે વગર લોઢે લાકડે કવી રીતે બનાવ્યા હશે ? આ જોઇ
પ્રાચીન કારીગરીના વખાણુ કર્યા વગર રહી શકાતુંજ નથી. લખનૌનું
સંમંદરયાન પણ વખાણુવા લાયક છે. આ સંમંદરયાનમાં ખીજ બધા
કરતાં પ્રાચીન લેખોનો સંગ્રહ બહુજ સરસ છે.

: એક કારીગરનું ખુન કરવાનો વિચીત્ર સબબ.

સીકંદરાબાગની જગ્યા, કે જ્યાં એ હજાર સીપાઇઓને બળવા વખતે
મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા, તેજ જગ્યા જોવા લાયક છે, પણ એના
સંબંધમાં એક વાત સંબંધવામાં આવી છે, તે એ છે કે, એ જગ્યા
બનાવનારને જગ્યા પુરી થતાં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો; એમ
સમજીને કે આવી જગ્યા ખીજે તે બાંધે નહીં. આ ઉપરથી આ જગ્યા
કવી હશે, તેનો ખ્યાલ ચલા વગર નહીંજ રહે આ જગ્યા તેના અ-
સલ સ્વરૂપમાં બળવા પછી રહીજ નથી છતાં જોરા લાયક છે. મેસી
ગાર્ડન, કે જ્યાં બળવા ઓરોએ શારે જુલમ શુભર્યો હતો, તે તો
અત્યારે તારાજ કરેલો છે, પણ તેનો બનાવરી આકાર સંમંદરયાનમાં
જોઈએ છે તે જોઈને પણ આપણને આનંદ થાય છે. લખનૌરની
રેસીડનસીનો દેખાવ, લાની મુરોખીઓની પેટીઓ, જગીયાઓ, ગ્રામતી
નદી અને તે પરનો પુલ વીગેરે જોઇ લખનૌની ગ્રામતી બાલ
આવ્યા વગર રહેતો નથી. ઇતિહાસમાં લખનૌના નવાબોએ ધણુંજ
પેશાકમો કર્યા છે અને હેદયા પેશવા અને અહમદશાહ દુરાની વચ્ચેની
લડાઈમાં સુબ-ઉદ-દૈલા જે પેશવાના પક્ષમાં રહ્યો હોય તો પેશવા-
નીજ છત હતી, આ નહીં હતું. એટલુંજ નહીં પણ સુબ-ઉદ-દૈલા
અહમદશાહ દુરાની સાથે મળ્યો નહોત, તોપણ પેશવાની છતજ હતી.

મહારાજ હોલકરે સુબ-ડિવિઝનલર વિશ્વાસ મુકવાથીજ પેશવાઈ લશ્કરનો ધાણ નીકળવા સાથે તેઓને જશ ન મળ્યો આમ ઇતિહાસનું બારીક અવલોકન કરનાર દરેકે દરેક કહે છે.

સને ૧૮૫૭ નો યાદગાર બળવો.

૪૦ સૌ ૧૮૫૭ નો બળવો પણ લખનૌને આભારી છે. શર-આતમાં લખનૌના નવાબે પોતાનાં રાજ્યનો અડધો ભાગ ધરતી ઇડીઆ કંપનીને એવી સરતે આપ્યો હતો કે, પ્રસંગ પડતાં કંપની લખનૌના નવાબને મદદ કરે. ૧૮૦૧ માં કંપનીએ અયોધ્યાનો પ્રદેશ પોતાને સ્વાધીન લીધો અને ૧૮૫૬ માં લખનૌના નવાબને પદબ્રજ કરી તેનું રાજ્ય કંપનીએ લઈ લીધું. આપરથી હિંદુઓ સાથે એસલામીઓને અંગ્રેજો સામે નારાજ થવાનો વખત આવ્યો અને ભયંકર બળવો પ્રાદી નિકળ્યો. કાનપુર અને લખનૌ આ બે શહેર બળવાનાં મુખ્ય મથકો હતાં અને ખરાબી પણ આ શહેરમાંજ બળવાઓએ મોટી કરી હતી. વોરન હેસ્ટીંગ્સની બા સંબંધી રાજનીતિને પાછળથી વખોડી કાઢવામાં આવી હતી પણ એ વખોડવાથી થયેલી ખરાબીનો કાંઈ બદલો મળ્યો હોય. તો એજ કે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ સરકારના સીધા અમલમાં આવ્યું, અને કંપનીની નિરંકુશ સત્તાનો અંત આવ્યો.

લખનૌ શહેરનું વર્ણન.

લખનૌ અત્યારે કિલ્લાવાળું શહેર નથી પણ બળવાના વખતે કિલ્લાવાળું તે હોવાનું જોઈએ. લખનૌ શહેરની આજુબાજુનો પ્રદેશ સુક્ષ્મ રીતે જોનાર ખુલ્લી રીતે જોઈ શકે છે કે, આ કિલ્લામાં ગોંધાઈ રહેનાર, બહારના સપાટ પ્રદેશને લઈને, મોટાં લશ્કરને પણ ઠરાવી શકે, એવો ત્યાંનો ભુપ્રદેશ છે. લખનૌની આસપાસના પ્રદેશને નૈમિશારણ્ય કહે છે અને તે પેહેલાં અરણ્યનો પ્રદેશ હોય, એમ જણાય છે. લખનૌ ગોમતી નદીને કિનારે છે અને તેમાં હિંદુઓ સ્નાન કરે છે. લખનૌમાં એસલામી વસતી ઘણીજ છે અને હિંદુઓ પણ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનની માણક, એસલામી ઠાઠથી રહે છે અને મુંબઈ ઇલાકા કે મદ્રાસ, ઇલાકાના હોકાને તેઓ એસલામી છે કે હિંદુ છે, એ સમજવું પણ મુશ્કેલ નેવું જણાય એવું છે. આટલું છતાં અહીંયાં હિંદુ એસલામીઓ સલાહસંપત્તી રહે છે. આના નેવું ખુશી થવા જોગ બીજું શું કહેવાય ? લખનૌનો પ્રદેશ બહુજ દુર્ગમ છે અને વેપાર પણ ત્યાંનો સારો છે.

દ્રોહ સાત વ્યાકૃતિ છે. રામાયણના નાયક રામ એ પ્રભુજી હો છે. હો પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. અયોધ્યા એ સદશ્વર્યક અથવા મનુષ્યના શરીરના માયાના ભાગમાં રહેલ જ્ઞાનતાંત્રિકો છે. દશરથ, શરીર અથવા મનુષ્યનો દેહ છે. દશરથની ત્રણ સ્ત્રીઓ, ત્રણ શક્તિઓ છે. ગુણ, ઇચ્છા અને ક્રિયા આ શક્તિ રહેવાય છે. રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને યજુષ્ઠ આ અતઃકરણ ચતુષ્ટય છે એટલે બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને અહંકાર. તેઓ પ્રભુવના ચાર ભાગ અ, ઇ, મ અને અર્ધ માત્રા પણ બતાવે છે. સીતા માયાનું સ્વરૂપ છે. રામનું સીતા સાથે લગ્ન એમ બતાવે છે કે મનુષ્યની બુદ્ધિ સંસારી માયામાં જલદી ગુંથાઈ જાય છે. તેઓનું જંગલમાં જવું એમ બતાવે છે કે સંસારી માયાથી લુપ્ત બુદ્ધિ સંસારી જીવંતીના દુઃખમય પ્રદેશમાં જાડે છે. રાવણ, કુલકરણ અને વિભીષણ તમ, રજ અને સત્વ આ ગુણની જગ્યાએ છે, રાવણ આસુરી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે એટલે તેને દશ ખાખાં ઠકાં છે તે દશ છદ્મીઓ છે. રાવણ સીતાને લઈ જાય છે, એટલે કે આસુરી પ્રકૃતિવાળો પોતાને હાથે પોતાનો કાળ કરવા માયામાં જ દુખ્યો રહે છે. સુગ્રીવ પ્રભુશક્તિ, હનુમાન મંત્ર શક્તિ અને અંગદ ઉત્સાહ શક્તિ છે. આ પ્રમાણે હનુમાને સીતાની શોધ કરી એટલે મંત્ર શક્તિથી માયાનું સ્વરૂપ, તેને રહેવાની જગ્યા બીજે જાણ્યું અને તે રામ ખાસે-જ્ઞાનખાસે ખુલું કર્યું. રામે સુગ્રીવ અને વિભીષણ સાથે લંકા ઉપર ચડાઈ કરી અને રાવણ તથા કુલકરણને છત્યા. એ એવું બતાવે છે કે, જ્ઞાનથી અજ્ઞાન છૂટાય છે. અને તે છૂટવામાં સત્વગુણ અને પ્રભુશક્તિની સહાય જોઈએ. રામનું અયોધ્યા ખાલું આવવું એમ બતાવે છે કે ભટકતું જ્ઞાન આખરે તેની મુળ જગ્યાએ જાય છે. રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો એટલે જ્ઞાન થતાં માયા છુટી જાય છે. રામ વૈકુંઠમાં ગયા એટલે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું એક્ય થયું.

આ અર્થ કેટલો ખરો છે, આ નહીં કરવું. આ વાંચનારાઓની મુનસપી ઉપર છે. છતાં આટલું તો કહી પગર ચાલવું નથી કે આપે પ્રજ્ઞના પુરાણો અને ઇતીહાસો આ ખાલી કલ્પિત વાત નથી પણ સ્ત્રી, શુદ્ધ અને દિવ્યજંતુ જેઓ વેદના અધિકારી નથી એટલે પોતાની વ્યવસાયી અવસ્થાને લઈને વેદને જે સ્વરૂપ સ્થિતિમાં ભજવાની જરૂર છે તે સ્વરૂપ સ્થિતિમાં ભજવાવું. મનન, કરવાનું અને નિદિધ્યાસ કરવાનું તેમનાથી બનવું ત્રણ કાલમાં અશક્ય હોવાથી તેઓને અધિકારી ગણવા નથી. આનાજ કસ્યાલુ માટે વેદ-દેહાત્મ જ્ઞાન-પુરાણદારા ગુંથી

તેમને ધર્મમાંથી વ્રજ થવા વખત ન આવે, એટલા માટે પરમ ઉપકારી રૂપી મુનિઓએ પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા છે.

અયોધ્યામાં જોવા લાયક જગ્યાઓ.

અયોધ્યા આ રામાયણના કળનો પ્રદેશ છે, કે રામાયણ બન્યા પછી કલ્પનાને અંગે આ દેશ બન્યો છે આ નક્કી કરવા સાફ જ રામાયણના તાત્વિક વિચારે મને વિચાર કરવો પડ્યો. જનારસના સેન્ટલ કોલેજ મેજેઝીનના વિચારો તેના તાત્પર્યમાં મને ધસ્ટ છે, પણ તેમણે કરેલા અર્થ દૂર દૂર કલ્પના કરી કર્યા છે. આનાં કરતાં રામાયણના પાત્રોના વ્યંગાર્થજ એવા છે કે, તે આબેહુબ અધ્યાત્મ છે, આમ કહી શકાય છે. આ અયોધ્યાનો પ્રદેશ અને અયોધ્યા ગામ આજથી કેટલાક વર્ષ પહેલા મેં જોયા હતાં, તેના કરતાં અત્યારે તેમાં મોટો અને સારો ફેરફાર થયો છે. અયોધ્યામાં સર્વું નદી વહે છે અને તેમાં નાની નાની આગબોટ ચાલી શકે એટલું પાણી રહે છે. સર્વુંના ધાટની શોભા ધણીજ સારી છે, અને ધાટ ઉપર મોટી મોટી હવેલીઓ અને મંદિરો આવી રહ્યાં છે કે, જપર બેસવાથી સર્વુંનો રમણીય દેખાવ જોઈ આનંદ થાય છે. અત્યારના અયોધ્યામાં રાજનો મહેલ તથા બીજાં મંદિરો અને ગેરનાં મુકામો સારાં છે, બજાર પણ સારી છે. અહીંઆ જુની જગ્યામાં દશરથનું રાજશુવન હનુમાન ગદી વગેરે છે, અને આ પણ ખરા હોવા સંબંધે મને તો શક છે. માત્ર હનુમાન ગદીવાળી જગ્યા લાંબા વખતની જણાઈ. આજથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં હમણા શ્રીરામચંદ્રજીનું નવું મંદિર છે, તે નહોતું. અહીંઆ અયોધ્યામાં પ્રાકૃતિના હિતને માટે સભા થઈ છે, પણ તે સભા ત્યાંના ગેરોમાં વિદ્યા પ્રસાર કરવાનું કામ કરે તો સાફ. અત્યારની સભા મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે, રથાનનો મહિમા વધારવાનું, યાત્રીઓ પાસેથી વધારે પૈસા લેવાનું અને આવેલા પૈસા યોગ્ય રીતે વેંચી આપવાનું કામ કરે છે.

રાજ દશરથે અશ્વમેધ અને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યાનું સ્થાન લકડમંડી સ્ટેશન પાસે છે. ચૈત્રમાં રામનવમી પર અયોધ્યામાં ભારે ધામધુમ થાય છે. લગભગ પાંચ લાખ માણસો રનાન અને દર્શન નિમિત્તે આવે છે. સ્વર્ગદ્વારધાટ સ્નાનનું સ્થળ છે. નાગેશ્વરનું દર્શનિય મંદિર, સુર-સરીના રાણીનું મંદિર, ભીંગાના રાજાનું મંદિર, બેલીઆ, ટીકારીના રાજાઓનાં મંદિરો, રૂપિના બાવાનું મંદિર, અયોધ્યાના મહારાજાનું મંદિર, હનુમાનગદી, કનકશુવન, રાજ-

મહેલ, આનંદભુવન, કોપભુવન, સીતાનું રસોડું, જન્મ-સ્થાન વીગેરે દર્શનનાં સ્થળો છે. જન્મસ્થાનની જગ્યા બાબતે તોડી મસીદ બનાવી છે છતાં તે સંબંધે હિંદુ સુસલમાનો લડી આખરે બેઠેલી ધર્મક્રિયા યદ્ય શકે એવું સ્વરૂપ આપારે બન્યું છે. અયોધ્યાની પરિક્રમા કરનારે રામગાદી, સીતાકુંડ, અગ્નીકુંડ, વિદ્યાકુંડ, મનીપર્વત, કુબેરપર્વત, સુગ્રીવપર્વત, લક્ષ્મણધાટ, સ્વર્ગદ્વાર અને રામધાટનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. રામધાટથી પાંચ માઈલ પર સૂર્યધાટ અને સૂર્યનારાયણનું મંદિર છે. ગુપ્તારધાટમાં ગુપ્તહરિનાં દર્શન કરી નિર્મળનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવાં. આ ચાર ગાઉ દૂર છે. અયોધ્યાથી ૮ ગાઉ પર નંદિગ્રામ છે કે જ્યાં ભરતજી તપશ્વર્ય કરતા હતા. અહીંઆ ભરતજીનું મંદિર છે.

ફઝલગાંવ.

ફઝલગાંવમાં બહુ એકમનો મકરમો, સુભઉદ્દેશનો મકરમો, વીગેરે જોવાલાયક છે. અહીંઆ લશ્કર રહે છે. વેપારનું સારું સ્થળ છે.

અયોધ્યાની પાસે ફઝલગાંવ નામનું સારું ગામ છે. આ ગામ લખનૌથી સહેજ ઉતરતું છે. પણ તે અયોધ્યાની રાજધાનીનું આવીન ગામ હોવાથી ત્યાં જોવાતું અને જાણવાતું બહુજ છે. ફઝલગાંવના જીના નવાબી મુકમો ખાસ જોવા લાયક છે. આ મુકમો સાથે ઇતિહાસનો સંબંધ જોડાયેલો છે. આ મુકમો જેવુંજ જોવાતું અને જાણવાતું આપપાસના જીના ખંડેરોમાંથી મળે છે પણ આ ખંડેરોની જગ્યા જોવા લોખીઆની જરૂર છે અને થોડોક રસ્તો ચાલીને જવું પડે એવો છે.

અયોધ્યાથી એક રસ્તે કાનપુર યદ્ય અલાહાબાદ જવાય છે અને બીજે રસ્તે સીધું કાશી બનારસ જવાય છે. આપણે-હમણાં કાનપુરનો રસ્તોજ લઈએ.

આપણે આગ્રે મુંબઈથી જુદે જુદે રસ્તે આવી સુક્યા હતા. અહીં આ કાનપુર આવ્યા છીએ. આગ્રેથી ઇલિમાદપુર યદ્યને તુલ્લે આવી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ રેલવેમાં કાનપુર ઉપર જવાય છે. તુલ્લેથી હરજગામ, શ્રીરાજગાંવ, મખનપુર, શ્રીકોહનાદ, કૌસરા, બાકન, બાવરાઈ, જસવંતનગર, સરાઓપાટ, ઇલાવાદ, એકલીય, ભરયાના, સમહોલ, અચાવડા, પાટા, પ્રાઈદ, કંચૌરી, ગ્રીંગાક, રા, મધ્યા, ભાવપર, પંકી પંકી કાનપુર આવે છે. આગ્રેથી કાનપુર ૧૬૦ માઈલ છે.

કાનપુર.

છેલ્લું ૮૩૯ માસલ સાદું ૧૩-૨-૦

કાનપુર ગંગાના કિનારે અત્યારે શરભરાટીમાં આવેલું પેહેલાં નંબરનું શેહેર છે. ૧૮૫૭ ના બળવા સાથે પણ આ શેહેરનો સંબંધ છે કાનપુરમાં ગુજરાતી પ્રજાનો પણ ઠીક વસવાટ છે અને તેઓ ત્યાં સલામત, નિશાળ અને લાઇબ્રેરી જેવાં ખાતાંઓ સ્થાપી સંપત્તિને શાન વધારવાનાં સાધનો ધરાવે છે, આ ખુશી થવા જોગ છે.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વેપારની બાબતમાં કાનપુર સર્વથી ચઢીઆતો દરજ્જાએ જોગવે છે. કાનપુરમાં જેવા લાયક જગ્યાઓ થોડીજ છે. કાનપુરનો અનાજનો વેપાર બહુજ મોટો છે. આની સાથે કાપડનો વેપાર પણ સારો છે. કાનપુરના બળવા વખતે બળવાખોરોએ ધાતકી પશુ કેટલાક અંગ્રેજોને કુવામાં નાંખી દીધા હતા તે કુવો “ મેમોરીઅલ વેલ ” તરીકે ઓળખાય છે. આ જેવા લાયક છે. યુરોપીઅનોને મેમોરીઅલચરચ અને કતલધાટ, કે જે ધાટ ઉપરથી હોડીઓમાં વિશ્વાસ આપી બેસારેલા અંગ્રેજ કુટુંબોને જોળાથી વીધી નાંખવામાં આવ્યા હતાં, તે પણ જેવા જોગ છે. કાનપુરમાં કારખાનાંઓ ધણીજ વધી ગયાં છે. મુખ્યત્વે તુલનમીલ, મયુરમીલ, એલગીનમીલ, કાનપુર કોટનમીલ, મેસર્સ કુપર એલનસ બુટ અને લેધર મેન્સફેક્ટરી, ગવર્મેન્ટ હારનેસ ફેક્ટરી. કાનપુરનાં ખાંડ ખનાવવાનાં કારખાનાંઓ અને આઠાની તથા જીનીંગમીલ પણ છે. કાનપુરમાં આમડાંનો વેપાર બહુજ મોટો છે અને કાનપુરની ખાંડ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોટે ભાગે જાય છે. અમે કાનપુર તુલનમીલ અને સરકારી ચામડાનું કારખાનું જેવા ગયા હતા. તુલનમીલમાં ખનતા કાપડના અમને જે નમુનાઓ બતાવવામાં આવ્યા હતા, તે ખચીત વખાણવા જોગ હતા અને અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, તથા જર્મન માલની બરોબરી કરે એવા હતા. સરકારી ચામડાના કારખાનામાં ચામડાનું કામ ધણીજ ઉત્તમ થાય છે. કાનપુર આ રીતે વખાણવા લાયક અને દિનપર દિન વધતું જતું શેહેર છે.

અયોધ્યાથી કાનપુર આવવું હોય તોજ આવવું નહીં તો સિદ્ધા પ્રયાગરાજ (અલાહાબાદ) આવવું. કાનપુર થઈ આવતાં સહજ ખર્ચ વધારે થશે પણ કાનપુર જોવાને મળશે અને કેટલીક વેપારની બાબતો જાણી શકાશે. કાનપુર મુકયાબાદ ચાકેરી, સરસાહલ, કરખીગવાન, બીડકીરોડ, કંશપુરગુમલી, માલવા, કુરસલીકાલન, ફતેહપુર, હાસવા,

બહેરામપુર, તેની, ખામુશ, કનવાર, સીરાયુ, સુખતપુર, ભરવારી, મનો-
હરગંજ, મનોરી, બમહરોલી, અને સારખાદ અલાહાબાદ (પ્રયાગ) આવે છે.

અલાહાબાદ.

છેલ્લું ૮૪૪ માધ્યમ, સાડું મેલનું ૧૩-૧૩-૦ બીજનું ૯-૬-૯.

આ રીતે આપણે વાવ્ય પ્રાંત, સિંદ, મુજરાત, રજપુતાના, માળવા
હિંદુસ્થાન વીતરે, સર્વ પ્રદેશમાંથી અલાહાબાદ આવી પોહોંઆ
છીએ. અલાહાબાદ એક કેન્દ્રસ્થળ જેવું છે.

કાનપુરથી અમે અલાહાબાદ આવ્યા. અલાહાબાદનું હિંદુ નામ
પ્રયાગ છે. હીમાલયમાંથી નીકળતી ગંગા જમુના નદીઓ જુદા જુદા
પ્રદેશમાં યજ્ઞ અર્ધો એકન થાય છે અને તેમાં સરસ્વતી મળે છે. આ ઉપરથી
આને પ્રયાગ કહે છે. પ્રયાગ ગંગાથી દૂર છે પણ નદીની ગંગાને કાનારે
છે. પ્રયાગમાં શેક ગ્રાહણદાસ તેજપાળની ધરમશાળા બહુજ સગવડવાળી
છે. અલાહાબાદ બહુજ સારું શહેર છે અને તેમાં વાવ્ય પ્રાંતના
સેક્ટેન્ટ-ગવર્નરના મુકામથી, હાઇ કોર્ટથી, લસકરી હાલકુથી અને બીજા
શાબીતાં મુકામોથી એક વધારે થાય છે. અલાહાબાદની બાંધણી કેટલેક
ભાગે મુબબને મળતી છે અને વસ્તી પણ ગીચ છે. વેપાર રાજગાર
વસ્તીના પ્રમાણમાં સારો જણાય છે. અલાહાબાદમાં ૪૦ સં ૧૮૭૦
માં નામદાર ડ્યુક એન્ડ એડીનબરોની મુલાકાતની યાદગીરીમાં બનાવવામાં
આવેલ આલફ્રેડ પાર્ક જેવા લાયક છે. આ પાર્ક હિંદુસ્થાનના બીજા
સુદર પાર્કની બરાબરી કરે એવો છે. અલાહાબાદમાં પણ બળવા
વખતે બળવાખોરોએ તોફાન કર્યું હતું.

અલાહાબાદમાં જેવા લાયક સ્થળોમાં ખુશરબાગ, હાઇકોર્ટ, આલ-
ફ્રેડપાર્ક, મેઓ કોલેજ આ મુખ્ય છે. અલાહાબાદની પરિક્રમા કરતાં
અલોપીટેવી, વેણીમાધવ, વામુકીનાગ, ભરદ્વાજ અને ધાત્રવલ્કમ મુનીઓ,
સોમનાથ, દશાશ્વમેધ, શૂલકટેશ્વર અને બ્રહ્મેશ્વર આ તીર્થસ્થાનોનાં
દર્શન થાય છે પ્રયાગનો માધમાસનો વાર્ષિક મેળો ભરાય છે. આ વખતે
કેટલાક લોકો ગંગાપર ઝૂંપડામાં મહિનાભર રહે છે. બ્યારે વૃષભ રાશીના
બૃહસ્પતિ થાય છે ત્યારે અહીં આ “કુલ” નો મોટો મેળો ભરાય છે,
આ મેળો ૧૩ વર્ષે થાય છે. હમજાજ ગયા વર્ષમાં આ મેળો ભરાયો
હતો. કુલના બૃહસ્પતિ વખતે હરદ્વારમાં, વૃષનામાં પ્રયાગમાં, સિંહનામાં
નાથીકમાં અને વૃશ્ચિકમાં હજનમાં મેળો ભરાય છે. આ મેળો વખતે
સાચો યાત્રીઓ આવે છે. ગંગાની કાળી બાજુ હુસી નામનું સ્થળ છે.

આ ચંદ્રવંશી રાજાઓની પ્રાચીન રાજધાની પ્રતિષ્ઠાનપુરની જગ્યા છે. અહીં આ ગઢમાં કેટલાંક ભોંયરાંઓ છે. પુરાણ, રમૂતિ, ઇતિહાસ અને શ્રુતિમાં આ રથળનું મહાત્મ્ય જોવામાં આવે છે. પ્રયાગ બહુજ પ્રાચીન રથળ છે. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ પેહેલાં મેગસ્થનીસે આ રથળનો હિલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. ફાનીહાન આને દીસલ રાજ્યનો ભાગ જણાવે છે હુએત્સંગ અત્ર ભીષ્ મઠ અને અનેક દેવથાનો હોવાનો હિલ્લેખ કરે છે. યાત્રીઓ માટે નૈનીમાં રહેવું વધારે અનુકૂળ છે. આલાહાબાદ જોવા જવું હોય તેણે એકામાં જઇને જોઇ આવવું

અલાહાબાદથી નઇની, કરયાના, ભેરપુર, મેજરોડ, હંચડીહ, નેહવાહ, હંગા, ગાઇપુરા, બીરોહી, વિંધ્યાચળ, મીરઝાપુર, શ્રીશુરા, પનારા, ચુનાર, કીલાહાટ, અમરૌઆ, જયનાથપુર બાદ મેગલસરાઇ આવે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સર્વોત્તમ માનવામાં આવેલાં ત્રિસ્થળ.

અલાહાબાદ હિંદુઓનું પવિત્ર તીર્થ સ્થાન છે. હિંદુ શાસ્ત્રમાં ત્રિસ્થળોને સર્વોત્તમ માનેલ છે. આ ત્રિસ્થળી પ્રયાગ, કાશી અને ગયાને કહે છે. અલાહાબાદમાં દર વર્ષે મહરસંક્રાંતિના સૂર્ય થાય, તે વખતે એક મહિનો ભારે યાત્રા ભરાય છે. મહાળેવુ કાશી મકરે પ્રયાગ એટલે ગ્રહભૂમાં કાશી અને મકરમાં પ્રયાગમાં સ્નાન દાન આદ્યાદિક કરવાનું મોટું પુણ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ગંગા યમુના અને સરસ્વતી આને ત્રિવેણી કહે છે. વેણી માધવના દર્શન કરવામાં આવે છે. જ્યાં આ ત્રિવેણી સંગમ થાય છે ત્યાં હોડીમાં જવાય છે અને ત્યાં સ્નાન કરવામાં આવે છે. જે લોકો ગંગાત્રીનું કે હરદ્વારનું ગંગાજળ નથી લઇ શકતા, તેઓ અહીંનું જળ લઇ પોતાનાં ધરમા રાખે છે, અહિંનું જળ ત્રિવેણી સંગમનું છે, તેથી વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે.

અલાહાબાદમાં આવેલું વડનું પ્રાચીન ઝાડ.

અલાહાબાદનો જુનો કીલ્લો જોવા લાયક છે. અલારે આ કીલ્લો એક કીલા જેવોજ છે. તેમાં ખીજ વિશેષ ખુબી નથી, ચારે બાજુ મજબુત દીવાલ છે અને અંદર ખુલ્લી જગ્યા છે. આ જગ્યામાં બરાબો પહુ છે. આ કિલ્લામાં પ્રાચીન વડ છે અને તેને પ્રાગવડ કહે છે. આ વડને બેજ પાંદડાં છે અને તે પાંદડાંમાં શ્રી ભગવાન પોઢયા છે આનાં દર્શન થાય છે. આ પાંદડાં અને વડના સંબંધમાં અનેક વાતો કહેવામાં આવે છે. પહુ તેપર કેટલો વિશ્વાસ મુકવેો આ સહ સહના અભિપ્રાયની વાત છે. આ

કાશીમાં પ્રસિદ્ધ બાધ રાગ અશોકનો કાશી સ્થલ છે અને તેની ઉપર મહાત્મા બાધની આજ્ઞા દારેલી છે. આ કિસ્સો ગંગાના કિનારે છે.

અક્ષાહાખાદથી કાશી જવા પેહેલાં જળકપુરને રસ્તે ન આવેલાઓ એ અક્ષાહાખાદથી માણેકપુર જઈ ચિત્રકુટ જઈ આવવાની જરૂર છે. જળકપુરથી આવનારે માણેકપુર ઉતરી ચીત્રકુટ યહ અક્ષાહાખાદ જવું. રામાયણકાર મહાત્મા તુલસીદાસનું આ 'પરંદગીનું' સ્થાન છે. ચિત્રકુટનું સ્થાન અનેક કુદરતી દેખાવોથી ભરપુર છે અને કેટલાક મહાત્માઓ રૂપી મુનીઓ અને શ્રીરામચંદ્રજીએ આ સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો હતો અને હજી પણ કેટલાક મહાત્માઓ અત્રે રહે છે, તે અવશ્ય દર્શનીય સ્થાન છે. ચિત્રકુટ 'સ'બંધી વિશેષ દર્શક પૃષ્ઠ' ૨૬૬ માં જોવી.

વિંધ્યાચળ પર્વત ઉચાઈમાં વધી નહીં શકવાનો સબબ.

અક્ષાહાખાદથી કાશી તરફ જતાં વિંધ્યાચળનું હમણાં ઉધાડવામાં આવેલું રેલવે સ્ટેશન / ભગવતી વિંધ્યાવાસીનીનાં દર્શન માટે બહુજ અનુકૂળ થઈ પડ્યું છે. પેહેલાં વિંધ્યાવાસીનીનાં દર્શન કરવા જનારે શ્રીરાજાપુરથી જતા હતા અને શ્રીરાજાપુરથી એકા મળતા હતા, તેથી ભગવત પડતી નહોતી. હાલ વિંધ્યાચળ ઉતરી ભગવતીનાં દર્શન કરાય છે. ભગવતી વિંધ્યાવાસીનીનું મંદિર ધણું જ પ્રાચીન છે અને દેવી ભક્ત આ માતાજીનાં દર્શન કર્યા વગર પોતાને કૃતકૃત્ય થયા માનતાજ નથી. વિંધ્યાવાસીની વિંધ્યાચળ પર્વતપર છે. એવું કહેવાય છે કે કેટલાક કારણથી 'વિંધ્યાચળે' હંથા વધવા માંડ્યું. 'વિંધ્યાચળના વધવાથી' સુર્યનો પ્રકાશ વીંધેરે પહોં મળતો અટકી પડ્યો એવું જોઈ અમસ્ત રૂપીની પ્રાર્થના કરી અને અમરતે પોતાના તપોબળથી વિંધ્યાચળને પોતે પાછા ન ફરેલાં સુધી તેની તેજ હાલતમાં રહેવા ફરજ પાડી છે. અમસ્ત પાછા ફરેજ નહીં અને વિંધ્યાચળ હંથો થઈ શક્યોજ નહીં. વિંધ્યાચળ પર્વત કુદરતી સીલાથી ભરપુર છે. વિંધ્યાવાસીનીનાં દર્શન કરી વિંધ્યાચળનાં દર્શન કરાય છે. આ વિંધ્યાચળમાં અનેક ખનીજ પદાર્થો છે આમ કહેવાય છે. વિંધ્યાવાસીનીને મોટા મેળો નવરાત્રીમાં ભરાય છે અને તે વખતે આખા હિંદુસ્થાનમાંથી લોકો દર્શન માટે આવે છે. વિંધ્યાચળથી કાશીએ અગ્રે આવી પહોંચ્યા.

વિંધ્યાચળ સ્ટેશનથી વિંધ્યાવાસીની જવાય છે. સ્ટેશનપાસ ધર્મ શાળા છે. વિંધ્યાવાસીનીનું બીજું નામ કાત્યાયની છે. આ મંદિરની આજુબાજુ 'માદ' જંગલ આવી રહ્યું છે. ભગવતિ સિંહારહ બેઠાં છે.

મંદિરમાં પ્રાદક્ષિણ ચાલી પાડતી ઝુક લગાવી રહે છે. આ દેખાવ ભક્તિને દર્શ કરનારો જ છે. અહીં આ ૧૨ ભુમદેવી, ખાપદેશ્વર મહાદેવ, મહાકાળી, ધર્મધ્વજ, વિધ્યેશ્વર મહાદેવ, હનુમાનજી વીગેરે દર્શનીય સ્થાનો છે. અહીં આ ભગવતી, કાલિ અને અષ્ટભુમનાં દર્શનને ત્રિકોણપાત્ર કહે છે. વિધ્યાંચળથી એ માધવપર કાળજોડમાં કાલીનું મંદિર છે. આગળ અષ્ટભુમદેવીનાં દર્શન થાય છે. રામેશ્વરની પાસે રામ ગયામાં પાંડેશ્વર થાય છે. પુરાણ, ઇતિહાસ વીગેરેમાં આ સ્થાનનું ભારે મહાત્મ્ય જોવામાં આવે છે. કલૌ ચલિવિનાયકૌ જ્યેષ્ઠે કલિયુગમાં ચંડી અને ગણપતિજ સિદ્ધિ દેનાર છે એમ સમજી આ ચંડીનું મહત્ સ્થાન હોવાથી લોકો અધ્યાપૂર્વક દર્શન કરી ઇષ્ટિત મેળવે છે. પુરાણોથી લઈને વેદ સુધીમાં શક્તિસ્તવનનો મહિમા આર્થ લોકો જોઈ શકે છે. શ્રીવિંછુ-ભગવાન-પુરુષોત્તમ-યોગનિદ્રામાં સમસ્ત જગત જળમય કરી સૂતા હતા તે વખતે દુષ્ટ રાક્ષસોએ દેવતાઓને દુઃખ આપવા માંડ્યું. દેવતાઓએ તપ કરી વરદાન મેળવેલું તદનુસાર ભગવતિ દેવી હમણ થયાં અને તેઓએ દુષ્ટ રાક્ષસોને મારી દેવતાઓનું સંરક્ષણ કર્યું અને જે કાર્ય સમસ્ત દેવતાઓથી ન થઈ શક્યું તે આ એકજ દેવીએ મહાવિરમયકારક રીતે કર્યું તે પરથી શક્તિનું મહાત્મ્ય સર્વોત્તમ છે. આર્થ ધર્મશાસ્ત્ર અને દેવતાઓનાં રહસ્ય અભારે સમજનારા યોગીજ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ, બ્રહ્મ અને માયા, બ્રહ્મા, વિંછુ અને શિવ આ ત્રિપુટી, સત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણો વીગેરેનું વર્ણન જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠે સ્વરૂપે ત્રિકાળદર્શી રૂપિઓએ પૂરાણ ગ્રંથોમાં રૂપક બાંધી કર્યું છે. અમારા આધુનિક આંગલવિદ્યા વિભુષિત યુવકો રેનોહીનું મિત્રીજ ઓફ ધી કોર્ટ ઓફ લાંડન વાંચી, તે અમુક અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશી, રૂપક આપી નામકામ ફેરવી, લખેલું છે આમ સહજ કહેશે પણ આ શરિર અને સંસારનું અહર્નશ અવલોકન કરનાર સમાધિનિષ્ઠ મહર્ષિઓએ ધ્યાનમગ્ન થઈ જે સત્ય, રૂપક આપી જગત્ કલ્યાણ માટે. જગતપાસ મૂક્યું છે તે ગદ્યાધ્યાય છે આમ કહેવામાં જરાપણ વિલંબ નહિજ કરે. મારો વિચાર આ પુસ્તકમાં રહસ્ય દર્શન કરાવવાનો નથી પણ અત્ર શક્તિની હમત્તિ અને અસુરનો નાશ આ શું છે ? આ સંબંધેજ સહજ ઉલ્લેખ કરે છું. આ જગત્ માયા છે. માયાનો નાશ કરી જગતમાં જોતપ્રોત વ્યાપ્ત બ્રહ્મને જોવો તે બ્રહ્મગાન. બ્રહ્મના અંશરૂપ શરિરમાં રહેલ જીવાત્મા તે પણ માયા-અવિદ્યા વિશિષ્ટ છે. આ આત્માને માયાથી મુક્ત કરી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોવો આનું નામ આત્મદર્શન અને એજ આ માનવ દેહની સિદ્ધિ. આ આત્મદર્શન

સર્વને નથી પહોં તેનું કારણ માયાનું આવરણ છે. મધુ-કૈટભ-શુભ-નિશુભ
 ચંડ-મુંડ-રક્તખીજ-મહિષાસુર ઇત્યાદિ જે રાક્ષસો મનુષ્યોમાં આવે
 છે અને જેનું નિકંદન જોગમાયાએ કરેલું છે તે કામ ક્રોધાદિક પદ-
 રિપુ અને અંકકારાદિક છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શીવને શક્તિવગર કોઈ-
 પણ કાર્ય કરવા અશક્ત માનવામાં આવ્યા છે. જગતનો વ્યવહાર શક્તિ-
 થીજ ચાલે છે. દશ ઇન્દ્રિયા શક્તિ રહિત હોય તો તે નિરૂપયોગી છે.
 ઇન્દ્રિયે ગતિ આપનાર મન ગણાવ્યું છે પણ વાસ્તવિક રિત્તા ગતિ આપ-
 નાર મનની શક્તિ છે. મન, બુદ્ધિ, વિગેરેની ગતિ તેની શક્તિ અનુ-
 સાર છે પણ અંતરાત્મા જેને કુટસ્થ સાક્ષીરૂપ માન્યો છે તેની શક્તિ,
 તે યોગ નિદ્રામાં હોવાથી, કાર્ય રહિત છે. આ શક્તિ કાર્ય કરતી થાય
 તો બીજી શક્તિ બંધ પડે. આ શક્તિને જનશૂક કરવી આજ શક્તિ
 રતવના છે. યોગદ્વારાજ આ શક્તિ જનશૂક થઈ શકે છે. આ વખતે
 શ્રી ભગવાનના નાભિ કમળમાં રહેલા બ્રહ્માને, મધુ કૈટભ કે જેની ઉત્પત્તિ
 વિષ્ણુના કર્ણના મંત્રમાંથી થએલી ગણાવી છે તેનો, ભય ઉત્પન્ન થયો.
 દરેક વ્યક્તિના નાભિ કમળમાં બ્રહ્મા-પ્રાણ વાયુ છે. પ્રાણ વાયુની
 સાથે અપાન મેળવી ઉત્થાન કરતી વખતે કર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થતા નાદ
 જેવો અવાજ ભય ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત એ વખતે જીવ અકળાઈ
 પ્રાણ હૃદયમાંથી ઉપર ન ચડતાં પાડો નીચે સ્થીર થવા યત્ન કરે છે.
 કેવળ શુદ્ધ આત્માની શક્તિજ સહાય કરે તોજ તે બ્રહ્મરંધ્રમાં
 જઈ, એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી, સર્વ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ, કામક્રોધાદિ
 શત્રુથી બચે છે. આ તાત્વિક અર્થ ન સમજનારા નવાલુંમંત્રનો સત્વર જાપ
 કરે તો, બ્રહ્મર્થ રાખી આરિતક બુદ્ધિથી દેવીનાં સ્વરૂપનું એકાગ્ર ચિત્તે
 ધ્યાન ધરે તો, સદૃશ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે. સપ્ત ચંડિમાં આ નવાલું
 મંત્રજ માત્ર મૈત્ર્ય ધારણ કરી જપવાનો છે. બાકીનો સર્વ પાઠ હૃસ્વદીર્ઘ
 અતુસ્વાર, વિમર્ગ સર્વનો વિચાર કરી મોટેથી યથાજન કરવાનો છે. સપ્ત-
 સતિની ગુંથણી અખંડાયુ મારકડેવ રૂપિએ એવા રાખેથી કરી છે કે જો
 હારમોનિયમની કળા દાગતાં સારીગમ શીખાય છે તેમ આ પાઠ કરવાથી
 પ્રાણ વાયુને યોગ્ય ગતિમાં જવાની સંધિ મળે તે અને તેથીજ આરંભ
 અને અંતમાં નવાલું મંત્ર જપવા કહ્યું છે પણ અસારે અમારા બંધુઓ
 હાથમાં માળા લઈ ૧૦૮ મંત્ર જપવાથી ઇતિ કર્તવ્યતા સમજે છે પણ
 વાસ્તવિક રિત્તા નવાલું મંત્રનો જપ, અજાણ્યતુલ્ય એક શ્વાસે ૧૦૮ થાય
 સારેજ ખરો જપ થયો કહેવાય. એકશ્વાસે ૧૦૮ નવાલું જપ કરનાર અવસ્ય
 મેવ સિદ્ધિ મેળવે છે. એકશ્વાસે ૧૦૮ જપ સિદ્ધ થાય તો પ્રાણવાયુ નાભિ-

માંથી ઉત્થાન થઈ અહરંધ્રમાં જઈ જગદંબાનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે. આ બાબતમાં અનુભવ લઈ ખાત્રી કરનારા ક્યાં છે ? અસારે તો હાથમાં માળા અને ચિત્તમાં ખીજ કલ્પનાજ જોવામાં આવે છે. આટલું છતાં શુદ્ધ ગ્રેમી માતા, બાળકનો દોષ ન જોતાં, યુત્ર પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવથી દયા દૃષ્ટિએ જીવે છે તદનુસાર, ભક્તિથી અવસ્ય લાલ મેળવી શકે છે. આ લાલ પ્રાપ્તિ ચિક નહિ પણ પરમાર્થિક સમજવાનો છે.

મીરજાપુર જે પેહેલાં વિંધ્યાવાસીનીનાં દર્શન કરવા જવાનું સ્ટેશન હતું તે ગંગાના કિનારા ઉપર અનેક દેવ મંદિરો, ઘાટો વીગેરેથી સુશોભિત રચળ છે. અનાજ અને રૂના વેપારનું આ મથક ગણાય છે. અહીંઆ વામનજીનું સુંદર મંદિર છે. કેટલાક શિવાલયો પણ આવી રહ્યાં છે. વિંધ્યાવાસીનીનાં દર્શનસાક્ વિંધ્યાચળ સ્ટેશન થયું છે છતાં મીરજાપુર જોઈ ગાડીમાં જવાથી બહુજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચુનારનો મજબૂત ગણતો કિલ્લો મોગલસરાયથી દશેક ગાઉપર છે. આ કિલ્લો અસારે કેદીઓને રાખવાના કામમાં આવે છે. અહીંઆ લશ્કર પણ રહે છે. કિલ્લાપર કેટલાક મકરનાઓ છે. રામ ભતૃંહરિની યોગાબ્યાસની ગુફા કિલ્લામાં અત્યારે પણ છે. અહીંઆ ગંગેશ્વરનાથ, દુર્ગાબા, આચાર્યકૃષ્ણ, ભૈરવ, ચક્રદેવી વીગેરે દર્શનીય રચળો છે. આ કિલ્લામાં દિલ્હીનો પૃથ્વીરાજ ચઢાણ રહેલો આ ઇતિહાસ જાણનારાથી અજાણ્ય નથી.

હિંદુ પ્રજાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ તીર્થ.

કાશી (બનારસ) છેડું માઇલ ૯૪૧; ભાડું મેલનું ૧૫-૮-૦
ખીજનું ૧૩-૦-૦

કાશી આ હિંદુ પ્રજાનું સૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ તીર્થ આજ લાંબા વખતથી ગણાતું આવ્યું છે. આ ઉત્તમતા હજી પણ એ તીર્થે જાલવી રાખી છે, આ સંતોષની વાત છે. કાશી મુક્તિપુરી કહેવાય છે. કાશીમાં મરણ થાને તેને જન્મ મરણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કાશીમાં વારક મંત્ર શ્રી મહાદેવજી મરણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થએલાને આપે છે અને તે મોક્ષ પામે છે. કાશી અથવા બનારસ આ મોટું શહેર છે. કાશીનું પ્રાચીન નામ વારાણસી છે. વારણ અને અસી આ બે નદીઓ ગંગામાં મળે છે અને વારણ અને અસી આ બે નદીના વચેના પ્રદેશને “વારણસી” આમ કહેવામાં આવેલ છે. “વારણસી” ઉપરથી “વારણસી” થએલ છે આમ ખુબ જ જણાય છે. અસારે પણ કાશીની પંચકોશી

કરનારે વારણા અને અસી આ બે નદીનાં પ્રદેશમાં ફરી આવે છે. આ પંચકોશીમાં વરતી બહુ નદી છતાં પ્રાચીન વખતમાં ત્યાં હશે, આનું અનુમાન સદૃશ થઈ શકે એમ છે. કાશીમાં ગંગાનું જળ પુર જોસમાં વહે છે અને રેલવે પુલ નહોતો યયો, તે પેઢેલાં ગંગામાં હોડીઓના પુલ બાધેશો હતો તેનાપરથી સોડોની આવગન થતી હતી.

કાશીમાં આવેલાં અસંખ્ય મંદીરો.

૧ કાશીમાં વિશ્વનાથનું દ્વાદશ જયોતીર્લિંગમાંહેનું એક પ્રાચીન મહાદેવનું મંદિર છે. આ સ્થાન પણ એસનામી અમલમાં ભટ્ટ થયા વગર રહ્યું નથી. આપાગના વિશ્વનાથના મંદિરની બાજુમાંજ એસલા-મીઓની મસીદ આવેલી છે. વિશ્વનાથનું અન્નારનું મંદિર નતું છે, છતાં તે જુનાની ગરેબરી કરે છે. પ્રાચીન વિશ્વનાથને કુવામાં પધરાવવામાં આવી છે. અને આ કુવો અત્યારે પણ માનવાપીના નામે ઓળખાય છે અને દરેક યાત્રી આ કુવાના જળનું મહાં આચ્છન્ન કરી પુલની સામગ્રી કુવામાં ચડાવે છે. વિશ્વનાથનું અત્યારનું મંદિર પણ બહુજ સભ્ય છે. અને સોનાના, કપડા અને પતરાથી જોડાયેલું સભ્ય છે તેનાં કરતાં સોડોના પ્રેમાન્તકરણની જય વિશ્વનાથ, જય મહાદેવના ધ્વનીથી વિશેષ સભ્ય લાગે છે. વિશ્વનાથનાં મંદિરમાં ચારે બાજુ શંકર શંકર છે, એટલુંજ નહીં પણ કાશીમાં સર્વત્ર એટલા બધા શંકર છે કે “ શંકર એટલા શંકર ” આમ કાશી માટે કહેવાય છે, તે ખરું છે આમ તાબડોલ ખાત્રી થયા વગર રહેતી નથી. હિંદુઓનું પ્રાચીન તીર્થસ્થાન હોવાથી ત્યાં અસંખ્ય મંદિરો આવી રહ્યાં છે અને કાશીનાં પ્રત્યેક મંદિરનાં દર્શન કરવા ચાહનાર પણ એક બે મંદિરના દર્શન વગર તો રહીજ નાય, આ કહેવું વાસ્તવિક લાગે છે. કાશીના મંદિરો દક્ષિણનાં મંદિરોની માફક બહુજ મોટાં નથી હોતાં, છતાં કારાગરીની બાબતમાં અને શૃંગારની બાબતમાં તે આખા હિંદુસ્થાનથી ચહેડે છે એટલુંજ નહીં, પણ આ મંદિરોનો પુજનો ઠાઠ પણ ભારે હોય છે. કાશી તે કાશીજ છે અને તેની બરોબરી હિંદુસ્થાનનું કાષ્ઠપલ્લ સ્થાન કરી શકે એમ નથી, આમ કહેનારાઓ ખરાજ છે, આમ ખાત્રીપૂર્વક કહી ગયા છે.

કાશીની પ્રાચીન મોટાઇનાં કારણો.

કાશીની અત્યારની મોટાઇ મંદિરોથી છે, પણ તેની પ્રાચીન મોટાઇનાં કારણો જુદાંજ છે. કાશી આ સ્થાન હિંદુઓ વિદ્યાનું સ્થાન છે. અત્યારે કાશી હિંદુસ્થાન કરતાં પ્રાચીન સંસ્કૃત વીણામાં તો વિશેષ છે પણ પ્રાચીન

કાળમાં કિંબહુના આજથી ચારસોથી પાંચસો વરસ પેહલાં સુધી કાશીનાં વિદ્યાપીઠ ગણાતું હતું. ગમે તે આચાર્ય હો, કે વિદ્વાન હો, પણ તેને કાશીરથ વિદ્વાનો કે આચાર્યો વિદ્વાન કબુલ ન રાખે, ત્યાં સુધી તે આચાર્યો કે વિદ્વાન ગણાતાજ નહોતા. શ્રીમદ્ધંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય વિગેરે આચાર્યોએ પણ કાશીમાં પોતાના સંપ્રદાયોની સ્થાપના વેદસાંત્રાનુસાર સ્થાપિત કીધી હતી. હીંદુ પ્રજાના છ શાસ્ત્રો વ્યાકરણ, ન્યાય, સાંખ્ય, મિમાંસા, અને વેદાંત, ચાર વેદો, વેદાંગો વીગેરે સંપૂર્ણ જાણનારા અગાઉ કાશીમાં હતા. અત્યારે પણ એ ચાર શાસ્ત્ર પુરાણ પણ જાણનારા છે. કાશીના વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યા પૈસા લઈ ખીજને શીખવતા નહોતા પણ પરોપકાર બુદ્ધિથી શીખવતા હતા અને તેથી અકેક વિદ્વાનની પાસ અગાઉના વખતમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. આવા અદ્વિતીય વિદ્વાન અને વિદ્યાર્થીઓનું પોપણ કાશીમાં થતું હતું. આથી કાશીની મોટાઈ જગવિશ્રુત હતી, કાશીમાં સંન્યાસીઓ સારું, વિદ્યાર્થીઓ સારું અત્યારે પણ અત્રસત્રોએ અને ત્યાં અનેક માણસોને આશ્રય મળે છે. કાશીએ ભણવા ગયા વગર આગલ મનુષ્ય શૂદ્રસ્થાશ્રમને પણ લાયક થતો નહોતો. અત્યારે પણ આજ્ઞાજ્ઞના હોકરાને જનોઈ દઈ દુરત મામો તેડી લે છે છતાં બાઈડીઓ ગાય છે કે “ જડવો કાશીએ જઈ આવ્યો ” જનોઈ વખતે અત્યારે માત્ર પ્રારસજ થાય છે પણ પ્રાચીન વખતમાં જનોઈ દીધા બાદ બટુકને આચાર્ય કાશીએ લઈ જઈ વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં કાશીએ કેવળ બ્રહ્મચારી સંન્યાસી અને ધન્યરપરાયણ બુદ્ધિવાલા વિરક્ત વિદ્વાનોનું નિવાસ સ્થાન હતું. અને તેઓ વારણા અને અસી વચ્ચેનાં પ્રદેશમાં પોતાની પર્ણકુટી બનાવી રહેતા હતા. આ રીતે અત્યારે યુરોપમાં જેવી બોરડીંગ રકુલો છે, તેવું આ એકજ સ્થાન કાશી હતું, અને તેને લીધે કરીને તેની મોટાઈ હતી. અત્યારે કાશી વસ્તીવાળું સ્થાન થયું છે.

કાશીમાં કમતી જોવામાં આવતો ધર્મભાવ.

કાળનો પ્રવાહ સર્વત્ર એકસરખો છે. કાશીમાં પણ ત્યાંના રહેવા-સીઓમાં ધર્મભાવ કમતી જોવામાં આવે છે. કાશીના સંન્યાસી, શૂદ્રંથ, વિદ્વાનો અને ખીજા ધાર્મિક સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકો સ્વાર્થપટુ મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. માત્ર યાત્રીઓના હૃદયમાંજ ધર્મભાવ જોવામાં આવે છે. કાશીમાં જનારા યાત્રીઓને કાશીની સાંકડી ગલીઓથી બુવા પડી જવાની મોટી ધારતી રહે છે અને આની સાથે આ ગલીઓનો લાભ લઈ પાંચ પચીસ રૂપાના લેભે મોટા અનર્થો થવા સંભવ રહે

છે. કાશી જેવાં પવિત્ર સ્થાન માટે આવું લખવું પડે છે આ ખેદકારક છે, પણ ખરી સિંચાળી જણાવ્યા વગર રહી શકાતું નથી. કાશીમાં મહાત્મનું ખાવાનું ધણું જ મળે છે અને આથી નિરોધાગીઓને અહીં આ વિશેષ બરાવ રહે છે. વિદ્યાર્થીઓનું લક્ષ જાણવા કરતાં ભક્ષણમાં વધારે રહે છે. કાશીમાં આખા દીકરાઓની પ્રજા વસે છે અને તેઓના વાસનું કારણ ધર્મ મુદ્દિનું હોવા છતાં તેઓ પણ પ્રવાહમાં ધસડાવા લાગ્યા છે, આ વિપરીત છે. કાશીમાં અંન, શાક ભાણ અને બીજા ધરસંસારની ઉપયોગી ચીજો સરળી મળે છે અને સાધારણ આવકમાં પણ ગુજારો થઈ શકે એમ છે, છતાં વાસ કરી રહેલા ભિક્ષુકો કાશી જાણે પૈસા પેદા કરવાનું સ્થળ કેમ ન હોય એમ સમજી પોતાનો ધર્મ મુદ્દા દે છે. કાશીમાં સંજ્ઞનતાને બદલે ખજાના વીંધણ છે અને તે કાશીમાં રહી શીખેલામાં પણ જોવામાં આવે છે. અત્યારે કાશી પહેલાં જેવું નથી, પણ શુધ્ધ મુદ્દિથી, કાશીમાં રહી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને, ધર્મ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને કાશી સારું સ્થાન છે, એમાં જરાએ શક જેવું નથી.

બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ.

કાશીમાં અત્યારે સ્થાપન થયેલ બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ હું ખાસ જોવા માટે ગયેલ હતો. આ કોલેજ પ્રસિદ્ધ નાસ્તિક શ્રેષ્ઠ વિદુષિ બાઇ એની બીસેટના પ્રયાસથી સ્થપાઈ છે. પ્રસિદ્ધ નાસ્તિક તારીકે જાહેરમાં આવેલ આ બાઇ પુર્વજન્મના સંસ્કાર શેરે પુરું આસ્તિક બની ભારતના વિદ્યાર્થીઓમાં ભારત સંતાનની ધાર્મિક, નૈતિક અને વિદ્યા સંબંધી ઉન્નતી કરવા પ્રયાસ કરી વિજયી બને, આ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. આ કોલેજ સંબંધે વર્તમાનપત્રોમાં સભ્ય અપ-સભ્ય આવેલા વિચારોને લઈને તે જોવા મને વધારે મન થયું. અન્ય બતાં મારો વિચાર મુખ્યત્વે કરી કોલેજમાં અપાત્ર શીક્ષણ, વિદ્યાર્થીઓની રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા અને આચાર વિચાર સંબંધે, તપાસ કરવાનો હતો, પણ આ વખતે ગરબીની રજાને અંગે કોલેજ બંધ હોવાથી, મારો વિચાર પાર થઈ શક્યો નહીં, છતાં કોલેજ ખાતાના એક રૂકરને મને સર્વ વ્યવસ્થા બતાવી અને તે જોઈ હું અચ્છાદ ધણી ખુશી થયો એટલું જ નહીં, પણ આ કોલેજની વિરૂધ્ધ પ્રચલ કરનારાઓ પ્રત્યે ખેદ પણ ઉપજ્યો.

કોલેજનું સુંદર મુકામ,

આ કોલેજ કાશીથી બે માઇલ દુર છે. કોલેજનું મુકામ બહુજ સુંદર છે અને મુકામના દરવાજાપર ગણપતી અને સરસ્વતીનાં ચિત્રો છે. દરવાજામાં પેઠા બાદ ચોટોક કંપાંચિન્ડો ભાગ છે. પછી કોલેજનું મુકામ આવે છે. આ મુકામમાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની યાત્રો છે. બાજુ પર રસોડાંઓ છે. સામી બાજુ નાવાની જગ્યા છે, કે જે જગ્યાઓમાં ભોખંડની મોટી ટાંકીઓ ગોઠવી નળો બેસાડેલા છે. પડખે સંધ્યા પુત્તનું સ્થાન છે અને ત્યાં આસન-બેઠકની વ્યવસ્થા બહુજ સારી છે. આ મુકામનો ફેરફાર ભાગ હજી બને છે. આ મુકામની વચમાં ચોક અને ચોકમાં દુવારો છે. ખીજી બાજુ લેકચર હોલ છે. આ હોલ બહુજ મોટો છે. લેકચર હોલની બાજુમાં કોલેજની ઓશીસ છે અને ખીજી બાજુ લાઇબ્રેરી છે. આ લાઇબ્રેરીનો પુસ્તક સંગ્રહ ધણીજ ઉત્તમ છે, આ લાઇબ્રેરીમાં ન્યુસપેપરો પણ આવતાં જોવામાં આવે છે.

કોલેજમાં જોવામાં આવતી સગવડો.

આ લેકચર હોલમાંથી બહાર નીકળતાં શેઠ મોરારજી ગોઠળદાસના સુપુત્ર શેઠ ધરમશીની તરફથી સ્થાપવામાં આવનાર લેબોરેટરીનું મુકામ બનવું હતું. આ સીવાય વિદ્યાર્થીઓને રમતગમતની, કસરતની અને ખીજી સગવડો પણ સર્વોત્તમ છે. આ કોલેજના મુકામની જગ્યા ધણીજ વિશાળ છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ કમમાં કમ બે માઇલથી ઓછું નહીંજ હોય આમ અનુમાન કરે છું. કાશી જેવા વિદ્યાપીઠમાં આ વીરામી સદીમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના મિશ્રાચારવિચારની આ કોલેજ ભારત સંતતિના કલ્યાણનું મુળ યશે, આમ માઈ માનવું છે. આ કોલેજને મદદ આપનારાઓ સન્માર્ગે પોતાના પૈસાનો વ્યય કરે છે આમ માઈ માનવું છે.

કાશીનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ.

કાશીમાં નાગરી પ્રચારણી સભાએ પણ સારું મુકામ બાંધ્યું છે અને એ સભા પણ ઢિંદી ભાષાની ઉન્નતિ માટે સારો પ્રયાસ કરે છે. કાશીની અંદર નવાં બુનાં મુકામો ધણીજ છે અને તે પ્રત્યેક મુકામો ખુબીદાર છે. કાશીનાં સર્વ મુકામો ગચીદાર દોષ છે. કાશીમાં નળીઓ કવચિતજ જોવામાં આવે છે. કાશીમાં સરકારી મુકામો પણ શોભીતાં છે. કાશીનો સ્થાનિક વેપાર તાંબા પીત્તળનાં ઉત્તમ કારીગરીનાં વાસણો,

જરી કળાખતુનો, રેશમી વસ્ત્રોનો અને રંગીન કાકડકામનો અત્યારે પણ સારી રચીતીમાં જળવાઈ રહ્યો છે. કાશીમાં વરતી પણ ધણીજ ગીચ છે.

સરનાથનું જીનું જોધ મંદિર.

કાશીનાં મંદિરોમાં સરનાથનું જીનું જોધ મંદિર છે. આ મંદીરમાં મહાત્મા જીવે પોતાનો નવો સિધ્ધાંત જાહેર કર્યો હતો. આ મંદીર અત્યારે પ્રાચીન ધર્માનુયાયીઓએ પોતાના ધર્મના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યું છે, છતાં ત્યાં જોધ ધર્મની પ્રાચીન નીશાનીઓ છુટીછવાઈ અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. અન્નપૂર્ણાનું અત્યારનું મંદીર ને ઉંચી સદીમાં પૈશવાઈ રાજ્ય તરફથી બંધાવવામાં આવ્યું છે, તે એક સુંદર મંદીર છે. કાશીમાં અન્નપૂર્ણાના પ્રતાપે કાષ્ઠ કૃત્તિ રહેતું નથી. અન્નપૂર્ણામાંજ દીવસના ત્રણ વખત ખાવાનું વહેંચવામાં આવે છે આથીજ કહેવાય છે, કે —

અહા અવેહ્યું ગંગજળ જે આપે કીરતાર,

કાશી કણ ન છોડીએ વીશ્વનાથ દરબાર.

કાળ ભૈરવનું જીનું મંદીર, હુંડીરાજ ગણપતીનું સ્થાન, આદિવિ-
શ્વેશ્વરનું મંદીર, સંકટા માતાનું મંદીર, દુર્ગાજીનું કાશીથી થોડે છેડેનું
મંદીર, ગંગા મેહેલ, હનુમાનનું મંદીર અને બીજાં અસંખ્ય મંદીરો
કાશીમાં છે. આ બધાં મંદીરો એકવાગીઓએ બ્રહ્મ કર્યા હતાં અને
તે ફરી ફરી બંધાયા છે. કાશીનો દેખાવ મંદીરો અને ધાટીની
રમણીય હોય છે. કાશીના બધા ધાટોમાં મણીકર્ણીકોના ધાટ બહુજ
પવિત્ર ગણાય છે.

મણીકર્ણીકાના પવિત્ર ધાટની ઉત્પત્તિ.

સ્વનિત્વા તત્ર ચક્રેણ રમ્યાં પૃષ્ઠકરિણીં હરિઃ ।

નિજાહ્સ્વેદસંદોહસલિલૈસ્તામપૂરયત્ ॥ ૧ ॥

ત્વદીયસ્યાઽસ્ય તપસો મહોપચયં દર્શનાત્ ।

ચન્મવાન્દોલિતો મૈલિ રહિશ્રવણભૂષણઃ ॥ ૨ ॥

તદાન્દોલનતઃ કર્ણોત્પપાત માણિકર્ણિકા ।

માણિભિઃ સ્વચિતા રમ્યા તતોઽસ્તુ માણિકર્ણિકા ॥ ૩ ॥

ચક્રપૃષ્ઠકરિણીં તીર્થં પૂરાલ્યાતમિદં શુભમ્ ।

ત્વયા ચક્રેણ સ્વનના ચ્છંસ્વચક્રગદાધર ॥ ૪ ॥

મમ કર્ણત્પપાતે ચં યદા ચ મણિકર્ણિકા ।

તદા પ્રમૃતિ લોકેઽસ્મિન્ સ્વ્યાતામૂન્માણિકર્ણિકા ॥૫॥

ત્રિષ્ણુ ભગવાન પોતે કાશીક્ષેત્રમાં આવીને તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા તે વેલા પોતાના સુદર્શન ચક્રથી જોદીને સુન્દર રમણીય પુષ્ક-
રિણી તૈયાર કીધી, ને તેને પોતાના દેહના સ્વેદના જલથી પરિપૂર્ણ
કીધી, ત્યારે વિશ્વેશ્વર પ્રસન્ન થઇને પોતાનું મસ્તક હાથવતા
એવા વરદાન આપીને જોડ્યા કે હે ત્રિષ્ણુ ! તમારી તપશ્ચર્યાની
ધણી વૃદ્ધિ જોઇને ધણા હર્ષથી અમે પોતાનું મસ્તક (જેના કાનોમાં
સર્પના શુભ્ર લટકી રહ્યાં છે તેને) હાથવ્યું, તેના હાથવાથી અમારા
કાનમાંનું મણી કર્ણિકા એટલે કલંબુપણ પડ્યું, ને તે કર્ણિકા મણીથી
અચિત હતી વાસ્તે મણિકર્ણિકા નામ પડી ગયું છે, ને હે શંખચક્ર-
ગદાધર તમે ચક્રથી જોદી એ યકી પેહરે ચક્રપુષ્કરિણી નામથી પ્રસિદ્ધિ
થઇ, પછી અમારા કાનથી મણીની કર્ણિકા પડી તે દિવસથી લોકમાં
તે મણિકર્ણિકા કેહેવાય છે.

આ ધાટની ઉત્પત્તિ સંબંધે વળી એમ કરેવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે
પોતાના સત્રાજીત નામના પીતરાઇ પાસ એક સૂર્યની આપેલી મણી
મણિથી, આ મણીમાં ખુબી એ હતી, કે એ મણીથી રાજવું
સવાઇરે સોનું નીકળવું હતું. આ મણી આપવા ના પાડવામાં આવી,
મણી શ્રીકૃષ્ણને પીતરાઇ હમેશાં પોતાના ગળામાં બાંધતો હતો. એક
વખત આ મણી તેણે તેના ભાઇ પ્રસેનને આપી હતી અને તે આ
મણી લઈ થોડે બેસી શીકારે જતો હતો. આ વખતે તેને વાઘે માયો
અને વાઘને જાંબુવાન રીછે મારી મણી લઇ લીધી. આ સંબંધે લોકમાં
એવું જોડાવા લાગ્યું, કે શ્રીકૃષ્ણે જ મણી સેવા સાથે પીતરાઇને મરાવી
નાખિસે હોવો જોઇએ. શ્રીકૃષ્ણ ઊપર આ જોડું તોહોમત આપ્યું
અને તેણે આ પરથી તપાસ કરી જાંબુવાનને હરાવી, મણી લાવી તેના
હકદારને આપ્યો. કૃષ્ણને જાંબુવાને પોતાની દીકરી પરણાવી અને
તે જાંબુવતીના નામે જાળખાય છે. કૃષ્ણે મણી આણી આપવાથી
કૃષ્ણ પરવું ક્યાંક દૂર થયું અને જોડું ક્યાંક મુકવાથી સત્રાજીતને
ખસીઆણું લાગ્યું. સત્રાજીતે આ ક્યાંક દૂર કરવા પોતાની દીકરી
સત્યમામાને શ્રીકૃષ્ણે વેરે પરણાવી મણી પેહરામણીમાં આપવા માંડ્યો.
શ્રીકૃષ્ણે મણી લીધી નહીં. પાછળથી આ મણી સત્રાજીતને મારી
કાઠ ચોરી ગયું અને ચારી જગતે શ્રીકૃષ્ણની ખીકથી અકુરને

મણી આપી નાસી ગયો. નાસી જનારને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો પણ મણી જડયો નહીં. અકુર મણી લઈ કાઢી ગયા અને તેના સોનામાયી આ મણીકર્ણિકાનો કુંડ બાંધ્યો. આ કુંડ પેટેલાં સોનાનો હતો એમ કહેવાય છે. કાશીથી અકુરને બોલાવી મણી પાછો શ્રીકૃષ્ણે લીધો. બાદરવા શુદ્ધ ૪ નો ચંદ્ર દાદવમાં પરેલી ગાયની અરીમા ભરાયેલ પાણીમાં જોવામાં આવે, તો જોડું કલંક આવે છે, આવી હીંદુઓમાં ચમત્ત છે, તે આ વાતને સબળેજ છે અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આવી રીતે ચંદ્ર જોવાથી કલંક આવ્યું હતું. એથી આ બાદરવા શુદ્ધ ૪ ને દગ-દાચોથ, હરીતાલીય ચોથ અને ગણેશ ચોથ વીગેરે કહે છે. શુભરાત અને કાઠીઆવાડમાં ધણાક લોકો આ ચંદ્ર જોતા નથી અને છોકરાઓ બીજાના છાપરા ઉપર પથરા દેખી ગાળો ખાય છે.

મણીકર્ણિકાના કુંડના સંબંધમાં ચમત્કારિક વાત.

આ મણીકર્ણિકાના કુંડના સંબંધમાં એક બીજી પણ ચમત્કારિક વાત મંલગાય છે. અકુર બાદશાહના વખતમાં જગન્નાથ પંડિત કરીને મહા સમયે વિદ્વાન થઈ ગયા છે. આ વિદ્વાન અકુર બાદશાહની દીકરી ઉપર આરાક થયો. અકુર બાદશાહે આ વિદ્વાનને બક્ષીસ માંગવા કહ્યું. જગન્નાથ પંડિતે અકુર બાદશાહે વચનથી બાંધી બક્ષીસમાં તેની દીકરી માંગી. અકુર બાદશાહે આ વિદ્વાનને પોતાની દીકરી પરણાવી અને એક હીંદુ અને તે પણ બ્રાહ્મણ, એસલામી બાદશાહની દીકરી પરણવાથી તેને, નાતે નાત બાદાર કયો. પ્રેમના આવેશમાં નાત બહારનું કુળ તેને કાંઈજ જણાયું નહીં. પણ પાછળથી તેને નાતમાં આવવા છજા થઈ અને નાતને માર્યના કરી. નાત બાદશાહના જમાઈને નારાજ કરવા પણ તૈયાર નહોતી તેમ જગન્નાથ પંડિતને નાતમાં લેવાએ તૈયાર નહોતી. આથી નાતે કહ્યું કે તમે મણીકર્ણિકાના કુંડ ઉપર જોસો અને ગંગાજી કુંડની ઉપર આવી તમને સ્નાન કરાવે તો તમે પવિત્ર ગણાઈ નાતમાં આવી શકો. આ ઉપરથી પંડિત જગન્નાથે ગંગા લહરી નામનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ કર્યો અને જોતા દરેક સ્તોત્રે ગંગાજી મણીકર્ણિકાનું એકેક પગથીજ ઉપર ચડવા લાગ્યાં અને છેલ્લે પંડિત જગન્નાથને પવિત્ર કર્યો અને તેઓ નાતમાં આવ્યા.

અસી અને ગંગાના સંગમનો ઘાટ જે અસીઘાટને નામે ઓળખાય છે તે, દશાશ્વમેષ ઘાટ, પંચગંગાઘાટ કે જ્યાં ઘાટપાપ, વરજા, કીરજા, સરસ્વતી અને ગંગાનો સંગમ થાય છે તે, વરજા સંગમઘાટ કે જ્યાં

વરજા ને ગંગાનેા સંગમ થાય છે તે, આ પવિત્ર ધાટ છે અને ત્યાં રનાન કરવાનું મોટું મહાત્મ્ય છે.

દરદોને મટાડનારું અમૃત કુંડનું પાણી.

અમૃત કુંડ, કે જેનું પાણી રક્તપીત જેવાં સર્પકર દરદોને મટાડનાર ગણાય છે. અને જે કુવામાં ધનવંત્રી વૈષ્ણવે સર્વ ઔષધો નાંખ્યા છે, તે ખચીત વખાણવા લાયક રથાન છે. આ કુવાનું પાણી અનેક વ્યાધીઓને મટાડે છે, આમ કાશીના લોકોનું માનવું છે અને હજી ધણાક લોકો આ પાણી જીવંતી પીએ છે. મરણીના વખતમાં પણ ધણાકો આ કુવાનું પાણી પીતા હતા. આ કુવાનું પાણી ખારાશ ઉપર છે અને કાશીમાં ગંગાનું પાણી જે જડુ લારે છે અને જે પીવાથી શરીરમાં રોગ થવા સંભવ છે ત્યાં આ પાણી પીનાર તીરાગી રહે, આ કુદરતી છે. અત્યારે કાશીમાં નજો થયા છે અને પાણી ગળાઇ આવે છે, પણ હીંદુ પ્રજાનેા મોટો ભાગ ગંગાનું પાણી પીએ છે. નાગ-કુંડમાં રનાન કરનારને સાપના ઝેરની અસર થતી નથી, એમ કહેવાય છે. અહીં મોટો મેજો લરાય છે અને કાશીના લોકો વર્ષમાં એકવાર જરૂર નાહે છે. અમરતાકુંડ પણ પવિત્ર રથાન છે.

કાશીમાં ગંગાજી ઉપર અનેક રાજ રજવાડા તારણી ઉત્તમ ધાટો બનેલા છે. હોડીમાં બેસી ગંગામાં સેહેય કરનાર કાશી અને ધાટોના દેખાવ જોઇ ખચીત આનંદ પામે છે, ગંગાને સામે કીનારે રામપુરનું રથાન પણ ધણું જ રમણીય છે.

વિશ્વનાથ પાસેની અહિરંગજેનની મસીદ અને પંચગંગા પાસની બીજી મસીદ આ બે એરલામી મુકામે છે. આ મુકામે તેના મીનારાથી શેખીતાં લાગે છે.

માન મંદિર.

કાશી લાંબો વખત એસલામીઓના હાથમાં હતું અને હીંદુઓ તથા એસલામીઓ વચ્ચે વારંવાર ઝગડાઓ થઇ કાશી એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં અને બીજાના હાથમાંથી ત્રીજાના હાથમાં આમ વખતો વખત હેરફેર થતું રહ્યું છે. અત્યારે અંગ્રેજી અમલ તમે કાશીમાં જે જે મોહો-લાઓ બંધા છે, તેજ સુંબઝ મીસાલે છે, બાકી જીના રસ્તાઓ ધણાજ સાંકડા અને જીલવણીના છે.

કાશીમાં માનસિંહનું માનમંદીર પણ જેવા લાયક છે. અત્યારે દુરબીનેની મદદથી મહો વીગેરે જેવાય છે. પણ જે વખતે દુરબીને

નહોતાં તે વખતે હોંદુ પ્રભુ મહત્ત્વ નિરીક્ષણ દ્વારા રીતે કરતી હતી તેનું આ માનમંદીર જોવા જવું હૃદયમાં છે.

કાશીમાં સરકારી સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ સારી રીતે ચાલે છે અને સંસ્કૃત અગ્રેજી શીક્ષણ લેવાના બીજા પણ અનેક સાધનો છે. કાશી વિદ્યાપીઠ છે, તે હજી પણ સાબીત ચાલે છે.

૧ કાશી મહાત્મ્ય સંબંધે વેદથી માંડીને પુરાણો સુધી ઉદ્યમેષ, યજ્ઞોષો જોવામાં આવે છે. યજુર્વેદના જળાભોપનિષત્ત્વમાં થી યાગ-વલ્ક્ય અને અત્રિ ર્ષિનો સંવાદ જોવામાં આવે છે. ત્યાં અત્રીર્ષી પરમાત્મા કે જે અવ્યક્ત અનંત છે તેને શીરિતે જાણી શકાય તે આવે પ્રશ્ન કરે છે. આના ઉત્તરમાં અવિમુક્તાનું સેવન કરે જોમ યાગ-વલ્ક્ય કહે છે. અવ્યક્ત ક્યા છે તેના ઉત્તરમાં વરણા અને અસીની રચના છે આમ જણાવે છે. વરણા અને અસીના સ્વરૂપો પુછતા જણાવે છે કે— ધદ્રીઓના દોષોને વારણ કરે છે સખમ વરણા અને દદ્રીયકૃત પાપને કાપી નાખે છે માટે અસી (તરવાર).

અવિમુક્ત દેવતાઓનું યજ્ઞ સ્થાન છે. અહીંઆ પ્રાણોત્ક્રમણ વખતે વિશ્વેશ્વર તારક મંત્રનો ઉપદેશ કરે છે

અક્ષરવર્ત પુરાણમાં લખ્યું છે કે—શીવશ્રી પરમજ્યોતિ લિમશ્ચ પોતાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરી તેનું નામ કાશી રાખ્યું. કાશીનો મંત્રજપ, ધ્યાન ઇત્યાદિ કરનાર મોક્ષ પામે છે.

કદાચિલ્લિગરૂપેણ શિવેન પરમાત્મના ।

શક્તિઃ પૃથક્કૃતા શાંતા કાશીતિપ્રથિતિ ગતા ॥૧॥

અધિષ્ઠાત્રી દેવતા ત્વમિતિ ક્ષેત્રસ્વરૂપિણી ।

ભવ ત્વં સર્વદેવાનાં મહામોક્ષપ્રદાયિની. ॥ ૨ ॥

ઇયં યા પરમા શક્તિઃ પંચક્રોચાત્મિકા પરા ।

અસ્યા મંત્રં શ્ટણુ પ્રાણ જીવમોક્ષપ્રદાયકમ્ ॥ ૩ ॥

માયાવીજં કાશિકાયૈ નમ ઇસેવ સંવદેત્ ।

મંત્રોયં સર્વફલદો ભજતાં વલ્પપાદપઃ ॥ ૪ ॥

ક્રપિઃ સ્યાદક્ષિણામૂર્તિર્ગાયત્રિ હંદ ઉચ્યતે ।

દેવતા મહતી ગૌરી સચ્ચિદાનન્દરૂપિણી ॥ ૫ ॥

પદ્મદીર્ઘભાજા વીજેન પદ્મફાલિ પ્રકલ્પયેત્ ।
 શ્યામાં પોડશવર્ષીયાં વરાભયકરામ્બુજામ્ ।
 નાનાલંકારસુભગાં ધ્યાયેદેવં તું કાશિકામ્ ॥ ૧ ॥
 શિવશક્ત્યાત્મકં લિંગં શ્રુતિભિઃ પરિપઠ્યતે ।
 યોનિઃ શક્તિઃ શિવો લિંગં પ્રકૃતેઃ પુરુષસ્ય ચ ॥ ૧ ॥
 સ્વરૂપં પ્રથિતં દેવિ પુરાણાદિષુ પાર્વતિ ।
 સદાશિવસ્ય યા કાચિત્ શક્તિર્થૈતન્યરૂપિણી ॥ ૨ ॥
 સૈવ કાશીતિ સંપ્રોક્તા લિંગરૂપાઽનપાયિની ।

શિવશક્તિ એકરૂપ છે અને તેઓ એક બીજાથી ભિન્ન નથી.
 જેમ ચંદ્ર ને ચંદ્રિકા, કાશીને પ્રલયકાળમાં નાશ થતો નથી એમ સન-
 ત્કુમાર સંહિતામાં કહ્યું છે. મત્સ્યપુરાણ, વસિષ્ઠપુરાણ વગેરેમાં પણ
 આમજ કહ્યું છે.

ન શિવેન વિના શક્તિર્નશક્તિરહિતઃ શિવઃ ।
 નાઽનયોરંતરં કિંચિત્ ચન્દ્રચન્દ્રિકયોરિવ ॥
 કાશી ત્રિશૂલનિલયા નિર્મલા લયવર્જિતા ।
 પુરાતની ન સા જન્યા પ્રલયેઽપિ ન નશ્યતિ ॥
 અવિમુક્તગુણાન્વક્તું દેવદાનવમાનવૈઃ ।
 નશ્વયન્તેઽપ્રમેયત્વાત્ સ્વયં યત્ર ભવઃ સ્થિરઃ ॥

બ્રહ્મૈવ તન્નિર્ગુણ નિર્વિકારં નિરન્તરં ક્ષેત્રરૂપેણ નિત્યમ્ ।
 તિષ્ઠત્યેવ ત્ર્યમ્બકો યત્ર નિત્યં તદ્રુપત્વાત્સાંનિહિત એવાસ્તે ॥
 વિભૂતિં સ્વાં દર્શયિષ્યન્ ગિરીશઃ ક્ષેત્રાકારં પ્રાપ્તીર્થાકૃતિં ચ ।

કાશીક્ષેત્ર, વારાણસી, અવિમુક્ત અને અંતરગૃહ આ ચાર
 પ્રત્યેકમાં છે અને ચારેમાં એક બ્રહ્મરૂપ શંકર વિરાજે છે. પરમાત્મરૂપ
 બ્રહ્મ પ્રકાશિત થાય છે એટલે કાશી કહેવાય છે. “કા શી” એટલે લક્ષ્મી
 તો શું ? અર્થાત્ વિદ્યાનંદ પાસે લક્ષ્મીને આનંદ તુછછે આમ
 “કા શી” થી બોલાવું હોવું જોઈએ અને “કા શી”નોજ કાશી શબ્દ
 થયો હોય આવું સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. વારણા અને આસી

આ બે નદીઓ ક્ષેત્રની રક્ષા કરે છે સખળ વારાણસી, પ્રલયકાળમાં પણ વિશ્વેશ્વર કાશીથી છુટા પડતા નથી સગમ અવિમુક્તિ, વિશ્વેશ્વર વિહાર કરે છે સખળ અન્તરગૃહી અને અસંખ્યાત રૂપો વાસ કરે છે તરમાત રૂદ્રાવાસ, શંકર અને સમસ્ત જગત્ પ્રત્યક્ષ કાલમાં શબરપે રાયન કરે છે સખળ મહાસ્મશાન, પરમેશ્વરના આનંદનું વૃક્ષ અત્રે પ્રકૃષ્ણત પાપ છે સખળ આનંદવન. એવાં કાશીનાં જુદાં જુદાં નામો શાસ્ત્રમાં મળે છે.

ઉપર જણાવેલાં ચારે સ્થળોના પરિમાણ સંબંધે કહ્યું છે કે:-

મધ્યમેશ્વરમારમ્ય યાવદેહલિવિગ્નપમ્ ।

સૂત્રં સંસ્થાપ્ય તદ્દિદ્મ બ્રામયેન્મણ્ડલાકૃતિઃ ॥

તત્ર યા જાયતે રેત્વા તન્મધ્યે ક્ષેત્રમુત્તમમ્ ।

કાશીતિ યદ્વિદુર્વેદાસ્તત્ર મુક્તિઃ પ્રાપ્તાઘ્રિતા ॥

દક્ષિણોત્તરદિગ્ભાગે કૃત્વાસિ વરણાં સુરા ।

ક્ષેત્રસ્ય પશ્ચિમે ભાગે તં દેહલિવિનાયકમ્ ॥

અવિમુક્તસમં ક્ષેત્રં નાસ્તિ વ્રજ્યાણ્ડગોલકે ।

રક્ષન્તિ સતતં યત્ર ક્ષેત્રં પાશાસિ પાણયઃ ॥

માગ્દ્વારમદ્દહાસથ ગણકોટિપરીવૃતઃ ।

તથૈવ ભૂતધાત્રીશઃ ક્ષેત્રદક્ષિણરક્ષકઃ ॥

ગોકર્ણઃ પશ્ચિમદ્વારં પાતિકોટિગણાવૃતઃ ।

ઉદગ્દ્વારં તથા રક્ષેત્ વષ્ટાકર્ણી મહાગણઃ ॥

પૂર્વતો મણિકર્ણીશો વ્રહ્મેશો દક્ષિણે સ્થિતઃ ।

પશ્ચિમે ચૈવ ગોકર્ણી ભારમૂત સ્તયોચરે ॥

હત્યેતદુત્તમં ક્ષેત્રમવિમુક્તે મહાફલમ્ ।

મધ્યમેશ્વરથી દેહલી વિનાયક સુધી લાગુ દોરકું, મધ્યમેશ્વરની આસપાસ ફરતીએ અને એ જોટલી જગ્યા રોકે તેટલી જગ્યાને કાશી કહેવ છે. દક્ષિણમાં અક્ષી, ઉત્તરમાં વારણા, પશ્ચિમમાં દેહલીવિનાયક અને પૂર્વમાં ગંગા આ વારાણસીની અતુરસીમાં જાયલી. જે ક્ષેત્રના પૂર્વદારની અદ્દહાસેશ્વર, દક્ષિણની ભૂતધાત્રીશ્વર, પશ્ચિમની ગોકર્ણેશ્વર

અને ઉત્તરની ધંટાકલ્લેશ્વર રક્ષા કરે છે તે અવિમુક્ત ક્ષેત્ર છે. નેત્રી પૂર્વમાં મલ્લિકર્જુનશ્વર, દક્ષિણમાં ઘણેશ્વર, પશ્ચિમમાં ગ્રાહલેશ્વર અને ઉત્તરમાં બારબુનેશ્વર છે તે અંતર્ગૃહ છે. મધ્યમેશ્વરથી દેહલી વિનાયક પાંચ કોસ છે અને તેટલું સુતર ફેરવતાં ૩૦ કોશનું વર્તુલ થાય છે. પેહેલાં ત્રીસ કોશનીજ પ્રદક્ષિણા સોડો કરતા હતા. પણ હમણા પાંચ કોશનીજ કરે છે. ગંગાની આબુબાબુના ધણાજ લાંબા ભાગને કાશી ગણેલ છે અને તેના રક્ષક દેવતાઓ પણ ગણાવ્યા છે પણ યાત્રી સોડો ગાડરીઆ પ્રવાહ માફકજ દેરાય છે. અસલ કાશી-ક્ષેત્રના ભણુકાર પણ યોગાજ જ્ઞેવામાં આવે છે, સોડોને પંચકોશીથી આગળ ગધાક્ષેત્ર છે એમ સમજાવી સંતોષ પકડાવે છે પણ ગધાક્ષેત્ર નેવું ભણુવામાંજ નથી. અસલ કાશીના રક્ષક દેવતાઓ નીચે મુજબ ગણાવ્યા છે:—

इत्थम् क्षेत्रं सदा पांति गणा एतेहि भासुराः ।
 लोकाक्षो रणभद्रस्तु कौलेयः कालकंपनः ॥
 ते वै पूर्वेण रक्षन्ति गङ्गापारे स्थिता गणाः ।
 वीरभद्रो नभश्चैव कर्दमालितविग्रहः ॥
 स्थूलकर्णी महाबाहुरसिपारे व्यवस्थिताः
 विशालाख्यो महाभीमः कुण्डोदरमहोदरौ ॥
 रक्षन्ति पश्चिमद्वारं देहलीदेशसंस्थिताः ।
 नन्दिपेणश्च पंचालः खरपादः करंडकः ॥
 आनन्दो गोपको बभ्रू रक्षन्ति वरणान्तरे ।

કાશીમાં સર્વેજ દેવતાઓજ છે. કાશીનાં સર્વ દર્શનીય સ્થળોનાં નામો અને હકીકત રચણ સંક્રાંત્યને લીધે આપી શકતા નથી પણ મુખ્ય મુખ્ય દેવસ્થાનોનાં નામો નીચે આપુછું:—

કાશીમાં ગંગાજી ઉપર અનેક ઘાટો છે પણ તેમાં મલ્લિકર્જુન, વરુણસંગમ, પંચગંગા, દશાશ્વમેધ અને અસીસંગમ ઘાટ આ પાંચ પ્રાધ્યાન્ય ગણાય છે. વરુણ સંગમ ઘાટ પાસે વરિષ્ટેશ્વર, રૂત્વિજેશ્વર વિષ્ણુપાદોદક અને શ્વેતદ્વિપતીર્થ, આદિકેશવ, કેશવાદિત્ય, હરિહરેશ્વર, વૈદેશ્વર, નક્ષત્રેશ્વર, શ્વેતદીપેશ્વર, સંગમેશ્વર, ઘણેશ્વર, વામનજી,

ખર્ચ વિનાયક, રાજપુત્ર વિનાયક, વીજેરે દર્શનીય રથાનો છે. આદિકેશ-
 વનું મંદિર ૧૮૫૭ ના બળવામાં બળવાખોરોએ ઢગળ કરેલું. હોનાયી
 કુટલોક વખત બંધ રહ્યું હતું. રાજધાટા રેલવે સ્ટેશન છે. અહીંયાથી
 ઠાથી રોહેરની વરતી. સર યાય છે. રાજધાટના ઉગ્ગંડ કિવામા યોગી-
 વીરની મૂર્તિ ગુફામાં જોવામાં આવે છે. રાજધાટ અને પ્રહલાદ ધાટની
 વચમાં રવર્ધનિશ્વર અને વરદવિનાયકનાં દર્શન કરાય છે, પ્રહલાદધાટ
 પાસે પ્રહલાદેશ્વર અને ગણેશના દર્શન યાય છે. નવા ધાટ પાસે
 તેલીઆ નાથું છે. આ નાથા ને ધાટની વચે બ્રહ્મકેશવનું મંદિર આવે
 છે. નાથાથી આગળ ત્રિવિષ્ટપ તીર્થ અથવા ત્રિલોચન ધાટ આવે છે.
 અહીંયા હિરણ્યગર્ભેશ્વર, પ્રભુવ વિનાયક, ત્રિલોચનનાથ, વારાણસીદેવી,
 હંદંડ મુંડવિનાયક, નર્મદેશ્વર, આદિમહાદેવ, મોહકપ્રીયગણેશ, પાર્વ-
 તિશ્વર, સંહાર ભેરવ વીજેરે દર્શનીય રથાનો છે, કામેશ્વરનું મોટું
 મંદિર અહીંયા જોવામાં આવે છે. અહીંયા મત્સ્યોદરીદેવી, વૃસિંહજી,
 દુર્વાસા સીતારામ વીજેરે દેવોની મૂર્તિઓ છે. કાલ્યા બાજરમાં કુંકારે-
 શ્વરનું મંદિર છે. અહીંયા એક મસીદ છે જેને અડી કંચુરા કહે છે.
 આ મસીદમાં હિંદુ ભૈષ્ય અને સુસમાનોના દેવોના જોવા દેખાવ જણાય
 છે. મહંધા ધાટપર નરનારાયણનું મંદિર દર્શન કરવા યોગ્ય છે. ગાય
 ધાટમાં હનુમાન અને દેવીનાં દર્શન યાય છે. લાલધાટપર ગૌરીશંકર
 અને જોપી જોવીંદની મૂર્તિ છે. સીતલાધાટપર સીતલાનું મંદિર છે.
 રાજમંદિર ધાટપર હનુમાન અને લક્ષ્મી વૃસિંહની મૂર્તિ છે. બ્રહ્મા-
 ધાટપર બ્રહ્મેશ્વર અને કૃતાત્રેયનાં દર્શન યાય છે. દુર્ગા ધાટ પાસે
 વૃસિંહજી છે. અહીંયા દુર્ગાજીનું વિશાળ મંદિર છે. દીવાન દિનકર
 રાવનું રામમંદિર અત્રેજ છે. પંચગંગા ધાટપર વિશ્ણુ ઠાથી અને
 બિંદુતીર્થ છે. પંચગંગા ધાટ રાજ માનસિદે બંધાયેલો છે. કિરણ,
 ઘોતપાપા, સરસ્વતિ, ગંગા અને વરણા અહીંયા એકત્ર યાય છે સમગ્ર
 પંચગંગા કહેવાય છે. બિંદુ માધવનું મંદિર અહીંયા છે. અહીંયા
 પંચ ગજેશ્વરનું બીજું મંદિર છે. બિંદુ માધવનું મંદિર જોરગજો
 તોટયું જણાય છે. અહીંયા જોરગજોની મસીદ છે તેમાં એક
 ખીનારો છે જેનીપરથી આખી ઠાથી જોઈ શકાય છે. હારકાધિરાનું
 મંદિર આ મસીદ પાસે છે લક્ષ્મણ બાળાધાટ પાસે બાલાજીનું મંદિર
 છે. અહીંયા ચોટે દૂર ત્રેતાયુગના રામનું મંદિર છે. ગમતીશ્વર,
 મંગલાગૌરી, લક્ષ્મીનારાયણ વીજેરે મંદિરે અહીંયા છે. રામધાટપર

રામ મંદિર છે. અહીંઆ કાળ વિનાયક, આનંદ હૈરવ વીજેરે દેવો છે. અગ્નીસ્વર, ભોંસલા પીજેરે ઘાટોપર લક્ષ્મી નારાયણ, અગ્નીસ્વર, નાગેસ્વર, નાગેશ વિનાયક ભોંસલાનું મંદિર વીજેરે છે. ગંગા મહેલ ઘાટપર હનુમાનજી અને ગંગાજીનાં મંદિરો છે. સંકટ દેવીનું મંદિર, મંદિર છે. આ મંદિરને લગતા કૃષ્ણસ્વર, યામવલ્કલેસ્વર, હરિશ્ચન્દ્રેસ્વર, વશિષ્ઠેસ્વર, વામદેવેસ્વર, અરંધતિદેવી, ચીતામણી ગણેશ, સેનાવિનાયક વિંદ્યવાસીની પીજેરે દેવસ્થાનો છે. સિંધીઆઘાટપર આત્માપીરેસ્વરનું મંદિર છે, અહીંઆ કાલ્યાણી, મંગલેસ્વર, બુધેસ્વર વીજેરે દેવ સ્થાનો છે. સમ્યકેસ્વરી દેવીનું મંદિર, કલિયુગેસ્વર, ચંદ્રેસ્વર વીજેરે, બીજા દર્શનીય સ્થળો છે. સિંધીઆઘાટ પછી મલિકર્જુની ઘાટ આવે છે. મલિકર્જુની ઘાટની દુરસ્તી અહલ્યાબાઈ હોલકરીજી છેલ્લે કરેલી છે. અહીંઆ અહલ્યાબાઈનું મંદિર છે. મલિકર્જુની ઘાટપર મલિકર્જુની કુંડ છે. અહીંઆ અલવરના રાજનું, અમેટીના રાજનું અને, બીજા અનેક મંદિરો છે. સિદ્ધિવિનાયક, મણીકર્જુનીકેસ્વર, ન્યોતિપેસ્વર, ચવવિનાયક, આમૃતેસ્વર, સ્વર્ગદારેસ્વર, તારકેસ્વર વીજેરે મંદિરો છે. અહીંઆ મંચ કાશી પુરી યામ છે. જ્ઞાનવાપી વિસ્વેસ્વર, અક્ષયવટ, અન્નપૂર્ણા, હંદિરાજ, હંડપાણી જીના વિસ્વેસ્વર, આરંગજીની મસીદ, પાંચપાડવ, લાગલી સ્વર, કાશીકરવત, પ્રધાનેસ્વર, પશુપતીસ્વર, પિતામહેસ્વર, ગોવાલમંદિર, કાલહૈરવ વીજેરે સ્થાનો અત્રે આજી બાજીમા છે. ચીતાઘાટપર રમશાન છે. રાજરાજેસ્વરી ઘાટપર રાજરાજેસ્વરીનું મંદિર છે. લલિતા ઘાટપર લલિતાદેવીનું મંદિર છે. નેપાળી લોકોનું એક મંદિર અત્રે છે. મીરઘાટ પર ધર્મકુપ, વિશ્વબાહુકદેવી, વિશાલાક્ષી, ધર્મસ્વર વીજેરે દર્શનીય સ્થળો છે. અહીંઆ આગળ માનમંદિર છે ન્યાં ન્યોતિપેશાજીને લગતી મહાદેવની વ્યવસ્થા જોનામાં આવે છે. દશાશ્વમેધ ઘાટપર દશાશ્વમેધેસ્વર છે. અહીંઆ બીજી અનેક મુર્તિઓ છે. આ શિવાય અનેક ઘાટો ને મંદિરો છે તેમાં ચોસદેવી, કદારેસ્વર, તિલભાદેસ્વર, નક્ષત્રજી ઘાટપર ૩ જૈન મંદિરો, તુલસી ઘાટપર તુલસીદામનું મંદિર, લોલાઈ કુંડ, કાશીના તોશાનવાનું રામમંદિર. જગન્નાથજીનું મંદિર, દુર્ગાકુંડપર કુમારાબ્યા દેવી, કામાક્ષી દેવી, ગોરખનાથ, મોટા ગણેશ, કપીર ચોરા, વાગીશ્વરી, નાગકુવા, સરનાથ, વીજેરે દર્શનીય સ્થળો છે.

કાશીમાં ૧૦-૧૨ જૈનોનાં સારાં મંદિરો તથા યશોવિજયજી પાઠશાળા વીજેરે છે.

અચ્છેડાશી યાત્રા.

પંચઘોશી યાત્રા દક્ષિણાપદમાં આશ્વિન, કાર્તિક ને માર્ગશિર્ષમાં કરવી જોઈએ. ઉત્તરાપદમાં માઘ, પ્રશસ્તુન, ચૈત્ર ને વૈશાખમાં કરવી જોઈએ. પરદેશીને તો સદા કાલ જ્યારે તીર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ કરી લેવી જોઈએ.

યાત્રાને પહિલે દિવસ પ્રાતઃકાલે ઉત્તરવાહિની ગંગામાં સ્નાન કરીને, નિત્યયાત્રા કરીને તથા મુક્તિમંડપમાં બેસીને, પ્રાણાયામ કરીને દેશ, કાલ માસ, પક્ષ, તિથી, વારાદિનું ઉચ્ચારણ કરીને, કાશી વારાણસ્યાચેમુક્તાન્તર્ગૃહાણ્યચતુર્વિધ સંત્રકૃત સમસ્ત પ્રાપ્ત્યપાર્થે શ્વઃ કરિષ્યમાણ પંચક્રોશયાત્રાન્તર્ભૂતં હુન્દિરાજ-પૂજનં અંતર્ગૃહયાત્રાવપનં પંચગવ્યપ્રાશનં ચ કરિષ્યે इति સં-કલ્પં કુર્યાત્ ॥ આ રીતે સંકલ્પ કરવો.

અનન્તર હુંદીરાજનું પૂજન કરીને તથા મુંડન પૂર્વક અતઃગૃહી યાત્રા, તથા જ્ઞાનવાપીમાં સ્નાન કરીને, અનન્તર તેજ કામે પથગવ્યા પ્રાશન કરવું.

શરીર સમર્થ હોય તો ઉપવાસ કરવો, અશક્ત હોય તે હવિષ્યાશન કરવું, જોવી રીતીયે પૂર્વ દિવસમાં એટલું કૃત્ય કરી રાત્રે પછી બીજા દિવસે એટલે યાત્રાના દિવસમાં, પ્રાતઃકાલે ઉત્તરવાહિની ગંગામાં સ્નાન કરીને તથા નિત્યયાત્રા કરીને યાત્રાને વારંતે અન્નપૂર્ણા ને વિશ્વેશ્વરનું સ્તુત્ર પૂજન કરીને, મુક્તિમંડપમાં આવીને ત્યાં બેસીને પ્રતિજ્ઞા કરવી.

પછી વિશ્વેશ્વર, અન્નપૂર્ણા, હુંદીરાજ વીજેરની પ્રાર્થના નીચેના શ્લોકોથી કરવી

કાશ્યાં પ્રજાતશાકાયમનોજનિતમુક્તયે ।

જ્ઞાતાજ્ઞાતાવિમુક્ત્યર્થે પાતકેભ્યો હિતાય ચ ॥ ૧ ॥

પંચક્રોશાત્મકં લિંગં જ્યોતિરૂપં સનાતનમ્ ।

ભવાનીશંકરાભ્યાં ચ લક્ષ્મી શ્રીશ વિરાજિતમ્ ॥૨॥

હુન્દિરાજાદિ ગણપૈઃ પદપંચાશદ્ધિરાવૃતમ્ ।

દ્વાદશાદિત્ય સહિતં નૃસિંદૈઃ કેશવૈર્યુતમ્ ॥ ૩ ॥

કૃષ્ણરામત્રયયુતં કૂર્મપત્ત્યાદિભિસ્તથા ।
 અવતારૈરનેકૈશ્વ યુતં વિષ્ણોઃ શિવસ્ય ચ ॥ ૪ ॥
 ગૌર્યાદિશક્તિભિર્જુષ્ઠ મેવં કુર્યાત્ પ્રદક્ષિણમ્ ।
 વદ્ધાંજલિઃ પ્રાર્થયિત મહાદેવં મહેશ્વરીમ્ ॥ ૫ ॥
 પંચક્રોશસ્ય યાત્રાં વૈ કરિષ્યે વિધિપૂર્વકમ્ ।
 પ્રીત્યર્થં તવ દેવેશ સર્વાઽધૌઘપ્રશાન્તયે ॥ ૬ ॥
 ઇતિ સંકલ્પા મૌનેન વિશ્વેશં ચ પુનઃ પુનઃ ।
 હુણ્દિરાજ ગણેશાન મહાવિઘ્નૌઘ નાશન ।
 પંચક્રોશસ્ય યાત્રાર્થં દેહ્યાઙ્ગાં કૃપયા વિમ્બો ॥
 કરિષ્યે વિશ્વનાયોઽહં પંચક્રોશ પ્રદક્ષિણમ્ ।
 આઙ્ગાં દેહિ મહાદેવ સર્વપાપાઽપનુત્તયે ॥

શિવરહસ્યમાં કાશીમાં કરેલા પાપોની ક્ષમા માટે નીચે મુજબ
 શ્લોકો બોલવાના કલા છે.

નિષ્ઠીવનં કૃતં કાશ્યાં દત્તૌ ચ ચરણૌ મયા ।
 લિંગેષ્વેવ સદા શંભો તત્પાપં શાન્તિ મેપ્યતુ ॥ ૧ ॥
 કાશ્યાં જલચરાઃ કેચિત્ પાદઘાતેન સંહતાઃ ।
 શિવરૂપા મહાદેવ તત્પાપં શાન્તિ મેપ્યતુ ॥ ૨ ॥
 કાશ્યાં સ્થલચરાઃ કીટાઃ પાદઘાતેન સંહતાઃ ।
 કરેણ નિહતાઃ કેચિત્ તત્પાપં શાન્તિમેપ્યતુ ॥ ૩ ॥
 કાશ્યા મન્નાર્થેનામન્નં શક્તેનાપિ મયા શિવ ।
 ન દત્તં લોભમાસાધ્ય તત્પાપં શાન્તિમેપ્યતુ ॥ ૪ ॥
 સશક્તેન વિમ્બો સમ્પ્રગ્નંતર્મુહ પ્રદક્ષિણમ્ ।
 મયા ન કૃતમીશાન તત્પાપં શાન્તિમેપ્યતુ ॥ ૫ ॥
 કટાચિદનૃતા વાણી નિસૃતા મન્મુસ્વાચ્છિવ ।
 સર્વ પુણ્યહરા શંભો તત્પાપં શાન્તિ મેપ્યતુ ॥ ૬ ॥
 કદાચિદુદકં પીત મકૃત્વા ભસ્મધારણમ્ ।
 પ્રમાદેન મહાદેવ તત્પાપં શાન્તિમેપ્યતુ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનવાપ્યાં જાલે રમેષ્વે અમેષ્વેવ કદાચન ।

॥ જ્ઞાતં ન કૃતમીશાન તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥ ૮ ॥

કદાચિત્ ન કૃતં શંભો દંડપાપ્યર્ચનં મયા ।

। નાર્ચિતો હુષ્ઠિરાજોઽપિ તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥ ૯ ॥

વીરેશ્વરો અમેષ્વેવ કદાચિત્ નાર્ચિતો મયા ।

સર્વાર્થદઃ કૃપાસિન્ધો તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીમાન્-પશુપતીશોઽપિ પશુપ્રાશ્ન વિમોચકઃ ।

કદાચિન્નાર્ચિતઃ શંભો તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥

શ્રી કાલભૈરવઃ શાસ્તા અમેષ્વેવ કદાચન ।

નારાધિતો મહાદેવ તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥

પ્રચન્દાવિઘ્નસંહર્તા વ્રકતુન્ડેશ્વરો મયા ।

કદાચિન્નાર્ચિતઃ શંભો તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥

શિવગદ્ગાજાલે જ્ઞાનં કદાચિન્ન કૃતં મયા ।

આલસ્યેન ચિરુપાશ્ન તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥

કૈદારેશ્વર માસાંય તન્નારાધ્યૈવ સંસ્થિતમ્ ।

મયા કદાચિદ્દિશ્વેશ તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥

॥ ઓંકારારૂપ્યં મહાહિમં આન્તેનૈવ કદાચન ।

મયા જાઽન્યર્ચિતં શંભો તત્પાપં શાન્તિ મેષ્યતુ ॥

એથી રીતીયે, શિવસ્વરૂપમાં હજેના અપરાધેતુ સ્મરણ કરીને તથા કાશીમાં રહીને જે કર્મ કાયા હોય તેમનું સર્વેનું સારી રીતીયે સ્મરણ કરીને પોતાના વૃદ્ધમાં ધણીજ આત્મી લાવીને પશ્ચાત્તાપ કરીને જ્ઞાનવાપીમાં સ્નાન કરવું.

પ્રાણી વિસ્વેશ્વરનું પૂજન પોઠ્ઠોપચારથી સાવધાન ઘઘને શુદ્ધ મનથી કરવું, પ્રાણી વીરેશ્વર, પશુપતીશ્વર, કાલભૈરવ, વક્રતુંડ, ઓંકારેશ્વર ને કૈદારેશ્વર એમનું સંકીર્તન ને બાવથી પૂજન કરીને પ્રીતી વિસ્વેશ્વરનું દર્શન કરીને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને ત્રણ વાર સાંઝેમ પ્રણામ કરીને તથા મોદ, પ્રમોદ, સુમુખ દુર્મુખ ને ગણનાયક એ માય વિનાયકોનું પૂજન કરીને દંડપાણીનું પૂજન કરવું. અનન્તર વિસ્વેશ્વરની

સમક્ષ કાલરાજનું પૂજન કરીને, મૌન થઇને મહિકર્ણકાના ધાટ ઉપર જાવું, ત્યાં વિધીથી સંકલ્પ કરીને સ્નાન કરીને મહિકર્ણકેશ્વરનું પૂજન કરવું. પછી આવીને સિદ્ધિવિનાયકનું પૂજન કરવું. પછી મહિકર્ણકાના ધાટ ઉપર ગંગાકેશવ ને લલિતાદેવીનું પૂજન કરીને જરાસંધેશ્વરનું પૂજન કરવું. અનન્તર સોમનાથનું પૂજન કરીને ત્યાંજ દાસમેશ્વરનું પૂજન કરવું. અનન્તર શૂલટકેશ્વરનું પૂજન કરીને આદિ પરાઈનું પૂજન કરવું. અનન્તર દશાશ્વમેધેશ્વરનું પૂજન કરીને બાંદી દેવીનું પૂજન કરે પછી સર્વેશ્વર (સર્વેના ઇશ્વર) કેદારેશ્વરનું પૂજન કરવું. અનન્તર હનુ મહાેશ્વર, સંગમેશ્વર ને લોલાઈનું પૂજન કરવું, ત્યાંજ અર્ધવિનાયકનું પણ પૂજન કરીને આસીના તીર ઉપર જવું. ત્યાં સ્નાન થઇ શકે તો કરે નહીં બની શકે તો મંત્ર-માર્જન કરીને, એવી રીતીએ ક્ષેત્રની પ્રદક્ષિણા કરે કે તિલમાત્ર ક્ષેત્રનો ભાગ છુટી નહીં જાય. એમ ક્ષેત્રની પ્રદક્ષિણા કરતાં એવો દુર્ગાજીની પાસે જાય ત્યાં દુર્ગાકુંડમાં સ્નાન કરીને પેહલે દુર્ગાવિનાયકનું પૂજન કરવું, પછી ભકતજનનાં સર્વે મનોરથને પૂરવાવાલી એવી દુર્ગાદેવીનું પૂજન કરીને તે દિવસ ત્યાંજ વાસ કરે. ને મિષ્ટાન્ન તથા દીપ્તિ કરીને આઠાણુ જમાડે, રાત્રે જાગરણુ કરે ને ભક્તિથી પુરાણુ-અવણુ-તથા દેવીનું છીર્તન કરે.

પછી પ્રાતઃકાલે દુર્ગાકુંડમાં સ્નાન કરીને દુર્ગાનું પૂજન કરીને પ્રાર્થના કરે.

જય કુર્મે મહાદેવિ જય કાશિનિવાસિની ।

ક્ષેત્રવિગ્રહરે દોષે પુનર્દર્શનમસ્તુતે ॥

એવી રીતીએ દુર્ગાની સારી ચેઢે પ્રાર્થના કરીને વિસ્વકર્ષેશ્વરની સમીપ જવું. તેમનું પૂજન ને પ્રાર્થના કરીને, કર્દમેશ્વર પ્રતી જવું, ત્યાં કર્દમ તીર્થમાં સ્નાન કરીને, પેહલે કર્દમ કૂપનું છીર્તન કરીને, ત્યાંજ સોમનાથ, વિરપાદ ને નીલકંઠ એમનું સુંદર પૂજન કરીને યવ, ચોખ્ખો, ગાંધુબ, માંચ ને તિલ એ પાંચે ધાન્યથી ને ગંધ પુષ્પાદિથી કર્દમેશ્વરનું પૂજન કરીને પ્રણામ કરે. તથા અગ્નિમાં કિંચિત્ હોમ કર્દમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કરીને તથા આઠાણુનું પૂજન કરીને તીર્થયાત્રાદિક કર્મ-કરે ને આઠાણુને જમાડે ને તે દિવસ ત્યાંજ વાસ કરે. ને કર્દમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે.

કર્દમેશ મહાદેવ કાશિવાસિજનપ્રિય ।

ત્વંપૂજનાન્મહાદેવ પુનર્દર્શનમસ્તુતે ॥

પછી બીજા દિવસે પ્રાત્ર કાલે સ્નાન કરીને, કર્દમૈશ્વરનું પૂજન કરીને તથા આદ્યશુક્ર પૂજન કરીને આગન ચાલે ને વાટમા કમંથી નાગનાથ, ચામુંડા, મોક્ષેશ્વર, કશ્યપેશ્વર, વીરભદ્ર ગણ ને વિઠ્ઠલગૌરુ એમનું પૂજન કરે. પછી ત્યાંથી ચાલીને ઉન્મત્તભૈરવ, નીલ ને કાવચૂટ એમનું પૂજન કરે, પછી આગલ વિમલદુર્ગાનું પૂજન તથા નમસ્કાર કરીને અનન્તર મહાદેવનું પૂજન કરે. વળી આગલ નદિકેશ્વર ને ભૂગિરિદિ ને ત્યાંજ પાસે ગણપ્રિય, ને વિરૂપાક્ષ, યજ્ઞેશ, વિમલેશ્વર મોક્ષદ, જ્ઞાનદ ને અમૃતેશ્વર એમને પૂજીને અનન્તર ગંધર્વસાગર તીર્થને તરીને ભીમચંડી પ્રતી જવું. અનન્તર ગંધર્વસાગર તીર્થમાં સ્નાન કરીને થી ભીમચંડી દેવીને દ્વધથી સ્નાન કરાવે ને પંચોપચારથી વા વિભવ દોષ તો વિસ્તારથી પૂજન કરે, તથા ચંડીપાઠ વિગેરેથી સંતુષ્ટ કરીને આદ્યજ્ઞાને જમાડે ને ત્યા અવસથ કરીને વાસ કરે ને ચંડવિનાયક, રવિરક્તાક્ષ ગંધર્વ, ને નરકાલ્ચર, તારક શિવને પૂજીને સન્ને પેઢલાની પેઠે જાગરણુ વિગેરે કરે. બીજા દિવસ પ્રાત્ર સ્નાન કરીને, ભીમચંડી દેવીનું પૂજન કરીને પ્રાર્થના કરે.

ભીમચણ્ડિ પ્રચણ્ડાનિ મમ વિદ્વાનિ નાગય ।

નમસ્તેઽસ્તુ ગમિષ્યામિ પુનર્દર્શન મસ્તુતે ॥

એવી રીતીએ ભીમચંડીની પ્રાર્થના કરીને આગલ ચાલે ને એક-પાદ ગણપતીનું પૂજન કરીને તથા નમસ્કાર કરીને ત્યાં તિલ ને ચોખ્ખા જીરે એટલે આગલ ચૂકે તો ધન ધાન્યની સંપત્તિ થાય. અનન્તર મહાભીમ ભૈરવ ને ભૈરવીનું પૂજન કરે. અનન્તર સિંધુસાગરના તીર પર બ્રહ્માનાથ ને સોમેશ્વરને પૂજીને કાલનાથ, કમર્દેશ્વર, કામેશ્વર, ગણેશ્વર, વીરભદ્ર, ચામુખ ને ગણનાથ એમનું સહુનું પૂજન કરવું. અનન્તર આગલ ચાલીને દેહલીવિનાયકનું ધૃત યુક્ત સિદ્ધર ચોપડીને, સુદર પૂજન કરીને આગલ લખ્યા પ્રગાણે નૈવેદ્ય ચૂકે.

મોદકૈઃ પૃથુકૈર્લાજૈઃ સક્તુભિર્યેક્ષુપર્વભિઃ ।

પૂજયેચ્છદ્ધ્યા દેવં તં દેહલિવિનાયકમ્ ॥

મોદક, લાવા, સક્તુ, (સાવળો) શેરડીના ઠડડા (ગડેરી) એ નૈવેદ્યને શ્રદ્ધાથી ચૂકીને પ્રણામ કરે. ને, તેમની પાસે જગતમાં પોણશ વિમનાયોનું પૂજન કરે 'શરી આગલ ચાલે ને હંદંડ વિનાયક ને ઉત્ક-

લેશ્વરનું પૂજન કરે. અનંતર રૂદ્રાણીની તપોભૂમિનું દર્શન કરીને ત્યાં રૂદ્રાણીની સ્તુતી કરીને રામેશ્વર પ્રતી જાણું ને વરણા નદીમાં સ્નાન કરીને તર્પણ આદિ વિધી કરીને ઉપર ચઢીને, સ્વેતતિલ ને બિલ્વપત્ર, સુગન્ધિત પુષ્પ, ચંદન વિગેરે પૂજા સામગ્રી તૈયાર કરીને શ્રીરામેશ્વરનું પૂજન કરે તથા રૂદ્રાભિષેક કરે, વા કરાવે ને ત્યાંજ પૂર્વ દિશામાં સોમનાથ, ભરતેશ્વર, લક્ષ્મણેશ્વર, શત્રુઘ્નેશ્વર, ઘાવાભૂમીશ્વર ને નહુષેશ્વરનું પૂજન કરીને ત્યાં વાસ કરે. અનંતર વરણામાં પ્રાતઃસ્નાન કરીને, કાશી-વાસને આપવાવાલા રામેશ્વરનું પૂજન કરીને પ્રાર્થના કરે,

શ્રીરામેશ્વર રામેણ પૂજિતસ્ત્વં સનાતન ।

આજ્ઞાં દેહિ મહાભાગ પુનર્દશનમસ્તુતે ॥

હે શ્રીરામેશ્વર હે સનાતન ! શ્રીરામચંદ્રે તમારું પૂજન કીધું છે, હે મહાભાગ ! મુજને આગત જવાની આગા આપો તો જાઉં ને પ્રીતી તમારું દર્શન થાશે.

અનંતર વરણાનદીના પેલા પારમાં ધણા એક લિંગ છે તેમને પૂજીને અનંતર દેવતાઓના સમુદાયથી સહિત એવા દેવસંઘેશ્વરનું પૂજન કરીને કિંચિત્ દાન કરીને, યોડીવાર વિશ્રામ કરીને અનંતર કાશીક્ષેત્ર માહે વાસ કરનારા એવા પારાપાણી વિનાયક પ્રતી વરણા ઉતરીને જાય ને તેમનું યથાવિધી પૂજન કરીને પાછે વરણાપાર ઉતરીને ને વાટે પેહુલે ગયો હોય તેજ વાટેથી, પૂર્વરથાનમાં આવીને ત્યાંથી પૃથ્વીશ્વરની પ્રતી જાય. જ્યાં પૃથ્વી નામક રાજ્યએ ક્ષેત્રની બાહરે એક અશ્વમેધયજ્ઞ કીધો છે ને તે રાજ્યએ પોતાના નામથી પૃથ્વીશ્વરનું સ્થાપન કીધું છે તે બૂમીને સ્વર્ગભૂમી જાણવી ને ક્ષેત્રની મધ્યમાં મોક્ષભૂમી જાણવી ને કાશીક્ષેત્રને બાહરે ચારે કોરે એક યોજનના ઘેરાથી સ્વર્ગભૂમી જાણવી, તેમાં ને કોઈ દેહ છોડી દેછે તેઓનો સ્વર્ગવાસ થાય છે એવું શિવજીએ પાર્વતીજીને કહ્યું છે.

અનંતર સુંદર રૂપ સરોવરના તટપર જઈને આચમનાદિ કર્યું કરીને ધીરે ધીરે કપિલધારા તીર્થે પ્રતી જાય, જ્યાં શ્રીકૃષ્ણલ્લેશ્વર છે. એ ક્ષેત્રને શિવ ગયા કહેછે. અત્ર આદ્ય કરવાથી ગયા આદ્યથી આડ ધણું પુણ્ય થાય છે. લિંગ પ્રસાદમા લખ્યું છે કે—

નરકે સ્થિતાશ્રયે કેચિત્ પિતરઃ પ્રપિતામહાઃ ।

પિતૃલોકં તુ ગચ્છન્તિ તસ્મિનચ્છ્રાદ્દે કૃતે તુ વૈ ॥

ગયાતોઽષ્ટગુણં મોક્તં પુરાણાર્યવિશારદૈઃ ।

એ કપિલધારા તીર્થમાં જો શ્રાદ્ધ કરે તો નિશ્ચયથી તેહના પૂર્વજ પિતૃભોક્તામાં જન્મ ને ગયાથી પણ અષ્ટગુણિત ફલ એ શિવ ગયામાં શ્રાદ્ધ કરવાથી થાય છે એવું પુરાણવેતાઓએ કહ્યું છે

વધી મહાભારતમાં પણ લખ્યું છે કે કપિલધારામાં સ્નાન કરવાથી વિશેષ ફલ છે.

તતો વારાણસીં ગત્વા દેવમર્ચ્ય વૃષધ્વજમ્ ।

કપિલાહ્લદં હપસ્પૃશ્ય રાજસૂયફલં લભેત્ ॥

વારાણસીમાં જઈને અનંતર વૃષભધ્વજ મહાદેવનું પૂજન કરે ને કપિલધારા તીર્થમાં સ્નાન કરે તો રાજસૂય થઈ કરવાનું ફલ થાય. જે થઈ ધર્માત્મા ગજા મુદિષ્ટિરે કીધો હતો.

અનંતર હાં સ્નાન કરીને, પિતરોના નામ જોતથી તર્પણ કરીને તથા તીર્થ શ્રાદ્ધ કરીને તથા જો સોમવતી અમાવાસ્યા દૈવયોગથી આવી જાય તો તો હાં શિવ ગયા પોડણી કાશીખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવે તો અવશ્ય કરીને પિતરોનો હાર ચઢજ જાય. તે દિવસ લાંબો મનુષ્યોની બીડ થાય છે.

અનંતર વૃષભધ્વજેશ્વરનું પૂજન કરીને હાં વાસ કરવો જોઈએ ને પૂર્વની પેઠે પ્રાદાણુ બોજન પુરાણુ ચર્વણુ, કીર્તન ને રાત્રે જાગરણુ કરવું જોઈએ. બીજે દિવસ સ્નાન કરીને તથા પૂજન કરીને તેમની પ્રાર્થના કરવી.

વૃષભધ્વજ દેવેશ પિતૃણાં મુક્તિદાયક ।

આત્માં દેહિ મહાદેવ પુનર્દર્શનમસ્તુતે ॥

હું વૃષભધ્વજ । હે દેવેશ । હે પિતરોને મુક્તિ આપવા વાલો । હે મહાદેવ । હવે મુજને આગલ જવાની આજ્ઞા આપો ને ફરી તમારા દર્શન થાઓ એવી રીતીએ સુંદર પ્રાર્થના કરીને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને, સરેથી મેજ કપિલધારા તીર્થની પ્રદક્ષિણા કરીને આગલ ચાલીને જ્ઞાનલાવણીસિંહનું પૂજન કરે. અનંતર વરણના સામે માર જઈને વરણ-સંગમ (વરણ ને ગંગાજના સંગમ) માં સ્નાન કરીને જાંજ ઉપર ચડીને આદિકેશવનું પૂજન સારી રીતીએ કરીને તથા સંમતેશ્વર ને સર્વ વિનાયકનું પૂજન કરીને પોતાના જીવામાં મળે વીણીને રાખે ને વાટમાં વેરતો વેરતો આદિકેશવનું સ્મરણ કરતો કરતો મહાદેવ સુધી

જય ને તેમનું પૂજન કરીને ત્રિલોચનેસ્વરત્વં પૂજન કરે. અનંતર પંચ-
ગંગાના ઉપર જઈને ત્યાં સ્નાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો લોકાયારથી
કરીને, ઉપર ચડીને શ્રીબિંદુમાધવનું પૂજન કરે. પાછો તેજ સ્થાનમાં
આવીને ગલસ્તીસ્વર ને મંગલાગૌરીનું દર્શન, પૂજન કરીને જ્યાંથી
ઉપર ચડ્યો હોય તેજ ઠામે આવીને આગલ ગંગાને તીરે તીરે ચાલે,
અનંતર વસિષ્ઠ, વામદેવ ને પર્વતેસ્વર તથા મહેસ્વરત્વં પૂજન કરીને અનં-
તર સિદ્ધિવિનાયકત્વં પૂજન કરવું ને ત્યાંજ સ્થિર થઈને સાતે આવર-
ણાના વિનાયકોને એટલે છપ્પન વિનાયકોનું પૂજન કરવું. અત્ર એ
ઠામે પૂજન પદનો અર્થ સ્મરણને ઠેકાણે જણવો. એટલા ગણપતીનું
દર્શન પૂજન આજ કાલના મનુષ્યોથી કોઈ રીતીયે એક દિવસમાં નથી
પણ શક્યું તો પચ્ચકોશીના સમાધીના દિવસમાં શી રીતીયે થશે ? આ
વાતમાં અગ્નિપુરાણની રીતીયે એક આશ્રય મળે છે — જરીતે

તતો ગત્વા પુનર્ધીમાન્ ભક્ત્યા સિદ્ધિવિનાયકમ્ ।

સ્મૃત્વા ગણપતીં સ્તત્ર સપ્તાવરણસંસ્થિતાન્ ॥

અનંતર સિદ્ધિવિનાયકત્વં પૂજન કરીને ફરી જુદિમાન યાત્રા કર-
નારો ત્યાંજ સાતે આવરણમાં રહ્યા એવા ગણપતીયોનું સ્મરણ કરે.

અનંતર મલ્લિકર્જ્જિકામાં સ્નાન કરીને ૫૨ી વિશ્વેશ્વર પ્રતી જય
ત્યાં વિશ્વેશ્વરને પેહેલે નમસ્કાર કરીને દેવની સમીપ બેશીને, પંચોપચા-
રથી સુંદર પૂજન કરીને વિશ્વેશ્વરની વેદોક્ત રીતીયે તથા મહિમ્નથી
સ્તુતી કરીને તથા વારંવાર પ્રણામ કરીને, અનંતર મુકિત મણ્ડપમાં
આવીને કૃતાર્થ થઈને ત્યાં બેશી જય ને ત્યાં વિષ્ણુ, હરકપાલ્લી, હુણ્ડિ-
રાજ, આદિત્ય, ને મોહાદિ પચ્ચવિનાયકોનું પૂજન ક્રમથી તેમના સ્થાનમાં
જઈને કરે.

અનંતર, પંચકોશીમાં જ ને દેવતાઓનાં પ્રદક્ષિણા ને દર્શન થયાં
હોય તેઓનું ત્યાં સ્મરણ કરે તથા નીચે લખ્યા પ્રમાણે સ્તુતી કરે.

જય વિશ્વેશ વિશ્વાત્મન્ કાશિનાથ જગદુરો ।

ત્વત્પ્રસાદા ન્મયા દેવ કૃતા સેત્રપ્રદક્ષિણા ॥

અનેક જન્મ પાપાનિ કૃતાનિ મમ શંકર ।

ગતાનિ પંચક્રોશાત્મલિંગસ્યાઽસ્ય પ્રદક્ષિણાત્ ॥

તદ્ભક્ત્યા કાશિવાસેન રહિતઃ પાપકર્મણા ।

સત્સંગ શ્રવણાયૈશ્વ કાલો ગચ્છતુ નઃ સદા ॥

હર શંભો મહાદેવ સર્વેશ્વ સુલ્લદાયક ।

પ્રાયશ્ચિત્ત સુનિર્વૃત્તં પાપાનાં ત્વત્પ્રસાદતઃ ।

પુનઃ પાપમતિર્માઽસ્તુ ધર્મબુદ્ધિઃ સદાઽસ્તુ મે ॥

इति जपत्वा यथाशक्त्या दानं दत्वा द्विजन्मनां ।

धध्वा करयुगं मंत्री मंत्रमेत दुदीरयेत् ॥

पंचक्रोशस्य यात्रेयं यथाशक्त्या मया कृता ।

न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्પ્રસાદા દુમાપતે ॥

નિત્યયાત્રા ।

કાશીમાં વાસકરી રહેલાઓ હમેશાં નિત્યયાત્રા કરે છે આ યાત્રાને ક્રમ આ પ્રમાણે —

પેહલે મુક્તિમંડપમાંના આદિત્ય, દ્રૌપદી, વિષ્ણુ દડપાણિ ને મહેશ્વર એ પાંચ દેવતાઓનું દર્શન કરીને, હુદિરાજ ગણપતીનું દર્શન કરવું અનતર જ્ઞાનવાપીમાં સ્નાન કરીને નદિકેશ્વર, તારકેશ્વર ને મહાકાલેશ્વરનું દર્શન કરીને ક્રીથી દડપાણીનું દર્શન કરવું. પછી વિશ્વેશ્વર ને અનપૂર્ણાનું દર્શન પૂજન કરવું તથા કાલભૈરવનું પણ નિત્ય દર્શન ને આઠ પ્રદક્ષિણા અવસ્ય કરવી જોઈએ જ્યાં આનંદથી કાશીવાસ થાય. તે લોકોથી જોઈથી પણ યાત્રા નહીં થઈ શકે, તે લોકો મહિમાર્જીમાં સ્નાન ને વિશ્વેશ્વરનું દર્શન અવસ્ય કરીને કરે તથા અનપૂર્ણા, હુદિરાજ ને કાનભૈરવનું દર્શન જોઈશું તો નિરવિઘ્નથી કાશીવાસ થવા સાર કરે.

અતર્જૂહી યાત્રા

કાશીમાં અતર્જૂહી યાત્રા કરનારાઓ નીચે મુજબ દેવોનાં દર્શન કરે છે અને યાત્રા કરતી વખતે જ્ઞાન ધારણ કરે છે ને દર્શન કર્યા પછી જ્ઞાન ત્યાજે છે.

મહિષાસુરકેશ્વર, કમ્પલેશ્વર, અશ્વતરેશ્વર, વાસુકીશ્વર, પર્વતેશ્વર, ગંગાકેશવ લલિતાદેવી, જ્ઞવાલધેશ્વર, સોમનાથ દાનજયેશ્વર, સૂર્યકેશ્વર, વરાહેશ્વર, અહોશ્વર, અગસ્તીશ્વર, કસ્યપેશ્વર હરિકેશવ, વૈદનાથ, ધ્રુવેશ્વર, ગોકર્ણેશ્વર, હાટકેશ્વર, અસ્થિપ્રહોપતીયં કીર્ત્તેશ્વર, ભારલૂતેશ્વર, ચિત્રગુપ્તેશ્વર, ચિત્રધટ્ટાદેવી, પશુપતીશ્વર, પિતામહેશ્વર કમ્પલેશ્વર, ચદ્રેશ્વર, વીરેશ્વર, વિદ્યેશ્વર, અન્બીશ્વર, નાગેશ્વર, હરિચંદ્રેશ્વર, ચિતામહિ

વિનાયક, સેનાવિનાયક, સીમાવિનાયક, કચ્છેશ્વર, વસિષ્ઠવામદેવ, ત્રિસં-
 ધ્યેશ્વર, વિશાલાક્ષિદેવી, ધર્મેશ્વર, વિશ્વબ્રાહ્મક, આશાવિનાયક, વૃદ્ધાદિત્ય,
 ચતુર્વક્રેશ્વર, આઘીશ્વર, મનઃ પ્રકામેશ્વર, ધર્માનેશ્વર, ચંડીચંદેશ્વર,
 ભવાનીશંકર, હુંદિરાજ, રાજરાજેશ્વર, લાંગલીશ્વર, નકુલીશ્વર, પરાનેશ્વર,
 પરદ્રવ્યેશ્વર, પ્રતિચહેશ્વર, નિષ્કલંકેશ્વર, માકુદેયેશ્વર, અપ્સરેશ્વર, ગંગે-
 શ્વર, જ્ઞાનવાપી, નંદિકેશ્વર, તારકેશ્વર, મહાકાલેશ્વર, હંડપાણી, મહેશ્વર,
 મોક્ષેશ્વર, વીરભદ્રેશ્વર, અવિમુક્તેશ્વર, મોહ, પ્રમોહ, સુમુખ, દુર્મુખ,
 ગણનાથ, વિશ્વેશ્વર, અન્નપૂર્ણા.

આ શીવાય ગૌરીયાત્રા, વિનાયક યાત્રા, સપ્તર્ષિ યાત્રા વીજેરે અનેક
 યાત્રાઓ અને મેળાઓ ભરાય છે. કાશીમાં લાંબો વખત રહેનારજ સર્વ
 વાત સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકે છે. કાશી, ગયા અને પ્રયાગ આ
 ત્રિસ્થળાયાત્રા હિંદુ ધર્મમાં સર્વોત્તમ ગણી છે.

ગયા.

છટું ૧૧૧૯ માઈલ, લાડું મેલનું ૧૭-૫-૦.

કાશીથી ગયા જનારે, મોગલસરાઈ યાત્રા, ગયા પોહોંચતું પડે છે.
 મોગલસરાઈથી ગયાનો ૧૨૭ માઈલનો રસ્તો છે અને એક વાંચ
 ગયા ગઈ છે. મોગલ સરાઈથી સિંધ મુખ્યલાઇન કલકતે જાય છે.
 મોગલ સરાઈથી કલકત્તા ૪૬૮ માઈલ છે. આપણે કાશીથી ગયા
 આવ્યા છીએ.

ત્રિભુજ ભગવાનનું મુખ્ય મંદિર.

આ કાશી પછીનું હિંદુઓનું યાત્રસ્થાન ગયા છે. જે ભોકાને
 વેહેમ હોય કે પોતાના પીતૃનો મોક્ષ થયો નથી, તેઓ ગમે તે પ્રકારે
 ગયા જઈ, ગયા ગ્રામ કરી પોતાનો સંતોષ માને છે. આજથી ત્રીસ
 વરસ ઉપર મેં ગયા જોયું હતું. તેમાં અને આજના ગયામાં મોટો ફેરફાર
 થયો છે. તે વખતે ગયા રેલવે સ્ટેશન નહોતું અને મીઠાપુરથી એકામાં
 ચાર દીવસે પોહોંચાતું હતું આ વખતે ગયા એક નાનાં ગામડાં જેવું
 લાગતું હતું, પણ આપારે તો એક શહેરનો દેખાવ આવે છે. લગભગ
 એક લાખ માણસની વસ્તી આપારે ગયામાં જણાય છે. ગયા ક્ષય
 નદીને કિનારે છે. આ ક્ષય નદીમાં ઉનાળામાં તો બીલકુલ પાણી રહેતું
 નથી અને રેતીની વચ્ચે ખાડા ખોદી પાણી લેવામાં આવે છે. હમણા
 ચોમાસામાં તો મેં ક્ષય એક કાંઠામાં ભરપૂર જોઈ હતી. ગયા મુળમાં
 તો યુધની જમ્યા છે, પણ તે આર્યધર્માભિમાનીની કેમ થઈ છે, તે

આચર્યેનો વીંચ છે. અત્યારના ગયાથી સાત માઇલ પર સુધે ગંધાનું જીવું રથાન છે અને ત્યાં બહુધા યાત્રા માટે જાય છે. ગયામાં પણ જે મંદીરો છે, તે બ્રાહ્મણ શ્રીનીના છે. પણ તેને બ્રાહ્મણોએ પોતાને લાભ થાય તેવી રીતે ફેરવી નાખ્યા છે અને દરેક મુરતીઓ હીંદુઓના દેવોની જેમ બતાવે છે. ગયામાં વીરનું ભગવાનનું મુખ્ય મંદીર છે અને તે બ્રાહ્મણીમાં, અને બીજી રીતે મહાજન સારું છે. આ મંદીર ફલગુના કીનારે છે. ફલગુના મંદીરવાળા કીનારે અત્યારે બહુજન રમણીય માટે બંધાયેલ છે, પણ તે આજથી ત્રીસ વરસ ઉપર નહોતા.

ગયા આ ગ્રામની જગ્યા છે. અહીંયા આખું, અડધું, પા આ રીતે ગ્રામ થાય છે, આખું ગ્રામ કરવા માટે એક મંદીરો લાગે છે અને દરેક જીવું જીવું જગ્યાએ ગ્રામ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય ગ્રામ વીંચી શીલા ઉપર થાય છે. આ ગ્રામ ક્યાં પછી પીટ વેકુંકમાં જાય છે, આખું લાંબું મહાત્મ્ય છે. આ ગ્રામનો ખરેખરે પણ મોટો થાય છે. લોકો હવે તો ફલગુ ઉપરજ ગ્રામ કરી પતાવે છે. ગયામાં આખું ગ્રામ કરનાર ગયાની સર્વ જગ્યા જાણી શકે છે. ગ્રામની વીંચી તો બીજીકુલ થતી નથી પણ બ્રાહ્મણના વચનેજ, ધરદો આવી રીતે પીંડદાન થાય છે. ગયાના બ્રાહ્મણો પોતાના મનમાનના હાથ/કુલની માળાથી બાંધે છે અને ગાર કહે તેટલા પૈસા આપ્યા બાદ ગાર હાથ દોડી “ભયો” કહે સારેજ યાત્રા સફળ થઇ આમ સમર્પણ છે. “ગયા દે” આમ કહી ઉપરથી કહેવત ચાલી છે. ગયામાં બ્રાહ્મણોને વીંચા ઉપર બીજીકુલ થતી નથી અને યાત્રીના પૈસા પર બેસવામાં જોગવે છે. ગયાના મહાત્મ્ય સંબંધે હું તો એવું અનુમાન કરું છું કે શ્રી મચ્છંકરાચાર્યના પુત્રાનું

જતો હોવાથી સીતાએ રેતીનો પીંડ પોતાના સસરાને આપ્યો અને દંસરથ રાત્રીએ તે હાથેહાથ લીધો, આમ કહેવાય છે. પ્રલગ્નના સાંભળનારે આ દૃશ્યના દરશન થાય છે. આ પીંડ આપતી વખતે સીતા-જીએ ગાય વીંચેરેને સાક્ષી રાખ્યાં હતાં અને રામચંદ્રજીને આ વાત જણાવતાં સાક્ષીઓએ ખોટી માક્ષી આપી અને તેથી સીતાજીએ સાક્ષી-ઓને શાપ આપ્યો. આથી ગાયનું મુખ નરકમાં પડ્યું છે. શંકરને સેવતીનું કુલ ચક્રનું નથી વીંચેરે. આ બધામા સલામત શું છે, તેનો નિર્ણય કરવામાં હું વખત કાઢવા નથી માંગતો. માત્ર તીર્થસ્થાનમાં વધારવાના હેતુથીજ આ કહેવાયું હોય, એમ હુંતો માનું છું.

ગયા શહેર પણ એકંદરે સારું છે. ગયાની અંદર બજાર, મુકામે અને દેવસ્થાનો શોભીતાં છે. ગયા જેવાં તીર્થસ્થાનમાં અત્યાર સુધી ધર્મશાળા નહોતી, આ આશ્ચર્યકારક હતું. હમણા રેશન પાસે ધર્મશાળા બને છે અને હવે તો તે તૈયાર થઈ ઉપયોગમાં આવી પણ ચુકી હશે, આમ મારું માનવું છે.

ગયાના નવી અને જુની આવા બે ભાગ છે. નવી ગયાને સાહેબગંજ કહે છે અને અહીંઆજ વેપાર રોજગાર, ઝોરીસો કચેરીઓ વીંચેરે છે, જુની ગયામાં ગયાવાળ જોરનાં મુકામે છે.

ગયાશ્રાદ્ધની વિધિ,

ગયા શ્રાદ્ધ હમેશાં જ્યારે યાત્રીઓ જાય છે ત્યારેજ થાય છે, પણ શ્રાદ્ધની ખરી ખુખી શ્રાદ્ધ પક્ષમાં એટલે ભાદરવા વદમાં જોવામાં આવે છે. આ વખતે અનેક યાત્રીઓ આવે છે. જુદે જુદે સ્થળે શ્રાદ્ધ જુદે જુદે દિવસે કરાય છે, અને અનેક યાત્રીઓની ભીડ જોવામાં આવે છે. શ્રાદ્ધ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:-

ભાદરવા શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે પ્રલગ્ન નદિમાં એક વેદી પર શ્રાદ્ધ, તર્પણ અને પંડ્યાની ચરણપૂજા થાય છે,

„ ૧૬ ૧ „ રામશીલા, રામકુંડ, પ્રેતશિખા, ઘણકુંડ અને કાક-બલિ આ પાંચ જગ્યાએ પિંડદાન કરાય છે.

„ ૨ „ હિતરમાનસ હિદિની, કનખવ દક્ષિણમાનસ અને જીન્દાલોલપર પાંચ જગ્યાએ પીંડ દાન કરાય છે.

„ ૩ „ માર્તંગવાપી, ધર્મારણ્ય અને બોધગયા આ સ્થળે પીંડદાન થાય છે.

- “ ૪ ” પ્રજ્ઞસરોવર અને કાઠ બહીપર પીંડદાન થાય છે.
 “ ૫ ” પ્રજ્ઞપદ, રૂદ્રપદ અને વિષ્ણુપદ આ ત્રણ જગ્યાએ
 “ પીંડ દાન થાય છે.

બાદરવા વદ ૬-૭-૮ આ ત્રણ દિવસે ૧૧ વેદી પર પિંડ દાન થાય છે.
 આ વેદીઓ કાર્તિક પદ, દક્ષિણાગ્નિ ગાર્હપત્યાગ્નિ
 આહ્વાન્યાગ્નિ, સતત્યાગ્નિ, આનસ્યાગ્નિ, સુર્યપદ,
 રામપદ, ગણેશપદ, દધિચિપદ, કજ્જરપદ, મર્તંગપદ,
 કૌંચપદ, ઈંદ્રપદ, અગસ્ત્યપદ, કસ્યપપદ આ છે.
 આઠમને દિવસે દૂધથી તર્પણ થાય છે.

- “ ૯ ” ને દિવસે રામગયા અને સીતાકુંડપર પીંડદાન થાય છે,
 “ ૧૦ ” ગવાશિર અને ગયાકુપપર પીંડ દાન થાય છે.
 “ ૧૧ ” મુંડ પૃથ્વા, આદિગયા અને ધૈતપાદ આ ત્રણ જગ્યાએ
 પિંડદાન થાય છે.
 “ ૧૨ ” ભીમગયા, ગોપ્રચાર અને ગદાલોચપર પિંડદાન
 થાય છે.
 “ ૧૩ ” શલ્યુ સ્નાન અને દુધતુ તર્પણ થાય છે. રાત્રિમાં
 દીપ દાન કરાય છે.
 “ ૧૪ ” વૈતરણીમાં તર્પણ અને જોદાન થાય છે.

અમાવાસ્યા અક્ષય વદ પાસે પીંડદાન થઈ શુદ્ધ મળે છે. છેલ્લે
 આસો સુદ ૧ ને દિવસે ગાયત્રી ધાટપર પિંડદાન થઈ આધ્ધ વિધિ પુરી
 થાય છે. બધીમળા ને ૪૫ વેદીપર પીંડદાન કરાય છે. કેટલાક ૧૫ દિવસમાં
 આધ્ધ કરે છે, કેટલાક ૪ દિવસમાં સર્વે પિંડદાન કરી લે છે, અને કેટલાક
 મુખ્ય મુખ્ય વેદીપરજ પીંડ દાન કરી સંતોષ પામે છે, ઉપર બાદરવો
 મહિના આપ્યો છે તેથી ભાદરવામાંજ આધ્ધ થાય છે આમ નથી પણ
 જ્યારે જાય ત્યારે ઉપરના ક્રમથી સોળ દિવસનું સંપૂર્ણ આધ્ધ થાય છે
 આમ સમજવાનું છે.

ગયા આ આર્યધર્માભિમાનીઓનું પવિત્ર અને સર્વમાન્ય તીર્થ-
 સ્થાન છે. શ્રુતિ, રશ્મિ અને પુરાણોમાં ગયામહાત્મ્ય સંબંધે ધણું જોવામાં
 આવે છે. ગયામાં મુખ્ય કર્તવ્ય આધ્ધનું જ છે, ગયાની ઉત્પત્તી સંબંધે પુરાણો-
 માં એવું જણાવ્યું છે કે, ગયાસુર દેવે તપ કરી વરદાન મેળવેલું. દેવના
 પ્રબળને લઈને દેવો નિસ્તેજ થઈ ગયા તેઓ વિષ્ણુપાત્રે ગયા અને
 વિષ્ણુએ અતિથિના વેશે થઈ સારૂ ગયાસુર પાસે જગ્યા માગી. ગયા-
 સુરે પોતાનો દેહ થઈ કરવા આપ્યો અને થઈ કરવા માંડ્યો. પુણ્યદુતિ

અને બલિદાન વખતે તે સ્થિર રહી શક્યો નહીં એટલે તેના પર શી-
લા મૂકી યત્ન કરવા માંડ્યો. પણ શીલાએ સ્થીર ન રહી એટલે વિષ્ણુએ
ગદામૂકી શીલા સ્થીર કરી. આથી ગયા દેવતાઓનું યત્ન સ્થળ યથું.
દેવનો નાશ થયો અને સર્વ દેવતા જે શીલા પર બેસી યત્ન કરતા હતા
તે શીલા મોક્ષદાતા ગણાઈ.

ગયામાં મુખ્ય તીર્થ દ્વદ્વ ગુ છે. દ્વદ્વનું મહાત્મ્ય નર્મદા અને
જરમદ્વની ઉત્તર અને ઉત્તર માનસની દક્ષિણમાં છે. દ્વદ્વનું નામ
મહાના પલ્લુ છે. રામશીલા અને રામકુંડ નવી ગયા અથવા સા-
હેબગંજ પાસે પહાડ પર છે. અહીં આ રામકુંડ છે જ્યાં પીડદાન
થાય છે. રામકુંડપાસ શીવમંદિર છે અને બીજું રામલક્ષ્મણ જન-
કીનું મંદિર છે. ૩૦૦ ઉપરાંત પગથીઆં ચડી રામશીલા પર
પોહોચાય છે. અહીં આ જુનાં મંદિરમાં બૌદ્ધોની મૂર્તિ જોવામાં આવે
છે. રામચંદ્રજી અહીં આ નહોતા આવ્યા ત્યાં સુધી આ પ્રેતશીલા
ગણાતી હતી. રામશીલાથી બે ગાઉ પર પ્રેતશીલા પહાડ પર છે. પ્રેત
શીલા જવા સાર એકા મળે છે અને પહાડ પર ચડવા ટોળી પણ મળી
રાકે છે. પ્રેતશીલા પર જતાં પ્રથમ બ્રહ્મકુંડ આવે છે. બ્રહ્મકુંડમાં
સ્નાન પીડદાન કરી ૩૫૦ ઉપરાંત પગથીઆં ચડ્યા બાદ પ્રેતશી-
લા પર પોહોચાય છે. અહીં આ પણ મંદિર હોઈ, જુનાં બૌદ્ધ મૂર્તિઓ
નજરે પડે છે. કાકબલિનું સ્થાન એક વડના ઝાડ નીચે છે. આ
જગ્યાની આજુબાજુ દિવાલ કરી લેવામાં આવી છે. અહીં આ
કાકબલી, સ્વાનબલી અને ધમબલીના પંડિત આપી અંતકાળીઆ
બ્રાહ્મણને ૩૧) એક દક્ષણ આપવી પડે છે. ઉત્તરમાનસ તળાવ
છે. આ તળાવ મોડું હોઈ બાધેલું છે. આ તળાવ પરનાં મંદિરમાં
સૂર્ય અને સીતલા દેવીની મૂર્તિઓ છે. બીજી જગ્યાએ પિતામહેશ્વર
મૌનેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન છે. અહીં આ બ્રહ્માજીએ બ્રાહ્મ કરેલું અને
માનવૃત્ત ધારણ કરી સૂર્ય કુંડ સુધી ગએલા એમ કહેવાય છે. સૂર્ય-
કુંડ વિષ્ણુના મંદિર પાસે છે. આ કુંડના ઉત્તરના ભાગને ઉદિગી,
મધ્યને કનબલ અને દક્ષિણને દક્ષિણ માનસ કહે છે અહીં આ દક્ષિ-
ણાર્ક નામના સૂર્યનું મંદિર છે જીવહાલોલ દ્વદ્વના કિનારા પરના
એક જોટવા પાસે પીપળાના ઝાડ નીચે છે. ગદાધરજીનું મંદિર જુના
ગયામાં છે. અહીં આ રામચંદ્રજીની, ગયા દેવીની અને બીજી મૂર્તિઓ
જોવામાં આવે છે. મતંગવાપી એક વાવ છે, અહીં આ પગ ફેડીએ
જવાય છે. અહીં આ શંકરની મૂર્તિઓ છે તથા બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પણ

જોવામાં આવે છે. ધર્મારણ્યમાં કુવામાં પીંડ નાંખવામાં આવે છે. અહીંયા એક કુવામાં પુત્ર કામનાને લાઇને પુત્ર અસવવામાં આવે છે. બોધગયા ધર્મારણ્યથી એક માઇલ છેટે છે. બ્રહ્મસરોવર એક બાવેનું તળાવ છે. અહીંયા એક વડલાપાસ ટાકળળી થાય છે. અહીંયા પથ્થર ખોદી તારક બ્રહ્મ બનાવેલા છે. વિષ્ણુપદ વિષ્ણુના મંદિરમાં છે. આ વિષ્ણુનું મંદિર ગયામાં સર્વોત્તમ ગણાય છે. મંદિરમાં સોળ વેદોનો મંડપ છે. મંદિરના દરવાજા ચાંદીના છે. સોનેરી કામ પણ જોવામાં આવે છે. મંદિરની બાજુમાં કનકેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન છે. આ મંદિરની મરામત અહમ્મદશાહ હોદ્દરીણે કરેલી છે વિષ્ણુ મંદિરની બાજુમાં જગન્નાથજીનું મંદિર હાલનું બનાવેલું જોવામાં આવે છે. સીતાકુંડ અને રામગયા ફલગુના સામા કિનારે છે. અહીંયા એક મંદિરમાં સીતાજી દશરથને પીંડદાન દે છે આ જોવામાં આવે છે. દશરથનો હાથ જમીનમાંથી પીંડ લેવા નીકળેનો જોવાય છે. અહીંયા રામ મંદિર અને શીવજીનું મંદિર છે. જગન્નાથ, બળીબદ્ર અને સુમદ્રાની કાષ્ઠની મૂર્તિના દર્શન થાય છે. અરતાશ્રમની વેદીમાં રામ ગયાના પીંડદાન થાય છે. અહીંયા મતંગ રૂપિની પાદુકા છે હનુમાન-જીનું પણ મંદિર, ખીજ તરફ છે. ખીજ પણ દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ જોવાય છે. ગયાસીર એક ઓટલાપર છે ત્યાં કુંડમાં પીંડા નાંખાય છે. ગયાકુંડ એક કુંડો છે મુંડપુષ્પ ૧૨ હસ્તવાળી દેવીનું સ્થાન છે. આદિ ગયા એક નાની કાષ્ઠીમાં છે ત્યાં ગદાધરની મૂર્તિ ઉપરાંત ખીજ બે ત્રણ મૂર્તિ જણાય છે ઘેાતપાદ એ ગા'હાયની લાખી શીલા જમીન પર નીકળેલી છે તેને કહે છે ભીમગયા વૈતરણી પાસ છે. અહીંયા ભીમની મૂર્તિ છે. અહીંથી ૫૦ પગથીયા ઉપર ચંડતા ભગવાનનું મંદિર આવે છે આ 'જનાર્દન ભગવાનના મંદિર પાસ બે ત્રણ શીવ મંદિરો, મંગલાદેવીનું મંદિર 'વીગેરે જણાય છે તથા કેટલીક બૌદ્ધ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. ગોપ્રચાર એ સ્થળ છે કે ત્યાં શીવપર ગાયત્રી ખરીઓ મહેલી જોવામાં આવે છે. અહીંયા બ્રહ્માએ ગોદાને 'કહેલું કહેવાય છે. ગદાલોચ, અક્ષયવટ પાસના તળાવને કહે છે. 'વૈતરણી' એક તળાવને કહે છે. ખરી રીતે ફલગુને વૈતરણી કહેલ છે. અક્ષયવટમાં જીના લેખો, શીવ મંદિર, વૃદ્ધપ્રિતા મહેશ્વરનું મંદિર અને ખીજ દર્શનીય જોવા છે. આ શીવાય ગાયત્રી, સંકટાદેવી, સૂર્યનારાયણ, રૂદ્રકૂટ પદ્માપર રૂદ્રેશ્વર, રણુભાચન, પાપભાચન, મણિદા,

સાવીત્રી, રૂદ્રાણી, બ્રહ્મણી, વીગેરે અનેક દેવસ્થાનો તથા બૌદ્ધોની મૂર્તિઓ જોના જોગ છે.

બૌદ્ધ ગયા.

ગયાથી ૬ સાત માઇલ દૂર છે. અહીંઆ જવાને પાકી સડક છે. બૌદ્ધધર્મનું આ સર્વોત્તમ સ્થળ ગણાય છે. અહીંઆ પીપલાના ઝાડ નીચે બુદ્ધનું મુશોભિત મંદિર છે. આ મંદિર અશોકે બંધાવેલું કહેવાય છે. તેની મુધારણા વારંવાર થએલી જણાય છે બ્રહ્મ દેશના રાજાએ અને અંગ્રેજોએ પણ મંદિરની મુધારણા કરી જણાય છે. આ મંદિરમાં અનેક બૌદ્ધ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે અહીંઆ બુદ્ધનું સિંહાશન, મહાન્તનો ચોરા, કેટલીક કાઠડીઓ, બુદ્ધની પાદુકા વીગેરે જોવામાં આવે છે. તારાદેવીનું મંદિર પડત હાલતમાં જોવાય છે. જગન્નાથજી, સીતારામજી, શીવજી વીગેરેના મંદિરો છે. બૌદ્ધગયા અવસ્ય દર્શનીય સ્થળ છે.

મુખ્ય લાઇન અને ધ્રાંચ લાઇનનાં અગત્યનાં સ્થળો.

મોગલ સરાયથી મુખ્ય લાઇનમાં દિલ્લહાર નગર સ્ટેશનથી તારીધાટનો એક ૧૨ માઇલનો ડાંચો ગયો છે. અહીંઆ ગાઝીપુર નામનું એક વેપારી મથક છે. અહીંઆ અશીલુ એકડું કરવામાં આવે છે. હિંદના ગવરનર જનરલ લોરડ કાર્નવાલીસના દેહાન્તનું સ્માર્ક ચિન્હ અત્રે જોવાય છે. બીજાં પણ દેવ મંદિરો અને મુકામો જોવા જોગ છે.

બક્ષર પણ મુખ્ય લાઇન પર છે. આ એક અગત્યનું સ્થળ ગંગા કીનારે છે. વેપારની બાબતમાં અનાજ, રૂ, ખાંડ, મીઠું વીગેરે માટે જોમ સારું સ્થળ છે તેમ તીર્થની બાબતમાં પણ તે ઉત્તમ અને દર્શનીય સ્થાન છે. મહારાજ દશરથ પાસેથી યજ્ઞની રક્ષા કરવા સાદ વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણને અહીંઆજ લઈ આવેલા હતા. અહીંઆ ચરિત્રવન છે. આ વનમાં સોમનાથ, રામેશ્વર, રામ-લક્ષ્મણ-જનકી, વિશ્વામિત્ર વીગેરેના દર્શન થાય છે. રાજર્ષી વિશ્વામિત્રનું આ સિંધાગ્રમ છે. મકર સંક્રાંતિમાં અહીંઆ ગંગા સ્નાનનો મોટો મેળો ભરાય છે.

કુંભરાવ મુખ્ય લાઇન પર છે તે ધારા નગરીના બોજરાજના વંશજોએ વસાવેલું સ્થળ છે. અહીંઆ દેવ સ્થાનો છે ને રામનવમી અને જન્માષ્ટમીના સારે મહોત્સવ થાય છે. અહીંથી ૩ માઇલ પર બોજપુરનો જુનો કિલ્લો જણાય છે.

રધુનાથપુર સ્ટેશન જે મુખ્ય લાઇનપર છે ત્યાંથી જે માઇલ પરના બ્રહ્મપુરમાં બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવનું વિશાળ મંદિર છે ત્યાં શીવરાત્રીમાં મોટી ધામધુમ થાય છે. બ્રહ્મપુરથી દરેક ગાઉ પર લવાની માતાનું દર્શનીય સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં ચૈત્ર અને આસોના નવરાત્રમાં હજારો માણસો આસપાસથી આવે છે. આ સ્થાનથી થોડું દૂર બલીઆ અથવા ભૃગુક્ષેત્ર છે, આ ક્ષેત્ર પ્રાચીન હોઇ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. બ્રહ્મેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર ગંગામાં પડી ગયું છે તેની જગ્યાએ નવું મંદિર થયું છે. ભૃગુ રવિની જગા કાર્તીકી, પુનમની ભરાય છે આ વખતે હજારો માણસ એકત્ર થાય છે.

આરાહુ આ મુખ્ય લાઇનનું વેપારી મથક છે. અહીંના ખુદા મહાદેવના સુંદર મંદિરમાં આવશ્ય માસમાં ધર્મી ધામધુમ જોવા જોગ છે. અત્ર જઇનેનું એક સુંદર ડેવ સ્થાન જોવામાં આવે છે.

કોઇલવાર સ્ટેશન પામ સોન નદીપર મોટા રેલવે પુલ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં કેટલાક મોટા રેલવે પુલો છે તેમના આ એક છે.

દીનાપુર, આ, વેપારી, મથક હોઇ જોવા જોગ સ્થાન છે.

પટના ખીરાર જીવાનું સર્વોત્તમ શેઠેર હોઈ વેપારનું મુખ્ય મથક છે, અહીંના સ્ટેશનપાસે તેમજ ચોકમાં ધર્મશાળાઓ છે. પટનામાં ગોખીનાથ, નાની મોટી પાટણ દેવીઓ અને હરિમંદિર આ મુખ્ય મંદિરો ગણાય છે. શાહઅરજાનીની દરગાહનો વાર્ષિક મેળો ભરાય છે. દરગાહપાસે કરબચા છે. પટના પાસે બાંકીપુર છે. ત્યાં ખીહાર વિભાગના અશીલુની કોઠી છે. બાંકીપુર અને પટણા આ બે સ્થાનો માં વેપાર ધણેજ આવે છે. અશીલુ, રૂ, અનાજ, તેલનાં ખીઆં, કાપડ, ગળી, મીઠું, સાકર, ઘઉં, ચોખા કાપ્યાદિનો મોટો વેપાર ચાલે છે. મારગંજ, મનસુરગંજ, કિસ્કા મોહાલા, શીરમીગંજ, મહારાજગંજ, સાદિકપુર, અલાબક્ષપુર, ગુવલરજાગ અને કર્નલગંજ આ વ્યાપારી લતાઓ છે. હરિમંદિર આ ગુરુગોવિંદસીંહનું મંદિર છે. અહીંના અમૃતસરના નાનકડાસી મંદિરની તુલ્ય સર્વે વ્યવસ્થા છે. નાની પાટણ દેવીનાં મંદિરમાં શ્રીમહાકળી, મહાલક્ષ્મી અને મહા સરસ્વતીની મૂર્તિઓ છે. મોટી પાટણ દેવી જેના નામ ઉપરથી પટના નામ પડ્યું છે તે મહારાજગંજમાં છે. પારવતીજીનું પટનાના અહીંના પડી ગયેલું તે પરથી પાટણ દેવી અને પટનાનાં સ્થાનો થયાં. બાંકીપુરથી મોણા ગાઉપર ગોળાપર છે તે જોવા જેવું છે. પટના આ ઐતિહા-

સીક શહેર છે. હવેયાથ રાજ્યે પાટલીપુત્ર (પટના) વસાવેલું છે. આવો સેખ પુરાણોમાં મળે છે. આ પટના નંદ રાજ્યોની રાજધાની હતી અને આ નંદ રાજ્યોનો ચંદ્રગુપ્તે નાશ કરેલો. આ નાશ કરવામાં ચાણક્ય નામનો બ્રાહ્મણ કારણ થયો હતો. બ્રાહ્મણે પોતાના યયલા અપમાનનો કેવી રીતે બદલો લીધો તે મુદ્રા રાક્ષસમાં વર્ણવેલું છે. ગેજેરથનીસે આ શહેરને ઇ. સ. પૂર્વે જીતેલું હતું. આ મુસાદર આને પાટલીબોથરા કહે છે. પટનાનું બીજું નામ કુસુમપુર પણ હતું. હુએત્સંગે કુસુમપુર ઉજડ થવાનો પોતાના પ્રવાસના વર્ણનમાં ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે. ગ્રામીન પટણની મોટાઈનાં અત્યારે અનેક ચિન્હો જોઈ શકાય છે. અહીંઆ જુના પાટલીપુત્રમાં જઈનેનાં દેવસ્થાનો છે.

મુખ્ય લાઈને ન જતાં બ્રાંચ લાઇનમાં ગયા 'આવનારે ગયાથી' પગ માઇલ રેલવે બ્રાંચ છે તેમાં બાંકીપુર આવવું અને બાંકીપુર પટણા જોવાં. બાંકીપુર અને પટણા જોઇ મુખ્ય લાઇનના બખ્તી-આરપુર હિતરવાની જરૂર છે.

વીરાટનગર કે જ્યાં પાંડવો એક વર્ષ અગ્નિમાં વાસે રહ્યા હતા, જ્યાં કીચકને દ્રોપદીપર કુદાઈ કરવા માટે બીમે માર્યો હતો તે જોવું હોય તો ગયાથીજ જવું ઠીક છે. ગયાથી દક્ષિણમાં હનરીબાગ જીલ્લો આવેલો છે. આ જીલ્લામાં કાલુઆ પર્વત છે તેની પાસે આ નગર હતું. આમ કહેવાય છે. પર્વતના મધ્ય ભાગપર તળાવ છે. તેની પાસે ખાશી મંદિર છે તે પર લોકો કીચકનું નામ લઈ અત્યારે પણ પથરા મારે છે. અહીંઆ કોલ્લાસની દેવીનું સ્થાન છે જ્યાં ચેત્ર ને આસોના નવરાત્રમાં યાત્રા ભરાય છે. પાંડવોનો યગકુંડ, બીમનો દરો, બીમનો ખાડો, શુક્ર, પાંડવોની બોદાપથી મૂર્તિઓ વગેરે જોવામાં આવે છે. વાહનને બદોળસ્ત કરી આવવું સાથે રાખી આ, તરફ જવાનું છે. જનારને પોતાની મેહુનત શલિભૂત ચમત્કી લાગ્યા વગર નહીંજ રહે.

(રાજગૃહ-અવશ્ય દર્શનીય સ્થળ.)

બખ્તીઆરપુર થી બીહાર ૧૮ માઇલ રેલવે ગઇ છે. બીહાર આ જુનું શહેર હોઇ રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વણાટ કામને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ચોખા, અનાજ અને બીજાં વેપાર બીહારમાં સારો ચાલે છે. રાજગૃહ જનારે બીહારમાં સર્વ વાહનાદિકની ગોઠવણ કરી લેવાની જરૂર છે. બીહારથી મહુઆબાગ ૬ માઇલ છે. આ મહુઆબાગપાસે

બહામ છે તે રક્ષમણીના પીતા લિખમણી રાજધાની કુડિનપુર છે, આમ કહેવાય છે. રાજરૂઢી ૮ માઇલ પર જરાસંધની રાજધાનીનું સ્થળ છે. નાલંદગામ જે બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું પવિત્ર સ્થળ છે તે આ તરફ આવેલું છે. અત્યારે બૌદ્ધ મંદિરો પણ આ તરફ જોઈ શકાય છે. સૂર્યકુંડ, સૂર્યનું મંદિર, બ્રહ્મકુંડ, સરસ્વતિ તીર્થ, માકુંડેય ક્ષેત્રમાં માકુંડેય, વ્યાસ ગંગા યમુના, અનન્ત નારાયણ, સપ્તર્ષિ, કાશીધારા અને બ્રહ્મ એવા સાત કુંડો છે જેમાં ગંગા જમનાના એક કુંડ સ્ત્રીવાય બધા ગરમ પાણીના છે. ખીજા પણ અનેક દેવ દેવીનાં દર્શનીય સ્થળો છે. આજી બાજી ખીજા પણ ગરમ પાણીનાં કુંડો છે. સીતાકુંડ પાસનું હાટકેસ્તરનું સ્થાન પ્રાચીન જણાય છે. આ કુંડોમાં એક કુંડ મુસલમાનોને સ્વાધીન છે. સરસ્વતિ કુંડની આગળ સરસ્વતિને વૈતરણી કહે છે. ત્યાં મુંદર ઘાટો બાધેલા જેવામા આવે છે. અહીં આગળ જોદાનનું અધિક મહાત્મ્ય છે. આ તરફ જવાહરદેવીના સ્થાનપર જવાહરનાં દર્શન થાય છે. બૌદ્ધની સોનલસંહારની પ્રસિધ્ધ ગુફા જેવા જોગ છે રાજરૂઢની પહાડી વૈભાર, વિપુલાચલ, રત્નગિરી, ઉદયગિરી અને સોનગિરી આ પાંચ તીર્થને લખને ખાસ જેવા જોગ છે. વૈભારપર સોમનાથ ને સીધનાથનાં બે શીવ મંદિર અને જૈન મંદિરો છે. વિપુલાચલપર ૬ જમ્બન મંદિરો છે. રત્નગિરીપર ૨ જમ્બન મંદિરો છે, ઉદયગિરીપર ૧ જમ્બન મંદિર છે, સોનગિરીપર ૧ જમ્બન મંદિર છે આ જમ્બન મંદિરો સાથે ગણેશ, શંકર વીજેરે હિંદુઓનાં મંદિરો પણ છે. આ તીર્થસ્થાન જમ્બનોમાં બહુજ પવિત્ર ગણાય છે. આ પહાડીની વચમાં જરાસંધની રાજધાની હતી અને તેનાં ચીનહો અત્યારે પણ જોઈ શકાય છે. આ તરફ ખીજો પણ કુદરતી દેખાવ આનંદ આપે એવો છે. રાજરૂઢી થઈ પાણી જખતીઆરપુર આવવું.

મોકામાહ આ જમ્બન રોડેશન છે. અહીંઆથી કલકત્તાની એક ખીજા નાની ગાડી ૩૪૧ માઇલની ખીજો રસ્તો જાય છે અહીંથી મોકામાહ ઘાટની એક જાય લાઇન જાય છે અને ત્રીજી લાઇન ૧૪૬ માઇલની બેતીઆહ જાય છે. આમાં બેતીઆહ લાઇન નેપાળમાં પાશુપતેસ્વરનાં દર્શન કરવા જનારને માટે અગત્યની છે. આ લાઇનમાં બરૌની જે રોડેશન છે તે જોઈ છે કે, જે આ પુસ્તકના પાના ૨૪૨ મા લખનાથી બેગાવ નાથ વેરદન રેવેની લાઇન ગઈ છે તેના રોડેશનો ગણાવ્યા છે તેમાં બરાઉની તરીકે લખાયું છે. આ રીતે

લખનાથી પણ આ લાઇનમાં આવવા ધારે તો આવી શકે છે. સમસ્તીપુરથી ખાનવા પાટની ૯૯ માઇલની લાઇન ગઇ છે દરભંગાથી બેરાગનીઆ સુધીની ૬૦ માઇલની ધ્રાંચ ગઇ છે મોઝફરપુરથી સોનપુરની ૩૫ માઇલની લાઇન ગઇ છે. સેગંદીથી રામગરહવા થઇ રશેલ સુધી ૧૮ માઇલની રેલવે ગઇ છે.

ઉપર આપેલી લાઇનનાં અંગત્યનાં સ્થળો.

મોઝામાહ બેટીઆ લાઇનમાં મોઝફરપુર આ અધલાખ માણસની વસ્તીવાળું સાઈ શહેર છે. આ શહેરમાં સુંદર તળાવ, સીતારામનું મંદિર અને શીવાલય આ દર્શનીય સ્થળ છે. આ શહેરથી 'દશ ગાઉ પર આવેલા અંબરામ ગામમાં શીવરાત્રી પર લેવનાથનો મોટો મેળો ભરાય છે. મોતીહુરી પાસ અરેરાજ ગામમાં શંકરનું પ્રાચીન સ્થળ છે ત્યાં શીવરાત્રીની યાત્રા ભરાય છે. ગંડકી અને આગમતી નદી અહીંઆ વહે છે અને નદીની રેતીમાંથી સોનું મળે છે. બેટીઆ વેપારી મધક અને રાજધાનીનું ગામ છે. બેટીઆમાં કાલકાના સુંદર મંદિરમાં નવરાત્રીમાં ભારે ધામધુમ થાય છે. સમસ્તીપુર ખાનવા પાટની લાઇનપર દરભંગા આ અમત્યનું ઉત્તમ સ્થળ છે. બીહાર અને બંગાળની મધ્યમાં આ રાજ છે. અહીંઆ શીવસાગર તળાવ, માધવેશ્વર મહાદેવ, આ દર્શનીય સ્થળો છે. રાધોપુરથી ૨૫ માઇલ પર શૃંગેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન સ્થાન છે. શંકરના ખરા સ્વરૂપને જાણવા ઉત્સુક એવા દેવતાઓ શંકરને શોધતા શોધતા અત્રે આવ્યા. શંકર મૃગનું રૂપ લઇ વનમાં વિચરતા હતા તેમને ઝોળખી શીંગડા પકડ્યાં તો શીંગડા હાથમાં રહી શંકર હાથ આવ્યા નહીં. આમાંથી શીંગનો એક કટકો વિગણ્ય અત્રે મુક્યો તેપરથી આ સ્થાનની ઉત્પત્તિ થઇ છે. દરભંગા બેરાગની આ લાઇનમાં જનકપુર આ જનક વિદેહીનું પ્રાચીન રાજ સ્થાન છે. જનકપુર રોડ રેશનથી ૧૨ ગાઉ પગ વાટે જવું પડે છે. ગાડીઓ મળે છે. જનકપુરમાં રામ, હનુમાનજી, ગંગાસાગર, ધનુષ્યસાગર, શીવજી, જનકી, રામસાગર, રત્નસાગર, દશરથતળાવ, અગ્નીકુંડ વીજરે દર્શનીય સ્થાનો છે. મહંતનો મઠ પણ ગામમાં છે. રામનવમીનો મોટો મેળો ભરાય છે. જનકપુરથી છ માઇલપર વિશ્વામિત્રનું મંદિર છે. ૧૪ માઇલપરના ધનુષમાં પથ્થરનું મારું ધનુષ્ય જોવામાં આવે છે. કામટોલ રેશનથી ૨ માઇલપર અહલ્યાની મૂર્તિ હોઇ અહલ્યા તીર્થ છે. શ્રીરામના પાદરપસંથી અહીંઆ અહલ્યાને મુક્તિ મળી હતી. 'અ-

હીઆ રામનવમીની ધામધુમ ભારે થાય છે. ૧૦ માંછલપર ગોતમકુંડ છે. આ કુંડ પાસ નૃસિંહજીની મુર્તિ છે. અહલ્યા તીર્થનો હલ્લેખ મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણ ગ્રંથોમાં જણાય છે. સીતામંદીમાં રામનવમીનો મોટો મેળો ભરાય છે. પાંચ સાત મંદિરો છે. આ મંદી પાસેથી એક માંછલપર એક સચિવર છે જેને સીતાજીની હત્પતિનું સ્થળ કહે છે. સંમરસીપુર આનવા ઘાટની સામે બાજુ ધરદર બેઝાલ ક્ષાઈનનું અંચરાધાટ રોશન છે. આ બે રોશનો વચ્ચે ઠાસી નદી વહે છે. આ નદીમાં વહાણ ફાસ્ટીસરદારો સાથે રોશને નંદ સાથે વીરાહ ક્ષેત્ર જવાય છે. રસ્તામાં વનખંડીનાયની પ્રદિપ્ત ધૂણીનાં ફરોન થાય છે. આ ધૂણી સદેવ પ્રદિપ્ત રહે છે. અહીં આગળથી ધવલગીરીનો કંઠ ચડાય આવે છે. આ ચડાવ પર હોંકામાં ચડાય છે. અગર મંદીને રસ્તે હોંકીમાં જવાય છે. અહીંઆ વારાહજીની મુર્તિ છે. આ ક્ષેત્રનો હલ્લેખ પૂરાણોમાં હોય તેનું મહાત્મ્ય હવે ગણાવ્યું છે. કાતોળી પુનંમનો અગ્ર મોટો મેળો ભરાય છે. ખાવાપીવાનું સાથે રાખવાની જરૂર છે. આ સ્થાને એકલાં મોલુસે જવા નેવું છે. છાકરા બેરાબા સાથે લંછ જવા નેવું નથી. સ્થાન અદ્ભુત હોય મન પ્રકૃષ્ણત થાય એમ છે.

નેપાલ

નેપાલ જનારે મોડામંદીથી બેલીઆવાળા લાઈનમાં સુગોલી હતરંડું ખટમંડુમાં પાણપતિનાથનાં ફરોન કરવા અહીંઆથી જવાય છે. રંકસોલથી ૩૪ માંછલ ખટમંડુ છે. સુગોલીથી રંકસોલ સુધી ૧૮ માંછલ રેલવે થાય છે. અહીંઆ હોંકાને મોંકા કહે છે. રંકસોલથી ૧૩ માંછલ સીમરાવાસા ત્યાંથી ૧૦ માંછલ બીચડી ત્યાંથી ૬ માંછલ સુડીઆધાટ ત્યાંથી ૬ માંછલ હીટાઇ ત્યાંથી ૧૪ માંછલ બીમપદી છે. ત્યાંથી ૪ માંછલ સીસાગડી ત્યાંથી ૩ માંછલ લાંબાખાણ ત્યાંથી ૮ માંછલ ચીતંગ ત્યાંથી ૨ માંછલ યાનકોટ ને ત્યાંથી ૯ માંછલ ખટમંડુ છે. આ બધી જગ્યાએ રહેવા ખાવાનું મળે છે. રંકસોલ પાસ અંગેજ સરહદ પુરી થાય છે. રંકસોલથી સીમરાવાસા સુધી સાધારણ માર્ગ છે પણ જંગલનો આરંભ થાય છે. રસ્તો કાકરા અને રેલીનો બીચડી સુધી છે. બીચડીથી સુડીઆધાટ સુધી પહાડી રસ્તો છે. સુડીઆધાટથી હીટાઇ સુધીનો રસ્તો બહુ જ બીકટ છે. હીટાઇથી બીમપદી સુધીનો રસ્તો તિમ્મગામની નદી ઉપર આવે છે અને તે કુદરતી હીડાને

ખંદાર આપે છે. બીમપદીથી સીસાગદી સુધી એ માંછલ મખત ચઢાઇ છે. સીસાગદીમાં નેપાલ રાજ્યનો અમલદાર રહે છે. સીસાગદીથી તાં-
બાખાસુ સુધી માર્ગ ઉતારમાં છે અને અહીંઆ પાણિની નદી વહે છે.
તાંબાખાસુથી ચીતંગ સુધીનો માર્ગ ભયંકર છે. જરાએ બેદરદારી
યાવ તોપંચુ હાનીનો સભવ છે. ચીતંગથી અંકગદી સુધી ચઢાવાનો
રસ્તો છે. ત્યાંથી એ માધ્ય ઉતારનો રસ્તો છે ને તે રસ્તે ધાનકોટ
અવાપ છે. ધાનકોટથી ખંટમંડુ સુધીનો માર્ગ સારો છે.

ખંટમંડુ ૪૫૦૦ ફીટની ઉંચાઇ પર વિષ્ણુમતી અને બાગમતી
નદીના સંગમપર છે. વિષ્ણુમતી નદીપર એ પુલ છે. એક પુલપરથી
શેહેરમાં જવાય છે. ખીજપરથી શંકરના મંદિરે જવાય છે. ખંટમંડુમાં
અંકગદી હોખ વરતી હોખ એવું અનુમાન થાય છે. રાણી પોખરી
તળાવની અંદરનું મંદિર, સર જંગબહાદુરનું મંદિર, આ જોવા જોગ
છે. મહારાજનો મેહેલ, હથીઆરખાનું, કચેરીઓ, મુકામો વીગેરે સારાં
છે. ખંટમંડુથી ૨ માઇલપર લલિતપટ્ટ અને ૮ માઇલપર ભાતગામ
છે. ભાતગામમાં ગુરૂ દત્તાત્રેયનું મંદિર છે. ખંટમંડુથી ૪૧ માઇલપર
જોરખનાથનું મંદિર છે. મહારાજનો મેહેલ સુશોભીત છે. રાજમેહેલ
પાસે તાલીગુનું મંદિર છે તેની પુજા રાજ કુટુંબીઓજ કરે છે.
બાગમતી પાસનું મત્સ્યેન્દ્રનાથનું સુંદર મંદિર છે ત્યાં મેષ સંક્રાંતિમાં બારે
ધામધુમ થાય છે, પશુપતિનાથનું મંદિર રાજ મેહેલથી એક ગાઉપર
છે. અહીંઆ પંચમુખી મહાદેવની મૂર્તિ છે. અહીંઆ સુંદર કારીગરી
જણાય છે. વિષ્ણુમતી નદી અહીંઆ વહે છે તેમાં સ્નાન કરી ગંગા-
જળ ચઢાવાય છે. નદીપરનો પુલ જોળંગતાં ભાતગામનો માર્ગ છે.
મંદિરની બાજુ ધર્મશાળા છે. અહીંઆના બ્રાહ્મણો સંતોષી છે. શીવરાત્રી
ઉપર અહીંઆ બારે જાત્રા ભરાય છે. મંદિરની આસપાસ અનેક
દેવ દેવીઓનાં સ્થાનો છે તેમાં મુખ્ય ગુણેશ્વર, વાગીશ્વરી અને ગણપતી
છે. કાલીગંગાનો મકર સંક્રાંતિનો મોટો મેળા ભરાય છે જે પંદર દિવસ
રહે છે અહીંઆ દેવધાટ પર હોડીઓ રહે છે તે દ્વારા નદીને સામે
કિનારે દેવનાથ મહાદેવના દર્શન કરાય છે. અહીંઆ સતી થવાનો
રીવાજ છે. ખંટમંડુથી દશ ખંધાર દહાડે મુકિતનાથ જવાય છે. અહીંઆ
ગંડકીમાં શાલિગ્રામ નીકળે છે. અહીંઆ પંદર વીસ દેવ મંદિર હોઇ
ગરમ પાણીના કાં છે. અહીંઆ જવાલીમુખીની જવાલા નીકળે છે.
ખંટમંડુથી ૬ દિવસના રસ્તાપર નીલકંઠ મહાદેવ છે. આ મહાદેવની
મૂર્તિ બરફમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધરતી જણાય છે અહીંઆ આગળ

ગરમ પાણીના કુંડો છે. શાગિઆમ ક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય પુરાણાદિકમાં જોવામાં આવે છે.

હવે બતાવેલી જુદી જુદી જગ્યાએ ૫૨૧ પાંચ મોઢમાહ આવી મુખ્ય લાઇન લેતા આપણું ધ્યાન જોયનાર રરશન લકીશરાઇ છે તે સોડો ગયાથી બાકીપુર, પ્રદણા અને રામમરી તરફ જવા ન ઇચ્છતા હોય તેઓ લકીશરાઇ આવી રહે છે. ગયાથી ૮૦ માઇલ લકીશરાઇ છે. અને રેલવે લાઇન થઇ છે. મોઢમાહથી ને નાની લાઇન કલકતે, જયપે તે લાઇનમાં પણ લકીશરાઇ આવે છે. હુપલાઇન અને મેન લાઇન નાની અને મુખ્ય લાઇન પરનાં, રરશનો બધે ભાગે એક જ છે માત્ર થોડો ફેરફાર છે, હુપલાઇનના અગત્યના રરશનો ને મુખ્ય લાઇનમાં નથી આવતાં તે જમાલપૂર, સુલતાનગંજ, બામલપુર, સાહેબગંજ, તીનપહાડ, નલહટી આ છે આમાં જમાલપુર આ આખા હિંદુસ્થાનની રેલવે વર્ગીકરણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થળ છે. આ વડે શોષમાં ઇનજીનથી લઇને સર્વ પ્રકારમાં નાનાં મોટાં જોત અને બીડ કામો થાય છે. જમાલપુરથી બે માઇલ રૂધિકુંડના ગરમ પાણીનાં કુંડો છે જમાલપુરથી પુરબસરાઇ થઇને મોંગીર પાંચ માઇલની રેલવે શાખા ગઇ છે. મોંગીર ગંગા કિનારાપરનું મોટું શહેર છે. બંદુક, તરવાર, છરીઓ, ભાલા વીંચેરે હથીઆર કામ માટે મોંગીર પ્રસિદ્ધ છે. તે, વેપારી મથક ગણાય છે. ગામમાં સુંદર તળાવ હોઇ આસપાસ સુંદર મુકામો જોવામાં આવે છે મોંગીરનો, જુનો કિલ્લો અસારે પડતર સ્થિતિમાં છે. આ કિલ્લાની ખાણની એક ટેકરીપર રાજા કહેલો. કિલ્લો હતો આમ કહેવાય છે, અહીં આ ગંગાઘાટો રમણીય છે શહેરથી બે ગાઉપર સીતાકુંડના ગરમ પાણીના કુંડ છે કે જ્યાં કારતક, માધ, ચેત્ર, વૈશાખમા જનના જરોય છે. અહીં આ શમાદિ ચારે ભાષાઓની મુર્તિ છે. ગંગા કિનારા પર ભગવતી ચંડીની મુર્તિ છે તે રાજા કહેલોની ઇષ્ટ દેવી હતી અને આ દેવીના પ્રસાદથીજ કહેલોને નિત્યનું સવામજી સોનું પ્રાપ્ત થતું હતું અને તેથીજ કહેલો દાનેશ્વરી ગણાતો હતો. આ મોંગીર રાજા પિત્રવામિત્રના પુત્ર મુદ્દગર રાજાએ વસાવેલું કહેવાય છે. અને કેટલાક મુદ્દગર રૂપિયું 'આશ્રમ' સ્થાપી ગયા છે. સુલતાનગંજ હતરી અગ્નિ-ગેળીતાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા સુકું જોઇનું નથી. જહનુ મુનિનું આ આશ્રમ છે. ગંગાજીનું અગ્નિનું જળ વૈજનાથને અર્પવવા ખાસ કાંઈ જવામાં આવે છે કારણ કે એજી મળવી અહીંનું જ ગંગાજળ

વળનાથને ચડાવતો હતો. અહીંઆ ખીજાં પણ દેવસ્થાનો છે. શીવ-
 રાત્રીપર અત્ર ભારે યાત્રા ભરાય છે. સાગલપુરમાં બુઢાનાથ મહાદેવનું
 વિશાળ મંદિર છે. સાગલપુરનો એક ભાગ જે ચંપાનગર કહેવાય છે
 તે બાથ રાજની પ્રાચીન રાજધાની હતી. અહીંઆ જૈનોનાં સારાં
 મંદિરો છે અને જમ્મન યાત્રીઓ અત્રે આવ્યા વગર રહેતાજ નથી.
 અહીંઆ મંદરાચલની પહાડીપર રામ સીતાના કુટો છે. નીચે પાંપ-
 હારીણી જરણામાં રનાન કરી દર્શન થાય છે. બાલી ગામમાં મધુસૂદન
 ભગવાનનાં દર્શન કરાય છે. સાહેબગંજ આ જીલ્લાના વેપારનું મુખ્ય
 મથક છે. અહીંઆ જે ધાસ થાય છે તે કામળ બનાવવાના કામમાં
 આવતું હોય બહાર જથાળું જાય છે. સાહેબગંજ અને અને મની-
 હારીધાદ વચ્ચે સ્ટીમર અને આગગાડીનો જહેર વ્યવહાર ચાલે છે.
 ત્રીનપહાડથી ૮ માઇલ રાજમેહેલની એક પ્રાંચ લાઇન ગઇ છે.
 આ રાજમેહેલ પ્રાચીન બંગાળની રાજધાની હતું. અત્યારે અહીંઆ
 ખંડેરા જણાય છે પણ તેમાંથી જોવાનું અને જાણવાનું ઘણુંક મળી
 શકે એમ છે. આ તરફ માલદાહ વ્યાપારનું મથક હોય રેશમના
 કીડા ઉઠેવાનું સ્થળ છે. કાલીદી અને મહાનદીનો અહીંઆ સંગમ
 છે. રેશમનું કામ સારું થાય છે. ગોડ અગાઉ કેટલું મોટું સ્થળ હશે
 એવું ઉપરથીજ સમજાય છે કે ગોડ બંગાળ અત્યારે પણ કહેવાય છે.
 ગોડ બંગાળની રાજધાનીનું સૌથી પ્રાચીન શહેર હતું. અત્યારે પણ આ
 શહેરનો વિસ્તાર ૨૫-૩૦ માઇલનો હશે એમ સહજ જોઇ શકાય છે.
 આ અત્યારે ઉજડ જગ્યા જેવું છે પણ તેનો કિલ્લો અને જંગલની
 છુત ધબલેલા મુકામેથી તેની મોટાઇનો ખ્યાલ આવી શકે છે. અહીંઆ
 સાગરદધી નામનું વિશાળ તળાવ છે. મસીદો તળાવો ધમારતો પ્રાચીન
 હુનર કળાના અભ્યાસીઓને જોવા જોગ છે, ગોડ માલદાહથી ૮ માઇલ
 છે, માલદાહ સ્ટીમરમાં જવાય છે. મુસ્લમાન લોકોને ખાસ જોવા
 જોગ સીંકદરશાહની બનાવેલી આદીના મસીદ પાડુંઆમાં છે.
 નલહુદી રેશનથી આજમગંજની ૨૭ માઇલની લાઇન ગઇ છે.
 આજમગંજમાં જમ્મન મંદિરો છે આજમગંજથી હોડીમાં મુરસીદાબાદ
 જે અગાઉના વખતમાં વખણાતું સ્થળ હતું ત્યાં જવાય છે. અહીંઆ
 મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓની ઉત્તમ કૃતિ જોવામાં આવે છે. મુરસીદાબાદ
 રેશમના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. રેશમના કીડા પાળી રેશમ
 બનાવવામાં આવે છે. જમ્મનોનાં સારાં મંદિરો અત્રે છે. મસીદો, મુકામે

મોતીઝીલ જેવાં જળાશયો, હિંદુઓનાં ખીજ મદીરો, અત્રે સારા છે. જંરીનું, હાથી, દોતનું, રેશમનું અત્રે સારું કામ થાય છે. આ તરફનાં અનેક અગત્યનાં સ્થળોમા રેલવે અને રેડીયોનાં સંપર્ગ વ્યવહાર ચાલે છે. આ તરફની દરેક લાકડી અને રેડીયોના વ્યવહારની હકીકત એકત્ર આપવાનું હીક લાગે છે, કારણ કે અત્રે લંબાણ કરવાથી અનુ-સધન તુટી જાય છે. આથી આપણે પાછા મુખ્ય લાઈન પરના લકીસરાઈપર આવવાની જરૂર છે. લકીસરાઈથી મુખ્ય લાઈનમાં વેજનાથ જંકેશન આવવું. વેજનાથ જંકેશનથી દેવધર ૪ માઈલ છે અને ત્યાં નાની ગાડી જાય છે.

વેજનાથ (જાડખંડી)

ગયાથી ફેટલાંક યાત્રીઓ પોતપોતાના સ્થાને પાછા ફરે છે અને ફેટલાંક જગન્નાથ તરફ જાય છે. ગયાથી જગન્નાથ જતા જાડખંડી વેજનાથ નામનું ગ્રામીન તીર્થનું સ્થાન છે, જોર જ્યોતીર્લિંગ મહિનું આ એક જ્યોતીર્લિંગ છે. આ લીંગની ઉત્પત્તી સંબંધે એમ કહેવાય છે કે, પ્રસિદ્ધ રાક્ષસ યેષ્ઠ રાવણે કેલાશમા શ્રીશંકર પ્રત્યે ભારે તપ કર્યો. શંકરે પ્રસન્ન થયા અને રાવણને વરદાન માગવા કહ્યું. રાવણે કહ્યું કે આપ, જો પ્રસન્ન થયા હો તો આપ લંકામાં પધારો કે જ્યોત્સું આપની અહનિશ ભક્તિ કરી શકું. શ્રીશંકરે એવી સરતે આ વાત કહ્યું કરી કે, રાવણ શંકરને સીધા લંકા લઈ જઈ મુકે. રસ્તામાં કંઈ પણ ઉતારે નહી. અને ઉતારે તો શંકર સાથી આગળ આવશે જ નહી. રાવણ કેલાશમાથી શંકરને લઈને આવવા લાગ્યો પણ રસ્તામાં લઘુશકા લાગવાથી ખૂબ ગભરાયો. શંકરે લંકામા જાય અને રાવણ અનન્ય ભક્ત હોવાથી શંકર પાસેથી ભક્તિદ્વારા વર મેળવી જાય તો જતાવો મુશકેલ થઈ પડે, આમ સમજી દેવતાઓ વિષય પાસે ગયા અને વિષયને આ હકીકત જાહેર કરી, આમ જનતું અટકાવવા વીનંતી કરી. વિષયએ આ કામ અટકાવવાનું માથે લીધું અને વિષયએ રાવણ શંકર લઈ જતો હતો તે વખતે પ્રાણલુના વેશે દેખાવ દીધો રાવણને લઘુશંકા, કરવાની હોવાથી તેણે પ્રાણલુને બોલાવી પોતા પાસેની શંકરની મુર્તિ પકડી ચમગા કહ્યું. પ્રાણલુ પેતાની, ગરીબીને લઈને અને બીજાનો વખત વહી જતા બીજા ન મળતા ભુએ મંરવા વખત આવશે, આમ જણાવી રાવણનું કામ કરવા ના પાડી રાવણ અને પ્રાણલુ વચ્ચે થોડો વખત રક્ષક થઈ અને બ્યારે રાવણે પ્રાણલુને

ધમકી આપી સ્વારેજ-આદ્યે તે મુર્તિ પોતા પાસે લીધો; એવી સરતે
 કે એક પોહોરની અંદર રાવણુ જે તે પાછી નહીં લે. તો તે મુર્તિ
 નીચે મુકી પોતે જતો રહેશે. રાવણુને આશા હતી કે તે યોગાન્
 વખતમાં પાછો પ્રરશે, પણ તેને વિષ્ણુએ ઠરેલી. હરકતને લીધે દિવસે
 વહી ગયા અને આદ્યજુરમી વીષ્ણુએ શીશંકરની સ્થાપના કરી દીધી.
 વિષ્ણુ પછી અંતરધ્યાન યત્ન ગયા અને રાવણુ શંકરની શોધમાં ભટક્યો
 અને એક એવાળ્યાદ્વારા તેને શંકરની સ્થાપના યથાની. અખર મળી. રાવણુ
 નીરાશ થયો, અને સ્વારથી આ સ્થાન વેજનાથના નામથી પ્રસિધ્ધ છે.

વેજનાથનું વિશાળ મંદિર.

દેવગઢના રેલવે સ્ટેશનથી વેજનાથ ચાર માઇલ થાય છે અને
 ત્યાં પણ એક સાંકડા માપની રેલવે કરવામાં આવી છે. વેજનાથનું
 સ્થાન મધ્ય દેશમાં છે. વેજનાથમાં એક સરોવર છે અને તેને
 ગંગાસર કહે છે. આ સરોવરમાં યાત્રીઓ સ્નાન દાનાદિ કરે છે.
 વેજનાથનું મંદિર બહુજ વિશાળ છે. એક મોટા શીલા જેવું આ
 મંદિરનું સ્થાન છે અને તેમાં જુદાં જુદાં બાવીશ ખીળાં મંદિરો
 છે. વચમાં શ્રી વેજનાથજીનું મંદિર છે અને તેની આજુબાજુ વિશાળ
 ચોક છે. મંદિરનું અને ચોકનું સર્વ કામ પથ્થરનું છે. શ્રીવેજનાથને
 ગંગોત્રી તથા ગંગાજળ ચડાવાનું મોટું મહાત્મ છે અને તે અત્રે
 વેચાતું મળે છે. શ્રી વેજનાથની શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરનારને ધારેલી સિદ્ધિ
 મળે છે. વેજનાથના મંદિરમાં એક કુવો છે, કે જે કુવામાં સર્વ તીર્થ
 છે, આમ કહેવામાં આવે છે. આ કુવાનું પાણી પીનાર રક્તમીત જેવાં
 દરદીથી મુક્ત થાય છે આમ ત્યાંના લોકો ખાત્રી આપે છે.

વેજનાથ અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ કુંગરોથી અને ઝાડોથી
 ભરપૂર છે. આ ઉપરથી ઝાડખંડી વેજનાથના નામથી આ સ્થાન
 પ્રસિદ્ધ છે. અત્યારે વેજનાથમાં તો બહુ ભારે ઝાડો નથી, પણ ત્યાંથી
 પાંચ સાત માઇલપર કુંગર અને ભારે ઝાડો છે આ ઝાડોમાં મોટી
 હરડે અને રૂઝાક્ષનાં ઝાડો થાય છે અને બીજી પણ અનેક ઉપયોગી
 વનસ્પતી કે જે જનસ્પતીની શોધમાં અનેક સાધુસંતો અહીંઆ ખામ
 આવે છે. વેજનાથની હવાપાણી ધણાંજ સારાં છે અને તેની સાથ આ
 એકાંત જેવું સ્થાન છે. આથી જંગલ ધલામના ધણાંજ શુદ્ધરથો
 એકાંત જંગલ ગુજરવા અત્રે પોતાનાં મુકામો કરી રથા છે ગામ
 નાનું છે જતાં બગીચાઓ વીરેથી શોભાયમાન લાગે છે. વેજનાથમાં

શીવરાત્રીના મોટી જના બંધાય છે. જે વંખતે લાખો માણસો હાંજર થાય છે. વેળનાથમાં અત્યારે ત્યાંના બ્રાહ્મણોના બાળકોને વીઘામ્યાસ કરાવવા એક પાડશાળા રચવામાં છે અને તેને ગીરડીકના રાખ તરફથી સૂરી મદદ મળી છે. વાંદુરસતીના સુધારા માટે રહેવા લાયક આ સ્થાન છે.

માધુપુરથી ગીરડીકની રૂઝ માઈલની સાખા લાઇન ગઈ છે. વચસા રેલેશનો જમદીશપુર ને માહુગમદ છે. આ ગીરડીકથી પારશનાથજીનાં દરશન કરવા જવાય છે. અંરમદ શીખર પર રેં જઇને દેરાસર છે. જઈનેનાં ચોરીસ તિર્થંકરોમાંથી ૧૦ અંત્ર નિર્ધારૂ પામ્યા છે. ગીરડીકથી ૧૮ માઈલ પર, સમેતશીખર નામનું પવિત્ર જમન, તિર્થધાન છે. અહીં આ ૨૬ કુટુંબ છે. કુંડુનાથ નેમીનાથ, અરનાથ, મલિનાથ, દેવાંશનાથ, સુવિધીનાથ, પદ્મમલ, મુની સુવત, અંકમલ, આદિનાથ, શીતળનાથ, અનંતનાથ, સંભવનાથ, વાંસપુન્ન, અભિનંદન, પાર્શ્વનાથ, ગ્રાતમ, ધર્મનાથ સુમતિનાથ, શાન્તિનાથ, વિમલનાથ, અજીતનાથ, નેમીનાથ ઇત્યાદિ તિર્થંકરોની મુર્તિઓ છે. દેરાંઓમાં ધણક ઉત્તમ છે. સફેદ આંરસનું દેર ખાસ જોવા લેમ છે. અત્યારે ખીજ દેરાંઓ જનતાં જોવાય છે. સીતારામપુરથી ૪૩ માં ખલની લાઇન કતરાસાગરની ગઈ છે. આસનસોલ આ કલકતે ન જતાં જગન્નાથ જનારને વાસ્તે બંગાળ નાગપુર રેલવે સાપનું જોડાણનું રેલેશન છે. આસનસોલમાં જગન્નાથ જનારને અને આવનારાઓને પડ્યું રહેવું પડે છે. પહેલા તથા ખીજ વર્ગના ઉતારને, તે બહુ અડઅણ પડતી નથી પણ ઈન્ટરમીડિયેટ અને ત્રીજા વર્ગના ઉતારને રેલેશન પાસના છપરામાં પડ્યું રહેવું પડે છે અને ત્યાં ઓઝો વીગેરેની અડઅચાળીઓ હલકટ માણસો કરે છે. આ સંજોગે વારંવાર પત્રોમાં છુમાટો આવ્યાજ કરે છે અને જે ચાર મુકદમા કોર્ટમાં પણ આવી ચુક્યા છે, કેટલાકમાં આરોપીઓને સજા થઈ અને કેટલાકમાં આરોપીઓ છુટી જવા પામ્યા છે. હું આશનસોલ આવ્યો, ત્યારે આ સંજોગે તપાસ કરવા લાગ્યો. મને જણાવવામાં આવ્યું કે, જે ત્રણ દીવસ પહેલાંજ આવે કોર્ટમાં મુકદમા જન્યો હતો. હિંદુ લોકો રાંક હોવાથી અને કોર્ટમાં જવાથી તે વાત થોડા જાણી તે વધારે લોકો જાણી જાય આવી ખીકમી આવી વાત છુપાવે છે અને તેથી આ સ્થાનની બહુ જોઈએ તેટલી જાહેરમાં આવતી નથી પણ આ સ્થાનમાં મુસાફરોને ખચીત ડુખજ છે, એમાં જરાએ શંકા નથી. હું પરોપકારી જુદિના પુલસ્કેને આ

સ્થાનમાં એક ધર્મશાળા અંધારા સલામતું કર્યા વગર રહી શકતો નથી. આ ધર્મશાળાથી ચોટું પ્રખ્ય હોસલ ધાય એમ નથી. આસનસોલમાં આવતા જતાં યાત્રીઓને બારથી અઢાર કલાક સુધી પડયું રહેવું પડે છે. અને તેમને પડયા રહેવાની જગ્યા પણ એટલી સોંકડી અંધારી અને ચારે બાજુથી ખુલી છે કે બદમાશ પોતાની જુરી મુરાદ સહજ પાર પાડી શકે એમ છે, સ્ટેશનની એક બાજુએ ગામ છે અને બીજી બાજુએ યોડાંક હોટડાઓ અને જંગલ છે. આ જગ્યામાં ભાડું ખરચી જગ્યા મળે છે પણ તેએ સલામત સ્થાન નથી. આસનસોલથી ચક્રધરપુર જવાય છે. ચક્રધરપુરથી ખરકપુર ૧૨૨ માઇલ છે. ચક્રધરપુરથી ખરગપુર તરફ ન જતાં નાગપુર ઉપર યઇને મુંબઈ અવાયડે. કલકત્તા ઉપર યઇ, જગન્નાથ જંનારને ખરગપુર આવવું પડે. કલકત્તા ને ખરગપુર ૭૨ માઇલ છે. કલકત્તા ને આસનસોલ ૧૩૨ માઇલ છે. એટલે ૨૦૪ માઇલની મૂસાફરી કલકત્તાથી ખરગપુર સુધી કરવી, પડશે આસનસોલથી ચક્રધરપુરને ૨૨૦ ૧૩ કલાકનો છે કલાકના વીશ માઇલ ગણીએ તોએ ૨૬૦ માઇલ ધાય અને તેમાં ૧૨૨ માઇલ ખરગપુરના ઉમેરીએ તો ૩૮૨ માઇલ ધાય. ભાડું વધારે આપવું પડે અને કલકત્તા જેવા ન મળે આ પણ નુકશાનજ છે. આ સનસોલથી કલકત્તા યઇ જગન્નાથ જવું આ સારું છે. એંડલ રેલ્વે નથી અથીપુરની જુદી ૩૨ માઇલની લાઇન છે. રાણીગંજ આ કોલસાના વેપારનું પ્રખ્ય મથક છે. કોલસાની ખાણો અહીં આ જેવા જોગ છે. ખાનાજ કરાનથી મોઝમાહ સુધી નાની ગાડી જાય છે. ખરદવાનમાં મહારાજનો મહેલ, ગુલાબ બાગ, એકસો આઠ શીનલીંગ પીર બેહરામનો રોજો, લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર આ દર્શનીય સ્થાન છે. આ તરફ ખરદવાન એક સારું સ્થાન ગણાયું છે હુગલીમાં ઝમામવાડો જેવા જોગ છે. ચંદ્રનગર આ હંડુસ્થાનના ગણ્યાગાંઠયાં કેંચ સસ્થાનો માહેનું એક છે. શીવરાષ્ટ્રીથી ૨૨ માઇલની તારકેસ્વર લાઇન ગઇ છે. તારકેસ્વર આ પ્રદેશનું જંગલું જોત સ્થાન છે. આ સ્થાન મહંતને આધીન છે તારકેસ્વરની માનતા ઘણીજ ચાલે છે. અહીં આ સ્નાનની જગ્યા દુધ ગંગા છે. તારકેસ્વરના દરવાજા કરી કલકત્તે અવાય છે. તારકેસ્વરથી માગરાની ૩૨ માઇલની એક ગ્રામ લાઇન છે.

કલકત્તા

મુંબઈથી બંગલુરુ ઉપર યાત્રા માધ્યમ ૧૪૦૦ ભાડું ૧૬-૮-૦,
નાગપુર ઉપર યાત્રા માધ્યમ ભાડું ૧૫-૧૦-૦.

ભારતવર્ષનું આયારનું પાટનગર કલકત્તા ગણાય છે. કલકત્તામાં અભણા મુસાફરને રહેવા સાર હેરીશન રોડપર ને મલીક સ્ટ્રીટમાં ધર્મશાળાઓ છે આ ધર્મશાળામાં ત્રણ દિવસ આરામથી રહી શકાય છે મુબઈના ધરો અને બાધણી અને કલકત્તાના ધરો અને બાધણી વચ્ચે ફર છે કલકત્તા વિસ્તારમાં મુબઈથી વધે છે. કલકત્તા પાટનગર હોવાથી મુબઈથી ઉતરતું તો નથીજ પણ મુબઈમાં અનેક દેશના અનેક માણસો અને તેમની હાજરને અનુકૂળ સાહિત્ય જોવાય છે તેવું કલકત્તામાં નથી કલકત્તાની ખુબી કનકત્તામાં છે અને મુબઈની ખુબી મુબઈમાં છે કલકત્તા વેપાર રાજગારની બાબતમાં મુબઈથી ઉતરતું નથી પણ મુબઈ જેવી પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી કલકત્તામાં જોવા લાયક સ્થાનોમાં ફાઈ વીલીયમનો કિલ્લો, ઐસીઆદીક સોસાયટીની જમ્યા, મ્યુઝીયમ, ગવર્નમેન્ટ હાઉસ, ટાઉનહોલ, કોતેજો, રકુસો, આરપીગલો, જલ હાઇડ્રો, ઇડન ગારડન, હમામખાનું, ટકશાળ, માથુકરોનાનું રામ બ્રોદાસનું, જર્જન મંદિર, બાગબંતરનું મદનમોહનજીનું મંદિર, તુલાપટ્ટીનું સલનારાયણનું મંદિર, કાચીપુરનું તોપો બનાવવાનું કારખાનું, કૃષિવિદ્યા શીખવાનું સ્થળ, કાલીજીનું મંદિર, મંદિર માસનું શકરનું શીવાનમ, કપનીબાગ, પાનસગોળ વીજેરે છે હાવરામાં શીવબક્ષ ભાગવાની ધમશાળા છે કલકત્તાથી ૬૦ માઇલપર ગંગા અને સમુદ્રનો સગમ થાય છે તેને ગંગાસાગર કહે છે અહીંઆ આગબેટ અને વહાણમાં જવાય છે અહીંઆ મહર સક્રાંતિપર અસખ્ય લોકો આવે છે મૈત્રેય કપિલના કોથથી, સગરપુત્રે બળી મુલા હતા અને જેના ઉદ્ધાર માટે બગીરથ ગંગાજીને લાવ્યા અને પોતાના પ્રવંજોનો ઉદ્ધાર કર્યો આ ગંગાસાગરનું સ્થળ છે અહીંઆ કપિનરસિ, રામ હલાદિનાં દર્શન થાય છે આ વરદ ખાનાપીવાનું સર્વ સાહિત્ય સાથે રાખી જવાની જરૂર છે.

મુબઈ ઇલાકામાં જેમ બી. બી સી આઈ રેલવે અને ઇ. આઈ. પી રેલવે મુખ્ય ગણાય છે તેમ આ બીહાર-બંગાલ પ્રદેશમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે, ઇસ્ટર્ન બેંગાલ રેલવે, આસામ બેંગાલ રેલવે અને નોર્થ બેસ્ટર્ન રેલવે આ મુખ્ય છે. અંગ્રેજી રેલવે કંપનીઓમાં જે

વિશેષ છે તે એ છે કે, કેટલીક જગ્યાએ રેલવે અને સ્ટીમરથી સંયુક્ત વહીવટ ચલાવે છે. આ પુસ્તકના પ્રુષ્ટ ૨૪૧ માં લખનાથી કદીહાર સુધીનાં રેશનો બેંગોલ નોર્થ વેસ્ટર્ન લાઇનનાં આપેલાં છે. આ કઠી-આર જ'કશન રેશન છે. કદીઆરથી ધરટર્ન બેંગોલ રેલ રેલવે લાઇન. ખાનવાધાટ સુધી ગઇ છે. કદીહારથી પારવતીપુર સુધી બીજી લાઇન ગઇ છે. આ લાઇનનાં દીનાજપુર રેશનથી ૧૦ ગાઉપર કંતછતું ઉત્તમ મંદિર છે. ત્યાંથી ૨૦ માઇલપર મોટું ગોર્વાદછતું મંદિર છે. આ બન્ને મંદિરો પ્રાચીન આ તરફના સોડામાં ભારે પુણ્ય ભાવ જોવામાં આવે છે. પારવતીપુરથી ધુબરીધાટ સુધી ૯૦ માઇલની લાઇન ગઇ છે, પારવતીપુરથી ૧૩૫ માઇલ દારજીલિંગ થાય છે અને રેલવેમાં જવાય છે. દારજીલિંગ જોવા જવું સ્થાન છે. રેલવેનો અદ્ભુત માર્ગ, કુદરતી લીલા, જંગલમાં મંગલ કરવાની પાશ્ચાત્ય સોડાની ખુબી, બ્રહ્મરમો હળામળા રહેલો ગીચ લતો, દુનિયાનાં સાથી ઉત્તમ અને ઉંચા હિમાલયનાં શીખર એવરેસ્ટનાં દર્શન, કાંચન ગંગાનાં દર્શન, પહાડી માણસોની ખીજાન, આયુષ્યવર્ધક પવન અને પાણી વીગેરેનો સંપુર્ણ અનુભવ અત્રે આવનારને થાય છે. પૈસા ખરચતાં રહેવા આવવાની સગવડ પણ શકે છે. દારજીલિંગમાં અનેક ગુરાઓ છે. આમાંની એક ગુરા ટીબેટ સુધી લ'બાએલી છે આમ કહેવાય છે. પારવતીપુર ધુબરીધાટ વાળી લાઇનમાં દીરડાથી સ્ટીમર રસ્તે ચીલમારી ધાટ આવવું. અહીંઆ બ્રહ્મ પુત્ર તીર્થ છે. કિતર શુદ્ધ ૮ નો અહીંઆ મેળો ભરાય છે. પરશુરામનો માર્તંડેલાનો મહાન દોષ અત્રે છુટ્યો હતો, આ તીર્થનું મહાત્મ્ય સર્વ ધર્મ પ્રધેમાં જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મપુત્ર તીર્થ કરી સ્ટીમરમાં ગોહાટી આવવું. મહાભારતના પ્રસિધ્ધ ભગદત રામના પ્રામલ્યોત્તિપુરની જગ્યા આજ ગોહાટી છે. હજીપણ આ તરફ પ્રાચીન સભ્યની નીશાનીઓ જોવામાં આવે છે. ગોહાટીથી એક ગાઉપર જગદંબા કામક્ષી દેવિનું અદ્ભુત સ્થાન છે. નવરાત્રીના દિવસોમાં અહીંઆ દેવીલક્ષ્મી દરશન માટે અવસ્ય આવે છે. પૂરાણે તિહાસમાં કામક્ષી દેવીનું અદ્ભુત મહાત્મ્ય વર્ણવેલું જોવામાં આવે છે. અત્રે ભીમાશંકર મહાદેવનું સ્થાન છે, મુબઇ પાસેના ભીમાશંકરને ૧૨ જ્યોતીર્લિંગમાંહેના એક છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ સિવપૂરાણમાં કામરૂપ દેશમાં ભીમાશંકર ગણાવ્યો છે. આ કામરૂપ દેશ છે અને આજ ભીમાશંકર દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાં હોવા જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે. આસામ બેંગોલ

રેલવેના બરવાકુંડ રેલેશન પાસ જવાલામુખી તીર્થ છે. સીતાકુંડ રેલેશન પાસ સીતાકુંડનો ગરમ ખાણીનો ઝરો છે. આ ઝરો પાસ બતી લાઇને નીચે તો પ્રદાકીઆ નેવો અવાજ ધાય છે. આ તરફ ચટગામ ચોખાના વેપારનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. હાકા સુંદર વેપારી સ્થળ હોઇ ત્યાં મલમલ, ચાંદી સોનાના દાગીના, જરીકમ, દોરીઆ, જામદાની વગેરે સારા બને છે. હાકામાં જોવા જોગ મુકામો પણ સારાં છે. નદીઆ આ વિદ્યાપીઠ ગણાય છે. ન્યાયશાસ્ત્ર અહીં આખા હિંદુસ્થાન કરતાં ઉત્તમ શીખવાનું હતું. કાચીથી પણ અત્રે ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવા લોક આવતા હતા. અત્યારે પણ અહીં આ ન્યાયશાસ્ત્ર અને બીજાં શાસ્ત્રોની શાળાઓ છે.

વિદ્યાનગર આ તરફના પરમ વૈષ્ણવ બક્ષા ચૈતન્યનું વાસ્તવસ્થાન છે. ચૈતન્યને વિષ્ણુનો અવતાર માનવામાં આવે છે. અહીં આ ચૈતન્યનું મોટું મંદીર છે. શાંતિપુર આ વેપારી મથક છે. અહીં આ કૃષ્ણકીલાનો ઉત્સવ બહુજાં ધામધુમથી ધાય છે. હિંદુસ્થાનનાં નાનાં મોટાં દરેક સ્થાનમાં દેવમંદિરો અને હાસવો ધયાજ કરે છે. હિંદુપ્રજાના પ્રાચીન પુરુષોએ ધર્મનું એવું સ્વરૂપ કરી મુક્યું છે કે અન્ય પ્રજા ગમેતેવા પ્રકાર કરે તો પણ હિંદુ પ્રજાની ધર્મલુધિ નહીં યાદ રહે નહીં. ઇતિહાસમાં અનેક પ્રજાનાં અત્યારે નામ નીશાન પણ રહ્યાં નથી; માત્ર ચીરકાળથી હિંદુ પ્રજા હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ શાસ્ત્રો પૃથ્વીના ઉપર ચોતાની વિજય પતાકા ફરફરાવ્યા કરે છે.

આ ઉપર લખેલો સર્વ પ્રદેશ જોવો હોય તેણે જોઈ કલકત્તા પાછા ફરવું ને ન જોવો હોય તેણે કલકત્તાથી જમદીશનો માર્ગ લઈ ખરગપુર આવવું.

બંગાલ નાગપુર રેલવેદ્વારા મુંબઈ અવાય છે તેનું ખરગપુર જ-કશન રેલેશન છે. ખરગપુરથી ચક્રધરપુર અવાય છે. અને ત્યાંથી નાગપુર અવાય છે.

આ પુસ્તકના પાના ૫૧ માં જુસાવળથી નાગપુર લાઇન જુદી પડે છે તે સંબંધી જાણેજ કરેલો છે. આપણે બીજે રસ્તે નાગપુર આવી પોહોંઆં છીએ. ખરગપુરથી જમદીશ તરફ આમજ વધવા પહેલાં આ ખાંચાઓ અને તેની મુખ્યસર હકીકત અત્રે આપી દઈ છું.

ખરગપુરથી ભૂસાવળમુધીની અગત્યની હકીકત.

ખરગપુર મીડનાપુરની એક ૮ માઇલની લાઇન ગઈ છે. જર-સુગદાથી સંબલપુરની ૩૧ માઇલની લાઇન છે. બીલાસપુરથી કટની ની ૧૯૮ માઇલની લાઇન છે. આ સંબંધી હકીકત પૃષ્ઠ ૧૬૪ માં જોવી.

રામપુરથી ધામતરીની ૪૬ માઇલની લાઇન છે. ગાંડીઆથી નૈનપુરની લાઇન છે. વરધાથી વેરાસર કે જ્યાં કોલસાની ખાણો છે ત્યાં સુધી ૪૫ માઇલની એક લાઇન છે. વરધા પછી સોનગામ હીંગનવાટ ને નાગરીઆ સ્ટેશનો છે. બહનેરાથી ઉમરાવતી ૬ માઇલ છે અને ત્યાં રેલવે લાઇન છે. નીલંબથી ૮ માઇલની આમગામની લાઇન ગઇ છે.

ખરગપુરથી નાગપુર સુધીની રેલવે લાઇનમાં જનાર મુસાફરની નજરે ભારે વન લીલા, પહાડી રસ્તાઓ, યુગદાઓ વીગેરે પડ્યા વગર નહીં જ રહે. મોટી ન દીઓ પર રેલવેએ બાંધેલા પુલો પણ જોઇ શકાશે. ચક્રધરપુરમાં રેલવે વધુ ટકે છે અને ધનજીનના ફરફારો કસારામાં જેમ યાય છે તેમ યાય છે. આ તરફની નદીની રેતીમાં સોનું નીકળે છે અને ભોકા રેતી ધોઇ સોનું કાઢે છે. આ પરથી નદીના મૂળવાળા પર્વતોમાં સોનું હોયું જોઇએ આનું અનુમાન કરી શકાય છે. વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળેલી કેટલીક નદીઓ આ તરફ આવે છે. મહાનદી બ્રાહ્મણી વીગેરે નદીઓ આ તરફ જોવામાં આવે છે. રાજગંગાપુર રાજધાનીનું સ્થાન છે અહીં આ ગાઢ જંગલો હોવાથી જંગલોમાં હાથીઓ મળે છે. ઝારમુગદાથી સંબલપુર ને લાઇન ગઇ છે તેમાં સંબલપુર અગત્યનું મથક છે. મહાનદી પર આ ગામ આવેલું હોઇ અત્યારે વેપારની બાબતમાં વધતું રચળ છે. અહીં આ જુનો હિન્ડ કિલ્લો જોવામાં આવે છે. સંબલપુરમાં સંબલદેવી, પરમેશ્વરી, જગન્નાથજી, અનંતજી વીગેરે દેવસ્થાનો છે. આ તરફ આગળ હીરા નીકળતા હતા. અંબાથી ૧૪ માઇલ પરના કુદરમાલમાં કપ્પીર પથ્થરોની યાત્રાની જગ્યા છે. નૈલા પાસ સમરી નારાયણનું સ્થાન છે. લાં રામ લક્ષ્મણનાં દર્શન યાય છે. પરમ પ્રેમલક્ષણ ભક્તિની સાક્ષાત મૂરતી સગરી અહીં આ રહેતી હતી એવી આ ભોક્ષાની સમજ છે. બીલાસપુર આ અત્યારે સુધરતું જતું રચળ છે. અહીંથી થોડે દૂર પ્રસિધ્ધ ભક્તારાજ મયુરધ્વજ જોણે પોતાનું અર્ધ શરીર વેરાવી દાન કર્યું હતું તેની રાજધાની રત્નપુર છે. જુની રાજધાનીની અનેક નીશાનીઓ જોવામાં આવે છે. રાયપુર વેપારી મથક હોઇ જોવાજોગ રચળ છે. શહેરમાં અનેક જુનાં તળાવો હોઇ આંબાઓની આમરાઇઓથી શહેરની શોભા ધણીજ સારી લાગે છે. રાજનાંદગામ આ નાનું રાજધાનીનું ગામ છે. તુમસર અને ભંડારા આ વેપારી મથકો છે, સ્ટેશનથી મથકો દૂર છે પણ જવાના પાકા રસ્તાઓ છે. કામરી આ નાગપુર પાસની લશ્કરી ઝાવણી છે. અહીંથી ૧૮ માઇલ

ઉપર રામટેકની જગ્યા ખાસ જોવા લાયક છે. અહીંનાં રામચંદ્રજીનાં મંદિર ઉપરાંત બીજા ૧૧-૨૦ દેવતાઓ છે રામટેકમાં પાન ધણીય થાય છે અને તે સર્વત્ર જાય છે રામટેકથી એક માઉઉપર અખાતળાવ જોવાજોગ છે. આ ૧ માવ પર નાગપુરના ભોંસલા રાજાઓએ વધાવેલા મંદિરો જોવા જોગ ૭ અગ્રે કાર્તીકી પૂનમની જત્રા લરાય છે તે વખતે આ તરફના લોકો ધણીય આવે છે

નાગપુર

ઉંડું ૫૨૦ માઇલ ભાદુ ૧૮-૨-૦

નાગપુર આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મોટું શહેર છે નાગપુરના "ભોંસલા" રાજાનો વાડો જોઇ આગલા રાજ્યની મોટાઇનો ખ્યાલ આવે છે નાગપુર પાંચડી પને છે અને રસ્તા સાફ છે ઘરોની બાંધણી જુની શૈલીની છે છતાં નાગપુર શોભાવમાન શહેર છે નાગપુરનો વેપાર મોટો છે અને ત્યાં મીઠો ખજુ થઇ છે આ મીઠો મુળદની મીઠો કરતાં સારો નફો કરે છે નાગપુર મધ્યપ્રાંતનું એક સર્વોત્તમ શહેર છે અને રેસીડનસીના સુદર મકાનો સરવોત્તમતામાં વધારો કરે છે.

નાગપુરની રેસીડનસી નાગપુરથી દોઢેક માઇલ પર આવેલા સીતા બાલડીહી-નસમાં છે આ સીતાબાલડીહી-નસમાં એક તરફ સુરોપીયનો રહે છે અને બીજી તરફ હિંદુ ગૃહસ્થો રહે છે આ સીતાબાલડીહી-નસના રસ્તાઓ બહુજ સુદર છે સીતાબાલડીનો કીસ્સો અત્યારે તે જગ્યાપર છે કે જે જગ્યાપર આપાસાહેન ભોંસલેએ સને ૧૮૬૭ માં લાના રેસીડન્ટ મી જાહીશનસ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ કીસ્સામાં હથીઆરોનો ઉત્તમ સમૂહ છે નાગપુરથી દશ માઇલ પર કામટી કરીતે લશ્કરી કાંપ છે. નાગપુરમાં બાગ બગીચાઓ ઘણા છે અને તેમાં મુખ્યત્વે સંનાના વધારે છે આ સંનાઓ મૂળદ સુધી રકમળ થ આવે છે નાગપુર અને તેની બાજુના રામટેકથી મુળદમાં ઢંગલાન થ ખાવાનાં પાન આવે છે નાગપુરમાં મુખ્ય જોવા લાયક બાજોમાં મહારાજ બાગ અને તુલસી બાગ શહેરમાં, સોના ગામનો પાલડી કસડી અને પરાનો તેલેન કરીઆ છે

નાગપુરનું સમગ્રસ્થાન જે ત્યાંથી ત્રણ માઇલ દુર છે, તે ખચીત જોવા લાયક છે આ સમગ્રસ્થાનમાં અનેક એવી ચીજો છે કે જે બીજા ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે દાખલા તરીકે જાગેએ અહીં આ મોરોમ સેધર જેવાં પથરાનાં ચોસલા જોવા. આ પથરા ત્રણ ચામડાની માફક વાળીએ

તો વળે એવી જાતના હતા. બીજું અહીં આ સીધાસેજોનો સંગ્રહ ધણીજ ઉત્તમ છે. અહીંની લાઇબ્રરી પણ વખાણવા લાયક છે. નાગપુરના સંગ્રહસ્થાનનું મહાન પણ સુંદર છે. નાગપુરને નળદ્વારા પાણી હમેશ મળ્યા કરે છે. નાગપુર રણાઆમણું અને લીક્ષાત્રીથી ભરપુર શહેર છે. અને ત્યાં રૂ, અનાજ, સાગ અને જંગલની ચીજોનો મોટો વેપાર ચાલે છે. નાગપુરમાં કૃષ્ણવણીનાં સાધનો પણ ધણીજ છે, નાગપુરની ભાષા મરાઠી અને હિંદી બીજી છે.

નાગપુરથી શુશાવળ સુધીનો સર્વ પ્રદેશ જાણે મુખ્યના વેપારીઓએ પોતાનો કરી લીધો કેમ ન હોય એમ જણાય છે. વરધા, દેગામ, પુલગામ ધામણગામ, ચાંદુર, ઉમરાવતી, આકોલા ધર્મીયપુર, નાંદુર, મલકાપુર વીજેરે રૂનાં મોટાં મથકો છે અને ઘણી જગ્યાએ પ્રેસો, જીનો અને મીસો જેવામાં આવે છે. આ તરફનો અનાજનો વેપાર મોટો છે. આ તરફ ધણું કરીને બધાં ગામોમાં જુદે જુદે વખતે બજાર ભરાય છે અને માલ લેવા વેચવાનું સાફ સાધન મળે છે. વરધાથી વારોરા જઈ કોલસાની ખાણો જેવી હોય તેણે જોઈ આવવી. વારોરા જનારે ચાંદ જેવાનું ભુલવું નહીં. ચાંદામાં જીનો કીસો જેવા જોગ છે. એ કિસ્સામાં જમીનની અંદર થઈ કારામઠ અને કુવામાં જવાનો રસ્તો કાઢેલો જોઈ શકાય. અચલેશ્વર, મહાકાળી અને મુરલીધરનાં દર્શન કરાય છે. દેવલ, ભાંડકા બીજાજસની અને બીજી જગ્યાઓમાં આવેલી ગુફાઓ જેવા જોગ છે. આ તરફ લોહું નીકળી શકે એમ છે. પન્ના અને હીરા અગાઉ આ તરફ મળતા હતા. ધામણગામમાં એવતમાલ અને હીંગનવાટનો સર્વ વ્યપારી, બર આવે છે. એવતમાલ અને હીંગનવાટ પણ રૂના વ્યાપારનાં મુખ્ય મથકો છે. આ તરફ વાશદમાં મોટો મેળો ભરાય છે. બરનેરાથી ઉમરાવતી જઈ અમરાવતી ગાળાનું ગ્રામીન સ્થળ છે તેનાં દર્શન કરવા ચુકવું નહીં. ઉમરાવતી વેપારી મથક હોઈ કીલાવાળું સ્થાન છે. ઉમરાવતીમાં બીજાં પણ દર્શનીય સ્થળો છે. ઉમરાવતીથી ઈલ્લીયપુર જોઈ આવવું. બરનેરાની આજુ બાજુ કુંદનપુર, બીલટેક, ઉમરાવાડા, ગુન્જ અને તુંગામાં જુદી જુદી વખતે મેળાઓ ભરાય છે અને તે લાંબો વખત રહે છે. આકોલા વેપારનું અગત્યનું સ્થળ હોઈ આકોટ અને હીંગોલીના પ્રદેશના કેન્દ્ર જેવું છે. નરનાલાનો કિસો જે ખાસ જોવ. જોગ છે તે જર માઇલ છે. પાટોર, સોનવા ને આકોટમાં મેળાઓ ભરાય છે. બાસીમ આકોલાથી જવાય છે. બાસીમમાં બ્રહ્મજી અને પદ્મતીયં છે.

મર્મતીર્થના જળથી વામુડી રામનો કાંડ મટવાથી તેણે કુંડની જગ્યાએ તળાવ દરકું છે. આમગામ, રોગામ આ રૂના વેપારનાં મથક છે. આ રીતે આ પ્રદેશ જોઈ કરી વેપારનો અનુભવ લઈ ભૂસાવળ અવાય છે.

હવે આપણે ખરગપુરનો જીનો માર્ગ લેવાનો છે. ખરગપુર પછી ખુરદારોડ અવાય છે. કલકતેથી ખુરદારોડ ૨૮૬ માઈલ છે. નાગપૂર લોહનમાં ખરગપુર આવનારાને પણ આજ રેલેશન મળે છે, આ લોહનનાં ભદ્રક, બાલાસોર અને કટક આ બધાપારી મથકો છે. જાનપુર આ તીર્થ સ્થાન છે. અહીં આ વૈતરણીમાં સ્નાન કરાય છે. વિષ્ણુસ્વામી, વરાહજી, વસિંહજી, ચતુર્ભુજ દેવી, ગણપતી, ઈદ્રાણી, વારાહી, આમુંદા અને વિરળ દેવીઓનાં મંદિરો હોઈ આ પાર્વતી તીર્થ ગણાય છે. અહીં આ યાત્રા કરાય છે. આ ઓડીસા જિલ્લામાં જાનપુર, જગન્નાથ, ભુવનેશ્વર અને કોલાર્ક આ ત્રણ પ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થાન છે. પુરીનો સ્થાનિક ઉદ્યોગ નહીં જોવો છે પણ પુરીથી થોડે દુર મહાનદીને કિનારે કટક કરીને એક મોટું શહેર છે આ વેપારની મુખ્ય પીઠ છે. કટક ચોખા અને નીમકના વેપારનું મુખ્ય ધામ છે. કટક મહાનદીના મુખપર છે. વિધ્યાર્ચનમાંથી નીકળી મહાનદી કટકથી થોડે દુર સમુદ્રને મળે છે, અને અહીં આ સંગમ સ્નાન યાત્રીઓ કરે છે. પુરી રેલવે થઈ નહોતી ત્યારે રાત્રીમંજથી પગ રસ્તે આવતાં આ તરફનો બધો ભાગ ખાસ જોવામાં આવતો હતો. કલકતેથી સ્ટીમરમાં પણ પુરી અવાડું હતું, પણ તે અગાસ બહુજ કુખરૂપ હતો. કટકમાં સોના ચાંદીના કામીના ઉર્જમ થાય છે. કટકની આજુ બાજુ નદીઓ પર બધો બાંધેલા છે. આ એકા કરેલા પાણીને નેહર વાટે એતરોમાં લઈ જવામાં આવે છે. ખુરદારોડથી પુરીની બાંધ લોહન જાય છે. ખુરદારોડ પર ગાડી બદલવી પડે છે. ખુરદારોડથી ૬ માઈલ પર તમ-કુંડ છે તે તેની પાસે હાટકેશ્વર મહાદેવના દર્શન થાય છે. આ લોહન ૨૮ માઈલની છે અને તેનાં દલંગ, સાક્ષીગોપાલ, માતાપીપાટપુર આ વચ્ચેનાં રેલેશનો છે ખુરદારોડ પેહેલાનું ભુવનેશ્વર આ યાત્રાનું રથજી છે અને જગદીશ આવતાં કે જતાં અત્રે ઊતરી દર્શન કરવાની ખાસ જરૂર છે. પેહેલાં જી જગન્નાથની મુરતી અહીં આ હતી આમ કહેવાય છે ભુવનેશ્વર જોનારાના મનમાં આ કહેવું સચકિતક લાસે છે. ભુવનેશ્વરમાં પુરી કરતાં મંદિરોની મજા અત્યારે પણ વધારે જોવામાં આવે છે ભુવનેશ્વરમાં સર્વપાપનાશક નામનું પાણીનું ઉત્તમ તળાવ છે અને તેમાં અનેક જાતની માછલીઓ છે. આ તળાવના પાણીને રંગ

પણ ધડી ધડી બદલે છે આ આશ્ચર્યનો વિષય છે. ભુવનેશ્વરમાં પણ જગદીશની પ્રમાણે બધા પ્રસાદ આરોગે છે. યાત્રીઓનો મોટો ભાગ આ સ્થાનમાં દર્શન કરી શકતો નથી આનું કારણ આ સ્થાનની ખબર થોડાઓનેજ છે આજ છે. ભુવનેશ્વરનું ધામ ખચીત રમણીય છે અને ભુવનેશ્વરની મૂર્તિ છૂટ સિધિ દેનાર છે. આથી કરી બંગાલાના લોકોનો મોટો ભાગ અત્રે દર્શન કરવા ચુકતો નથી. આ સ્થાનને એકામ્ર ક્ષેત્ર શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે. અહીંઆ ભુવનેશ્વર, રામેશ્વર, કપીલેશ્વર અને ભારકરેશ્વર આ પ્રાધાન્ય દેવો છે. ભુવનેશ્વરનું દેર ૧૦૦ શીટ હાથુ હોઈ જગદીશનો મંદિરથી પણ પ્રાચીન છે. દેરાનાં શીખરપર ત્રિશુળ છે. ભુવનેશ્વરના મંદિરની અંદર બીજાં દેવસ્થાનો છે. અત્રે હનરો શીવમંદિરો આગળના વખતમાં હોવાં જોઈએ. અત્યારે ૫૦૦ તો મોજુદ છે. બિંદુસરોવર અથવા પાપનાશકની આસપાસ ૧૦૮ મંદિરો છે. તળાવની મધ્યમાં પણ મંદિર છે. વાસુદેવ, બળદેવજીનાં મંદિરો કિનારાપર છે. આ શિવાય દેવીત્રીયેશ્વર બ્રહ્મેશ્વર, બ્રહ્મકુંડ ભારકરેશ્વર, મુકતેશ્વર, કેદારેશ્વર, સીધેશ્વર, પરશુરામેશ્વર, ગૌરીતળાવ, અલ્પબુકેશ્વર, વૈતાળ, સોમેશ્વર હાયાદી દર્શનીય સ્થાનો છે. ભુવનેશ્વરની આજુ બાજુ પહાડી અને જંગલ છે. આ પહાડીમાં ઉદયગીરી પરની ગુફાઓમાં રાણીગુફા, ગણેશગુફા, વૈકુંઠગુફા, સ્વર્ગદ્વાર ગુફા, જપવિનય ગુફા, ગોપાલગુફા, હાથીગુફા, સર્પગુફા, વાઘગુફા વીગેરે જોવા જોગ છે. આ ગુફાઓ બૌદ્ધના વખતની પ્રાચીન છે. અહીંઆ પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણનારને ધણુંક જાણવાનું મળે એમ છે. ઇ. સ. પહેલાનાં કેટલાક શીલાલેખો જોવામાં આવે છે. આ લેખો હકેલી શકાતા નથી. ખૂંડગીરી પર અર્નતગુફા કળાયંદ અને બાલચંદ્રની ગુફા, પારશનાથજીનું મંદિર અને આકાશ ગંગા છે. મહાવિધાની ટોચપર શીવ મંદિર છે.

ભુવનેશ્વર થી પુરી તરફ આવતાં સાક્ષી ગોપાળનું સ્થાન છે અને અહીંયાં યાત્રીઓ અવસ્ય દર્શન કરે છે. જગન્નાથનાં દર્શન કરનાર મોક્ષ પામે છે અને શ્રીકૃષ્ણાદ જગન્નાથનાં દર્શન કરવા આ માણસ આવ્યો હતો તેની સાક્ષી ગોપાળ આપે છે આ ઉપરથી સાક્ષીગોપાળ નામ પડ્યું છે.

હિંદુઓનાં ચાર ધામોમાં પુર્વમાં જગન્નાથનું ધામ ગણાય છે. જગન્નાથનું સ્થાન ધણુંજ પ્રાચીન છે. અને વેદમાં ચંદેદાહ ઈત્યાદિ રચ્યા છે. આ રચાનો ભાવાર્થ એ છે કે સમુદ્રમાં તરતા આવતા લોકોની મારી

મુરતી કરી સ્થાપે વીગેરે. આ ઉપરથી જગન્નાથનું સ્થાન વેદ નેટનું પ્રાચીન છે એમ સમજાય છે.

હજારો ગાઉ લઘ જવામાં આવતા જગન્નાથજીના રાંધેલા ચોખા.

આખા હિંદુસ્થાનમાં જગન્નાથના સ્થાનમાં દેવનો પ્રસાદ બધા ભોગ ખાય છે. અહીંયાં બ્રાહ્મણ શુદ્રના હાથથી ખાય છે અને શુદ્રને ખવરાવે છે, કલિજીમમાં જાતીભેદ રહેનાર નથી અને બધા એક ખીજનું ખાનારા થશે આમ અથવા સત્યજીમમાં જાતીભેદ નહોતો આમ અત્રે સર્વ એકત્ર ખાય છે, એ ઉપરથી વ્યંગ્ય કાઢી શકાય છે. જગન્નાથનો પ્રસાદ ખાવામાં જે આનાકાની કરે તે દુરગતીને પામેજ આતો નહીં છે પણ અત્યારે મોટી વીપત્તીનો ભોગ યજ પડે છે આમ બહુકોએ અનુભવ્યું છે. જગન્નાથજીના રાંધેલા ચોખા હજારો ગાઉ સુધી લઘ જઈ લોકોને પ્રસાદ તરીકે આપવામાં આવે છે અને દરેક જણ સહર્ષ ખાય છે. મૃત્યુ કાળે પણ એકાદ દાણું ખાવા મળે તો મરનાર અને તેના સગાવાળાઓ મરનારની સદ્ગતી થવાનો સંતોષ માને છે.

બ્રાહ્મણથી શુદ્ર સુધી માંસાહારી લોકો.

જગન્નાથ હડીઆ પ્રાંતમાં છે. હડીઆ પ્રાંતની વસ્તી બહુજ ગરીબ અને જંગમી છે. આ પ્રાંતમાં અને જંગમમાં લોકો હજાર અને તેલ ઘોળા સ્નાન કરે છે આથી લોકોનો રંગ પીળો ભેવામાં આવે છે. અને લુગડાં પણ પીળાં જણાય છે. આ પ્રાંતમાં બધા લોકો બ્રાહ્મણથી માંડીને શુદ્ર સુધી માંસાહારી છે. હિંદુસ્થાનની ચારે દિશામાં ચાર દોષો ગણાવ્યા છે. તેમાં પુરવમાં ખસ આહાર, દક્ષીણમાં મામાની કન્યા પરજીવાનો રીવાજ, પશ્ચિમમાં કાશનું પાણી અને ઉત્તરમાં કંદોષની દુકાનની પુરી વીગેરે ખાવાનો દોષ. આ ચારે દોષો શાસ્ત્રાનુસાર દોષો છે જ્યાં ચાલ્યા જાય છે, પણ તે સંબંધે કોઈ કશું બોલતું નથી. ઉત્તરમાં એટલે સુધી જોયું છે કે, બ્રાહ્મણને હજમ લોટ બાંધી રાટલી યડી આપે છે, આ રાટલી પાકે છે ત્યારેજ અમડાય આમ એ પ્રદેશની સમજ છે. જ્યારે ગુજરાતમાં રસોઇ થતી હોય તે વખતે ગોઠમાં કાકરો નાંખે તો અમડાય છે. પુરવમાં મર્યાદાર કરનારા બ્રાહ્મણોને સ્પર્શ કરવામાં બાધ મળવામાં નથી આવતો જ્યારે ખીજ જગ્યાએ મર્યાદારીનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું પડે છે. મામાની દીકરી પરજીવાનો દોષ છે, પણ દક્ષીણમાં ચાલ્યું જાય છે. મરવાડ ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં

કોંતોનાં પાણી થોડાંજ દિઠ પીએ છે. આ બધો વ્યવહાર શાસ્ત્ર વીરધ છતાં ચલાવી લેવાય છે, અને બીજી રીતથી જડધાથી બેઠેલા શાસ્ત્ર વીરધના આચાર સુધારવા કહેનારનું કોઈ સાલજનું નથી, આ આશ્ચર્યનો વિષય છે. જગન્નાથમાં આવા મત્યાહારી પંડ્યાઓ પ્રસાદ લાવે છે અને તે લોકો આવે છે.

તેજ હલદર ચોળી નાહાવાની પડતી જરૂરીયાત.

આ પ્રાતમાં તેજ હલદર ચોળી નાવામાં આવે છે તેનું કારણ આ તરફનું પાણી ખારું છે તેજ છે. એમ જગન્નાથમાં ચાર દિવસ રહ્યા અને સાર્ના શંકરાચાર્યના મઠના કુવાનું પાણી પીતા હતા અને દરિયા કીનારે ગામથી દુર રહેતા હતા ને તળાવમાં તાજ વરસાદના આવેલા પાણીથી નાહતા હતા છતાં એમ ખુજલીનો ભોગ યજ્ઞ પડ્યા હતા. દરેક દેશમાં હવા અને પાણીને અનુકુળ વ્યવહાર રાખે છે માટે પાત્રીઓએ પણ પોતાની તંદુરસ્તીના પ્રાપ્તિ માટે તે પ્રમાણે વસ્તવાની જરૂર છે.

જગન્નાથનું સ્થાન લોકોની જાણમાં લાવનાર રાજા.

જગન્નાથને નીલ માધવ કહે છે. આ જગન્નાથનું સ્થાનનાં લોકોની જાણમાં લાવનાર ઉજ્જનનો રાજા ઈંદ્રધુમ્ન છે. આ ઈંદ્રધુમ્ન બ્રહ્માની પાંચમી પેઢીએ થયો હતો. આ ઈંદ્રધુમ્ન પરમ વૈષ્ણવ હતો અને તેને એક મહાત્માએ આ પવિત્ર સ્થાનની ખબર આપી. આ રાજાએ પોતાના પ્રધાનના ભાઈ વિદ્યાપતીને આ સ્થાનનો શોધ કરવા મોકલ્યો અને તે શોધ કરી આવી રાજાને ત્યાં લઈ ગયો. રાજા ભુવનેશ્વર થઈ નીલ પર્વતપરના ક્યોતેશ્વર અને બીલવેશ્વર પાસે આવી પોહ્યાં એ ટંકામાં એને ખજાર મળી કે ધીનીસ માધવ ભગવાન અંતર્ધ્યાન યજ્ઞ ગયા છે. આ ઉપરથી રાજા અત્રે રહી તપ કરવા લાગ્યો અને હશે યજ્ઞ કર્યો. તેમથી શ્રી ભગવાન પ્રકટ થયા અહીં આ જગન્નાથ, બળભદ્ર અને સુભદ્રાની મુખ્ય મુરતીઓ છે. આ મુરતી વેદીમાંથી નીકળી છે અને તે લાકડાની છે. આ આ હિંદુસ્થાનમાં દેવતાની મુરતીઓ માટે ભાગે પાપાણુ કે ધાતુઓની હાય છે. લાકડાની મુરતી હશે તે પણ ધાતુવાળી હશે પણ અત્રે જ મુરતીઓ છે તે વેદીમાંથી નીકળી છે તેવીજ જોવામાં આવે છે એટલે કે આ મુરતીના હાથ મોં અને પેટ વીજેરે કુદરતી આકારનાં જણાય છે. અને તેને તેના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં જળવી રાખવામાં આવ્યાં છે, આ ઈંદ્રધુમ્ન રાજા મંદીર બંધાવી બ્રહ્મા પાસે ગયા અને ત્યાં કેટલાક વરસો પડી ગયાં. આ ઈંદ્રધુમ્ન રાજાએ જંધાવેલાં મંદીરમાં ગાયત્રી રાજાએ મુરતી

રચાપી દત્તી તેને ઇશ્વરને બહાર કાઢી બ્રહ્મદિગ્દેવતાઓની વિદ્યમાન પોતાની મુરતીની રચાપના કરી આતુ' જગદીશ મહાશયમાં કહેલું છે.

હીંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટામાં મોટું મંદિર.

આખા હીંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટામાં મોટું મંદિર જગન્નાથપુ ગણાય છે. આ મંદિર હંચાઇમાં કે કારીગીરીમાં તે સૌથી મોટું નથી પણ વીરતારમાં અલગતાં સૌથી મોટું કહી શકાય ખરું. જગન્નાથજીના મંદિરની અંદર દર્શન કરવા જનાર સીંદરવાળાથી દાખલ થઈ પતીત પાવનજીનાં દર્શન કરે છે. ત્યારબાદ કાશીવીશ્વનાથનાં દર્શન થાય છે, ત્યારબાદ શ્રી જગદીશના ભોમ મંડપનાં દર્શન થાય છે. આ ભોમ મંડપ બહુજ વીરાળ છે. અને ઉપરનો ધુમટ ઉત્તમ કારીગીરીથી ભરપુર છે. ત્યાર બાદ બલિશજી, વટેશ્વર, વર્ધમંજી દેવીનાં દર્શન કરી અક્ષયવડની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે, ત્યાર બાદ પુરષોત્તમ, ક્ષેત્રપાળ, નૃસિંહ તથા મુક્તિમંડપનાં દર્શન કરી શેઠણી કુંડમાં માર્જન કરી વિમળા દેવીનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સુર્યનારાયણ, ખાતાજેશ્વર, ઇંદ્રાનેશ્વર, ઉત્તરાયણ દેવીનાં દર્શન કરી જગવાનનાં ચરણ કમળનાં દર્શન થાય છે. પછી સુદર્શન ચક્રના દર્શન કરી જગન્નાથ રવાખીનાં દર્શન કરવા જવાય છે, જગન્નાથનાં દર્શન કરવા પહેલાં ગરડ, જયવિજયનાં દર્શન કરી જળબક્ક, સુમદા અને જગન્નાથનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ શ્રી મહાલક્ષ્મી, બ્રહ્માજી, કપાલમોચન, નીલકંઠ, યમેશ્વર, જાજેશ્વર, મારકંડેયના દર્શન કરી બહાર નીકળાય છે. વાંચનારાઓ આ ઉપરથી જોઈ શકશે કે શ્રી જગદીશના મંદિરની અંદર અનેક દેવ દેવીઓ અને શંકરનાં મંદિરો છે. આ બધા મંદિરોને લીધે આ સ્થાનનો વીરતાર ભારે હોય છે આ કુદરતીજ છે. શ્રી જગદીશનાં મંદિરપર નીલચક્ર છે. આ ચક્રની છાયા નેટલા સુધી પડે તેટલા સુધી પ્રસાદ સેવાનો વાધો નથી આમ કહેવાય છે. અમે પ્રસાદ ન લેતાં રસોઈ કરીને ખાનારાઓને પણ જોવા હતા અને રસોઈ કરીને ખાનારાઓને કશું દુઃખ પડ્યું હોય એમ જણવા નથી. જગન્નાથના પ્રસાદને બહાને ત્યાંના ગેરો યાત્રીઓ પાસેથી પછસા કઢાવે છે અને તેથીજ પ્રસાદનું મહાત્મ્ય વધારી મુક્યું છે. ગેરો પ્રસાદ લેવાતો લઈ યાત્રીઓને આપે છે ને અટકાને બહાને યાત્રીઓ પાસેથી પેસા કઢાવે છે. આ પેસા કાઢારજીના કામમાં નથી આવતા તે સંજોગે ત્યાંના રોટલાં મેનેજરનું ધ્યાન ખેંચાયું છે અને તે સંજોગે બંદોબસ્ત કરનાર છે. આ પ્રમાણમાં

હતું.† પ્રસાદનો ખરો મહિમા આ છે કે શ્રી જગદીશના મંદીરમાં ગયા હોયએ અને તે વખતે કોઈ આપણને પ્રસાદ આપે તો તે લેવા આનાકાની કરવી ન જોઈએ. આ વખતે તે પ્રસાદ લેવા આનાકાની કરે તો ખચીત દુઃખી થાય આ નહીં. બાકી જગદીશમાં રહી ગોર પ્રસાદ તરીકે લાંબા વખતથી રંધાઈ રહેલા ભાત દાળ કે ખીચડી લાવે અથવા માલપુડા કે પુરીઓ આપે તે ખાવાથી યાત્રીઓ પોતાની તબીબત હાથે કરીનેજ બગાડે છે. આના કરતા સીધું સામાન લઈ રાંધવામાં હુંતો હરકત જોતો નથી. જગદીશમાં, પ્રસાદનો મોટો મહિમા હોવાથી સીધું સામાન સાફ મળતું નથી માટે જગદીશમાં જનારે પોતા પાસે સીધું રાખવું આવી મારી લલામણ છે.

૧. રથજનનાનો મોટો ઉત્સવ.

" જગદીશમાં રથજનનાનો મોટો ઉત્સવ થાય છે. આ વખતે લાખો યાત્રીઓ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાંથી આવેછે. શ્રી જગદીશ, બળમદ્ર અને સુભદ્રાજીની પ્રાચીન લાકડાની મૂરતી રથમાં બેસાડેછે અને તેને બે માધ્યમ હોપર આવેલા જનકપૂરમાં લઈ જવામાં આવે છે, જગદીશના અને ખીજા બધા મળી ત્રણ રથો નીકળે છે. એક રથની ઉંચાઈ પચીસ ફીટ ઉપરાંત હશે અને રથનું વસ્તુલ સો ફીટ થવા જાય છે. આ રથને બગડા દોરડાં આ બાંધવામાં આવે છે અને એકેક દોરડે હજારો માણસો વળગી તેને ખેંચે છે, વચમાં આ રથ પાછો ધસડાઈ જાય છે અને પોતાની જગ્યાએ આવી હોમો રહે છે. જો બગવાનની મરજી હોય તો રથ જનકપૂર જલદી પોહીએ છે. નહીં તો વિલંબ લાગેછે. રથની નીચે સોળથી વીસ પદડાંઓ હોય છે. આ રથની આગળ ડંકા, નીશાન, હાથી અને ભજન મંડળીઓ ઝાંઝ, ઝાઝર વીગેરે હોય છે. હરી બોલો, હરી બોલોના પ્રેમભાવથી ઉચ્ચા રાતા શબ્દો સાથે રથ જનકપૂર જાય છે. અહીં આ શ્રી જગદીશ સાત દિવસ રહે છે. અને દશમને દિવસે ત્યાંથી પાછા પધારે છે. દસમની સાંજના ત્રણ રથો સિંહદરવાજા પાસે ખડા થાય છે અને તે અ-

† † આ સંબંધે અત્રેના શ્રદ્ધાળુ મી. મોતીરામ ગુલાબદાસ અને પુરીના રેટ મેનેજર વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં જોયો છે. મી. મોતીરામે ગોરાને પણ ઠીક પકડ્યા છે. સોનેરી ટોળી જેવોજ વહીવટ ચાલે છે એમ પત્રવ્યવહારથી સિદ્ધ થાય છે. આવા હરામખાઉ ગોરાને કાયદાસર સમજાવી, ધર્મને બાંધે જગતને ઠગતા અટકાવવાની જરૂર છે.

પુરતી ઠરી રથાપો વીગેરે. આ ઉપરથી જગન્નાથનું રથાન વેદ જટલું પ્રાચીન છે એમ સમજાય છે.

હુજારો ગાઉ લમ્પ જવામાં આવતા જગન્નાથજીના
રાંધેલા ચોખા.

આખા હિંદુસ્થાનમાં જગન્નાથના રથાનમાં દેવનો પ્રસાદ બધા ભોગ આવે છે. અહીંયાં બ્રાહ્મણ શુદ્રના હાથથી આવે છે અને શુદ્રને ખવરાવે છે. કલિજીગમાં જાતીભેદ રહેનાર નથી અને બધા એક બીજાનું ખાનારા થશે આમ અથવા સત્વજીગમાં જાતીભેદ નહોતો આમ અત્રે સર્વ એકત્ર આવે છે, એ ઉપરથી બંગાળ દોડી શકાય છે. જગન્નાથનો પ્રસાદ ખાવામાં જે આનાંકની કરે તે દુરગતીને પામેજ આતો નામી છે પણ અત્યારે મોટી વીપત્તીનો ભોગ થઈ પડે છે આમ ધણુકોએ અતુલબુધ્ધિ છે. જગન્નાથજીના રાંધેલા ચોખા હુજારો ગાઉ સુધી લમ્પ જમ લોકોને પ્રસાદ તરીકે આપવામાં આવે છે અને દરેક જણ સદર્પે ખાય છે. અત્યુ ઠામે પણ એકાદ દાણો ખાવા મજે તો મરનાર અને તેના સગાવાળાઓ મરનારની સદ્ગતી પવાનો સંતોષ માને છે.

બ્રાહ્મણથી શુદ્ર સુધી માંસાહારી લોકો.

જગન્નાથ હડીઆ પ્રાંતમાં છે. હડીઆ પ્રાંતની વસ્તી બહુજ ગરીબ અને જંગલી છે. આ પ્રાંતમાં અને બંગાલમાં લોકો હજાર અને તેલ ઘોળા રનાન કરે છે આથી લોકોનો રંગ ખીળા જેવામાં આવે છે. અને હુગડાં પણ ખીળાં જણાય છે. આ પ્રાંતમાં બધા લોકો બ્રાહ્મણથી માંડીને શુદ્ર સુધી માંસાહારી છે. હિંદુસ્થાનની ચારે દિશામાં ચાર દોષો મળ્યા છે. તેમાં પુરવમાં માસ આહાર, દક્ષીણમાં મામાની કન્યા પરણવાનો રીવાજ, પશ્ચિમમાં કોરાઈ પાણી અને ઉત્તરમાં કંદોઈની દુકાનની પુરી વીગેરે ખાવાનો દોષ. આ ચારે દોષો સાંજાનુસાર દોષો છે છતાં ચાલ્યા જાય છે, પણ તે સંબંધે કોઈ કશું બોલવું નથી. ઉત્તરમાં એટલે સુધી જાયું છે કે, બ્રાહ્મણને હજમ લોટ બાંધી રોટલી પડી આપે છે, આ રોટલી પાકે છે ત્યારેજ અજડાય આમ એ પ્રદેશની સમજ છે. જ્યારે ગુજરાતમાં રસોઈ થતી હોય તે વખતે જોડામાં ઠાંકરો નાંખે તો અમડાય છે. પુરવમાં મત્સ્યાહાર કરનારા બ્રાહ્મણોનો સ્પર્શ કરવામાં બાધ મળવામાં નથી આવતો જ્યારે બીજા જગ્યાએ મત્સ્યાહારીનો સ્પર્શ કરવાથી રનાન કરવું પડે છે. મામાની, દીકરી પરણવાનો દોષ છે, પણ દક્ષીણમાં ચાલ્યું જાય છે. મારવાડ ગુજરાત ઠાંકીઆવાડમાં

કોશનો પાંક્તી બ્રાહ્મણ દિક પીએ છે. આ બધો વ્યવહાર શાસ્ત્ર વારધ
છતાં ચલાવી લેવાય છે, અને બીજી રીતથી જડધાસી બેઠેલા શાસ્ત્ર
વીરધના આચાર મુધારવા કહેનારનું કાંઈ સાલજનું નથી, આ આશ-
ર્યનો વિષય છે. જગન્નાથમાં આવા મત્યાહારી પંડ્યાઓ પ્રસાદ લાવે
છે અને તે લોકો આવે છે.

તેલ હલદર ચોળિ નાહાવાની પડતી જરૂરીયાત.

આ પ્રાતમાં તેલ હલદર ચોળી નાવામાં આવે છે તેનું કારણ આ
તરફનું પાણી ખારું છે તેજ છે. એમ જગન્નાથમાં ચાર દિવસ રહ્યા
અને સાંના શંકરાચાર્યના મઠના કુવાનું પાણી પીતા હતા અને દરિયા
કીનારે ગામથી દુર રહેતા હતા ને તળાવમાં તાળ વરસાદના આવેલા
પાણીથી નાહતા હતા છતાં એમ ખુજલીનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. દરેક
દેશમાં હવા અને પાણીને અનુકુળ વ્યવહાર રાખે છે માટે યાત્રીઓએ
પણ પોતાની તંદુરસ્તીના પ્રાપ્તિ માટે તે પ્રમાણે વસ્ત્રવાની જરૂર છે.

જગન્નાથનું સ્થાન લોકોની જાણમાં લાવનાર રાજા.

જગન્નાથને નીલ માધવ કહે છે. આ જગન્નાથનું સ્થાનનાં લોકોની
જાણમાં લાવનાર ઉત્તરનો રાજા ઇંદ્રધુમ્ન છે. આ ઇંદ્રધુમ્ન બ્રહ્માની
પાંચમી પેઢીએ થયો હતો. આ ઇંદ્રધુમ્ન પરમ વૈષ્ણવ હોય અને
તેને એક મહાત્માએ આ પવિત્ર સ્થાનની ખબર આપી. આ રાજાએ
પોતાના પ્રધાનના ભાઈ વિદ્યાપતીને આ સ્થાનનો શોધ કરવા મોકલ્યો
અને તે શોધ કરી આવી રાજાને ત્યાં લઈ ગયો. રાજા ભૂવનેશ્વર થઈ
નીલ પર્વતપરના કપોતેશ્વર અને બીજાનેશ્વર પાસે આવી પોહ્યાં એ-
ટલામાં એને ખચર મળી કે શ્રીનીલ માધવ ભગવાન અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા
છે. આ ઉપરથી રાજા અત્રે રહી તપ કરવા લાગ્યો અને છેલ્લે યત્ન કર્યો.
તેમાંથી શ્રી ભગવાન પ્રકટ થયા અહીં આ જગન્નાથ, બળભદ્ર અને સુભ-
દ્રાની મુખ્ય મુરતીઓ છે. આ મુરતી વેદીમાંથી નીકળી છે અને તે લાકડાની
છે. આખા હીંદુસ્થાનમાં દેવતાની મુરતીઓ માટે ભાગે પાપાણુ કે ધાતુઓની
હોય છે. લાકડાની મુરતી હશે તે પણ ધાતુટવાળી હશે પણ અત્રે જે
મુરતીઓ છે તે વેદીમાંથી નીકળી છે તેવીજ જોવામાં આવે છે એટલે
કે આ મુરતીના હાથ મોં અને પેટ વીગેરે કુદરતી આકરનાં જણાય છે.
અને તેને તેના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યાં છે, આ
ઇંદ્રધુમ્ન રાજા મંદીર બંધાવી બ્રહ્મા પાસે ગયા અને ત્યાં કેટલાક વરસો
વસી ગયા. આ ઇંદ્રધુમ્ન રાજાએ બંધાવેલાં મંદીરમાં ગાલવ રાજાએ મુરતી

સ્થાપી હતી તેને ઇશ્વરજીને બહાર કાઢી બ્રહ્માદિક દેવતાઓની વિદ્યમ
પોતાની મુરતીની સ્થાપના કરી આતુ જગદીશ મહાત્મ્યમાં કહેલું છે.
હીંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટામાં મોટું મંદિર.

આખા હીંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટામાં મોટું મંદિર જગન્નાથ
ગણાય છે. આ મંદિર ઉંચાઈમાં કે કારીગીરીમાં તો સૌથી મોટું ન
પણ વીરતારમાં અસખતાં સૌથી મોટું કહી શકાય ખરું. જગન્નાથજી
મંદિરની અંદર દર્શન કરવા જનાર સીંહદરવાજાથી દાખલ થઈ પતી
પાવનજીનાં દર્શન કરે છે. ત્યાર બાદ કાચીવીશ્વનાથનાં દર્શન થા
છે, ત્યાર બાદ શ્રી જગદીશના બોગ મંડપનાં દર્શન થાય છે. આ ભો
મંડપ બહુજ વીશાળ છે. અને ઉપરનો ધુમટ ઉત્તમ કારીગીરીથી ભરપૂર છે
ત્યાર બાદ ગણેશજી, વટેશ્વર, પદ્મમંગલા દેવીનાં દર્શન કરી અક્ષયવર્તન
પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે, ત્યાર બાદ પુરષોત્તમ, ક્ષેત્રબાળ, ત્રિસિંહ તથા
મુક્તિમંડપનાં દર્શન કરી શેઠણી કુંડમાં માર્ગન કરી ત્રિમળા દેવીન
દર્શન કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સુર્યનારાયણ
પાતાળેશ્વર, ઇશાનેશ્વર, ઉત્તરાયણ દેવીનાં દર્શન કરી ભગવાનનાં ચરણ
કમળનાં દર્શન થાય છે. પછી સુદર્શન ચક્રના દર્શન કરી જગન્નાથ
સ્વામીનાં દર્શન કરવા જવાય છે. જગન્નાથનાં દર્શન કરવા પહેલાં ગરુડ,
જયવિજયનાં દર્શન કરી જળમદ્ર, સુભદ્રા અને જગન્નાથનાં દર્શન કર-
વામાં આવે છે. ત્યાર બાદ શ્રી મહાલક્ષ્મી, બ્રહ્માગ, કપાલમોચન, નીલકંઠ,
યમેશ્વર, જળેશ્વર, મારકંડેયના દર્શન કરી બહાર નીકળાય છે. વાંચ-
નારાઓ આ ઉપરથી જોઈ શકશે કે શ્રી જગદીશના મંદિરની અંદર
અનેક દેવ દેવીઓ અને શંકરનાં મંદિરો છે. આ બધા મંદિરોને ક્ષીષે
આ સ્થાનનો વીરતાર ભારે હોય છે આ કુદરતીજ છે. શ્રી જગદીશનાં
મંદિરપર નીચચક્ર છે. આ ચક્રની છાયા જોટલા સુધી પડે તેટલા સુધી
પ્રસાદ લેવાનો વાંધો નથી આમ કહેવાય છે. અમે પ્રસાદ ન લેતાં
રસોષ કરીને ખાનારાઓને પણ જોવા હતા અને રસોષ કરીને ખાનારા-
ઓને કશું દુઃખ પણ હોય એમ જણતું નથી. જગન્નાથના
પ્રસાદને બહાને ત્યાના ગોરો યાત્રીઓ પાસેથી પણ કઢાવે છે અને તેથી
પ્રસાદનું મહાત્મ્ય વધારી મુક્યું છે. ગોરો પ્રસાદ વેચતો લાઠ યાત્રીઓને
આપે છે ને અટકાને બહાને યાત્રીઓ પાસેથી પૈસા કઢાવે છે. આવા પૈસા
ઠાકોરજીના કામમાં નથી આવતા તે સંજોગે ત્યાના રોટનાં પાવનને
ધ્યાન યોગ્યું છે અને તે સંજોગે જોડાવરત કરનાર છે. આ

હુતું ‡ પ્રસાદનો ખરો મહિમા આ છે કે શ્રી જગદીશના મંદીરમાં ગયા હોય એ અને તે વખતે કોઈ આપણને પ્રસાદ આપે તો તે લેવા આનાકાની કરવી ન જોઈએ. આ વખતે તે પ્રસાદ લેવા આનાકાની કરે તો ખચીત દુઃખી થાય આ નહીં. બાકી જગદીશમાં રહી જોર પ્રસાદ તરીકે લાંબા વખતથી રંધાઈ રહેલા ભાત દાળ કે ખીચડી લાવે અથવા માલપુડા કે પુરીઓ આપે તો ખાવાથી યાત્રીઓ પોતાની તબીબી હાથે કરીનેજ ખગાડે છે. આના કરતા સીધું સામાન લઈ રંધવામાં હું તો હરકત નેતો નથી, જગદીશમાં પ્રસાદનો મોટો મહિમા હોવાથી સીધું સામાન સાફ મળતું નથી માટે જગદીશમાં જનારે પોતા પાસે સીધું રાખવું આવી મારી લક્ષમણ છે.

રથજનાનો મોટો ઉત્સવ,

જગદીશમાં રથજનાનો મોટો ઉત્સવ થાય છે. આ વખતે લાખો યાત્રીઓ હીંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાંથી આવે છે. શ્રી જગદીશ, બળમદ અને સુભદ્રાજીની પ્રાચીન લાકડાની મૂરતી રથમાં બેસાડે છે અને તેને બે માઇલ લીપર આવેલા જનકપૂરમાં લઈ જવામાં આવે છે, જગદીશના અને બીજા બધા મળી ત્રણ રથો નીકળે છે. એક રથની ઉંચાઈ પચીસ ફીટ ઉપરાંત હશે અને રથનું વરતુલ સો ફીટ થવા જાય છે. આ રથને જાડા દોરડાં-ઓ બાંધવામાં આવે છે અને અંકેક દોરડે હજારો માણસો વળગી તેને ખેંચે છે, વચમાં આ રથ પાછો ધસડાઈ જાય છે અને પોતાની જગ્યાએ આવી ઉભો રહે છે. જો ભગવાનની મરજી હોય તો રથ જનકપૂર જલદી પેહોંચે છે. નહીં તો વિલંબ લાગે છે. રથની નીચે સોળથી વીસ પદડાંઓ હોય છે. આ રથની આગળ ડંઠા, નીશાન, હાથી અને લજ્જન મંડળીઓ ઝાંઝ, ઝાલર વીંચેરે હોય છે. હરી બોલો, હરી બોલોના પ્રેમભાવથી ઉચ્ચા રાતા શબ્દો સાથે રથ જનકપૂર જાય છે. અહીં આ શ્રી જગદીશ સાત દિવસ રહે છે. અને દશમને દિવસે ત્યાંથી પાછા પધારે છે. દસમની સાંજના ત્રણ રથો સિંહદરવાજા પાસે ખડા થાય છે અને તે અ-

‡ આ સંબંધે અત્રેના જિલ્લેશ મી. મોતીરામ ગુલાબદાસ અને પુરીના રેટ મેનેજર વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર અમોએ જોયો છે. મી. મોતીરામે જોરોને પચ્છ દીક પકડ્યા છે. સોનેરી ટોળી જેવોજ વહીવટ ચાલે છે એમ પત્રવ્યવહારથી સિદ્ધ થાય છે. આજ હરામખાઉ જોરોને કાયદાસર, સપડારી, ધર્મને બાને જગતને હમણા અટકવવાની જરૂર છે.

ગીઆરસની સાંજ સુધી રહે છે. અગીઆરસની સાંજના મંદિરમાં પધ-
રાવવામાં આવે છે. શ્રી જગદીશના રથની નીચે મરવાથી મોક્ષ મળે છે
આવી સમજમાં અગાઉ અનેક ચોતાના ગ્રાણુ આપતા હતા પણ હમણા
મનજીત બદોબસતથી આ કામ અટક્યું છે.

કાઠવ કીચડમાં બેસી જતા ધર્મચુસ્ત લોકો.

જગદીશના મંદિર ઉપર સર્વ દેખરેખ પુરીના રાજા તરફથી ની-
માયશા મેનેજરની હોય છે અને પોલીસ પણ તેનીજ હોય છે. આ પોલીસ
પણ એક સોકોની સાથે મળી જઈ પાત્રીઓના હાલહવાલ કરે છે અને કં-
લાક અધાણુ મરીમ પાત્રીઓને નેતરના ફટકાથી મારેડે. આ સંબંધે સખત
બદોબસત થવાની જરૂર છે. મંદિર શીવાય બહાર સર્વ વ્યવસ્થા સરકારી
છે. રથગાનાનાં દર્શન કરવા આવેલાઓનો મોટો ભાગ ખીજથી કમી થવા
મળે છે, પણ ફરમ સુધી ફેટલાક સોડા રહે છે. આ સખતે દશમને
દિવસે જાતકપૂરમાં વરસતા વરસાદમાં પોલીસની, ધામધુમ વચ્ચે પાણીથી
ભરેલી જમીનપર બેસી કપડાં જગડે તેની પણ ફરકાર ન કરતાં સાબોલી
પુરેલા અને તેમાં પણ સધન અને કુલીન સ્ત્રીઓ એક ચિતથી “હરી બોલો
હરી બોલો” આવા જે પ્રેમધ્વની કાઢતાં, હતાં, તે, જેમ પાણી
હુંદી પણ હાલ પલળવા વગર નજ રહે. ભારતની આ પ્રતીત દશામાં
ધર્મઅધા, સોકોમાં જે હિતમ ભાવે દેખાય છે, તેજ ભાવ બધામાં ઉત્પન્ન
થાય, તે ભારતનું તારણ તુરંત થાય. શ્રી જગદીશની કાષ્ટની મુર-
તીની અદ્ભુત શક્તિ લક્ષાવધીને સૃષ્ટિભાગ્યધ કરી એક હાલ સંસાર
વ્યવહાર જુલાવો, ધર્મરમકિતમાં તસ્લિન કરે છે. આટલું રહ્યું છે,
તો તે ભારતની ઉન્નતિનું વેહેસે કે મોટે કારણ થયેજ થશે, આવી
મારી માન્યતા છે. જગન્નાથપુરીમાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યનો એવરધન મઠ
છે, રામાનુજાચાર્યનું પણ સ્થાન છે. કરમાપાદ, જે બહુજ ભક્ત
હતાં અને જેની ખીચડી થી બગવાને સહર્ષ આપી હતી, તેનું પણ
મંદિર છે. દરીઆ કીનારે કળીર સાહેબનું પણ સ્થાન છે. અને ખીજા
ધુંટાં છવાયાં મદીરો પણ છે. જગન્નાથપુરી દરીઆને કીનારે છે અને
સ્વર્ગદાર કે ન્યાં આગળ શ્રી મચ્છંકરાચાર્યનો મઠ છે ત્યાંથી સોડા
સમુદ્ર સ્નાન કરવા ભય છે. શ્રી જગન્નાથને જે પ્રસાદ ધરાય છે,
તેમાં મુખ્ય હીસ્સો પુરીના રાજા તરફનો હોય છે અને ખીજા આચાર્યો
તરફથી પણ પ્રસાદ ધરાવવામાં આવે છે. આચાર્યો ભારત પ્રસાદ
ધરાવવાથી આપણા પ્રસાદ કાઠેરજીને અર્પણ થાય છે અને પડવા

પ્રસાદ-પદ્મસા આપીએ, તે તકામા જાય છે, આમ સમજી અને અમારો પ્રસાદ શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યના મઠના પ્રસાદ સાથે મોડલ્યો હતો, જેથી અમને સારો સંતોષ મળ્યો હતો.

શિવરાત્રીના દિવસેજ જળથી બાહેર આવતા શ્રી શંકર.

જગન્નાથથી બે માર્ગેલ ઉપર એક ખીણું શુવનેશ્વરનું સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં અંદર ભોવરામાં જળની અંદર શંકર, રહે છે. દર્શન કરનાર શ્રી શંકરનાં દર્શન તેનીપર ચઢેલી પુત્તળીજ કરે છે. કહેવામાં આવ્યું હતું કે, માત્ર શિવરાત્રીના દિવસેજ આ શંકર જળથી બહાર આવે છે. આ વાત સાચી હોય, તો ખરેજ અમત્કારનો વિષય કહેવાય. આ સંબંધે સત્યનો નિર્ણય કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો નથી. બાકી સ્થાન ખચીત અલૌકિક છે, આમાં તો કશો સંદેહજ નથી.

હોંદુરસ્થાનની મુસાફરી કરનાર જો અંગ્રેજી જાણતો ન હોય, તો તેની મુશીબત ખીજા બધાં કરતાં અત્રેથી શરૂ થાય છે. ખંગાળી ભાષા, અહીંની હિંદીઆ ભાષા અને પછી આગળ વધીએ તેમ તામીલ તેલંગુ અને કાનડી વીગેરે ભાષા વદન જુદી હોય છે અને તેથી સમજવા સમજવવામાં બહુજ મુશીબત પડે છે. વળી આ તરફ હોંદી ભાષા જાણનારા પણ બહુજ કમ હોય છે. પુરી આ સારું ગામ છે. બજારનું રસ્તા પણ મોટું છે. ઘરો પણ ધણે બાગે નીચી બાંધણીનાં હોય છે. યાત્રા સીવાયના વખતે બહુ ઝાઝી વસ્તી હોય, એમ જણાતું નથી. ગામમાં બાગ બગીચાઓ પણ છુટકે છુટકે જોવામાં આવે છે. રેશન થી જતાં રસ્તો વનસ્પતીથી ભરપૂર છે. અહીંઆં નાળીએરની પેદાશ વધારે થતી જણાય છે.

કોણાર્ક પુરીથી ૧૮ માઇલ છે અને ત્યાં પગ રસ્તે જવાય છે. અહીંઆ સૂર્યતીર્થ છે. આને અહીંઆ કનારક કહે છે. અહીંઆ જનારે ખાવાપીવાનું સાથ રાખવાની જરૂર છે. માહા શુદ્ધ ૭ નો અહીંઆ મોટો મેળો ભરાય છે. અહીંઆ પ્રાચીન સરસ્વતિ અને ચંદ્રભાગા નદી સ્નાનની જગ્યા છે. અત્યારના સૂર્યના મંદિરનું શીખર પડી ગયું છે છતાં રહેલું મંદિર ૧૨૪ શીટ હંચું છે. મંદિરની બાંતો ઉપર સુંદર ચિત્રો જોવામાં આવે છે. આ મંદિર મરાઠાઓએ હુટલું જણાય છે અને તેનો કેટલોક સામાન જગન્નાથજીના મંદિરમાં વપરાએલો છે. અહીંઆ પાસે સમુદ્ર છે પણ સમુદ્રમાં પાપુડી બહુ થોડું રહેલું હોવાથી અનેક વઢાણો કુખી જતાં હતાં. લોકો કહે છે કે મંદિરના શીખરપર

સોહરુબક હતું તે વહાણને ધસડી લાવી ખુણાડી દેતું હતું, આથી શીખરપરના સોહરુબકને લઈ સેવામાં આવ્યું છે અને શીખર પાડી નાંખવામાં આવ્યું છે.

જગદિશનાં દર્શન કરી પાછું પુરદા રોડ આવવું પડે છે અને ત્યાંથી દક્ષિણમાં રામેશ્વર જવા ઇચ્છનારે વાલટરની લાઇન લેવાની છે. મુંબઈ આવવા ઇચ્છનારે પુરદારોડથી ખરગપુર જઈ સાંધી બંગાળ નાગપુર લાઇન લેવાની છે. આપણે દક્ષિણ તરફ જવા વિચાર છે તેથી પુરદારોડથી વાલટર જઈએ.

પુરદારોડ પછી વાલટર આવે છે. આમાં નાવપાઠાથી પારલાડીમેડી સુધીની એક રખ માઇલની પ્રાય લાઇન છે. વાલટર બંગાલ નાગપુર અને મદ્રાસ રેલવેનું જઠરાન સ્ટેશન છે. વાલટરથી બેઝવાડા આવાય છે. આમાં સામાલકોટથી કોકનાડાની પ્રાય મળે છે. વાલટરથી વીજગાપટમની એક લાઇન મળે છે. બેઝવાડાથી જી. આઇ. પી. રેલવેનું વાડી સ્ટેશન જોડી દીધું છે. બેઝવાડાથી વાડી ૩૭૮ માઇલ છે. બેઝવાડાથી વાડીની લાઇનમાં સીકંદરાબાદ આવે છે. સીકંદરાબાદથી મનમાર સુધીની લાઇન જોડી નાખી છે. બેઝવાડાથી બેંગલોરની ૪૫૪ માઇલની લાઇન મળે છે. આમાં ગુંદકલ આ સ્ટેશન પર મદ્રાસ રાયલ્સ લાઇન સાથે સંબંધ થાય છે. ધરમાવરમથી પાકાલાની ૧૪૨ માઇલની લાઇન મળે છે. આ રીતે આપણે ખરગપુરથી બેઝવાડા થઈ વાડી, મનમાર અને બેંગલોરની લાઇનોનો ઉલ્લેખ કરી દીધો છે. હવે એ લાઇનોપરનાં અગત્યના સ્ટેશન સંબંધી અને તીર્થોદિ બામત સંબંધી લખવાનું શરૂ કરીએ છીએ. પુરદારોડથી આગળ આવતા ચીકાકોલનું સ્ટેશન આવે છે આ ગ્રામીન વખતમાં સારું સ્થળ હતું. અત્યારે કચેરી બીગર છે અને જુનેા કિલો તથા મસીદિ જોવામાં આવે છે છતાં તેની ગ્રામીન મોટાઈ આ તરફ વધારે મલુમત આપે છે. વીજયનગ્રમ રાજધાનીનું સારું સ્થળ છે. 'શેહેર શામીતુ' હોય રાજ્ય મેહેલ જોવાજોગ છે. શેહેરમાં દેવ મંદિરો પણ છે. સિંહાચલનું રેલ્વે સ્ટેશન છે ત્યાંથી ૧૨ માઇલ પર હુગરપર નૃસિંહજીનું આ તરફ વધુ માનનીયરથાન છે ગાડીમાં બેઠા આ સ્થાન જોઈ શકાય છે. આ રથજની અહીં આ ગોડી યાત્રા લરાય છે. વાલટર આ બંગાળ નાગપુર રેલવેનું આ વિભાગનું હોટનું સ્ટેશન છે. મેલ શિવાયની બીજી ગાડીમાં આવનારને

અહીંઆ થોડો વખત જોડી રહેલું પટે છે. રેશનપર ગાડીઓ રહે છે. ગાડીઓને આ તરફ ખેંડી કહે છે. આ ગાડી આવવા જવાના ૬ થી ૮ આના લઈ ધર્મશાળા જેને અત્રે ચત્ર, છત્ર કે સત્ર કહે છે ત્યાં લઈ જાય છે. આ ધર્મશાળા વીજગાપટમાં છે. આ ધર્મશાળા એક પ્રીરતી, શુદ્ધ, જુદા જુદા રાજ્યો પાસથી નાણા કઢાવી બાંધેલી છે. ધર્મશાળા માત્ર કહેવાની છે બાકી ખરી રીતે તે એક સુંદર બંગલાની મરજ સારે છે. ખેસવાની, રાંધવાની, નળની, સંઠાસની સર્વ ગોઠવણ હોઈ વાસણો પણ મળે છે. થોડાક કલાક રહેનારને કંઈ આપવું પડતું નથી. બાકી દિવસોનું લાડું આપવું પટે છે. ધર્મશાળા ગામમાં હોવાથી સીધું સામાન શાકભાજી નજીકમાં મળે છે. મેં અત્રે આર્થ સમાજનું એક ખોડું જોયું હતું. અહીંઆ થોડે દૂર જયપુરનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યમાં આગળ મનુષ્યનું બલિદાન અપાતું હતું આ સરકારે બંધ કર્યું છે. જયપુરમાં રાજમહેલ અને કટલાક દેવસ્થાનો સારાં છે. બાબલીનું બીજું રાજ્ય પણ આ તરફ છે. ધર્મશાળાની તકતીપર રાજ્યોએ મદદ સાફ આપેલાં નાણાંની ટીપ જોવામાં આવે છે. વીજગાપટમ સુશાસિત સ્થાન છે. ધર ખેડી બાંધણીનાં હોષ રસ્તા મોટા અને સ્વચ્છ જોવામાં આવે છે. વાલેટરથી આપણે મદ્રાસ ઇસ્ટ કોસ્ટ રેલવેમાં 'ખેસવું' પટે છે. એ લાઇનમાં આગળ ચાલતાં ખીંધાપુરમ રેશન આવે છે ત્યાં પાકમયા તીર્થ છે. સામલકોટ રેશનથી કોંકનાડા રેલવે ગઈ છે. કોંકનાડા જોખાના વેપારનું આ તરફનું સર્વોત્તમ મથક ગણાય છે. આના પછી રાજમહેન્દ્રીના રેશને યાત્રીએ ખાસ ઉતાર વાની જરૂર છે. ત્રાંબકથી નીકળેલી ગોદાવરી રાજમહેન્દ્રી થઈ સમુદ્રને મળે છે. ગોદાવરીનો આ ભૂભાગ ઘાટ, મંદિરો અને વનલીલાથી રમ્ય લાગે છે. ગોદાવરીનો પટ આ તરફ ધણીજ વિશાળ છે અને જાણે સમુદ્ર કેમ ન હોય એવો લાસ થાય છે. ગોદાવરીની નેહરોમાં અને ગોદાવરીમાં વહાણો ચાલે છે અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં વહાણની મુસાફરી કરતાં આનંદ મળે એમ છે, રાજમહેન્દ્રી શહેર હોષ સરકારી ઝોણીસો, મ્યુઝીયમ. કોલેજ, બાગબગીચાઓ, મોટી નેલ વીગેરે ધરાવે છે. અહીંથી ૪ માઇલ પર ધવલેશ્વરનું મનોરમ્ય સ્થળ છે. વહાણમાં બદાયલ કે ના અહીંથી ૫૦ ગાઉ છે ત્યાં જનારને રામના પ્રતીન દેવસ્થાનનાં દર્શન થવા સાથે ગોદાવરીના તટની અદ્ભુત લીલા જોવા મળે છે. ધવલેશ્વર પાસે ગોદાવરીની જુદી જુદી ધારા વહે છે. આ ધારાને

સરાશી અને જોદાંવરી કહે છે. તીર્થ મહાત્મયમાં જોદાંવરીની સાત પવિત્ર ધારાઓ સ્નાનાદિકને માટે મણુવેલી છે. તુલ્યભાગા, આત્રેયા, જાતમી વૃદ્ધ જાતમી, બારેલાળ, કાશિજી ને વશિષ્ઠા આ સાત શાખામાં ધનસેશ્વર પાસ તુલ્યભાગા, શાખા છે, રાજમહેન્દ્રી પછી ઇંદુર રેશન આવે છે આ વેપારી સ્થળ હોઈ કચેરીનું સ્થાન છે, આ બાંદ બેઝવાડા આવે છે. બેઝવડ કૃષ્ણા નદી કીનારે તાંદુરેસ્તીવાળુ સારું ગામ છે. બેઝવાડામાં પણ સુંદર ધર્મશાળા અને ત્યાંથી થોડે દુર કુંગરપર માતાનું મંદિર છે. બેઝવાડામાં બીજા પણ મંદિરો છે. અહીંઆનાં મંદિરો અત્યાર સુધીનાં મંદિરોથી જુદાં પડે છે. આ તરફના મંદિર વીશાળ અને દરવાજા ઉપર ઉત્તમ કારીગરીવાળા સાતથી અગીઆર માળ સુધીના ગુબ્બો બડાવેલા હોય છે. આ ગુબ્બો ઉપર દેવતાઓની મુરતીઓ ઉત્તમ કારીગરીથી બનાવેલી હોય છે. અત્યારે બેઝવાડા સધનેમરાડા રેલવે, નીઝમ રેલવે, મદરાસ રેલવે, સાઉથ ઇડીયન રેલવેનું સંગમ સ્ટેશન છે અને સ્ટેશન પણ શોભીતું છે સ્ટેશનપર વીજલીક ચેરાની ઘાસ છે. બેઝવાડા વેપારનું અત્યારે આગળ વધતું મથક છે. ચેહેર, સુંદર હોઈ જુનો કિસ્સો પણ જોવામાં આવે છે. બેઝવાડા પાસ કુંગરપર બૌદ્ધોની અને હિંદુઓની કેટલીક ગુફાઓ જોવા લાયક છે. આમાં એકમાં ગણેશની મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. એક માઇલપરના અંડાવલી ગામની ગુફામાં અનન્તા સ્વામીનાં દર્શન થાય છે અને બીજામાં સીતાહરણ-સીતા શોધ અને રાવણ વધના દ્રશ્યો જોવાય છે. બેઝવાડાથી મહંમીપટલુ વડાણ મારફત જવાય છે. આ મહંમીપટલુ વેપારનું સારું સ્થળ હતું અને કાપડ અને તેમાંથી છોટનાં વેપાર માટે તો વખણાવું સ્થળ હતું. ઇંગ્લાંડમાં છોટનો વેપાર અને કામ સારું થયું તે આ મહંમીપટલુની છોટ પરથીજ. મહંમીપટલુમાં ૧૮૬૪ અને ૧૮૭૯ માં સમુદ્રના પાણી પ્રતી વળવાથી બારે નુકસાન થયું હતું. બેઝવાડાથી વાડીની ને લાઇન ભય છે તે લાઇનમાં વરંગલ પ્રાચીન યાત્રુક્ય વંશની રાજધાનીનું સ્થાન છે. અહીંઆ અત્યારે પણ યાત્રુક્ય વંશના ૪ કીર્તિ સ્થંભો ઉત્તમ કારીગરીના જોવામાં આવે છે. સીઠંદરાબાદ આ લમ્કરી કાપ હોઈ વેપારનું સારું મથક છે. અહીંઆ હુસેનસાગર તલાવ જોવા નેવું છે ત્રણ માઇલપરનો તિમલગીરીનો કિસ્સો પણ જોવા જાય છે. હિંદરા બાદ હિંદુસ્થાનના ત્રણ ચાર જોડાં રાજ્યોમાં વેહેલો દરજ્જો ધરાવે છે અને રાજ પણ બીજાઓથી જુનું છે. હિંદરાબાદ નીજમનું રાજધાનીનું ચેહેર છે. ગુવાલીઅર, ઇદર, વરોદરા, ઉરેપુર, નેધપુર, નેપુર

આ' રાજધાનીનાં શહેરો કરતાં હેદરાબાદ મુસલમાની રાજ્ય હોવાથી; વિચિત્રતા ધરાવે છે આ તો ખુબુ છે; પણ દિલ્લી આગરા, લખનૌ વીગેરે મુસલમાની રાજધાનીનાં. શહેરો કરતાં પણ હેદરાબાદ તેની બાંધણી, 'સ્તાઓ,' ધરાનાં દેખાવો અને બીજી બાબતમાં જુદું પડે છે. અનુકરણ આ જનસ્વભાવ છે. હેદરાબાદમાં પણ અનુકરણ થએલા ધણીક દેખાવો જોવામાં આવે છે છતાં આચીનતા વિશેષ જોવામાં આવે છે. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યોમાંના ટીપુ જોવાના રાજ્યનો ભોગ થયો છતાં હેદરાબાદ, મરાઠા, પેશવા, કે.એ. અંગ્રેજો, મોગલો બધાની આંખ આગળ, જળવાઈ રહ્યું છે આ આશ્ચર્યનો વિષય છે. હેદરાબાદ જોવાની ખરી મોસમ મોહુરમ ગણાય છે. હેદરાબાદનો દબદબો હજી પણ જોવાને તેવાંજ છે. હેદરાબાદ કિસ્લાવાળું સ્થાન છે. આજુબાજુ વનશ્રી મનો રમ્ય છે. જોવાનાં સ્થળો પણ ધણાંજ છે. નિળમ મેહેલ, રેસીડન્સી, મસીદાં, પબ્લીક બાગ, જુમામસીદ, ચારમીનાર, બારહદરી, બજાર આ સારાં સ્થળો છે. હેદરાબાદનો વેપાર પણ સારો છે. વસ્ત્રાદિકામ અત્રે સારું થાય છે. હેદરાબાદના રાજ્ય તરફથી પોતાની હિંદુ પ્રજાનાં તીર્થ સ્થાનોને વર્ષાસન મળ્યાં જાય છે આ બધી પ્રજા તરફ સમાન ખુલ્લિનુ મૂલ્ય બતાવે છે. ખુદ હેદરાબાદમાં પણ હિંદુ દેવમંદિરો છે. વૈષ્ણવની હવેલી, રામાનુજનું મંદિર, સીતારામ, વ્રદરાજ વીગેરેનાં બીજાં મંદિરો છે. અંદુલાલ કરીને કાયસ્થ નાતના એક ગૃહસ્થ હેદરાબાદના દિવાન થઈ ગયા છે તે એટલા તો ધર્માત્મા થઈ ગયા છે કે હજી પણ અંદુલાલનું હેદરાબાદ કહેવાય છે. આ કુટુંબના જૂઠર્યોમાં હજી પણ ધર્મખુદિ રહી છે. હેદરાબાદના રાજમેહેલોમા ચિત્રોનો સારો સંગ્રહ છે. હાજર જવાબીની એક ખુબીનો દાખલો હેદરાબાદ સંબંધે કાષ્ઠક સાંભળેલો માઈ આવે છે. જોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર જણાય છે. પેશવાના કાષ્ઠ પ્રતિનિધિને નિઝામનો મેહેલ બતાવતાં પાપખાનામાં પેશવાની છબીઓ મીઝામના માણસે બતાવી કહ્યું કે "દેખીએ જનાય! આપકે ખાવિંદ ઇધરબી મોજુદ છે." પેશવાના પ્રતિનિધિએ મર્મ સમજી લઈ જણાવ્યું કે "મે" ઇનસેંદી નિદાયત ખુશ હું કે આપકા ખાવિંદ હમારે ખાવીંદકું છબીઓમે દેખતેદી કાલ પીશાય હોડ દેતે દે." આવી રીતની ખુશમસ્કરી, માર્મિક વાગ્વિદ્યાસ અત્યારે તો ગયોજ છે. હેદરાબાદથી ૭ માઇલપર નિઝામનો બજારો અને કેદીઓને રાખવાનું સ્થળ ગોવલકોંડાનો કિલ્લો છે. આ કિલ્લો અત્યારે તો હજડ જોવા છે છતાં.

તે ધણીજ મળ્યું હોવો જોઈએ આમ ખુલું જણાય છે. કિલ્લામાં નીચમ સાગર, મેહેલ, મકરબા વગેરે જોવા જોગ છે. જોવલકાંડાની ખાણમાં અગાઉ હીરાઓ નીકળતા હતા. હુંદરાબાદથી મનમાડની ને લાઇન નય છે તેમાં ધંદુર, ખરસાણી, જાલનાં, ઐરંગાબાદ વગેરે સ્થાનીક અને આયાત નિકાશના વેપારના સારાં સ્થળો છે. ઐરંગાબાદ એક વખત ઐરંગઝેબ બાદશાહનું રાજસ્થળ થઇ પડ્યું હતું તે અત્યારે જંગલ જેવું છે છતાં તેનો કિલ્લો અને ખડેર તેની આગળી મોટાબની સાક્ષી પુર છે. હુવના નદી પાસનો બાદશાહનો મેહેલ ખડેર થઇ પડ્યો છે. તાજમેહેલની બરોબરી કરનાર કે તેનાથી ચડીઆતો બનાવવાની ઇચ્છાવાળો રહીયાદુરાનીનો રાજો જોવા જોગ છે. આ રહીયાં દુરાની ઐરંગઝેબની દીકરી હતી. શાહમુશીનો રાજો ને ગામથી થોડેક દૂર સરોવર પાસે છે તે પ્રત્યે મુસલમાન લોકો ભારે પુન્યભાવ ધરાવે છે. અહીંયા ઐરસ વખતે અનેક જગત્રાણુઓ આવે છે ઐરંગાબાદનો જરીનો, કપડાનો, કીનખાંબનો, રેશમી લુગડાનો વેપાર અગાઉ ધણીજ વખણાતો હતો. અત્યારે પણ વેપાર સારો છે ઐરંગાબાદથી પણ ધુરમેથર જવાય છે. ઐરંગાબાદથી બે એક માઇલપર ઐધીની ગુફાઓ જોવામાં આવે છે. આ ગુફામાંથી એકમાં ખુદ દેવ પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે, બીજી એમાં ગુફા હોવાની વિશ્વકર્માની ગુફાને મળતી જણાય છે. ફેલ્લાંક વિહાર રચાનો છે. પેઠણ અથવા પ્રતિષ્ઠાનપુર ને શકકર્તા શાલિવાહનનું રાજગાદીનું સેહેર હતું તે ઐરંગાબાદથી ૩૦ માઇલ દૂર છે. અહીંયા જવા દાંગાઓ મળે છે. આ પેઠણ પાધડી, સેલા, જરીકામ વગેરે માટે અત્યારે પણ વખણાય છે. અત્યારનું પેઠણ અને તેની આજુબાજુની જગ્યા જોતાં તેનો પ્રાચીન વૈભવ કેવો હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. પેઠણમાં અનેક નવાં જીનાં દેવસ્થાનો છે. એકનાથ સ્વામીનું મંદિર, લોકોમાં ધણુંજ પ્રિય થઇ પડ્યું છે. ખરલીવેજનાથ (દલિણમાં ૧૨ જ્યોતિર્લિંગ માહિતા એક તરીકે ગણાય છે પણ ખરા વેજનાથ તો ઝાડખંડી-જ છે) પેઠણથી ગંગાખેડ જઈ ત્યાંની પહાડીમાં વેજનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવાની આવશ્યકતા છે. વેજનાથનાં દર્શન કરી ૩૦ માઇલપર દારકવનતા દાંદરા જ્યોતિર્લિંગમાહિતા નાગેશનાં દર્શન કરવાની ખાસ જરૂર છે. અખંડ દીવાની વચમાં દેરાની અંદર નીચે નાગેશનાં દર્શન પાયરીપર સમા રહી કરાય છે. દારકવન દારક નામની રાક્ષસીના નામપરથી પડ્યું છે અને આ સંજયી શિવપૂરાણમાં મહાત્મ્ય જોવામાં આવે છે.

બેઝવાડાથી બેંગલોર તરફ જે લાઇન જાય છે તે લાઇનમાં મંગલગીરી અગત્યનું સ્થાન છે. બેઝવાડાથી મંગલગીરી માત્ર આઠ દશ માઇલ છે અને તે સધરન મરાઠા રેલવે કે જે બેઝવાડાથી બેંગલોર જાય છે તેનું બીજું સ્ટેશન છે. બેઝવાડાથી આગળ વધતાં કૃષ્ણા નદીની નેહર આવે છે. આ નેહર નાની સુની નદીના જેવી મોટી છે. નેહર પછી કૃષ્ણા નદી આવે છે. આ નદીનો અહીંનો પટ ધણીજ મોટો છે. હીંદુ સ્થાનની નદીઓના મોટા પુલોમાં ગાડીઓ, માંજુસો રેલવે ચાલવાની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. તેવું આ ઠેકાણે નથી આ ખરું છે. છતાં અત્રેનો પુલ મોટો પુલામાંહેનો એક હોઇ ઉત્તમ ઇજનેરી કળાનો નમુનો કૃષ્ણાઉતરવા પછી સામે કીનારે સ્ટેશન છે અને આ સ્ટેશન પછીનું સ્ટેશન મંગળગીરી છે. મંગળગીરી ગામ તો નાનું છે. છતાં ગામનું મંદિર ધણું ઉત્તમ કરીગરીનું છે. શ્રી જગન્નાથમાંના રથો સાદા છે ત્યારે અહીંયાંના રથો મોટા હોવા સાથ કોતર કામનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. ગામના મંદિરના દરવાજા ઉપર ઉપરાઉપરી શુંબજો કરવામાં આવ્યા છે અને દરેક શુંબજ ઉપર માંજુસો સહેલાઇથી જઇ શકે છે. આ શુંબજોમાં સર અવસરે ઉત્તમ દીવા બતીઓ થાય છે. ફક્તીલુનાં મંદિરોનો મોટો ભાગ રામાનુજ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના હાથમાં છે. આ ભોક્ષો વિદ્વાન હોઇ સેવા પુજનની સારી વ્યવસ્થા રાખે છે અને દર્શન કરનારાઓને હેરાનગતી ભોગવવી પડતી નથી.

નૃસિંહજીની મૂર્તિ.

મંગલગીરીનું મુખ્ય સ્થાન પણ નૃસિંહનું છે. પ્રહલાદનું રક્ષણ કરવા ઇશ્વરે અરધો આકાર મનુષ્યનો અને અરધો સિંહનો લીધો અને તેના બાપે દીવસે કે રાત્રે, ધરમાં કે લગ્નમાં, કરા હથીઆરોથી અત્યુ ન થાય આવો વર માંગેલો હોવાથી તેને સંધ્યાકાળે જંબર ઉપર વાહનખથી માર્યો. આ નૃસિંહ અવતાર છે. નૃસિંહ ઉપાસક ધણીજ છે અને તેમાં ખાખીઓના આરાધ્ય દેવ નૃસિંહજી છે. અહીંયાં પણ નૃસિંહજીની મુરતી કુંગરઉપર છે. આ કુંગર ઉપર ચઢવાને માટે મજબુત પાયરી બાંધેલી છે. આ પાયરી ઉપર નંબર પાડ્યા છે અને તેપરથી સવા ચારસો પાંચરી છે આમ જણાય છે. આ પાયરીનું પ્રમાણ તપાસતાં પાંચસો શીટ લંચો આ કુંગર જણાય છે. આ કુંગર ઉપર પાત્રીઓને બેસવા બેઠકો કરી છે અને ઝાડ વીંચેરે છાયા માટે છે. આ પણ નૃસિંહનું મહાત્મ્ય ભારે છે અને પણો એટલે સરખત ચઢે છે આ ઉપરથી પણ નૃસિંહ કહેવાય છે.

મૂર્તિને લગતી વ્યવસ્થા.

આ નૃસીંહની મૂર્તિ એક અધારી જગ્યામાં છે. મૂર્તી સવાથી દોઢ કુટની છે અને તે પાતુની છે. આ મૂર્તીનાં દર્શન કરવા જનાર પાસેથી મુકરર કરેલો કર સેવામાં આવે છે અને સરખત અગ્રવનાર પાસેથી સરખતના પ્રમાણમાં મુકરર કરેલો દર લેવામાં આવે છે અને પહોંચ કમીટી તરફથી અપાય છે. આ કમીટી આ સ્થાનની મરામતમાં નોકરોમાં પસારમાં આ પૈસાનો ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે પહોંચ લઈ પૈસા આપવામાં આવે છે તે એક પેટીમાં નાખવામાં આવે છે. આ પહોંચ મળ્યા પછી આપણી પાસ પાણીનો સોટો, સાકર, જોળ, દખાંડ હોય, તેનું પાણી કરી તેમાં એલચી ને મરી વાદીને નાખવામાં આવે છે. આ પાણીનું નાસલુ લઈ કપુર અગરખતી અને જીંજે પૂતનો સામાન લઈ એક અધારી કોઠડીમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ ઓળીમાં અખંડ દીવા બળ્યા કરે છે. અહીંયા બહારથી અજવાળામાંથી આવતાં થોડો વખત દેખાતું નથી પણ પછી ધીમે પ્રકાશ પડે છે અને તેમાં મંદિરનાં સ્થાનની સર્વ સ્થિતિ જોઈ શકાય છે. આ મંદિર કુંગરના લોકોમાં છે અને તેને અકુનુજ ચલુતર કરી લેવામાં આવ્યું છે.

અડધા સરખતથી વધુ નહીં સ્ત્રીકારંતી નૃસીંહજી મૂર્તિ. આપણી સાથ આવેલો બાલક વીધી મુગળ પૂજા કરી આપણી પાસેની સરખત નૃસીંહજીના મેમાં શંખ ભરીને રહે છે. આ રેડતી વખતે અરધી સરખત આપણે માટે બાધી રહે છે. આ નૃસીંહજીના મેમાં સાચીગરમ છે અને તેનાં દર્શન પણ પૈસા આપીએ તો કરી શકાય છે પણ સરખત રેડતી વખતે આપણી પામનો કપુર સળગાવી નૃસીંહજીના મુખમાં આપણને જોવા કહેવામાં આવે છે અને તે જોનાં જણાય છે કે મુખમાં કાંઈક છે. આ સ્થાનની છુબી એ કે સોંકટો મળ્યો પાંચ તોલા સુધી સરખત અગ્રવતાં અરધી નૃસીંહજીના મુખમાં જતાં અડધી બાકી રહે છે. અરધી પુરી થઈ કે જાણે પાછી નીકળતી હોય એમ જણાય છે. આ મંબધમાં મેં કરેલી તપાસ ઉપરથી જણાય કે દેવલાક પુરોપીયનોએ આનો બેદરશોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરેલો પણ તેઓ નિષ્ફળ થયાં હતાં હું મ્મલ આ સ્થાનનું આ આશ-ધંકારક મહાત્મ્ય સંભળી તાનુજ થયો હું. આ સ્થાનનો જીંજે આશર્ધનો વિષય એ છે કે અહીંયા સાકર જોળના પાણીની એટલી સ્પીકાશ થઈ રહી છે કે આપણને ચાલતાં પણ મુઠકેલી પડે છે આટલું

છતાં અહીં આ એક પશુ, છીડી કે મેં છાડી નથી. સરખત સંબંધમાં લોકો
ને, કહે છે તેજ, હું, અત્રે જણાવું છું મને તે સંબંધે મારો અભિપ્રાય
આપવા નવું કશું પ્રમાણ વિરૂધ્ધ કે તારફલું મળ્યું નથી એટલે તેથી
કાંઈ વિશેષ કહી શકતો નથી. શું તુર આ અનાજ ને રૂન વેપારનું સાડ
રચળ છે. વિનુકોડા અને નંદિઆળ ને આલાઇનનાં રોશનો છે તે
યાત્રીઓને માટે અગત્યનાં છે. બેંગલોરથી આવનારને નંદિઆલ અને
બેઝવારથી જનારને, વીનુકોડા રોશનો પ્રથમ આવે છે. દ્વાદશ જ્યોતિ-
ર્લિંગમાંથી શેષ પર્વતપર મલિકાનું ન ગણાવ્યા છે ત્યાં જવા માટે
ઉપલાં બે રોશનો, અગત્યનાં છે. વીનુકોડાથી ત્રણ દિવસે પહોંચાય છે.
એક દિવસ ગાડાને રસ્તો છે. નંદિઆલથી ૩૬ માઇલ બેલગાડીમાં જવાય
છે અને, ૨૪ માઇલ પગ રસ્તે જવાય છે. નંદિઆલ સાડ રચળ હોઇ
ગામમાં પાંચ દશ શીવ મંદિરો છે. મલિકાનું નાં દર્શન કરવાની
સમય શીવરાત્રી છે કારણકે રસ્તો વીકટ હોઇ જતાવરોની બીક ભારે રહે
છે. એકલા માણસથી તો જાઇ-શકાઈ નથી. રસ્તો જંગલી હોઈ સહિ
સાધર્યથી ભરપૂર છે. પહાડપર મલિકાનું ન, પાર્વતિ અને બીજાં બે ત્રણ
મંદિરો છે. સાધારણ ધર્મશાળાઓ પણ છે. ખાવા પીવાનું સાહિત્ય સાથે
રાખવાની જરૂર છે. પહાડપરથી કૃષ્ણાને સુંદર દેખાવ નજરે પડે છે.
કૃષ્ણાને પાતાળગંગા કહે છે. કર્નુલ, તુંગભદ્રા અને હીંદી નદીના
સંગમપર સાડ રચળ છે. કર્નુલનો જીનો કીલો બહુજ મજબુત ગણાતો
હતો. અત્યારે તેને તોડી નાંખ્યો છે. કિસ્લામાં મસીદ, મકરબા અને
સરોવર જોવામાં આવે છે. ગુંટકલ આ જંગલનું રોશન છે. મદ્રાસથી
રાયચુર થઇ મુંબઈ ને સીધી ગાડી આવે છે તેનું ગુંટકલ રોશન
છે, આ રીતે બેંગલોર જનાર ગુંટકલથી પણ ત્યાં જઇ શકે છે. ગુંટકલથી
હુબલીની બીજી લાઇન જાય છે. અનન્તાપુર, ધર્માવરમ, હિંદુપુર,
થરાવંતપુર આ જોવા જોગ રચળ હોઈ ત્યાંથી બેંગલોર આવાય છે.
બેંગલોર આપણે જાણ રસ્તે આવનાર હોવાથી બેંગલોર સંબંધી હકીકત
હવે પછી આપવાનું રાખી પાછા બેઝવાડાથી આગળ મદ્રાસ તરફ
વળાએ.

વાલટરથી બેઝવાડા ઉપર થઇ મદ્રાસ સળંગ ગાડી જાય છે.
વચમાં ગદુરથી પેંડીચરીની રજઠ માઇલની લાઈન જાય છે. મદ્રાસ
(રાયાપુરમ) બેઝવાડાથી મદ્રાસ આવનારને રાયાપુરમ રોશને ઉતારવું પડે છે.
મદ્રાસ રોશનોનાં રાયાપુરમ, ફાઈપારક, ઇગમેર, ચેટપેટ, ફાગમબેકમ, આ

ઉ.મદ્રાસ કલકત્તા અને મુંબઈથી જારતું રોહરછે આ ખર્ચે પણ મદ્રાસની સેવામાં હાથ જોરછે. રાંધાપુરમ અને બીચનાં રેશન દરીયાકાનારે, આપણાં ચરચરેટ, મરીનલાઈન અને ચર્ચરિડ માફક છે. પણ આપણાં રેશન કરતા મદ્રાસનાં રેશનો દરીયાનાં ધણાંજ પાસે છે. આપણાં રેશનોની બેઝ બાજુ મોટે ભાગે ખાલી છે ત્યારે આ રેશનની બેઝ બાજુ લબ્ય દેખાવો ભરપુરછે. એક બાજુ દરીયાનો મજબુત ધક્કા બાધેલો છે અને અને ત્યાં રદીમરે તોપખાનાની બેટરી, ગોદાની માલની ધમાય વગેરે દેખાવ નજરે પડે છે. બીજી બાજુ સરકારી અને વેપારીઓનાં લબ્ય મુકામોની દારની દાર. લાગેવી જણાય છે. રેલવે અને આ મુકામો વચ્ચે બીજાની દ્રામ ચાલે છે મદ્રાસનાં મુકામો મુબઈ જેવા મોટા અને પથરનાં બનેલા હોય. રોનકદાર છે બીચ રેશનની સાથે ત્યાંની પોલીસ કોર્ટ છે નેખાં જશુ મેજસ્ટ્રેટ બેસે છે ધમગારની પોલીસ કોર્ટમાં બે મેજસ્ટ્રેટ બેસે છે. હાઈ કોર્ટ, હાઈ કુલ, કોલેજ, હોસ્પિટલ વીગેરેના મુકામો પણ રસ્તાપર હોય સુથોબીય છે.

મદ્રાસની વસ્તી...

મદ્રાસના મોટા રસ્તાઓ સ્વચ્છ અને આપણા જેવા છે. મદ્રાસનાં ધરોની બાધણી મુંબઈના જેવી કેટલે દરજ્જે છે અને કેટલેક દરજ્જે જુદી છે કેટલાક ધરો નાની બાધણીનાં છે, પણ દરેક ધરની આગળ ઓટલા અને બેઠક હોય અંદરના ભાગમાં એક હોય છે. ધરો ઉપર અગાસીઓ હોય છે અને દરશનનો દેખાવ રળાઆમણા કરી અંદરના ભાગને બહુ દેખાડો કરવાની જરૂર નેતા નથી એટલે અંદરનાં મુકામો નીચાં અને આગલા મુકામો ઉચા હોય છે મુંબઈની માફક ગાદ મરતી ન હોવાથી એકેક ધર અકેક કુકુંબથી મોટે ભાગે વસાયેલું હોય છે મદ્રાસ વેપારનું મુખ્ય મથક છે અને તેથી મદ્રાસમાં પોરા, પારશી, મારવાડી, ભાટીયા, લુવાણા, બ્રાહ્મણ વાણીયા વીગેરે ગુજરાતી પ્રજાનો સારી વસ્તી છે મુંબઈવાળા મીં રામજી લક્ષ્મીદાસ અને મીં મુગજી નેહાની મીંસો પણ છે પ્રદેશી પ્રજાનો મોટો ભાગ સાફુકાર પેઠામાં રહે છે આ સાફુકાર પેઠા જવા ઈશ્વરનારને બીચરું રેશન ન જાડે પડે છે. આ સાફુકાર પેઠા હમણા હમણા એક બે જગ્યા મુસાફરોને ઉતરવા સારૂ થઈ છે નહીં તો ગુજરાતી, વર્ગનો મોટો ભાગ મીં મુગજી નેહાને ત્યાં ઉતરનો હતો. આ લોકોએ એક ધર ભાડે લઈ ત્યાં ઉતાડેઓને ઉતાડ્યા ગોઠવણ કરી છે. આ ઉપરાંત મદ્રાસના

જાણીતા ગૃહસ્થ મીઠા ગ્રામિણોના લાડનો જંગલો ને જંગીઓ સરવે
ગુજરાતી માટે સદા ખુલો છે પણ તે શહેરથી દૂર પડે છે. રાત્રી
સમયેથી મુઠ્ઠીઆરનું છત્ર ને ઘગમેર રેલવેન પાસે છે ત્યાં અજાણ્યા
મુસાફરને ઉતરવાને સગવડ સારી છે.

મદ્રાસનો વેપાર.

મદ્રાસમાં વેપાર મોટે ભાગે સરવે ચીજોનો છે. પણ સાચાં મોતીનો,
જરીના વણાટના કપડોનો, નાળાંઓનો, ચોખ્ખાનો, ખાંડોનો વેપાર મોટો
છે. મદ્રાસ અંગ્રેજી પ્રજાના વસવાટનું જુનું શહેર છે અને તદ્દનુસાર
મદ્રાસનો સુધારો સારો છે. મદ્રાસનો દરીયા કીનારો ધણીજ સારી
રીતે બાંધેલો છે. મદ્રાસની પ્રજાની ભાષા તામીલ હોવાથી સમજવામાં
આવતી નથી, પણ અંગ્રેજી જાણનાર મદ્રાસી પ્રજા સાથે બેળાયાથી તુરત,
જાણી શકે છે કે મદ્રાસી પ્રજા માયાળુ અને મીલનસાર છે. મદ્રાસ ક-
લાકમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પસાર ધણીજ છે તે એટલે સુધી કે એક પોલીસ
અંગ્રેજી સારી રીતે બોલી શકે છે. મદ્રાસના લોકોને નળથી પાણી પુરું
પાડવામાં આવે છે, એકંદરે મદ્રાસ સાફ શહેર છે. અને તેના હવા
પાણી તાંદુરસ્તીને માફક આવે એવાં છે. માત્ર ગરમી વિશેષ પડે છે.
મદ્રાસમાં સેન્ટ જ્યોર્જનો કિલો, ગવર્નમેન્ટ હાઉસ, મ્યુઝીયમ, મોટેની-
ક્લ ગાર્ડન, રાણીબાગ, જોનકરવેટરી, હોસ્પિટાલ વીજેરે જેવા જોગ છે.
મદ્રાસ આવનારે મહાજળીપુર જેવા વગર રહેવું ઘટતું નથી. અહીં આ
પહાડમાં કોતરી કાઢેલી અનેક ગુફાઓ જેવાં જોગ છે. આ ગુફાઓ પ્રાચીન
ન જણાય છે. સંસ્કૃત કુપન ગામ ને અહીં આ પાસે છે તેમાં વાઘ ગુફા
જોઈ આશ્ચર્ય ઉપજે છે. અહીં આ પથરોમાંથી વાંદરાઓનું ટોળું બનાવે
હું છે આ પણ જેવા જોગ છે અહીં આ માતાંજી, શંકર, વિષ્ણુ, વારાહજી,
વામનજી, લક્ષ્મીજી, મહેશ, અર્જુનનું તપ સ્થાન, હાથી, અર્જુન, રાક્ષ-
સ, સીંહ, ગોપ, ગોપીઓ, ગાયો, કૃષ્ણ ગોવર્દનને લઇને ઉભા છે તે,
રમણજી, વિમાન, પાંડવો, મહિસાસુરમાર્દિની વીજેરે અનેક જેવા જોગ
દેખાય છે. આમાં કેટલેક સ્થાને જવું પણ દુરતર છે. અહીં આ મદ્રાસ અને
ચીંગલપટ જેઠ રસ્તે જઈ શકાય છે.

મદ્રાસથી રામેશ્વર તરફ જતાં આપણું ધ્યાન ઈંચનાર પેઢેલું
સ્થળ ચીંગલપટ છે. અહીંથી મદ્રાસ રાયપુર રેલવેના આરકોનમ
રેલવેન સાથે એક ઈંચથી જોડાયેલું કરેલું છે. ચીંગલપટ ઉતરી એક તરફ
પક્ષીવીર જવાનું છે અને બીજી તરફ શીવકાંચી વિષ્ણુકાંચી જવાનું છે.

આ બધાં સંયોગનાં દર્શન અગ્રહથી કરી સેવાથી વખત અને ચેસાને
દાપદો થાય છે.

પુનરીના હાથમાંનું ખાવા આવતાં બે વીચીત્ર પક્ષીઓ.

શીંગવપટ થઇ પક્ષી તીર્થ જવાય છે, આ પક્ષીતીરથ પગ રસ્તે
જવું પડે છે પણ ગાડીઓ પુષ્કલ મળે છે. આ પક્ષી તીરથમાં મધ્યાન
કાળે બે પક્ષીઓ આવે છે. આ પક્ષીઓ ત્યાંના પુનરીના હાથમાંથી
ખીચડી ખાઈ જાય છે. પેટેલાં તે મને શંકા હતી કે પાલેલાં પક્ષી
હોવાં જોઈએ, પણ જ્યારે આ બનાવ જોયો સારે આમા કાંઈક નવાઈ
ભાસી. આ પક્ષીઓ વીચીત્ર જાતનાં છે. હમેશાં મધ્યાન્હે આવે છે,
ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે આ જાણવામાં આવતું નથી.
તાપાસ કરતાં જણાવું કે ચીરકાંબથી આ પક્ષીની આજ અવસ્થા છે,
અર્થાત્ હિમરની અમર પણ નથી જણાતી તેમજ પક્ષીઓ પણ તેનાં
તેજ છે. આ સ્થાનમાં એક યોગી બે મઢીનાંની સમાધી ચઢકાવી બેઠા
હતા. આ સ્થાન રમણીય અને પવિત્ર છે, તેની સાથ અહીંનાં હવા
પાણી પણ તનદુરસ્તીને માફક આવે એવા છે.

આ પક્ષી તીર્થ, જટાયુ અને રાવણને કુષ્ઠપણું અને જટાયુએ
રામચંદ્રજી આરતી પ્રણામ મુક્યો સારવું છે, આમ કહેવામાં છે. પણ આ
વાત મને વાસ્તવીક લાગતી નથી, કારણ કે, સુખીવ કાંઈક પા પર હતો
અને કાંઈક પાની આગળ આ કુષ્ઠ, ચંદુ, હંતું જેથી આ સ્થાન તે
બનાવને મંદિરેતું નથી. કદાચ જટાયુના ભાઈનો ખર્ચો આ મોક્ષ થયો
હોય તો તે સંભવીત છે, કારણ કે હનુમાન સીતાની શોધ કરવા જતા
હતા તે વખતે તેનો જટાયુના ભાઈ સાથ બેળાપ થયાની વાત રામાય
ણમાં આવે છે. હનુમાને જટાયુના અમરણની ખબર આપી, તેના ભાઈને
સ્નાન કરાવવું હતું અને તેના ભાઈએ અને તેની પીડનાદિક કીધા
કરી હોય, અને ત્યારથી આ પક્ષી તીરથ કહેવાતું હોય, તો તે મન્દી-
શકાય એમ છે.

શીવકાંચી આ સપ્તપુરી મહિની એકાધુરી છે. શીવકાંચી અને
વિષ્ણુકાંચી આવી શીવની બે પુરીઓ છે. એકમા ત્રી શંકર રવા છે
બીજામાં ત્રી વિષ્ણુ રવા છે. અત્યારે આ સ્થાન મોઢાં શેહેર જેવું
છે અને શીવકાંચી વિષ્ણુકાંચી વચે ત્રણ માર્ગોનો અંતર છે, છતાં
તે એક જ શેહેર તરીકે જણાય છે. શેહેરના રસ્તાઓ - પણ વિશાળ છે

અને વેપાર રાજગાર પણ સારો છે. શીવકાંચી ને વિષ્ણુકાંચી બેકેનાં યાત્રીઓ દર્શન કરે છે. પેહેલાં તો અહીંઆં શીવકાંચીજ હશે, પણ પાછળથી વિષ્ણુકાંચી થએલ હશે, શાસ્ત્રમાં કાંચી એકવચનમાંજ કહેલ છે. દ્વિવચનમાં કહેલ નથી. શીવકાંચીમાં એક મોટું તળાવ છે ત્યાં રનાન શ્રાધાદિક કરાય છે. શીવકાંચીમાં શંકરનું દેવાલય વિશાળ છે અને હાંલમાં એક શુદ્ધ તેની મરામત કરાવે છે આ મરામત પછવાડે સાત લાખનો તો ખરચ અત્યાર સુધીમાં થઇ ચુક્યો છે. આ શીવ કાંચીમાં શંકરનું લીંગ ભસ્મનું છે અને તેનાપર પાણીને બદલે તેલ ચઢે છે. આ મંદીરમાં એક આંગનાનું વૃક્ષ છે અને તે ધણાજ જુના વખતનું કહેવાય છે. એ આશ્રનાથ મહાદેવનું વરજન કેટલીક જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. નવ ગ્રહોની મુરતી અહીંઆં છે. કારતીક સ્વામીની અહીં આ મુરતી છે, બાલાજીની મુરતી છે અને બીજી પણ કેટલીક મુરતીઓ છે. આ બધામાં અગ્નીઆરસો શંકરની મુરતીનું એક બાજુ ખરેજ જોવાંલાયક છે. રામેશ્વરની માફક અહીંઆં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે શંકરનાં બાણો છે. મંદીરની બાંધણી અને વીસ્તાર દક્ષીણનાં બીજા મંદીરોની માફક સરવોત્તમ છે. બધું કામ મોટા મથ- રાનું બનાવેલું છે.

વિષ્ણુકાંચીમાં માળ ઉપર વિષ્ણુની મુરતી છે. આ મંદીરનો અધીકાર રામાનુજ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોનો છે. તેઓ વિષ્ણુને ભોગ ધરાવવાનું જણાવી યાત્રીઓ પાસથી પ્રમ્દસા લેછે. વિષ્ણુકાંચીમાં પણ મંદીરની અંદર પાકી બાંધણીનું તળાવ છે. મંદીરથી દુર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની બેઠક છે, જેની સારી વ્યવસ્થા નથી ચાલતી એવો પુકાર હમણાંજ અત્રેના કોઇક સ્થાનીક પત્રમાં આવેલો છે. જોયો હતો. વિષ્ણુકાંચી અને શીવકાંચી વચ્ચેના પ્રદેશ રણાઆમણો અને ગાડપાનથી ભરપૂર છે પક્ષીતીર્થ અને શીવકાંચી વિષ્ણુકાંચી થઇ પાછું ચિંગલપટ આવવું. ચિંગલપટથી રામેશ્વર તરફ આગળ ચાલતાં વિદુપુરમ આવે છે. વિદુપુરમથી એક લાઇન આ તરફથી પોડીચરી જાય છે. કુડાલુર આ વેપારનું સ્થળ હોઇ શોભીતું સ્થળ છે. ચીદમ્બરમ આ યાત્રીઓને અવસ્ય દરશનીય સ્થાન છે. અહીંઆં શીયાળામાં મોટો મેળો ભરાય છે. જે વખતે હાંદુસ્થાનમાંથી અને સીસેાનમાંથી લાખો લોકો એમ્હાં યાય છે. અહીં કનકસગા નામનું એક સ્થાન છે. જે પારવતી શંકરને અરપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સ્થાન હજાર વરસનું જુનું છે એ જોનારને દુરેત જણાઇ આવે છે. આ સ્થાનમાં એક હજાર

વીમાગ છે. અને તે જોવા લાયક છે. વચમાં પારવતીજીનું મંદીર છે અને તે મંદીર ઉપર સોનાના પતરાનું પડ છે. શીવના દેશમાં મોઢા પેટના ભગવાનની આખા હીડુરધાનમાં નથી એવી મુરતી છે. આ શેખાસાઇ ભગવાનની મુરતી છે. શીરંગમાં જે મુરતી છે તેનાં કરતાં અર્ધાંધાં મોટી મુરતી છે. મંદીરનો વીરંગાર ૬૦૦ શીટથી ૫૦૦ શીટનો છે, એટલે ૩૦૦૦ ચોરસ શીટનો થયે નય છે. આ મંદીરના ફરક ખુશ્તમાં ૧૨૨ ફીટ હંચા ગોપુર છે અને તેના ઉપરનો ભાગ ત્રિનાષ્ટ પથરો ૪૦ ફીટ લાંબો અને પાંચ ફીટ નોટો છે અને તેના ઉપર ત્રાંખાના પતરાનું અસ્તર છે. આ મંદીરમાં શીવમંગળનું તળાવ પણ ઘણું જ સુંદર છે અને તે પથરની પાડી બાંધવાની છે. શ્રીદાંબરમ પણ કાવેરી નદીના કાંઠે છે, પણ તે અડધેએક માઇલ છે. શ્રીદાંબરમના મંદીરમાં અસંખ્ય પથરના થાંભલાઓ છે આ પથરના થાંભલાઓ જમીનની બહાર આગમાં આછા ૩૦ ફીટ છે તે બધા એકજ પથરના છે. આ થાંભલાનો વ્યાસ ત્રણ ફીટ નોટલો થાય છે. આ મંદીરમાંની ભોગ મુરતી સોના રૂપા અને હીરા માણિકથી ભરપુર છે અને અર્ધાંધાં પુગનો ઠાંક પણ ભારે છે.

મણી માણિકની મુર્તિઓ.

શ્રીદાંબરમમાં શંકરની મુર્તિ જોએક મણીની છે. બીજી માણિકની છે. આજ પ્રમાણે પારવતીની પણ મણી માણિકની મુર્તિઓ છે. આ મુર્તિઓ સોનાના ઉત્તમ કારીગરીથી શણગારેલા હાથકાઓની અંદર રાખવામાં આવે છે અને જોએ પુગ કરાવે છે, તેઓજ દર્શન કરી શકે એમ છે મદ્રાસ હલાકામાં જે જે મુર્તિઓ છે, તે પંચ તત્વોની છે. શ્રીદાંબરમમાં જળતત્વની મુર્તિ જોએક મણીની છે અને માણિકની મુર્તિ અગ્નિ તત્વની છે. કુંભકોનમ અને રામેશ્વરની મુર્તિઓ પૃથ્વી તત્વની છે. વાયુતત્વની મુર્તિ ચીંગલપટ આગલ. પક્ષી તીર્થમાં છે અને આકાશતત્વની મુર્તિ શીવકાંચીમાં છે. આ રીતે આ પાંચ તત્વોની મુર્તિઓ આ ભાગમાં છે. આ મુર્તિઓનાં સ્વરૂપ જોતાં તેવી ખાત્રી સેહેજ થાય એમ છે. શ્રીદાંબરમમાં જોએક મણીની મુર્તિ આઠ ઈંચના આસરાની છે. બેકક, યાળું, અને શંકરનું લીંગ આ, બધું, અખંડ મણિનું બનેલું છે, અને તે કુદરતી હોય, એવું જણાય છે. માણિકની મુર્તિ પાંચથી ૭ ઈંચની છે અને તે પણ અખંડ અને કુદરતી છે. આ મુર્તિમાં શંકરનાં ત્રીનેત્ર, જનોઈ અને સરપોના આકાર પણ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે

છે. આ મુર્તિઓ અરેજ કુદરતનો ચમત્કાર છે. ગોમેદ મણી બીલી-
આનના હીરાથી કાંઇક ઝાંખા પણ દુધ જેવા સફેદ રંગની છે અને
તેનો પ્રકાશ એટલો બધો છે કે અધારામાં પણ અજવાળું જણાય છે.
મુંબઇમાં પધારેલા શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય માધવતીર્થજી સાથે વાત થતાં
તેઓએ જણાવ્યું કે અગ્નિતત્ત્વની મુર્તિ તિરવન્નામલાઇમાં છે અને ત્યાં
જમીનમાંથી માત્ર ધુમાડો જ નીકળ્યા કરે છે.

! ચીદાંબરમમાં સર્વે અધીકાર ત્યાંના બ્રાહ્મણોનો છે અને તેની
હંત્વરથી ખારસો માણસોની વસતી છે. આ બ્રાહ્મણોના હાથમાંજ
મંદીરનો અધીકાર છે. સીમાઇ વેદીક બ્રાહ્મણ હોય છે. આ બ્રાહ્મણો
વેદપાઠી છે અને શ્રી શંકરની ગોમેદ મુરતીની દુધ, દહીં, ચંદન, ધી,
મધ વીગેરેથી ઘોડસોપચાર પુજા કરે છે, તે વખતે જ વેદધ્વની ઉઠી
રહે છે તે જોઇ આચાર્ય કાંઈ કાંઈ છે. શ્રી ચીદાંબરમનું મંદીર ધણુંજ
પ્રાચીન હોઇ સુવ્યવસ્થીત છે અને ગામ પણ સાધારણ ઠીક છે. મંદીર
અને તળાવનું સમારકામ ચાલુ છે. એવું કહેવાય છે કે શ્રી મદરીનાથથી
બે પક્ષી આવે છે. આ કાશીમાં રનાન કરે છે, પક્ષી તીર્થમાં ભોજન
કરે છે, રામેશ્વરનાં દર્શન કરી અહીં આવી દર્શન કરે છે. ચીદાંબરમમાં
નટશ શંકર, શેપસાઇ ભગવાન ઉપરાંત કાર્તિકેયનું મંદિર છે. આ સ્થાનનું
મહાત્મ્ય પૂરાણોમાં જોવામાં આવે છે. માયાવરમમાં ઉત્તમ શીવમંદિરનાં
દરશન કરવાની આવશ્યકતા છે. માયાવરમથી પટ્ટકોટાઇની એક રેલવે
લાર્ડન ગઇ છે. માયાવરમ બાદ કુંભકોનમ આવે છે. કુંભકોનમ આ
મદરાસ પ્રદેશનું મોટું શહેર છે. આ શહેર ગુજરાતના અમદાવાદ જેવું
વીરતારમાં અને વેપારમાં જોવામાં આવ્યું. કુંભકોનમમાં કુંભકોનમ મહા
દેવનું મોટું મંદિર છે. કાવેરી નદી પણ અહીં આ છે. કુંભકોનમ
મહાદેવનાં દરશન કરવાની આવશ્યકતા હતી અને કુંભકોનમથી ૭ માઇલ
ઉંપર આવેલાં વેલીંગામાં નામના ગામમાં મદરાસના પ્રતીધ ભવિષ્ય
વક્તા ગોવિંદ એટીની મુલાકાત લેવાની હોવાથી કુંભકોનમ ખાસ આવ-
વાનું હતું અને તેથી કુંભકોનમમાં આવ્યા. કુંભકોનમમાં ૭ સાત મોટાં
દેવાલયો છે, આ દેવાલયો મદુરા અને રામેશ્વરનાં દેવાલયોને મળતાં
હોવાથી તેનું વરણન આપવાની જરૂર જોતો નથી. કુંભકોનમમાં જુદી
જુદી જગ્યાએ દરશન કરી કાવેરીમાં રનાન કરી લોઠા પોતાને ફૂલ
ફૂલે માને છે. કુંભકોનમનો મહીમા બહુજ મોટો છે. અને પાલખીના
વખતને સાફ જુદી જુદી કામગોની બનાવેલી મુરતીઓ જોવા લાયક છે

કુંભકોનમમાં પાકી પાંધણીનું તળાવ છે આની સાથે ધણીજ મોટી, હોસ્પીટાલ છે કે જેમાં અનેક દરદીઓને રાખવાની ઉત્તમ સગવડ કરેલી છે. આ હોસ્પીટાલ રાજ્ય સરકારથી મુદતીઆરની બનાવેલી છે. અને તેની છબી ત્યાં મુકવામાં આવી છે. કુંભકોનમમાં અદાલતો પણ છે. એકંદરે કુંભકોનમ સારું ચોર છે.

સવિધ વરતનાર.

મારા મુકામની બાજુમાં એક મદ્રાસી જાગીરદાર રહેતા હતા. આ જાગીરદારની મુલાકાત લઈ મેં મીં ગોવિંદ એટીની મુલાકાત લેવાનો મારો વિચાર જણાવ્યો અને મીં ગોવિંદ એટી સંબંધી કેટલીક હકીકત પુછી તેઓએ તથા ત્યાંના હોસ્પીટાલના મદદનીસે મને જણાવ્યું કે મીં ગોવિંદ એટી ભૂતકાળનું જે કહે છે તે આખા સત્ય પડે છે બાકી સવિધ સંબંધમાં તેની હજી તેવી ખત્રી પડતી નથી. મારે તો વિચારજ દતો કે તેમને મળવું અને તેથી તે જાગીરદાર મારફતે એક અંગ્રેજી જાણનાર દુભાસીઓ અને એક બીજો માણસ સાથે લીધે. બપોરના બાર વાગે એક ગાડી કરી ગયા અને બે વાગે પોહોંચ્યા. વાતપરથી જણાયું કે મીં બાપીનાળા સાથે આ માણસ હતા.

કોડીઓની ગણતરી.

મીં ગોવિંદ એટીને પુછવાના પ્રસનો મેં શ્રી રામેશ્વરમાં મારી રેલવે ગાઇડની અંદરનાં એક કોરા પાનાંપર ગુજરાતીમાં લખી રાખ્યાં હતાં. ગુજરાતીમાં લખવાનો હેતુ કે ત્યાંના કોઈ માણસ જણી શકે નહીં. આ ગાઇડ પણ મારા રૂબાસમાં વિટાળી હતી હું મીં ગોવિંદ એટીને ત્યાં ગયો ત્યારે તેઓ ઘરે નહોતા પણ એતરમાં ગયા હતા.

મીં ગોવિંદ એટી જાતના વાણીઆ છે અને લાખો રૂપિઆના આસામી છે. કાપડ સુતરનો વેપાર કરે છે અને એતરવાડી પણ છે. મારી સાચેનો માણસ તેઓને તેડી લાવ્યો અને અમો તેઓના ઘરમાં ગયા અમે તેઓને ઘરે જતાં અમારા સારે લીલાં નાળીએર મંગાવ્યાં અને તેનું પાણી પી અમે શાંત થયા અને પાન સોપારી એલચી વીગેરે ખાઈ બેઠા. એકસ-રીપર એક નાની એરડીના દરવાજા આગળ મીં ગોવિંદ એટી બેઠા અને તેની સામી બાજુ હું બેઠો. આજુબાજુ બીજા બેઠા મેં મારે આવવાનું કારણ કહ્યું અને તેઓએ પેહેનો પ્રસન્ન બિજાં ક્યો કે રૂં આપશે ? મેં કહ્યું કે, તમે તમારી કિમત કરાવો છો મું ? તમારી ખુબી એક અમારી નજરમાં આવશે તે આપીશું. આ ઉપરથી તેઓએ બીજાં કાંઈ ન

કહેતાં અમારી પાસ કાડીઓનો ઢગલો ર્યો. પોતે કાગળ પેનંસીલ લઈ લખવા બેઠા. કાડીઓમાંથી બે ત્રણવાર મુઠીઓ ભરાવીને તે ગણાવી. બે ત્રણવાર સતાવીશ સંખ્યામાં હજાર પુરા કરવા, પંદર સંખ્યા એવી આપો કે છસોથી વધુ ન થાય, આવી રીતે ચાર પાંચવાર કરાવ્યું. મારે વખત આ રીતે બીજી બાબતમાં કહડાવી પોતે પેતાનો કાગલ લખી પુરા કર્યો અને તેના ઉપર મારી સહી લીધી. પહેલાં મેં હુંકામ સહી કરેલી પણ તેણે તેપર આખી સહી કરવા કહેતાં મેં તેમ કીધું અને એ કાગળ મને આપ્યો. ત્યારબાદ તેમણે સંસ્કૃતનું એક કટકું બોલવા અને એક પક્ષીનું નામ લેવા કહ્યું. સંસ્કૃતમાં મેં ॐ નમઃ કહ્યું અને જનાવરમાં મોરનું નામ લીધું.

પ્રશ્નોના આબાદ ખરા પડેલા જવાબો.

આ પછી તેમણે મને મારા પ્રશ્નો શું છે આ પુછ્યું. મેં મારા ચેલામાંથી રેલવે ગાઇડ કાઢી તેમાંનાં પ્રશ્નો અંગ્રેજીમાં દુભાશીયા મારપત જણાવ્યા અને એ પ્રશ્ન જણી મને કહ્યું કે તેના ઉત્તર તમારી પાસના કાગળમાં લખાવશા છે. આ ઉત્તર તામીલમાં લખ્યા હતા અને મેં તે બે ત્રણ જગ્યાએ વંચાવ્યા તો તે આબાદ મારા પ્રશ્નના જવાબો હતા. પ્રશ્ન અને તેના જવાબો નીચે મુજબ હતા :—

પ્રશ્ન—મારા જ્ઞાતુનો દિવસ કહો ?

ઉત્તર—તમારું નામ ગીરીજાશંકર, તમારું ગામ ભાવનગર, તમારું જ્ઞાતુ એસડમે વરસે.

આ પ્રથમ પ્રશ્નમાં મેં જ્ઞાતુનો દિવસ માંગ્યો હતો તેને બદલે તેમણે વરસજ આપ્યું; મારાં ગામ નામ પુછ્યાં ન હતાં વિશેષ જણાવ્યાં. આઠઠીજ બાબત વિચાર કરવા જેવી છે.

પ્રશ્ન—મારી કુલદેવીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હું આ જન્મમાં કરીશ કે કેમ ? અને ન કરી શકું તો કયા જન્મમાં કરીશ ?

ઉત્તર—કુલદેવીનું નામ રૂપાવરી. આ જન્મમાં સ્વપ્નમાં દર્શન થશે, બીજા જન્મમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે.

એક દંતકથા.

મારી કુલદેવીનું નામ રૂપાવરી છે. ભાવનગરમાં રવા કરીને ગામ છે અને ત્યાં આ રથાન છે તે ઉપરથી રૂપાવરી કહેવાય છે, આ શુદર્યે રૂપાવરી નામ આપ્યું. વ્યાકરણના નિયમે રૂપાવરી આ કીર્ત

નામ જોવાય છે. મેં નામ નહોતું માથું છતાં આપ્યું અને જાણવાનું સાધન નહોતું, છતાં તેમણે જાણ્યું. આ આશ્ચર્યનો વિષય છે. અમારી ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આવી દંતકથા છે કે અમારા વડીલો રૂપાપરીના અનન્ય જ્ઞાતો હતા, એટલે સુધી કે માતા તેમનું રક્ષણ કરવા જતા હતા. બારનગરથી પાંચ માઉપર વાળુકર કરીને એક ગામ છે તે અમારે પ્રાચીન ગામ છે અને અમે વાળુકડીઆ દેવે વરીકે, જોળખાઇએ છીએ. અમારા વડીલને માતાએ ઘરે રહી બક્તિ કરવા કહ્યું અને તેમને પ્રજા ન હોવાથી એક કોકડી આપી આ કોકડી જીને, જળાવા કહ્યું આ કોકડી જળવા બાદ પુત્રોત્પત્તિ થઇ અને એ પુત્રનું નામ કોકડાદેવે પાડ્યું. આપારે અમારા જે જે કુટુંબીઓ છે, તે આ કોકડાદેવના વંશના છે અમારા વંશજોએ માતાની ભક્તિ મુકી, ત્યારથી તેમની દુર્દશા થઇ છે. આજ કેટલાંક વર્ષે ચર્ચા મારા મનમાં માનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા પ્રબળ આતુરતા થઇ છે. કેટલાંક કુખના પ્રસંગે માતાએ સંરક્ષના મને કેટલી હકીકત જણાવી છે. હું ઇચ્છુ છું કે હું આજ જન્મમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા શક્તિવાન થાઉં.

પ્રશ્ન—મારા પુત્રનું લગ્ન કયારે અને કોને ત્યાં થશે.

ઉત્તર—તમારા પુત્રનું નામ માધવજી અને તેનું લગ્ન અમુક નામના જુહરથની અમુક નામની દીકરી સાથે થશે.*

મારા પુત્રનું નામ તેમણે કહ્યું અને તેના લગ્નના સંબંધમાં જે જુહરથ તથા પુત્રીનું નામ આપ્યું તે અમારી જાણીના છે અને તે અનવા જોગ છે પણ આ બન્ધા બાદજ તેની ખબર પડે. આ બનાવ જનરે તેા નામ હામ બહાર આપવામાં અકચરુ નથી.

પ્રશ્ન—અમુક માલુમ સાથે મારો સંબંધ કેવો રહેશે ?

ઉત્તર—સંબંધ સારો રહેશે.

પ્રશ્ન—મારા પુત્રની રચીતી કેવી રહેશે.

ઉત્તર—સાધારણ રહેશે.

પ્રશ્ન—મારા આયુષ્યના બાકીના ભાગમાં મારા હાથથી કાંઈ સુદૃઢ બનશે ?

ઉત્તર—હા બનશે.

પ્રશ્ન—હું સન્ધ્યાસ લઇ શકીશ ?

* આ લગ્ન થઇ ગયું છે અને આપેલાં નામો કરતાં બીજાં થયું છે અને ભવિષ્ય તદ્દન એટું પડ્યું છે.

ઉત્તર-સન્યાસ નહીં લેવાશે.

પ્રશ્ન-મારી હવે પછી હાલત કેવી ચાલશે?

ઉત્તર-સારી.

પ્રશ્ન-અમુક ધારેલી ચીજ ક્યારે મળશે ?

ઉત્તર-એ વરસ પછી

આ નવ પ્રશ્ન ને તેના ઉત્તર સામસામાં મુક્યા છે આ ઉત્તર 'ઉપરથી' વાંચનાર જોઇ શકશે કે, તેમણે ભવિષ્યની કહેલી બાબત સાચી પડે કે ન પડે તે સવાલ બાળુ મુકતાં, જે કેટલાંક નામો તેમણે કહ્યા છે આ તેઓ કેમ જાણી શક્યા આ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનાર બીના છે આની સાથે મારા પ્રશ્નોમાં કોઇ પણ નામો નહોતાં કહ્યો છતાં તેઓ કેમ જાણી શક્યા, આ પણ આશ્ચર્યકારક છે. આની સાથે મને આપેલા કાગળમાં હું 'મોરતું' નામ લખ્યું અને સંસ્કૃતમાં ॐ નમઃ આજ્ઞા ભોવીશ, આ પણ લખેલું છે. આ કાગળ તામીલમાં લખેલો મારી પાસે મોજુદ છે અને તે જોનારાને દેખાડવામાં પણ મને વાંધો નથી આવી રીતની પ્રાચીન વિદ્યા હજી રહી છે પણ તે કોઇને શીખવવામાં નથી આવતી આ જોદકારક છે.

જ્ઞાત ક્યારે નીપજશે તેની શુભવલ્લુ લહેલી ખબર.

આજથી કેટલાંક વર્ષ પેહેલાં હું ભાવનગર જતો હતો તે વખતે વઢવાણ કે લીંમડીથી એક હાઇદરાબાદી શુદ્ધ મારા ડબ્બામાં આવી બેઠાં અને તેમને મુક્યા આગનાર શુદ્ધ તેઓ વિચાર વાચનારા છે આમ મને જણાવ્યું આ ઉપરથી મેં તે સંબંધે વાત કીધી અને તેમનાં સરડીશીકેટો જોયાં. આ શુદ્ધ ભાવનગરમાં ૨૦ ૨૦ રતીલાલ છોટાલાલ દેશાઈને ત્યાં ઉતર્યા હતા અને મને બોલાવ્યાથી હું ત્યાં ગયો પણ હતો. પણ આ શુદ્ધની વિદ્યા અને ગોર્વીદ ચેટીની વિદ્યામાં આસમાન જમીનનો ફેર જણાયો. મીં ગોર્વીદ ચેટી આ વિભાગમાં પ્રસીધ્ધ છે અને અનેક યુરોપીયનો પણ તેમની મુલાકાત લઈ મેંમાં આંગણી ધાસે છે, મીં ગોર્વીદ ચેટી જોછામા જોછા પ્રશ્ન પુછવા આવનાર પાસથી પાંચ રૂપિયા લે છે. વધુ આપે તો તેની મરજી, પણ પાંચથી જોછા લેતા નથી. કુબકોનમથી તેમને ગામ જવા આવવાનો દોઢ રૂપીઆ ગાડીમાડાનો ખર્ચ લાગે છે. મીં ગોર્વીદ ચેટીની ઉમર ચાલીશ વર્ષથી વધારે નથી જણાતી આ માલુસની મુલાકાત લેવાની એ તરફ જનારાને હું ખાસ ભલામણ કરું છું. મીં ગોર્વીદ ચેટીનું ભવિષ્ય કેટલું

અરૂં પડે છે તે હું જોયા પછી તે સંબંધે કહીશ પણ મારા મૃત્યુના દિવસ સંબંધે તો મેં તેમને મુખપરજ કશું કે મારું મૃત્યુ મારાં બોતેરમા વર્ષના પોળ શુદ્ધ પ ને દિવસે જાણેરના છે આમ મને કશું છે અને તમે ચોસઠ વરસની ઉંમર કહોહો, આ ફેરનું શું કારણ ? તેઓએ કશું કે હું કહું છું તેજ અરૂં પડશે. દેખાવે મીઠા ગોવંદ ચેડી ઉદત જેવા જણાય છે પણ તેમની આ વિદ્યા ખરેજ અદ્ભૂત છે.

કુંભકોનમ બાદ તાંજોર આવેછે. આ વેપારનું અગત્યનું મંથક છે. આ કિલ્લાવાળું સ્થાન હોઇ સુતરાઉ અને રેશમી વણાટ કામ ધણુંજ વખાણવા લાયક થાયછે રંગનું કામ અને તાંબા પીતળનાં વામણાં સારાં થાયછે તાંજોરના કિલ્લામાં દર્શનીય શીવમંદિર છે આ શીવમંદિરમાં તળાવ છે. અહીંનો રાજમેદેશ ખાસ જોવાલાયક છે. તાંજોરે મરાઠા રાજના તામ્રામાં આવેલું સ્થાન છે. અહીં આ મરાઠારાજ્યોની હબીબા જોવાજોગ છે. અહીં આ સરસ્વતિજીવન નામનાં પુસ્તકાલયમાં ૧૮૦૦૦ કરતાં વધીપાત સંસ્કૃત પુસ્તકો છે જેમાં ૮૦૦૦ તાલપત્રપર બોલીને લખેલાં છે. આવું સંસ્કૃત પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય હિંદુસ્થાનમાં નથીજ. તાંજોરથી નાગોરની પક માઇલની એક લાઇન ગઇ છે. આ લાઇનમાં નીગાપટમ વેપારનું મુખ્ય બદર છે. નીગાપટમથી આમબેટમાં રામેશ્વર અને સીલોન જવાય છે. નીગાપટમનું શીવમંદિર પણ આમ જોવાજોગ છે તાંજોર બાદ ત્રિચીનાપટ્ટી આવેછે. અહીં આથી ઇરોડની ૮૮ માઇલની લાઇન ગઇ છે. ઇરોડ લાઈનમાં ત્રિચનાપટ્ટી ફોર્ટનું સ્ટેશન આવેછે. ત્રીચીનાપટ્ટીના કીલ્લાપર શંકર, ગણેશ, કાર્તિકસ્વામી વીગેરેનાં, દર્શન થાયન છે મંદિર પણ સુશોભીત છે દેવતાઓને વહાણમાં બેસારી સરોવરમાં ફેરવવાનો આ તરફ રીવાજ જોવામાં આવે છે આ મંદિર પાસે પણ આવું પાકું સરોવર છે. ગણેશચોથનો બાદરવા મહિનામાં અહીં મોટા મેળો ભરાયછે. ત્રીચનાપટ્ટીમાં ચીરટ, નાળાંજેર, સોનાના દાગીના, કાપડ વગેરેનો સારો વેપાર ચાલે છે. ત્રીચીનાપોલીનો કિલ્લો જુના વખતનો હોઇ તે જોવા લાયક છે. અત્યારે કિલ્લાની અંદર અને બહાર વસ્તી છે. કિલ્લાની ઉપર તોપખાનું પણ જોવામાં આવેછે. આ ત્રીચીનાપોલીના કિલ્લા પાસે કાવેરી નદી વહેછે. કાવેરીનો પટ બહુજ મોટો છે. અમે ગોમાસમાં અહીં હોવાથી કાવેરી બે કાંઠામાં સમુદ્રની તુલ્યે વહેતી હતી. આ કાવેરી નદીમાંથી નેહેરો કાઢી આ તરફ ખેતીને માટે પાણીના ધણીજ સગવડ કરેલી છે. અને તેથી વરસાદ એકાદ વરસ ન પડ્યો હોય તોપણ અહીં આ અડચણ પડે એમ નથી. આ કાવેરીના સામે કીનારે શીરગપટલુર્નું સ્થાન છે. આ

તરેશનો રસ્તો નાળાએરી, આંબા, સોપારી વગેરેના ઝાડોથી બહુજ રળા-
આમણો લાગે છે અને તડકો બીલકુલ જણાવો નથી. શ્રીરંગજીનું
સ્થાન રામાનુજ સંપ્રદાયનું છે છતાં યાત્રીઓ ત્યાં જાય છે. અહીં આ
શ્રીરંગજીમાં શ્રીભગવાનનું મુળ સ્વરૂપ શ્રી શેષસાયી નાગ ઉપર પોઢેલું
નજરે પડે છે. આ મુરતી ધણીજ મોટી છે અને તે બતી લઈ જોવાય
છે. શ્રીરંગજીની મુરતીનું બહારથી દર્શન થાય છે. આ ભોગની મુરતી
પર હીરા, મોતી, માણિક વીગેરે કીમતી અલંકારો ચડાવેલા હોય છે.
કેટલાક પહાણીએ ત્રીચીનાપેલીમાંથી હળરો રૂપીઆની ચોરી કરેલી
અને જોને મુંબઈની પોલીસે પકડેલ, તે આજ મુરતી હતી. શ્રીરંગ-
જીનું મંદિર પણ રામેશ્વરની માફક મોટું છે અને મંદિરમાં બત્તર
ભરાય છે. શ્રીરંગમાં ઠાકોરજીને નૈવેદ્ય ચડે છે. આ નૈવેદ્યનો ભાવ સુકરર
કરેલો હોય છે. નૈવેદ્ય ન ચડાવનાર તુલસી ચડાવે છે. શ્રીરંગજીનાં
મંદિરમાં અયોધ્યામાંથી આણેલા પુષ્પક વીમાનનાં દર્શન થાય છે,
આ વીમાન વીબીપણે આણેલું કહેવાય છે, અને તેના ઉપરથી લંકાનાં
દરશન થતાં હતાં, આમ કહેવાય છે. શ્રીરંગમાં પણ સુવર્ણનાં
પત્રાનો સ્થંભ છે તથા બીજી તરફ પણ ધાતુઓનું ઉત્તમ કામ કરેલું
છે. મંદિરમાં સર્વત્ર પથ્થરનુંજ કામ નજરે પડે છે. શ્રીરંગજીનું સ્થાન
સાફ છે અને તેનાં દરશન કરવાથી મનની શાંતી થાય છે. શ્રીરંગના
મંદિરથી પોણા ગાઉ ઉપર જંશુકેશ્વરનું વિશાળ મંદિર ખાસ જોવા
લાયક છે. શ્રીરંગજી જનારે આ સ્થાન જોયા વગર રહેવુંજ ન જોઈએ.
અહીં આ ઉત્તમ શીલ્પકળા જોવાનું બને છે. આ લિંગ જળતત્વનું ગણાય
છે. શ્રીરંગજીનાં દર્શન કરી પાછું ત્રીચીનાપેલી આવી આગળ ચાલતાં
ડીંડીગલ રોડેસન આવે છે. મદ્રાસ ઇલાકાના મોટા ઓધેદારોનું હવાખા-
વાનું, આપણા મહાબળેશ્વર જોવું, આ સ્થાન છે. ડીંડીગલ વેપારનું પણ
બહુ સ્થળ છે. ડીંડીગલમાં પણ દેવ મંદિર સાતં છે. ડીંડીગલ બાદ
મદુરા આવે છે.

કાપડના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ ચેહેર મદુરા.

મદુરા સાફ ચહેર છે. મદુરાનાં રોડેસનથી ત્રણસો વાર દુર છત્ર છે.
આમાં એક છત્ર બ્રાહ્મણ અને તે પણ મદ્રાસ ઇલાકાના બ્રાહ્મણો માટે
છે. અને બીજી સર્વ સાધારણ છત્ર છે. આ છત્ર સ્થાનિક ફંડ તરફથી
સ્થાપનામાં આવ્યું છે અને તેમાં રહેનાર પાસથી જોરડાના પ્રમાણમાં
શાકું સેવામાં આવે છે. રહેવાના જોરડાના રોજના ત્રણ આના અને

રાંધવાના ઔરડાના રોજના બે આના ભાડું લેવામાં આવે છે. આ છત્રમાં ઔરડાઓ સ્વચ્છ સોઢધર હોય છે. છત્રમાં નગો, કુવાઓ, સંડાસ પણ હોય છે. કામ કરનાર માણસ પણ રહે છે. આથી મુસાફરોને ઠીક સગવડ મળે છે. જે લોકો ભાડું ખરચવા ન ઇચ્છતા હોય, તેને માટે નદી કિનારે ધર્મશાળા છે. ત્યાં રહેવાની ભેગવાઈ થઈ શકે એમ છે.

મદુરા કાપડના વેપાર માટે પ્રસીધ્ધ સ્થાન છે. મદુરામાં રંગતું કામ એવું સરસ થાય છે. કે તે બાજતમાં મદુરાની મોટાઈ હજી જલવાઈ રહી છે. પાંધણીની પાંધડીઓ, છાયલો, સેવાં વીગેરેનું વણાટકામ, ખારીક સુતર તું હોઈ એવો તો પાકો રંગ આપવામાં આવે છે કે કાપડ ફાટે પણ રંગ શીકા પડે નહીં. આ ઉપરાંત રેશમી અને જરી કીનારનાં ધોતીયાં, જરીના સેલાંઓ વીગેરે વણાટકામ ધણું જ ઉત્તમ થાય છે. મદુરાનું કાપડ આખા હીંદુસ્થાનમાં જાય છે અને ત્યાં મોંઘા કીમતે ખપે છે. મદુરામાં મુખ્ય ભેગા લાપક સ્થાન ત્યાંનું મંદીર છે. આ મીનાક્ષી દેવીનું મંદિર કહેવાય છે. મદુરામાં આ મંદીર છે તેવું મંદીર હીંદુસ્થાનમાં ભાગ્યેજ હશે આમ કહીએ તો ચાલે. દક્ષીણમાં રામેશ્વર, મદુરા, ચીંદામરમ, કુંભકોનમ, શ્રીરંગ વીગેરેનાં મંદીરો જાણે એક બીજાની હરીફાઈ કેમ કરતાં ન હોય એમ જણાય છે. મુખ્ય રામેશ્વરનાં મંદીરનું અનુકરણ સર્વત્ર થઈ જણાય છે છતાં એ અનુકરણ સાથે મંદીરની શોભા વધારવામાં બાકી રાખવામાં આવી નથી. મદુરાનાં મંદીરની જગ્યા આપણા રાણીના બાગ જટલી વીરતારવાળી છે આમ હું બીનાં બીનાં કહું છું કારણ કે હું તો મદુરાની જગ્યાનો વીરતાર રાણીના બાગથી પણ વિશેષ સમજું છું. મંદીરની વીરાળ જગ્યા સમગ્રેસ છે અને ચારે બાજુ દરવાજાઓ છે. દરવાજા ઉપર અગીઆર માળ ચડાવેલા છે અને દરેક માળ ઉપર કારીગરીના નમુના છે. કેટલાક માળો ઉપર રૂપી મુનીઓની ઉત્તમ પ્રતીમાઓ છે, કેટલાક ઉપર રામાયણના મુખનો ચિત્રાર છે, કેટલાક ઉપર મહાભારતના મુખનો ચિત્રાર છે, કેટલાક ઉપર જગ-દંબા ભગવતીએ અસુર સાથે મુઠ્ઠા કરી અસુરોનો નાશ કર્યો તેનો દેખાવ છે, કેટલાક ઉપર ભગવાનના અવતારોનો દેખાવ છે, કેટલાક ઉપર ઔરવત લાથી, પ્રખ્ખક વીમાન, ગરુડ, અપસરાઓ વીગેરેના દેખાવો મનને આનંદ આપે એવા છે આ બધાં તરીકો નથી, પણ પથરમાંથી ફાટરી કાઢેલી મુર્તીઓ છે અને આ કારણકામ એટલું તો ખારીક અને આબેહુજ છે કે મોટા મોટા એનજીવીયરો પણ આ કામ

જેમ મોંઢમાં આંગણી ઘાલે છે અને આર્યની શિક્ષણવિદ્યા આતુરી વખાણે છે. અગીઆર માળ ચડાવેલો દરવાજો કેટલો ઉંચો હશે તેનો સહજ ખ્યાલ વાંચનારાઓ કરી શકશે. આટલી ઊંચી ધમારત છતાં તેમાં એક સાંધ કે તડ જોવામાં આવતી નથી. દરવાજામાંથી અંદર પેસીએ કે, કાળા પથરની પ્રસજાંધી કરેલી વિશાળ કંપાઉંડતી જગ્યા છે. આ જગ્યાની મધ્યમાં મીનાક્ષી દેવીનું મંદીર છે. આ મંદીર ઉપર અદ્ભુત કારીગરી છે અને અંદરના ભાગમાં પહુ સભામંડપ, ધુમટ વીગે-રેનું કામ સુશેખીત છે. મદ્રાસ પ્રલાકામાં આ મીનાક્ષી દેવીનો ભારે મહીમા છે, અને હજારો ભક્તો ભેટ વીગેરે મોકલે છે. આ સ્થાનના ઉગમજ્ઞા દરવાજા પાસે રંગમંડપ છે જેમાં જળર ભરાય છે. આ રંગ મંડપ પહુ જોવા લાયક છે. આ સ્થાનના દરવાજા અને દીવાલની આજુબાજુ રેલ્વે-વાડ છે અને તેમાં ઝાડપાનો વાવેલાં હોધ સ્થાનની શોભા વધારે છે.

જાત જાતનાં કામમાં આવતાં જુદાં જુદાં પાણીઓ.

મદુરાની નદીનું પાણી રંગના કામને માટે બહુજ ઉપયોગી છે આમ કહેવાય છે. શીશોઈના કુવાનું પાણી તલવારને પાણી પાવામાં વખણાય છે. કુમઠા પાસે એક કુવાનું પાણી એલચી ધોવાના કામ માટે વખણાય છે તેમજ મદુરાનું પાણી રંગના કામ માટે વખણાય છે. મદુરામાં વજાટનું કામ ધણુંજ થાય છે. પહુ અગાઉ આ કામ માટે સુતર હાથનું બનાવેલું વપરાતું હતું તેને બદલે હવે બારીક વીલાયતી સુતર વપરાય છે. મદુરાનું અતપારનું સ્થાન નવું વસેલું કહેવાય છે અને નદી જુના અને નવા મદુરાને જુદી પાડતી જણાય છે. મદુરા વીરતારમાં વધારે છે પણ વરતી મોટી નથી. મદુરાના રસ્તા મોટા વિશાળ છે અને ધરે નીચી બાંધણીનાં હોઈ સાધારણ સ્થીતીનાં છે. મદુરા અને તેની આસપાસ નાણાંચેરીનાં ઝાડોનો મોટો જથ્થો જગરે પડે છે, તેમજ ખાવાનાં પાનેની વાડીઓ પણ પુષ્કળ છે. મદુરાનું રેશન, જંકશન રેશન હોઇ, રેશન શોભાયમાન છે. મદુરામાં બે દિવસ રોકાઇ અમે સમેશ્વર જવા સારૂ, મંડાપમ ગયા. મદુરાથી મંડાપમ જતાં પાંચ કલાક લાગે છે. મદુરાથી બીજી રેલવે તુતીઝીરીન તરફ જાય છે. મદુરામાં સુંદરેશ્વરનું સુંદર મંદિર છે. દેવીપટનમાં સુંદરી દેવી, તિલકેશ્વર મહાદેવ, રામચરણ, ચંદ્રતીર્થ અને બ્યંકરેશનાં દર્શન થાય છે. દેવીપટનથી રપ માઇલપર દર્જશ-યને તીર્થ, કે જ્યાં રામચંદ્રજી સમુદ્રને માર્ગ આપવા માર્ચના કરવા

ત્રણ દિવસ દેશીય સુતા' હતા, તે છે. અહીં આ શેરસાધી ભગવાન, રામ, જગન્નાથ, નૃસિંહજી વીજેરે દેવસ્થાનો છે.

સમુદ્ર બાંધવાની રાઝ્યાતવાળું અથક.

મદુરાથી મંડાપમ આવતાં રસ્તામાં રામનાદનું રોશન આવે છે. આ રામનાદનું રાજ્ય છે અને રામેશ્વરના મંદીર ઉપર આ રાજ્યનો અધીકાર છે. રામનાદની આજીજાણુ રૂવીપટન વીજેરે ગામો અને યાત્રાનાં ધામો છે. રામનાદ ઉતરી આ સ્થાનોની મુલાકાત લેનારને પૌતાની મેહેનત અફલ ગઈ નહીજ જણાય. રામનાદ આ જોજ જગ્યા છે કે ન્યાયી શ્રી રામચંદ્રજીએ સમુદ્ર બાંધ્યો હતો અને રામેશ્વર જોજ જગ્યા છે કે ત્યાં સમુદ્ર બંધાઈ પુરો થયો હતો. શ્રીરામચંદ્રજીએ સમુદ્ર બાંધી રહ્યા બાદ રામેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી. રામનાદથી રામેશ્વર સુધી પથરની પેઢેલા સડક હતી, આમ કહેવાય છે. અત્યારે મંડાપમ સુધી જમીન છે અને મંડાપમમાં રેલવેમાર્ગી ઉતરી આગબોટમાં બેસવું પડે છે. આગબોટ રેલવે કંપનીની છે અને તે એક કલાકમાં સામે કીનારે પાનમ પહોંચાડે છે અને તેનાં ત્રણ આના વધારે બાકું લે છે. પાનમથી નવ માઇલ રામેશ્વર છે અને લાંબેલ ગાડીમાં જવાય છે. પાનમ અને મંડાપમ વચ્ચે જે દરીઓ છે, તે અગાઉ બંધાએલો હતો, પણ શ્રી રામચંદ્રજી રાવણને મારી સીતાને લઈ અયોધ્યા આવતા નીકળ્યા, ત્યારે સમુદ્રે આજીજ કરી મળેલી કરી કે હે નાય તમારે કામ તો થઈ ગયું; હવે મને રસ્તો મળવો જોઈએ. આ ઉપરથી શ્રી રામચંદ્રજીએ હાપરની અંતમાં 'અને કલિન્દ આરંભમાં તમારો રસ્તો ખુલ્લો થયો, આવું વરદાન આપેલું હોવાથી આટલો રસ્તો ખુલ્લો થયો છે, આમ કહેવાય છે. પાનમથી રામેશ્વર સુધીની જગ્યા એક બોટ ૨૫ છે અને તેનો બીસ્તાર ચોરસ ચોરસ માઇલ જોડેલો છે. કહે છે કે રામનાદથી રામેશ્વર સુધીની જમીન જોડતા હજી પણ મોટા મોટા પથરો નીકળે છે. અને આ પથરો હમારો જનાવવાના કામમાં લે છે. આ પથર પણ કુદરતી પથર જેવા નથી પણ સડકની પથર જેવા છે. જે ત્રણ થર પથરના, અમુક પ્રમાણની જગ્યામાં, અમુક જગ્યા સુધીજ નીકળે છે. અને પછી પાણી નીકળે છે. આ ઉપરથી આ જગ્યાએજ શ્રીરામચંદ્રજીએ પાળ બાંધેલી આ વાત ખરી છે એમ કહી શકાય છે. માત્ર શંકા

† આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયા બાદ કેટલાક યુરોપીયને મારા મત પ્રમાણિત મત આપેલો અનેના સ્થાનિક પંથમાં મારાં વાચકોમાં આવેલો હતો.

લંકા સંબંધે રહે છે. અત્યારની લંકા, તે રામાયણની લંકા નથી, આમ ધણકોનું કહેવું છે. આમ છે, ત્યારે કંતો લંકા સમુદ્રમાં ગરકાવ થઇ હોય, કે ખીજી હોય, આમ શંકા લેવાનું વાજબી કારણ મળે છે આ સંબંધે વધારે વિચાર કરવાની આ જગ્યા નથી સજાત તે બાબત ખીજા પ્રસંગ પર રાખી હવે રામેશ્વરનું વર્ણન લખવા પ્રવર્તે યાજું છું.

રામેશ્વરનું વર્ણન.

રામેશ્વર આ શ્રીરામચક્રજીએ પ્રતીષ્ઠા કરેલા બાર ત્યોતીર્થિ-ગર્ભાંશુ એક સ્થાન છે ઉત્તરમાં બદ્રીનારાયણ, દક્ષીણમાં રામેશ્વર, પુર્વમાં જગન્નાથ અને પશ્ચિમમાં દારીકાં આ ચાર ધામો છે આમ આગળ હું કહી ગયો છું. દક્ષીણની યાત્રા કરનારની યાત્રા રામેશ્વરની યાત્રા કરવાયીજ પુર્ણ થઇ કહેવાય છે. પાનમથી નવ માઇલ ગાડીમાં રામેશ્વર અવાય છે. પાનમથી રામેશ્વર સુધી સડક બાંધેલી છે પણ તે સડકની મરામત બરાબર થતી ન હોવાથી રસ્તામાં ધુળ અને રેતીને લીધે ગાડીની મુસાફરી બહુજ કંટાળા ભરી થઇ પડે છે. અલખતાં રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે મંદીરો અને ઉતારાની જગ્યા હોઇ વસ્તી છે, તેથી ખીક જોવું તો નથી. પાનમ સાંજના પાંચે પોહોંચીએ તો રાતના નવ વાગે રામેશ્વર પોહોંચી શકીએ છીએ.* રામેશ્વરનું ગામ નાનું છે અને તે ઉત્તર દક્ષીણ બે દારમાં ધરાયી લાંબુ ને લાંબુ પાથડી પને છે. પુરવમાં રામેશ્વરનું મંદીર છે અને તેની પાસે સમુદ્ર છે. પશ્ચિમમાં પાનમ જ વાની સડક છે દક્ષીણના ધરાની દારની પાછળ સમુદ્ર છે અને ઉત્તરની બીજી જમીન હોઇ જંગલ જેવો દેખાવ આપે છે. ઉત્તરની તરફ વસ્તી પણ છુટી છવાઇ છે. રામેશ્વરની સ્થાનિક વસ્તી બેથી અઢી હજાર માણસોનીજ છે. પેહેલાં રામેશ્વરમાં બાધજોરાકીની ચીજ પણ મળતી નહોતી, પણ અત્યારે તો સરવ ચીજ મળે છે. રામેશ્વરના બેટમાં ઝાડોમાં નાળાંએરી અને બાવળજન્જેવામાં આવે છે. શાકભાજી વગેરે પણ બહારથી આવે છે. ખીવાનું પાણી પણ ખાસાપર હોય છે રામેશ્વરમાં પાંચ પચીસ દુકાનો અને સો પચાસ લાંબાં જોરોનાં ધરા સીવાય બાકીની વસ્તી ખારવાઓની છે. યાત્રીઓને રહેવા સાર જોરોને હસતક મુકામો કે ધરમશાળાઓ હોય છે, તેમાં ગોઠવણ કરવામાં આવે છે, આ બધાં મુકામો બેઠી બાંધણીનાં હોય છે અને હવા અજવાળાંની, ને પછ-

* હાલમાં પાનમથી રામેશ્વર સુધી રેલવે થઇ ગઇ છે.

વાટે વાડા ન હોય તો, કશી શોધ ધરાવતાં નથી. જે ચાર નવાં મુકામે થાય છે તેજ કાંઈક સારી બાંધણીનાં બને છે પણ બધી રીતે રામેશ્વરની હાલત ઉપરથી અહીં અહીં બીતરફી રામજી બાણે તેવીજ છે. રામેશ્વરમાં સીતાકુંડ, લક્ષ્મણકુંડ, રામકુંડ, જે પશ્ચીમની બાજુ પર છે ત્યાં રનાના દિક્ર કરવામાં આવે છે. તે તરફ એકદલ જે રામ મંદીર છે અને ઉતરની બાજુ રામજરખાની દોઢ માઇલ દુર જગ્યા છે તે શિવાય બીજું જેવા લાયક વધુ નથી. આમાં પણ ખુદ રામેશ્વરનાં મંદીર સીતાપત્ની બીજી જગ્યાએ, બીસમાર હાલતમાં છે. એક રામનાથનાં દર્શન અને મંદીરની બાંધણી જેવાથી સરવે અસંતોષ દુર થાય છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સરવેથી મોટું મંદીર.

‘રામેશ્વરનું’ મંદીર દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટામાં મોટું છે. આ મોટાઇ તેના વીસ્તારની છે. અલગતાં કારીગરીની બાબતમાં મદુરાનું મંદીર વધે છે, પણ તે મંદીર પણ આ મંદીરની બાંધણીનું અનુકરણ માત્ર છે. રામેશ્વરનું મંદીર પ્રાચીન વખતનું છે, આમ કહેવું વાસ્તવિક નથી લાગતું. રામેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના પ્રાચીન છે, આ ખરું છે, પણ મંદીરમાં તો ફેરફાર થતા આવ્યા છે, આમ જોનારની તુરતજ ખાતરી થયા વગર નથી રહેતી. મંદીરની બાંધણીનો ખ્યાલ આપવા કું તેની યોડીક હકીકત નીચે આપું છું.

મંદીરની બાંધણીનું વર્ણન.

‘મંદીરને ચારે દીશાએ ચાર દરવાજાઓ છે પણ મુખ્ય દરવાજા પશ્ચીમ તરફનો છે. આ દરવાજા ઉપર માળો ચઢાવવામાં આવ્યા છે. આ માલ ઉપર દેવતાઓની મુરતીઓ પથરમાંથી કોરી કાઢવામાં આવી છે. મંદીરની ચારે બાજુ મજખુત પથરની દીવાલ છે જે એક કીલ્લા જેવી કહીએ, તોએ ચાલે એમ છે. પશ્ચિમ તરફના દરવાજામાં પેસતાં લાંબીને લાંબી આસરે દશ શીટની પ્રસજખી કરેલી ગલી જેવી જવા આવવાની પાસેજ છે. આ પાસેજ દોઢસો શીટ લાંબી હશે. પાસેજની એક બાજુ પથરની પગથી બાંધેલું સુંદર તલ્લવ છે. એ તલાવની બાજુબાજુ પથરની બાંધેલી ખત્તર છે. બીજી બાજુ પણ પથરની બાંધણીની જગ્યા છે, જ્યાં જુદાં જુદાં દેવસ્થાનો છે. આ ગલીમાં બેઠે બાજુ દુકાનદારો બેસે છે અને તેઓ મુરતીઓની પેટીઓ, બંગડીઓ, પીંચતી, રાંખ, ઠાકી અને બીજી ચીજો વેચે છે. આ મલીને બીજે છે

આવ્યા, કે બીજે દરવાજે આવે છે. આ દરવાજાની સામે શ્રી ગણપતીનું મંદીર છે. આ દરવાજા અને ગણપતીના મંદીર વચ્ચે દશ બાર શીટ પોહોળા પથરની બાંધેલી જમીન છે કે જે જમીન મંદીરની ચારે બાજુ ફરતી છે અને તેનો ઘેરાવો આઠસોથી એક હજાર શીટ ઝાઝામાં ઝાંછો હોવો જોઈએ. આ શરસળધીની જમીન, ઉપરથી પણ મજબુત પથરથી બાંધેલી હોય છે. અલગતાં આ બાંધણી હવા અજવાળાને અડચણ ન આવે એવી રીતે કરેલી હોય છે. દરવાજાને લગતી એઠાળીઆ જેવી જમ્યા છે, જેમાં અનેક ચંકરનાં બાણો જોવામાં આવે છે. આ બધી જમ્યાનો ચકરાવો લઘુ ઉતાર તરફથી શ્રી રામેશ્વરના મંદીરમાં જવાનો રસ્તો છે. શ્રી રામેશ્વરનો દરવાજો શુધ પુરવમાં છે, પણ તેમાં જવાને દક્ષીણ તરફની પગથી પરથી મારગ છે. મંદીરમાં જતાં અંધાર પડે છે, પણ તેમાં અખંડ દીવા બળ્યા કરે છે. મંદીરમાં જતાં ધ્વજનો સોનેરી સ્થંભ નજરે પડે છે. આ સ્થંભ ઉપર સોનાનું પતર ચડાવેલું છે. ત્યાંથી આગળ વધીએ કે એક મોટી નંદીકેશ્વરની મુરતી આવે છે. આ નંદીકેશ્વર હાથી કરતાં પણ મોટા છે. મંદીરમાં બીજી બાજુએ અનુપુરણા વીજેરની મુરતીઓ છે. શ્રી રામેશ્વરની એક હાથની મુરતીના દર્શન લગભગ દસથી પંદર હાથ દુરથી થાય છે માત્ર બ્રાહ્મણ વર્ગ સવા રૂપીઓ આપે તો તેને અંદર જવા કેવામાં આવે છે અને તે ચાર પાંચ હાથ દુરથી દર્શન કરી શકે છે શ્રી રામેશ્વરનું લીંગ રેતીનું છે અને રામાયણમાં પણ તેમજ કહ્યું છે આ રેતીનું લીંગ હજી સુધી એજ દશામાં જળવાઈ રહ્યું છે, આ આશ્ચર્યનો વીષય છે રેતી ઉપર પાણી પડવાથી તે છુટી છવાઈ થઈ જાય પણ અહીંઆ રાજ ગંગોત્રીનું જળ ચડે છે પણ લીંગ તેજ સ્થિતીમાં કાયમ રહે છે, આ અમીત નવાઈજ ગણાય શ્રી રામનાથની બાજુમાં પારવતીનું મંદીર છે. શ્રી કાશી વાંસ્વનાથ અને શ્રી રામનાથની બોગ મુસ્તીનાં પણ દર્શન થાય છે. આત્યારે શ્રી રામેશ્વરના મંદીરમાં શ્રી રામચંદ્રજીના વખતનો બંધાવેલો મંદીરનો એક ભાગ બતાવવામાં આવે છે. અલગતાં આ ભાગ જીનો હોય એમ જણાય છે. શ્રી રામેશ્વરના મંદીરનું બહુ કામ પથરનું છે અને ત્યાં વપરાયલા પથરની લાદીઓ વીસ શીટ લાખી અને આઠ દશ શીટ પોહોળા હોય છે. કેટલાક થાંભલાઓનું ધનમાપ પણ મોટું થાય એમ છે. આવા મોટા પથરો અહીંઆ સર્વ જોવામાં આવે છે અને તેના ઉપર કેતરકામ પણ સારું થઈ શકે એમ છે.

રામેશ્વરની પુજા.

શ્રી રામેશ્વરની પુજા ત્યાના પુજારીઓએ કરી શકે છે. ખીજા કોઇને પુજાનો અધિકાર નથી એ સંમિથ્યું હતું કે વીરપુરના રાજાએ માત્ર આર્ચાંગન સાર એ લાખ રૂપીઆ આપ્યા હતા અને શ્રી શંકરનું આર્ચાંગન કર્યું હતું, પણ માછડથી લાખ રૂપયા ખરચી મદીરની શુધી કરવામાં આવી હતી. શ્રી રામનાથને હીમાલયનું ગંગોત્રીનું જળ ચડાવવાનું મોટું મહાત્મ્ય છે, કેમકાજ તો ગંગોત્રી પરથી હાથે જલ જરી ખાંધે કાવડ લઇ, પૂજામાં ભોગ ન પેહેરતા પૂજથી આવી શ્રી રામનાથને ગંગોત્રી ચડાવે છે આ ગંગોત્રીની કાવડ નીચે મુકવામાં આવતી નથી. રસ્તામાં પણ કાંઈ કે ખીતીએ બસાવે છે આવી રીતે આવિહું જળ શુધ્ધ લાવથી ચડાવતી વખતે શંકરનું લીંગ ઉચ્ચ થાય છે આમ કહેવાય છે હમણા તો મોટે ભાગે રવિમા સાથે લાનેજી જળ કે અન્ને વેચાતું મળતું ગંગોત્રીનું જળ ભોગ ચડાવે છે આ જળ ચડાવવાના પૈસા આપવા પડે છે અને તેની મીઠી થાય છે

બે પ્રકારની મુર્તિઓ.

શ્રી રામનાથમાં અને દક્ષીણની બીજી જગ્યાઓમાં સ્થીર અને ભોગ આવી બે પ્રકારની મુર્તિઓ રહે છે. ભોગ મુર્તિઓને ખાલખીમાં બેસાડી સર અવસરે ધામધુમથી ફેરવે છે આ ધામધુમ અહીંયા વીરોષ છે અને આ ધામધુમના ભાગ લેવા મદીરમાં કેટલાક હાથીઓ પણ રાખવામાં આવ્યા છે દક્ષીણમાં સર્વત્ર પુજા ધયારાત્મક થાય છે અને બ્રાહ્મણો વગેરે પણ વિદ્વાન ને સતોષી હોય છે યાત્રીઓને આથી ખાતું જગ્યા આપદા પડે છે તેમ અહીંયા પડતી નથી

શ્રી રામેશ્વરમાં ગ્રાધ દાન પુજન અને રનાનાદિક કરવામાં આવે છે શીરામકુડ, લક્ષ્મણ કુડ અને સીતાકુડ અહીંયા ગ્રાધાદિક થાય છે શ્રી રામેશ્વરમાં ચોવીસ કુવાઓ છે અને આને તીર્થ કલ્પવામાં આવ્યા છે આ દરેક કુવાપર રનાન મારજન કરવામાં આવે છે સમુદ્ર પર પણ રનાન કરવામાં આવે છે શ્રીરામેશ્વરની મોટી યાત્રા સ્ત્રીવરાત્રીની સરાય છે આ વખતે આપ્યા ફેશના યાત્રાળુઓ અહીંયા આવે છે.

ધનુષ્યતીર્થ

રામેશ્વરથી આઠ નવ માઇલ પર ધનુષ્યતીર્થ છે આ તીર્થ ઉપર જવાને મજાવામાં કે આગબેઠામાં બેસવું પડે છે. આ ધનુષ્યતીર્થ

આગળ બે સમુદ્રના પ્રાંતનો સંગમ થાય છે. અહીં પણ ગ્રામ રનાન કરવામાં આવે છે. આ ધનુષ્ય તીર્થ આગળ શ્રી રામચંદ્રજીએ બાધેલી સમુદ્રની પાજ દેખાય છે આમ કેટલાકેવું કહેવું, હતું, પણ અમારા જોવામાં તેવું કાંઈ આવ્યુંજ નથી. માત્ર સમુદ્રની રેતી બહાર ઉપસી આવી છે અને તેનો બુચીરના જેવો દેખાવ થયો છે. આને પાજ કસ્પવોમાં આવી હશે. શ્રીરામચંદ્રે બાધેલી પાજ ખરૂં કહીએ તો રામનાદથી રામેશ્વર સુધીનીજ છે. અગર જોકે મંડાપમથી પાનમ સુધી ખાડી છે, છતાં ત્યાંની જમીનમાંથી પથરાઓ નીકળે છે અને તે પાજના હોય, આ વાસ્તવીક છે. શ્રી રામેશ્વરમાં પ્રાચીન નીશાનીઓ ધણીજ થોડી છે, કે જેનાપરથી રામાયણની વાતની શોધ થઈ શકે. આખી દંડકારણ્ય, કાષ્ઠધા અને રામેશ્વર વીગેરે પ્રદેશો, કે જેનું વર્ણન રામાયણમાં છે, તે અહીંઆજ છે અને તે ઉપરથી આ પ્રદેશ તો સત્ય છે, આમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. શ્રી રામેશ્વરમાં ટપાલ ઓફીસ, તાર ઓફીસ વીગેરે છે. શ્રી રામેશ્વરના મંદીરનો હમણા ઉત્પનમાંથી ખરચ કરવામાં આવે છે.

આપણે બેઝવાડાથી મદ્રાસ ઉપર થઈ રામેશ્વર આ રીતે આવી પોહોઆ છીએ. બેઝવાડાથી મદ્રાસ આરતાં શુદ્ધથી પોંડીચરીની લાઇન જાય તેવું વેલુપુરમ રેશન, મદ્રાસથી રામેશ્વર જતાંએ વચમાં આવે છે. વેલુપુરમથી પોંડીચરી માત્ર ૨૫ માઇલ થાય છે. પોંડીચરીનું ક્રેંચ સંસ્થાન જેવું હોય તો ચીંગલપટ અને કડાલોર વચ્ચે વેલુપુરમના રેશને ઉતરી જોઈ આવવું. પોંડીચરીમાં જોવાજોગ ગવર્નમેંટ હાઉસ, હાઇકોર્ટ, હાઇસ્કૂલ, આરપીટાલ, પબ્લીક બાગ વીગેરે છે. બે એક દેવસ્થાનો પણ છે.

આ તરફની રેલવેમાં મદ્રાસ મુખ્ય છે. વાલટર સુધી બેંગોલ નાગપુર રેલવેએ અને ત્યાંથી મદ્રાસ રેલવેમાં મદ્રાસ આવ્યા છીએ. મદ્રાસથી એક લાઇન ૩૫૧ માઇલની રાયચુર જાય છે. રાયચુર પાસે જ. આઇ. પી. રેલવેનો સંબંધ થાય છે. મદ્રાસથી કાનાનોરની ૪૭૦ માઇલની એક બીજી લાઇન જાય છે. વાલટરથી મદ્રાસ સુધીની ગ્રાંચ લાઇનો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. મદ્રાસથી રાયચુર લાઇનમાં આરકોનમમાં સાઉથ ઈંડિયન રેલવે અને મદ્રાસ રેલવેનું જંકશન છે. રેનીશુટા શુદ્ધથી પોંડીચરી જતી સાઉથ ઈંડિયન રેલવેનું રેશન છે અને અહીંથી ત્રિપથી (બાલાજી) જવાય છે. શુંદકલથી હુબલી અને ત્યાં થઈને

મેરગજોવા સધરન મરાઠા રેલવેમાં જવાય છે મદ્રાસથી કાનાનોર વાળા લાઇનમાં ઇરોડ પાસ સાઉથ ઇંડીઆ રેલવેનો સંગમ છે. ઇરોડથી ત્રીચનાપલી જવાય છે. મદ્રાસથી ત્રીચનાપલીનો માર્ગ ઉપર ખતાવ્યો છે પોડાનુરથી મેટ્ટપક્કાંચમ યહને કુનુર (નીલગીરી) જવાય છે. આલાવાકોટથી પાલઘાટ જવાય છે ચોરાનુરથી કોચીન જવાય છે. રાયાપુરમ (મદ્રાસ) અને પોનેરી વચે લોકલ ટ્રેન જ આવ કરે છે. મદ્રાસથી રામેશ્વર સુધી સાઉથ ઇંડીઆ રેલવે છે. આ રેલવેની આરકોનમ અને મદ્રાસ વચે લોકલ ટ્રેન જ આવ કરે છે. આ લાઇનની મદુરા સુધીની ધ્રાચ લાઇનો ઉપર ખતાવેલી છે અને મદુરાથી માંડાપમ આવ્યા છીએ. માંડાપમથી પાનમ સ્ટીમર માર ૫૦ જે નજ ત્યાંથી હાલમા રામેશ્વર સુધી રેલવે ચાલુ થઇ છે તેમાં રામેશ્વર નજ, રાકાપ છે. આરકોનમમાં સાઉથ ઇંડીઆ રેલવેનું જંકશન છે. વાલાજાહુરોડથી રાનીપેટની લાઇન જાય છે. કંદયાડી સાઉથ ઇંડીઆ રેલવેનું પોંડીચરી જતી લાઇનનું સ્ટેશન છે. ઝાલરાપેટથી બેંગલોરની ૮૭ માઇલની લાઇન જાય છે. મદ્રાસથી સાઉથ ઇંડીયાની જે ગાડીમાં આપણે આવ્યા છીએ તે સીધી તુતીકોરીન જાય છે. મદુરાથી માંડાપમ ખીજી ગાડીમાં જવું પડે છે. સવંગ ગાડીમાં તુતીકોરીન જાય છે તો મનીલાચીથી સેનકોટ્ટી એક ધ્રાચ જાય છે તે જવાય છે. સાઉથ ઇંડીઆ રેલવેની પોંડીચરીવાળી લાઇનમાં પકાલા સ્ટેશનથી ધરમાવરમ સુધી ૧૪૨ માઇલની લાઇન છે આ ધરમાવરમ એક વાડાથી બેંગલોરની સધરન મરાઠા રેલવેનું સ્ટેશન છે. માયાવરમ થુડેકોટાઈ ધ્રાચના પેરાલમ સ્ટેશનથી કારીઆકલ સુધી ૧૫ માઇલની લાઇન ગઇ છે.

મદ્રાસથી દરીઆ કિનારાની લાઇને આપણે રામેશ્વર આવ્યા છીએ. રામેશ્વરથી પાછા ફરતાં મદુરા આવી રેલવેમાં તુતીકોરીન જવું અગર પાનમથી આમલોટમાં તુતીકોરીન જવું આમલોટમાં જવામાં સગવડ વધારે છે એમ કાંઇજ નથી પણ દરીઆની મોજ જોવાય છે. તુતીકોરીન આ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ હોઇ અગલનું બંદર છે. મુંબઇથી જીટીરા ઇંડીયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની આગે જોડે અહીંઆ જાય આવે છે. અહીંથી ૨, કારી અને કરીઆલું પ્રદેશ ચડે છે. તામ્રપર્ણી નદી જેને ધર્મશાસ્ત્રમાં પવિત્ર નદીઓમા ગણી છે તે અહીં પાસેજ છે અને તેમાંથી પીવાનું પાણી લેવામા આવ્યું છે. મદ્રાસ હાલમાં મદ્રાસથી ઉતરતું વેપારી મથક આજ છે. સમુદ્રમાંથી

મેતી કાઢવામાં આવે છે. અહીંથી સિસોન-લંકા જવાય છે અને આગળોટ વહાણનાં સાધનો છે.

સીસોન-લંકા.

રાવણની રાજધાની લંકા આજ છે કે બીજી આ સંબંધે વિદ્વાનોમાં મતભેદ જણાય છે. કેટલાક જવાને લંકા ગણાવે છે, કેટલાક આ તરફ કોઈ બીજો એટ હોઈ દરીઆમાં કુબી ગયો હોય એમ જણાવે છે, અને કેટલાક સિસોનને જ લંકા કહે છે. હું આ મતભેદના ક્ષેત્રમાં પડવા નથી માંગતો પણ રામાયણાદિકમાં ઉલ્લેખિત રથજો અને સમુદ્ર પર બાંધેલી પાળનાં સર્વ નિશાનો જોતાં રામેશ્વર પાસ લંકા હોવી જોઈએ. આપારે ત્યાં સમુદ્ર છે. સિસોન આ લંકા નજ હોવી જોઈએ પણ આજુ બાજુ કોઈ ટાપુ હોઈ સમુદ્રમાં ગરકાવ થયો હોવો જોઈએ એવા મત વાળાઓને હું મળતો થાઉં છું. આપણે અહીંયા સીસોનની હકીકત આપવાની છે. સીસોનનું મુખ્ય સ્થાન કોલંબો છે, અને કોલંબો વેપારનું પ્રાધાન્ય ક્ષેત્ર છે. કોલંબોમાં મુખ્ય ઈલાકાના વેપારીઓ પણ જોવામાં આવે છે, સિસોન ટાપુમાં મહાબલી, કમ્પાણી, કાલુ અને વેલવે નદીઓ છે. તેને તે લોકો ગંગા કહે છે. સીસોન બાંધ ધર્મી છે. કોલંબો, કાંડી, અનિરૂપુર, નિંગપુ, જાફના, કસતુરા. ચીકામલી પ્રત્યાદિ જુદા જુદા કસબાઓ છે. કોલંબોમાં લાખ માણસની વસ્તી ગણાય છે. જાફનામાં મીઠું થાય છે જે મદ્રાસ, કલકત્તા ચડે છે. અનિરૂપુર પહેલાં સિસોનની રાજધાની હતું. અહીંયા સર્વત્ર રેલવે થઈ ગઈ છે. સોપારી, તાજ, નાળાંજીર વીંજીરે અને જથ્થાબંધ થતાં હોઈ બહાર દેશાવર ચડે છે. અકીક, માણિક, પોખરાજ વીંજીરે જવાહીરો ખાણમાંથી નીકળે છે. હાથીઓ અહીં બહુ થાય છે. મનારની ખાડીમાં મેતી પાકે છે. સિસોન આપારે અંગ્રેજ રાજછત્ર નીચે છે. તુતીકોરીનથી સિસોન જોઈ આવવા થી ભારે આનંદ થાય છે. સિસોન બહુજ રમણીય સ્થાન છે. સિસોન જઈ પાછું તુતીકોરીન આવવું.

તુતીકોરીન પહેલાં જે મનયાચી છે ત્યાંથી સેનકાટા થાય ગઈ છે. તે લાકનમાં ત્રીનવેલી પાસ તિરૂચેદુર નામનું સ્થાન છે. અહીંયા મુઘલમુલક પ્રસિધ્ધ તીર્થસ્થાન છે. અહીંયા મોટો મેળો ભરાય છે અને યાત્રીઓ બહુજ આવે છે. ત્રીનવેલી તામ્રપર્ણી નદી પાસ છે. ત્રીનવેલીનું ચંકર પાર્વતીનું મંદિર આ તરફના ખીંત મંદિરો નવું નિશાળ હોઈ દર્શનીય છે. પાલમકોટા ને

અહીંથી ત્રણ માઇલ છે. એ અધિકારી વર્ગને રહેવાનું સ્થળ છે. તિનેવેલી વિશ્વોમર્મા ઉપર બતાવેલ તિરચેદુર, પાપનાશન તીર્થ અને કુદીલમ આ તીર્થ સ્થાનો છે. તિનેવેલીથી આગળે અંબાસમુદ્રમ રોશન છે. આ રોશનથી ૬ માઇલ પર પાપનાશન તીર્થ છે. અહીં આ પહાડ ઉપરથી : તામ્રપર્ણી નદીનો બળવાન ધોધ પડતો જોવામાં આવે છે. અહીં આ એક સુંદર મંદિર હોય, બાહ્ય લોકો માછલાંઓને ખવરાવે છે. આ જોઈ બેઠી આનંદ થાય છે. તેનકારીનું, સેનકારાડ પેહેલાનું રોશન આ તરફના લોકો બહુજ, પવિત્ર ગણે છે. દક્ષિણની કાથી આજ ગણાય છે. અહીં આ એક સુંદર મંદિર છે. કુદીલમ તીર્થ અહીં આગળ છે. અહીં આ પાણીના ધોધ બહુજ જોરથી પડે છે. અહીં આ એક કુંડ છે. આ કુંડમાં સ્નાન કરી યાત્રીઓ દેવદર્શન કરે છે. તિનાવેલીથી ૪૦ માઇલ પર, રામાનુજ સંપ્રદાયની મૂળગાદીનું સ્થાન, તોતાદ્રી છે. તિનેવેલીથી ગાડીઓ મળે છે. તિનેવેલીથી ૬૦-૭૦ માઇલ પર કુમારીતીર્થ છે. અહીં આ કુમારિદેવિનું વિશાળ મંદિર છે. દેવીનાં વજ્રાશુપલ મૂલ્યવાન હોય, ભોગરાગમાં મોટા ખર્ચ થતો જણાય છે. આ તીર્થનું મહાત્મ્ય ભારત, ભાગવતમાં જોવામાં આવે છે. તિરુન્દ્રમ માં પદ્મનાભનું વિશાળ મંદિર હોય. આત્મીય દર્શનીય સ્થાન છે. પદ્મનાભથી ૬૨ માઇલ પર, દેરાવજગવાનનું બીજું દર્શનીય સ્થાન છે. ૭૦ માઇલ પર, જનાર્દન જગવાનનું દર્શનીય સ્થળ છે. તામ્રપર્ણી નદી, જેમાંથી નીકળી છે તે, અનામલમ પહાડ આ તરફ આવેલા હોય. લગભગ ૬૦૦૦ ફીટ ઊંચો છે. આ પ્રદેશ પરશુરામે, સમુદ્રને ઢાંચી, બાહ્યોને આપેલા કહેવાય છે. અહીંથી પાછા મનીયાત્તી આવી ત્યાંથી મદુરા તરફ ચાલતાં, સાતુરવ રેલવે સ્ટેશન આવે છે. આ સાતુરથી ૫ માઇલ પર, શ્રીવદનીપુતુર, નામના સ્થાનમાં રંગમંદાર જગવાન અને લક્ષ્મીજીનું સુંદર દર્શનીય મંદિર છે. પહાડી ઉપર શ્રીનિવાસ જગવાનનું મંદિર છે. અત્રે રથયાત્રાનો ઉત્સવ અને યાત્રા ભરાય છે.

આપણે મદ્રાસથી રામેશ્વર જઈ મદુરા ઉપર થઈ હવે પાછા ફરીએ છીએ. આગળ જતી વખતે આયાપુરમ, ચીદમ્બરમ, ચીંગલપટ, શ્રીરંગ, કલકોનમ જે ન ઉતરી હોય તેણે, ઉતરીને દર્શન સ્નાન કરી લેવાં. આંગલમ ચીંગલપટ ઉતરી કાંચીવરમમાં શિવકાંચી વિષ્ણુકાંચીમાં જઈ આંબા હોય તેણે તો વિલાપુરમથી પેડીચેરીવાળા લાઇનમાં ત્રિપથી આવવું. આ લાઇનમાં આગળ આવતાં તિરુવન્નામલમ,

રેશન આવે છે, ત્યાં આ તરફના લોકોમાં, બહુજ્ઞ માનનીય પ્રસિદ્ધ કાર્તિકેયસ્વામીનું મંદિર છે. અહીં આ કાર્તિક માસમાં મોટી પાત્ર ભરાય છે તે વખતે હજારો માણસો આવે છે. વેલુર આ વેપારનું સારું સ્થળ છે અહીં આ બાલધરેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન અને મંદિરની સુંદર કારીગરી ચિતાકર્ષક છે. આ સ્થળો જોઈ ત્રિપથી આવવું, ત્રિપથીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવાં બે રેશનો છે. ચોડીયરી તરફથી આવનારને પશ્ચિમનું રેશન ચેહેલું આવે છે. યાત્રીએ બેઠે રસ્તે પૂર્વના રેશને જ હિતરવું સગવડકારક છે.

ત્રીપથીમાં બાલાજીનું મોટું ગામ છે. ત્રીપથી ગામ પશ્ચિમ મોટું છે. ત્રીપથીથી દોઢેક માઇલ ગયા એટલે બાલાજીના કુંગરનો ચઢાવ આવે છે. આ ચઢાવ તીકટ છે અને ઉપર ચઢવાને ડોળીઓ મળે છે. આ ડોળીઓ ત્રણની ચાર રૂપિયા આવવા જવાના લે છે. વિશ્વદુર સુધી નો ચઢાવ બહુજ્ઞ ભારી છે. પછી સાધારણ ચઢાવ છે. આ કુંગર ઉપર ચડતાં જોડામાં જોડા ચાર કલાક લાગે છે. કુંગર ઉપર કેટલીક જગ્યાએ જાડી પશુ આવે છે. કુંગર પર રસ્તો બાધેલો છે, પશુ તે કેટલીક જગ્યાએ ટુટી ગયો છે. આ કુંગરના પથર ઉપર હજારો યાત્રીઓ પોતાનાં તામો, કાતરાવે છે. કુંગર ઉપર ચડતાં પાણીની આપણ પડે છે અને કેટલીક જગ્યાએ પાણીની પરમો રાખવામાં આવ્યાં છે. કુંગર ઉપર બીજાઓનો કારો દોર છે, કુંગર ઉપર ત્રહડી-ત્રી બાલાજી જઈએ છીએ, ત્યારે જ શાંતી વળે છે. બાલાજીના મંદિરની આસપાસ ચોડી વરતી છે અને ત્યાં પાંચ સાત દુકાનો છે. રહેવાનાં મુકામો પણ બાહ્ય ખરચતાં મળી શકે છે.

બાલાજીનું મંદિર બીજા મંદિર જેવું મોટું નથી પણ સાફ છે. બાલાજી તરફ લોકોનું વધારે જોવાનું રહે છે. અહીં આ પણ પાણીનું પાકી બાંધણીનું તળાવ છે. જેનું પાણી નાવા ધોવા અને પીવાનું કામમાં સેવાય છે, બાલાજીમાં પણ નૈવેદ્યના પૈસા લેવામાં આવે છે. પૈસા લઈ નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે. ખાચડીના નૈવેદ્યના ચર્ચાશ રૂપયા લેવામાં આવે છે. બાલાજીના મંદિરમાં પણ સોનાના ચતરાનો થાલલો તથા સોનાના કળસ અને બીજી જગ્યાએ સોનાના પાણી ચડાવેલા પતરાના દરવાજા મુર્તિઓ વગેરે છે.

બાલાજીથી ત્રણ ચાર માઇલ દુર કુંગર ઉપરથી પાણીની ધારા

પરે છે. આ ધારાને પાપનાશીની ગંગાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ દર્શ શ્રી જમીનારાયણપરની વસુધારાનું અનુકરણ માત્ર છે.

ત્રીપથીમાં બનવું પથર અને લાકડાંનું નકશી કામ.

ત્રીપથીમાં ધીરામચંદ્રજીનું મંદિર છે. આ પણ સારું છે. ત્રીપથીથી દોઢ માઇલ દૂર બીજી રત્નાનાદિકની ને દર્શનની જગ્યાઓ છે. ખાવાજીની તલાલીમાં પણ મંદિરો છે આ સારાં છે. ખાવાજીમાં માદીની મુર્તિઓ સોનેરી બહુજ સારી બને છે. પથરનું અને લાકડાની નકશીનું કામ પણ સારું બને છે. લાકડાનું કામ રત્નાજીનું બનાવવામાં આવે છે. ત્રીપથી મોટું ગામ છે અને વેપાર પણ સારો છે. ગામમાં પાણી નજીથી પુરું પાડવામાં આવે છે. રોસાનથી ગામ અરધો માઇલ દૂર છે. ગામમાં રહેવાની જગ્યાઓ ઝોરો પુરી પાડે છે. આ ઉપરાંત એક ધર્મશાળા પણ છે. ત્રિપથીથી રેનીગુંટા આવડું. રેનીગુંટામાં રોસાન ખાસ ધર્મશાળા છે. મદ્રાસથી રાયચુર લાઇનમાં, રેનીગુંટા આવતાં, ત્રિવેલુર માં રાયવસ્વામીનું મુંદર મંદિર છે. અહીંઆ દરેક અમાવાસ્યાએ ભોક્ષ દર્શને આવે છે. યાત્રાના દિવસે અહીં ભારે ગરદી થાય છે. અહીંથી ૧૨ માઇલ દૂર રામાનુજ સંપ્રદાયના મૂળ પુરુષ રામાનુજનું જન્મ સ્થાન ભૂતપુરી છે. રામાનુજ સંપ્રદાયવાળાઓ આ તરફ ખાસ જાય છે. બીજા જાયતો દર્શનનાં સ્થળોમાં રામાનુજનું વિશાળ મંદિર, અત્યંત સરોવર, કેશવ જગવાન વગેરેનાં પવિત્ર દર્શન કરી શકે છે. આરકોનમ આ જગ્યાનું રોસાન છે. મદ્રાસથી કાનાનોર અને રાયચોર બંને લાઇનનું આ રોસાન હોઇ સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવેનું જગ્યાનું અહીંઆ થાય છે. મદ્રાસ ન જવું હોય તેણે અહીંથીજ ચીંગલપટ જઇ રામેશ્વર જવું. ચીંગલપટ જવા પેહેલાં કાંછવરમ ઉતરી શીવકાંચી વિષ્ણુકાંચી થઈ આવવું. બેઝવાડા લાઇનથી મદ્રાસ આવતાં ગુદુરથી પોંડીચરી જતી લાઇનમાં રેનીગુંટા આવે છે. એ લાઇનમાં પોંડીચરીથી આપણે રેનીગુંટા આવ્યા છીએ. રેનીગુંટા અને ગુદુર વચ્ચે ૫૦ માઇલનો અંતર છે. આમાં કાસહસ્તી અને બ્યંકટગીરી આ અત્યંત સ્થાનો છે. કાસહસ્તી વેપારી મુખ્યક હોઇ તીર્થસ્થાન છે. અહીંઆ વાયુતત્ત્વનું કાળહસ્તિથર મહાદેવનું લિંગ છે આ શીવલીંગ પર સર્પની રૂણ અને હાથીના ફંદણજીની રેખા જોવામાં આવે છે. કહે છે કે હાથી અને સર્પ તપ કરી શંકરને પ્રસન્ન કરી તેમના નામે પ્રસિદ્ધ થવા પર મેળવેલા. અહીંઆ શીવસ્ત્રીપર ભારે ધામધુમ થાય છે.

વ્યંકજીરીમાં કાશીવિશ્વેશ્વર, રામ, હનુમાન, ચીંગલરાજ, વરદરાજ
 આદિ દેવ સ્થાનો છે. અહીંઆ જગદંબાનું મંદિર છે ત્યાં બળીદાન
 કરાય છે. રાત્રીગુંઠાથી આપણે રાયચોર પરથી મુખ્ય લાઇનમાં આવવાનું
 છે તો આરકોનમથી કાનાનોર ને લાઇન જાય છે તે લાઇનનાં મુખ્ય
 સ્થળો જોઇ લઇએ એ લાઇનમાં કટપદી સ્ટેશન આવે છે તે સ્ટેશન
 પોડીયરીથી ગુદુરની લાઇનનું જંકશન સ્ટેશન છે ઝાલરાપેટથી
 બેંગલોરની મદ્રાસ રેલવેની એક લાઇન ગઇ છે એલમ આ વેપારી
 શહેર છે સરકારી કચેરીઓ પણ છે અહીંઆ આજુબાજુ કાશીનો પાક
 બહુ જ થાય છે. અનાજ, કાપડ, ૨ વગેરેનો વેપાર સારો ચાલે છે
 ઇરોડ આ વેપારી સ્થળ હોઇ ત્રીચીનાપોલીથી સાલ્ય છડીયા રેલવે
 સાથે જોડાયેલું છે. પોડુર આ ઉતાકામંડ (નીલગીરી) જવાનું
 સ્ટેશન છે. પોડુરથી મેટ્ટપલાયમ ૨૫ માઇલ છે ને ત્યાંથી કુનુર ૧૭
 માઇલ છે. કુનુર સુધી રેલવેમાં જવાય છે. ત્યાંથી ૯ માઇલ ટાંગામાં
 જવાય છે. નીલગીરી શીતળ સ્થળ હોઇ ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નરને
 રહેવાનું સ્થાન છે. અહીંના પાણી પવન આરોગ્યપ્રદ છે. અહીંઆ
 પાશ્ચાત્ય મોકોએ પોતાના સુખને માટે અનેક સુંદર સ્થાનો બનાવ્યાં છે.
 રંગરવામીનું મંદિર અને કિલ્લો અત્રે જોવામાં આવે છે. અહીંઆ
 વેપારના બરની અનેક ચીજો આજુબાજુના પ્રદેશમાં થાય છે. કાશી
 અને આ અત્રે જથ્થાબંધ થાય છે. અહીંની વનવીક્ષા ચિત્તાકર્ષક છે.
 પહાડ વનસ્પતિ, ફુલો, ફળઝાડોથી ભરપુર છે. સુંદર જળાશયો શોભી
 રહ્યાં છે. આજુબાજુના પહાડી પ્રદેશમાં ધાતુઓ નિકળવા પુરતો સંભવ
 જંલાય છે. સુખડ, અગર, સાગ, એલચી અને બીજાં કરીઆણાંઓ
 અત્રે સારા પ્રમાણમાં થાય છે. શોરાનપુરથી એરનાકુલમ (કોચી-
 નના રામની રાજધાનીનું શહેર) ની ૬૫ માઇલની લાઇન જાય છે.
 કોચીનના બે વિભાગ છે એક સરકારી અને બીજો રાજનો. મુંબઇના
 વેપારીઓનો મોટો ભાગ સરકારી કોચીનમાં રહે છે. મુંબઇથી આગમોટમાં
 કોચીન જવાય છે. કોચીન મોટું જંદર હોઇ મોટું વેપારી મથક છે.
 અહીંઆ યુરોપીઅન પેટ્રોલ પલ્લુ છે. કોચીન અને અલપાઇથી
 દોરડાં, કાથી, કામ્બો, મરી, સુંઠ, નાગકેસર, કુલિંજન, મરી, હળદર,
 એલચી, નાળીયેર, સુખડ, સાગ વગેરે અનેક વેપારના બરની ચીજો
 મુંબઇ અને યુરોપ ખાતે ચડે છે. મુંબઇનો માલ પણ મોટા જથ્થામાં
 અત્રે આવે છે. મુંબઇની આગમોટ કોચીનથી કલપ્તો જાય છે અને
 કલપ્તેથી મુંબઇ આવતાં યોજાનો મોટો જથ્થો અત્રે ઉતારે છે. આ

પ્રદેશમાં અગાઉ તાંબુ, સોનું, સીસું વગેરે ધાતુઓની ખાણો હતી. કોચીનમાં હાલમાં વેન્સુએલું મંદિર થયું છે. કોચીનમાં મુંબઈ, કચ્છ અને કાઠીઆવાડની વસ્તી જણાય છે. કોચીનમાં ફેટલીક સારી ધર્મારતો પશુ નેવામાં આવે છે. રાજના કોચીનમાં રાજનો મેહેલ વગેરે નેવા નેગ છે. કલિકટ આ સુંદર બંદર હોય વેપારનું મથક છે. લાકડાં ધર્મારતી અહીંઆથી વધુ ચડે છે. અહીંઆના પ્રદેશમાં સોડું મળી શકે એમ છે. કલિકટ કોચીનથી ઉતરવું વેપારી રથજ ગણાય છે. તાલચરી કાશી અને એલચીના પાકનું મુખ્ય મથક છે. કાનાનોર બંદર અને વેપારી રથજ છે. આ જ્યાં રથજોમાં મુંબઈથી ઉપડતી બીડીય-છીપા રટીમ નેવીરેશનની આગળોટ આવતાં જતાં જમી રહી, માલ, થાસેન્ગર ચલાવે ઉતારે છે. આથી વેપારીઓને સારી સગવડ મળે છે. મદ્રાસથી કાનાનોર લાઇનની ઉપર ટપકે ખમર લઈ આરકોનમથી આપણે વેણીશુંડા આવી આમળ વધતાં રાયચોર-સુધીમાં અગત્યનાં વેપારી મથકો કડાપા, તાડપત્રી, શુંદી, શુંટકલ, અરોની આ છે કડાપાની આસપાસ અનેક ખનિજ પદાર્થો ભરેલા છે. ખનિકા સાહસ લઠાવેતો સોનું, તાંબુ, સીસું, લોડું, રસેટ પથ્થર ઇત્યાદિ મળી શકે એમ છે. કડાપા ત્રાસ અધીરલામાં સીવરાત્રીની યાત્રા ભરાય છે અને ત્યાં પરુરામક્ષેત્ર છે એમ કહેવાય છે. તાડપત્રીમાં ફેટલીક સારા મંદિરો છે. અરોનીમાં રેરામી સુતરાઉ કાપડનું વણાટ કામ સારું થાય છે. શુંટકલ આ સધર્ને મરાઠા રેલવેનું જંકશન સ્ટેશન છે. શુંટકલથી હુબલી સુધી ૧૫૯ માઈલની લાઇન ગઈ છે તે લાઇનમાં બેલારી, હોસપેટ, ગદગ અને હુબલી આ વેપારનાં અગત્યનાં મથકો છે બેલારીનો કિલ્લો જોવાજોગ છે. કિલ્લામાં તળાવ, સંકર, હંજુમાનેજી વગેરે છે. નીચે ટિપુ સુલતાનનો જનાવેલો કિલ્લો છે તેમાં સારું તળાવ છે. બેલારી પીંધની પહાડીમાંથી તાંબુ, લોહ અગાઉ કાંઠવામાં આવતું હતું. આ પહાડીમાં લોહ સુંબક ખનવા સંભવ છે. આ લાઇનના ગાડીગતુરે સ્ટેશનથી ૧૬ માઈલપર પહાડપર કુમારસ્વામીનું સુંદર મંદિર છે. જ્યાં કાર્તિકી સુતમની મિાટી યાત્રા ભરાય છે. હોસપેટથી કિંક્રધા જવાય છે.

કિંક્રધા.

આ રામાયણનું ઐસિંહ ઐતિહાસિક સ્થાન કિંક્રધા જવા ઉપર નારે હોસપેટ ઉતરવું જોઈએ. વિંડપાક્ષ મહાદેવનું પુરાતન સ્થળ હાપીમાં છે. અહીંઆ સુધી ગાડીમાં જઈ શકાય છે. હોસપેટથી હાપી

જતાં આંજની પાટ ઉપરનું મંદિર નજરે પડે છે, વિશ્વપાક્ષનું મંદિર દક્ષિણનાં મંદિર તુલ્ય વિશાળ હોઇ, ચીત્રા, ગોપુરો મંડપ વીગેરેથી મનોહર લાગે છે. આ મંદિરમાં ગણપતિ, પાર્વતિ વગેરે અનેક દેવસ્થાનો છે. હેમકુંડ, રૂપિશ્વર, માદ્યવાન વગેરે પહાડી અંતરે જોવામાં આવે છે. વિશ્વપાક્ષનો ચૈત્રીપુનમનો મોટો મેળો ભરાય છે. તે વખતે યાત્રીઓની ભારે બીડ થાય છે. રૂપ્યમુક પહાડી શરતે તુંગભદ્રા નદીએ ભરતો દીધેલો જણાય છે. તુંગભદ્રાનું આ ચક્ર, ચક્રતીર્થ ગણાય છે, આ રૂપ્યમુક પહાડપરથી સુમીવે રામ લક્ષ્મણને આવતા જોએલા અને તેની ચર્ચા જોવા હનુમાનજીને મોકલેલા આમ રામાયણમાં છે. સીતાએ પોતાનું આશરણ નીશાની તરીકે અત્રેજ નાખેલ. અહીં આ રામચંદ્રજીનું મંદિર, સુર્ય, સુમીવ, શ્રીરંગ, સીતાભરણ, રામલક્ષ્મણનાં ચરણો, વિઠોળા અને શંકરનાં દર્શન કરવાનાં ખીખરં સ્થાનો છે. માદ્યવાન પર્વતપર રેફાટીકશિલાનાં સ્થાનમાં ગુફાની અંદર રામ, લક્ષ્મણ, સુમીવ, હનુમંત વગેરે દર્શનીય રથ છે. અહીં આ રથયાત્રાનો ઉત્સવ થાય છે. તેને માટેનો રથ-નકશીકામથી ભરપુર જોવામાં આવે છે. અહીં આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું મોટું મંદિર ખીજ તરફ આવે છે. અહીં આ દર્શન કરવા જતાં શંકર, નૃસિંહજી, ગણેશ ઈત્યાદિનાં દર્શન થાય છે. કિષ્કંધા એટલે વાંદરાઓની કંદરા. આનાગદ્દિ નામનું રથ છે અહીં આ છે. આ કિષ્કંધા-સુમીવની રાજધાની જણાવે છે. અહીં આ જતાં તુંગભદ્રા નદી ઓળંગવી પડે છે. અહીં આ નદી ઓળંગવા આમડાથી મહેલા ટોપલામાં એસવું પડે છે. રસ્તામાં જીનાં પડતર મંદિરો જોવામાં આવે છે. અહીંથી થંપાસર જવાય છે. અહીં આ આગળ માનસરોવર નામનું ખીજું તળાવ છે. અહીં આ જીનાં મંદિરો છે. તેમાં લક્ષ્મી નારાયણનાં દર્શન થાય છે. પરમગ્રેમી શવરીનું જન્મ સ્થાન સુરોવર આ પ્રદેશમાં આવેલું છે.

હરપાલપુર સ્ટેશન પાસે લકુંડીમાં કાશીવિશ્વનાથ, નંદિશ્વર, વાસવ, મલિકાર્જુન, કેશવ, ધમર ઇત્યાદિક દર્શનીય સ્થાનો છે. અત્યારે અનેક મંદિરો વેરાન હાલતમાં છે છતાં તે એક ઉત્તમ ધામ પ્રાચીન કાળમાં હોવું જોઈએ એમ જોનારની તરત ખાતરી થાય એમ છે. ગડગ આ રૂ, અનાજ, કાપડના વેપારનું પ્રસિદ્ધ રથ છે. અહીં આ સરકારી કચેરી આ છે. ત્રુકુટીચરનું સુંદર મંદિર હોઇ, સરસ્વતિ, વિષ્ણુ વગેરે દેવ મંદિરો હોઇ જમ્બોનું સુંદર મંદિર છે. ગડગથી હુટગી, વિજયપુર ખાસ જોવા લાયક સ્થાનો છે. હુટગી આ વેપારી રથ હોઇ, રાયસુરથી સુજાન જતાં જી. આ. ધ. પી. લાઇનનું જંકશન સ્ટેશન છે,

બદામી આ તરફ જોવા જોવું રચણ છે અહીં આ કિલ્લો, મંદિરો, ગુફાઓ વગેરે જોવા જોગ છે. હટુમાન, શંકર વગેરે હિંદુ મંદિરો છે અને કેટલીક ગુફાઓ હિંદુઓની અને કેટલીક જાનની છે. હિંદુઓની ગુફામાં શિવ મંદિર છે. આ શિવની, મુરલી પાંચ શીટ હંચી અને ૧૮ હાથવાળી છે. અહીં આ ગણપતિ, ચતુર્ભુજ, લક્ષ્મીજી, શીવ, પાર્વતિ, કોતિકેય અને માહેશ્વરી દેવી, મહિષાસુરને મારે છે તેના દર્શન થાય છે. બીજી ગુફામાં વામનજી બળી રાજ પાસથી પૃથ્વીનું દાન લે છે તે રેવરપમાં, ધારાદેજી, ચતુર્ભુજ, શેષશાંધી વગેરે જોવામાં આવે છે. ત્રીજી ગુફામાં પર્યટક દારી ગણો, સ્ત્રી પુરુષો, અર્જુનારીશ્વર, શંકર શીવ પાર્વતિ વગેરે બનાવેલા જોવામાં આવે છે અહીં આ મોટી નૃસિંહજીની, શંકરની, શેષશાંધીની મુરતીઓ છે. જાન ગુફામાં તીર્થંકર બ્રહ્મા અને બીજા દેવતાઓ છે આ ગુફા હિંદુઓની ગુફાથી જુદીજી છે, જાનની બીજી પેટુ એક ગુફા છે. બદામીની પાસે વનશંકર ગામમાં પાર્વતિજીનું મુંદર મંદિર, મોટું તળાવ આ દર્શનીય સ્થાન છે. અહીં આ મહાપર્યાદ નદી ઉપર પ્રાચીન હિંદુઓ અને જાનનાં મંદિરો થોડે દુર છે તે જોવાજોગ છે એવલી અહીં આથી દુર છે ત્યાં પણ હિંદુ અને જાનની ગુફા જોવાજોગ છે.

વિળપુર.

પ્રાત સ્મરણીય મહારાજ, શીવાજીના પ્રતિહાસથી જોએ વાંકે છે તેઓથી વિળપુરનું નામ અજાણ્ય નહોતું, હોય કેવળ નામથી સતેષ પામનારા છે તેની સાથે અમારે કામ નથી પણ જોએ વિળપુરનું આગલા વખતનું આદેશાદી કામ જોવા ઈચ્છતા હોય તેઓને અમારી સાથે વિળપુર ઉતરવાની જરૂર છે અત્યારે આગળું વિળપુર નથી રહ્યું આ અર્થ છે તથાપિ વિળપુર એક વાર જોનારની તુષ્ટિ થાય આમ નથી આમ અમારો અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે છે. સરસ્વતીમાં યમદૂતથી પણ જાણે અત્યે કમ નહોતો એવો કિલ્લો જોઈ મોંમાં પાણી છુટે છે કિલ્લાના દરવાજાની મજાસુતિ, કિલ્લાપરના ગુંબજો વગેરે જોઈ માણસના મનમાં દાહુબર આવે વિચાર આવ્યા વગર નહોતો રહે કે માણસની ગમે તેવી ક્રોધજી પણ જાવી પડતીને તેથી રાકે એમ નથીજી. આદેશાદગઢ આ અંતરગઢ જોવા બીજો કિલ્લો છે આમ કહીએ તોએ થાકી રાકે એમ છે. આને અર્ક (સુર્ય) કિલ્લો કહે છે. આ નામ મુસલમાની છે તો તે સર્વ કિલ્લાઓનો અર્ક છે આવા અર્થમાં

પણ નામનું સાર્થક કરે એમ છે. આ કિલ્લામાં સુંદર કારીગરીથી ભર-
પુર દમામદાર ઇમારતો અત્યારે પણ જોઈ શકાય છે. કેટલીક સુંદર
ઇમારતો, કુદરતનો ચડતી પડતીનો અખંડ નિયમ બતાવતી ઉજડ હાલતમાં
દેખાય છે. મકરણા અને મસજીદો પણ લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા જણાવતાં
મોજુદ હોય છે. ઇચ્છા યાય છે કે વિજાપુરના દૃશ્ય ઉપર એક સુંદર
ચિત્ર દોરીએ પણ રચનાભાવે માત્ર ત્યાંની જોવા જોગ હકીકતનું
જ્ઞાન આપી સંતોષ પામવો પડે છે. વિજાપુરમાં આખી દુનિયામાં જોની
જોડી મળવી મુશ્કેલ છે એવો ગાળા શુંબજ ખાસ જોવાજોગ છે.
આને મહમદશાહનો રોજો પણ કહે છે. માવીશી મેદાન નામની સર્વથી
મોટી તોપ જે આદીશશાહે બનાવી હતી તે જોઈ, અત્યારના તોપ
ખાનાના ધડાકા વખતે હિંદુસ્તાન છેક એવા કામથી અગાધ નહોતું
તેની ખાત્રી થાય છે, જુમામસીદ, અસરી શરીફનો મહેલ, જહન
મંદિરમાંથી બનાવેલી મસીદો, આનંદ મહેલ, સાત માળનો મહેલ,
ચીનાઈ મહેલ, મઝા મસીદ, આદિશશાહનો રોજો, ઇબ્રાહીમ રોજો,
સિંહચુર્ચ, હૈંરચુર્ચ, તાજવાવ, વગેરે અનેક જોવાજોગ રચનો છે. આ
વેપારી, શેઠેર હોઈ હાથની કારીગરીનું કામ અત્યારે પણ સાદે યાય છે.

હુબ્લી શુંદકવની એક લાઇન ગઈ છે તે દક્ષિણમાં બેંગલોર, મહિસુર
યઇને નાનજનગઢ સુધી ગઈ છે અને ઉપર પુના સાય જોડાયેલી છે.
હુબ્લીથી નાનજનગઢ સુધીની લાઇનમાં હરીહરમાં સુંદર દર્શનીય
પ્રાચીન મંદિર જોવાજોગ છે. ખીર આ શ્રી મચ્છંકરાચાર્યની મૂળ
ગાદી શૃંગેરીમઠ જવાનું રેશન છે. શૃંગેરીમઠમાં શ્રી મલ્લિકાર્જુન
મહાદેવનું અને સારદાદેવીનું દર્શનીય મંદિર છે. ભારતવર્ષમાં યૌધ
અને જહનોના પ્રાખ્યે વેદધર્મનો લોપ થવા લાગ્યો ત્યારે શ્રીમચ્છંકરા-
ચાર્યે, અન્ય ધર્મજ્ઞોને પરાસ્ત કરી વેદ ધર્મની સ્થાપના કરી અને
વેદનો સાપાર્થ લોકો પાસે મૂક્યો. અહીંઆ શ્રીમચ્છંકરથી અનુક્રમે
આચાર્યો ગાદીપર આવે છે. અહીંના આચાર્ય વિદ્વાન હોઈ મઠનો મંથ
સંચાલ ધણીજ સારો છે. અહીંઆ નવરાત્રીમાં ભારે ઉત્સવ થાય છે.
શૃંગેરી અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જલુજ દેદિપ્યમાન છે.
ખાનાવર રેશનથી ૨૦ માઇલ પર હલેવીદમાં પ્રાચીન મઠનો અને
મંદિરોની નીશાનીઓ તેની પ્રાચીન મોટાઈની સાક્ષી પુરે છે. અત્યારનાં
ત્યાંનાં કદારેશ્વર અને - હૈસવેશ્વરનાં મંદિરો અદ્ભુત કારીગરીથી ભર-
પુર હોઈ દર્શનીય છે. હલેવીદથી વેલુર પાંચેક માઇલ પર છે તેમાં ચંદ્ર-

કેશવનું સુંદર મંદિર યોગી રહ્યું છે. આરસીકેરી રોશનથી ૮ માઇલ પર ઇદ્રવેતાની પહાડી પર જનન તીર્થેકર જાતમુનિની ૭૦ ફીટની મહાનમૂર્તિ છે અને ચંદ્રગીરી પર ૧૦-૧૫ સારા જનાલયો જોવાજોગ છે. બેંગલોર મહિમુર રાજ્યનું વખણાવું, સુશોભિત અને મનોહર શહેર છે. એક બાજુ હાવણી અને બીજી બાજુ દેશી બગર આવા વિભાગ થએલા જોવાય છે. મહારાજને મેહેલ, કિલ્લો, લાલબાગ, મ્યુઝીયમ, સરતાનું મેદાન વગેરે જોવાજોગ સ્થળો છે. અહીંઆ રેશમી અને સુતરાઉ વણાટકામ ઉત્તમ ધાય છે. વેપાર ને વસ્તીમાં વધતું જતું આ શહેર છે. હવા પાણી, આરોગ્યપ્રદ છે. હસ્તકૃત કારીગરી પણ સારી છે. હાઇસ્કૂલ, ઝોરપીટાલ અને બીજા અનેક સુંદર મુકામોથી બેંગલોર ભલકા ભરેલું લાજે છે. મદુરમાં નસિંહજી અને વરદરાજનાં સુંદર મંદિરો આવી રહ્યાં છે. મદુરથી ૧૨ માઇલ પર રામગીરી પહાડ પર રામ મંદિર છે. થોડે દૂર સોમનાથપુરનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન આવેલું છે. સોમનાથપુરમાં પ્રસન્નચંદ્ર કૃશ્ણ, જોપાલજી જનાર્દન ભગવાન વગેરેનાં મંદિરો સુંદર કારીગરી અને નકશી કામથી ભરપૂર હોઇ ખાસ જોવાજોગ છે. અહીંઆ પગ રસ્તે શિવસમુદ્ર, તરફ જવાનું છે. શિવસમુદ્રમાં મધ્ય રંગનાયનાં ફરીન કરવાનાં હોઇ કાવેરી નદીના પાણીના ધોધ જોવાજોગ છે. આ એક બેટ છે અને બાજુમાં વીડિગીરીના પહાડ પર ચંપકારણ્યક્ષેત્ર હોઇ લાંબીનીવાસ ભગવાન અને ભાગવતીર્થ છે. અહીંઆ ચંપાનું જીવું જાડ છે. પર્યુરામે માતૃહત્યાના પાપથી મુક્ત થવા અહીંઆ તપશ્ચર્યા કરેલી કહેવાય છે. શ્રીરંગપટ્ટન દીપ્ત સુલતાનનું રાજધાનીનું સ્થળ, અત્યારે ચડતી-પડતીના ઈશ્વરી નિયમનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. કિલ્લો ઉજડ પડ્યો છે. માત્ર મંદિર મસીદોજ રહ્યાં છે. મળજીતી ગમે તેટલી છતાં લાવીતો બનીજ સુક્યું છે. શ્રી રંગનાથનું મંદિર, લાલબાગ વગેરે જોવાજોગ છે. અહીંથી ૨૪ માઇલ પર કાવેરી અને કપિથાનો સંગમ ધાય છે ત્યાં નસિંહજીનું દર્શનીય સ્થાન છે. મહિમુર રાજધાનીનું સુંદર કિલ્લાવાળું શહેર છે. મહારાજને મેહેલ, સિંહાસન, ચીત્રકામ, નકશી કામ આ જોનારને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. આ પ્રદેશમાં હળસો તળાવો આવી રહ્યા છે. સુલકરના તળાવનો વિસ્તાર ૪૦ માઇલનો કહેવાય છે. બોહામાં બોહાં નાનાં મેટાં ૪૦૦૦૦ તળાવો કહેવાય છે. તળાવોથી ફરીને જમીન બહુજ રસાળ અને પાક આપનારી છે. ઘેરડીનો પાક

પણીજ થાય છે. વેપારની બાબતમાં સુખડ, નાળીએર, કાશી, શેરડી, અનાજ, તેલનાં બીજાં, રૂ, પાન વગેરે મુખ્ય હોય છે. રેશમના કીડા ઉઠેરી રેશમ કાઢવામાં આવતું હતું પણ હાલમાં તે કામ આગળ નેટલું ચાલતું નથી. અહીંઆ કોલારમાં સોનાની ખાણો હોય છે. સોનું કાઢવામાં આવે છે. બેંગલોરમાં લોડું નીકળે છે. જંગલમાં હાથીઓ થાય છે અને હાથી પકડવાની કીધા જેવા જોગ છે. એક ખાટો કરી તેને ઉપરથી બંધ કરી ઉપર ચિત્રામણની હાથણી રાખી હાથીને લલચાવી લાવવામાં આવે છે અને હાથી ખાડામાં કેટલાક દિવસ સુખ્યો રહી નિર્બળ થાય છે સારે પકડી લેવામાં આવે છે. મહિસુરમાં રંગનું કામ પણ સારું થાય છે. આ તરફ જુદા જુદા ગામોમાં અસખ્ય મેળાઓ ભરાય છે. અહીંઆ યાત્રો અને જનનેને પણ જેવા જોગ ધાતુંજ છે. નંજનગડમાં નિલકંઠનું મોટું શીવ મંદિર છે. હુબલીથી પુના તરફ જતાં ધારવાડ વેપારનું અને સોનાની ધાતુની ખાણોવાળું મોટું શહેર આવે છે. લોંડાથી મોરમગાવાની ૮૬ માઇલની લાઇન જાય છે. ગોવાનું રાજધાનીનું રથળ પંજીમ છે. પંજીમમાં લાંબો કિલ્લો, મહાલક્ષ્મીનું મંદિર, મારબીટ અને બજાર જેવા જોગ છે. પંજીમમાં વેપાર સારો છે. બેલગામ વેપારી મથક હોય લાંબી રૂ, ધી, વગેરે મુખ્યમાં આવે છે. બેલગામમાં જનન મંદિરો જેવા જોગ છે. બેલગામથી આગળ ચાલતાં ગોકાક રોડ રેલ્વેને ઉતરી ગોકાકના પાણીના ધોધ જેવા જન શકાય છે. મીરજ આ સંસ્થાનિક ગામ છે. મીરજથી કોલ્હાપુરની ૨૬ માઇલની લાઇન ગઇ છે. કોલ્હાપુર રાજધાનીનું શહેર છે મહારાજનો મેહુલ, મહાલક્ષ્મી માતા, સરોવર, કાશી વિશ્વનાથ, કપિલતીર્થ આ દર્શનીય સ્થાનો છે. જોતિયા ધાટી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે તે, પહાડ ઉપર હોય ત્યાં ગુફાઓ પણ જેવાય છે. કોલ્હાપુરથી ૧૨ માઇલપર પનાલાનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો જેવા જોગ છે. આ કિલ્લામાં મહાવીરનાં દર્શન કરી મહારાજ શીવાજી સંભાળ વગેરે મરાઠા રાજ્યકર્તાઓની મૂર્તિઓ છે. સાતારારોડથી મરાઠાની પ્રાચીન રાજધાનીનું શહેર સાતારા જવાય છે. કિલ્લો અત્યારે ઉગડ થઇ પડ્યો છે. કૃષ્ણ અને વેણના સંગમપર કેટલાક મંદિરો જણાય છે. સાતારામાં વેપાર સારો છે. વાસજો સારાં બને છે. વાધર આ મહાબલેશ્વરનું રેલ્વેન છે. રેલ્વેનથી જવાનાં સાધનો મળે છે. મુખ્યતા મવરનર અને ગોટા અમલદારો તથા ધનિકોને રહેવાનું સ્થાન હોવાથી બહુજ સુશોભિત હોય વનરાજીથી ભરપુર છે. કૃષ્ણ

અહીંથી નીકળે છે સમગ્ર કુશ્મીનું મૂળ હેઠાથી. આ પવિત્ર સ્થળ છે. અહીંયા મહાબલેશ્વર મહાદેવ અને ક્રોડેશ્વર ફરીનનાં સ્થળો છે. મહારાજ શીરાજના પ્રતાપને ઉત્તમ બતાવતો પ્રતાપમઢનો કિલ્લો, ખાસ જોવા લાયક છે, વાથરથી વાંઘના પવિત્ર સ્થળે, જણાય છે. વાંઘ પવિત્ર તિર્થ સ્થાન છે. અહીંયા કન્યાના જૂઠ્ઠાપતિમાં બાર વર્ષે યાત્રા ભરાય છે. ૨૫-૨૦ સારા મંદિરો છે પાંડવગઢનો કિલ્લો જોવા જોગ છે. વાંઘ પાસ દોમગામમા સુંદર મંદિર છે જેલુરીમાં ખડોમાનું આ તરફના ઘાટી લોકોમા માનનીય સ્થાન છે, અહીંયા મુરલીઓ ધણી છે, આ મુરલીઓ એટલે ખડોમાને અર્પણ, કરેલી, કન્યાઓ અવિવાહિત રહી ખડોમાતી પ્રભામા કાળ નિર્મમન કરે તે. આ મુરલીઓમા અનાચાર વધવાયો, તેમને વિવાહિત કરી સસારમા નાખવાની ચર્ચા ચાલે છે. ત્યાર બાદ પુના આવે છે આ રીતે કુમ્હરી કેન્દ્ર કરી આપણે નીચે ઉપરની લાઇનની વપાસ ઉપર ટપકે લાઇ લીધી ગોઠું ફેરવેર વીધે ને, ઘણુંજ પ્રાચીન ગણાય છે ત્યાં જવાનો માર્ગ હોતપેટથી પગરસ્તાનો છે. રેલવેમાં મોરમજોરા આવી કુમ્હરા આગમોડમાં જવાય છે, અને ત્યાંથી ત્યાં જઈ શકાય છે. ગોઠુંમાં, મહાબલેશ્વરનું પ્રાચીન સ્થાન છે કિનારા ઉપર કુમ્હરા, દારવાર, માં, ગાલોર, હોનાવર આ વેપારના સબંધમાં અગત્યના સ્થળો છે. સર્વ સ્થળેથી કરીઆણું મુજબ પ્રવ્રજા આવે છે. કુમ્હરાની એલચી તો ખાસ વખણાય છે હોનાવર પાસ, જરસોપાના પાણીના યોધ, જોવા જોગ છે મુજબથી ઉપડતી આગમોટો આ બદરો કરે છે.

ઉપર આપણે મકાસથી રાયચુર, જતી લાઈનમા ગુટકલ અટકી ખોજ લાઇને ફરી આબ્યા છીએ હવે પાછા ગુટકલથી રાયચુર આવી ચોહોગીએ. રાયચુરથી જી. આઇ. પી. રેલવે મટે રાયચુરના સ્ટેશન પાસ એક દક્ષિણી બાહાણની વિશી છે. ગામમા એક 'મોડું' તળાવ અને કુંગરપર કિલ્લો જણાય છે. રાયચુરમા વેલકી તપાસ હોઇ આગળ વધવામાં અડચણ પડે છે. રાયચુરથી વાડી કે ને બેઝવાડાથી જોડા એલું છે તે આવે છે. શાહુખાદ આ પથરના વેપારનું ઉત્તમ સ્થળ છે. ગાડીમા એકા એકા પથરોઓ કાઢી ટગલા કરેલા હોય છે. આ જોઇ શકીએ છીએ. ગુલબર્ગી આ નીઝામસરકારનું સ્થાન છે રેલેન નપર એકા એકા સુંદર ગુબજો, ધોળા સુનાયી દોહાખમાન મકાને જોઇ મનમાં આવે છે કે તે સાફ સ્થળ હોવું જોઇએ. આ શિક્ષાવાળું

સ્થાન છે. જુમામસીદ, બદેનવાનનો રાજો, બીજી મસીદો, જોલખાનું, જુની તોપ વગેરે જોવા જોગ સ્થાનો અત્રે છે. અહીંઆ બંદે નવાનનો ઝોરસ થાય છે. ગંગાપુર સ્ટેશનથી પવિત્ર ગંગાપુર ૧૦ માઇલ છે, અહીંઆ જવા આવવાના સાધનો મોજુદ હોય છે. આટા મારનારને અસંતોષ નહીંજ મળે કદંબગામથી અકલકોટ ૮ માઇલ છે. અકલકોટના સ્વામીના દર્શન કરવા હોય તો કરી આવવાં. અકલકોટનું રાજ્ય છે અને ત્યાં બીજાં દેવ મદિરા છે સોલાપુર આ અનાજ, રૂ, કાપડ, તાબા પીતળના વાસણો વગેરેના વેપારનું મંથક છે સોલાપુરનો જુનો કિલ્લો જોવા જોગ છે. અહીંઆ સિદ્ધિશ્વરની જાત્રો મકરસંક્રાંતિપર ભરાય છે તે વખતે ઘણાક માણસો આવે છે. આ જાત્રા એક મહિનો રહે છે સોલાપુરમાં મીલ હોઇ ત્યાંથી ત્રેલુ માઇલ પરનું અકુર સરોવર જોવા જોગ છે. આ સરોવરનો વિસ્તાર ૭ માઇલનો કહેવાય છે મોહોલથી પંદરપુર જવા ઈન્ડો તો જંઘ રોકે છે પણ હવેતો બામસીદો સ્ટેશનથી માડી થયાંથી એ રસ્તો, તેમજ બામસીદો પગરસ્તો પણ નકામો યઇ પડ્યો છે. પંદરપુર તીર્થસ્થાન છે. અહીંઆ મુંબાઇવાળા ભાદીઆ શુદ્ધ ઊંટના વેપારી મીં ૦ મુલક માધવજી ધણીજ સુદર બપોજાંધ ધર્મશાળા બનાવી છે. આ ધર્મશાળા નહીં, પણ મેહેલ કહીયે તો ચાલે એમ છે આ ધર્મશાળામાં નળ, કુવો, સદાસ વીગેરેની સારી સોઇ છે. વાસણ કુમણ અને બીજાંની વગેરે પણ મળે છે બીજી ધર્મશાળા કપોળ શેઠ કાલીદાસ મેધજીની છે બીજી પણ ધર્મશાળાઓ છે. આ ધર્મશાળાઓ અથવા ગોરના ધર્મમાં પાત્રીઓ ઉતરે છે. ગોરના ધર્મમાં એકલ માણસને ઠીક છે બાકી ધર્મશાળાનું ઉત્તમ છે.

પંદરપુરમાં વીઠલનાથજીનું મંદીર ખાલુજ પુરાતન છે. અને અપાડી અગીઆરમ ઉપર લાખો માણસો આવે છે. આ વખતે સાક હમર રૂપીઆ, આદમી દીઠ ચાર આનાના હીસાબે, ઉત્પન થયા કહેવાય છે. આ રીતે બે લાખ ચાલીસ હમર માણસ આવ્યું હતું તદ્દપરાંત ત્યાં વેરાગી વિગેરે પાસથી કર લેવાતો નથી આ જુદા. મેં સાબરમુ/ હતું ૬ લાખો પાત્રીઓની મરદાને લીધે વીઠલનાથજીના મંદીરમાં, મોહજુપુર પરસેવાનું પાણી યઇ ગયું હતું. આને કદાચ અતીશયોક્તિ માનીએ, તોપણ વીઠલનાથજીના સાકડા મંદીરને લઇને અને લોકોની વીઠલનાથજીને બેઠવાની પ્રબળ ઇચ્છાને લઇને પરસેવાનું પાણી કાઢાણુઃ તો ચોખ્ખાં ભરાયું હોયું જોઇએ-જ. યાત્રાના પ્રસંગે રસ્તા ઉપર મુદ્દાંચી

પડ્યા હતાં અને મંદિરી થતી હતી આ વાત તો સાચીજ હોવી જોઈએ,
કારણ કે આવો બનાવ મેં નાશકર્તા અગાઉ જોયો હતો.

વીડલનાથજીના મંદિરની બહારનો કંપાઈડ વિશાળ છે પણ દેર
માણુંજ સાંકડું છે, તેમાંજે વીડલનાથજી બીરાજે છે, તે જગ્યા તો
બહુજ નાની છે અને તેમાંજે લોકડાંના કહેરા નીચેથી વાંદા વળી અંદર
જવું પડે છે આ ખેદનું કારણ છે. પંદરપુરમાં ખાસ જોવાજોગ
લાંની આરણનેજ છે. આ સંબંધે અતરેના ગોરા યાત્રીઓને પુરતા
વાકેફ કરતા નથી અને વાકેફ થનારને પણ ઉંધુંચું સમજાવી આરણ-
નેજથી દૂર રાખે છે. હું તો દરેક યાત્રીને આ આરણનેજમાં કાંઈ ને
કાંઈ આશ્રય આપવાની ભલામણ કરી જણાવીશ કે ખરું પુણ્યનું
કામ આજ છે.

પંદરપુરમાં બીજીકોને ખવરાવવાનાં કામને નામે પૈસા ઉધરાવવામાં
આવે છે, આ કામ ખરેખર ચાલે છે કે કેમ તે જાણવા મને વખત
નથી મળ્યો. ખરેજ અનાથને ગોરાક પુરો પાડવામાં આવે તો તેને
હું નાપસંદ નથી કરતો, પણ અનાથની ભેગા હરામખાઉ ને કામ કરવા
શક્તીવાન હોય તેવાઓને મફતના મળીશ ખવરાવવાનાં કામને હું પસંદ
કરતો નથી. આ સંબંધે હું દરેક યાત્રીઓને આવી ટીપ ભરાવવા
આવે ત્યારે સાવચેતી રાખવાની સુચના કર્યા વગર રહી શકતો નથી.
જેઠિદીથી ૧૧ માઇલપર કરમાસા કરીને સ્થાન છે ત્યાં દેવીનું સુંદર
દર્શનીય સ્થાન છે. ઢોંડ આ જ કરાન રોશન છે. અહીંથી મનમાડ
જવાય છે ઢોંડ મનમાડ લાઇનમાં અગત્યનું રથજ અહમદનગર
છે. અહીંઆ લક્કરી કાંપ છે. રોશનથી ગાય પાંચ છે માઇલ છે
અને ઠાંગાઓ મળે છે. અહમદનગરમાં તાંબા પીતળનાં વાસણો,
સેત્રાંજ, ગાળીયાં વગેરે સારા બને છે. અનાજ વગેરેનો વેપાર પણ
સારો ચાલે છે. અહમદનગરનો કિલ્લો સારો હોઈ આજુબાજુ ખાઈ
છે. આ ચાંદબીબીના નગર તરીકે જાણખાતા શહેરમાં ચાંદબીબીનો
રોજો ખાસ જોવા લાયક છે જુની મસીદો, બાદશાહી મુકામે, રોજઓ
વગેરે તેની પડતી સ્થિતિમાં પણ જોવા જોગ છે વાંચોરી આ
અનાજના વેપારનું મથક છે. ચેવતમાં ગ્રાવણ મહિનામાં લાંબા જુલેશ્વર
મહાદેવની યાત્રા બરાબ છે. ઉટ્ટીથી ૧૨ માઇલ તલેગામ છે લાંબા મંદિ-
રની મોટી યાત્રા બરાબ છે. અહીંઆથી થુને આવી પોહોંઆ.
પુના આ ઇતિહાસીક શહેર છે. ચેશવાની રાજધાની તરીકેજે-
કવાર ગાજ રહેલું આ શહેર હતું. આતારે ચેશવાઈ વખતના જુના

મુકામમાં શનીવાર પેઠમાં પેશવાનો વાડોજ માન છે. આ વાડો પણ પીસમાર હાલતમાં છે. બુધવાર પેઠમાં જુના મુકામો હતાં તે ફડકેએ બાળી નાંખવાથી અત્યારે તેનાં નામ નીશાન પણ નથી. પુનામાં પરવતીનું મંદીર જે એક માઇલ દુર એક ટેકરી ઉપર છે. આ મંદીર જોવા લાયક છે. વીશ્રામબાગ, તુલસીબાગ વીગેરે સ્થાનો પણ જોવા લાયક છે. પુનાની બંડ ગારડન પણ જોવા લાયક છે. અહીંઆ પાણીનો ઘોષ પડે છે. પુના લશ્કરી ક્યાંપ હોઇ ચોમાસાના વખતમાં મુંબઇ સરકારનું પણ તે મયક છે. પુનામાં એનજીનીયરીંગ કોલેજ, પ્રરમ્પસન કોલેજ, દબલ્ કોલેજ, સાર્વજનીક સલાતું મુકામ, સાસુન હોસ્પીટલ વીગેરે મુકામો જોવા લાયક છે. પુનામાં જરીનું કામ 'અને વાંસજનું કામ સારું થાય છે. પુનામાં એક લાખ માણસની વસ્તી છે. પુનામાં રવીવાર, સોમવાર, મંગળવાર આ પ્રમાણે સાતે વારોના નામથી પેઠો છે. આ પેઠોમાં પેશવાઇ વખતમાં દર વારે બળરો ભરાતી હતી. અત્યારે આ પેઠોમાં દુકાનો છે. પુનાની રે મારકીટ પણ જોવા જોગ છે આ શીવાય નારાણ પેઠ, સદાશીવ પેઠ, રાસ્તેની પેઠ વીગેરે બીજી પેઠો પણ છે પુના મુંબઇ ઇલાકામાં મુંબઇથી ઉતરતુ શહેર છે. મુંબઇ ઇલાકાનું લશ્કર મોટે ભાગે અહીંઆંજ રહે છે. પુનામાં પાણીના નજો છે અને પુનાની પાસની મુળા મુઠા નદી- માંથી નેહેરો કાઢી આજીબાજીની જમીન બહુજ ફળદ્રુપ કરવામાં આવી છે. મુંબઈને શાક ભાજી અને ફળફળાદીક પુનાજ પુર પાડે છે. પુનામાં ચોમાસામાં બહુજ ખુશનુમા હવા રહે છે અને તેથી મુંબઇના કેટલાક જુદરથોએ પુનામાં પોતાના બંગલાઓ બનાવ્યા છે. પુનામાં રહેવાનું સાધન ન હોય તેને શેઠ મોરારજી ગોકલદાસની રેટેશન પાસની ધર્મશાળા બહુજ સગવડકારક સ્થાન છે. પુનાથી આવતાં ખંડા- લાનો ઘાટ અને જુગદાઓ જોઇ અજબુ માણસ આશ્ચર્ય પામે એમ છે.

પુનેથી મુંબઇ તરફ આવતાં ચીંચવડ ઉતરી ત્યાંનાં દેવમંદિર જોઇ આવવાં. સેતારવાડી ઉતરી પ્રસિદ્ધ ભક્તકવી તુકારામ બાવાની દેહુની પ્રસિદ્ધ જગ્યા જોઈ આવવી. પુનેથી મુંબઇ આવનારે તળેગામ ઉતરી આલંદીનું આ તરફનું માનનીય સ્થળ જોઇ આવવું અને તળેગામથી ભીમાશંકરનો રસ્તો છે તે રસ્તે ભીમાશંકર જઇ નેરક આવી ગારીમાં બેસવું. તળેગામ પાસ જુનો ઇનદોરી કિલ્લો પડતર સ્થીતિમાં છે. આપણે તળેગામથી પ્રસિદ્ધ ભીમાશંકર આવ્યા છીએ.

મુંબઈના લોકો માથેસનથી અજાણ્યા નથી. મુંબઈથી માથેરાન
 જવાનું સ્ટેશન નેરળ છે અને ભીમાશંકર જવાનું સ્ટેશન પણ તેજ
 છે. પુનાને રસ્તે તમેગામથી જવાય છે. ખંડાળા, લાનોલી અને માથે-
 રાનના જેવું બધકે તેથી ઉત્તમ હવા ખાવાનું અને મુખશાંતિથી રહે-
 વાનું આ સ્થાન છે અને તે સ્થાનની આસપાસ ખુબી જગ્યા અનેક
 મુકામો પાપ તેવી છે જ્યાં તે તરફ મુંબઈમરાઓનું ધ્યાન નથી એ-
 ચાધું અને માત્ર પાપ દસ ધરો શીવાય વધારે ત્યાં કાંઈ નથી તેનું
 કારણ તે રેલવે સ્ટેશનથી દુર છે આજ હોલું જોઈએ આમ હું અનુ-
 માન કરું છું. નેરળથી બાર ગાઉ ખાંડસ કરીને ગામ છે ત્યાંથી
 ભીમાશંકરનો અડાવ શરૂ થાય છે. ખાંડસ જવા માડી અને નેરળ-
 માંથી તપાસ કરતાં ઘોડા પણ મગી શકે છે નેરળથી જતાં રસ્તાનો
 સુંદર દેખાવ, હરદેનાં જાડો, આંખા અને બીજી વનસ્પતી મનકરણ
 કરે એમ છે. પહાડપર અહડતાં પાંચ છ કલાક લાગે છે અને વખતે
 દોળી પણ મળતી નથી. ભીમાશંકરના વનને ડાકીનીવન કહેવું છે.
 ડાકીઓની જેવી બીક માણસને લાગે છે, તેવી બીહીક આ વનમાં અત્યારે
 પણ એકલા માણસને લાગે છે. એકલો માણસ કોમીયા વગર
 જઈ શકે એમ નથી, માત્ર શીવરાત્રીની યાત્રા ભરાય છે તે વખતે
 લાખો લોકો આવે છે, આ સ્થાનમાં શીવરાત્રી શીવાય બીજા વખતે
 જવું સલાહકારક નથી અને બ્યારે જવું ત્યારે ખોરાકી વાસણ અને
 બીજાના વગર જવું નહી. ભીમાશંકર એ જ્યોતીર્લિંગ છે અને પ્ર-
 સિદ્ધ અહંત્યાખ્યાઈ હોલકરીલે એ મંદીરનો છરણોદ્ધાર તથા ધરમશાળા
 કરાવેલાં છે, આ સ્થાનની એકવાર મુલાકાત લેવા હું સર્વ હિંદુમાન-
 ઓને ભલામણ કરું છું કારણ કે આ સ્થાન ધર્મથી લીધાથી, કુદરતી
 દેખાવોથી અને અનેક વનસ્પતીથી ભરપૂર છે. આ સ્થાનમાં હૃદયમાં
 સત્વગુણ ઉત્પન્ન થાય છે અને શુદ્ધ ભક્તિથી પ્રજ્વળ કરવાથી મનકામના
 સિદ્ધ થાય છે. ભીમાશંકર ઉપર કોઈ હિંદુ સખી શ્રદ્ધસ્થ, રોડ વરજી-
 વનદાસે જેમ સીમખા સેનીટરીયમ બાંધ્યું છે તેમ, સેનીટરીયમ બાંધી
 મુંબઈની દુખી પ્રજાને રહેવાની સગવડ કરી આપે તો તેના જેવું
 એકે પુણ્યનું કામ નથી. ભીમાશંકરથી આવતાં એક ગાઉનો ચક્રાવે
 લઈ, રસ્તામાં એક મહાદેવ છે તેનાં દર્શન કરવાની જરૂર છે. આ
 સ્થાનમાં મુખ્ય ચમત્કાર છે તે એજ છે કે શંકરના ઉપરની જળા-
 ધારીમાં પાણી ભરતાં આખા મંદીરમાં સીંદુરજળના જેવો અવાજ

યાપ.છે. આ મહાદેવનું નામ અંચારે મને ઉપસ્થિત નથી પણ તે નેરળથી માત્ર ત્રણ ગાઉ ઉપરજ છે.

ખંડાલા આ હતાજાના દિવસોમાં ધનિકાને રહેવાનું આરોગ્ય-પદ સ્થાન છે, કારંલીની ગુફાઓ જોવા જનારે કારલા સ્ટેશને ઉતરવું. મોઝગુફા ૩ માઇલ દુર છે. અહીંયા ૧૮ ગુફાઓ નાની મોટી છે. ગુફાઓનું વર્ણન બીજી જગ્યાની ગુફાઓને અંગે આવ્યું છે વાસ્તે અંગે માત્ર હિલ્લેખજ કરું. લોહગઢ અને વીજપુરના પ્રાચીન કિલ્લાઓ આ કુતરડ ખાસ જોવાજોગ છે. લાનોલી આ પણ શીતળ સ્થાન છે. અહીંથી પણ કારલી જવાય છે. કરજટ આ લોરલાટનું સ્ટેશન છે. અહીંથી રેલવે યુગદામાંથી જાય આવે છે. આજુબાજુનો સુંદર પ્રદેશ રેલવેમાંથી જોઇ મન આનંદ પામે છે. નેરલ માયેરાનનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૭ માઇલ કુંગરપર સુંદર મુંઝમેાં જનેલાં છે. કુંગરપરની વનરા-જી, કુદરતી લીલા વગેરે મનોહર છે. માયેરાનમાં હિંદુઓ માટે જોજનાશ્રમ થયું છે. રાજના જે રૂપીઆ લે છે પણ સગવડના અમાલમાં તે સંબંધે વાંધો લેવા જોગ થોડુંજ છે. નેરલથી અંબરનાથ આવવું. સ્ટેશનથી પગ રસ્તે જવાય છે. દેરં પ્રાચીન હોષ શીલ્પકળાથી ભરપૂર છે. દેરાનો કેટલોક ભાગ પડી ગયેલો પણ છે. મહાદેવજી અંદર ભોંપરામાં છે અને પગથીઆં ઉતરી દર્શન કરાય છે. શીવરાત્રીની અહીંયા જાત્રા ભરાય છે તે વખતે સેંકડો માણસો આવે છે દેરા પાસ શેરડી, કઢીંગડ અને બીજી ફલાહારી ચીજો મળે છે. પાસે નાની નદી છે અને આસપાસ આંબા વગેરે ઝાડો છે. અમરનાથથી કલ્યાણીપર થઇ આપણે જીને રસ્તે મુંબઇ આવી પોહોંઆં.

આપણી યાત્રા મુંબઈથી શરૂ થઈ હતી અને મુંબઈ આવતાં યાત્રા પુરી થઇ પણ તે પુરી કરવા પેહેલાં મુંબઈની આસપાસની થોડીક હકીકત અંગે આપવાની જરૂર છે.

મુંબઈની આસપાસ થોડે દુર કેટલીક રમણીય જગ્યાઓ છે તેમાં એલીપટા (ધારાપુરી) કનકેશ્વર, અનેરી કનેરી, નીરમળ વજોશ્વરી અને બીમાશંકર આનો સમાસ થાય છે. મુંબઈની હિંદુ પ્રજાનો મોટો ભાગ આમાંથી બીમાશંકર અને કનકેશ્વર આ જે સ્થાનથી પુરતો વાકેફ હોય એમ જણાવું નથી. મુંબઈ સમાચારના પંચાંગમાં કાર્તીક પુનમની કનકેશ્વરની યાત્રા આમ જણાય છે પણ તે વરસ થોડાનુંજ લક્ષ જતું હશે. કનકાસુર દેવને શંકરે માર્યો તે વખતે કનકાસુર દેવે

પ્રદાન માગેલાં કે તમે અને મારે નામે પ્રસીધ યાજ્ઞ આ ઉપર
આ કનકેશ્વરનું સ્થાન પુરાણ પ્રસીધ છે. મુંબઈથી ધૂમતરીની આ
ખેડ બપોરના બારે કાંઈ છે તે આગબોટમાં માંડવા એક કલાક
પોહોંચાય છે. અને માંડવેથી જળદની માડીમાં આપગમ જતાં
કલાક લાગે છે. ત્યાંથી બે કલાક કુંગર ચઢતાં લાગે છે અને સા
જ કલાકે શ્રી કનકેશ્વર પોહોંચાય છે. કનકેશ્વરના કુંગરની પગ
પેસવાઈ સંખ્યના સુખા ગોવીંદજ શેઠ, જે ગુજરાતી મોઢ વાણી
આશીનામતા રહેવાસી હતા તેમણે બંધાવી છે અને તે પગથી ર
શીતે સારી છે. મુંબઈના ગૃહસ્થ શેઠ જંગાદાસ વીજળુખણદાસ આ
કેશિક ભણ્ણણી શ્વરચનાં ત્યાં મુકાયે છે કે જે મુકામમાં સગવડ
રહી શકાય એમ છે. આ સ્થાનમાં બ્રાહ્મણ અને બોધી (પુત્રી) ૫૦
૬૦ થી ૭૦ ખાલુસ ભણુક વસે છે સોનીટીયમ તરીકે આ ઉત્તમ સ્થા
ન છે કારણ કે આ પહાડ વનરખીથી ભરપુર અને ચારે બાજુ સમુદ્ર
વીંદળાએલો છે. સાંજના પહાડ ઉપરથી સમુદ્ર કાલાજાની દીવાદાંડી
મુંબઈ શહેરનો દેખાવ, નીચેના નદીનાળાં અને લીલાવરી વચેરેનો દેખા
મનને ખુશ કરે એમ છે. આંખાના વનોમા ફરવાથી અને મીરમ
બાવાની જમ્યા પાસ ઝરણા પાણીથી ઉમરના ઝાડ નીચે ખીચક
ખાવાથી અનેક લોકો ભયંકર બાધીથી મુક્ત થયા છે આમ ત્યાં
લોકોનું કહેવું છે અને, વરગુસ્થીવી તપાસતા તે વાસ્તવીકત હોવું
ભેદએ, આમ માંડ માનવું છે. એક રાત્ર અને તેનો કુવરે રાત્રપી
તથી, આ સ્થાનમા સારા ધણથી આ સ્થાન પ્રસીધીમાં આવ્યું છે.
આ એકાંત સ્થાન છે. શુધ ભક્તીભાવથી શંકરની ઉપાસના કરનારને
, શંકર સ્વપ્નમાં દર્શન આપી જવાન આપે છે. ગાયત્રીપુરશ્ચરણ, હમ્પર
જાકલી કરવા માટે આ સ્થાન સરવોત્તમ છે. મહાજલેશ્વર અને માયેરાન
રહેવા ભને સાધન ન હોય તેને ઉનાળાના વખતમાં આ એક ઉત્તમ
રહેવાનું સ્થાન યાદ રહે એમ છે પણ તેમ કરવા એક ખામી સુધારવાની
જરૂર છે અને તે ખામી પાણીની છે. આ સ્થાનમાં પાણીનો એક કુંડ
છે. આ કુંડમાં એક માસમાં પાણી ખલાસ થઈ જાય છે. આ કુંડ
સરંગથી જોડો બોદાવી બંધાવતાં રૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી ખર્ચ
પાય એમ છે પણ એટલો ખર્ચ કરતાં હોંદુ પ્રભાને મોટો આશીર્વાદ
મળે એમ છે. આ સ્થાનમાં બ્રાહ્મણોનાં ઘરો છે ત્યાં પૈસા આપી
જમવાની એકવણ થઈ શકે એમ છે પણ લાંબા વખત રહેવું હોય

તેણે જોરાહીની જલ્લસ સાથે રાખવાની જરૂર છે. માત્ર ધી, દુધ ઉત્તમ મળી શકશે. જોરાહીની જલ્લસ નીચેના ગામડાંમાંથી મેળવી શકાય એમ છે.

આ યાત્રાના પુસ્તકનો, ખરચ જતાં, જે યોગ્ય નહોતું રહેશે તે આજ કનકેશ્વરના સ્થાનનાં જંગાશયના સુધારા કિંવા કાર્યમ જળ રહે એવું નવું જંગાશય બનાવવાના કામમાં વાપરવા સંકલ્પ થવાથીજ આ પુસ્તક લખાઈ પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે. હજી પણ કોઈ ધનિક આ કામ ઉપાડે તો આ પુસ્તકનો સર્વ નફો તેને સ્વાધીન કરવા હું તૈયાર છું. આની સાથે કોઈ પણ જાતનો હંક પણ રાખવા ઇચ્છા નથી. એમ ન બન્યું તો હું મારી યથાશક્તિએ મહાદેવજીની કૃપાનુસાર બનશે તેટલું કરવા ઇચ્છા ધરાવું છું. આયુષ્યનો ભરસો નથી અને ઇચ્છાઓ અનેક થાય છે પણ સિદ્ધિ મહાદેવજીના હાથમાં છે.

આપણે યાત્રાની સમાપ્તિમાં મુંબઈ આવ્યા છીએ અને મુંબઈ વાસીને મુંબઈને લગતી હકીકત નિર્ણય લાસશે પણ જો કોઈ પ્રદેશી મુંબઈમાં આવે તો તેને અગત્યની કેટલીક હકીકત અત્રે આપવાની જરૂર જોઈ છે. મુંબઈમાં કંઈ, કાઠીબાવાડ ને સિંધવાળા રેલવે અને સ્ટીમર મારફત આવે જાય છે હિંદુસ્થાન, મદ્રાસ, મધ્ય પ્રાંત, પંજાબ વગેરેના લોકો રેલવેમાં આવે જાય છે. મલબાર ને કોક્ષના બંદરવાલાઓ સ્ટીમરમાં આવે જાય છે. રેલવેવાલાઓ જી. આઈ. પી. રેલવેમાં આવે તો ભાયખાલા, મજગામ, મસીદ અને વીકટોરીઆ ટરમીનસ આ મુંબઈનાં સ્ટેશનો, તે લાઇનનાં છે, તેમાંથી કોઈ સ્ટેશને ઉતરી શકશે. મુંબઈના વેપારી અને હિંદુ લતાવાળાઓને અનુકુલ સ્ટેશનો મસીદ અને વીકટોરીઆ ટરમીનસ અથવા જોરીબંદર છે. બ્રહ્મરકોટવાલાને મસીદ અને કોટવાલાને જોરીબંદર અનુકુળ છે. બી. બી. સી. આઈ. રેલવેમાં આવનારને ઝાંઝેરોડ, ચર્નિરોડ, મરીન લાઇન, મર્ચન્ટ અને કોલાળા મુંબઈનાં સ્ટેશનો ઉતરવા માટે છે. ચર્નિરોડ અને મર્નિલાઇન આ મુખ્ય લતામાં આવનાર માર્ટ અનુકુળ સ્ટેશનો છે. મુસાદર પાસ સામાન ન હોય તો તે ત્રામમાં એક આનામાં ગમે ત્યાં જઈ શકે છે. સામાન હોય તો વીકટોરીઆ, રેંકલા વગેરેમાં ભાડું ફેરાવી ધારેલે ડેકાણે પોહોંચી શકે છે. ભાડું ન ઠરાવ્યું હોય તો એ ધારાસર ભાડું આપી શકાય છે. તકરાર વખતે પોલીસ બોલાવી કાયદા સર ભાડું અપાય છે.

મુંબઈમાં રાંઠણો મળે પૂજો જોડણો ન મળે આવી મહાદેવતાં ચાલે છે, અહીંઆ જગ્યાનો બહુજ સક્રિય રહે છે વાસ્તે એકાદ દિવસ પરાણા તરીકે રહી શકાય પણ વધારે વાર રહેવું એ સામા ધણીને અઠયલુ કારકજ થાય એમ છે. અજાણ્યા માણસને તો મુંબઈમાં રહેવાનો વિચાર પડે એમ છે. આટલા માટે મુંબઈમાં આવનારનું પેહેલું ધ્યાન ધર્મશાળા તરફ જાય છે. મુંબઈની ધર્મશાળામાં પણ ધણીપણું રહે છે. ધણીની રત્ન વગર રહેવા દેતા નથી. કેટલીક જગ્યાએ સાધુઓ રહે એવી સગ વડ છે પણ આખરદાર વર્ગને કુટુંબ સાથ રહેવા અઠયલુ પડે એમ છે. મુંબઈમાં હિંદુઓને રહેવા સાર શેઠ મુળજીભાઈ માધવદાસની કાવસજી મટેલના તકાવ પરની ધર્મશાળા, ત્યાંજ એક જમન 'શુદરથે હાલમાં બંધાવેલી સુંદર ધર્મશાળા અને જુલેશ્વરની પછવાટે શેઠ મુલજી જેઠાવાળી ધર્મશાળાઓ છે. બધા કરતાં જમન શુદરથવાળી ધર્મશાળા સગવડકારક છે. પારસીઓ માટે પઠિ ધર્મશાળા છે. મુસલમાનો માટે કરનાક બંદર પરનું મુસાદરખાનું અને મસીદો મોજીદ છે માંડરોડ રેશન પાસ બાટલીવાડાની ધર્મશાળા બંધાવર્ગને માટે છે મુંબઈમાં જ્યાં રહો ત્યાંજ આજીબાજીમાં, સુરે, શીજ મંગી શકે એમ છે. મુંબઈમાં એક ઠેકાણે ધર પડ્યા બાદ જોવાની ઇચ્છા થાય છે. મુંબઈમાં જોવા જોગ રથજો નીચે મુજબ છે—

સર્વ સાધારણ લોકોને જોવા ચોખ્ખ રાણીનો બાગ, બોરીબંદરનું રેશન, હાઈ કોર્ટ, રાજગાંધી ટાવર, ટાઉનહોલ ટંકશાળ, બેંકો, પાલવા, દોટ, કાફડ મારકીટ, કાપક મારકીટો, પ્રીન્સીસરોડ, મજમામની પાણીની ટાંકીઓ, બંદરવાડાની પાણીની ટાંકીઓ, મ્યુનીસીપાલ આરીસ, સેક્રેટરી મદ વગેરે છે, મુંબઈમાં અજાણ્યાને તો પગથે પગથે જોવાનું છે. ખોસો પણ જોવા જોગ છે.

હિંદુઓને દર્શનીય રથજ તરીકે વાલકેશ્વર, બાથુલનાથ, મહા લક્ષ્મી, માઈડેશ્વર, વાલેશ્વરી, ભાયખાલાપરનું હંશરાજ કરમશીનું શીવમંદિર, માધવગાયનું લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર, કાંકોરદાર ગીરગામમાં, જુલેશ્વર, સામુદ્રી માતા, હવેલીઓ, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, મમાદેવી, કાલકા, કારમાધિરાનું મંદિર, સુર્યનારાયણનું મંદિર, મજમામમાં મા. જુલેશ્વર વગેરે અનેક છે. કોટમાં કાંકોરદારમાં જીમનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવાનાં છે. જમનોનાં પણ સારા ચાર પાંચ દેરાસરો છે.

મુસલમાનોને માટે જુમ્હૂરસીદ, બકરીઆમસીદ, ધસમાલ હજીમની મસીદ, મામા હાજીઆણી, દરગા વગેરે છે.

પારસીઓને માટે આતસ બેહેરામ, અગીઆરીઓ, દોખમુ વગેરે છે.

વેપારની પીઠ માંડવી બંદર ગણાય છે. ત્યાં કાપડ શીવાય બીજાં બધાં વેપાર આસે છે કાપડ માટે કાપડ બજારો છે. રૂને માટે કોલાબાની બજાર મુખ્ય છે. યુરોપીયનનોની ઓશીસો કોટમાં હોય છે,

મુંબઈ વેપારી શેહેર છે. સોકો સદૈવ ભમંગી અને ઉદોગી રહે છે સોકોને રમત ગમતનાં નાટકો વગેરે ધણાંક સાધનો છે. મુંબઈનો મરચ મોટો છે આખા દુનિયાના માલસો મોટે ભાગે મુંબઈમાં જોવામાં આવે છે. મુંબઈ, આખા હિંદુસ્થાનમાં હું ફર્યો તોપણ, બીજાં જોઈ રક્યો નહીં આજ મુંબઈની ખુબી છે એટલું કહી આ યાત્રાનો વિષય રમાપ્ત કરું છું.

‘મુંબઈમાં રાહચો મજે પલ્લું જોડેલો’ ન મજે આવી કહેવત આલે છે. અહીંઆ જાણનાં બહુજ સકાય રહે છે વારતે એકાદ દિવસ પરાણા તરીકે રહી રક્ષય પણ વધારે વાર રહેવું એ સામા ધણીને અડચણ કારકજ થાય એમ છે. અજણ્યા માણસને તો મુંબઈમાં રહેવાનો વિચાર પડે એમ છે. આટલા માટે મુંબઈમાં આવનારનું ચેહેતું ધ્યાન ધર્મશાળા તરફજ નય છે. મુંબઈની ધર્મશાળામાં પણ ધણીપણું રહે છે. ધણીની રજા વગર રહેવા દેતા નથી. કેટલીક જગ્યાએ સાધુઓ રહે એવી સગ વડ છે પણ આખરદાર વર્ગને કુટુંબ સાથ રહેવા અડચણ પડે એમ છે. મુંબઈમાં હિંદુઓને રહેવા સાર શેઠ મુળજીભાઈ માધવદાસની કાવસત પટેલના તથાવ પરની ધર્મશાળા, ત્યાંજ એક જમન જુહરચે હાથમાં બંધાવેલી સુંદર ધર્મશાળા અને જુલેશ્વરની પઠવાડે શેઠ મુલજી જેઠાવાળી ધર્મશાળાઓ છે. બધા કરતાં જમન જુહરચવાળી ધર્મશાળા સગવડકારક છે. પારસીઓ માટે પઠિ ધર્મશાળા છે. મુસલમાનો માટે કરનાક બંદર પરનું સુસાફરખાનું અને ખસીદો મોજીક છે ગ્રાંટરોડ રોશન ખાસ બાટલીવાલાની ધર્મશાળા બધા વર્ગને માટે છે મુંબઈમાં ત્યાં રહેતા ત્યાંજ બાપુબાણુમાં સર્વ ધર્મ મંળી રાકે એમ છે. મુંબઈમાં એક ઢેકણે થર પડ્યા બાદ જેવાની પ્રત્યક્ષ થાય છે. મુંબઈમાં જોના જોગ રથજો નીચે મુજબ છે —

સર્વ સાધારણ લોકોને જોવા ચોખ્ખ રાણીનો બાગ, ખોરીબંદરનું રોશન, હાઈ કોર્ટ, રાજગાદ ટાવર, ટાઉનહોલ ટંકશાળ, ખેડા, પાલવા, દોહ, કાર્ડ મારકીટ, કાપડ મારકીટો, પ્રીન્સીપલટોક, મજગામની પાણીની ટાંકીઓ, બંદારવાડાની પાણીની ટાંકીઓ, ખુનીસીપાલ જોરીસ, સેક્રેટરી યટ વગેરે છે, મુંબઈમાં અજાણ્યાને તો યગમે યગમે જેવાનું છે, ખોલો પણ જોવા જોગ છે.

હિંદુઓને દર્શનીય રથજ તરીકે વાણકેશ્વર, બાપુલનાથ, મહા લક્ષ્મી, માર્કટેશ્વર, વાધેશ્વરી, બાપબાવાપરનું હંસરાજ કરમચીનું શ્રીવમદિર, માધવબાગનું લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર, કાંદેગદાર ગીરગામમાં, જુલેશ્વર, સામુદ્રી માતા, હવેલીઓ, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, મહાદેવી, કાવકા, હારકાધિરાનું મંદિર, સુર્યનારાયણનું મંદિર, મજગામમાં મા. જુલેશ્વર વગેરે અનેક છે. કોટમાં કાંદેરદારમાં ભીમનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવાનાં છે. જાળનાનાં પણ સારા ચાર પાંચ દેરાસરો છે.

૧૬ વલ્લભદાસ માધવજી	૧ શેઠ ગુલાબદાસ ગંગાદાસ	૧
૧ વનમાળી ગોખર	૧ " નાનાલાલ લલુભાઇ	૧
૧ વે મગનલાલ જોડાલાલ	૧ ડા. નાયાભાઇ લક્ષ્મીરામ ધમ્મજી	૧
૧ વાળાજી ગોવિંદ સીંધે	૧ પોરીઆ	૧
૧૧. રજુછોડદાસ હીરજી	૧ શેઠ નાનાલાલ દુલભરામ મજમુદાર	૧
૧૧. ગાંગજી નેલુસી	૧ " માધવજી ઠાકરસી મહેતા	૧
૧ " વેલજી આનંદજી મૈસરી. ખી.	૧ " જમનાદાસ લક્ષ્મીદાસ મોદી	૧
૧ " એ. એલ એલ. ખી.	૧ સોની વલ્લભજી હરી	૧
૧૬ નારજીદાસ ઝાનજી	૧ " જીરામ મોરારજી	૧
૧ " મોતીલાલ રજુછોડદાસ	૧ " ગાંગજી જીરામ	૧
૧ " નરસીભાઇ તેજસી	૧ " રામધઆ દેવાલ	૧
૧ " જગજીવન ગોવિંદજી	૧ " વલ્લભજી કરતુર	૧
૧ ચિતિવિ પીતાંબર નૃસિંહ	૧ ભટ્ટ અંબારામ ગોરધન મીઠાધવાળા	૧
૧૬ દામોદર નરસીદાસ	૧ ડા. પ્રેમજી પ્રિરાજ	૧
૧૧. કાશીરામ પ્રાણનાથ યાચિક	૧ ત્રવાડી મણીશંકર જીવનભાઇ	૧
૧૬ દામજી વેરસી પુન	૧ રા. ખીમજી રામકૃષ્ણ	૧
૧ સોની દેવરાજ મેરામ	૧ શેઠ તુલસીદાસ કરસનદાસ	૧
૧૧. મગનલાલ રાજરામ	૧ રા. લલુભાઇ પ્રાણજીવનદાસ	૧
૧ " અમૃતલાલ ત્રીકમદાસ	૧ ડા. નારાજી પ્રેમજી	૧
૧૬ મથુરાદાસ ઠાકરસી	૧ ખત્રી ગોવિંદજી જીવંદજી કપુરવાળા	૧
૧ " દામોદરદાસ વૃંદાવનદાસ	૧ ડા. હરજીવન વાલજી	૧
૧ " મોતીરામ ગુલાબદાસ	૧ રા. રા. રતીશંકર ગીરજાશંકર	૧
૧ " મૂલજી નથુ	૧ શેઠ માણેકલાલ વાલજી મોદી	૧
૧૬ મોહનદાસ ગંગાદાસ	૧ ડા. નારજી વાલજી બેચર	૧
૧ " હરીલાલ નરભેરામ	૧ રા. જમનાદાસ કીલાભાઇ	૧
૧ " જીરામ હરી	૧ શેઠ જીસર નુરમહામદ	૧
૧૬ જયશંકર ભાણજી	૧ ભટ્ટ કરણશંકર મૂલજી	૧
૧ જસમાધન છીડીઆ એજન્ટી	૧ રા. મોહનલાલ હરીલાલ મુની	૧
૧૬ નારજીદાસ ગોરધનદાસ	૧ શેઠ ગોરધન દુલશંકર	૧
૧ મીઠાધવાળા	૧ શેઠ નારજી નરસી	૧
૧ ખત્રી વાલજી કરસનજી	૧ " લક્ષ્મીદાસ મથુરાદાસ	૧
૧ શેઠ નંદલાલ જમનાદાસ મહેતા	૧ " હીરાલાલ મનસુખલાલ મુનસી	૧
૧૧. વીસનજી વિ કરમસી દામજી	૧ " મહાદેવપ્રસાદ બેગીલાલ	૧
૧ " લવજી મેધજી	૧ " કંયાતીઆકર	૧
૧ " આનંદજી વિ. મૂલજી	૧ સોની માણેકજી દેવરાજ	૧
૧ " નારજી દયાળ કાપડીઆ	૧ રા. નેતસી ઝાનજી	૧
૧૧. વસરામ લીલાધર	૧ " મેધજી ચેલાભાઇ	૧
૧૬ કાસમઅલી જમલાલ	૧ " ત્રીકમજી દેરાજ	૧
૧ " બોગીલાલ સાકરજી બેરા	૧ શુક્લ હરજીવન અવરીશંકર	૧

અગાઉથી થએલાં ગ્રાહકોનાં નામો.

મુ'બદ		શેઠ લખમશી નેલુશી શવાણી	
હા ખીમજી તેજપાળ	૧૦	" નરશી જેઠા તારવાળા	૧
શા હીરજી જેઠાની કુંપની	૫	" વારજી ચતુર્ભુજ	૧
શેઠ પ્રેમદાસ ખીમજી	૫	" નારજી હરીભાઈ	૧
રા. રા. વીજપરાંકર ગૌરિદાંકર		" જેરામ કુરજી	૧
બોઝા	૫	" ને. એચ પેન્ટર અને	
ભાની વનમાળી જેયર,	૫	વોચ મેકર	૧
શેઠ ગૌરિદાસ વસનજી		હા. અમરશી અખજી	૧
મીઠાઈવાળા	૨	રા હરીશંકર ગાંગજી	
હા. વલ્લભદાસ રામજી	૨	" વલ્લજી દયારામ	
હા. ગૌરધનદાસ નારજી તપા		હા. વાવજી અખજી	૧
બ્યાસ હરી તાલ નરભેરામ	૨	" દામજી વીલ્લદાસ	૧
હા. નારજી સુંદરજી	૨	" શીવજી કુંવરજી	૧
હ. ગૌરધનદાસ નારજી	૨	" દેવજી મુળજી	૧
રા. બા. નારાયણ અંબિકે વેલ	૨	દલાલ-વેરશી પદમશી	૧
શેઠ સુંદરજી વલ્લભદાસ	૨	આસ્તિ/મુકમજી માવજી	૧
" હરીરામ ભીમજી	૨	શેઠ વસનજી મુલા તથા વલ્લભદાસ	૧
ખા. ડી. ભટ્ટ	૨	" અના જોષી	૧
શેઠ કરસનદાસ લક્ષ્મીદાસ	૨	" દેવજી ત્રીકમદાસ ઠકુર	
" ધરમશી દામજી	૨	" ખી. એ. એલએલ. ખા.	૧
હા. દીનાનાથ ખી. દટ્ટકર	૨	હા. હંસરાજ અરજી	૧
રાજગુરુ હામોદર અબરામર	૧	ભાની હરીરામ ભીમજી	૧
શેઠ દામજી કેશવજી	૧	દેવે ગવરીશંકર જેશંકર	૧
" ધનજી લીલાધર	૧	હા. હીરજી લીલાધર	૧
હા. હમરશી દામજી	૧	" જમદાસ ધનજી	૧
શેઠ ત્રીકમદાસ પ્રેમજી	૧	" ધારશી નાનજીની કંપની	૧
હા. વાધજી સંગજી	૧	" સવાનજી દેવચંદ	૧
રાજગુરુ ખીમજી ગેરાજી	૧	" ગોપાલજી રામજી	૧
શા. ધારશી મુળજી	૧	" હીરજી મેરાજી	૧
મેરાઈ મગન લખમજી	૧	શેઠ વાસુદેવ જેઠા એન્ડ કુંપની	૧
શા. વસનજી દેવકરજી	૧	હા. હરજી પારખીઆ	૧
રાજગુરુ મેનજી સામજી	૧	પાઠક દુર્ગાશંકર ધર્મવરજી	૧
શેઠ પ્રામરોજી જમનજી શેઠના	૧	શાહ લવજી માધવજી	૧
શા. ભાજી માધવજી મેહતા	૧	રા. રેવાશંકર પીતામ્બર	૧
" રતનજી હારદાદાસ	૧	શેઠ ધનજી રૂઘનાથ મોદી	૧
શેઠ હરીદાસ રજુદાસ	૧	" અમૃતલાલ હમરચંદ	૧

૧૬ વલ્લભદાસ માધવજી	૧ શેઠ ગુલાબદાસ ગંગાદાસ	૧
૧ વનમાળી ગોખર	૧ " નાનાલાલ લલુભાઈ	૧
૧ મગનલાલ જોડાલાલ	૧ ડા. નાથાભાઈ લક્ષ્મીરામ ધૃમ્મ	૧
૧૧૫૫૭ ગોવિંદ સીંધે	૧ પેરીઆ	૧
૧૧. રણછોડદાસ હીરજી	૧ શેઠ નાનાલાલ દુલભરામ મજમુદાર	૧
૧૧. ગાંગજી નેણસી	૧ " માધવજી ઠાકરસી મહેતા	૧
૧ " વેલજી આનંદજી ચૈસરી. બી.	૧ " જમનાદાસ લક્ષ્મીદાસ મોદી	૧
૧ " એ. એલ. એલ. બી.	૧ સોની વલ્લભજી હરી	૧
૧૬ નારણદાસ કાનજી	૧ " જીરામ મોરારજી	૧
૧ " મોતીલાલ રણછોડદાસ	૧ " ગાંગજી જીરામ	૧
૧ " નરસીભાઈ તેજસી	૧ " રામધઆ દેવાલ	૧
૧ " જગજીવન ગોવિંદજી	૧ " વલ્લભજી કરતુર	૧
૧ " ગોતિપિ પીતાંબર તુસિંહ	૧ લટ અંબારામ ગોરધન મીઠાધવાળા	૧
૧૬ દામોદર નરસીદાસ	૧ ડા. પ્રેમજી જિરાજ	૧
૧૧. કાશીરામ પ્રાણનાથ યાજ્ઞિક	૧ ત્રવાડી મણીશંકર જીવનભાઈ	૧
૧૬ દામજી વેરમી પુનઝ	૧ રા. ખીમજી રામકૃષ્ણ	૧
૧ સોની દેવરાજ મેરામ	૧ શેઠ તુલસીદાસ કરસનદાસ	૧
૧૧. મગનલાલ રામરામ	૧ રા. લલુભાઈ પ્રાણજીવનદાસ	૧
૧ " અમૃતલાલ ત્રીકમદાસ	૧ ડા. નારણજી પ્રેમજી	૧
૧૬ મધુરાદાસ ઠાકરસી	૧ ખત્રી ગોવિંદજી જાદવજી કપુરવાળા	૧
૧ " દામોદરદાસ વૃંદાવનદાસ	૧ ડા. હરજીવન વાલજી	૧
૧ " મોતીરામ ગુલાબદાસ	૧ રા. રા. રતીશંકર ગીરજાશંકર	૧
૧ મૂલજી નથુ	૧ શેઠ માણેકલાલ વાલજી મોદી	૧
૧૬ મોહનદાસ ગંગાદાસ	૧ ડા. નારણજી વાધજી ખેચર	૧
૧ " હરીલાલ નરમોરામ	૧ રા. જમનાદાસ કીલાભાઈ	૧
૧ " જીરામ હરી	૧ શેઠ જીસપ્ત નુરમહામદ	૧
૧૬ જટાશંકર ભાણજી	૧ લટ કર્ણાશંકર મૂલજી	૧
૧ " જસમાધન ધડીઆ એનન્સી	૧ રા. મોહનલાલ હરીલાલ મુની	૧
૧૬ નારણદાસ ગોરધનદાસ	૧ શેઠ ગોરધન દુલશંકર	૧
૧ મીઠાધવાળા	૧ શેઠ નારણજી નરસી	૧
૧ ખત્રી વાલજી કરસનજી	૧ " લક્ષ્મીદાસ મધુરાદાસ	૧
૧ શેઠ નંદલાલ જમનાદાસ મહેતા	૧ " હીરાલાલ મનસુખલાલ મુનસી	૧
૧૧. વીસનજી વિ કરમસી દામજી	૧ " મહાદેવપ્રસાદ બોગીલાલ	૧
૧ " લવજી મેધજી	૧ " કંધારીઆકર	૧
૧ " આનંદજી વિ. મૂલજી	૧ સોની માણેકચંદ જીવરાજ	૧
૧ " નારણજી દયાળ કાપડીઆ	૧ રા. નેતસી કાનજી	૧
૧૧. વસરામ કીલાધર	૧ " મેધજી ઘેલાભાઈ	૧
૧ શેઠ કાસમઅલી જમાલ	૧ " ત્રીકમજી દેરાજ	૧
૧ " જોગીલાલ સાકરચંદ વોરા	૧ રા. હરજીવન ગવરીશંકર	૧

શેઠ ભગવાનદાસ વીમરામ
 રાવળ જોવીંદજી મુળજી
 હા. કાનજી દેવજી
 શેઠ મુલજી હંશરાજ
 રાજગુરુ નેહા જોવીંદજી
 શેઠ પ્રાગજી દયાળી હરીઆણી
 રા. રામચંદ્ર માધવરામ ભટ્ટ
 શેઠ કાવીંદાસ મણીવાલ
 „ જોધરાજ દેવરાજ
 „ ગંગાદાસ રંગીલદાસ
 „ ડાહ્યાભાઈ જોવીંદદાસ
 „ માવજી પદમશી
 „ પુરષોત્તમ મુલજી
 એન. ડી. મેહેતાની કંપની
 શેઠ નગીનદાસ ઝોડકદાસ
 રા. કેશવજી નથુ
 શેઠ પુરષોત્તમ પ્રાજીવનદાસ
 ભટ્ટ જગજીવન જોવીંદજી
 „ વાલજી જોવીંદજી
 „ ઘેલાભાઈ તુલશીદાસ
 „ કરરાનજી નેકુજી
 „ મુળજી વીરજી
 નેશી કેશવરામ પ્રાગજી
 „ મોરારજી દયાલજી
 હા. સુંદરજી હીરજી
 રા. રંગીલદાસ નરભોરામ
 „ ધારશી ખુસાલ
 દાત્રીય દેવીંદાસ રૂપાદાસ
 હા. પ્રેમજીભાઈ
 રા. ગુણવંતલાલ વિદ્યાશંકર
 શેઠ લક્ષ્મીદાસ દામોદરદાસ મુની
 નેશી દેવકરજી કલ્યાણજી
 શેઠ કલ્યાણદાસ ધરમદાસ
 „ હીરજી ઘેલાભાઈ ને. પી.
 ભુલેશ્વર, પ્રસ્તાવક
 શેઠ લક્ષ્મીદાસ પરમાનંદદાસ
 „ દેવીંદાસ ત્રીજીભાઈ
 „ મુળજી રામજી
 ભ. રામશંકર પુરષોત્તમ
 નેશી હરીશંકર નારજી
 શેઠ વસનજી દયાળજી

૧/શા. નરસી તેજપાર
 ૧/શા. વેલજી પ્રેમજી
 ૧/શેઠ પ્રેમજી જાણરભાઈ
 ૧ „ ગંગાદાસ અમરજી પારેખ
 ૧/વે રતીલાલ અંબાશંકર
 ૧/મની નરભોરામ વેળનાથ-ઉમરડ
 ૧/શા. ડાહ્યાલાલ મુનીલાલ-વડાલી
 ૧/ભટ્ટ જાણજી હરજોવીંદ-ભાવનમર
 ૧/દેશાઈજી પરલાલ ભીમભાઈ-નવસારી
 ૧/રા. મહારાંકર લખુભાઈ ભટ્ટ-વડોદર
 ૧ „ ભડકજી
 ૧/શેઠ નગીનદાસ જોરધનદાસ
 ૧ „ હરીલાલ અચરતલાલ અવેરી
 ૧/રા. બ. મુનીલાલ વેલ્હીલાલ
 ૧/ડા. ત્રીજીભાઈ લક્ષ્મીરામ-રાંદેર
 ૧/હાજી ધસભાઈ ભત્રી-મોરબંદર
 ૧/રા. લામનરાવ કપિલરામ-કુંડલા
 ૧ „ અમદાવાદ
 ૧/શેઠ રણછોડલાલ ગીરધરલાલ
 ૧/દાહારી મુળજી નાથજી
 ૧/ગુજરાત વેલ સભા
 ૧/રા. અમરતલાલ જોરધનભાઈ
 ૧ „ સીકંદરખાન
 ૧/શેઠ ધનજીરા મેહેરવાનજી પટેલ
 ૧/રા. ગીરજાશંકર લાલજી-હુ
 ૧/શેઠ છ. મોતીરામ-મદ્રાસ
 ૧/શેઠ અવેર મોતીરામ-વાંદરા
 ૧/શેઠ દુલજી ત્રીભોવનઅવેરી-મોરબ
 ૧ „ કંડકતા
 ૧/હા. રતનશી મોરારજી ૧ શેઠ કેશ-
 ૧/લાવજી ૧ શેઠ ઝોડકદાસવી.નરસી
 ૧/શેઠ કુબેરદાસ પ્રભુદાસ-આદોન
 ૧/ડા. આત્મારામ કેશવજી-અંબાર
 ૧/પટેલ તુલશી કુબેર-દેવગઢખાર
 ૧/શેઠ કણીદાસ લાવભાઈ-સુરત
 ૧/શેઠ અંબાલાલ નામદાસ-પાટણ
 ૧/શેઠ જીવજી ડાહ્યાભાઈ
 ૧/શેઠ જીવજીરાજ પ્રેમજી-પાણુર
 ૧ „ એવતમાલ
 ૧/શેઠ જોધરાજ દયાવજી-એવત
 ૧/ડા. અમલજી